

શ્રી સિદ્ધર્ષિ

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથાના સમર્થ લેખક
શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ મહાગજના ચરિત્ર અને
સમય મળધી ગોધખેળના પરિણામો
અને

સદૃશ અધનો ઉપોદ્ધાત

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા—

લેખક અને સંપાદક

મોતીચંદ ગિરજલાલ કાપડીયા

મોહનિદર અને મોટી પબ્લિક

દાણમર્દ-મુળાઈ

પ્રકાશક

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર

• પ્રથમાવૃત્તિ •

ગ્રંથ નં ૨૮૫૫

વિક્રમ મ ૧૯૮૫

સને ૧૯૩૯

મુલ્ય રૂ ૩-૦-૦

Printed by Gulabchand Lalwani at Shah
At Mohanagar, 17 Press, Bhavnagar

શ્રીસિદ્ધર્ષિઃ શ્રિયો દેયા-દ્વિયામધ્યાનધામભૂઃ ।
 નિર્ગ્રન્થગ્રન્થતામાપુ-ર્યદ્ગ્રન્થાઃ સાંપ્રતં ભુવિ ॥ ૧ ॥
 શ્રીસિદ્ધર્ષિપ્રભોઃ પાન્તુ, વાચઃ પરિપચેલિમાઃ ।
 અનાઘવિદ્યાસંસ્કારા, યદુપાસ્તેર્મિદેલિમાઃ ॥ ૨ ॥

—શ્રીપ્રભાવકચરિત્ર

“ અસાધારણ તેજસ્વી અને ભુદ્ધિનાં સ્થાનરૂપ એવા શ્રી
 સિદ્ધર્ષિ તમને સંપત્તિ આપો કે જેમના બનાવેલા ગ્રંથો
 અસારે પૃથ્વી પર મુનિઓને મિલકત રૂપ થઈ પડ્યા છે. (૧)
 શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રભુની પરિપક્વ વાણી તમારું રક્ષણ કરે કે
 જેની ઉપાસના કરવાથી અનાદિ અજ્ઞાનના સંસ્કાર ભેદાય છે-
 નાશ પામે છે. (૨) ”

નિવેદન

આ શ્રી મિહિરિ નામની છુદ એક ગ્રંથ જ છે એને માટે તેના લેખક ભાઈ મોતીચંદ જે પ્રયાસ કર્યો છે તેને માટે ડયા ગાંધેમા તેને અભિનંદન આપવું તે લક્ષમાં આવતું નથી ગ્રંથની અદ્દ કર્તાના ચત્રિત્રે અગે દેટલી જામતો લીવી છે તે પ્રાગલમાં આપેલી અનુક્રમણિકા ઉપરથી મમજી ગદાય તેમ છે પરંતુ ગ્રંથ પૂર્ણ થયા ગાદ પાછા મો પાનામાં જે અનુક્રમે આપ્યા છે તેના પરિશ્રમની તો ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી પૃષ્ઠ ૫૦૪ મા ગ્રંથ પૂર્ણ થયા બાદ ૪ પૃષ્ઠમાં અતિમ વક્તવ્ય આપ્યા પછી ઉપમિતિભવપ્રપચા ડયાના ત્રણે ભાગમાં-આદે પ્રસ્તાવેના ભાષાવતગણમાં આવેના સ્થાનેનો અક્ષરાનુક્રમ આદે પૃષ્ઠમાં આપ્યો છે, પછી એક પૃષ્ઠમાં ઉત્તરોનો અક્ષરાનુક્રમ આપ્યો છે, પછી ૪૨ પૃષ્ઠમાં પાત્રો અને રૂપકોનો અક્ષરાનુક્રમ આપ્યો છે અને છેવટે વ્યવર્તનોના વિષયાનુક્રમ ૪૭ પૃષ્ઠમાં સગ માથેના અનુક્રમથી આપવામાં વંછો પ્રયાસ કર્યો છે આ અનુક્રમની વિષયમજ્યા ૧૫૪૭ ની થયેલી છે તે વાચતા લેખકના પ્રયામનું ડાઈકે ભાન થઈ શકે તેમ છે

આ છુદનો વિષયાનુક્રમ પણ પ્રાગલમાં પૃષ્ઠ ૨૨ મા આપ્યો છે આમુખ પણ લેખકે લખ્યું છે આર્થિક સહાયક ગેક વાડીનાલભાઈ પુનમચંદનુ જીવન પણ તેમજે જ લખ્યું છે

આ બધી જાગતમાં લેખક ભાઈ મોતીચંદનો પ્રયાસ જોતા આજસુધી સલા તગ્ધી હપાયેલા અનેક પુસ્તકોમાં આ ગ્રંથનું ધ્યાન પ્રથમ પકિતમાં આવે છે આ બધો પ્રયાસ ચિત્તા ઉત્પાદથી અને આ ગ્રંથની વસ્તુ પગના અમાધારણ પ્રેમથી થયેય હોવાથી તેને માટે વખતનો કે મગજનો ભોગ આપવામાં તેની લેખકે પાછી પાની કરી નથી

આર્થિક સહાયક ભાઈશ્રી વાડીલાલભાઈના બને ચિજીનીઓ રતિ-લાલભાઈ અને ધીરજલાલભાઈ સદ્ગુણી હોવા સાથે પિતાના પગલે ચાવનાગ હોવાથી તેઓ જૈનવર્ગમાં સાગી અને ઉચ્ચ પકિતમાં ગણાવાને ભાગ્યશાળી થયા છે અમે આ પ્રસંગે તે બંધુઓની સગ્ગે સરખી જોડેનો પણ આભાર માનીએ છીએ

પ્રાગલમાં આ ગ્રંથ વાચવાની વાચકની જિજ્ઞાસાને ન રોકતા આ નિવેદન દૂડમાં જ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે

પ્ર શ્રાવણ શુદ્ધિ ૧૫ } શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સલા
વિ સ ૧૯૯૫ } ભાવનગર.

શેઠ વાડીલાલ પુનમચંદ

જન્મ : વિક્રમ સંવત ૧૯૨૧ દેહોત્સર્ગ : વિક્રમાર્દ ૧૯૮૮ ચૈત્ર વદ ૧

ખારાપાટમાં આવેલા શ્રી રાધણુપુરના આ વ્યવસાયરસિક વિશિષ્ટ ધર્મ-રુચિવાળા સજ્જનનો જન્મ વિ. સંવત ૧૯૨૧ માં થયો હતો. રાધણુપુરમાં જૈનધર્મની બહોળલાલી છે. એનો સિતારો ઉત્તરોત્તર ચઢીઆતો છે. એ શહેરે અનેક લક્ષ્મીપતિઓને જન્મ આપ્યો છે. રણુને કાંઈ આવેલ એ નવાળી રાજ્યના રેલ્વેથી દૂર પડેલા શહેરે પોતાના અનેક સુપુત્રોને વ્યાપારની શોધ માટે મુંબઈ મોકલી આપ્યા છે, તેઓમાંના એક શ્રીયુત વાડીલાલ પુનમચંદ હતા. ખૂદ શહેરમાં સામાન્ય ધંધાને કારણે એ રણુકંઠાળના ભદ્રશહેરે જૈનપુરીનું સુરમ્ય નામ ધારણુ કરી અનેક ધર્મસ્થાનો અને મંદિરોથી ભરપૂર બનાવી જનતા પાસે એક આકર્ષક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. ત્યાંની સુંદર હવેલીઓ કે સ્થાનો મુબઈની સારી કમાણીનું જવલંત ચિત્ર રજૂ કરી પરદેશ ખેડતા સાહસિકોની ધર્મભાવના અને સુરુચિનું પ્રદર્શન કરી રહેલ છે અને દૂર છતાં અનેક પ્રવાસીઓને પોતાની તરફ આકર્ષે છે.

આવા રેલ્વેથી દૂરના શહેરમાં શેઠ વાડીલાલભાઈનો જન્મ સદ્વિચાર-શાળી ધર્મભાવનાપ્રધાન કુટુંબમાં થયો. તેમના પુરોગામી વડીલબધુ શ્રીયુત હરગોવનદાસ પુનમચંદના પરિચયમાં જેઓ આવેલા છે તે સર્વે તેમની ધર્મ-શ્રદ્ધાની અને વ્રતનિયમાદિની મુક્તકંઠે પ્રશંસા અઘાપિ પર્યાંત કરે છે. સુરુચિ અને વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળા આત્મવર્ગની વચ્ચે ધર્મસન્મુખ કુટુંબમાં જન્મ થવો એ પણ સુપુણ્યના યોગે જ બની આવે છે. શ્રી વાડીલાલ શેઠને એ લાલ સારી રીતે મળ્યો અને તેને પરિણામે તેઓ આજીવન વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા-પૂર્વક ધર્મમય જીવન તરફ પ્રેરાતા રહ્યા અને બનતી સર્વ રીતે એનો દ્રવ્ય અને ભાવથી સ્વીકાર કરી એની આજ્ઞાનો અમલ કરવામાં જીવનસફળતા માનતા રહ્યા. આ રીતે તેમના આ મનુષ્યલવની સુંદર શરૂઆત રાધણુપુર શહેરમાં થઈ. પિતાનું નામ શેઠ પુનમચંદ માણેકચંદ હતું. તેઓની રાધણુપુર શહેરમાં સ્થિતિ મધ્યમ પ્રકારની હતી, છતાં સમાજમાં સ્થાન ઉચ્ચ હતું.

શેઠ વાહીલાલ પુનમચંદ.

જન્મ પિ મ ૧૯૨૧

સર્ગવામ પિ મ ૧૯૮૮ ચૈત્ર વદિ ૧

શ્રી મહોદય પ્રેમ-ભાનગર

શ્રી હરગોવનનામ અને શ્રી વાડીવાલ ભાઈએ પિતાનું નામ વધારે દીપાવ્યું અને અમાનતા તેમજ ધર્મક્ષેત્રમાં આગળ પડતો ભાગ લઈ પિતાની આબરમા વધારે ટોચે એક મધ્યમમગ્નુ જીવન વ્યવહારમાં કુશળ રહી, ધર્મભાવનાથી જન્યત રહી, મેવાભાવમાં સવિશેષ રમ લઈ, ઔદાર્ય અને ઉત્સાહથી કેવી રીતે પ્રગતિ કરી ગઈ છે તે જાણવા લાયક હોઈ ગેક શ્રી વાડીવાલ ભાઈનો જીવનપ્રવાહ આપણે અવલોકી જઈએ

તેમનું વિદ્યાર્થીજીવન ગંધણપુરમાં વ્યતીત થયું ઇંગ્લિશનો અભ્યાસ પણ તે યુગના પ્રમાણમાં તેમણે ટોચે વડીલ બધું હરગોવનનામના સ્થાનિક જાહેર જીવનનો અભ્યાસ ટોચે ધર્મનો પ્રાથમિક અભ્યાસ તે વખતના આધેનોને અનુરૂપ કીડ પ્રમાણમાં ટોચે સાથે ધર્મગ્રંથિ જન્યત રહે તેવા અનેક પ્રયત્નો પ્રાપ્ત થયા ગંધણપુરમાં ધર્મગ્રંથિ અભ્યાસે પણ સાગ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે ત્યાં દોઢ જૈન ગરબે બોજીન કરે કે તિથિએ લીનું ગાખ બનાવે એ અત્યારે પણ અગ્રસ્થ બનાવ ગણાય છે, તો વીંચમી નતાબિંદની શરૂઆતમાં તો એને માટે સત્રાવજ ન હોય નિત્ય દેવપૂજન, આતુર્ભાસમાં દરરોજ પ્રતિદેશણ અને પર્વપણમાં યથાગતિ તપ અને વ્યાખ્યાનશ્રવણ આદિ તો ત્યાં પગિપાટીવી જ ચાલ્યા આવે છે એમાં વળી વિશેષ શ્રદ્ધાવાન કુટુંબમાં એની જ્યોતિ અખડ અને સવિશેષ રૂપે જન્યતી રહે તેમાં ટાઇ નવાઈ જેવું નથી આ રીતે ધર્મભાવના અને વર્તમાન કેળવણીનું એકી-રંગણું કરી શ્રી વાડીવાલભાઈ મુશ્કેલી આપ્યા

મુબઈની ગેમનગર તે વખતે લગભગ નરીન તૈયાગીમાં હતી તેમણે ગેમનગરનો થોડો વખત અનુભવ લઈ તેના દલાય તર્કિક કાર્ય ગર ક્યું ગરઆતમાં ચપાગથીમાં વામ ટોચે આ વખતમાં તેઓની પ્રતિજ્ઞા અને આનંદ ક્રમે ક્રમે વધતા જ ચાલ્યા તેઓ આનંદમાં માનનાર હતા અને આગર જળવાય તે રીતે ખૂબ ચીવટથી ધધો કરનાર હતા તેમના પર આદેશનો નિર્ભેજ વિશ્વાસ હોઈ તેઓ ઉત્તરેતર વધતા ગયા અને સાથે ધર્મદ્વિયામાં અને શાસનમેવામાં પણ વધતા ગયા કુટુંબના ધાર્મિક સંસ્કારો અને શ્રદ્ધાનું મજબૂત વાતાવરણ તેમને આખા જીવનમાં મદાય કરતું રહ્યું અને તેઓની નિત્ય નૈમિત્તિક દ્વિયા મંદિર વધતી ચાલી તેમણે પોતે મધ્યમ કેળવણી લીધેલી હતી, છતાં તેમનો કેળવણી તરફ સંસ્કાર એટલો રસમય હતો કે તેમણે અનેક કેળવણી લેનારને પ્રજ્ઞત તથા પ્રગટ મંદ આપી હતી અને કેળવણી આપનાર કે તેમાં સદાય કરનાર

સંસ્થાઓ તરફ તેમણે સારી સહાયતા કરી હતી. એવી મદદની રકમનો સરવાળો ઓછામાં ઓછી ગણનાએ રૂ. ૫૦૦૦૦ ઉપર થવા જાય છે. પાલીતાણા જૈનશ્રાવિકાશાળા અને જૈનગુરુકુળમાં તેમણે બહુ સુંદર કાળો આપ્યો હતો તે તો જાહેર હકીકત છે, તદુપરાંત ખીજ અનેક સંસ્થાઓને તેમણે યથાશક્તિ ઉત્તેજન હૃદયના પ્રેમપૂર્વક આપ્યું હતું. તેમણે રાધણુપુરના વિદ્યાર્થીભુવનને પણ સારી સહાય આપી હતી અને આવી વિવિધ રીતે તેમણે કેળવણી તરફ સુરુચિ દાખવી હતી.

જીવદયા એ તો જૈનોનો વારસો છે. બાળપણથી જીવદયાના સંસ્કાર જૈનોમાં જન્મી રહે છે. શ્રી વાડીલાલભાઈએ મુગ્ધ જીવદયામાંડળીના આજીવન સભ્ય થઈ તેને સંતોષી અને રાધણુપુરની પાંજરાપોળને તો ધન ઉપરાંત સેવાથી પણ નવાજી. આ પ્રકારે તેમની સેવાભાવનાનો વિકાસ થતો ગયો તે તેમણે આજીવન ટકાવી રાખ્યો.

સાધર્મીભાઈઓ તરફ તેમનો પક્ષપાત જણીતો હતો કાંઈપણ જૈન એમને આંગણે જાય તો ખાલી હાથે પાછો ન આવે એવી એમણે પ્રવૃત્તિ રાખી હતી અને ગુપ્તદાનનો પ્રવાહ નિયમિત રીતે ચાલુ રાખ્યો હતો સ્વધર્મી બંધુનું સેવાભાવે વાતસલ્ય કરવું એ તો જીવનનો લ્હાવો છે અને એ લ્હાવો એમણે ખૂબ પ્રેમથી, અંતરની શ્રદ્ધાથી અને હૃદયના આનંદથી લીધો હતો એમ તેમના પરિચયમાં આવનાર આજે પણ મુક્તકંઠે પ્રશંસાત્મક શબ્દોમાં ઉચ્ચારણુ કરે છે, એ તેમની મનુષ્યત્વ ભાવનાને ખરેખર અનુમોદના કરાવે તેવી ગંભીર પણ સાદી વાત છે.

તેમનો ધર્મપ્રેમ સદૈવ જગતો અને વધતો હતો. એમણે પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી નીતિવિજયજી (હાલના શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી)ના ઉપદેશથી એક સુંદર ઉદ્ઘાપન સંવત ૧૯૮૪ માં કરી તે રીતે પોતાનો ધર્મપ્રેમ બતાવ્યો હતો અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની ત્રિવિધ આરાધના કરી જીવન સફળતા કરી હતી. તેમને યાત્રાનો અજબ શોખ હતો. તેઓ સર્વ તીર્થોએ અનેક વાર જઈ આવ્યા છે. ત્યાં તેમની પૂજનસામગ્રી, પૂજનપ્રેમ અને ઔચિત્યનું અવલંબન એટલું આકર્ષક જોવાઈ શકાતું કે આજે પણ તેમની રસવતી ધર્મભાવનાની પ્રશંસા થયા કરે છે.

આ ઉપરાંત રાધણુપુરમાં તેમણે ઉપધાન વહેવરાવ્યા અને નાનાં મોટાં અનેક ધર્મકાર્યોમાં પ્રેરણા, સહાય અને સહકાર આપી ધર્મભાવનાને પ્રાધાન્ય આપ્યું અને અપાવ્યું.

વ્યાપારની અપેક્ષાએ તેઓ ગેરમમ્મના ડીરેડટર પદે લાખા વખત સુધી રહ્યા અને સાગપત્રી પણ તેમના તરફ રોગ્ય-મમ્મના કાર્યકરોનું ચાલુ માન રહ્યાં હતાં જેનામા મેવાલાન અને ધર્મશ્રદ્ધા હોય છે તેને ઉત્તરોત્તર માગ-નિચમાળા વિગતે છે એનું જાણતું દૃષ્ટાંત આ શ્રી વાડીલાલ લાલનું ચરિત્ર છે એમની મેના અને શ્રદ્ધાનું ફળ તેઓ સમાજમા જે ઉચ્ચ સ્થાન દીપાવતા રહ્યા અને તેમા વધારો કરતા રહ્યા તેમા જ યોગ્ય પરિણામ પામ્યું.

આવા ધર્મકાર્યો વગની અનુકૂળતા હોય ત્યારે ભારે ગોલા આપે છે ગેક શ્રી વાડીલાલનો સુભાગ્ય યોગે શ્રી મેનામહેન સાથે વિવાહયોગ થયો હતો આ પુગતન કાળના વ્યવહારુ આર્થપત્ની-આદર્શ જેવા હતા, તેમણે ગેક વાડીલાલલાલના દરેક કાર્યમા સહકાર આપ્યો, પ્રેરણા આપી, ઉત્સાહ પૂર્યો, આ રીતે મેના સાથે સુગંધનો યોગ થતાં વાત વધારે દીપી, જીવન વધારે રસમય થતું અને માન પ્રતિષ્ઠાનો ફાલ વધતો આવ્યો.

ભાનનગની શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફ તેમનો પૂર્ણ પ્રેમ હતો એ સભાના કાર્યના હેતુ સાથે પરમ પ્રીતિનાળા હતા એ સભાના લાલક મેન્સર થયા હતા અને શ્રી મુળધર્મા એ સભાની શાખા સ્થાપવામા સદ્ગુણુમય મહુર્મ ગેક ફકીરભાઈ સાથે તેમનો પૂરેપૂરો ફાળો હતો એમનો અભાવ થવાથી એ સભાને એક લાયક સભાસન્ની ન પૂરાય તેની ખોટ પડી છે એમના બને ચિગ્ગીઓ પણ એમને જ પગલે ચાલી એ સભા તરફ પ્રેમ ધરાવતા ગૃહે એ ઈર્ષનીય છે.

શ્રીયુત વાડીલાલલાલને રતિલાલભાઈ અને ધીરજલાલભાઈ-એ પુત્રો થયા પિતાને પગલે ચાલનાનો પ્રયત્ન કરનાર આ બન્ને પુત્રો અત્યારે જૈનવર્ગમા આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે અને શ્રી વાડીલાલ ગેક મેળવેન પ્રતિષ્ઠામા વધારો કરે છે શ્રી રતિલાલભાઈ તો મુળ મારગેળ સભાના અને પાલીતાણા જૈન શ્રાવિષ્ઠાળાના મેકેટરી હોવા ઉપરાંત લગભગ દરેક જૈન સમ્પ્રદાયના એક વા બીજે પ્રકારે મેવા કરી રહ્યા છે તેઓનો જીવનશૈલી પગનો પ્રેમ, મેવાની ધન્ય અને ઉદારતા એ પૂરું પિતાનો વારસો જ છે અને તેમા તેઓ આગળ વધે તો તેમા પિતૃકાવ્યુ જ અદા કરે છે એમ ધારી શકાય આ બન્ને ભાઈઓ પામેથી સમાજ રણી આશાઓ મળે છે અને તેમાં ફાઈ જગપણુ ઉત્તમને નદિ એરી અચાર મુખીના તેમના વર્તનથી ખાતરી થઈ ચૂકી છે.

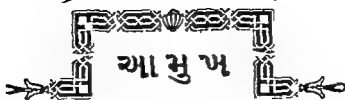
આરી ગીને એક ધર્મમય કુટુંબના ઉત્તમ નાજીગ ગેક વાડીલાલની જીવન-વલનિકા પૂરી થાય છે એ ૧૯૮૮ ના ચેત્ર ચિ ૧ ને રોજ એમણે

પોતાની આંખો ૬૭ વર્ષ પછી સદાને માટે જંધ કરી. એ વાતને જ્ઞાત વર્ષો વહી ગયા છતાં તેમનો સુવાસ હજી એમરે પ્રસરતો જાગાય છે, એમના સુપુત્રો હજી પણ એને વધારે વિકસાવશે એવાં અનેક વિદ્વો જાણાય છે અને જનસેવાના તથા ધર્મનાં વિશિષ્ટ પરિણામો હજી અનેક પ્રકારે અને અનેક રીતે જોવાની તમન્ના પૂરી કરવામાં આવશે એમ દેખાય છે.

વ્યવહારુ જીવનમાં અનેક બનાવો ચાલુ આકારમાં જન્યા કરે છે તેની તોંધ રાખવાની આપણને ટેવ નથી, છતાં જે મળે છે તે પરથી મનુષ્યની અંતરદશા સમજવા પૂરતી તો આપણને સાધનસામગ્રી સાંપડે છે. આ રીતે વિચારતાં શેઠ વાડીજાલ પુનમચંદનું જીવન વ્યવહારુ, ઉચ્ચગ્રાહી, સેવાભાવી અને ધર્મમય હતુ એમ વગરશંકાએ કહી શકાય તેમ છે. એવા સાદા જીવનમાં ભલે બનાવોની સંકીર્ણતા ન હોય, ભલે એમાં ચમત્કારના તરંગો ન હોય, ભલે એમાં નાટકીયા ફેરફારો ન હોય, પણ એમાં રસ છે, એમાં સતોષ છે, એમાં સેવા છે, એમાં સુખ છે, એમાં હૃદય છે, એમાં ભાવના છે અને એમાં વ્યવહારની ચાવીઓ છે. સાદા અને સેવામય તથા ધર્મમય જીવનની બહિરારી છે, એ ચાલુ હોય ત્યારે આનંદ આપે છે, એ હાસ્યું હોય ત્યારે હાથ આપે છે, એ વિશીર્ણુ થઈ જાય ત્યારે દાખલો મૂકી જાય છે. ભાવના અને ધર્મમય, સેવા અને ક્રિયામય જીવનની બહિરારી છે અને તે દૃષ્ટિએ શેઠ વાડીજાલ પુનમચંદના જીવનની સફળતા છે. એમના આત્માને શાંતિ હો !

મો. જિ. કાપડિયા

સમ્મત સાહિત્યમા અભિનવ છાપ પાડનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિની ઉપ-
મિતિભવપ્રપ્રયા કથાના પીટખધનુ ગુજરાતી ભાષામા અવતરણુ “શ્રી જૈન
ધર્મ પ્રકાશ” માસિકમા કટકે કટકે સ ૧૯૫૬ ના જેઠ થી સ ૧૯૫૯
ના ફાગણ સુધીમા ૫ ૧૮૮ મા પ્રકટ થયુ છે

પ્રથમના ત્રણ પ્રસ્તાવેનુ ભાષાવતરણુ સવત ૧૯૭૭ મા પ્રકટ હગવામા
આવ્યુ (પ્રથમ વિભાગ) એ જ પ્રસ્તાવેને સુધારીવધારી સ ૧૯૮૧ મા
એ પ્રથમ વિભાગની ખીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવામા આવી એના પૃષ્ઠ
૬૯૨+૪૦ મળી કુલ ૭૩૨ થયા

ચોથા અને પાંચમા પ્રસ્તાવેનુ ગુજરાતી ભાષામા અવતરણુ ડગી સવત
૧૯૮૦ મા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસાગક સભા માગફત બહાર પાડ્યુ (દ્વિતીય
વિભાગ) એના પૃષ્ઠ ૭૬૮+૩૬ મળીને ૮૦૪ થયા

અને છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા પ્રસ્તાવેનુ ગુજરાતી અવતરણુ સદર
સરથા માગફત સ ૧૯૮૨ મા બહાર પાડવામા આવ્યુ (તૃતીય વિભાગ)
તેના પૃષ્ઠ ૬૨૮+૪૪ મળી કુલ ૬૭૨ પૃષ્ઠ થયા આ પ્રમાણે સદર ત્રણે
વિભાગ મળી સમુચ્ચય ભાષાવતરણુમા એની આનુષંગિક બાબતો સાથે
થઈને કુલ પૃષ્ઠ ૨૨૦૮ નો અથ થયો

અવતરણુના પ્રથમ-વિભાગની પ્રસ્તાવનામા જણાવ્યુ હતુ કે “આ
પ્રથમના કર્તા ક્યારે થયા, એમનુ જીવનવૃત્ત કેવુ હતુ, એમનો આદર્શ કેટલો
ગુદ્ધ હતો, એમણે પ્રયત્નો તરીકે કેટલુ બુદ્ધિચાતુર્ય બતાવ્યુ હતુ, એમનો
અનુભવ કેટલો સર્વમાલી હતો, એમનુ જ્ઞાન કેટલા વિષયોમા વ્યાપી રહેતુ
હતુ અને એમનો જનસમાજનો અભ્યાસ, માનસશાસ્ત્રની ગિડાઈએ ઉતર-
વાની સમિતિ અને ભાષા પગનો કાબૂ કેટલા મજબૂત હતા તે ઉપર એક
સવિસ્તર ઉપોદ્ધાત ત્રીજા ભાગમા આપવામા આવશે”

આ દૃષ્ટા ત્રીજે વિભાગ બહાર પાડતી વખતે પૂરી થઈ નહિ મને કે
પ્રકાશપત્રી સંસ્થાને ખ્યાલ નહોતો કે ઉપોદ્ધાત વિભાગ એક મથ જ્વેડો
થઈ જશે ધારણા કરના પ્રથમ દળ થઈ પધી ગયુ છે એટલે જોમણે

અગાઉથી તેની કીમતને અંગે આઠ આના વધારે એટલે રૂ. ૩૫ આપેલા છે તેમને તે આ ગ્રંથની કીમતમાંથી મળેરે આપવમાં આવશે, એટલે કે તેમને અઢી રૂપિયે આ ગ્રંથ મળી શકશે.

વિલાયતથી આવ્યા પછી આ ઉપોદ્ધાત માટે સાધનો એકઠાં કરવા માંડ્યાં. ગ્રંથની વિશિષ્ટતા બતાવવી હતી, ગ્રંથકારના ચરિત્ર પર ચર્ચા કરવી હતી, શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિ અને ગ્રંથકાર મહાત્માના સમય પર ઉપસૂત્ર સાધનોનો ઉપયોગ કરવો હતો, લેખકના સમયમાં જનતાની વ્યાવહારિક, સાંસારિક, આર્થિક, નૈતિક, ધાર્મિક, યુદ્ધવિષયક પરિસ્થિતિ કેવી હતી તેની તપાસ કરવી હતી. તે કરતાં ગ્રંથમાંથી જ ઘણાં સાધનો મળી આવ્યા. એ સર્વ વિચારણાને એકત્ર કરવામાં અને તેને આકાર આપવામાં લગભગ પાંચ વર્ષનીકળી ગયા. ઉપોદ્ધાત લગભગ તૈયાર થયો ત્યાં એ વર્ષ જોડમાં જવાનું થયું. આટલે લાંબે ગાળે આ ઉપોદ્ધાત જનતા સમક્ષ મૂકવાનું અને છે, તેમાં મને તો આનંદ થાય છે, પણ તે સાથે થયેલ ઢીલ માટે મારે ક્ષમા યાચવાની છે અને તે વગરસંકેતે માગું છું.

ઉપમિતિ કથાગ્રંથ ખરેખર અદ્ભુત છે. એમાં મહાકથાના સર્વ અંગો છે: એમાં કાવ્ય છે, ચમત્કાર છે, રૂપક છે, ભવ્યતા છે, વિશાળતા છે, સાંપેક્ષ ભાવ છે અને એમાં વિમળાલોક અંગન (જ્ઞાન), તત્ત્વપ્રીતિકર જળ (દર્શન) અને મહાકથાણુક ભોજન (ચારિત્ર) ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં છે, છતાં એને શોધવાં પડે તેમ છે. એ કાંઈ અરેખીઅન નાઇટ્સ કે રોબીન્સન ક્રુઝો જેવી કથા નથી કે એ રઘુ, માધ કે કિરાત જેવું કાવ્ય નથી, એ માત્ર રૂપક કથા નથી કે ન્યાયનો ગ્રંથ નથી, એ અમુક નથી કે તમુક નથી એમ વધારે કહેવા કરતાં એ સર્વ છે, એમાં સર્વ છે એમ કહેવું વધારે સાચું છે.

મનુષ્ય સ્વભાવનો ઊંડો અભ્યાસ; આંતર અને બાહ્ય જીવનના નાના મોટા પ્રસંગોને વણી દેવાની વિશિષ્ટ આવડત અને અસાધારણ પ્રતિભાદ્વારા એ સર્વને વિચારરૂપિતાપૂર્વક બતાવવાની કળા—આ સર્વ બાબત આ ગ્રંથના પ્રથમ વિલાગમાં બતાવી છે.

ગ્રંથની મહત્તા સૂચક સોળ બાબતો-મેં તારવી કાઢી છે તે માત્ર દિગ્દર્શન રૂપે છે. વિશેષ અભ્યાસી એમાં ઘણો વધારો કરી શકે તેમ છે. એમના ગ્રંથને મહાકથા ગણવાનાં કારણો, એમાં રહેલું કાવ્યત્વ અને લેખકની શાસ્ત્રશૈલીને અનુસરવાની વિશિષ્ટ ભાવનાને સફળ બતાવવાની રચક પદ્ધતિ

પર ખાસ ધ્યાન આપવામા આવ્યું છે નાની બાબતોનો અત્ર નિર્દેશ કરવા જતા તો ઉપોદ્ધાતનો ઉપોદ્ધાત થઈ જાય સૂળ વાત એ છે કે આ અભિ નવ ત્રય સામાન્ય વાચનને યોગ્ય નથી એમા રહસ્ય છે તે વાચતા વાચતા ખૂલતુ જગે ૩૫૬ કથાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજનુ સમન્ત સસ્કૃત સાહિત્ય-જૈન અને જૈનેતગ-મા અનેક સ્થાન છે એ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે વાર્તા અને તત્ત્વજ્ઞાનને વણવાની તેમની ઢળા અસાધારણ છે એ વાતની ચોખ્ખવટ કરી છે (પૃ ૧૭ થી ૧૦૧)

અથની ભાષા અને રૌલી એ પણ એટલા જ મહત્ત્વનો વિષય છે અથ-વિચારણા કે ચર્ચામા રૌલી અગત્યનુ સ્થાન ભોગવે છે તેમનો સસ્કૃત ભાષા પરનો કાબૂ અસાધારણ હોવા સાથે તેઓ શબ્દની પસંદગીમા ભારે પ્રભાવ બતાવી ગયા છે અને તેઓએ ભાષાની સાદાઈ સાથે ઉચ્ચતા સ્વીકારવામા અદ્ભુત નિપુણતા દાખવી છે-એ અથવિચારણાને અંગે બીજો અગત્યનો વિભાગ છે (પૃ ૧૦૨ થી ૧૪૧)

અથમનનર્મા અનેક વિષયોનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે એ લેખની જ્ઞાન-વિવિધતા છે અને એ દ્વાગ એમણે અથને અતિ ઉચ્ચક્રાંતિએ મૂક્યો છે ધર્મશાસ્ત્ર-આગમજ્ઞાન ઉપગત તેમણે નિમિત્તજ્ઞાન કે જ્યોતિષ ને વૈદક જેવા વિષયોને પણ છોડ્યા નથી, જ્ઞાનમય વિનોદના પ્રસંગોને બહુલાવ્યા છે અને વ્યાપાર, લગ્ન તેમજ રાજનીતિ કે યુદ્ધનીતિ પણ પ્રસંગે વણી દીધેલ છે માનસવિદ્યા (Psychology) તો તેમનો ખાસ ધરનો જ વિષય જણાય છે આ રીતે અથચર્ચાના ત્રીજા વિભાગમા અથમા બતાવેન વિવિધ વિષયના અસાધારણ જ્ઞાનની ચર્ચા કરી છે (પૃ ૧૪૨ થી ૨૨૫) આ રીતે શરૂઆત-અથ સબંધી વિચારણા આ ઉપોદ્ધાતમા કરી છે

અથકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ કેવા કૃતેહમદ થયા છે તેનુ અપ્રદ દર્શન કરાવવા તેઓ લેખક અને કળાકાર ઢાંચ નજરે હતા તે પર ચોથો વિભાગ લખ્યો છે એ ભાગ અથને પણ લાગે છે અને અથકારને પણ લાગે છે એક ગીતે અથ અને અથકાર વચ્ચે કાર્યકારણભાવ હોઈ અથ અને અથ કાર સબંધી સર્વ બાબતો એક બીજાને લાગે છે એમ માનવામા કાઈ પણ વાધો નથી પાત્રોના નામો યોજવામા કળા, એને ચિત્રગતમા કળા, એ જાણે આપણી આખ મનુષ્ય ખણ થના હોય એનુ એનુ નાદચિત્ર, એનો પ્રાગનિક ક્રમગ વિકાસ અને પાત્રને યથાવસર બદલ લાવવાની કળામા લેખકે કમાવ કરી છે એમના અથ પ્રમગનાં અંગો અને નામોની પસંદ-

ગીમાં સર્જનશક્તિ છે અને કથામાં કથા કહેવાની અને સંક્ષેપવાની રીતિમાં આર્કષક તત્ત્વ છે. કળાકાર તરીકે તેમનું અતિ ઉચ્ચ સ્થાન છે. અંથ કળા-મય છે એ બતાવવા એથી વિભાગ અંથને અંગે લખ્યો છે અને તેને છેડે અનુસુંદરતા પાત્રની ઐતિહાસિકતા પર ચર્ચા કરી છે (પૃ. ૨૨૬ થી ૨૭૧) આવી રીતે અંથની વિશિષ્ટતાસૂચક બાબતો તારવી કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાંની કોઈ કોઈ બાબત અંથકારના શીર્ષક નીચે મૂકવા જેવી જરૂર છે. એમ કરવામાં મને વાંધો જણાયો નથી. આ રીતે એથી અંથવિભાગ પૃ. ૨૭૧ સુધીમાં ચરચ્યો છે.

અંથકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના સંબંધની હકીકતના પાંચ વિભાગો પાડ્યા છે. (૧) અંથ પ્રશસ્તિનો લેખ, (૨) અંથમાંથી અંથકારના ચરિત્રને અંગે મળતાં સાધનો, (૩) પ્રભાવક ચરિત્રમાંનું અંથકર્તાનું ચરિત્ર, (૪) કુવલયમાળાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્ન માટે મળતી હકીકત અને (૫) શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિના સમયની ચર્ચા. અંથકારના ચરિત્રને અંગે આ પાંચ બાબતો પર વિચારણા કરી છે, શોધખોળ કરી છે, પત્રવ્યવહાર કર્યો છે અને તે સર્વાનું પરિણામ અત્ર રજૂ કર્યું છે. અંથકારના શીર્ષક નીચે અંથકારના ચરિત્રનો ત્રિપદ જ લેવામાં આવ્યો છે એટલે અંથના શીર્ષક સાથે ધુંચવાડો ન થાય.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજે અંથને છેડે પ્રશસ્તિ લખી છે. તેમાં પોતાની ગુરુપરંપરા સંક્ષેપમાં આપી છે. લેખક તરીકે પોતાનું નામ સિદ્ધ એટલા અંક્ષરે આપ્યું છે, શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો આભાર માન્યો છે, અંથ પ્રકાશન સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે અને અંથની પ્રથમ નકલ કરનાર ગણા સાધ્વીનું નામ ઐતિહાસિક કરી જીવતું રાખ્યું છે. (પૃ. ૨૭૨ થી ૩૧૧). અંથકર્તા મહાશયના ચરિત્રને અંગે અંથમાંથી શી શી હકીકત મળે છે તે પર ચર્ચા ત્યારપછી એ જ વિભાગમાં કરી છે (પૃ. ૩૧૨-૩૧૬), અને ત્યારપછી પ્રભાવક ચરિત્રમાં ચૌદમો પ્રબંધ લખ્યો છે તેની શાહકૃત આપી (તે ચરિત્ર અને તેનું ભાષાંતર તો ગુજરાતી ભાષાવતરણમાં બીજા વિભાગમાં પૃ. ૧૪૩૦ થી ૧૪૬૦ સુધીમાં આપી દીધેલું હતું તેથી અત્ર તો તેનો નિર્દેશ જ કર્યો છે) તેના પ્રત્યેક વિભાગ પર વિસ્તારથી સુગ્રાહ્ય ચર્ચા કરી છે. તેમાં ખાસ કરીને કવિવર માધના સમયની ચર્ચા પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. અંથ લખવાનો પ્રસંગ સદર ચરિત્ર અનુસાર ક્યો છે તે પર શકયાશક્યતાની વિચારણા કરવામાં આવી છે. પૃ. ૩૧૬ થી ૩૫૦ સુધીની આ હકીકત પર ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચા થવાની જરૂર છે.

અથકારના ચરિત્રને અગે દાક્ષિણ્યદ્ર અને સિદ્ધર્ષિના સમયની ચર્ચા ત્યાર-
પછી છઠ્ઠા વિભાગમાં હાથ ધરવામાં આવી છે, અને ત્યાં ચરિત્રના એ વિભાગને
અગે વિચારણાના પરિણામ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે (પૃ ૩૫૧ થી ૩૫૮)

અથકાર અને હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણયનો મહત્વનો વિષય આ
અથકારના શીર્ષક નીચે સાતમાં વિભાગમાં ચર્ચો છે અનેક સ્થાનો જોયા
પછી આ વિભાગને અતે બન્ને મહાત્માઓના સમયનો નિર્ણય ઉપસાધ
સાધનોને આધારે કરી જનતાની વિચારણા માટે મૂક્યો છે (પૃ ૩૫૯ થી
૩૮૮) ત્રીજો અને છેલ્લો વિભાગ અથકારના સમયનો છે એને માટે આ
અથકારે આઠમો વિભાગ રાખ્યો છે (પૃ ૩૮૯ થી ૫૦૪) આ વિભાગમાં
દશમી ગતાન્નિદ્રમાં જનતાની રાજકીય, નૈતિક, ધાર્મિક, યુદ્ધવિષયક, કળાવિષયક
અમતગમતાદિને અગે ટૂંકી સ્થિતિ હતી તે સખી બાલ સાધનોથી તેમજ
અથકારના સાધનોથી કેટલીક હકીકત રજૂ કરી છે આમાં તે સમયની
યુદ્ધની રીતિ, લોકોનું સમૂહવર્તન, સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન અને ધર્મના
મતમનાતરોની બાબત ઘણી વિચારવા જેવી છે

આ રીતે તૈયાર કરતા ઉપોદ્ધાતને બાંહે એક અથ થઈ ગયો, છતાં
એમાં ઘણી બાબતો અધૂરી રહી ગઈ છે હરિભદ્રસૂરિના સમય પર હજી
વધારે પ્રગટ પાડી શકાય તેમ છે, દાક્ષિણ્યચિહ્નની વાત અધૂરી રહી છે
અને અથકારના સમયના ઇતિહાસને અગે પ્રાચીન શિલાલેખો અને બીજા
સાધનોનો જોઈએ તેટલો ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી

આ શ્રી સિદ્ધર્ષિ નામક ઉપોદ્ધાત સર્વભોગ્ય છે તેમ તો ન જ
કહેવાય, ડાંગણ કે એમાં સમય વાર્તાઓ નથી આવતી, પણ રસથી-પ્રેમથી
આત્મદૃષ્ટિએ મૂળ કથાઅથ વાંચે તેને વણા પ્રગટની સહાય મળે તેમ છે,
એટલું મને અવશ્ય લાગે છે જેમને પુસ્તક હોય તેમણે પ્રથમ તો ઉપમિતિ
કથાના આઠે પ્રસ્તાવ પ્રથમ વાંચી જવા, સાત પ્રસ્તાવ સુધી એને વાર્તા-
નવસકથા જેવું લાગશે, આઠમો પ્રસ્તાવ વાંચતા પ્રગટ પડવા લાગશે ત્યાર-
પછી આ ઉપોદ્ધાત અથ વાંચવો અને પછી બીજા વાર આખી ઉપમિતિ
કથા વાંચવી-આ રીતે થાય તો લેખકનો ઉદ્દેશ અને ભાષાવતરણના પ્રયાસની
સફળતા થાય ઉપરચોટીઆ નજરે આ અથ વાંચી જવાથી સામાન્ય
લાલ થાય તેમ છે, બાકી જો એના ગદ્યમાં ઉતરવું હોય તો પુષ્ટ
વિચારણા માટે તેવો એ અથ છે લેખક મહાગયે એક પણ શબ્દ નકામો

લખ્યો નથી, એમનું દૃષ્ટિગિન્દુ પોતાની આત્મખ્યાતિ કરવાનું હતું નહિ, એમને પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવાની ઈચ્છા પણ નહોતી; એમને તો જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ટેય બાબતોનો રોચક લાભમાં સંગ્રહ કરીને જનતા સમક્ષ અનુપમેય શબ્દચિત્ર રજૂ કરવું હતું અને તેમાં તેઓ ખૂબ ફોટોમંદ થયા છે એ બતાવવાનો આ ઉપોદ્ધાત ગ્રંથનો આશય છે.

પ્રાચીન લેખકોનું દૃષ્ટિગિન્દુ પ્રાયઃ આધ્યાત્મિક હોય છે. એમને આત્મ-ખ્યાતિ માટે વિચાર પણ લાગ્યેજ હોય છે. અનંત કાળના ભવચક્રમાં ક્યાંથી ક્યાં ધસડાઇ જનાર પ્રાણીની ખ્યાતિ દેવી? અને બીજે ધસડાયા પછી અહીં નામ રહી ગયું તો તેથી શું? અને નામ કાનાં રહ્યાં છે? ભવપ્રપંચ સમજનારને તો આ સત્ય દીવા જેવું લાગે એમ જણાવવા જેટલી જરૂર પણ લાગ્યે જ હોય. મુદ્દો એ છે કે આ ગ્રંથ વિદ્વત્તા શોધવાની નજરે જેવા કરતાં આત્માની નજરે જેવો. તે ખૂબ પ્રાપ્ત થાય એવો એ ગ્રંથ છે. ગ્રંથકર્તાએ અસાધારણ વિદ્વત્તા બતાવી છે અને તેની થોડી હકીકત આ ઉપોદ્ધાતમાં રજૂ પણ કરી છે, પણ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા હું એમાં માનતો નથી, મને તો એનું સંસારપ્રપંચસ્વરૂપ બહુ આકર્ષક લાગે છે, એની ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં મોહરાયનું સિદ્ધાસન કે એના વિવેકપર્વત પરના ચારિત્ર-ધર્મરાજ અકલ્પ્ય છે, અસાધારણ છે, આકર્ષક છે, હૃદયને વીધી નાખે તેવા છે અને મુમુક્ષુને વિચારમાં પાડી દે તેવા છે. મામા ભાણેજ સાથે એક વાર ભવચક્રની મુલાકાત લો, કે પ્રયોધનરતિ જેવા આચાર્ય કેવ-ળીને સાંભળો ત્યાં અંતરચક્ષુ ઉઘડી જાય તેમ છે અને વિદ્યાકન્યા સાથે લગ્ન કરવાનું મન થઇ જાય તેમ છે. એની પુણ્યોદય-પાપોદયની ગોઠવણ, ભવિતવ્યતાનો દોર અને મહારાજ કર્મપરિણામ અને દેવી કાળપરિણતિનાં નાટકો સમજવા ગમે તેવાં છે. તમને ખાત્રીથી કહું છું કે આવું શબ્દચિત્ર તમે અન્યત્ર કોઇ પણ સ્થાને જોઇ શકશો નહિ. આમાં મારો લેખક મહાત્મા તરફ પક્ષપાત નથી, પણ મને લાગ્યું તેવું અત્ર જણાવ્યું છે.

આ ઉપોદ્ધાત પ્રકાશન સાથે મારે એ આનંદ આપનાર કુશળ પાત્રો-અગૃહીતસંકેતા અને પ્રજ્ઞાવિશાળાથી માંડીને અનુસુંદર પર્ય-તના સર્વ સાથેનો સંબંધ ખતમ થશે, એના બાળ, મધ્યમ મનીષિ કે સદ્બોધ મંત્રી કે સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ વિગેરે સર્વ દિગંતમાં ચાલ્યા જશે એના વિચારથી મને ખેદ થાય છે, એનાં નિજવિલસિત ઉદ્યાન કે ચિત્તવૃત્તિ અટવી જેવાં સ્થાનો માત્ર વિચારપંથમાં જ રહેશે એથી.

જ્ઞાનિ થાય છે તમે અમુક લેખકના લેખનું મનન કરો અને પછી તેમા જીવ પરોવો ત્યારે તેની સાથે તમારી એકાત્મતા થાય છે એવો ભાવ મને ધણી વાર અનુભવ્યો છે હું તો હજી પણ બનજો ત્યારે એ પાત્રની નામાવળી તો જોયા જ કરીશ

આ અથ બરાબર વચાગે તો સસારમા જે જે ચિત્ર અનુભવાગે તેના ઊંડાણમા ઉતરવાનું મન થગે, માત્ર એના બાહ્ય વર્ણનમા કે વર્તનમા ગમી જવાની બાબતથી દૂર ગહેવાની વિદ્યા આવડો-અને તેમ થાય તો સસારને એળખવાની રીતિમા બહુ મોટો ફેર પડી જગે એના દાખવામા રસનાની વાત જ લઈએ વસ્તુકાંટમા રહેનાર રસના તો સર્વને હોય છે, પણ એની સાથે લોલતાને જોડવામા આવે ત્યારે કામ વણુ ચીકટ બની જાય છે અને રસના જાતે યોગિની હોવા છતાં એ એની દારી લોલતા સાથે આવે છે ત્યારે પ્રાણીને પરવગ-પરભાવમા ગમણુ કરતો બનાવી દે છે એવી જ રીતે દ્રાણુ સાથે ભુજગતા આવે કે શ્રુતિ સાથે મગ આવે ત્યારે હૃદય આસક્તિ થાય છે અને તે ખરી સસારશુદ્ધિ છે-એ વાત માનસવિદ્યાના અસાધારણુ જ્ઞાન વગર મૂઝે કે સમજાય તેની નથી સર્વને અપર્શન, રસ, દ્રાણુ, ચક્ષુ કે કાન હોય છે, પણ તેના ઉપયોગને અગે તેમા જે રસ પડે છે, તેમા આસક્તિ થાય છે, તે સસારનું કારણુ છે, એ વાત આ અથ વાચતા-વિચારતાં સમજાય તેમ છે આવા પ્રકારનું માનસિક વલણુ થઈ જાય, બનાવ કે દેખાવના ઊંડાણમા ઉતરતા આવડી જાય, ઉપર ઉપરના ખ્યાલો-મા પરિપૂર્ણતા માનવાની ટેવ દૂર થઈ જાય, તો સસારને પાર પામવાની એક અતિ મૂલ્યવાન ચાવી હસ્તગત થઈ જાય તેમ મને લાગ્યું છે એમ થાય એટલે કેટલીક વાર સામાને આપણે નત્રતા બતાવવા જતા અભિમાન પોષીએ છીએ, માશી માગવા જતા અતરમા ક્રોધથી ભરપૂર દશામા હોઈએ છીએ, અમે કાંઈ નથી એમ કહેવા જતા દલથી ભરપૂર હોઈએ છીએ, છૂટછાટ મૂકવા જતા લોભમા તણાવકા હોઈએ છીએ-એનો ખ્યાલ આવી જાય આ પ્રમાણે થાય તો નિચાગકના હાથમા સસારચક્રની એક ભારે મહુરવની ચાવી આવી જાય તેમ છે

અને આ સામે રમાતું નાટક શું છે, એમા રમનાગ પાત્રો, સાવેનો આપણો સબંધ કેવો છે, આપણે પોતે એ નાટકમા કેટલો અને કેવો ભાગ ભજવી ગયા છીએ અને આખી દોડતી દુનિયા કેવા ચક્રગવામા પડી ગઈ છે-એ નાટક જેના અને અનુભવતા આવડે તો આપણે નાટકમાથી તુરંતમા નીકળી તો ન જઈએ, પણ એ નાટકથી અતીત-દૂર અને એની અમર

વગરના શાંત સ્થાનને શોધવાની તળનીજ તો જરૂર કરીએ. આખા નાટકને સિનેમાની ફિલ્મ (શીમ) ની માફક પસાર થતાં અને તેમાં આપણને પણ પાઠ ભજવતાં જોતાં આવડે અને થોડો તટસ્થ ભાવ અનુભવાય તો સંસાર-ચિત્રમાં એક સાધારણ પરિસ્થિતિ અનુભવી એનાથી તદ્દન દૂરની દશા પ્રાપ્ત કરવાનું મન થયા વગર રહે તેમ નથી. આખા ગ્રંથને શબ્દચિત્રમાં ઉતરવાનું આ રહસ્ય છે. સમજવા યોગ્યને સમજ્યા પછી, તજવા યોગ્યને તજવા અને આદરવા યોગ્યને આદરવા-એ એનો આશય છે. આખા ગ્રંથનો સાર ‘સ્વપરતુ’ વિવેચન અને ઓળખાણુ’ એટલા શબ્દમાં આવી જાય છે. પરિણતિની નિર્મળતાપૂર્વક પ્રગતિ કરવામાં એ શબ્દચિત્ર અનુપમેય સાધન છે.

ઉપર ઉપરથી કે નવલકથાની માફક અથવા છાપાના લેખની જેમ વાંચી જવા યોગ્ય આ ગ્રંથ નથી. એને તો વર્ષો સુધી વાંચવા યોગ્ય છે, મનન કરવા યોગ્ય છે, જીવવા યોગ્ય છે, વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે અને જીવન-વ્યવહારના પ્રત્યેક પ્રસંગ સાથે વણી દેવા યોગ્ય છે. એને ઉપર ઉપરથી વાંચી નાખવામાં નુકસાન નથી, પણ ખરો લાભ તો એનો રસ જમાવવામાં છે અને તે તો ખૂબ નિદિધ્યાસન પછી જ આવે તેમ છે. જો આખા સંસાર-તુ મૂળ જાણવું હોય, આ-ચાલી રહેલી ધમાધમનો મર્મ વિચારવો હોય, અનેક પ્રવૃત્તિની પાછળ કશો હેતુ નથી એ સમજવું હોય, જીવનના આદર્શો કેવા હોઈ શકે તેનો નિર્ણય કરવો હોય અને આખા જીવનવ્યવહારમાં સરખામણી લાવવાની જરૂરીયાત લાસતી હોય તો તેને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરે અને ઊંડા સદ્વિચારમાં નાખી દે તેવી અનેક ખાખતો આમાંથી મળી આવે તેમ છે. બાકી અર્થ કે હેતુ વગરની દોડાદોડી કે સમજ્યા વગરની આલસ્ય-મય જિંદગી ચાલુ રાખવી હોય, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાની ચિર-કાળની સ્ખલનાને સુધારી લેવાની જરૂર ન લાસી હોય, જીવનનાં ઊંડાણોમાં પેસવાની હાંશ ન થતી હોય તેવાઓને માટે આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી તો ન જ ગણાય. આટલી વિગત જણાવી અત્ર વિરમું છું.

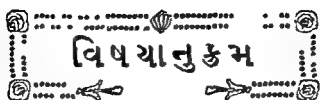
આ આખો ચર્ચા અને ચરિત્ર વિભાગ સાદાંત જોઈ જવા માટે મારા મુરખી કાકાશ્રી કુંવરજી આણંદજીનો અને પ્રકટ કરવા માટે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાનો આભાર માનું છું.

મુંબઈ. ચોપાટી સીદ્ધિસ.

મલખાર વ્યુ. સં. ૧૯૯૫.

અ. શ્રાવણ શુક્લા પંચમી.

મા. ગિ. કાપડીઆ

ઉદ્ઘાટન-પ્રાસ્તાવિક.

ચાર અનુયોગ	૩	સ્થાના વિવિધ પ્રકારે	૧૦
(૧) દ્રવ્યાનુયોગ	૩	સકીર્ણ સ્થા	૧૧
(૨) ગણિતાનુયોગ	૪	ત્રોતાના પ્રકાર (શ્રી હર્મિલદ્ર)	૧૨
(૩) ચગણદગણાનુયોગ	૫	અપેક્ષાએ સકીર્ણ સ્થાની આદેયતા	૧૩
(૪) ધર્મસ્થાનુયોગ	૬	સકીર્ણ સ્થા-સત્સ્થા	૧૪
સ્થાનુયોગની વિશિષ્ટતા	૮	સ્થાસાહિત્યનો મુદ્દો અને ગુહ્ય	૧૫
અપિત સ્થા અને સ્થાનુયોગ	૯	સ્થાસાહિત્યનું સર્વભોગ્યત્વ	૧૬

1

વિભાગ ૧ લો. અથ

ઉપમિતિભવપ્રપચા સ્થા.

પૃ. ૧૭ થી ૧૦૧

અથ મહત્ત્વ વિચારણાના મુદ્દા	૧૭	નિબુદ્ધ્યત્ લિખારી તરીકે અનુ	
અભ્યાસક દષ્ટિ વિદ્વદ્ભોગ્ય	૧૮	ઓળખાણ.	૨૩
ઓળ મુદ્દાઓ પર વિચારણા	૧૮	અથવાઅન-એલેખક પર ઉપદાર	૨૪
(૧) અથપ્રયોજનઅનેવિષય	૧૮	આપીએ તે મળે	૨૪
અર્વાચીન પદ્ધતિનો 'આમુખ'	૧૮	અદ્વિતીય ઉચ્ચલાવના	૨૫
અથકર્તાનું ચરિત્ર	૧૮	ફલવૃત્તિનો અભાવ	૨૫
અથની અભિનવ ગતિઆત	૧૯	કાષ્ટપાત્રયોગ્યકલ્પો, છતાં અદ્વિતીય	૨૫
પરોપકાર તે સ્વોપકાર	૨૦	(૩) રૂપક મહાકથા. Allegory	૨૫
જ્ઞાન દર્શન આગ્રિ	૨૧	રૂપકકથામાં આતર આગય	૨૫
જેય શ્રદ્ધેયઅનુકેયનો વણાટ	૨૧	સર્જકગતિ અને રૂપકકથા	૨૬
(૨) અથકર્તાની નમ્રતા.	૨૧	(૪) અથના નામ પર	
રાખાત્રમા મુદ્દા યોગ્ય	૨૨	પર્યાલોચના.	૨૬
વિલાળ દષ્ટિની નમ્ર વિચારધાગ	૨૩	'ભવ' રામપર વિવેચન	૨૬

‘પ્રપંચ’ શબ્દનો ભાવ.	૨૭	આખા સંસારને યતાવી દેવાની-	
‘ઉપમિતિ’ શબ્દનું રહસ્ય.	૨૭	ધૃષ્ટિ.	૩૮
ગ્રંથકારે રચેલું ‘ કથાશરીર ’	૨૭	તદ્વ્યા અને સદ્બુદ્ધિના પાત્રો.	૩૮
ઉપમાદ્વારા ભવપ્રપંચ વ્યાખ્યાન.	૨૭	તદ્વ્યાનું કર્તવ્ય.	૩૯
ભવપ્રપંચ અનુભવાય છે છતાં		સદ્બુદ્ધિનું સ્થાન.	૩૯
પરોક્ષ છે.	૨૭	‘સદ્બુદ્ધિ’ વાપરવાના અધિકારી.	૪૦
‘ઉપમિત’ અને ‘ઉપમિતિ’	૨૮	સદ્બુદ્ધિનો સાચો ઝોડ.	૪૧
બન્ને શબ્દ પર ગયાં.	૨૯	ત્યારપછીની મૌલિકતા મૂળમાર્ગે	૪૧
‘ઉપમાન’ એટલે શું ?	૩૦	જેય શ્રદ્ધેય અનુદેયનો વિભાગ.	૪૧
ઉપમાન છે માટે રૂપક કથા.	૩૦	સાચી શ્રદ્ધા કરાવવી-અનન્ય	
ઉપમાનના આશ્રયનું રહસ્ય.	૩૦	ઉપકાર.	૪૨
કથાધટનાની નૂતનતા.	૩૧	આથી તેમણે નવીન પદ્ધતિ સ્વીકારી.	૪૨
(૫) કથાનુયોગનો આશ્રય.	૩૨	(૯) નવીન પદ્ધતિનો બચાવ.	૪૨
સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણા.	૩૨	તેઓ સંપ્રદાયમાં માનનાર હતા.	૪૨
નવીન સર્જનશક્તિની યોજના.	૩૨	ચીલો છોડ્યો છે ત્યારે માર ખાધો છે.	૪૨
ભાવદયા અને પરોપકાર વૃત્તિ.	૩૨	શાસનપદ્ધતિનો મહાન પ્રશ્ન.	૪૩
લઘુતા બતાવવામાં આકર્ષણ.	૩૩	ઉપમાન પદ્ધતિનો તેમણે કરેલો	
સંપ્રદાય પદ્ધતિ છોડવી ન હોતી.	૩૩	બચાવ.	૪૩
અને છતાં તદ્દન નવીનતા લાવવી હતી.	૩૩	આવશ્યકાદિના દાખલા.	૪૪
એમાં અસાધારણ મૌલિકતાનાં મૂળ.	૩૩	અનુમાન સ્વીકારની શરતો.	૪૪
સ્વભાવ અભ્યાસની બારીકાઈ-		શરતો સ્વીકારે તો શૈલીદોષનો	
દૃષ્ટાંત.	૩૪	અભાવ.	૪૪
ઉપદેશકની શાંતિ.	૩૫	(૮) સાર્વત્રિક નવીનતા.	૪૪
રૂણાકાંક્ષાની ગેરહાજરી.	૩૫	મૌલિકતા માટે સંપ્રદાય શૈલીથી	
સીધો અભ્યાસ-ઉપદેશ નિષ્ક્રળ.	૩૬	બચાવ.	૪૪
માટે સંકીર્ણ કથાનો આશ્રય.	૩૬	અને છતાં મૂળમાર્ગને અનુસરવું	
(૬) ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ	૩૬	હતું.	૪૫
કથાના પ્રકાર અને તદ્દુચિવાળા.	૩૭	એમને નામનાનો મોહ નહોતો.	૪૫
સાર્વત્રિક રુચિ કરવાની ધૃષ્ટિ.	૩૭	વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ પરોપકાર.	૪૫
તદ્દન નવીન પ્રથાની ધટના.	૩૭	સિદ્ધાન્તના તેમના દાખલાની	
સીધી ઉપદેશ પદ્ધતિ બીન		અપેક્ષા.	૪૫
અસરકારક.	૩૭	છતાં મૌલિક નવીનતાનું આનંદન.	૪૫

સ્થળ-પાત્રોની નવીનતામા		ત્યાને અદ્ભુત કથા રહેવા દીધી છે	૫૭
મૌલિકતા	૪૬	(૧૦) સાહિત્યમાં સિદ્ધિર્ધિનુ	
નામાલિધાનમા જ મૌલિકતા	૪૬	સ્થાન, રૂપક કથાકાર તરીકે.	
પ્રથમ પ્રસ્તાવ પ્રસ્તાવના તરીકે	૪૭	જૈન જૈનેતર.	૫૭
પોતાની કથાની વિચિત્રતા	૪૭	જૈન સાહિત્યમા ત્યા સુધી દ્રાઢ	
'ઉપનય' એટલે શું ?	૪૮	થયેલ નથી	૫૭
નવીન શૈલીની દીક્ષા-પ્રથમ		રૂપકનો બચાવ એ જ મૌનિ-	
પ્રસ્તાવે	૪૮	કતાની અને પ્રથમતાની સિદ્ધિ	૫૭
સંકેતની સમગ્રતા	૪૯	પ્રથમ પ્રગટાવલેખન પણ એ જ	
ઉપોદ્ધાતદ્વારા મહાપ્રથ પ્રવેગ	૪૯	બતાવે છે	૫૮
જના વચ્ચે વચ્ચે સંકેત સ્પષ્ટતા	૫૦	જૈનેતર સાહિત્યમા તપાસ	૫૮
અગ્રહીતમંકેતાના પાત્રનુ સર્જન	૫૦	ભાગવતનુ પુરુષનાખ્યાન	૫૮
પ્રજ્ઞાવિનાશના પાત્રનુ કાર્ય	૫૦	રૂપકા ખગ, પણ રૂપકકથા નહિ	૫૯
(૯) રૂપક કથાકારની અદ્ભુ-		એ બ્યાબેક્તિ કે અન્યોક્તિ હોય	
ભુત કથા.	૫૧	પણ રૂપક મહાકથા કાઠ નથી	૫૯
નવીન શૈલીના ગોધક	૫૧	અહીં ગૃહાર્થ વગરનુ એક વાક્ય નથી	૬૦
પ્રાચીન ઉપમાનોની નમ્રતા	૫૧	એ એને મહાકથા બનાવે છે	૬૦
સગ્રામણીમા ચોથા પ્રસ્તાવનો		માટે રૂપક કથાકાર તરીકે	
પ્રમગ	૫૨	અપૂર્વ સ્થાન	૬૧
ચિત્તવૃત્તિ અને માર્તિવદ્ધાનમપુર	૫૨	(૧૧) તેમની શૈલીનુ અનુકરણ.	૬૧
સ સાગને રૂપકદ્વારા બતાવવાની		લેખક તરીકે સિદ્ધિર્ધિનુ ભવ્ય અધ્યાન	૬૨
નૂતનતા	૫૩	માટે આતુલન	૬૨
કલ્પનાની ભગ્યતા જના ગમ		અનુકરણ એમનું ત્યાગપત્રી	
ક્ષતિનો અભાન	૫૩	ધૃમ થયુ છે	૬૨
મૌલિકતા લાવવા અદ્ભુતકથા		પરનુ એકપણ લેખક તેમની	
(ગેમાન્સ)	૫૩	કલાએ નથી	૬૨
'અમનક્રમ્ય દહા' સાથે		પ્રબંધચિનામણિ જયગેખગમ્મિ	૬૨
મગ્રામણી	૫૪	મોહવિવેકનો ગમ ધર્મમન્ત્રિ	૬૩
કથામા અવાગર કથાપદ્ધતિ	૫૪	ભુવનભાનુ દેવની ચગિત્ર	
મામાભાષેનુ અદ્ભુત કાર્ય	૫૪	દંડસગણિ	૬૪
મંત્રેનર્નનના પ્રમગોની નોધ	૫૫	ભવભાવના મનધારી વી દેમ	
પ્રતાસાઓ એ રૂપે છે	૫૫	ચદ્મનિ	૬૪

ભુવનભાનુ રાસ. ઉદયરત્ન.	૬૪	નવ રસની પોપણા.	૭૮
વૈરાગ્યકલ્પલતા. યશોવિજય.	૬૫	એનાં રસમય દૃષ્ટાન્તો.	૭૮
ઉપમિતિ 'કથોદ્ધાર'—સંક્ષેપ.	૬૬	શાંતરસ દૃષ્ટાન્તોનું વૈવિધ્ય.	૮૧
ગુર્જર વાર્તિક.	૬૭	માટે એને 'મહાકાવ્ય' ગણાય.	૮૨
ઉપમિતિ સ્તવન. વિનયવિજયજી		(૧૪) એ Epic એપિક	
ઉપાધ્યાય.	૬૭	અથ ગણાય ?	૮૨
(૧૨) સરખામણી અને		એપિક એટલે શું ?	૮૨
મુકાબલો.	૬૮	લડાઈ-વિગ્રહનાં પ્રસંગોનું પ્રચુરત્વ.	૮૨
બનીઅનનું પીદમીમ્સ પ્રોગ્રેસ.	૬૮	નાયકની અંતરંગ લડાઈ.	૮૪
રૂપકોની સરખામણી.	૬૮	બાહ્ય લડાઈઓના અનેક પ્રસંગો.	૮૪
ડો. યાકોબીનો અભિપ્રાય.	૬૯	વીરરસ પ્રધાન નહિ, પણ સર્વ-	
એને એ ભારતનું દૈવીનાટક		રસમય.	૮૫
કહે છે.	૭૦	એનું કથાશરીર—એપિક માટે પૂરતું.	૮૫
એમના અભિપ્રાય પર ચર્ચા.	૭૧	સર્વરસ અને ભાવ બતાવનાર	
ફરેક પાત્રોમાં રૂપકતા છે.	૭૨	અદ્વિતીય 'એપિક.'	૮૫
રૂપક કથાનો અદ્ભૂત અંશ.	૭૨	છેવટનો નિર્ણય વિદ્વદ્ગમ્ય.	૮૬
(૧૩) એ કાવ્યનો અંશ છે.		(૧૫) તત્ત્વજ્ઞાનનો કથા અંશ.	૮૬
નવ રસ.	૭૩	વાર્તામાં તત્ત્વજ્ઞાનની ફૂલગૂંથણી.	૮૬
સોળ હજાર અંશનો ભાવાર્થ.	૭૩	Theory of Evolution.	
કાવ્યમાં ગદ્ય પદ્ય બન્ને હોય.	૭૩	વિકાસક્રમ.	૮૭
'કાવ્ય' એટલે શું ?	૭૩	કર્મના સિદ્ધાન્તની તલસ્પર્શી ગૂંથણી	૮૮
કલ્પના ભવ્ય, નૂતન અને મૌલિક.	૭૪	પ્રયત્નસિદ્ધ કર્મમુક્તિ.	૮૯
એના છૂટાછવાયા દાખલા.	૭૪	કાળ. સ્વભાવ. ભવિતવ્યતા. કર્મ.	
વર્ણુનોમાં કાવ્યત્વ.	૭૫	પુરુષાર્થ—પાંચ સમવાયી કારણો.	૯૦
એના છૂટા દાખલાઓ.	૭૫	પુણ્યોદય. પાપોદય.	૯૦
ચિત્રો રજૂ કરવાની કળા.	૭૬	પરભવ. Transmigration	
એનું સફળ પ્રાણત્વ.	૭૬	of soul.	૯૧
એનાં વર્ણુનોમાં જીવંત પ્રાણ.	૭૬	ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ.	૯૨
જતાં વર્ણુનમાં પણ ગૂઢ રહસ્ય.	૭૭	સર્વવિરતિને પ્રાધાન્ય.	૯૨
બોધના પ્રસંગો (સાતમે પ્રસ્તાવે)	૭૭	તેની અશક્તિવાળાને ગૃહસ્થધર્મ.	૯૨
એમાંપણ વાસ્તવત્વ અને કાવ્યત્વ.	૭૭	પરિણતિની નિર્મળતા; સ્વપર	
વિશિષ્ટ કાવ્યત્વ.	૭૮	વિવેચન.	૯૩

તત્ત્વ વાર્તાના વિવિધ પ્રસંગો	૯૩	એમણે ચુસ્તપણે રાખ્યાનું સરણું	
દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણાનુયોગની		કથા છે	૯૮
વાતો	૯૪	એના વિવિધ દાખલાઓ	૯૮
એનું અપૂર્ણ પણ આદર્શ પત્ર	૯૪	એ દ્રષ્ટાંતની યદનાઓ	૯૯
એના પદ પ્રસંગોની યાદી	૯૪	એ ખૂબી સમજવાનું ગુહ્ય	૧૦૦
છતા વાતમાં ક્ષતી ન આવી	૯૭	ઊંડા ઉત્તરનાર અનેક પ્રસંગો	
(૧૬) પ્રવચન ગૈદીનું		તારવે	૧૦૦
અનુસરણું.	૯૮	એની સ્પષ્ટતા માટે ગાંધીબાસ	૧૦૧
ગાંધીજી અને કવિનું નિગૂણત્વ	૯૮		

II

વિભાગ ૨ જો.

(અથવાની ભાષાશૈલી)

પૃષ્ઠ ૧૦૨ થી ૧૪૧

સમૃદ્ધ અને પ્રાકૃત	૧૦૨	કુર્ચિદ્વિધતા અને સમૃદ્ધ ભાષા-	
નાપચેલ સરૂત ભાષાની સાદાર્થ	૧૦૨	પ્રયોગ	૧૦૬
(૧) પ્રાકૃતનું સ્થાન.	૧૦૨	જૈન લેખકોનો ભાષાપ્રયોગ	૧૦૭
પ્રાકૃતના પ્રાધાન્યનું કાગળું	૧૦૨	સિદ્ધર્થિના સમયમાં પ્રાકૃતનો	
પ્રાકૃત-જનતાની સામાન્ય ભાષા	૧૦૩	ઉપયોગ	૧૦૭
સમજવાની સરળતા લોકભોગ્યતા	૧૦૩	સર્વજનમનગ્ન જનનો ઉપાય	૧૦૭
સમૃદ્ધ ગદ્ય જ સમદાર ગતાવે છે	૧૦૩	ભાષાને એ વિચારવહનનું	
પ્રાકૃત-પ્રકૃતિસિદ્ધ છે	૧૦૪	સાધન ગણતા	૧૦૮
૪૭ પ્રાકૃત-રોટલી સરૂત	૧૦૪	સર્વભોગ્ય કરવાનો આગમ	૧૦૮
મન્નેનું મહાગામિત્વ	૧૦૪	(૨) અસલ અથવાની શૈલી	
પ્રાકૃત-જૈનની આર્થ ભાષા	૧૦૫	(style).	૧૦
વિચારવહનમાં પ્રાકૃતની મુખ્યતા	૧૦૫	એમના ભાષાપ્રયોગનું બળ	૧૦૯
સગળ ઉપદેશમાં એનો ઉપયોગ	૧૦૫	ગૈદીમાં પ્રસાદપૂર્ણતા	૧૦૯
પ્રાકૃતની સર્વદેશિયતા	૧૦૬	ગમણીયતાનો સાદાદાર	૧૦૯
શ્રી વીરથા આઠ મદી મુધી	૧૦૬	રસાન્વાદ અધિકારાનુસાર	૧૦૯
સિદ્ધમેન વિવાદથી સરૂતનો		ઓજસ અને પ્રમાદના દાખ-	
નીકાર	૧૦૬	લાઓ	૧૧૦

(૧) ગદ્ય વિભાગે:—	૧૧૦	છંદના નિયમોની વળવણી.	૧૨૩
એતું લાક્ષણિક કાવ્યત્વ.	૧૧૧	ભાષાપ્રવાહ અને દષ્ટાંતોગ્રિત્ય.	૧૨૩
હિમલવન ચક્ષુ સન્મુખ થાય છે.	૧૧૧	ભાષા પર કાળ, અને વિવેચન	
ભાષાપ્રયોગની સાદાઈ.	૧૧૧	સરળતા.	૧૨૪
સ્વરૂપદર્શનની સ્પષ્ટતા.	૧૧૧	કર્મપરિણામ રાજનું વર્ણન. (ઘ)	૧૨૪
સરળ ભાષાપ્રયોગનાં દષ્ટાંતો.	૧૧૧	ગદ્યમાંથી પદ્યમાં ઉતરવાની	
(ક) ક્રિયાપદના પ્રયોગો.	૧૧૧	સરળતા.	૧૨૫
(ઋ) કૃદંતના સુંદર ઉપયોગ.	૧૧૨	મહામોહનું વર્ણન. (b)	૧૨૫
(ગ) સમાનાર્થ શબ્દબહુલતા.	૧૧૩	(૨) વિશેષણો આપી વિવરણ.	૧૨૭
(ઘ) નિષ્કા (pot. participe)		ગદ્યમાં સ્થાપના—પદ્યમાં વિસ્તાર.	૧૨૭
નો સુંદર પ્રયોગ.	૧૧૪	રૌદ્રચિત્તના વર્ણનનું દષ્ટાંત.	૧૨૮
(ઙ) સતિસમમી-પ્રયોગવિશિષ્ટતા.	૧૧૫	વિશેષણોને સમજાવવાની નૂતન	
(ચ) ક્રિયાપદનો ગતિમાન પ્રયોગ.	૧૧૬	વ્યવસ્થા.	૧૨૯
(છ) વહન કરતો ચમત્કારી પ્રયોગ.	૧૧૭	અન્ય દાખલા. ક્ષાંતિકુમારી.	૧૩૦
એમનાં સંભાષણો (Dialogues)		એનાં ચાર વિશેષણોની સમજણ.	૧૩૦
સ્પષ્ટ અને અસરકારક		ચોથા વિશેષણ વર્ણનમાં કમાલ.	૧૩૧
૧૧૮-૧૧૯		ચિત્તસૌંદર્યનાં વિશેષણો.	૧૩૨
(ક) પ્રકર્ષ-વિમર્શના સંભાષણ.	૧૧૯	શુભપરિણામનાં વિશેષણો.	૧૩૨
(ઋ) નિર્મળાચાર્ય શુભધારણાનાં સંભાષણ.	૧૨૦	નિષ્પ્રકંપતાનાં વિશેષણો.	૧૩૩
આવા અનેક પ્રસંગોનો નિર્દેશ.	૧૨૧	દુષ્ટાલિસન્ધિનાં વિશેષણો.	૧૩૩
ગદ્ય સાહિત્યનું બળ.	૧૨૨	નિષ્કરુણતાનાં વિશેષણો.	૧૩૩
(b) પદ્ય વિભાગે.	૧૨૨	હિંસાપુત્રીનાં વિશેષણો.	૧૩૩
ગદ્ય પદ્ય ઉપયોગ-લગભગ		(૩) અનુષ્ટુપની રચના. લઘ્ય-તાના બીજા પ્રસંગો.	૧૩૪
અરધોઅરધ.	૧૨૨	સાત પિશાચી-વિરોધમાં આઠે	
પદ્યની ખૂબીઓ.	૧૨૩	કર્મો.	૧૩૪
(૧) અનુષ્ટુપનો બહોળો પ્રયોગ.	૧૨૩	યૌવન-જરાના અદ્ભુત વર્ણનો.	૧૩૪-૫
		અન્ય છંદોની રચના.	૧૩૬
		ત્રોટકનો ચમત્કાર.	૧૩૭
		દ્રુતવિલગ્નિત અને સ્વગ્નિવણી.	૧૩૮
		પદ્યના બીજા દાખલાઓ.	૧૩૯
		કારસનો પ્રયોગ.	૧૪૧

III

વિભાગ ૩ જો.

અથમાં દાખવેલુ વિષયવૈવિધ્ય.

(આ વિભાગ અથ અને અથકર્તા બન્નેનું કળાવિશારદપણ બતાવે છે, એને અથના શીર્ષક તળે મૂકેલ છે, પણ એ અથકારના શીર્ષક નીચે પણ જઈ શકે છે)

પૃષ્ઠ ૧૮૨ થી ૨૨૫

પ્રાચીન અથ અને લેખક	૧૪૨	આહુ-યદિ પગ વિવરણ	૧૫૭
(૧) ન્યાય. (<i>Logic</i>)	૧૪૨	નારીશરીર લક્ષણ.	૧૫૮
પ્રમાણ	૧૪૨	અધૂર છોડ્યુ-અર્થા	૧૫૮
દાર્શનિક કાગળો	૧૪૩	(૬) નિમિત્તશાસ્ત્ર. (<i>Prediction</i>)	૧૫૯
(૨) દર્શન. (<i>Philosophy</i>)	૧૪૪	અદ્યાગ નિમિત્ત	૧૫૯
દર્શનિક તરીકે લાપામમૃદ	૧૪૫	આપના આઠ પ્રકાર	૧૬૦
કુદિદેની વર્ણન	૧૮૫	(૭) સ્વપ્નશાસ્ત્ર. (<i>Science of Dreams</i>)	૧૬૨
મત-ભેના સાત પ્રકાર	૧૪૬	એના વિવિધ પ્રમણા	૧૬૩
માતે પ્રકારના દાખના	૧૪૬	(૮) ધાતુવિદ્યા (<i>Mineralogy</i>)	૧૬૬
તત્ત્વઅર્થ પગમતત્ત્વો	૧૪૭	ધનની ગોધ અને દેશુડા	૧૬૫
(૩) આયુર્વેદ. વૈદ્ય. (<i>Medicine</i>)	૧૪૯	અન્યવાદ સુસ્તગવિદ્યા	૧૬૫
આયુર્વેદનું સર્વગ્રાહી દોહન	૧૫૦	(૯) વિનોદ. (<i>Humour</i>)	૧૬૬
આધિના ચિકિત્સા	૧૫૧	મિત્રોની વિકલ્પગોલી	૧૬૭
સમયસ વંદ	૧૫૨	ચાર પ્રશ્નાનિ	૧૬૭
જન્મમરણ પ્રસંગ	૧૫૨	અસાનગિદા	૧૬૮
(૪) જ્યોતિષ. (<i>Astrology</i>)	૧૫૩	ગાન્યઆમા વિનોદ	૧૦૮
કળાગેન વિભાગ	૧૫૩	અમુનો વિદ્વાનને તમાચો	૧૭૦
ગણિતો પગ કળાગેન	૧૫૪	વિનોનું નમન આપે તેનું ચિત્ર	૧૭૧
એ અનીલિપ નાન છે	૧૫૪	મિથુન ક્ય એવગાધા	૧૭૧
એ વિજ્ઞાન પગ અર્થા	૧૫૫	અવચકના કોતુબ્ધુ દર્શન	૧૭૧
(૫) આયુરિક (<i>Chirognomy</i>)	૧૫૫		
પ્રત્યેક અનુદાપા પગ વિવેચન	૧૫૬		

રિપુદારણુનું નાટક.	૧૭૨	લક્ષ્યપ્રસંગોનું વૈવિધ્ય.	૧૮૮
અંકરાતીઓ કુમાર (વૈષ્ણવલ કથામાં).	૧૭૨	પસંદગીમાં વડીલનો અંકુશ	૧૮૮
વામદેવનો દંભ.	૧૭૩	ખ્યાતિશ્રવણે લક્ષ્યપ્રકાર.	૧૮૯
(૧૦) વ્યાપાર. (Trade).	૧૭૩	લશ્કરી લક્ષ્ય યુદ્ધવિજયે.	૧૯૦
વ્યાપારીના વિચારતરંગો.	૧૭૪	આદર્શ લક્ષ્ય.	૧૯૦
પરદેશ પ્રયાણે જતા પુત્રને શિક્ષા.	૧૭૪	સ્નેહ-આદર્શ લક્ષ્ય.	૧૯૧
ધનપાલકની સત્વશીલતા.	૧૭૫	પ્રથમ મેળાપે લક્ષ્ય મોહ પ્રકાર.	૧૯૧
સ્વોપાર્જિત ધનની મહત્તા.	૧૭૬	અનેક લક્ષ્યપ્રસંગો.	૧૯૧
તદ્ધુગના વેપારો-વેપારીઓ.	૧૭૬	જીવન પ્રશ્નો સાથે લક્ષ્યનો સંબંધ	૧૯૨
લોભી વાણીઆની વિચારસરણી.	૧૭૭	(૧૩) યુદ્ધનીતિ. (Military Sc.)	૧૯૩
દેશપરદેશનો વ્યાપાર.	૧૭૮	લેખકની અત્ર નિગૂણતા.	૧૯૩
ચાર વ્યાપારી કથાનક નિર્દેશ.	૧૭૯	વિગ્રહનીતિ-ખાસ વિષય.	૧૯૩
ભવચક્રના વ્યાપારીનો નિર્દેશ.	૧૭૯	લડનારા લશ્કરોનું વર્ણન,	૧૯૪
ગાદીએ બેઠેલા શેઠની શેઠાઇ	૧૮૦	મુસદ્દીના મગજનું સમતોલન.	૧૯૫
(૧૧) દુર્વ્યસન. (Mis-behaviour).	૧૮૦	રચનાત્મક નીતિનાં તત્ત્વો.	૧૯૫
હિસા. મૃપા. ચોરી.	૧૮૧	શાસ્ત્રજ્ઞાન સાથે વ્યવસ્થાજ્ઞાન.	૧૯૬
(a) વેશ્યાગમન.	૧૮૧	લશ્કરી માણસનો તરવરાટ.	૧૯૭
(b) દૂત-જીગટું.	૧૮૧	વિચારશીલ મંત્રીની દીર્ઘવિચારણા	૧૯૮
(c) મૃગયા-શિકાર.	૧૮૨	સદાગમની જરૂરીઆત.	૧૯૯
(d) માંસભક્ષણ.	૧૮૨	સદાગમ. મહામોહ. પરિગ્રહ.	૨૦૦
(e) ચોરી.	૧૮૩	એ ત્રણેની સલાહ રીતિ.	૨૦૧
(f) પરસ્ત્રીગમન.	૧૮૩	યુદ્ધનીતિનો ચિતાર.	૨૦૧
(g) સુરાપાન.	૧૮૩	ખટખટની વિચારણા.	૨૦૨
—દાડ પીનારની સ્થિતિનું વર્ણન	૧૮૪	પટ્ટરાણીની સલાહ.	૨૦૩
—દાડનાં પીઠાનું વર્ણન.	૧૮૫	યુદ્ધનીતિ વિષયની ભરપૂરતા.	૨૦૩
(h) મિત્ર-દોહ.	૧૮૬	આખો ગ્રંથ યુદ્ધનો જ છે (અપેક્ષા)	૨૦૪
(i) કૃતદંતતા.	૧૮૬	(૧૪) રાજનીતિ. (Politics)	૨૦૪
(j) વિશ્વાસઘાત.	૧૮૭	(a) સંધીઆ રાજ્યોનું સ્થાન.	૨૦૫
અનેક દુર્ગુણોનો નિર્દેશ.	૧૮૭	(b) વૃદ્ધ રાજ્યનો રાજલોભ.	૨૦૫
(૧૨) લગ્ન. (Marriage)	૧૮૮	(c) થાણાઓનું સુરક્ષિતપણું.	૨૦૬
		(d) ઊગતા શત્રુને દાખી દેવો.	૨૦૬

(e) સર્વભોગે આત્મરક્ષા	૨૦૭	(α) સ્પર્શનક્રાસો-યોગશક્તિ	૨૧૬
(f) લસ્ટર ભરતીનો નિયમ	૨૦૭	સ્પર્શન વિચારણામાં યોગાભ્યાસ	૨૧૭
(g) ગૂચવણ થાય તો વખત કાઢવો	૨૦૮	(b) રસના પ્રસંગમાં લોલતા	૨૧૭
(h) માનીતા થનાની યુક્તિઓ	૨૦૮	એના મૂળ ગોધનમાં અભ્યાસ	૨૧૮
માનીતા માણસો ધન કેમ		(c) નાસિકા વર્ણનમાં મોંવિડતા	૨૧૯
ઓઝાવે છે ?	૨૦૮	(d) શ્રવણના બે ઓરડાઓ	૨૧૯
ગજનીતિના પ્રસંગોનું વેવિધ્ય	૨૦૯	(e) અતરંગરાજ્યે વૈશ્વાનર	૨૨૦
(૧૫) અવલોકન. (Observation)		કચ્છિત વડાની લવ્યતા	૨૨૧
	૨૦૯	(f) ગેત્રગજનોત્તમધ્યિતલેપ	૨૨૨
(a) આગ	૨૧૦	(g) ૧ અસત્ય ઓલના	
(b) ફારનુ પીકું	૨૧૦	ગાલદષ્ટ	૨૨૩
(c) રેટ.	૨૧૧	૨ સાત પિંગાચી વર્ણન નિર્દેશ	૨૨૩
(d) નદી	૨૧૧	૩ હિમભવન યોજના	૨૨૪
(e) નગર	૨૧૨	૪ વનદેવી ધૂણી	૨૨૪
(f) જન્મેત્સવ	૨૧૩	૫ હરિકુમારનો વાર્તાલાપ	૨૨૪
(g) હોકાગના લ્હાવા	૨૧૪	૬ લોભીઆનો સાધુ પ્રતાગણ	
(૧૬) માનસવિદ્યા (Psychology)		પ્રકાર	૨૨૫
	૨૧૫	(h) નિમ્મૂહતા, ઔદાર્ય,	
માનસનો પ્રખર અભ્યાસ	૨૧૫	દાક્ષિણ્ય	૨૨૫

IV

વિભાગ ૪ થો.

લેખક અને કળાકાર.

(આ વિભાગ અથકારના શીર્ષક તળે પણ મૂકી મકાય તેમ છે)

પૃષ્ઠ ૨૨૬ થી ૨૭૧

(૧) પાત્રાલેખન. (Delin- eation)	૨૨૬	એવા નામોના વર્ણનમાં કળા	૨૨૮
મિદ્ધિનો વિગાળ લેખનપ્રદેશ	૨૨૭	મોહ અને રાગદેવતા પાત્રો	૨૨૮
વક્તાવ્યને દેગકાળની મર્યાદા	૨૨૭	દીકરાનું ગજ્ય, પણ વૃદ્ધની	
કળાવિધાન સમજાવાની આવી	૨૨૭	દોરવણી	૨૨૮
(α) અભિધાન કળા	૨૨૭	આગ્રિગજનું નગર પર્વત પર	૨૨૮
ગાત્ર-સપ્રદાયના નામો	૨૨૭	ભાવવાહી નૃત્ય નામયોજના	૨૨૯
		સુખ યોજનાનું નાનું ચિત્ર	૨૨૯

(b) પાત્રો જીવતા છે.	૨૩૦
નાના પાત્રોને પણ બહુલાવ્યા છે.	૨૩૦
(c) ઔદ્ધૃતિક વ્યક્તીકરણ. (Evolutionary manifestation.)	૨૩૧
પાત્રોના વિકાસ અને પ્રસાર.	૨૩૧
એના પ્રક્ટીકરણમાં કળા.	૨૩૧
મોટા પાત્રોનું વ્યક્તીકરણ.	૨૩૨
(d) પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ (Individuality.)	૨૩૨
છતાં અવાંતર સંકલના.	૨૩૩
(e) સર્જનશક્તિ.	૨૩૩
મોહરાજની તૃણા વેદિકા.	૨૩૪
કળા, ઔચિત્ય અને પ્રસાદ.	૨૩૪
(f) યથાવસર આવિર્ભાવ.	૨૩૪
એમાં લેખકની વ્યવસ્થાશક્તિ.	૨૩૫
(૨) સ્થળવૈવિધ્યમાં કળા.	૨૩૬
બાહ્ય અને અવાંતર.	૨૩૬
બાહ્ય સ્થળોમાંનાં થોડાં	૨૩૬
અવાંતરમાંનાં થોડાંનો નિર્દેશ.	૨૩૭
શાંતિ થાય તેવાં નામો.	૨૩૭
ઉદ્ધાનનાં રોચક નામો.	૨૩૮
કેવળી કે આચાર્યના દ્વિલ- ચરૂપ નામો.	૨૩૮
બગીચામાં જવાનું મન થાય એવાં વર્ણન.	૨૩૯
આચાર્ય સમીપે પહોંચવાની ચાવી.	૨૩૯
વાર્તાસ્થાન ક્ષેમપુરી.	૨૩૯
મહાવિદેહમાં મૂકવામાં કળા.	૨૩૯
મનુજગતિ નગરીને પ્રાધાન્ય.	૨૩૯
વાર્તામંડાણ તો મનુજગતિ- માં જ છે.	૨૪૦

(૩) સમયસંશ્લેષ.	૨૪૧
સમય પસંદગીમાં કળા.	૨૪૧
બનાવોને કેંદ્રસ્થ કરવાની કળા.	૨૪૧
અનંતભાવ-અનંતસમય-અનેક વક્તવ્ય અને સર્વભાવ નિરૂપણ.	૨૪૧
સર્વગ્રાહી વિષયમાં પ્રવેશ.	૨૪૧
સદાગમ અને પ્રજ્ઞાવિશાસ યોજના.	૨૪૨
એ યોજનાનું રહસ્ય.	૨૪૨
અનંતકાળને સંકલિત કરવાની ખીજ યોજના.	૨૪૩
જાતિસ્મરણ અવબ્યાદિનો ઉપ- યોગ.	૨૪૪
(૪) મહાન સત્યોઃ અર્થા- તરન્યાસો.	૨૪૫
એનાં થોડા દાખલા.	૨૪૫-૭
સત્યોમાં સમાવેલા વિષયો.	૨૪૮
(૫) અવાંતર કથાઓ.	૨૪૯
અનંત વિષયને પહોંચી વળવા અવાંતર કથાની યોજના.	૨૪૯
પાંચ ઇન્દ્રિયને બતાવવા કથાઓ	૨૪૯
ખીજ સાત અવાંતર કથાનિર્દેશ. ૨૫૦-૧	
એ મુખ્ય, બાકી નાની અનેક કથા.	૨૫૧
કથામાં કથા-છતાં ગૂંચવણ નહિ.	૨૫૧
કથાઓ સચોટ અને મુદ્દામ.	૨૫૨
(૬) મનુષ્યના પ્રકાર.	૨૫૩
મનુષ્યના ત્રણ વિભાગ.	૨૫૩
ત્રણ કુટુંબો.	૨૫૩
ચાર પ્રકારના પુરુષો.	૨૫૩
પદ્મપુરુષ કથાનક.	૨૫૩
કળાકાર સિદ્ધર્ષિ.	૨૫૪

અથને અગે પ્રકીર્ણ.

(૧) અતુસુદરતુ પાત્ર	૨૫૫	(દ્વિતીયે) અગૃહીતસક્રેતાપાત્ર	૨૬૦
એ ઐતિહાસિક કે કલ્પિત?	૨૫૫	(તૃતીયે) માનગી વિદ્યા	૨૬૦
પ્રત્યેક પ્રાણીનુ ચગ્નિ બુદ્ધ		(ચતુર્થે) મામા ભાણેજ	૨૬૧
દેખાય છે તે નાટકજ છે	૨૫૫	ચિત્તવૃત્તિ અટવી મોહગાય	
ચગ્નિના અનત પગિરૂતો	૨૫૫	પગિના	૨૬૧
પ્રત્યેક જીવન-મહાન ઇતિહાસ		(પચમે) સૌજન્ય દૌર્જન્ય	૨૬૧
ભૂમિદા	૨૫૬	(૫ઠે) પટ્ટપુત્ર ચરિત્ર	૨૬૧
અધર્મ વિધર્મના તરવો	૨૫૬	દરેકને એક વર્ષ માટે રાજ્ય	૨૬૧
વૈધર્મમા સામાન્ય તરવો	૨૫૬	(સપ્તમે) મુનિવૈરાગ્ય પ્રસંગો	૨૬૨
ભિન્નતામા ગૃહી એડતા	૨૫૬	સામાન્યમાથી સાચો ઉપદેશ	૨૬૨
અનુસુદર પાત્ર પગ વિચારણા	૨૫૬	(અષ્ટમે) મર્મ સમીક્ષીકગણુ	૨૬૨
પુન્તકની અદર તે માટેના તરવો	૨૫૭	નિશ્ચ સાથેના લગ્નનુ દર્શન	૨૬૨
(ક) 'મત્કપિત અનુમાન'		(૩) પરાકાષ્ઠા, <i>Glimax</i>	૨૬૩
શુ બતાવે છે ?	૨૫૭	પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે-સ્થાનદર્શન	૨૬૩
(b) 'મનિ મિડામનકારી'		(૧) તત્ત્વપ્રીતિનુ પાણી	
શુ બતાવે છે ?	૨૫૭	પાય છે ત્યારે	૨૬૩
'જાત' શબ્દ ગૂચ્ચણુ કરે છે	૨૫૮	(૨) અત્ર પરાભૂમિનો આભાસ	
(૦) અનુસુદરમહાલદ્રા વાત		જા છે	૨ ૩
સાથે સુમનિસમનભદ્રા વાત—		(૩) ત્રણ પ્રમંગે	૨૬૪
વિરહ અનુમાને કાઈ જાય છે	૨૫૮	(ક) મન્ત્રદક્ષીના પદ ગેથી	
(d) કૃત્રિમતા બતાવનાર વાક્ય	૨૫૮	પડતો બાળ	૨૬૪
બાળ નન્દે કાઈ અથમા ચગ્નિ		(b) નન્દિવર્ધન કનકપુત્ર પ્રવે	
નથી	૨૫૮	ગોત્સવ	૨૬૮
ક્રોધપર્ણુ ચાવતી ક્યા હોય	૨૫૯	(૦) નન્દિવને દરેકો કુદુ બનાન	૨૬૪
મારા નિર્ણય છે નહીં નથી	૨૫૯	(૪) પ્રકર્ષ વિમર્ગ-ઉત્તમ	
૨ પ્રસ્તાવ વિગિષ્ટતા.	૨૫૯	પનકાકા	૨૬૪
દરેક પ્રસ્તાવે એક અવિગેના	૨૫૯	આખા અથની પગકાકા અહીં છે	૨૬૪
(પ્રથમ પ્રસ્તાવ) વર્તમાન		(૫) નવું નાના પ્રમંગો	૨૬૫
પદ્મિની પ્રસ્તાવના, ઉપોદ-		(૬) દગિકુમારને દગિયામા	
પાત્રમય	૨૫૯	મોંઘે છે ત્યા	૨૬૬

(૭) આલીશ ગાન સાંભળનાં પજાડી ખાય છે.	૨૬૬
(૮) બન્ને લક્ષ્મર આકાશમાં થંભાય છે ત્યાં.	૨૬૬
આખા ગ્રંથની પરાકાષ્ટા-વિવેક પર્વત પરની અવલોકનામાં છે.	૨૬૭
૪. લેખકને સમજવાની ચાવી.	૨૬૭
ગ્રંથ લખવાનો ઉદ્દેશ.	૨૬૭
‘ આપે તે મળે ’ નું સૂત્ર.	૨૬૭
લાકડાની પેટીમાં ભરવાની વાત.	૨૬૭

V

વિભાગ પ મો. ગ્રંથકાર

શ્રી સિદ્ધર્ષિ (ઐતિહાસિક નજરે)

પૃ. ૨૭૨ થી ૩૫૦

લેખકના ઇતિહાસના જ્ઞાનની જરૂર.	૨૭૨	એને માટે પ્રેમ હોવો જોઈએ.	૨૭૫
વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ઇતિહાસ.	૨૭૨	પરિણામ જાહેર કરવાની હિમત.	૨૭૫
ઇતિહાસ સંબંધી સ્થિતિ.	૨૭૨	આગ્રહવૃત્તિ કે પૂર્વગ્રાહ.	૨૭૬
નામ રાખી જવાની લાલસા નહોતી.	૨૭૩	એને શોધખોળમાં સ્થાન ન થટે.	૨૭૬
ઉપલબ્ધ ઇતિહાસ-સાધનોની અદ્યતા.	૨૭૩	જૈનો અને ઇતિહાસ	૨૭૬
અને તેટલું લખી જવાની જરૂર.	૨૭૩	સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી ગણાય.	૨૭૬
બેદરકારીનાં પરિણામો	૨૭૩	વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના ઉપયોગની જરૂર.	૨૭૭
ઇતિહાસનાં સાધનો.	૨૭૪	દશમી સદી પહેલાં તો અંધેર છે.	૨૭૭
શિક્ષાલેખ. પ્રશસ્તિ. સિક્કા વિગેરે.	૨૭૪	સત્યશોધનની ખરી ધગશ નથી.	૨૭૭
થોડાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો.	૨૭૪	શ્રી સિદ્ધર્ષિ.	૨૭૮
અને અનુમાનનાં પ્રસંગો.	૨૭૪	ઉપલબ્ધ હકીકતના પાંચ વિભાગ.	૨૭૮
શોધખોળની ધૂન.	૨૭૫	૧. પ્રશસ્તિ.	૨૭૮
પુરાતત્વ પ્રયાસમાં અદ્ય લક્ષ્ય.	૨૭૫	પ્રશસ્તિ (ઉપમિતિની)-આર વિભાગ.	૨૭૮

(૧) અથર્વના પૂર્વપુત્રો	૨૭૯	‘ભાવતો શુરુ’ના ભાવાર્થ (૧)	૨૯૩
પ્રથમના તેર શ્લોકો	૨૭૯	એના પર વિદ્યુત ચર્ચા	૨૯૪
તેમની હકીકતનો સંક્ષેપ	૨૮૧	‘સુવાસના’-‘મદાગયે’ (૨)	૨૯૪
અરાચાર્યનો ઈતિહાસ	૨૮૨	અનાગત પગિસાય (૩)	૨૯૪
ગર્ગર્ષિ-અંતિહાસિક	૨૮૨	એના અર્થ પર ચર્ચા	૨૯૫
પ્રગતિનો ફનિતાર્થ	૨૮૩	જોદાળી અને સદર શ્લોક	૨૯૬
મિદ્ધર્ષિના શુરુ કોણ ? ચર્ચા	૨૮૩	એ મનથી વિસ્મૃત ચર્ચા	૨૯૬
દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ	૨૮૪	એ શ્લોકને ઉઘાડી ગદાય તેમ	
મદ્ધર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ	૨૮૪	નથી	૨૯૭
પ્રગતિ પર ચર્ચા	૨૮૪	નિશ્પુણ્યક ચર્ચિત્ર પર ચર્ચા (૪)	૨૯૮
પ્રગતિ પર મારો અભિપ્રાય	૨૮૫	ધર્મબોધકને દેવા બતાવ્યા ?	૨૯૮
પ્રભાવક ચર્ચિત્રો ત્રિગૂંધ	૨૮૫	સિદ્ધર્ષિ પોતે જ તેને ઢાળ દેગથી	
નિર્વૃત્તિ ગાખામા લેખક	૨૮૬	લુપ્ત પાડે છે	૨૯૯
‘અગ્નિચુલક’નું નિર્દેશન	૨૮૭	અને શુભે નિશિષ્ટ જ્ઞાની દહે છે	૨૯૯
અગત્યની ચર્ચા પર વિચારણા	૨૮૮	એ ચરિત્રનો સાર્વત્રિક ઉપયોગ	૩૦૦
(૨) લેખકનું નામ.	૨૮૮	તદ્વાનુ પાત્ર કેમ જમાવ્યું ?	૩૦૧
અસ્થિતનો બીજો વિભાગ	૨૮૮	એ પાત્ર શુ નિર્દેશન કરે છે ?	૩૦૧
મિદ્ધર્ષિ, નત્રના પૂર્વક નામ-નિર્દેશ	૨૮૮	સમકાલીનતાનો અમલવ	૩૦૨
મર્ષિ અને મિદ્ધર્ષિ લુપ્ત દત્તા	૨૮૯	(૪) પ્રગતિનો બાકીનો ભાગ	૩૦૨
દુર્ગમ્વામીના ઢાળ પત્રી એ		લિલ્લમાત્ર નગરે (૮)	૩૦૩
મુખ્ય થયા	૨૮૯	નગરવાર્થન	૩૦૩
કથા બનાવનારનું નામ મિદ્ધર્ષિ	૨૯૦	અગ્રમુખમા દયાનાયન	૩૦૪
(૩) અભિપ્રાય અને મિદ્ધર્ષિ	૨૯૦	શુરુ-શુરુગતમા એનું મ્યાન	૩૦૫
અગત્યનો ત્રીજો વિભાગ	૨૯૦	શુદ્ધ નકલ (૬)	૩૦૬
૧૫૧ અગત્યની બાગત અત્રે છે	૨૯૧	ગાળા માધની-દુર્ગમ્વામી નિ.યા	૩૦૬
૫ જોદાળી અને ૩૩ દ્યુમાન	૨૯૧	આદ્ય-પ્રાપ્તો ભાવાર્થ	૩૦૬
જોદાળી-ઉપમિતિ પ્રમાણના		અગત્યની દેનીનું અનુકરણ	
દાસનું	૨૯૨	દગ્ગાગી	૩૦૭
દગ્ગાગી માગુર દોષ ગમે ?	૨૯૩	સરૂત ભાવાની અવ્યાગી	૩૦૭
નન્નમકાલીન ન દોવાના		ગાળા મદાપૂર યુગમા થઈ ગઈ	૩૦૮
કારણ	૨૯૩	એકે દગ્ગાગી વડે પાનુ દ્યુમનીન્દી	૩૦૮
		અથનો અમલ (૯)	૩૦૮

સં. ૯૬૨. જેઠ શુદ્ધ પ.	૩૦૮	ગુજર દેશે ભિક્ષુમાલનગર.	૩૧૭
ગુરુવારે. પુનર્વસુનક્ષત્રે.	૩૦૮	ગુજરાતની તે યુગની સીમા.	૩૧૭
એ સંવત કયો ?	૩૦૮	વર્મલાત રાગ.	૩૧૭
છન્ડીઅન એશીમીરીસ.	૩૦૮	શિશુપાલવધ-માધકવિ.	૩૧૮
એ વીરસંવત નથી-કારણો.	૩૦૯	રાગના નામની દશા.	૩૧૮
પ્રો. પીટરસનમાં એકસોની ભૂલ.	૩૦૯	માથે કરેલ કવિવંશ વાર્ણન:	૩૧૮
પીટરસનની ગણતરી પર ચર્ચા.	૩૦૯	કવિવર માધનો સમય.	૩૨૦
ગુપ્ત કે શક સંવત અશક્ય છે.	૩૧૦	તે માટેના આધાર ઉદ્દેશો.	૩૨૦
૧લી મે ૯૦૬. ઇ. સ	૩૧૦	લિખમાલનું લિખમાલ.	૩૨૧
ગ્રંથાગ્ર. (d)	૩૧૧	માધના સમય પર ઊલ્લાષો.	૩૨૨
સોળ હજાર.	૩૧૧	વિવિધ ચર્ચાના પ્રસંગો.	૩૨૩
૨. લેખકના ચરિત્ર સંબંધી.		વસંતગદનો લેખ.	૩૨૪
ગ્રંથમાંથી મળતી હકીકત.	૩૧૨	માધ અને સિદ્ધર્ષિનો સમય.	૩૨૫
આત્મકથા લખવાનું સાહસ.	૩૧૨	સમયચર્ચા-સમલાવે.	૩૨૬
પ્રથમ પ્રસ્તાવ-એ કર્તાનું ચરિત્ર	૩૧૨	પૂર્વગ્રાહને આ ચર્ચામાં સ્થાન	
એ ઉલ્લેખનો આશય.	૩૧૩	ન ઘટે.	૩૨૬
ભવપ્રપંચ ખતાવનાર ચરિત્ર.	૩૧૩	સિદ્ધનું આલ્ય.	૩૨૭
એ ચરિત્રના બે વિભાગો.	૩૧૩	ધન્યા સાથે લગ્ન.	૩૨૭
સર્વસામાન્ય કથાવિભાગ.	૩૧૪	જુગટામાં લપટાવું.	૩૨૭
આ ગ્રંથ રચવાનાં કારણોનો		વ્યસનનો ભોગ..	૩૨૭
વિભાગ.	૩૧૪	પતિપરાયણ આર્યા.	૩૨૭
કર્તાનું ચરિત્ર તારવવું મુશ્કેલ.	૩૧૪	પુત્રવત્સલા માતા.	૩૨૮
એ રીતે એ રચયરિત્ર છે જ નહિ.	૩૧૫	ઉપાય ઊંઘો પડ્યો.	૩૨૮
ગ્રંથોત્પત્તિ વિભાગ.	૩૧૫	ઘરખહારથી ચાલી નીકળ્યો.	૩૨૮
એમાંની શક્યાશક્યતા પર વિચાર.	૩૧૫	ઉઘાડાદ્વારે પહોંચ્યો	૩૨૭
મને તો એ વિભાગ 'બોધક'		યોગ્યતાનાં અનુમાન.	૩૨૯
લાગે છે.	૩૧૬	શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ.	૩૨૯
૩. પ્રભાવક ચરિત્ર-સિદ્ધર્ષિ		દીર્ઘદષ્ટિ-સીધી વાત.	૩૨૯
પ્રબંધ.	૩૧૬	દીક્ષાપાલનની મુશ્કેલી.	૩૩૦
સદર ગ્રંથનો ચૌદમો પ્રબંધ.	૩૧૬	પિતાને ખબર આપી.	૩૩૦
અન્યત્ર જાણ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ.	૩૧૬	શુભંકર શેઠનું જીવનું મન	૩૩૧
એ ગ્રંથ સં. ૧૩૩૪ માં બનેલ છે.	૩૧૭	ગુરુમંદિરે પિતા (મંત્રી)	૩૩૧

પુત્ર માતાની આજ્ઞાને વળગી ગયો	૩૨૨	પ્રતિજ્ઞાપાલન ગુરુને ચરણે	૩૪૦
કુળના મંત્રી સમજી ગયા	૩૩૨	‘પાટ ઉપરથી જીતમે-’ આવાત	૩૪૧
પુત્રને દીક્ષા આપવા વિજમિ ડરી	૩૨૨	લજિતનિસ્તરાનો પ્રયોગ	૩૪૧
દીક્ષા દિગૂળધ	૩૩૨	સમ્પ્રદારની જાગૃતિ	૩૪૨
ઉપદેશમાળા ટીકા સિદ્ધકૃતિ	૩૩૩	અથવાચનથી મહા ઉપદાર	૩૪૩
ઉપમિતિ અથલેખન-પ્રસંગ	૩૩૩	ક્યા વિભાગ વાચનથી લાભ થયો ?	૩૪૪
દાક્ષિણ્યચિહ્ન સાથે વિનોદ	૩૩૩	તે ડહેવાની મુશ્કેલી	૩૪૪
દાક્ષિણ્યચિહ્નનો અમય	૩૩૪	ઉપમિતિમા તેના જે અવતરણો	૩૪૫
કુવલયમાળાના લેખક	૩૩૫	અદત્તપાણુ મિત્રનો ત્યાગ	૩૪૬
બંનેના સમઘની અગત્યતા	૩૩૫	આગ લાગેલા ઘરરૂપ સસાર	૩૪૬
વિશેષ અભ્યાસની તાવાવેલી	૩૩૬	અથગ્યના પ્રથમ કે બૌદ્ધોને ત્યા	
ગુરુ ગિર્ય વચ્ચે વાતચીત	૩૩૬	જનાનુ પ્રથમ ધાટ બેસતો નથી	૩૪૮
ગુરુની ઝાનિ, લીધેનું વચન	૩૩૮	ગુરુમેળાપ અને સમ્મિતિ	૩૪૯
છટકયો પણ વચન પાળ્યું	૩૩૯	ગદ્યપતિ ત્રી સિદ્ધર્ષિ	૩૫૦
ગળેહરણું પાછું આપના આવ્યો	૩૪૦		

VI

વિભાગ ૬ ફો.

દાક્ષિણ્યચિહ્ન અને સિદ્ધર્ષિ

પૃ. ૩૫૧ થી ૩૫૮

કુવલયમાળા સ્થાનો વિષય	૩૫૧	સિદ્ધર્ષિએ મનુજ્જાનિ આખી	
કુવલયમાળા-સમરાધ્યક્ષ કહા	૩૫૨	ચીતરી	૩૫૩
બંને આદર્શો લેખક સામે હતા	૩૫૨	ઉદ્યોતનસૂરિની પ્રગતિ	૩૫૪
સમરાધ્યક્ષમા કૃત્તિક નિઝાસ	૩૫૩	પ્રગતિનો દ્વિતીયાર્થ	૩૫૬
એના મુખ્ય પાત્ર જે છવો	૩૫૩	ઉદ્યોતનસૂરિનો સમય	૩૫૭
કુવલયમા દ્વાયપરિચય	૩૫૩	શક સવત ૭૦૦ માં એક	
સિદ્ધર્ષિએ સમન્ત સસાર લીધો	૩૫૩	નિન ડમ	૩૫૭
મોહગમને ખૂંચ અપનાવ્યો	૩૫૩	વિચારણાનું પરિણામ	૩૫૮

વિભાગ સાતમો.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

પૃ. ૩૫૬ થી ૩૮૫

ડો. જોડાખી સાથે પત્રવ્યવહાર. ૩૫૯	એમ ઘડ એસાડવાનાં કારણો. ૩૭૭
હરિભદ્ર સમયનિર્ણયનાં સાધનો. ૩૬૦	(૪) ન્યાય પરિભાષાવાળી દલીલ. ૩૭૮
શ્રી જિનવિજયનો લેખ, ૩૬૦	એના સંબંધમાં શોધખોળ. ૩૭૮
પ્રો. પીટરસનનો ઉલ્લેખ. ૩૬૦	એનો ફક્તિતાર્થ. ૩૭૮
ગણતરીમાં સો વર્ષની ભૂલ. ૩૬૧	(૫) નદિસૂત્ર ચૂર્ણિ. જિન-
મેરુતુંગની વિચારશ્રેણિ. ૩૬૨	દામ મહત્તર. ૩૭૮
૫૮૫ની શાલનો તેમાંનો ઉલ્લેખ. ૩૬૨	તેનો સમય શક ૫૯૮ : વિ. ૭૩૩. ૩૭૯
હરિભદ્ર સમયસંબંધી ઉલ્લેખો. ૩૬૪	તેનું ટાંચણ હારિભદ્રીય નંદી
(૧) પ્રભાવક ચરિત્રે. ૩૬૪	ટીકામાં. ૩૭૯
(૨) વિચારસારસંગ્રહે. ૩૬૫	એટલે સં. ૫૮૫ તો કાઠ રીતે
(૩) ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધે. ૩૬૭	શક્ય નથી. ૩૭૯
(૪) પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખો. ૩૬૯	હરિભદ્રસમયનિર્ણય વિશેષ
ચૌદમી સદીનો હરિભદ્ર	સાધનો. ૩૭૯
સમયનિર્ણય. ૩૭૧	(અ) ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ. ૩૮૦
તે સ્વીકારવામાં વાંધાઓ. ૩૭૨	અનેકાંતજયપતાકા. શાસ્ત્રવાર્તા-
(૧) અનાગતવાળો શ્લોક. ૩૭૨	સમુચ્ચય. ૩૮૦
એના ચાર વિકલ્પ અર્થો. ૩૭૨	સદર વ્યાકરણનો સમય વિં
(૨) તે જ શ્લોકના બીજા શબ્દો. ૩૭૪	સં. ૭૦૬ ૩૮૦
(૩) પ્રથમ પ્રસ્તાવના લેખ-	(b) કુમારીલ મીમાંસક. ૩૮૦
કના શબ્દો. ૩૭૫	શાસ્ત્રવાર્તામાં તેની આલોચના. ૩૮૦
ધર્મખોધકર અને સિદ્ધર્ષિ. ૩૭૬	કુમારીલ સમય : આઠમીની
બન્ને સમકાલીન નહિ. ૩૭૬	શરૂઆત. ૩૮૧
‘કાલવ્યવહિત’ શબ્દ શું	એટલે આઠમી પહેલાં હરિભદ્ર-
બતાવે છે ? ૩૭૬	સૂરિનો સમય ન હોય. ૩૮૧
‘વિશેષજ્ઞાન’ શબ્દોથી ગૂંચવણ. ૩૭૭	(c) ઔદ્યાચાર્ય ધર્મખાળ. ૩૮૧
વિશેષજ્ઞાની અને વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની. ૩૭૭	એ ઇ. સ. ૬૩૫ માં નિવૃત્ત હતા. ૩૮૧

એના ટાચણ અનેકાત૦ પતાઢામા	એટલે વિ સ ૭૫૬ થી ૮૨૬	૩૮૩
એટલે વિ૦ ૬૯૧ પહેલા તે	સિદ્ધર્ષિ સમયનિર્ણય.	૩૮૪
હોઇ ન ગકે	વિ સ ૯૬૨	૩૮૪
(૯) મહામતિ ધર્મકીર્તિ.	એટલે હરિભદ્ર-સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો	
અનેકાત૦ અને ગાંધવાર્તા૦મા	આતરો મો વર્ષનો રહે	૩૮૪
ધર્મસીંગના સમયમા જાણીતા	હી અ શાહના મતે ગુપ્ત સવત્સર	૩૮૫
એટલે આતમીમદીના પૂર્વાર્ધ પહેલા	ગણતરીના ઢાગણો	૩૮૫
હરિભદ્રનો સમય સભવે નહિ	એ પ્રમાણે ૫૮૫ને ગુપ્ત ગણીએ	૩૮૫
(૯) કુમારીન ધર્મપાળ ધર્મ-	તો સર્વ વિરોધ ગમી જાય છે	૩૮૫
કીર્તિ	પૂરવણી દાક્ષિણ્યચિહ્ન અને	
ઉપસન્ધ સાધનોથી હરિભદ્ર	સિદ્ધર્ષિ	૩૮૬
સમયનિર્ણય.	ઉપદેશમાળા ટીકા	૩૮૭
ઉપગના સાધનોનું સમુચ્ચયી-	ત્યા પછી હરિભદ્રને નમસ્કાર	૩૮૭
દરણ	ટીકાનું નામ હેયોપાદેયા	૩૮૮
નિર્ણય ૪ સ ૭૦૦ થી ૭૭૦	કૃતિ પર ચર્ચા અને વિવેચન	૩૮૮

VIII

વિભાગ ૮ મો. ગ્રંથકારનો સમય.

દશમી શતાબ્દિ

દશમી શતાબ્દિ	૩૮૯	ગ્રંથલેખન વખતે આમુડગજ	૩૯૫
લિખમાળ ગુજગતે	૩૮૯	એ સદીની સાસારિક સ્થિતિ	૩૯૬
(બાહ્ય સાધનો)		એ યુગની રાજ્યવસ્થા	૩૯૭
ચૈત્યવાસનું જોગ	૩૮૯	ઓઝા-રાજપૂતાનેડા ઇતિહાસ	૩૯૭
પ્રભાવક ચરિત્રે ૧૯ મો પ્રગથ	૩૯૦	ગાંધ્યપ્રગથ-યુદ્ધપ્રણાલિકા	૩૯૮
સદરની પ્રતાપનામા દર્યાણુવિ	૩૯૦	આઠ કૌસલ	૩૯૮
ચૈત્યવાસનું અવરૂપ	૩૯૧	તેમના નામ અને કાર્ય	૩૯૯
આ સદીનું રાજકીય વાતાવરણ	૩૯૨	મેના અને યુદ્ધ સંબંધી સ્થિતિ	૪૦૦
ગુજગતના ગાંધ્યમા જૈનોનું		ચતુર ગિણી સેના	૪૦૦
અ્યાન	૩૯૨	લગ્નરના આયુધો	૪૦૧
આવડા વગ અને પાટણ	૩૯૨	યુદ્ધના નિયમો	૪૦૨
અંતિહાસિક જૈન કૃતિઓ	૩૯૩	લુએન્સગનું ગાંધ્યર્ણવ	૪૦૨

પરદેશી મુસાફરની નજરે.	૪૦૩
રાજ્યોનો અંદર અંદરનો સંબંધ.	૪૦૪
એ યુગમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન.	૪૦૪
સ્વદેશલક્ષિત અને સ્વામીધર્મ.	૪૦૫
ક્ષત્રિયોની પડતીનાં કારણો.	૪૦૬
(ગ્રંથમાંથી તારણ.)	૪૦૭
૧. યુદ્ધની ભૂમિકા.	૪૦૭
રાજનીતિ. ગુણ. અંગ. શક્તિ.	૪૦૮
સહબોધ મંત્રીની સલાહ.	૪૦૯
યુદ્ધના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ.	૪૧૦
હથિયારોનો નામનિર્દેશ.	૪૧૧
ખાતમીદારો. સેનાનાયક.	૪૧૨
યુદ્ધ વખતે ધોંધાટ.	૪૧૨
૨. સાંસારિક રિવાજો.	૪૧૨
અનેક સ્ત્રીનો રિવાજ.	૪૧૩
મહોત્સવ ઉજવવાની રીતો.	૪૧૩
મિત્રોનો મેળાપ.	૪૧૪
પ્રયાણસમયની વિધિ.	૪૧૫
ચાંડાળને અસ્પર્શ્ય ગણુતા.	૪૧૫
પિતાને વંદન કરવાની રીતિ	૪૧૬
લગ્ન-મહોત્સવની રીતિ.	૪૧૬
મરણ પછીની સ્થિતિ.	૪૧૬
ધનવાનના પુત્રો. લગ્નની વય.	૪૧૬
૩. રિવાજો અને પ્રસંગો.	૪૧૭
રિવાજોનો પાર નથી.	૪૧૭
૪૧ વિષયો અહીંતહીંથી લીધા છે.	૪૧૭
પ્રત્યેકનું વિસ્તૃત જરૂરી નથી.	૪૧૭
મુખ્ય રિવાજનું જ દર્શન.	૪૧૭
ચોરતે કાંસી. તે વખતનો દેખાવ.	૪૧૮
આપઘાતની રીતો.	૪૧૯
ગુલામની પ્રથા.	૪૨૦
દૂરના સમાચારનાં સાધનો.	૪૨૦

માયું મૂંઘવાનો રિવાજ.	૪૨૦
કપડાંને ખીસાં નહોતાં.	૪૨૧
જ્યોતિષ સંબંધી માન્યતા.	૪૨૨
લગ્નવિધિ.	૪૨૩
૪. લોકોનું સમૂહવર્તન.	૪૨૩
વસંતઋતુમાં નગર ખહાર.	૪૨૩
નાચવું, ફફવું, અવાજો વિ.	૪૨૪
આગ વખતની દોડદોડી.	૪૨૫
ગામગપાટા.	૪૨૫
વિવિધ પ્રકારની જનતા.	૪૨૬
૭ પ્રકારના પુરુષોનું વર્ણન.	૪૨૬
૫. તે સમયની કેટલીક માન્યતાઓ.	૪૨૮
મીઠું ખાવાથી ઘડપણ.	૪૨૮
પુરુષ-સ્ત્રીનાં અંગાદિલક્ષણજ્ઞાન.	૪૨૮
પાદુકાજ્ઞાન	૪૨૮
દેશુજ્ઞાના ઝાડને ધનસંબંધ.	૪૨૮
૬. નીતિ વ્યવહારના ખ્યાલો.	૪૨૯
સાધુતા અને ખળતા.	૪૨૯
ચાર પ્રકારના મનુષ્યો.	૪૩૦
ચાંડાળ સ્ત્રી અસ્પર્શ્ય.	૪૩૧
કોની સ્તુતિ ક્યારે કરવી ?	૪૩૧
સુંદર સ્ત્રી અને એકાંત.	૪૩૨
પરદેશ જતા પુત્રને ઉપદેશ.	૪૩૨
સમાજવાદના વિચારો.	૪૩૩
૭. સાંસારિક મનોરાજ્ય.	૪૩૩
સંસારસુખના ખ્યાલો.	૪૩૪
૮. પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તીવ્ર ઇચ્છા.	૪૩૪
એના જુદા જુદા પ્રસંગો	૪૩૪
તેના પર અંગુલીનિર્દેશ.	૪૩૫
૯. રાજા-રાજ્ય-રાજસેવક-રૈયત.	૪૩૫

રાજમેવાના વિચિત્ર ખ્યાલો	૪૩૫
ગજમદિરમા પ્રવેગ માટે રજા	૪૩૬
રાજ્યવિરુદ્ધ કાર્ય અતિનિષ્ઠ	૪૩૬
ખાસ સેવક ગજવલ્લભ	૪૩૭
રાજસભા સાજના મળે	૪૩૭
ગુનેગાગને વગર તપામે સજા	૪૩૭
સજાના બુદ્ધિ બુદ્ધિ પ્રકારે.	૪૩૮
સવાહરાર કૌમીકની પદ્ધતિ	૪૩૮
એકદશ્યુ સત્તાનો દોર	૪૩૮
ચોરને દેહાત દડની સજા	૪૩૯
સત્તાહરાર મત્રીનું સ્થાન	૪૩૯
ડાહી પિટાવવાની જાહેરાત રીતિ	૪૩૯
લોકચિત્તિ જાણવા ગજનો	
પ્રયાસ	૪૪૦
૧૦ રાજનીતિ.	૪૪૦
દત્તનું કાર્ય અને આવાકી	૪૪૦
દીવાની મત્રી અને લગ્નગી સવાહ	૪૪૧
૧૧ ધન અને ધનવાનોનો દોર	૪૪૧
લવાચકની ખેડેવા ગેડનો મિજબાજ	૪૪૧
ધનનાન અને રાજવર્ગની તુમાખી	૪૪૨
ધનવાનોના વિચારગતરંગો	૪૪૩
ધનપ્રાપ્તિ માટેના સાધનો	૪૪૩
ધન મેળવવાના સાધનો	૪૪૪
શુરુ તરફ હમનારા ધનિકો	૪૪૪
૧૨ ધનના હાલહવાલ	૪૪૫
ગણિતના જદમા કૃતાક્રાંતિયા	૪૪૫
ધનવાનને બુદ્ધિ બુદ્ધિ લાયો	૪૪૫
જમીનમા ધન દાટવાનો રિવાજ	૪૪૬
૧૩. તે સમયની ગરીબાઈ.	૪૪૬
ખિખારીનું તાદ્દશ્ય નર્ણન	૪૪૬
દરિદ્રતા લાવનાર બાલક ગ્રંથો	૪૪૭
મુરખીવટ અને અમાજવાન	૪૪૮

૧૪. દાસ-દાસીની સ્થિતિ.	૪૪૮
દામીઓ નિમકદલાલ હોય	૪૪૮
દામીનું સમાજમા સ્થાન	૪૪૯
૧૫ તે યુગમા સ્ત્રીઓનું	
સ્થાન	૪૪૯
પડદાનો રિવાજ લાગતો નથી	૪૪૯
તે વખતે પદ્મસ્ત્રીઓ હતી	૪૫૦
કુળવધૂઓ હતી-હૂડી સ્ત્રી પણ	
હતી	૪૫૦
સ્ત્રીવર્ગનો અભ્યાસ	૪૫૧
પતિને નયાનના સ્ત્રીઓ	૪૫૧
માતાઓની પુત્રમન્દાગ પર અસર	૪૫૨
મેળગોખપ્રધાન સ્ત્રીઓ	૪૫૨
એક સ્ત્રીની હયાતીમા ખીલ	૪૫૩
પુત્રોની સર્વદક્ષ સ્વાધીનવૃત્તિ	૪૫૪
દોષસમહોનો પુજ સ્ત્રીઓ	૪૫૪
પતિપગપણ સ્ત્રીલાવના	૪૫૫
વેવિગાળ-પુત્રાધર્યા પિતાસમતિ	૪૫૬
સ્ત્રીઓદર્શનો ખ્યાલ	૪૫૬
દીકરીનું સમાજમા સ્થાન	૪૫૬
૧૬. ગ્રેમ કરવાના વિવિધ	
પ્રકારો.	૪૫૭
ગ્રેમલક્ષની વિવિધ રીતિઓ	૪૫૭
ચિત્રદર્શનદ્વારા ગ્રેમ	૪૫૭
તાગમૈત્ર્યથી ગ્રેમ	૪૫૭
સ્વયંવર મડપનો રિવાજ	૪૫૮
૧૭. દગમી મદીના વિલામો	૪૫૮
ધ્રિયભોગોના અનેક પ્રકાર	૪૫૮
તેને તૃપ્ત કરવાની રીતિઓ	૪૫૯
ઋતુવર્ણન નિનામ દૃષ્ટિએ	૪૬૦
મઘપાનનો ચાનુ રિવાજ	૪૬૦
૧૮. બાળકોના તોડાનો.	૪૬૧

તોફાની નિશાળીઓ.	૪૬૨	સ્વોપાર્જિત દ્રવ્યમેળવવાની વૃત્તિ.	૪૭૩
૧૯ રમતગમત. sports	૪૬૨	ચામડાનો વ્યાપાર-દરિયાની સફર.	૪૭૩
વસંતે પાનગોષ્ટિ.	૪૬૨	વ્યાપારમાં નિમગ્નતા.	૪૭૪
‘ અંગહાર ’ નામનો નાય.	૪૬૩	૨૮. પરદેશગમન.	૪૭૪
૨૦. જીવાનીના ચાળા.	૪૬૩	ગમનનાં સાધનોની અલ્પતા.	૪૭૪
કુટી પ્રાવેશિક રસાયણ.	૪૬૩	છતાં ગમનાવશ્યકતાનો સ્વીકાર.	૪૭૪
તરુણપણાના એનચાળા.	૪૬૩	તૈયારીની રીતિઓ.	૪૭૫
યુવાનીનો તોર.	૪૬૪	વહાણને અગત્યનું સ્થાન.	૪૭૫
યૌવન વર્ણન.	૪૬૪	૨૯. વિજ્ઞાન.	૪૭૫
૨૧. મહોત્સવો.	૪૬૫	આયુર્વેદ. શુદ્ધનશાસ્ત્ર.	૪૭૫
ઉજવવાના પ્રકારો.	૪૬૫	આદ્ય પ્રકારનાં નિમિત્તો.	૪૭૫
અઘ્ઘાઈ મહોત્સવ.	૪૬૬	સ્વપ્નદ્રુષ્ટિ. જ્યોતિષ	૪૭૬
લગ્નવખતનો ઉત્સવ.	૪૬૬	શરીરલક્ષણ સર્વ સ્થળનિર્દેશ.	૪૭૬
૨૨. મેલી વિદ્યા.	૪૬૬	૩૦. કુટુંબપ્રેમ.	૪૭૬
છ માસની આસેવના.	૪૬૬	તેની રીતિ અને પ્રસંગો.	૪૭૭
યોગચૂલ્કથી શત્રુતા.	૪૬૭	વિવિધ પ્રસંગો-સ્થળનિર્દેશ.	૪૭૭
નિધાનપ્રાપ્તિ માટે વિદ્યા.	૪૬૭	૩૧ સૌજન્ય-દૌર્જન્યના	
૨૩. શોક વખતે વર્તન.	૪૬૭	ખ્યાલો.	૪૭૮
તુરતના જન્મેલ પુત્રનું મરણ.	૪૬૭	સજ્જનગુણદૃષ્ટાંત.	૪૭૮
તે વખતની રડારોળનું વર્ણન.	૪૬૭	દુર્જનના દુર્ગુણોનો નિર્દેશ.	૪૭૮
પત્નીમરણે શોક-વર્ણન.	૪૬૮	સજ્જનતા-દુર્જનતાનું કાર્ય	૪૭૯
૨૪. વ્યાધિ અને ઉપાય.	૪૬૮	એના નાના મોટા પ્રસંગો.	૪૭૯
વ્યાધિઓનાં નામો.	૪૬૯	૩૨. નાટકો.	૪૮૦
ઊંટવૈદના પ્રસંગો.	૪૭૦	નાટકનાં સાજ અને પાત્રો.	૪૮૦
વાત, પિત્ત અને કફ.	૪૭૦	નાટકનાં પ્રસંગ, સ્થળ, દર્શન.	૪૮૦
૨૫. દુર્વ્યસનો.	૪૭૧	૩૩. નગરરચના.	૪૮૧
તેનાં નામસ્થાનનો નિર્દેશ.	૪૭૧	એની વિવિધતા. ક્ષિક્ષા.	૪૮૧
૨૬. વ્યાપારના પ્રકારો.	૪૭૧	ખાઈ. પોળ. સ્થાન.	૪૮૧
તે યુગના વ્યાપારો.	૪૭૧	૩૪. ગૃહરચના.	૪૮૨
નામોનું નિર્દર્શન.	૪૭૧	પ્રાસાદ. પ્રસાધનશાળા.	૪૮૨
૨૭. વ્યાપાર પદ્ધતિ.	૪૭૨	હિમગૃહ. સમરહાઉસ.	૪૮૨
ખજારો. શ્રેણી. કરીઆણાં.	૪૭૨	૩૫. કળા. અભ્યાસ.	૪૮૨

કળાગ્રહણ માટે ચીવટ	૪૮૨
આત્મે વર્ષે અભ્યાસારભ	૪૮૩
શુરને પુત્રનું મોપવું	૪૮૩
શુરને પગાર કે શ્રી નહિ	૪૮૪
ન્યાસશિક્ષણપ્રબંધનો અભાવ	૪૮૪
છતા ગજગુવર્ગીઓ ભણતી	૪૮૪
ચિત્રપટની કળા	૪૮૪
૩૬. યોગશક્તિ માટે	
માન્યતા	૪૮૪
સામાની ઇચ્છાશક્તિનું રુધન	૪૮૫
પગપુગ્રવેગ	૪૮૫
નેત્રાન્નયી આત્મ દ્રશ્ય	૪૮૫
૩૭. અર્થાતર ન્યાસ અને	
ઉપમાનો	૪૮૬
તેના વિવિધ દાખલાઓ	૪૮૬
ઉપમાનની વિવિધતાઓ	૪૮૭
૩૮. તત્ત્વમયના ધર્મો-	
માન્યતાઓ.	૪૮૭
તેનો વિગતૂત નામનિર્દેશ	૪૮૮
ભેના છ પ્રકારનિર્દેશ	૪૮૮
ધર્મ સબધી વિવિધ વિકલ્પો	૪૮૯
૭ દર્શનની માન્યતા-અથગદર્શન	૪૮૯
બાલ્યગ્રંથો દેશ-ધર્મીગી	૪૮૯
હાતાના પ્રસંગોની નોંધો	૪૯૦
આભિસારગ્રંથિક કુવિકલ્પો	૪૯૧
આગ્નિક તીર્થોઓ	૪૯૨
૩૯. જૈનધર્મ-શામનની	
ચિંથિતિ.	૪૯૨
શ્રાવકની ધારી મોટી સખ્યા	૪૯૨
સાધર્મીવાત્સ અને માન	૪૯૩
ઉપદેશકન	૪૯૩
ઉદ્યાનમા ગુરુચિંથિતિ	૪૯૪

જૈન ધર્મનો સાર	૪૯૪
ગચ્છાધિપતિ ગચ્છાનુસાર	૪૯૫
૪૦. જૈનધર્મ-ધર્મીઓની	
ચિંથિતિ.	૪૯૫
જૈન હૃદયની આત્મ ભાવના	૪૯૫
જૈનેતર તરફ ઉદ્દગમનભાવ	૪૯૬
દીલા દેવાની બાબતમા	૪૯૭
ઉપદેશ આપવાની રીતી.	૪૯૭
અસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય, સુસાધ્ય,	૪૯૭
ઉપલક્ષીઆ વૈગમ્યની સ્થિતિ	૪૯૭
'સદ્બુદ્ધિના' પાત્રની યોગના	૪૯૮
દીક્ષામા પ્રવેશન કે	
લાત્ય નહીં	૪૯૮
ઉપાગ્રયમા તથા ગુળરમા ઉપદેશ	૪૯૮
ગુરુમહાનંદ સભાને ખાલી પણ	
કગવે	૪૯૯
દીક્ષા અને અપ્રમાદયત્ર	૪૯૯
દીક્ષાવખતે સસારીની દ્વિગીરી	૪૯૯
ગજ આચાર્ય પામે જમીન	
પગ જેમે	૪૯૯
વસતિમા કેણુ બિતરે, ઉદ્યાનમા	
કેણુ?	૫૦૦
ધર્મગત અને સાધુતાની યોગ્યતા	
ક્યારે?	૫૦૦
ગુરુ પામે દલ કુનાગ પણ હતા	૫૦૦
ગુરુ કે દેવની નિન્દા કુનાગનો	
મદ્દલાવ	૫૦૦
શ્રુતધારી કલ્પના લગાવના	
નહોતા	૫૦૧
દીક્ષા પહેના પ્રાથમિક તૈયાગીઓ	૫૦૧
આચાર્ય પાત્રીનો મહોત્સવ	૫૦૧
ચિંથિતાચારી સાધુનું વર્તન.	૫૦૧

આચાર્ય અને પ્રવર્તિની પદકોને? ૫૦૧	શિવમંદિરમાં બંદર ગુરુ.	૫૦૨
શ્રાવકોનાં ધરમાં 'ધંધશાળા.' ૫૦૧	મહાધિપતિનો દોર.	૫૦૩
બાળવય અને દીક્ષા. ૫૦૨	યોગવિદ્યાનો દુરુપયોગ.	૫૦૩
વિચારની વિશાળતાના પ્રસંગો. ૫૦૨	ધર્મને નામે ધાંધલ.	૫૦૪
૪૧. ધર્મને નામે ઘેલછાઓ. ૫૦૨	અન્ય દર્શનીની ધર્મમાન્યતા. ૫૦૪	
મઠમાંના ચટ્ટો. ૫૦૨	સર્વ પરિસ્થિતિનું સમુચ્ચયીકરણ ૫૦૪	

અંતિમ વક્તવ્ય	૫૦૫
ભાષાવતરણનાં સ્થાનોનો અક્ષરાનુક્રમ	૫૦૯
ઉદ્યાનોનો અક્ષરાનુક્રમ	૫૧૬
પાત્રરૂપકાદિનો અક્ષરાનુક્રમ	૫૧૭
આખા ગ્રંથનો મહદ્ વિષયાનુક્રમ	૫૧૮
ગ્રંથસમાપ્તિ	૬૦૫

Extracts from Prof Harman Jacobi's Preface to

Upamitibhava Prapancha Katha

Upamitibhava Prapancha Katha is the first extensive and elaborate Allegory in Indian Literature, it precedes, by nearly two centuries, Kṛṣṇamīśra's famous play, the Prabhodhachandrodaya, which has ever since been regarded as a model of allegorical composition by a host of imitators. It is a narrative consisting of a series of birth-stories, in the hero of all stories is the same person in different births. This is an old device common to Buddhists and Jainas, and it had been employed with great success by Haribhadra in constructing his Samarāñchoha Katha. In that work the history of two persons, of whom the one of bad character had conceived a most intense hatred of, and desire of revenge towards, an essentially good person, is followed up through nine of their births in which they again happen to be brought together

(P 25)

*

*

*

From this bare outline of the plan of the Upamitibhava Prapancha Katha it will be seen that it is the intention of the author to illustrate the Jaina religion, not however as a dogmatist but as a moralist. This same purpose serves several moral stories and lengthy sermons by saints inserted in proper places

Every thing is of course in strict accordance with Jaina orthodoxy as might be expected from so eminent a *Yati*; but he is not a narrow-minded zealot. Though he does in no way spare the heterodox systems, still he is of a truly catholic spirit, especially in an admirable passage (p. 1220-7) where he eloquently declares that all truly religious men adore the same Supreme God, seek the same Law and strive after the same Highest Good, though they may use different words for expressing these true ideas.

(P. XVII)

×

×

×

As a specimen of popular sanskrit style, as understood a thousand years ago, the *Upamitibhava Prapancha Katha* is of great interest, and it is worth while to notice some of the linguistic peculiarities found in this work,... .. In this respect Siddharsi went further than most Jain writers, and he did so on purpose. For to him the subject matter, the moral truths he wanted to impart to his reader, were of paramount importance, and everything else, style, and language, was subordinate to it. He likens his work to a wooden bowl, not to one of costlier materials, 'since it lacks high-flower words and ideas.' It is a proof of his original and independent spirit that he adopted his speech to the understanding of the general reader and employed idioms and words which no Pandit would ever have used in a sanskrit composition.

(P. XX & XXI)

श्री सिद्धर्षि

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપચા કથા 'ઉપોદ્ધાત

ચાર અનુયોગ—

જૈન શાસ્ત્રજ્ઞોના ચાર મોટા વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે તે લક્ષ્યમા રાખી એની ઉપયોગિતા, એનું સ્થાન, એની વર્તમાન સ્થિતિ અને એના અધિકારી સળધી ખ્યાલ કરીએ

(૧) દ્રવ્યાનુયોગ—આમા પદ્ધત્ય સળધી વિચારણા આવે છે દ્રવ્ય એટલે પૈસા નહિ પણ ચીજ જેને નામ આપી ગકાય એવી સર્વ ચીજો મૂળ વસ્તુઓને 'દ્રવ્ય' કહેવામા આવે છે જેમકે વૈશેષિકો 'પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિગ્, આત્મા અને મન' એ નવને 'દ્રવ્યો' માને છે જૈન શાસ્ત્રકારોએ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરી છે તેમા જીવ અને અજીવ પદાર્થોનો સમાવેશ કર્યો છે અજીવમાં પુદ્ગલ જેવા મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે ગતિસહાયક બળ ધર્મ, સ્થિતિસહાયક બળ અધર્મનો સમાવેશ કરી તેમા Force નો પણ સમાવેશ કર્યો છે કાળ અને આકાશ (Time & Space) જેવા અમૂર્ત અને વિવિક્ત (Abstract) પદાર્થોનો પણ સમાવેશ અજીવમા કર્યો છે આવી રીતે સચગચર અખિલ લોક અલોકના સર્વ મૂર્ત અમૂર્ત પદાર્થોનો સમાવેશ 'દ્રવ્ય'ની વિચારણામા કર્યો છે આત્મા છે, તે નિત્ય છે, કર્મોનો કર્તા છે, તેનો લોકતા છે, આત્માનો પરલવ છે, આત્મા કર્મથી લેપાયલો હોય ત્યા સુધી એને સ સાગ છે, આત્મા કર્મથી ઉપાયોવડે મુક્ત થઈ શકે છે—એ સર્વ વિચારણા 'જીવ' દ્રવ્યને અગે કરી આત્માનો અને કર્મનો સળધ અને તેના અચળ કાયદાઓનો પ્રખર વિચાર આ 'દ્રવ્ય'ની વિચારણામા

૧ ઉપોદ્ધાતમા ભાષાવતરણના પૃષ્ઠોનો જ્યા નિર્દેશ થાય ત્યા પ્રથમ વિભાગમા આવેલા પ્રસ્તાવ ૧-૨-૩ ને અગે બીજી આદૃત્તિનો મમજવો અને બીજી ત્રીજી વિભાગમા આવેલા બાકીના કુલ પ્રસ્તાવોને અગે પ્રથમાદૃત્તિનો મમજવો

કરતાં આત્મા નવાં કર્મોને કેવી રીતે મેળવે છે ? કઈ રીતે આવતાં બંધ કરી શકે છે ? અને અગાઉ મેળવેલાં કર્મોને કેવી રીતે આત્માથી દૂર કરી શકે છે ? વિગેરે અનેક વિચારણા આ દ્રવ્યાનુયોગમાં કરવામાં આવેલ છે. આત્મા કર્માવૃત્ત હોય ત્યારે એની દશા કેવી હોય છે ? શામાટે હોય છે ? અને એના વિકાસમાં પુરુષાર્થને કયું સ્થાન છે ? અને તે કેમ પ્રાપ્ત્ય છે ? વિગેરેની વૈજ્ઞાનિક વિચારણા આ અનુયોગમાં કરવામાં આવી છે. દ્રવ્યાનુયોગમાં માનસશાસ્ત્ર (સાઈકોલોજી), તર્ક-શાસ્ત્ર (લોજિક)નો પણ સમાવેશ થાય છે. એથીકસ (નીતિશાસ્ત્ર)નો કેટલોક વિભાગ દ્રવ્યાનુયોગમાં આવે છે અને કેટલોક વિભાગ ચરણકરણાનુયોગમાં આવે છે. જૈન સાહિત્યનો એક સુંદર વિભાગ ‘ દ્રવ્યાનુયોગ ’ની વિચારણામાં આવી જાય છે અને એ વિભાગમાં નય પ્રમાણના સિદ્ધાન્તો, કર્મના સિદ્ધાન્તો, સપ્તભંગીની વ્યાખ્યાઓ, નિગોદ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ અને આત્માના વિકાસના માર્ગો-એ એની અન્ય દર્શનકારોથી સ્પષ્ટ જુદી પડે એવી પ્રવાહપદ્ધતિ છે. દ્રવ્યાનુયોગનો ઉપયોગ આ ગ્રંથના લેખકે (શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ) કેવી સુંદર માર્મિક હાર્દિક પદ્ધતિએ કર્યો છે તે વિચારતાં આ દ્રવ્યાનુયોગની વિશિષ્ટતા જતાવવાના પ્રસંગો આગળ ઉપસ્થિત થશે આ અનુયોગ જીવતો છે અને એના અભ્યાસીઓ અત્યારે પણ સારી સંખ્યામાં સુલભ છે.

(૨) ગણિતાનુયોગ—આમાં જૈન દૃષ્ટિએ પૃથ્વીની રચના, ચૌદ રાજલોકની વ્યવસ્થા, વિમાનોનાં સ્થાનો, નરકનાં પાથડા અને આંતરા, જંબૂદ્વીપ, ભરતક્ષેત્ર, અઢીદ્વીપમાં મનુષ્યલોક વિગેરે વિશ્વ-વ્યવસ્થા (Cosmology)નો સમાવેશ થાય છે. ગણિતમાં સરવાળા બાદબાકીથી માંડીને વર્ગમૂળ, ઘનમૂળ અને શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના અંકોની ગણતરીઓ આવે છે. આંગળનાં પ્રમાણો અને ક્ષેત્રોની ગણતરી, પર્વતોની ઊંચાઈ ને પહોળાઈ, ચક્રવર્તીના પટ્ટાંડ સાધવાના ગમનાગમનના માર્ગો વિગેરે અનેક બાબતો એ અનુયોગમાં આવે છે. એ અનુયોગ એકંદરે ઘણો શુષ્ક લાગે છે. તેને રસમય બનાવવાનો પ્રયત્ન આ કાળમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કોઈએ કર્યો હોય એવું જાણવામાં નથી. એક જૈન ગણિતાનુયોગના દક્ષ-પ્રવિણ (Expert) સાથે મળવાનું થતાં તેઓ એમ કહેતા હતા કે ભૂમિતિ

તેમજ બીજગણિતની અનેક રચનાના બીજ જૈન ગણિતમા લક્ષ્ય છે એમણે મને સંશ્લેષ અને વિનિમય (Permutations અને Combination)ની એવી સુદર ગણિતરીઓ બતાવી હતી કે હું તો તેની વિગત સાલળીને જ છક્ક થઈ ગયો ક્ષેત્ર સળધી ઉપરચોટીઆ જાનને બાબુએ મૂકીએ તો જૈનનો ગણિતાનુયોગ તદ્દન હુમ ન થઈ ગયો હોય અગર તો થઈ જવાની અણી ઉપર હોય તેમ દેખાય છે એ સળધમા કોઈ અભ્યાસીનું લક્ષ્ય દેખાતુ નથી

(૩) ચરણકરણાનુયોગ—આમા અર્થા અને ક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોનો એક મોટો ભાગ આ અનુયોગની વિચારણા કરે છે ચારિત્ર એટલે Character એમા ધનાવૃત્ત સ્થિતિવાળા આત્માથી શરૂ કરીને એના વિકાસક્રમના માર્ગો બતાવતા ન્યારથી એ અત્ય પુદ્ગળપગવર્તમા આવે ત્યારથી એની દશા કેવી રીતે બદલાય છે ? એ ઓઘસજ્ઞા છોડી યોગદૃષ્ટિમા કેવી રીતે આવે છે ? ત્યાં એનો ક્રમસગ વિકાસ કેમ થાય છે ? એ માર્ગ પર આવતો જાય ત્યારે એમા માર્ગાનુસારીના ગુણો કેમ વધતા જાય છે ? તે ગુણો કયા કયા છે ? પછી તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકગણ કરી અનાદિ મોહગ્રંથીનો કેવી રીતે ભેદ કરે છે ? બુઓ (નોટ પૃ ૮૬-૮૮ પ્રથમ વિભાગ) એને વેદ-સ વેદ પદ કેમ પ્રાપ્ત વાય છે ? સમક્રિત એ શી ચીજ છે ? આત્મવિકાસમા એનું શુ સ્થાન છે ? દેશવિગતિ પદ શુ છે ? એમા દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદ કેવા છે ? ચાગ્રિમા મર્વવિગતિ કોણુ થઈ શકે છે ? એની અપ્રમત્ત પ્રમત્તદશામા શો તફાવત છે ? એમા દ્રવ્ય ભાવપણુ કેવું હોય છે ? ત્યાથી પ્રગતિ ક્રમતા ક્ષીણમોહ કેમ થાય છે ? મન-વચન-કાયાના યોગોનો આત્મવિકાસ સાથે કેવો મળ ધ છે ? કપાયનું અથવા આખા મોહનીયકર્મનું સ સારમા શુ સ્થાન છે ? કેવલ્યજ્ઞાન કોને અને ક્યારે મળે છે ? મુક્તિ શી ચીજ છે ? વિગેરે પ્રગતિ માર્ગના ગ્રન્થાઓને અગે આખો આત્મવિકાસક્રમ આ અનુયોગમા અનેક રીતે બતાવ્યો છે એના પેટાભેદોનો પાગ નવી કર્મ ગ્રહણ કરવાના માર્ગો, છોડવાના માર્ગો, નીતિ વિભાગ અને કર્મ માહિત્ય આ અનુયોગ સાથે આડકતરી રીતે જોડાયલું ગ્હે છે એમા ક્રિયાવિભાગને અગે દ્રવ્યક્રિયા અને ભાવક્રિયાના સૂત્રો જોડાયલા ગ્હે છે એમા આઠ, મત્તર,

એકવીશ, એક સો આઠ પ્રકારની જિનપૂજા, દેવદર્શન વિધિ, સામાયિકના પ્રકારો, છ આવશ્યક, પર્વદિને કરવાની વિશેષ ક્રિયાઓ, પ્રતિષ્ઠા વિધિ, લોજન વિધિ, પ્રત્યાખ્યાનના લાલો અને પ્રકારો, ગુરુવંદનની વિધિઓ અને લાલો વિગેરે આત્મવિકાસના અનેક ક્રિયામાળો ગંતાવવામાં આવે છે. શ્રાવકના ગાર વ્રતો, સાધુના પાંચ મહાવ્રતો, સંવરના માર્ગો અને ગાર પ્રકારના ગાહ્ય અભ્યંતર તપના વિધિ, પ્રકાર અને પરિણામો પર તેમાં વિચારણા આવે છે અને નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયાના રસ્તા સવિસ્તર જણાવવામાં આવે છે. દ્રવ્યાનુયોગ અને આ ચરણકરણાનુયોગ તદ્દન વિવિકત-સિદ્ધ છે, છતાં અરસ્પરસ જોડાયલાં હોઈ કેટલીક વાર ઉપલક દષ્ટિએ ભેગભેગ થઈ ગયેલા લાગે છે, પણ સમાધાન નજરે જોઈએ તો પૃથક્કરણપૂર્વક બરાબર જુદા પાડી શકાય તેવી રીતે સંકળાયલા દેખાય છે. અભ્યાસની નજરે દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા સાથે પ્રગતિને અંગે આ ચરણકરણાનુયોગની મહત્તા એટલી જ છે અને જ્ઞાનક્રિયાનો સહભાવ સમાનભાવે દેખનાર અને ઉપદેશનાર બન્નેનું સાહચર્ય બહુ ઉપયોગી અને ખાસ જરૂરી પંચ-અંધ ન્યાયે બતાવે છે. આ બાબતના અભ્યાસી અને ક્રિયા કરનાર મોટી સંખ્યામાં લભ્ય છે-જો કે યોગનું જ્ઞાન સંપ્રદાયથી લુપ્તપ્રાય થઈ ગયું જણાય છે.

(૪) **ધર્મકથાનુયોગ**—ચરિત્રો, કથાઓ, વાર્તાઓ, પ્રબંધો, જીવનચરિત્રો, રાસો-એનો એક જુદો જ અનુયોગ છે. સાધારણ રીતે ધર્મની હકીકત શુષ્ક લાગે છે, પણ દાખલા દષ્ટાંત સાથે જ્યારે તેને બતાવવામાં આવે ત્યારે સર્વ જીવો પર તે બહુ અસર કરે છે અને બાળજીવો ઉપર તો તેના ઉપકારનો પાર રહેતો નથી. જૈનનો કથા સાહિત્ય વિભાગ હિંદમાં મશહૂર છે અને યૂરોપીય સ્કોલરો પણ એની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. કથા-સાહિત્યનો વિકાસ જૈનોએ બહુ મોટા પાયા પર કર્યો છે. જ્ઞાતાધર્મ-કથાસૂત્રમાં પૂર્વે સાડાત્રણ કોડ કથાઓ હતી એમ કહેવાય છે. અત્યારે જે કથાસાહિત્ય લભ્ય છે તે પણ ગૌરવાન્વિત છે અને એની ખાસ ખૂબી એ છે કે તે નીતિની પોષણ માર્મિક રીતે કરે છે. છેલ્લા ત્રણસો વર્ષોમાં ‘રાસા’નું સાહિત્ય ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું તે આ કથા-સાહિત્યની રસમયતા સમજી સમાજના લાભને અર્થે વિદ્વાનોએ

કરેલ અભ્યાસના પગિણામ દર્શાવનાર પ્રયાસનું કૃણ છે અને તે સર્વ પ્રકારે અધિકારીને લાભદાયક નીવડે છે અને નીવડેલ છે સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથિત્ર અથો છે, પ્રાકૃતમાં એનો પાર નથી અને શુદ્ધગતીમાં ગદ્યપદ્ય બન્નેમાં એ કડો-હજારો ચરિત્રો છે મૂળ અથના ટીકાકારોથી માડીને સર્વ લેખકો ધર્મકથાનુયોગની મહત્તા સ્વીકારતા આવ્યા છે અને તેટલા માટે દરેક જ વ્યાખ્યાન-પ્રવચન થાય છે જેમાં સર્વ અધિકારીઓ સમજી શકે તે માટે પાછળના (ભાવના અધિકારમાં) વ્યાખ્યાનમાં એક રસભરી કથા વાચવાનો પ્રબંધ પ્રચલિત છે

આ ચાર અનુયોગમાં જૈનધર્મના કુલ સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે એ સર્વ અનુયોગની જરૂરીઆત અને ઉપયોગિતા આ અથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિને જણાયેલી હતી અને એનો એમણે કઈ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તે આપણે જોઈએ

કથા કહેવાની જૈન પદ્ધતિ તદ્દન સ્વતંત્ર અને સચોટ છે એમ પ્રો હર્ટલે અનેક ગીતે સિદ્ધ કર્યું છે (જુઓ ડૉન્ટરન્સ ઉરલ્ડ પુ ૧૧ સાહિત્ય અક જુલાઈ, ૧૯૧૫ પૃ ૨૨૭) તેઓ કહે છે કે “ જૌદ્દ લિખખુઓનો અભ્યાસ અને સાહિત્ય રસ મધ્યકાળમાં ઉત્તરો જ ગયો અને આખરે લાગતવર્ષમાંથી જૌદ્દ ધર્મ અદૃશ્ય થઈ ગયો જ્યારે જૈનો શાસ્ત્રના પૂર્ણ અભ્યાસથી અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષા પદ્યના અમાધાગ્ય કાંજૂલી પોતે જે સ્વાન વ્યાપારી વર્ગના કમાયલા વિભાગમાં અને ક્ષત્રિયોમાં પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા તેને ટકાવી શક્યા અને ઉત્તર પશ્ચિમના ગણતરો ઉપર જે અસર નીપજતી શક્યા હતા તેને જાળવી રાખી શક્યા અને તેથી અત્યાગના વખત સુધી જૈનો સાગમાં સાગ વાર્તા કહેનારા હતા અને ગદી શક્યા તેમાં જગ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી ”

કથાસાહિત્યનું આ સ્થાન જૈન શાસ્ત્રઅથોમાં છે અને તે મહત્ત્વ જૈનોના પૂર્વપુરુષોને જાણીતું હતું તેના શાસ્ત્રઅથોમાં અનેક પુરાવાઓ છે જાણીતોનો કથા સાથે મળે તેઓ અનેક ગીતે સુસ્પષ્ટ પણે કહેતા આવ્યા છે અને તેનું ઉપયોગીપણ સ્વીકારતા રહ્યા છે

કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા

ધર્મકથાનુયોગનું આ સ્થાન જૈન ઋષિ મુનિઓને સુવિદિત હોઈ એમણે કથાનુયોગને બહુ ગ્રહણકાર્ય છે. કથાની મારફતે દાખલા દષ્ટાન્તથી કહેવાનો મુદ્દો અસરકારક રીતે ઠસાવી શકાય છે તે વાતની સ્પષ્ટતા આગમના સમયથી જૈન ધર્મ ગ્રંથોમાં સારી રીતે જાણીતી અને સ્વીકારાયેલી હોવાથી પ્રાકૃત ભાષામાં પણ અદ્ભુત કથાસંગ્રહ જોવામાં આવે છે. ‘ તરંગલોલા ’, ‘ સમરાષ્ટ્રચક્રહા ’ અને ‘ પઉમચરિયમ્ ’ એનાં જાણીતાં ઉદાહરણો છે. એ કથાઓ પ્રસિદ્ધ થયા પછી સાહિત્યરસિકોનું ધ્યાન જૈન કથાઓ તરફ સારી રીતે ખેંચાઈ રહ્યું છે.

અમુક અનુયોગ વધારે ઉપયોગી છે કે ઓછો ઉપયોગી છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. કિયારસિક જીવોને ચરણકરણાનુયોગની ઉપયોગિતા વધારે લાગે, ત્યારે જ્ઞાનપિપાસાવાળા જિજ્ઞાસુને દ્રવ્યાનુયોગ વધારે ઉપયોગી જણાય. વિકાસક્રમમાં જે પ્રાણી જે સાધનધર્મો આદરે અને પોતાને ઉપકારક જાણે કે માને તેને અનુસારે તેને ચાર પૈકી અમુક અનુયોગ વધારે ઉપયોગી લાગે. ધર્મકથાનુયોગ એકંદરે એવો સુંદર છે કે એ સર્વ પ્રકારના અધિકારીને બહુ લાભપ્રદ થઈ પડે. કથાનો લેખક અથવા કથક કથારસિક અને અનુભવી હોય, લેખના જોમમાં મુદ્દા ચૂકનાર ન હોય, તો તે અંતરપટ ઉપર અસાધારણ અસર ઉપજાવી બહુ મુકોમળ રીતે પોતાનું કામ સાધી શકે છે, એના કાર્યક્ષેત્રમાં એને બહુ દલીલ કે ચર્ચાઓ કરવી પડતી નથી અને એ પોતાનું વક્તવ્ય એવી સરળતાથી દબાણ કર્યા વગર કે નિરસ થયા વગર કહી શકે છે કે એની સરખામણી અન્ય અનુયોગનાં લખાણો સાથે થઈ શકે નહિ. જ્યારે લેખક પોતાનું કાર્ય શુષ્ક થયા વગર સાધી શકતો હોય ત્યારે તેમાં એક અનેરી મજા આવે છે અને માનસશાસ્ત્રનો વિશુદ્ધ અભ્યાસી કથનકાર હોય તો તે આ ધોરણે શુષ્ક થયા વગર સુંદર પરિણામો નીપજાવી શકે છે.

જૈન લેખકોએ કથાનુયોગની આ વિશિષ્ટતા જોઈ લીધી છે, સમજી લીધી છે અને તે હકીકતનો તેમણે પૂરતો લાભ લીધો છે. અનુભવના ઉદ્ગારો, મહાન્ સત્યો અને સામાન્ય વિશેષ નીતિનાં સૂત્રોનો વિચાર

કથાદ્વારા તેમણે બહુ સારી રીતે કરી સમાજ ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે અને તેથી કથાસાહિત્ય આજે પણ ઘણા રસથી વચ્ચાય છે

વિશિષ્ટતામાં વિશિષ્ટતા

કથાનુયોગની આ વિશિષ્ટતા યોગ્ય છે અને તેનો પૂરતો લાભ જૈન સાહિત્યકારોએ લીધો છે, પણ તેમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે તે જરૂર લક્ષ્યમાં ગણવા યોગ્ય છે જૈન લેખકો કલ્પિત કથા- (Fiction) માં માનતા નથી, તેઓ મનથી ઉઠાવેલી વાતો કરવા ઇચ્છતા નથી, તેઓ જીવનચરિત્રોને ખૂબ બહુલાયે છે બનાવટી વાત વાચતા તે ખોટી કે ઊભી કરેલી છે એવો ખ્યાલ હોવાથી તે વાચનારના મન ઉપર પૂરી અસર કરતી નથી આવી તેમની માન્યતા છે, તેથી તેઓ ગમે તે વાર્તા લખે તે બનેલી જ લખે છે પૂર્વ-પુરુષોથી સાબળેલી અથવા શાસ્ત્રગ્રંથોમાં લખેલી વાર્તા હોય તેને ભાષામાં દીપાવવા અને તેને આબૂપણો પહેગવવામાં તેઓને વાધો નથી, પણ આખી વાત તદ્દન નવીન ઊભી કરવાની પદ્ધતિ તેમણે સ્વીકારી હોય એમ જણાતું નથી^૧ ભાષામાં રાસોની ગ્યના થઈ તેમાં પણ ક્રમ એ જ જણાય છે કે વાર્તાની અસલ વસ્તુ કોઈ પણ શાસ્ત્રગ્રંથમાંથી લેવામાં આવે અને તેને દીપાવવામાં આવે શ્રીપાળ-ગણનો કે અદરાણનો કે બીજા કોઈ પણ ગણ જોઈએ તો તેની મૂળવસ્તુ નાના પાયા ઉપર શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી મળી આવે, અને એમ છતાં એ દરેક ભાષાગ્રંથોમાં કર્તાનું વ્યક્તિત્વ, કવિત્વ અને વિશિષ્ટત્વ જરૂર આવે એક વાર્તાને આગળ પાછળ ઓપ આપવામાં અને એના પર કવિતાની ધૂન લગાવવામાં વાધો નથી, પણ મૂળવસ્તુને કે વાતને વિરોધ ન આવે તેવી જ રીતે અને તેટલી જ છૂટ કવિઓથી લઈ શકાય છે આ સાર્વત્રિક નિયમનો બગાળ અમલ થયો છે તે અનેક ગ્રંથોના પાઠ્યયથી સમજાય તેમ છે અને આ ગ્રંથના લેખકે તેનો ભંગ કર્યો છતાં તે નિયમ બગાળ જાળવ્યો છે તે આગળ જોવાશે

૧ આ ચરિત્રોને અંગે હકીકત છે પચત્ર જોવી વાતો તદ્દન જુદી કક્ષામાં આવે છે તેને આ હકીકત માથે મળવું નથી એવી કથાઓ નીતિ કથા કહેવાય છે ત્યાં બનાવટથી વાર્તા કહેવાય છે, પણ તેમાં શ્રીતા અને વક્તા બન્ને તે વાતને નીતિના અમુક મુદ્દાના પોષક તરીકે જ મમજે છે

કથાના પ્રકારો

કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા અને જૈન કથાનુયોગની ખાસ વિશિષ્ટતા જાણવા પછી આપણે કથાના પ્રકારો જોઈ લઈએ. સામાન્ય રીતે કથાના ચાર પ્રકારો પાડવામાં આવે છે : ધર્મકથા, અર્થકથા, કામકથા અને સંકીર્ણકથા. અર્થકથામાં પૈસાની વાતો આવે છે અને કામકથામાં ઇંદ્રિયના વિષયભોગની અને ખાસ કરીને સ્ત્રી સંબંધી કથા આવે છે. આ બન્ને પ્રકારમાં જો કંઈ ખાસ મુદ્દો ન હોય અને માત્ર વખત ગાળવા કે સંસારરસ જમાવવા પૂરતી જ કથા થતી હોય તો આત્મવિકાસની નજરે એ કથા ત્યાજ્ય ગણવામાં આવે છે. આ નજરે અત્યારના નોવેલો અને નવલિકાઓ કયા સ્થાનમાં આવે છે તે વિચારી લેવા જેવું છે. એમાં પણ કાંઈ અંતિમ સાધ્ય આત્મવિકાસને અંગે હોય તો દૃષ્ટિલેદે તેનો અમુક અંશે સ્વીકાર પણ થઈ શકે. લેખકનો આશય અને વાંચનારના મન પર તે કેવી અસર ઉપજતી શકશે તત્સંબંધી તેની પ્રભુતા પર આ દૃષ્ટિએ કથાનું સદસત્પણું નિર્ણય થાય છે.

કથાસાહિત્યના સંબંધમાં વિસ્તારથી વિચારો શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ‘સમરાઈચ્ચકહા’ની શરૂઆતમાં કર્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“પૂર્વાચાર્યોના સંપ્રદાય (પ્રવાહ) પ્રમાણે કથાની વસ્તુ ત્રણ પ્રકારની હોય છે: દિવ્ય, દિવ્યમાનુષ્ય અને માનુષ્ય. ‘દિવ્ય’ વસ્તુમાં દેવતાનું ચરિત્ર વર્ણવવામાં આવે છે. ‘દિવ્યમાનુષ્ય’માં દેવ અને મનુષ્ય બન્નેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ‘માનુષ્ય’માં માત્ર મનુષ્યોનું ચરિત્ર વર્ણવાય છે.

“કથા ચાર પ્રકારની હોય છે: અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા અને સંકીર્ણકથા.

“પૈસા કેમ ઉપાર્જન કરવા-મેળવવા એની જેમાં વાતો આવે, જેમાં અસિ, મસિ, કૃષિ, વાણિજ્ય (વ્યાપાર) અથવા શિલ્પની હકીકતો આવે, જેમાં ધાતુવાદ વિગેરે મહાઆરંભની વાતો આવે, જેમાં સામ, દામ, ભેદ, દંડ આદિ નીતિઓની વાતો હોય તેને ‘અર્થકથા’ કહેવામાં આવે છે.

“જેમા કામલોગની પ્રાપ્તિની વાતો હોય, જેમા ચિત્ત, શરીર, વય,
 “કળા અને દક્ષતાના વિચારો કરવામા આવ્યા હોય, જેમા અનુરાગ
 “કેમ કરવો ? શરીરમા રુવાડા ક્યારે ઊભા થાય ? ક્ષમાભી કેમ
 “કરાય ? ભોગ કેમ મેળવાય ? વિગેરે વાતો હોય, જેમા હૃતી મારફત
 “સદેશા કેમ મોકલવા ? આનંદના ભાવો કેમ બતાવવા ? વિગેરે
 “ચેષ્ટાદિની વાતો આવતી હોય તેને ‘કામકથા’ કહેવામા આવે છે

“જેમાં ધર્મના ઉપાદાનની વાતોની ચર્ચા હોય, ક્ષમા, નિગ-
 “ભિમાનતા, ચરણતા, નિર્દોષપણ, તપ, સયમ, સત્ય, શૌચ,
 “નિષ્પરિશ્રુષ્ઠપણ અને પ્રજ્ઞાચર્યની વાતો હોય, જેમાં અણુમત,
 “દ્વિશિપરિમાણ, ભોગોપભોગ પરિમાણ અને અનર્થદૂટી પાછા
 “હઠવાપણ હોય, જેમા સામાયિક, પૌષ્ઠોવાસ, ઉપભોગ-પગ્નિ-
 “ભોગના પરિમાણનો સંક્ષેપ અને અતિથિસંવિભાગની વાતો હોય
 “અને જેમા અનુકંપા, અકામસકામનિર્જગ વિગેરેની ચર્ચા હોય
 “તેને ‘ધર્મકથા’ કહેવામા આવે છે

“જેમા ધર્મ, અર્થ અને કામ-ત્રણે વર્ણના ઉપાદાનનો સળધ
 “આવતો હોય, કાવ્ય કથા કે અર્થનો જેમા વિસ્તાર હોય, જે
 “લોકિક વેદ અથવા સમયમા પ્રસિદ્ધ હોય અને જે કોઈ જાણતના
 “ઉદાહરણ તરીકે અપાતી હોય અને જેમા હેતુ અને કારણ સમ-
 “જાતા હોય તેને ‘સંકીર્ણકથા’ કહેવામા આવે છે

હરિભદ્રસૂત્રિ મહારાજ મહા અથમા ત્યાગપદ્ધતિ શ્રોતાના અધ્યમ,
 મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકાર પાડે છે કથાગ્યનામા એ
 વિભાગ પણ ઉપયોગી છે અને આપણા લેખક શ્રી મિદ્ધર્ષિગણિએ
 એ વિષય પણ પોતાના ઉપોદ્ધાતમા ચર્ચ્યો છે તેથી તે પણ અત્ર
 પ્રસ્તુત ગણવામા આવ્યો છે શ્રીહરિભદ્રસૂત્રિ સમગ્રઅંકહા નર-
 કતા કહે છે કે.—

“ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળા, પગલોક
 દર્શનથી પગલુંમુખ, આ ભવમા જ સર્વજાણત પગમાર્થ સમજનારા,
 જીવો તરફ અનુકંપા વગરના અને તામસી પ્રકૃતિવાળા અધ્યમ
 પુરુષો દુર્ગતિમા જવાની બીજબૂત અને સુગતિની દુર્મન તથા
 પગમાર્થ દષ્ટિએ અનેક અનર્થોથી ભરેલી અર્થકથામા જ સે છે

“ શબ્દ વિગેરે વિષયરૂપ વિષમાં મોહિત થઈ ગયેલા લાવશત્રુ-રૂપ ઇંદ્રિયોને અનુકૂળ વર્તનારા અને પરમાર્થના માર્ગને નહિ સમજનારા, અમુક વસ્તુ સુંદર છે, અમુક વધારે સુંદર છે, એમ સુંદર અસુંદરમાં કોઈ જાતનો નિશ્ચય પોતાની બુદ્ધિથી નહિ કરનારા, રાજસી પ્રકૃતિવાળા મધ્યમ પુરુષો-સમજી માણસોને ઉપહાસ કરવા યોગ્ય અને માત્ર વિડંબન કરાવે તેવી અને આ લવમાં પણ માત્ર દુઃખને જ વધારનારી કામકથામાં રસ લે છે.

“ કાંઈક સુંદર લોકો જેઓ ઉભય લોક તરફ સાપેક્ષ દૃષ્ટિવાળા હોય છે, જેઓ વ્યવહારકુશળ ગણાય છે, પરમાર્થ નજરે જેઓ સાર વિજ્ઞાનથી રહિત હોય છે, જેઓ ક્ષુદ્ર લોગને મોટા કરીને માનનારા નથી પણ ઉદાર લોગમાં વિશેષ તૃણુરહિત છતાં તેને તજી શકતા નથી તેવા કાંઈક સાત્ત્વિક મધ્યમ પુરુષો ચોક્કસ આશય નજરમાં રાખી સુગતિ અને દુર્ગતિને માર્ગે લઈ જનારી જીવલોકના સ્વભાવ અને વિભાવ બંનેને રજૂ કરનારી પણ સકળરસના સારભૂત અને અનેક પ્રકારના ભાવોને જગાડનારી સંકીર્ણકથામાં રસ લે છે.

“ જે લોકો જન્મ, જરા, મરણથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખને સમજનારા હોઈ પરભવ તરફ ધરાધર નજર રાખનારા, કામલોગથી વિરક્ત રહી પાપના લેપથી લગલગ મુક્ત રહેનારા અને પરમપદના સ્વરૂપને સમજનારા હોઈ સિદ્ધિસંપત્તિની નજીક આવી પહોંચેલા હોય છે તે સાત્ત્વિક ઉત્તમ પુરુષો સ્વર્ગ અને મોક્ષના માર્ગે વર્તનારી અને તત્ત્વજ્ઞ ડાહ્યા માણસોથી પ્રશંસા પામેલી સર્વ કથાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહા-પુરુષસેવિત ધર્મકથામાં રસ લે છે.”

આ કથાસ્વરૂપ, વિભાગ અને શ્રોતાના પ્રકાર ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવા છે. વિકથાના એક સ્થાનકે ચાર વિભાગ પાડ્યા છે: રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને લોજનકથા. આપણે છાપાઓ વાંચીએ તેમાં રાજકથા કે દેશકથા હોય છે, ચાલુ નવલો કે નવલિકાઓ વાંચીએ તેમાં વિશેષતઃ સ્ત્રીકથા હોય છે અને પ્રાકૃત મનુષ્યો લોજનની વાતો-તેના પ્રકાર-તેની તૈયારીની વાતમાં ખૂબ રસ લે છે અને તે સંબંધી વાતો કરે છે, તે લોજનકથા કહેવાય છે. આ સર્વ વિકથા હોઈ કરવા યોગ્ય નથી. અત્ર તે પર વિશેષ ઉલ્લેખ નહિ કરીએ, કારણ કે ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એ સ્વતઃ ત્યાજ્યના

વિલાગમા આવી જાય છે એનું વિશેષ વર્ણન શ્રાદ્ધદિનકૃત્યાદિકમા છે શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ ચાલુ જમાનામા લખાય તે પ્રકારનો ઉપોદ્ધાત લખતા શરૂઆતમા કર્તવ્યસૂચવન કરતા ચાર વાતો કરી છે તજવા યોગ્યનો ત્યાગ કરવો (હેય વિલાગ), કરવા યોગ્ય કરવું (કર્તવ્ય વિલાગ), પ્રશ્ન સા કરવા યોગ્યના વખાણ કરવા (સ્લાધ્ય વિલાગ) અને સાલળવા યોગ્યનું સાલળવું (શ્રોતવ્ય વિલાગ) આ શ્રોતવ્ય વિલાગમા કથાનુયોગનો સમાવેશ કર્યો છે (લાષા પૃષ્ઠ ૩-૪) ત્યારપછી લગલગ શ્રી હરિભદ્રમૂરિ પ્રમાણે તેમણે કથાના ચાર વિલાગ પાડ્યા છે તેમણે પણ મુખ્યત્વે કરીને તો ‘ ધર્મકથા ’ કરવાનું જ કહ્યું છે પણ તેમણે સ કીર્ણકથાને કાંઈક સારુ-કાંઈક ઊંચું સ્થાન આપ્યું હોય એવો ભાવ નીકળે છે એમણે પોતાની કથાને-આ ગ્રંથને ‘ ધર્મકથા ’ કહી છે પણ સાથે એમણે જણાવી દીધું છે કે ‘ આ કથા કોઈ કોઈ સ્થાનકે સ કીર્ણ રૂપ લે છે ત્યાં તે ધર્મકથાના શુભની અપેક્ષા ગમે છે ’ એમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું નથી છતાં આખા પુસ્તકનું જ ધારણ જોતાં આ કથાને ‘ સ કીર્ણ ’ કથાની કક્ષામા મૂકવામા આવે તો મને વધારે યોગ્ય લાગે છે એ રીતે ‘ સમરાઈચ્ચ-કહા ’ પણ એ જ કક્ષામા મૂકવી જોઈએ એવો મારો આધીન મત છે

સ કીર્ણકથા—

સ કીર્ણકથા કરવામા તેમનો આશય ઘણો વિશાળ છે તે આપણે જો સ્થાનકે બરાબર જોઈ શકીએ છીએ તેઓ પોતાની પ્રસ્તાવનામા જણાવે છે કે ‘ સ માગ્ગસિક્ક મોહાસક્ક મુગ્ધ પ્રાણીઓના મનમા શરૂઆતમા ધર્મ ભામમાન થતો નથી-ઝળકતો નથી તેના તગ્ધ આકર્ષણ થતું નથી અને તેમ હોવાથી કામ અને અર્થ મળી વાતો કરીને તેઓના મનનું આકર્ષણ કરી ગદાય છે આ રીતે વિદ્યેષદ્રાગ્ધી સ કીર્ણકથાને મતકથા કહેવામા આવે છે ’ (લા પૃ-૭) આ તેમનો અભિપ્રાય મનુષ્ય સ્વભાવના બાહ્યિક અવલોકનનું પરિણામ છે પ્રથમ માધુ સમીપે આવનાર પામે એદમ ધર્મની-ત્યાગની-મ વગ્ની વાતો કરવામા આવે તો તે કેટલીક વાર બીજે દિવસ શરૂ પામે આવતો અટકી જાય એ વાત એમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવના નિષ્પ્રયકના અગ્નિમા સ્પષ્ટ કરી છે ત્યાં એ શુભહાગના પામે આવનારના મનમા કેવા કેવા ભાવો વાય છે તે બરાબર બતાવેલ છે એના ઉપનય

વિભાગમાં પૃ. ૧૩૬ થી એમણે ભારે યુક્તિપૂર્વક મનુષ્યની માનસ સ્થિતિ (સાઈકોલોજી) પર વિચારણા કરી છે. જ્યારે ‘ અર્થ ’ ની વાત ધર્મબોધકર કરે છે. અથવા ‘ કામ ’ ની વાત કરે છે ત્યારે એને ભારે મંત્ર આવે છે. પછી તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય છે ને શુરુમહારાજ એની પાસે ધર્મ અને સમ્યક્ત્વ દર્શનનું સ્વરૂપ કહે છે તે એને ધીમે ધીમે રુચતું જાય છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવનો પૃષ્ઠ ૧૩૬-૧૪૬ સુધીનો આખો ૨૦ મો વિભાગ બહુ સારી રીતે માનસ પરિવર્તન (હુમન સાઈકોલોજી) નો અભ્યાસ બતાવે છે. એમની ઉપદેશપદ્ધતિ સ્ત્રીધી નથી પણ આડકતરી છે. તે રીતે એક વાર આકર્ષણ થાય એટલે પ્રાણીમાં જિજ્ઞાસા વધે છે અને એ પ્રકારે આશ્લેષદ્વારથી સંકીર્ણ-કથાને પણ એનો આશય લક્ષ્યમાં રાખીને સત્કથા કહેવી જોઈએ. તે રીતે આખા ગ્રંથની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય છે. આ ‘ આશ્લેષક ’ પદ્ધતિ છે. એમાં સ્ત્રીધી રીતે સમાધાન કરવાનું કાર્ય મુદતવી રાખવામાં આવે છે, પણ એના ઉપર લક્ષ બરાબર રાખવામાં આવે છે. તેના ઉપર ઉપકાર બુદ્ધિએ એક સૂત્ર લગાવવામાં આવ્યું છે કે “ જે કોઈ પ્રકારે પ્રાણીને બોધ આપી શકાય તે પ્રકાર આદરીને તેને ઉપદેશ આપવાનો પ્રયત્ન હિતેચ્છુઓએ કરવા યોગ્ય છે. ” (પૃષ્ઠ ૭ ભાષાંતર) અને તે પદ્ધતિ પ્રમાણે સંકીર્ણકથાને સત્કથા કહેવામાં આવે છે.

આ જમાનામાં સ્ત્રીધી વાત કરવાનો કેટલાકનો મત પડવા સંભવ છે. જે કહેવાનું હોય તે સ્ત્રીધું કહી દેવું, પછી શ્રોતાના પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખવો. એની સાથે જ્યારે સંસારની ગાઢતા, ઈંદ્રિયોનું જોર, અનાદિનો અભ્યાસ અને પરભાવ રમણની ટેવ ઉપર વિચાર કરવામાં આવશે ત્યારે સમજાશે કે ઉપદેશ આપવાની બાબતમાં તો ઘણી સંભાળ રાખવાની જરૂર પડે છે. મુંબઈમાં વ્યાખ્યાન (પ્રવચન) વાંચતાં જે ગ્રંથ ઉપયોગી ગણાય તે વડોદરામાં ન ચાલે, મુંબઈની ધમાલવાળી જીવનસરણીમાં અમુક પ્રકારની શૈલીનો ઉપદેશ વધારે સચોટ થાય છે અને ત્યાં સૂત્ર સિદ્ધાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાનમય વાંચન એકંદરે શુષ્ક નીવડવાનો સંભવ વધારે રહે છે. એ વાતનો અનુભવ જેને છે તેઓ સમજી શકશે કે દેશ કે સ્થળની અપેક્ષાએ પણ જેમ ઉપદેશપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો પડે છે તેમ વ્યક્તિગત ઉપદેશમાં તો ખાસ ફેરફાર કરવો પડે છે.

કથાસાહિત્યના ઉપાસકોએ માત્ર ઉપકારની બુદ્ધિએ તેટલા માટે બહુ પ્રકારના સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં એક દરે પોતાનું લક્ષ્ય ચૂક્યા નથી સત્કથા લેખકનો હેતુ આતર જીવન સુધારવાનો હોય એનો અધિકારી જે રીતે સુધરી શકે, વિલાવ દશાનો ત્યાગ થઈ સ્વભાવનો આદર તેનાથી થાય તે માર્ગે પોતાની શક્તિ, પોતાનું જ્ઞાન, પોતાની આવડત અને પોતાના અભ્યાસ અનુસાર સર્વેએ પ્રયત્ન કર્યો છે

જૈન કથાકારે સાધ્ય નિરતર લક્ષ્યમા ગળ્યુ છે તે તો તેમના આજીવન ત્યાગ અને ઉપકારબુદ્ધિથી સ્વીકારેલ કાર્યના પરિણામ રૂપે સમજી શકાય તેમ છે, પરંતુ એક બીજી વાત ખામ લક્ષમા રાખવા યોગ્ય છે તે એ છે કે એમનો અભ્યાસ પણ આજીવન ચાલુ રહેલો હોય છે કથાસાહિત્યની ખીલવણીમા તેમણે લૌકિક દૃષ્ટાન્તો, લૌકિક કહેવતો, લૌકિક કથાઓ અને લૌકિક સંગીત કે છંદોના પૂરતો ઉપયોગ હેતુને લક્ષ્યમા રાખી કર્યો છે પરિણામે નીતિની અદ્ભુત પોષણ આપવા સાથે તેઓ આખો વખત સમાજ સુધારણા અને ઉચ્ચ ગૃહસ્થ જીવનના આદર્શો અનેક પ્રકારે સમાજને આપી શક્યા છે કથાઓ કેવી યુક્તિથી રચાઈ છે એ પર ઘણું કહી શકાય તેમ છે, પણ આ કથા તદ્દન વિલક્ષણ છે એટલે એ ઘણા આકર્ષક વિષય બીજા કોઈ પ્રસંગ ઉપર સુલતવી રાખી હાલ કથા શાસ્ત્રરહસ્યની ચર્ચા કરી લઈએ

કથા શાસ્ત્રરહસ્ય

જૈન કથાકારોએ એક પણ કથા લોકરજન કે મનોરજન માટે કરી નથી એમણે કોઈ મુદ્દો લક્ષ્યમા રાખી કથા કહી છે અને આખી કથામા તે મુદ્દો ચૂક્યા નથી

જૈન કથાકારોએ કથાનો ઉપયોગ દૃષ્ટાન્ત તરીકે કર્યો છે એટલે એક મૂળ મુદ્દો લઈને તેનો જીવંત દાખલો કથાદ્વારા આપી તે સત્યનું સમર્થન કર્યું છે

એ સત્યસમર્થનમા પણ બનાવટી વાર્તા તેમણે મોટે ભાગે કરી નથી નવલ અથવા નવલિકાની પદ્ધતિ તેમણે કદી સ્વીકારી

નથી. પૂર્વપુરુષોના સંપ્રદાયથી ચાલ્યા આવેલા દાખલાઓને તેમણે કવિત્વમાં જોડી મલહાવ્યા છે, દીપાવ્યા છે, વધારે સ્પષ્ટ કર્યા છે.

કવચિત્ મુખપરંપરાની વાતો સાથે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ રચાયલી-લખાયલી વાતોનો પણ તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે.

સાધારણ રીતે વાર્તામાં પેટા વાર્તાઓ તેમણે સદર હેતુ લક્ષ્યમાં રાખી દાખલ કરી છે.

ભાષા-બનતા સુધી તે વખતે પ્રચલિત લોક-ભાષા વાપરવાનો તેમણે ઉપયોગ રાખ્યો છે. આ બાબતમાં સકારણ તેમણે ફેરફાર કર્યો છે તેમ કોઈ કોઈ વાર જોવામાં આવે છે, છતાં એવો ફેરફાર તેમણે કારણ વગર કર્યો નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

આ કારણોને લઈને કથાસાહિત્ય જૈન દર્શનમાં પૂર્વકાળથી ઘણું માનવંતું સ્થાન ભોગવે છે. જૈન દર્શનની મહત્તા અને વિશિષ્ટતા તો એના દ્રવ્યાનુયોગ પર છે, એનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ખાસ કરીને એના નય નિક્ષેપના સિદ્ધાન્તો, એની સમ્મલંગી, એનો કર્મવાદ, એની નિગોદની પ્રતિપાદના અને એની આત્માની સિદ્ધિ એને ખીજા દર્શનોથી જુદા પાડે છે. એના સ્યાદ્રાદમાં રહેલ રહસ્ય અત્યારે પણ ખાસ વિચારણીય સ્થાન ભોગવે છે અને ન્યાય- (Logic) ના આકરામાં આકરા વિમર્શ (Tests) ની સામે પણ જીભું રહી શકે છે, ટકી શકે છે, છતાં એ વિશેષ કરીને વિદ્વદ્ભોગ્ય છે. કથાસાહિત્ય સર્વભોગ્ય છે, જિજ્ઞાસુને એ ઈષ્ટ હકીકત સુંદર રીતે આપે છે, મધ્યમ પ્રવાહ પર રહેલા રહસ્યના ઊંડાણમાં ઉતરવાની તાકાત ન ધરાવનારને એ નીતિમાર્ગ પર રાખી ધર્મમાં સ્થિર કરે છે અને એ રીતે કથાનુયોગ ધર્મપ્રવૃત્તિ અને ધર્મસ્થિરતામાં અપૂર્વ સ્થાન ધારણ કરે છે. દર્શન સિદ્ધાન્તમાં મુખ્ય સ્થાન તો દ્રવ્યાનુયોગને જ મળે, પણ મનસ્થિરતામાં અને બાળ તથા મધ્યમ જીવોના ઉપકારની નજરે જોઈએ તો કથાસાહિત્ય વધારે ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ રહે છે.

I. ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા -

કથાનુયોગની એ વિશિષ્ટતા અને મહત્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના લક્ષ્યમાં હોય એમ જણાય છે. એ આ ઉપોદ્ધાત વાંચતા સહજ

પ્રતીત થશે આ અર્થને અંગે નીચેના મુદ્દા પ્રથમ વિચારીએ નીચેના મુદ્દાઓ આખા અર્થને સમુચ્ચયે અવલંબીને લખ્યા છે

- ૧ અર્થ પ્રયોજન અને વિષય
- ૨ અર્થકર્તાની નમ્રતા
- ૩ રૂપક મહાકથા
- ૪ એના નામ (અભિધાન) પર વિચારણા
- ૫ કથાનુયોગનો આશ્રય
- ૬ ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ
- ૭ નવીન શૈલીનો ખ્યાલ
- ૮ છતાં માર્વાત્રિક નવીનતા
- ૯ રૂપકકથાના કથક તરીકે અફલુત કળા
- ૧૦ સમસ્ત મસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનું રૂપક કથાકાળ તરીકેનું સ્થાન
- ૧૧ સમાન અર્થમાં તેમની શૈલીનું અનુકરણ
- ૧૨ મરખામણી અને મુકાબલો અંગ્રેજી અર્થ
- ૧૩ એ કાવ્ય અર્થ છે એમાં નવે ગમની પોષણ છે
- ૧૪ એમનો અર્થ એપીક (Epic) ગણાય ?
- ૧૫ એ તત્ત્વજ્ઞાનનો દયા અર્થ છે
- ૧૬ એ જૈન શાસ્ત્ર શૈલીને ચીવટથી વળગી ગયા છે

આ મુદ્દા પર પ્રથમ વિચાર કરવાથી અર્થની વિશિષ્ટતા જાણવા ખ્યાલમાં આવશે પછી આપણે અર્થની ભાષાશૈલી પર, ભાષાની સાદાર્થ છતાં સચોટતા પર અને ભાષાની મધુરતા-મીઠાશ પર વિચાર કરશું પછી અર્થકર્તાના જ્ઞાનની વિવિધતા પર વિચાર કરશું છેવટે એમની પાત્રાલેખનની વિશિષ્ટ કળા પર, એમના વિશેષનામોની ગચના પર અને અંતે એમના જન્મચરિત્ર અને સમય આદિ બાબતો પર વિચાર કરી આ ઉપોદ્ધાત પૂરે કરશું ઉપોદ્ધાત બાદ વધારે પડતો મોટો લાગશે, પણ એમાં કોઈપણ બાબત નકારી નહીં આવે કે પુનઃગવર્તન નહિ થાય અને છેવટે અંતરે કે આવા

અપૂર્વ વિદ્યાનને ન્યાય આપવા માટે પૂરતું તો લખાઈ શકાયું નથી જ. એમાં મૂળ ગ્રંથ લખનારની કળા એવી વિવિધ છે કે એને જેમ જેમ જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે છે તેમ તેમ આ વાત રહી ગઈ અને તે વાત રહી ગઈ એમજ લાગે છે. ધીરજથી આ ઉપોદ્ધાત વાંચવા વિનંતિ છે. શરૂઆતમાં જણાવવું યોગ્ય ગણાશે કે આ ઉપોદ્ધાત અભ્યાસીની દૃષ્ટિથી અને અભ્યાસી માટે લખાયો છે તેથી ઉપરચોટીયું વાંચવાની ટેવવાળાએ આ ઉપોદ્ધાત વાંચવાની તસ્દી લેવી યોગ્ય થઈ નહિ પડે.

૧. ગ્રંથ પ્રયોજન અને વિષય—

આ મુદ્દા પર વિચાર કરવા માટે આ ગ્રંથ લખવાનો મુદ્દો શો છે તે પર લેખકના-ગ્રંથકર્તાના કેન્દ્રસ્થ વિચારો જોઈ લઈએ એટલે એનો મુદ્દો સમજવામાં આવશે. કોઈ પણ જૈન લેખક માત્ર લખવા ખાતર કે જનમનરંજન માટે કદી લખતો નથી એ નિશ્ચિત તત્ત્વ નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે અને તેની સાથે જરૂર કરતાં એક શબ્દ પણ વધારે લખતો નથી એ બીજી વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની છે. “એક અક્ષર એછો લખાય અને તેમ કરવાથી આશય સમન્તવ-વામાં જરાપણ સ્ખલના થતી ન હોય તો તેને તેઓ પુત્રજન્મ સમાન લાલકારક ગણે છે.” અને તે હકીકત ગ્રંથને સહાનુભૂતિથી વાંચી લેખકના આશય અને યોજનામાં ઉતરવા સાચો પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે ખરાખર એમી જાય છે. અત્યારની લેખનપદ્ધતિથી તદ્દન જુદી જ રીતે પૂર્વપુરુષો લખતા હતા અને લખવાને ખાતર કે આત્મખ્યાતિ માટે કદી લખતા નહિ.

હવે જ્યારે સિદ્ધર્ષિગણિ જેઓ આ ગ્રંથના લેખક છે અને જેઓના સંબંધમાં વિસ્તારથી વિચાર તેઓના સમય, જીવનચર્યા આદિને અંગે આગળ ઉપર કરવાનો છે ત્યારે તેઓનો આ ગ્રંથ લખવાનો હેતુ શો છે એ પ્રથમ જોઈ લઈએ. એ સંબંધમાં તેઓ પોતે જ કેટલોક પ્રકાશ પાડે છે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર અહીં આપીએ.

આખો પ્રથમ પ્રસ્તાવ ઉપોદ્ધાત રૂપે છે અને આધુનિક કાળમાં (વીશમી સદીમાં) જે રીતે ‘આમુખ’ અથવા ઉપોદ્ધાત લખાય છે તે રીતે લખેલો છે. એમાં ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું જ ચરિત્ર આપ્યું

છે અનેક વ્યાધિયુક્ત લિખાગ્રીને વેશે સુસ્થિત મહાગજના મહેલમા તેઓ દાખલ થાય છે, તેના વ્યાધિ ઓછા કરવા તેની આખે વિભંગાલોકે અજનનો પ્રયોગ કરી તેની શાંતિ માટે તત્ત્વ પ્રીતિકર પાણી તેને ધર્મબોધકર રમોડાના અધિકારી રસવતી-પતિ પાય છે અને તેને મહાકલ્યાણક નામનું ખીરખાડનું લોજન ખવરાવે છે આ અજન, જળ અને લોજનનો તેને પ્રથમ અદ્ય પચિત્ર થાય છે, પછી તેના તરફ પ્રેમ વધે છે અને તેને સમન્વય છે કે એ જ્ઞાન, દર્શન અને ચાગ્રિ છે ધીમે ધીમે અનેક સમન્વય પછી એ લિખારી પોતાનું લિખ માગવાનું ઠીકરું છોડી દે છે અને અજન, જળ અને લોજનનો વધારે ઉપયોગ કરે છે આ મર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં તે અનેક જાતની કલ્પનાનળોમા ધ્રુ અવાર્ધ જાય છે પણ ધર્મબોધકના પ્રયાસથી અને પ્રેમથી એ આખરે માર્ગ પા આવે છે અને પછી તો અજનનો, જળનો અને ઈચ્છાપૂર્વક લોજનનો ખૂબ ઉપયોગ કરે છે

ત્યારપછી એની સાથે 'સદ્બુદ્ધિ' પચિચારિકા તરીકે જોડાય છે અને તેની સાથે વિચાર કરીને એ જેમ જેમ અજન, જળ અને લોજનનો ઉપયોગ વધારે કરે છે તેમ તેમ તેના વ્યાધિઓ નાશ પામતા જાય છે વ્યાધિનાશનું કારણ તે ગગણ સમન્વયા એટલે એણે ત્યારપછી એક દિવસ સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે 'પોતાને એ અજન, જળ અને લોજન ભવિષ્યમા ખૂબ મળ્યા કરે તેનો ઉપાય શો?' તેના જવાબમા સદ્બુદ્ધિએ જણાવ્યું કે 'જે વસ્તુનું ખૂબ દાન કરીએ તે ભવિષ્યમા મારી રીતે મળે' (પૃષ્ઠ ૨૦૮) આથી તેણે નક્કી કર્યું કે હવે જે કોઈ પોતાની પાસે આવશે તેને દાનમા સદા ત્રણે રીતે પોતે આપશે એણે ઘણા વખત ગદ્ય નેક પાણીના દાન દેનારા વિચિત્રપદધારી મોજુદ હોઈ તેની પાસે કોઈ દાન લેવા આવ્યું નહિ (પૃ ૨૧૦) વળી તેણે સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે 'એમ વધારું કારણ શું હશે? અને પોતે દાન કઈ રીતે આપવું?' એટલે સદ્બુદ્ધિએ તેને જવાબ આપ્યો કે 'ઘેર ઘેર જઈ ઘોષણા-પૂર્વક જાહેર કરીને સદા ત્રણે વસ્તુનું તેણે દાન આપવું' એક દિન તેમા પાણી તેને ફત્તેહ ન મળી, એમ કે કોઈ મારા માણસો તેની પાસેથી એ વસ્તુ લેતા નહિ હવે ત્રણ વસ્તુને તો પડેપડે જ કાઢે હતા

અને તે દ્વારા પોતાનો મહાસ્વાર્થ સાધવો હતો એટલે તેણે ફરી વાર સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે ‘ હવે મહારે પોતે શું કરવું ? ’ પછી તેને વિચાર સૂઝ્યો (સદ્બુદ્ધિએ તેને વિચાર સૂઝાડ્યો) તે નીચેના શબ્દોમાં તેમણે પોતે જ બતાવ્યો છે (પૃ. ૨૧૩).

“ પોતાનો ઉપદેશ તદ્દન મંદ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ જ ગ્રહણ કરે છે એવી સ્થિતિ જોઈ ઉચ્ચ કોટીના પ્રાણીઓ ગ્રહણ કરે એવો અનુકૂળ કેવી રીતે થઈ શકે તે માટે આ પ્રાણી વિચાર કરે છે. વિચાર કરતાં અને સદ્બુદ્ધિ સાથે અભિપ્રાય મેળવતાં આ પ્રાણીને આ પ્રમાણે રસ્તો સૂઝે છે: ‘ હું સર્વ પ્રાણીઓને આવી રીતે ઉપદેશ આપું છું તે સર્વ લોકો લે એમ જણાતું નથી, કારણ કે તેઓ મારી બાત તરફ નજર કરે છે અને મારી યોગ્યતા જોયા કરે છે; માટે હવે હું એમ કરું કે આ ભગવાનના મતના સારભૂત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જે હું સર્વ લોકોને બતાવવા ઇચ્છું છું તેના બાણવા યોગ્ય (જ્ઞેય-જ્ઞાનનો વિષય), શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય (શ્રદ્ધેય-દર્શનનો વિષય) અને આદરવા અથવા આચરવા યોગ્ય (અનુષ્ઠેય-ચારિત્રનો વિષય) અર્થની એક ગ્રંથના આકારમાં રચના કરું અને તેમાં વિષય અને વિષયીનો અભેદ છે એમ બતાવી આપું. એવી વ્યવસ્થા એ ગ્રંથમાં કરીને તે ગ્રંથને આ જૈન શાસનમાં ભવ્યજીવો સમક્ષ ખુલ્લો મૂકી દઉં. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમાં રહેલાં જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થશે. હું ગ્રંથ બનાવું છું તે સર્વને ઉપયોગી થાય તો બહુ સારું, પણ છેવટે સર્વ જીવોમાંથી એક જીવને પણ તે ભાવપૂર્વક પરિણમશે તો મારો કરેલો સર્વ પ્રયત્ન સફળ થયો છે એમ હું માનીશ. ’ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને યથાનામ તથા ગુણવાળી આ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા કે જેમાં આખા સંસારના પ્રપંચનું ઉપમાન કરવામાં આવ્યું છે તેની રચના કરી.”

આ કારણે શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિએ આ ગ્રંથ લખ્યો છે. પોતાના ઉપોદ્ધાતમાં (પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં) એમણે બહુ સારી વાત કરી દીધી છે. આ ગ્રંથમાં કયો વિષય કેવી રીતે ચર્ચ્યો છે તેનું અત્ર દિગ્દર્શન કરાવી દીધું છે અને તે કાર્ય તેમણે અત્યંત નમ્રભાવે કરી બજાવ્યું છે. પ્રથમ અત્યંત સંસારઆસક્ત દશા, પછી પોતાને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની પ્રાપ્તિ, તે લેતાં પોતાને થયેલો ક્ષોભ, છેવટે

કરેલો સ્વીકાર, પછી અન્યને તે મોટા પ્રમાણમાં આપવાની આતુરતા, તે તેમની પામેથી લેવામાં જનતાને થયેલો સકોચ અને છેવટે તેને એક અથમા ભરીને તે બહાર મૂકી દેવાની તૈયારી—એ સર્વ અતિ નવીન, અતિ મૌલિક, અતિ આશ્ચર્યકારક લાગે છે, પણ આ અથમા લેખકના ચરિત્રમાં જ એવી નવીનતાઓ છે કે તેની સાથે વિચાર કળતા તેઓ આ રીતે દોરવાય એમાં કાંઈ ખામીવાળું એમની નજરે લાગતું નથી આ લખાણ ટાચણ ઉપરથી એક વાત ખાસ જોવામાં આવે છે અને તે આખા અથમા શોધતા જડી આવે તેવી છે તે એ છે કે એમના કહેવા પ્રમાણે એમણે આ અથમા જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ઠેય બાબતોનો સંગ્રહ કરી તેવા સંગ્રહરૂપ રચના કરી છે એટલે તદ્દન સાદી ભાષામાં કહીએ તો તેમણે આ અથમા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર ઠાસીઠાસીને ભર્યા છે વાચનાર જોઈ શકશે કે આ મુદ્દો તેમણે કેવી યુક્તિથી પાર પાડ્યો છે આખા અથમા એ ત્રણે ગુણોના નામ બહુ ઓછી જગ્યાએ આવશે, આખા અથમા જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય કે અનુષ્ઠેયની વ્યાખ્યા પણ નહિ આવે અને છતાં આખા અથમા, એની પ્રત્યેક પદ્ધતિમાં એમણે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની જ વાતો કીધી છે, એમની પદ્ધતિ જ વિલક્ષણ છે એટલે એમણે તદ્દન નવીન શૈલી સ્વીકારી છે અને તે રીતે તેમણે નવીન માર્ગ ઉઘાડ્યો છે જે આગળ જોશું અહીં તેમના ગુણોમાં અથમા વિષય શો છે તે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને તેમના કહેવા પ્રમાણે જ જ લખવાનું પ્રયોજન શું છે તેનું લેખક મહાશયની ભાષામાં પ્રતિપાદન કર્યું

૨ અથકર્તાની નમ્રતા —

અહીં અથકર્તાને અંગે વાતો ખાસ કરીને આ અથને અંગે વિચારતા લેખકની નમ્રતા પર પણ માથે જ વિચાર કરી લેવો યોગ્ય છે અહીં અથકર્તાના ગુણોમાં જે વાત વિચારવા યોગ્ય છે

અથકર્તા પોતે પૃ ૨૧૩ માં કહે છે કે ‘આ કથામાં ઊંચા પ્રકારના ગુણધર્મ ન હોવાથી તે સુવર્ણપાત્રમાં મૂકેલી ન કહી શકાય, પરંતુ કાષ્ઠના વાસણમાં મૂકવા યોગ્ય ગણાય એવી તેની ઘટના કરી છે તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ત્રણે ઔપધાને માગ સાધારણ ગુણોમાં બતાવવા એ પ્રયત્ન કર્યો છે મારી વ્યના સુવર્ણ કે વર્તન-

પાત્રને યોગ્ય નથી, પણ કાષ્ટપાત્રને યોગ્ય છે, તે હું અત્ર સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દઉં છું.” (પૃ. ૨૧૪)^૧

આ હપ્તીકત ગાહુ મુદાસર રીતે વિચારવા યોગ્ય છે. અંથકર્તાનો દાવો એવો નથી કે પોતાનો અંથ અસાધારણ પ્રકારનો છે અને તેટલા માટે તેને વાંચવો. તેઓ કહે છે કે એ કોઈ રત્નપાત્ર કે સુવર્ણપાત્રમાં મૂકવાને યોગ્ય નથી. પોતે તેને કાષ્ટપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય કહે છે. આ વાત તેમણે પૃ. ૪૬ માં વધારે સ્પષ્ટ કરી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે:—

“ સદ્બુદ્ધિ મનમાં નિર્ણય કરીને ગોઠી કે-સર્વ પ્રાણીઓ તારાં ઔષધો ગ્રહણ કરે તેવો એક જ ઉપાય છે અને તે એ છે કે જે રાજમાર્ગમાં લોકોની આવળ ગાહુ થતી હોય ત્યાં લાકડાના વિશાળ પાત્રમાં આ ત્રણે ઔષધો મૂકીને પછી પોતાના મનમાં વિશ્વાસ રાખીને તારે દૂર બેસી રહેવું. તારું અગાઉનું દરિદ્રીપણું સંભારીને જે લોકો આ ઔષધો તારા હાથથી ગ્રહણ કરતા નથી તેઓમાંથી કોઈ કોઈ તેના અર્થો હશે તે ત્યાં કોઈને નહિ દેખવાથી પોતાની મેળે જ પાત્રમાંથી ઔષધો ગ્રહણ કરશે. તેમાંથી કોઈ એકાદ ખરો ગુણવાન પ્રાણી તારું ઔષધ લેનારો નીકળી આવે તો તું તરી ગયો એમ હું માનું છું, કારણ કે કોઈ જ્ઞાનમય પાત્ર આવશે, કોઈ તપમય પાત્ર આવશે એમાંથી ગમે તે પાત્ર આવશે તે તને તારશે. ” આ અવતરણમાં કાષ્ટમય પાત્ર, લેખકનું દૂર બેસવું, રાજમાર્ગમાં ઔષધોને મૂકી દેવા અને યોગ્ય પાત્ર આવી તેને ગ્રહણ કરે તેથી

૧ મૂળ અંથમાં નીચેનો શબ્દપ્રયોગ આ માટે અંથકર્તા કરે છે. તદિદમવધાર્યાનેન જીવેનેયમુપમિતિભવપ્રપજ્ઞાનામ કથા યથાર્થા-ભિધાના પ્રકૃષ્ટશબ્દાર્થવિકલતયા સુવર્ણપાડ્યાદિવ્યવચ્છેદેન કાષ્ટ-પાત્રીસ્થાનીયામિહિતજ્ઞાનદર્શનચારિત્રમેવજત્રયાત્તથૈવ વિધાસ્યતે ॥ પ્રકૃષ્ટ એટલે મુખ્ય, વ્યવચ્છેદ એટલે કાપવું તે અને સુવર્ણપાત્રો એટલે સોનાનું વાસણ. એમ જણાય છે કે અગાઉ દવાઓ કાષ્ટપાત્રમાં રાખવામાં આવતી હશે. સુવર્ણપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય વાતો તો સર્વજ્ઞ કહે અથવા શ્રુતકેવળી કહે એ જાણેલા હતા છે પણ ‘ દવા ’ લેખનું રૂપક લઈ તેમણે કમાલ કરી છે.

લેખકને થનારો લાલ-એ સર્વ વાત ખૂબ વિચારવા જેવી છે કેવી વિશાળ દૃષ્ટિ અને નમ્ર લાવનામાથી આ વિચારધાગ છૂટી હશે તે પણ લખવાની જરૂર ન હોય

અત્યારે સાધારણ જોડકડા કે વિષયાસક્ત સ્ત્રી પુરુષોની વાતો અવ્યવસ્થિત રીતે લખી ગમે તેમ છપાવી તેના સાગ અવલોકનો લેવરાવવાની જે આકાક્ષા ચારે તરફ જોવામા આવે છે અને નિર્માત્ર્ય લેખના લેખકે પોતે આપેલી જાહેર જાણરોમા લારોલાગ વખાણ કરવામા આવે છે તેની સાથે આ મહાલાગત પ્રયાસ સાથે લેખકની નગ્માશ-કુણાશ-લવલીરુતા અને પ્રગતિવિકાસની આકાક્ષા સગ્ખાવીએ ત્યારે અદરથી આશ્ચર્યના ઉદ્ગાગ નીકળ્યા વગર ગ્હે તેમ નથી મારુ પુસ્તક રત્નપાત્રને યોગ્ય નથી, પણ કાષ્ટપાત્રને યોગ્ય છે એવી કલ્પના આધુનિક લેખકના મનમા આવવી પણ મુશ્કેલ છે તો પછી એને એ પ્રમાણે મૂકવાની વાત તો કયાથી થઈ શકે ? એક કલ્પના શક્ય છે કે પ્રગ સા મેળવવા ખાતર કેટલીક વાર ખોટી નમ્રતા બતાવાય છે દુનિયાદારીના માણુમોના મનમા આ કલ્પના ઉઠવી તદ્દન શક્ય છે, કાગણુ કે કેટલીક વાર અમારુ પુસ્તક સાધારણ છે એમ કહી તે દ્વાગ તે બહુ મુદર છે એમ કહેવગવવાની વૃત્તિ દેખાય છે પોતાની નિંદા કે અલ્પતા તે કેટલી વાર પ્રગ માનુ આમ-ત્રણુ છે, પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના સળ ધમા એ મનોવિકાગ સ લવતો નથી જે પોતાના અગ્નિમા રૂપક તરીકે પોતાની જાતને નિષ્પ્રયકના નામે જાળખાવે, એના શરીર પગના લય કર વ્યાધિ વર્ણવે અને પછી પોતાની આપવાની ક્ષિષ્ટા છતા કોઈ લેનાગ આવતુ નથી તેથી પોતાનુ નામ ગોપવી તે દ્વાગ માત્ર ઉપકાર બુદ્ધિએ આ લેખ લખે તે દાલિક નમ્રતાને યોગ્ય ન જ હોય એમના હૃદયનો વિકાસ અને એમની વિશાળતા અને મરળતા એટલી સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે એ પ્રતિનો લેખક દલનો પ્રયોગ કરે એ અશક્ય જ છે

એક બીજો મુદ્દો વિચારતા એ વાત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે તેઓ કહે છે કે તેમના ઉપગ ઉપકાર કરવા માટે તેમની ઉપગ કૃપા કરીને આ અથ વાચવો સાધારણ રીતે લેખકો દુનિયા ઉપગ ઉપકાર કરવાના વિશાળ હેતુ તજે લેખો લખે છે કે અચના કરે છે નિદાન

તેઓનો દાવો તો બહુધા એવા જ પ્રકારનો હોય છે. આ અંજના લેખક કહે છે કે ધર્મશોધકર મંત્રીના પ્રતાપથી પોતાને અંજન, જળ અને લોજન ખૂબ મળ્યાં છે અને પોતાની સદ્ગુણિને પૃથ્વી એમને એમ જણાયું છે કે જે વસ્તુ ખીજને ખૂબ આપવામાં આવે છે તે વારંવાર સારા જથ્થામાં મળ્યા કરે છે. પોતે અન્યને આપવા પ્રયાસ કર્યો, ઘેર ઘેર જઈ આપવા ઈચ્છા બતાવી પણ એતું પૂર્વનું દારિદ્ર્ય સંભારી એના અર્થી “કોઈ નીકળ્યા નહિ. છેવટે અજ્ઞાતસ્વરૂપે એક લાકડાની પેટીમાં ભરીને બજારમાં મૂકી દેવાનો નિર્ણય તેમણે એટલા માટે કર્યો કે કાળ અનંત છે અને પૃથ્વી વિશાળ છે. કોઈ પાત્ર એમની એ દાન આપવા યોગ્ય ચીજોને ગ્રહણ કરશે તો તેથી પોતાને લાભ થશે.” આ ઈરાદાથી કાષ્ઠપાત્રમાં અંજન, જળ અને લોજન ખૂબ ભરીને બજારમાં મૂક્યાં અને પોતા ઉપર ઉપકાર કરવા માટે સર્વને લેવા માટે તેઓશ્રીએ આમંત્રણ કર્યું.

તેમ કરતાં એક બહુ મજાની વાત તેઓ કરી નાખે છે—કળૂદ કરે છે. તેઓ પોતે ભૂખ્યા છે, અર્થી છે, પ્રગતિવિકાસના ઇચ્છક છે; પણ પોતે જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આપવાની ઉત્સુકતા બતાવે છે તે ત્રિકાળસિદ્ધ છે, મહાપુરુષના બતાવેલા છે અને અનુભવ-સિદ્ધ છે. વાચ્ય પદાર્થ પોતાનું કાર્ય જરૂર કરે છે, એમાં કહેનારના ગુણદોષની અપેક્ષા રહેતી નથી. એક ભૂખ્યો નોકર રસોઈ બનાવી શેઠને પીરસે તો શેઠની ભૂખ તો લાંબે જ છે. લોજનમાં ક્ષુધાદોષ નાશ કરવાની જે શક્તિ છે તે રસોઈ બનાવનાર કે પીરસનારના ક્ષુધાતુરપણાથી નાશ પામી જતી નથી. જેમ રચના કરનારમાં તે ગુણ પૂરતા વિકાસ પામ્યા હોય વા ન પામ્યા હોય તો પણ જે તે સિદ્ધ સર્વજ્ઞ વચન હોય તો એનો લાભ જરૂર આપે છે.

એટલા માટે તેમના ઉપર ઉપકાર કરવા—તેમને અંજન, જળ અને લોજન વારંવાર મળ્યા કરે તેટલા માટે તેમના ઉપર કૃપા કરીને આ પુસ્તક લોકોએ વાંચવું માત્ર વાંચવું નહિ પણ જીવવું. એમનો આગ્રહ વાંચન કે શ્રવણનો નથી એ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે. એમનો આગ્રહ આ પુસ્તકમાં ભરેલ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને ગ્રહણ કરાવવાનો છે.

જે અતિ ઉચ્ચ ભાવનાથી આ પુસ્તકની યોજના થઈ છે અને

અથક્તોએ જે ઉચ્ચ કક્ષા પર એ લાવનાને મૂકી છે તે માગ માનવા પ્રમાણે અઠિતીય છે

આવી વિશાળ દૃષ્ટિથી લખનાર લેખકની નમ્રતામા દલ હોય એ કોઈ રીતે માનવામા આવી શકતું નથી એમને શુરુકૃપાથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર મળ્યા તે તેઓ તત્કાળ પરોપકારની નજરે અને પગ પગએ પોતાના આત્મવિકાસના સાધનની નજરે—ઉત્કૃષ્ટ પ્રશસ્ત સ્વાર્થની નજરે તેઓ અન્યને આપવા ઇચ્છે છે એ લાવ એમની પ્રત્યેક પ ક્રિતિમા તરી આવે છે અને આ ઉપોદ્ધાત આખો જોઈ ગયા પછી એ વાત બગબગ બેસી જશે, જગી જશે એમ ચોક્કસ લાગે છે અતિ નમ્રલાવે અને મહાઉપકારક દૃષ્ટિએ આ અથ લખાયો છે અને તે નજરે જ તે વાચવા યોગ્ય છે તે પર છેવટે ઉલ્લેખ ફરી વાર કંવામા આવશે ઉપોદ્ધાતની શરૂઆતમા પ્રસ્તાવનારૂપે સકાંચુ આ બાબતનો નિર્દેશ કર્યો છે

સાથે એક વાત ખીજી પણ કહેવા જેવી છે અને તે એ છે કે અથક્તો નમ્રલાવે લલે પોતાના અથને કાષ્ટપાત્રમા મૂકવા યોગ્ય કહે આ ઉપોદ્ધાતમા આપણે બતાવશું કે એ અથ આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમા અઠિતીય બન્યો છે અને અદિતીય જ ગ્યો છે એ ખરેખર રત્નપાત્રમા મૂકવા યોગ્ય છે, એના દરેકે દરેક શબ્દ પચાવી ગાંધવા યોગ્ય છે અને અસાધાગણ ડોગલ્યથી કાવ્યરૂપે લખાયલા છે એ ચિન્મયગુણીય અદ્ભુત અથની આ દિશાના મળ ધમા ન્યા ત્યા આ ઉપોદ્ધાતમા ઘણું કહેવાનું પ્રાપ્ત થયો અને છેવટે તે મુદ્દા પર ભાર મૂકવામા આવશે

૩ રૂપકે મહાકથા.—

એને આગલ લાપામા Allegory કહે છે ન્યારે આખો અથ અમુક અતનો ઉડો આશય ગમી કથારૂપે લખાયો હોય ત્યારે ઉપર ઉપરથી વાચનાને તે માત્ર રમલગી વાર્તા ગ્યું કરે છે પણ એના શબ્દે શબ્દમા આશય હોય છે, હેતુ હોય છે, ગહન્ય હોય છે આવા પ્રકારની અદ્ભુત આશયવાળી કથાને ‘ રૂપકકથા ’ અથવા ‘ એકીજગી ’ કહેવામા આવે છે ઉપર ઉપરથી એનું બધાંજ નેતા એ કા તો આખ્યાયિકા—અદ્ભુત કથા(ગેમાન્સ)નું રૂપ લે

છે અથવા નવલકથા(નોવેલ)નો આકાર ધારણ કરે છે, પણ નવલ-કથા કે અદ્ભુત કથામાં વાતનો પ્રવાહ ગ્રાહ્યો જાય છે ત્યારે રૂપક કથામાં તે ભાવ માત્ર આગંતુક હોય છે, પણ પ્રત્યેક વાક્યમાં અને કેટલીક વાર તો એના પ્રત્યેક શબ્દમાં ચમત્કાર ભરેલો હોય છે. અને કોઈ કોઈ વાર તો તે એટલો ઊંડો હોય છે કે પ્રથમ વખતના વાચનમાં વાર્તાના રસપ્રવાહમાં ઘસડાઈ જતાં એ પર ધ્યાન પણ રહેતું નથી અને જ્યારે આખી વાત વંચાઈ રહે છે ત્યારે જ એનો ખ્યાલ આવે છે, પણ પછી એનું ખીણ વાર વાચન થાય ત્યારે એમાંથી રસનો ઊંડો પ્રવાહ છલકાતો ઉછળે છે અને ત્યારપછીના પ્રત્યેક વાંચનમાં એ નવું નવું નહિ કદપેલું સત્ય રહસ્ય ખતાવતી જાય છે. પ્રત્યેક વાચનમાં નૂતનતા અને વધારે વિચારણામાં અધિકતર માધુર્ય એ રૂપકકથાની મહાસિદ્ધિ છે. અસાધારણ શક્તિકળા અને સર્જકશક્તિ વગર રૂપકકથા લખવાનું કાર્ય કોઈપણ લેખક સફળ રીતે હાથ ધરી શકતો નથી. સાધારણ આખ્યાયિકા કે નવલ નવલિકા લખનાર પણ રૂપકકથા લખવાના અધિકારી હોય એમ ધારવા જેવું નથી. પોતાના વિષય પર અસાધારણ કાળૂ અને લેખનશક્તિ પર મહાવિજય પ્રાપ્ત કરનાર કોઈ વિરલ લેખક જ રૂપકકથા મોટા સ્વરૂપે લખી શકે છે એ આપણે આગળ જોશું.

૪ એના નામ (અભિધાન) પર ચર્ચા:—

આ ગ્રંથનું નામ “ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ” એ શું ખતાવે છે તે વિચારી પછી એ રૂપકકથા કેવા પ્રકારની છે તે સુદા પર વિચાર કરીએ. ‘ ભવ ’ એટલે સંસાર, જેમાં આપણે હાલ છીએ, જે નિરંતર પ્રસાર પામતો જાય છે, ગતિમાન સ્થિતિમાં રહે છે તે સુધાતુ પરથી થયેલો સંસાર. એમાં ગતિ એટલે પ્રગતિ સમજવાની નથી, પણ જે નિરંતર ગ્રાહ્યો કરે તે સંસાર-ભવ શબ્દ મૂળ ધાતુ પરથી આવ્યો છે અને તેમાં હોવાપણાનો-થવાપણાનો ભાવ રહેલો છે. આપણે આપણી ચારે બાજુ દૂર અને નજીક જે જોઈએ તે આખો ‘ સંસાર ’ (ભવ) છે, એમાં પ્રાણીઓનું જીવન, એના અંતરંગ અને બહારના ભાવો, વસ્તુ સાથેનો તેનો સંબંધ, તેનું તાદાત્મ્ય, છતાં તેનો વિરહ વિગેરે સ્થૂળ તેમજ અંદરના સર્વ ભાવો-ખતાવો, ગમનાગમન આદિ સર્વનો સમાવેશ સંસાર-ભવમાં થાય છે.

‘પ્રપચ’ એટલે વિસ્તાર અથવા ફેલાવ એ શબ્દના બીજા અનેક અર્થ છે દાખલા તરીકે વિપરીતપણુ, ઠગાઈ, ફસાવટ, સ સાર વિગેરે અહીં વિસ્તાર અર્થની યોજના કરવી એટલે આ સ સાગનો વિસ્તાર કેવા પ્રકારનો છે, એનો ફેલાવો કેવી રીતે અને શા માટે થયેલો છે અને તે વસ્તુ કેવા પ્રકારનો છે એ ‘લવપ્રપચ’ શબ્દનો લાવ છે

‘ઉપમિતિ’ એનો અર્થ ઉપમાન છે એનો અર્થ—‘સરખાપણાના જ્ઞાનનું સાધન થાય છે, અથવા ‘સરખાપણાનું જ્ઞાન એવો’ અર્થ પણ થાય છે (બુઓ શબ્દચિતામણિ પૃ ૧૬૪) સ સારના વિસ્તારના સરખાપણાનું જ્ઞાન જેથી થાય તેવી કથા અથવા સરખાપણાના જ્ઞાનના સાધનવાળી કથા તે ‘ઉપમિતિ લવપ્રપચા કથા’ સ સ્કૃત મમાસમા ગ્સ લેનારને સમજણ પડે તે માટે કહીએ તો ઉપમિતિ-કૃતો નરકતિર્યંકુરમરગતિચતુષ્કરૂપો ભવ’ તસ્ય પ્રપચ્ચો યસ્મિન્ હતિ એટલે નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ સ સારનો વિસ્તાર જે કથામાં સરખામણીનો વિષય કરવામાં આવ્યો છે તે કથા. એનો આગય એ છે કે આ કથામાં ચતુર્ગતિરૂપ સ સારનો વિસ્તાર ઉપમાદ્રાગ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો —

કથા શરીરમેતસ્યા, નામ્નૈવ પ્રતિપાદિતમ્ ।

ભવપ્રપચ્ચો વ્યાજેન, યતોઽસ્યામુપમીયતે ॥ ૫૫ ॥

યતોઽનુભૂયમાનોઽપિ, પરોક્ષ ઇવ લક્ષ્યતે ।

અયં સંસારવિસ્તાર-સ્તતો વ્યાખ્યાનમર્હતિ ॥ ૫૬ ॥

“કથા શરીર આ કથાના નામથી જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે આ કથાનું નામ ઉપમિતિ લવપ્રપચા કથા છે તેનો એવો લાવ છે કે કોઈ પ્રકારના પહાનાએ કરીને આ મ સાગ(લવ)નો વિસ્તાર (પ્રપચ) બતાવવો, એટલે કે કોઈ હકીકતદ્રાગ આ સ સાગનો વિસ્તાર કેવો છે, કેમ થાય છે અને કેવી રીતે વાય છે ? તેનું ઉપમાન-તોલન થઈ શકે તેવી હકીકત શ્રોતા મમક્ષ ગ્લૂ કરવી આ મ સાગનો પ્રપચ-વિસ્તાર જો કે દરજેજના અનુભવનો વિષય છે, સર્વ પ્રાણીઓ તેને અનુભવે છે, તો પણ જાણે તે પગેક્ષ

હોય, જાણે તેની સાથે પોતાનો કાંઈ સંબંધ ન હોય તેમ લાગે છે અને તેટલા માટે તેના ઉપર વિસ્તારથી વર્ણન કરવાની અને તેના સંબંધમાં વ્યાખ્યાન કરવાની જરૂર લાગે છે. ” (પૃષ્ઠ ૮)

ઉપરનું અવતરણ જોશો તો ઘણું છૂટું (ક્ષી) કરવામાં આવ્યું છે અને તે પદ્ધતિ આખા ગ્રંથમાં રાખી છે. ગ્રંથકર્તાનો આશય અક્ષરશઃ ભાષાંતર કરવામાં ઘણી વાર તે બહુ અસ્પષ્ટ અને કેટલીક વાર ક્લિષ્ટ કે અસંગત થઈ જાય છે એવાં સ્થાને મેં ખૂબ છૂટ લીધી છે; પણ ગ્રંથકર્તાનો આશય જરા પણ ફેર નહિ તેની પૂરતી ચીવટ રાખી છે. અવતરણ કેવા પ્રકારનું અને કયે ધોરણે થયું છે વિગેરે બાબત પર આ ઉપોદ્ધાતમાં વિવેચન થશે. અત્ર પ્રસ્તુત બાબત એ છે કે ગ્રંથકર્તા પોતે કહે છે કે—આ ગ્રંથમાં અમુક મિષ-ખડાનું (વ્યાજ) લઈને તે દ્વારા આ સંસારનો વિસ્તાર ઉપમા દ્વારથી કહેવામાં આવશે. મતલબ એ છે કે, એમાં સંસારના વિસ્તારના વાત ચીધી રીતે કહેવામાં આવી નથી, પણ ઉપમા દ્વારથી કહેવામાં આવી છે. એની વ્યવસ્થા ગ્રંથકર્તાના શબ્દોમાં બતાવીએ તે પહેલાં ગ્રંથના નામને અંગે એક પ્રાસંગિક હકીકત રજૂ કરવાની છે તે આટોપી દઈએ.

બેંગાલ રાયલ એશીઆટિક સોસાયટીવાળા ગ્રંથની ઉપોદ્ધાત લખતાં પ્રો. ડૉ. જેકોબી પૃ. ૧૫ ઉપર એક નોટ લખે છે તેમાં જણાવે છે કે:—

Upamitibhavaprapnacha katha. The proper from of the title is doubtful. The first part of the compound is usually given as Upamiti, but in the Prasasti, at the end of the 2nd & 3rd Prastāvas and in the Prabhavakacharitra as Upamita. I should have preferred the latter; but the title chosen by Prof. Peterson is not altogether wrong and may therefore be retained.

એમના કહેવાનો આશય એ છે કે આ ગ્રંથના નામની સાચી સંજ્ઞા જરા શંકાસ્પદ છે. ગ્રંથકર્તા પોતે બીજા ત્રીજા પ્રસ્તાવને છેડે અને

પ્રશસ્તિના એનું નામ ‘ ઉપમિત ભવપ્રપચા કથા ’ લખે છે અને પ્રભાવક અગ્નિદાન પણ તે જ અભિધાન આપે છે તેથી આ મવાલ જિલો થાય છે ત્રો પીટર્મને આ અથ છપાવવો શરૂ કર્યો ત્યાંથી તેનું નામ ‘ ઉપમિતિ ભવપ્રપચા કથા ’ આપ્યું અને તે કાર્ધ ખાસ ખોદુ ન હોવાથી મે તે નામ ગમ્યું છે

ઉપમિત શબ્દ લઈએ તો સમામ વધારે સારી રીતે ધૂટી શકે છે ઉપમા વિષય કર્યો છે ભવનો પ્રપચ જેમા ઉપમિત ભવપ્રપચ્છો યસ્યા સા ઉપમિતભવપ્રપંચા કયા ઉપમિત કૃદત છે અને ઉપમિતિ નામ છે આ કાગળને લઈને અને કવચિત્ એવો પાઠ અમલ પ્રતિઓમા લભ્ય છે તેથી આ મવાલ જિલો થયો છે, છતાં જૈન અયોમા, અગ્નિઓમા અને સ પ્રદાયમા ‘ ઉપમિતિ ’ શબ્દથી જ આ અથનું ઓળખાણુ એટલું બધું જાણીતું થયેલું છે કે એમા ફેરફાર કવવાની જગ પણ જરૂર નથી અમલની જૂની પ્રતોમા પણ ‘ઉપમિતિ’ અભિધાનપૂર્વક જ આ અથનો નિર્દેશ થયો છે અને મારું તો ચોક્કસ અનુમાન છે કે અથક્તિએ પોતે પણ એ જ શબ્દ વાપર્યો હશે વિદ્યપે એમણે આખા અવમા ત્રણ જગ્યાએ ‘ ઉપમિત ’ શબ્દ વાપર્યો હોય એમ લાગે છે, પણ એમણે કહેલ નામાભિધાન તો ઉપમિતિ જ લાગે છે એ શબ્દ ઉપમિત ક્રૂતા ઘણી વધારે વખત પ્રતિઓમા વપગયો છે અને ડેટલીકમા તો લગભગ દરેક પાના પર ‘ ઉપમિતિ ’ કે ‘ ઉપમિતૌ ’ વપગયેલ છે જે બતાવે છે કે અવક્તિનો એ શબ્દ છે એ સ બધમા વધારે ચર્ચા કવવા જેવું કાર્ધ નથી એટલું, કાગળ કે અથક્તિએ મે ત્રણ વાર ‘ ઉપમિત ’ શબ્દ વાપર્યો છે તે વિદ્યપે વાપર્યો હોય એમ મ જ બધ પછી જણાય છે પ્રભાવક અગ્નિદાન તો ઉપમિતિ શબ્દ જ વાપરે છે તે સદર અથની પ્રતિ જેવાથી જાણ્યો નિર્ણયમાગવવાળી પ્રભાવક અગ્નિની દાખેલી ચોપડીના પૃ ૨૦૨ મા ૯૬ મા શ્લોકમા ‘ ઉપમિત ’ શબ્દ વપગયો છે તે અનુદ છે એ શ્લોક દેખવાવાળી ચોપડીના બીજા ભાગની પ્રનાયનાના પૃષ્ઠ ૧૪ ઉપરથી નેર્ધ શક્યો ત્યાં પણ એની શ્લોકઅખ્યા ૯૬ ની જ છે

આ ચર્ચા ઉપરથી ‘ ઉપમિતિ ’ શબ્દનું મહત્વ સમજતું હશે એની ખરી ખુબી એ શબ્દમા રહી છે આખા અથને સમજવા માટે

ઉપમા એ શી ચીજ છે તે જાણવાની જરૂર છે. ઉપમામાં હમેશાં સરખામણી હોય છે. જ્યાં બે વસ્તુઓમાં સાધર્મ્ય દેખવામાં આવે ત્યાં સરખામણીદ્વારા વસ્તુનું કે ભાવનું જ્ઞાન કરાવાય તે ઉપમા છે. દા. ત. આકાશ જેવો તે પદાર્થ વિશાળ છે. આમાં વિશાળતાનું ભાન આકાશ સાથે સરખામણી કરવાથી થાય છે. જે વસ્તુનું ભાન કરાવવું હોય તેને ‘ ઉપમેય ’ કહેવામાં આવે છે અને જે વસ્તુ સાથે સરખામણી કરવાની હોય તેને ‘ ઉપમાન ’ કહેવામાં આવે છે.

સંસારનો વિસ્તાર આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ છતાં આપણે તેને ખરાબર યથાસ્વરૂપે અવલોકી શકતા નથી, આપણે તેમાં ઊંડા ઉતરતા નથી અને દરરોજના એના અતિ પરિચયથી આપણે એની સાથે એવો ગાઢ સંબંધ ધરાવી બેઠા છીએ કે એનું ખરું રહસ્ય શું છે તે જાણવાની આપણે દરકાર કરતા નથી. આ વાત મનુષ્યના મોટા ભાગને ખરાબર લાગુ પડે છે. એ સંસારનો વિસ્તાર ઉપમાન-દ્વારા જાણાવવાનો આ ગ્રંથકર્તાનો આશય છે. એમાં ભવપ્રપંચ ઉપમેય છે અને કથા કહેવામાં આવશે તેનાં પાત્રો અને સ્થાનો ઉપમાન સ્થાને છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી આ ગ્રંથને allegory રૂપકકથા કહેવામાં આવી છે. એમાં કથાદ્વારા સંસારનો પ્રપંચ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે એ ગ્રંથકર્તાએ નામ ઉપરથી કરેલી પ્રતિજ્ઞા અથવા સૂચવન છે.

કથાદ્વારા સંસારવિસ્તાર બતાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. ખાલી લુબ્ધિ વાતો કરવામાં આવે, ઈંદ્રિયોનાં નામો કે ક્રોધાયમાન માયાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે તો લોકોને એ વધારે અસરકારક નીવડતું નથી, કારણ કે એવી વૈરાગ્યની વાતો તો તે ઘણી વાર સાંભળ્યા કરતા હોય છે. કોઈ નવીન પદ્ધતિએ લોકો પાસે વાત કરાય તો તેઓ ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજે એવું આત્મમંથન ગ્રંથકર્તાને થયું હોવું જોઈએ. તેમણે ચારે તરફ અવલોકન કરીને જોયું ત્યારે તેમને જણાયું હશે કે ચોતરફ ચારિત્રરાજની અને મોહરાજની લડાઈ દરરોજ આંધ્યા કરે છે, વ્યક્તિગત શક્તિના આવિર્ભાવ પ્રમાણે બેમાંથી એક પક્ષની ઓછીવધતી હારજીત થાય છે અને કર્મરાજ કાળ પરિપક્વ થયે કોઈ જાતની દયા વગર શુભ અશુભ વિપાકો ભોગવાવે છે અને અગિય શક્તિવાળા આત્માની તો એવી દશા

થઈ ગઈ છે કે એનો પોતાનો તો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. દૂકામાં એનું વ્યક્તિત્વ મિદ્ધાન્તમાં સ્વીકારાયું છે પણ વસ્તુતઃ એ દબાઈ ગયું છે, શોધ્યું જડતું નથી એ વિચારને પરિણામે એમણે પોતાના મતવ્યો, અનુભવો અને આદર્શો પુસ્તકાકારે મૂકવાનો વિચાર કર્યો હોય એમ જણાય છે એમ ક્રૂતા એમણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો જણાય છે કે ખાલી વાતો મહાન્ સત્યરૂપે લોકો પાસે ફેલાવામાં કાંઈ ખામ્ય વળે તેમ નથી લોકો એવી વાતો ખૂબ સાલણી રહ્યા છે કાંઈક નવીન પ્રકારની ચમત્કૃતિરૂપ કૃતિ થાય તો લોકો તેના વાચન શ્રવણ તરફ ઢળે અને તેમ થાય તો તેમના જીવનનો આદર્શ સફળ થાય આ હકીકત તેમના ચરિત્રમાંથી જ નીકળી આવે છે તે આપણે ઉપરના ત્રય પ્રયોજનના શિર્ષક નીચે જોઈ ગયા પ્રથમ પ્રસ્તાવના ૩૮-૩૯-૪૦ એવા ત્રણ અતઃ પ્રકરણો મેં પાઠ્યા છે તેનો ઉપનય તેમણે પોતે પ્રથમ પ્રસ્તાવને છેડે આપ્યો છે ત્યાંથી આ વાત ગંગાગંગ દેખાઈ આવે છે પોતાને જ્ઞાન, દર્શન, આગ્નિ (વિમળા-લોક અજન, તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી અને મહાકલ્યાણક લોજન) ખૂબ મળ્યા પછી તે હમેશા કેમ ગન્યા ગન્યા રહે અને પોતાને મળ્યા કરે તેની વિચારણામાં સફળબુદ્ધિ તેને કહે છે કે (જુઓ પૃ ૨૧૨)

“મૈત્ર ધાગણ કરીને જોતી ગહેવાથી કોઈને જ્ઞાન, દર્શન, આગ્નિ આપવાનું બની શકે તેમ નથી અને બીજા પ્રાણીઓને જ્ઞાન, દર્શન, આગ્નિ સંપાદન કરાવવારૂપ ઉપકાર કરવો એ જ પરમાર્થથી પરોપકાર છે, તેના જેવો અન્ય પરોપકાર કોઈ હોય એમ મ લવતું નથી પ્રાણીને સન્માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય તો તે સન્માર્ગ જન્માતરમાં પણ પોતાને આતંગ વગર કે અગવડ વગર મળી શકે એવી જેની અલિલાપા હોય તેણે ઉપર જણાવ્યો છે તેવા પ્રકારનો પરોપકાર કર્યા કરવો, કારણ કે પરોપકારનો સ્વભાવ એવો છે કે તે છતાં પ્રાણી જન્માતરમાં ઉત્તરોત્તર વધારે માગ માર્ગનો આદર કરે છે”

અને આગળ પૃ ૨૧૩ માં પોતે લખે છે કે—

“આ પ્રમાણે પોતાનો ઉપદેશ તદ્દન મ હયુદ્ધિવાળાઓ જ ગ્રહણ કરે છે એવી સ્થિતિ જોઈ પોતાનો ઉપદેશ સર્વ પ્રાણીઓ ગ્રહણ કરે એવો અનુકૂળ તે કંઈ રીતે થઈ શકે તે માટે આના કર્તા વિચાર કરે છે” આ વિચારને પરિણામે એમણે ઉપમાદ્રાગ આખા સ સાગનો

વિસ્તાર સમસ્ત જનસમાજના સમજવામાં આવે એ પદ્ધતિ આદરવાનો વિચાર કર્યો. તે વખતે વળી તેમના મનમાં ઘણું આત્મમંથન થયું હોય એમ જણાય છે તે પણ જોઈ લઈએ.

૫ કથાનુયોગનો આશ્રય:—

ગ્રંથકર્તાને સદ્બુદ્ધિ એટલે પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરતાં એવો ખ્યાલ થયો જણાય છે કે ઉપાશ્રયમાં બેચી રહેવાથી લોકો એની પાસે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર લે તેમ નથી અને ઘેર ઘેર જઈ આધોષણ કરવાથી પણ કોઈ લે તેમ નથી અને જે લે છે તે તદ્દન સામાન્ય વર્ગના હોય છે અને આ સમર્થ લેખકને પોતાના આત્મવિકાસ માટે તદ્દન નાના વર્તુળથી સંતોષ થાય તેમ નહોતું. એણે રત્નત્રયનો સ્વાદ લીધો હતો અને ઘણું મનુષ્યો તેનો લાલ લે તેવી તેમની ઇચ્છા હતી. આ ઉપકારપરાયણ મહાપુરુષે તેટલા માટે કોઈ અપૂર્વ પદ્ધતિ શોધવાનો વિચાર કર્યો. (આવી ભાવનાને ‘ભાવદયા’ કહેવામાં આવે છે અને તે એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં હોય તો તીર્થંકર નામકર્મ બાંધવાનું કારણભૂત થાય છે એ પ્રાસંગિક વાત છે.)

દશમા સૈકામાં અપૂર્વ ગ્રંથરચના કરવી એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નહોતી. વળી એમને તો સંપ્રદાયની માન્યતાઓની હદમાં રહી વાતો કરવાની હતી. એક અદ્ભુત કથા કે વીરરસની કથા લખી નાખવી હોય તો તો તેનાં લબ્ધ કલ્પનાને જ માત્ર સ્થાન આપવાનું હોય. પછી તેમાં તો કલ્પનાની લબ્ધતા, ઉડુચનનું ઉચ્ચપણું અને ભાષા પરનો કાળુ એટલી જ બાબતો જોવાની રહે; પણ આ ગ્રંથકર્તાને અપૂર્વ વિક્રાંતનો લાલ દુનિયાને આપવાની ઇચ્છા પ્રશંસા મેળવવાને અંગે કે સાહિત્યમાં નામ કાઢી જવાને અંગે નહોતી. એમને તો એક જ મુદ્દો હતો અને તે તેમના શબ્દોમાં ઉપર જણાવ્યો છે તે પ્રમાણે પોતાને જે જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય મળ્યાં છે તે દ્વાનદ્વારા ભવિષ્યમાં વધારે મળ્યાં કરે એનો માર્ગ શોધવાનો હતો. જે વિશાળ ભાષા, જ્ઞાન અને કાવ્યસર્જકશક્તિ તેમણે આ ગ્રંથમાં વારંવાર બતાવ્યાં છે તે પ્રમાણે તેઓ તત્સમય પ્રચલિત ચાલુ રીતિના માત્ર કાવ્ય ગ્રંથ કે કથા કાવ્ય જરૂર આપી

શકત, એકથી ઘણી વધારે સંખ્યામાં આપી શકત, પણ એ તેમનો સુદો જ નહોતો એમને તો પરોપકાર કરવો હતો અને તે દ્વારા પણ પાછો પોતાનો પરમ સ્વાર્થ સાધવો હતો.

અથક્ત્તંનિ અથમા અપૂર્વતા જરૂર લાવવી હતી, કારણ કે તેઓને જણાયું હતું કે ‘મદતમ મતિવાળા’ મનુષ્યો જ તેનો ઉપદેશ સાલળતા હતા અને મહામતિવાળાને તો આ લેખકનો ઉપદેશ હસવાનું સ્થાન થઈ પડ્યો હતો અહીં અથક્ત્તં પોતાની જાતને અને પોતાના ઉપદેશને એકઠા કરી નાખી પોતાની જાતને હસવા યોગ્ય ગણાવે છે ત્યારે વાચનારને એક જાતનો શાત મીઠો આનંદ થાય છે અને શ્રેયક્ત્તંનું અસ્પૃશ્ય બતાવવાનું આતુર્ય જોઈ તેના તરફ વધારે આકર્ષણ થાય છે (પૃ ૨૧૩) પણ એ આત્મ-મથનમાં કોઈ અપૂર્વ ગ્યના કરવાનું અને તે દ્વારા વાચનાર કે શ્રવણ કરનારને પોતા તરફ આકર્ષણ કરવાનું આત્મકાર્ય બરાબર ચાલી ગયું છે એ સામાન્ય વાચનાર પણ સમજી શકે તેવું છે.

અથમા શ્રોતાને ઉદ્દેશીને જ ગળદો આવે છે તેનું કારણ એ જણાય છે કે તે વખતે વાચનારનો વર્ગ ઓછો હતો, સાલળનારનો વર્ગ મોટો હતો એ તે વખતની દેશસ્થિતિની હકીકત પણ ધ્યાનમાં ગણવા જેવી છે.

અપૂર્વ અવગ્યના કરવાની અને છતાં શાસ્ત્રસંપ્રદાયની પદ્ધતિને નહિ ભંગવાની અતિ આકર્ષી પ્રતિજ્ઞા કરવી સહેલી છે, પણ એનો નિર્વાહ દુશ્કર્ય છે, કારણ કે અપૂર્વતામાં નવીનતા છે અને નવીનતા સાંપ્રદાયિક હોઈ શકે નહિ એટલે અથક્ત્તંએ અપૂર્વ મૌલિકતાનો બચાવ કેવી સુદૃઢ રીતે કર્યો છે તે આપણે આગળ હમણા જ જોશું એમની નવીનતા કઈ હતી તે અને તેનો બચાવ (સાંપ્રદાયિક નજરે) તેમણે કેવો કર્યો છે તે આપણે જોઈએ.

લેખક મહાત્માને બરાબર ખ્યાલ જણાય છે કે આ પ્રાણીને ઉપદેશ આપવાની તે સમયે ચાલતી ચાલુ પદ્ધતિ પૂરતું કામ કરનારી થઈ પડે તેવો મસલ નથી માનવાવધાના એ મહાઅભ્યાગીએ એ વાત પોતાને અગે જ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કહી નાખી છે તે

વિસ્તારથી વાંચતાં એમનો મનુષ્યસ્વભાવનો એની વર્તમાન દશામાં કેવો વિપર્યાસ થઈ ગયો છે તેનો ખારીક અભ્યાસ ચોખ્ખો જણાઈ આવે છે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવના ચૌદમા અંતર પ્રકરણમાં તદ્દયા એને જળ અંજનાદિ આપે છે ત્યારે ઊલટી એના મનમાં આશંકા આવે છે. (પૃ. ૧૨૧) એને મનમાં એમ થાય છે કે એ રીતે ધર્મબોધકર એના ઈંકરોને લઈ લેવાની જળ પાથરી રહ્યા છે. તદ્દયા જેમ જેમ વધારે આગ્રહથી એને ભોજન આપે છે તેમ તેમ એની અંતર અધોદશામાં વધારો થતો જાય છે, એના બેડમને એની નજરમાં વધારે પુષ્ટિ મળે છે (પૃ. ૧૨૩). એને તો એમ જ થાય છે કે ‘ અહીં આવી ભરાણો છું પણ હવે નાસી છૂટાય કેમ ? ’ પછી મહાદયાના સમુદ્ર ધર્મબોધકરે એની ઈચ્છા નહોતી છતાં એના પર આંજળનો પ્રયોગ કર્યો, કાંઈક જળ પાચું અને ભોજન ખવરાવ્યું. એ વખતે એ જે આઠ ઉત્તરો આપે છે (પૃ. ૧૩૩) તે ખરેખર સંસારરસીઆના પ્રતિરૂપક છે. એ જ્ઞાનદર્શનના કાળવ્યયને કેવો ગણે છે તે વિચારવું, છતાં અંજનપ્રયોગથી એના પર જરા સારી અસર થાય છે એટલે એ અવારનવાર ગુરુ પાસે આવે છે. ગુરુ જ્યારે વાર્તા દરમ્યાન અર્થની વાત કરે છે ત્યારે તે એને બહુ ગમે છે (પૃ. ૧૩૭) તેવી જ રીતે જ્યારે કામની વાતો કરે છે ત્યારે એ મહારાજને ધન્યવાદ આપે છે (પૃ. ૧૪૦) અને દરરોજ આવી વાતો કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે, પણ પછી જ્યાં ધર્મ પુરુષાર્થની વાતો ચાલી (પૃ. ૧૪૧), મનુષ્યજાતિના ઉચ્ચનીચ તફાવતોની વિચારણાઓ પર વિવેચન થયાં, એ તફાવતનાં કારણો પર મુદ્દામ વિચારો બતાવાયા (પૃ. ૧૪૩) અને ધર્મસર્વસ્વની ભાવનાની રેલમછેલ ચાલી ત્યાં આ ભાઈશ્રીની વૃત્તિ બદલાવા માંડે છે; છતાં એ સવાલો પૂછ્યા કરે છે અને બહુ ધ્યાન આપ્યા વગર આખું ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન, સમ્યક્દર્શનનું સ્વરૂપ સાંભળે છે. એને એથી સહજ શાંતિ થાય છે, પણ બાવીશમા પ્રકરણમાં (પૃ. ૧૫૩) સ્પષ્ટ જણાય છે કે એને હજી પણ અંદરની ઊંડી ખીક ગઈ નથી અને હવે એને કાંઈક સન્મુખ વૃત્તિ થઈ છે પણ પોતાનું રાખીને કાંઈક બની આવે તો ધર્મબોધકર કહે તેમ કરવું છે. પછી બાવીશમા પ્રકરણમાં

ધર્મબોધક પણ વખત જોઈ જગ ઉપર ઉપગનો કોધ કરે છે પણ આ ભાઈશ્રી તેવીશમા પ્રકરણમા પોતાની વાત છોડતો નથી

ઉપદેશકની શાંતિને પણ ધન્ય છે ! એ ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ-પ્રયાસ ઉપર આપુ એવીશમુ પ્રકરણ લખાયુ છે (પૃ ૧૬૦) પ્રથમે અહીં એટલુ લખી નાખવુ યોગ્ય છે કે એમા એક વાત બહુ જખરી કહી દીધી છે અને તે સમાજ કે દેશના કાર્ય કરનાગએ વાગવાગ ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે એ વાત એ છે કે કોઈ મહાન કામ હાથમા લેવુ ત્યારે માધ્ય લબ્ય ગખવુ અને પછી પગિણામની સ્પૃહા ગખ્યા વગર તેમા ઝપલાવવુ એમા જો ધારેલ કામ થઈ આવે તો તે કરનાગને અપાગ-અનવધિ આનદ વાય છે અને કદાચ સિદ્ધિ ન થાય તો પણ એક બહાદુર માણસને છાજે તેવુ કાર્ય કરવાનો એને સતોષ થાય છે મહાન્તમર્યમાશ્રિત્ય યો વિઘત્તે પરિશ્રમમ્ । તત્સિદ્ધૌ તસ્ય તોષ સ્યાદસિદ્ધૌ વીરચેષ્ટિતમ્ (પૃ ૧૬૧) આ સૂત્ર બહુ સાગી રીતે યાદ ગખવા જેવુ છે, પ્રેરક છે, લબ્ય છે શ્રીભગવદ્ગીતામાં કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ ક્વાચન એનો અને આનો ભાવ એક જ આવી રહે, પણ એમા સુદામ પ્રશ્નને હાથ ધરવાની પદ્ધતિમા ઘણો સુદામગનો ફેર છે આ પ્રામગિક વાત છે

ધર્મબોધક એના પ્રયામમા પાછા હુક્યા નહિ અને એને વધારે પ્રતીતિ કરવા માટે વધારે પ્રયત્ન કરવો ચાહુ ગખ્યો, પાગુ આ પ્રાણી મક્કમ રહ્યો એની શરત એ હતી કે પોતાનુ કીકર ગંદે અને માથે ધર્મબોધકનું લોગન પણ પોતે લે (પૃ ૧૬૫) એની ખરી ખૂણી રહ મા પ્રકરણમા આવે છે ત્યાં તે (નિપુ પુચક) ખુટી કમુલાત કે છે કે આખા ભાપણ દગ્ધ્યાન તેનુ મન તો અન્યત્ર ભટકતુ હતુ અને તેથી હકીકત એક કાંઈથી પેગી ખીજે કાંઈ નીકળી જતી હતી આવા પ્રકારનુ નિગમ અને નિષ્કળ સભાષણ ન થઈ જાય તે લેખકની મુખ્ય ચિંતાનો વિષય હતો મનુષ્યસ્વભાવનો આટલો ડાંઠો અધ્યાત્મ અન્યત્ર ભાગ્યેજ જોવામા આવશે બહુ બારીક અધ્યાત્મને પગિણામે એમને આખા ભવપ્રપચની બાગત કાઈ નવીન પદ્ધતિએ ઉપાડવાની-નમનતવવાની-પાદ કરવાની જરૂર લાગી એમને વિચાર કરના જણાયુ કે મત્ય જોલુ

જોઈએ, પ્રમાણિક જીવન ગાળવું જોઈએ, અદિસામય જીવન કરવું જોઈએ, ક્રોધ કરવો નહિ, અભિમાન કરવું નહિ—આવી આવી વાતો લોકો ચાલુ ઉપદેશમાં સાંભળે છે, પણ એક કાને સાંભળીને બીજા કાનેથી કાઢી નાખે છે; માટે કોઈ નવીન પદ્ધતિનો આદર થાય તો લોકો તે વાતો રસથી સાંભળે અને સમાજ ઉપયોગી કાર્ય કરીને તે દ્વારા લોકોને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો અભ્યાસ કરાવાય તો તેથી પોતાને પણ વિચારની ગોઠવણ કરવા દ્વારા સારો ક્ષયોપશમ થાય અને એ ક્ષયોપશમ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને મોહનીય કર્મના ઉદયને મંદ કરવાથી પોતાને ભવાંતરમાં એ રત્નત્રયી ખૂબ મળ્યા કરે. આ રીતે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ વચ્ચે હિચાળા ખાતું એ મહાપુરુષનું મન (એમના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સદ્બુદ્ધિ’) વિચાર કરવા બેઠું. (જોડી.)

બહુ બહુ વિચાર કરતાં એમને અમુક પ્રકારનો ભાસ થયો હોય એમ જણાય છે. તેમણે ચરણકરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગનું મિશ્રણ થાય તેવી કથા કરવાનો વિચાર કર્યો. કથાનુયોગ સામાન્ય અને મધ્યમ પ્રવાહના માણસોને વધારે આકર્ષણ કરે છે તેનો તો તેમને ખરેખરો ખ્યાલ હતો અને તેમની સામે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિની ‘સમરાઈચ્છ કહા’ દૃષ્ટાંતરૂપે મોબુદ્ધ હતી. એટલે એમણે ત્રણે અનુયોગને એકઠા કરવાને હિસાબે કથાનુયોગનો આશ્રય લેવાનો વિચાર કર્યો. એ સર્વ હકીકત પ્રથમ પ્રસ્તાવ વાંચતાં મન ઉપર અસરકારક રીતે જામે છે. માત્ર એમાં અંદરનો આશય તારવી કાઢવો જોઈએ.

૬ ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ—

કથાનુયોગનો આશ્રય કરવાનો નિર્ણય થયા પછી તેમણે સર્વ પ્રકારના અધિકારીને ઉપયોગી થાય એવો ગ્રંથ કરવાનો વિચાર કયો જણાય છે. ૧ એમને જણાયું કે કનિષ્ઠ વર્ગના લોકોને અર્થ-

૧ આ સર્વ મારાં અનુમાનો છે. માનસવિધાના નિયમાનુસાર આ મારી કદપનાઓ છે. ‘એમને જણાયું’ એ પદ્ધતિએ લખ્યું છે ત્યાં ‘એમને જણાયું હોવું જોઈએ’ એમ લખવું વધારે સમીચીન ગણાય, પણ એમાં સંકલના તૂટે છે એટલે અનુમાનને અનુમાન તરીકે સમજી લેવાની વાચનાર પ્રત્યે વિનય છે.—લેખક.

કથા બહુ ગમે છે, મધ્યમ વર્ગના લોકોને કામકથા પસંદ આવે છે અને માત્ર ઉત્તમ વર્ગના લોકોને જ એકલી ધર્મકથા રુચે છે એમને તો સર્વ પ્રકારના અધિકારીને ઉપયોગી થાય તેવો અથ બનાવવો હતો, કાળુ કે ધર્મકથાના અથો તો મોબુદ હતા અને તે માટેના ઉપદેશકો પણ મોટી સંખ્યામાં હતા આટલા ઉપચી તેમણે 'સ કીર્ણ' કથા 'ની પદ્ધતિ સ્વીકારી સ કીર્ણ' કથા શી છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો "જેઓ આ લોક અને પગલોક બન્નેની અપેક્ષાવાળા છે અને કાંઈક સત્ત્વવાળા (તેજ) હોય છે તેઓ સ કીર્ણ' કથા સાલજવા છૂછા ગમે છે તેવા પ્રાણીઓને 'વર મધ્યમ' મનુષ્યો ગણવા" (પૃષ્ઠ ૬)' આ વિશાળ ઘટનાની ભીતરમાં તેમણે આખા મનુષ્ય સમાજનો સમાવેશ બહુ યુક્તિપૂર્વક કર્યો છે

આખા મનુષ્ય વર્ગને ગ્રસ પડે તેવી કથા લખવી એવો તેમનો આશય હતો છતાં તે કથાના માત્ર વાર્તા લખવી એવો ખ્યાલ નહોતો, પણ તેમાં તેમને દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગનો અવાતર મમાવેશ કરવો હતો ધર્મમૂત્રના પ્રત્યેક અંગમાં ચારે અનુયોગનો સમાવેશ કંવામાં આવ્યો છે, એવી પ્રાચીન પદ્ધતિ તેમણે બાણી હતી, પણ એ સૂત્ર સિદ્ધાન્તની પદ્ધતિ તો પૂર્વનો કાળ વીસગળ થતા તેની સાથે જ નાબૂદ થઈ ગઈ હતી એમણે એટલા ઉપચી કથાની મુખ્યતા ગણવી અને કથામાં જ ખીલત બન્ને ઉપયોગી અનુયોગનો મમાવેશ કરવો એવો વિચાર કર્યો

આ વાત લગભગ તદ્દન નવીન હતી જેટલી કથાઓ લખાતી હતી તેમાં એક મૂળ મુદ્દો ઊભો ગ્રહે અને તેના સમર્થનમાં આખી વાર્તા વાચ સ્થૂળભદ્ર મુનિની કથા વાચીએ તો તેમાં 'પ્રહ્લ્લચર્ય'નો મહિમા સમન્વય, શ્રેયાસકુમારની કથા વાચીએ તો તેમાં 'દ્વાન'નો મહિમા બહાર આવે, તવી જ ગ્રીત ગજમુકુમાળમાં 'ધૈર્ય', મૃગાપુત્રમાં 'કર્મનો વિનાશ', શ્રીપાળમાં 'મિદ્ધચક્રનો મહિમા' આદિ એ, મદ્દાન સત્ય પ્રકટ વાચ એમણે એ પદ્ધતિ જોઈ હતી, વિચારી હતી, પણ એમને એવી દવાદાગ લોકોમાં કથાનુયોગ તરફ

જે રસ રહ્યો હતો તે રસાત્મક વૃત્તિનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા હતી. એમને કથા કરવાના પ્રસંગને લઈને અથવા એક ગનેસા ગનાવના વર્ણન કરવાની શૈલીને લઈને એકાદ મહાન્ સત્ય કહીને એમની રહેલું નહોતું, પણ કથાદ્વારા દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગનું મિશ્રણ કરી તે માર્ગે આખા સંસારસ્વરૂપનું પ્રદર્શન કરવું હતું.

આ વિચાર ખરેખર ભવ્ય હતો, જનસ્વભાવના દીર્ઘ અસ્થાસના પરિણામરૂપ હતો અને અમલમાં આવી શકે તો સદૃશ પ્રયત્નના આદર્શ પરિણામના પરમાવધિ સ્થાનરૂપ હતા. એ ભવ્ય કલ્પનાના અમલ કરવા સારું તેમણે ઉપમાનનો આશ્રય સ્વીકાર્યો. તેમણે એમ વિચાર કર્યો જણાય છે કે કોઈ ભવ્ય કલ્પના કરી ઉપમાનનો ઉપયોગ કરી તે દ્વારા ધર્મશાસ્ત્રોનાં મહાન્ સત્યોને જીવતાંન્તગતાં બતાવી શકાય તો ભારે લાભ થાય. એમાં ખામ કરીને અંતરમાં જે મોટાં યુદ્ધ આખો વખત ચાલ્યાં કરે છે, આ પ્રાણી વારંવાર સંસાર તરફ ખેંચાય છે, અથડાય છે, ફટાય છે અને રખડપટ્ટીએ ચઢે છે એ વાર્તા ખરાબર કહેવામાં આવે તો પ્રાણીની આંખ ઉઘડી જાય. આ વિચારનો અમલ ઉપમાનના ઉપયોગથી થઈ શકશે એમ તેમની બુદ્ધિશક્તિ (સદ્બુદ્ધિ)એ સૂચવ્યું. સદ્બુદ્ધિ એ ગુરુએ કરી આપેલી પરિચારિકા છે, પણ ખરાબર ઝંડા ઉતરતાં તદ્દયા ઉપરાંત તેની હાજરીની જે જરૂરીઆત બતાવી છે તે અંતઃકર્તાની મૌલિકતા (Originality) બતાવે છે. આમાં ગેરસમજૂતી થવી ન જોઈએ મારો મુદ્દો એ નથી કે સદ્બુદ્ધિનું પાત્ર પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં રચવામાં મૌલિકતા બતાવી છે. એ વાત તો છે જ, પણ તે બીજા સર્વ પાત્રોને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે; પણ અહીં જે વાતની હું સ્થાપના કરવા માગું છું તે એ છે કે તદ્દયા સાથે સલાહ કરવા ઉપરાંત સદ્બુદ્ધિ સાથે જ્યારે જ્યારે આ પ્રાણી વિચાર કરે છે ત્યારે ત્યારે તે વિચારણામાં જ મૌલિકતા બતાવે છે. સદ્બુદ્ધિનું પાત્ર તો મૌલિક છે જ, અને તેવાં તો બીજા સેંકડો પાત્રો આવશે, પણ સદ્બુદ્ધિ સાથે જે વિચારણાઓ થાય તે પણ મૌલિક છે. એ વાત જો સાચી હોય તો આ અંતઃકર્તા તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં એમની મૌલિક પદ્ધતિ બતાવે છે.

આ હકીકતની સ્પષ્ટ સિદ્ધિ માટે પૃ ૧૮૭ મા તદ્દયાના વ્યવસાયો કેટલા બધા છે તે પ્રથમ વિચારવું ત્યાં કહેવામા આવ્યું છે કે —

“ આ પ્રાણીમા વધારે ઉજ્જવળ પરિણામ ન હોવાને લીધે ન્યારે ગુરુમહારાજ તેને પ્રેરણા કરે છે ત્યારે જ માત્ર તે પોતાનું ખરું હિત કળારી બાળતમા પ્રવૃત્તિ કરે છે, પરંતુ જેવી ગુરુમહારાજની પ્રેરણા બધ થાય છે અથવા ગુરુમહારાજનો ભેગ બનતો નથી કે તત્તજ પોતાનું વાસ્તવિક કર્તવ્ય કરવામા આ પ્રાણી શિયળ થઈ જાય છે અને પાછો આર લ-પગ્ગિહની જ જાળમા પડી જાય છે જેવી રીતે વારં વાર પ્રેરણા કરીને ગુરુમહારાજ આ જીવને શુદ્ધ માર્ગ પર લઈ આવે છે તેવી રીતે પ્રેરણા કરીને ઢેકાણે લાવવાના બીજા અનેક જીવો હોય છે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરવાની બાળતમા તત્પર રહેલા ગુરુમહારાજ તો કોઈ કોઈ વખત જે જીવના સબધમા હાલ વાત ચાલે છે તેને પ્રેરણા કરી શકે છે, પણ બાકીના વખતમા આ જીવ છૂટો રહેતો હોવાથી તેને કોઈ વાગતું નથી ”

ત્યારપછી ગુરુમહારાજ આ જીવની સાથે સદ્બુદ્ધિ નામની પગ્ગિહિકા કરી આપે છે એ પ્રસંગે પૃ ૧૯૦ મા આ જીવ ગુરુમહારાજ પાસે એકગણે (Confessions) કરે છે અને પછી ગુરુમહારાજ તેને (પૃ ૧૯૧) કહે છે કે —

“ ભદ્ર ! બીજા નિવાળુ કરે તેથી અને તેના પર વિશ્વાસથી અકાર્ય વર્તવાનું બને તે તો માત્ર કોઈ કોઈ વાર જ બની આવે છે અને અનેક પ્રાણીઓ ઉપર ઉપદ્રાવ કરવાનો હોય છે, તેઓને ઉપદેશ આપવાનો હોય છે અને તેઓને યોગ્ય રીતે મનનવવાના હોય છે તેથી તારી પાસે આજો વખત રહીને દરેક બાળતમા તને નિવાળુ કરવાનું અમાગથી બની શકે નહિ આ પ્રમાણે હોવાથી ન્યાયુધી તારી પોતાની સદ્બુદ્ધિ જાળવત થાય નહિ ત્યાં મુધી તારા આચરણોનું નિવાળુ કરવાનું બની શકશે નહીં અને તને જે ન કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ તેવા આચરણો ઉપર તારી આમજિત હોવાને લીધે તેનાથી વતી અનર્થપર પર ગેદી શકાયે નહિ સદ્બુદ્ધિ જ એક એવી વસ્તુ છે કે જે અન્ય તરફની

પ્રેરણાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર જ પોતાના પ્રયત્નથી-જાતપ્રેરણાથી જ જીવને અકાર્ય કરતાં નિવારણ કરે છે અને અસરકારક રીતે નિવારણ કરી શકે છે. એના પ્રતાપથી પ્રાણી અનર્થોથી બચી શકે છે. ”

એટલે સદ્બુદ્ધિ એ પ્રાણીની અંતરપ્રેરણા થઈ. એને માટે અંગ્રેજીમાં કોન્સ્યન્સ Conscience શબ્દ છે અને તેને માટે કોશ-કાર સંસ્કૃત ભાષામાં ‘ સદ્સદ્વિચારશક્તિ ’ શબ્દ વાપરે છે (આખે ઈંગ્લીશ સંસ્કૃત કોશ પૃ. ૬૮) એ સદ્બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈ હોય તો તેની પ્રેરણાને અનુસરવાનું કરમાન છે. પૃ. ૧૬૨ માં જે લાંબાણુ વિવેચન કર્યું છે તેમાં સદ્બુદ્ધિની મહત્તા એટલે સુધી સ્થાપન કરી છે કે ગમે તેટલાં અનુષ્ઠાનો કરવામાં આવે પણ સદ્બુદ્ધિ વગર તે નકામાં છે અને એવી બુદ્ધિ-વિચારશક્તિ વગરના મનુષ્યમાં અને પશુમાં કશો તફાવત નથી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં ગુરુમહારાજના ચાલુ ઉપદેશ પછી જે સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તે અંતરની પ્રેરણા સમજવી અને તેમાં ઘણી મૌલિકતા રહેલી છે તે બતાવવાનો આ પ્રયત્ન છે. એનું કારણ એ છે કે સાધ્યપ્રાપ્તિના રાજમાર્ગો તો ગુરુમહારાજ બતાવે છે, શાસ્ત્રકારો બતાવે છે અને વ્યવહારમાં પ્રચલિત હોય છે; પણ સાધ્યપ્રાપ્તિના વ્યક્તિગત માર્ગો અનેક હોઈ પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનો હોય છે. એ બાબતમાં સ્વતંત્ર છૂટ આ પ્રાણીને ગુરુમહારાજની દયા ત્યારે જ આપે છે કે જ્યારે એનામાં શુદ્ધ પ્રેરણા વ્યક્ત કરવાનું અંતરબળ-આત્મિકબળ પ્રાપ્ત થાય. એ પહેલાં જો એને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો એનામાં સ્વચ્છંદતા આવી જવાનો ભય રહે છે અને એ એને અહિત કરનારી હોઈ વિનાશક છે. તેથી યોગ્ય સમયે ‘ સદ્બુદ્ધિ ’ સાથે વાતચિત કરી તેના પ્રેરણાત્મક જવાબો પ્રમાણે કાર્યઘટના કરવાનો વિધિ સર્વત્ર સ્વીકાર્ય છે. સત્તાં હિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ સત્પુરુષને સંદેહવાળી બાબતમાં એનું અંતઃકરણ જે બાબતમાં પ્રવૃત્તિ કરવા કહે તે પ્રમાણુ છે; પણ એ સત્પુરુષનો પ્રાપ્ત હક્ક છે, સામાન્ય અધિકારી માટે એ વાત નથી. વિષયવિકારમાં રાચી રહેલા, કષાયમાં લપટાયેલા પ્રાથમિક અધિકારી અંતઃકરણને પૂછે ત્યાંથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક જવાબ મળે પણ ખરો અને ન પણ મળે. એટલે સદ્બુદ્ધિના

હુકમ પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ વિશિષ્ટ અધિકારીને જ મળે છે અને એ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી એનામા મૌલિકતા આવે છે એ પોતાનો માર્ગ શોધે છે અને સદેહ પડે ત્યારે એકાતમા એટલી 'સદ્બુદ્ધિ' સાથે કલાકો સુધી વાતો કરે છે અને એને અદરથી જવાબ મળે છે એ જવાબમા ઘણી વાર મૌલિકતા હોય છે, નવીનતા હોય છે, વિશિષ્ટતા હોય છે, અને છતાં એ જવાબ મૂળ માર્ગથી વિલિપ્ત હોવા છતાં તેને અનુરૂપ હોય છે બુદ્ધિને અસુક પ્રકારનો ઝોક મળી ગયા પછી એમા સદૃશ આવી જાય છે અને ત્યારપછી એની પદ્ધતિ મૌલિક ન હોય તો પણ એ મૂળ માર્ગથી દૂર જતી નથી.

આવી સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર આ અથના લેખકને જ્ઞાન, દર્શન, આગ્નિ મોટા પાયા ઉપર અન્યને ઉપકાર બુદ્ધિએ આપવાનો વિચાર થયો એટલે એણે સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણાઓ કરી પ્રથમ એમણે જે આવે તેને ચતુર્થ આપવા વિચાર કર્યો, એમા એ ન દાખ્યો (પૃ ૨૧૦), એણે ઘેર ઘેર ભટકી આપવા માડ્યું પણ એના અજન, જળ અને અન્ન કોષ્ટએ લીધા નહિ (પૃ ૨૧૧) એટલે વળી એણે સદ્બુદ્ધિ માથે વિચારણા કરી, એનો અગાઉનો ગળાડુ-પણાનો ભાવ યાદ કરીને કોઈ એના ચતુર્થ લેતા નથી એ એને મમનતઈ ગયું, પણ એને તો દાન આપવાનો તરવરાટ લાગ્યો હતો. સદ્બુદ્ધિએ એને બુદ્ધિ મૂઝાડી કે એક અથના આકાશમા જેય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ઠેય અર્થની યોજના કઠ્ઠી અને પછી સદૃશ અથને જૈન શામનમા ભવ્ય જીવો સમક્ષ ખુલ્લો મૂકી દેવો (પૃ ૨૧૩) એ પ્રમાણે કઠ્ઠાથી તેમા ગ્રહેલા જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને અહણ કઠ્ઠા યોગ્ય થશે.

આ વિશાળ ભાવના ઉપર તેમણે ખૂબ વિચાર કર્યો જણાય છે યથાનુયોગની ઉપયોગિતા તો તેમને ધર્મબોધક(શ્રીહિલ્લદ્રમૂર્તિ)ના અથથી જણાઈ હતી, પણ એમને તો તે અથમા જ્ઞાન, દર્શન, આગ્નિ ઠામી ઠામીને ભગવા હતાં અને માથે તેમને ખ્યાલ હતો કે કોઈ નવીનતા થાય તો લોકો તેમનો અથ વાચે અને તે ઠાગ તેઓ ઉપકારના નિમિત્ત દાખલ જાને.

આ વિચારણામાં ઉત્કૃષ્ટ પરમાર્થ વૃત્તિ છે. જૈન શાસ્ત્રનો એક જાણીતો સિદ્ધાન્ત છે કે કોઈ પણ પ્રાણીને જૈનશાસન પર સાચી શ્રદ્ધા કરાવી શકાય તેના જેવો અન્ય ઉપકાર નથી, કારણ કે એક પ્રાણીને અહિંસાપ્રધાન ધર્મમાં લાવવાથી ચૌદ રાજલોકના સર્વ જીવોને તેટલા પૂરતું અભય મળે છે. એના સમર્થનમાં ઉપદેશ-માળાના કર્તા શ્રી ધર્મદાસગણિ એક સુંદર વાત કહે છે. માતૃપિતાનો ઉપકાર આ પ્રાણી પર એટલો છે કે એનો બદલો પોતાના ગ્રામ-ડાના જોડા કરાવી આપવાથી પણ વળે નહિ, માત્ર એક જ રીતે વળે છે અને તે એ કે જો પુત્ર માળાપને ધર્મનો ઉપદેશ આપી સાચા જૈન બનાવે તો બદલો વળે. (જુઓ ઉપદેશમાળા) આ વાત તેઓ બરાબર જાણતા હતા. (તેઓએ ઉપદેશમાળા ગ્રંથ પર પણ ટીકા કરી છે.)

આ સર્વ વિચાર કરી તેમણે કથાનુયોગદ્વારા ઉપમાનનો આશ્રય કરવાની મૌલિક પદ્ધતિ સ્વીકારી. વાર્તા લખવી તો કાંઈક ચમત્કાર થાય અને સર્વ વાંચે, વાંચવા લલચાય અને છતાં માત્ર તે ઢીંગલા ઢીંગલીની કે લાગણી ઉશ્કેરનારી ન હોવી, જોઈએ પણ અક્ષરે અક્ષરમાં અર્થગૌરવથી ભરપૂર હોવી જોઈએ. આ વિચારનો અમલ કરવામાં તેમને જે અગવડ જણાઈ તેનો તેઓએ પ્રથમ વિચાર કર્યો જણાય છે.

૭ નવીન શૈલીનો બચાવ—

ગ્રંથકર્તાને પોતાનો ગ્રંથ અપૂર્વ કરવો હતો, છતાં એ શાસ્ત્ર-સંપ્રદાયને માનવાવાળા હતા, એને પૂર્વપુરુષોના અપૂર્વ જ્ઞાનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને નવીનતા કરવી હતી, છતાં પૂજ્યપાદોને 'પગલે ચાલવું' હતું. એમની એ ચિંતા આ જમાનામાં જરા વધારે પડતી લાગે, પણ શાસન ચલાવવામાં એ રીતિનું અનુકરણ અનિવાર્ય છે. સંપ્રદાયપદ્ધતિને અનુસરવાથી એકવાચ્યતા રહે છે અને તેમ ન થાય તો શીર્ષુવિશીર્ષુ બિન્દુઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. ધર્મક્રિયાઓનું અનુશાસન એક પદ્ધતિએ અને આ ધોરણે જ થાય છે. પ્રચલિત લશ્કરી નિયમન (Military discipline) આ ધોરણ પર રચાયલું છે અને સમજણ વગર જ્યારે

ત્યારે એ શિદ્ધ વ્યવસ્થાને મૂકી દેવામા આવે છે ત્યારે માગ
ખાધો છે એમ આપણો ઇતિહાસ બતાવે છે આચાર્યના મતલેદો
હરત્યહતુ રૂપ લે ત્યારે ચાદવાસ્થળીના કાગળુ બને છે, પણ ઇરાદા-
પૂર્વક વિગેષ કાગળુ વગર માર્ગપતિત થવામા એક વાગ ગ્સ્તો ચૂકયા
પછી કયા અટકાશે તે જણાતુ નથી એ આગો શાસનપદ્ધતિનો
મહાપ્રશ્ન છે અને આ અથના લેખક શ્રીસિદ્ધર્ષિને તો એ ગુ વ્યવસ્થા
ઘણી આકરી લાગે છે એટલે એમણે તો અથની શરૂઆતમા જ
ખુલામો કરી દીધો છે

એમને ચારિત્રરાજ અને મોહગજના યુદ્ધો વર્ણવવા હતા,
એમને સતોષ અને ધનલોભના સ્વરૂપો ચીતગ્વા હતા, એમને
મહારાજ અને મહાપત્નિહની કુટિલતા બતાવવી હતી, એમને
રાજ અને દ્વેષની પાથરેલી આખી જાળ બતાવવાની હતી, એમને
ક્રોધ, માન, માયાનો ક્રમિક વિકાસ અને સચમપૂર્વક તેનો વિનાશ કઈ
પદ્ધતિએ વાચ તે બતાવવુ હતુ એને આખા સસાગનુ નાટક
પ્રત્યક્ષ બતાવવુ હતુ એટલે એમણે તો શરૂઆતમા કહી દીધુ કે —

“ આ કથામા અતરંગ લોકોના જ્ઞાન, અગ્નિપગ્સ બોલચાલ,
ગમન, આગમન, વિવાહ, સગપણ વિગેરે અર્થ લોકસ્થિતિ કહેવામા
આવી છે તેને કોઈપણ પ્રકારે ગેરવ્યાજબી ન ધાગવી, કારણ કે
ગુણાન્તરગ્ની અપેક્ષા ગાંભીરે ઉપમાદારથી બોધ કરાવવા માટે તેનુ
નિવેદન કરવામા આવ્યુ છે એનુ કાગળુ એ છે કે પ્રત્યક્ષથી કે
અનુભવથી જે સિદ્ધ થતુ હોય અને યુક્તિથી જેમા કોઈપણ
પ્રકારનો દોષ આવતો ન હોય તે સત્કલ્પિત ઉપમાન કહેવાય છે
અને શ્રીસિદ્ધાન્તમા પણ એવા ઉપમાનો પ્રાપ્ત થાય છે, એનો
ઉપયોગ થતો જોવામા આવે છે ” (પૃ ૧૧) એમને અદરના
ગગદ્વેષ તથા ચાગ્રિ અને ત્યાગ વિગેરેને બોલતા કરવા હતા અને
તેટલા માટે તેમણે કહ્યુ કે ઉપમાનની પદ્ધતિ આપણામા તો પૂર્વ-
કાળથી ચાલી આવે છે એના એમણે ચાગ દાખલાઓ મૂક્યા છે

૧ શ્રી આવશ્યક સૂત્રમા મજશેળીઆ પાખાણુ અને પુષ્કગવર્ત
વગ્માદની હરીદ્રાઈ બતાવવામા આવી છે

૨ શ્રી આવશ્યક સૂત્રમા ક્રોધમાનાદિને અર્પાકારે જીવતા કર્યા છે

૩ શ્રી પિંડેણુ અધ્યયનમાં માછલીઓ પોતાનું ચરિત્ર કહે છે.

૪ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સૂકાં પાંદડા સંદેશો કહે છે.

આ ચારે હકીકત શાસ્ત્ર-સિદ્ધાન્તમાં બતાવી છે. એ કેવી રીતે બતાવી છે તે માટે પ્રસ્તાવ પ્રથમનું પરિશિષ્ટ કળેવું. (પૃ.૨૧૬-૨૪૬)

એ ઉપરથી જણાશે કે પથ્થર કે પાંદડાં પાસે બોલાવવાની વાત નવીન નથી, સર્પાદિના રૂપક ક્રોધ, માન આદિ કપાય માટે આપવા તે ચાલી આવતી વાત છે, એટલે અનુમાન કે રૂપકનો આશ્રય આપણે પૂર્વકાળથી લેતા જ આવ્યા છીએ, પણ એમાં થોડી શરતો છે અને તે એ છે કે—

૧ એવું અનુમાનઃપ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થવું જોઈએ.

૨ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ ન થાય તો અનુભવથી સિદ્ધ થવું જોઈએ.

૩ યુક્તિથી એવા અનુમાનમાં કાંઈ દોષ આવવો ન જોઈએ.

મતલબઃ એ અનુમાન અછકલવાળું હોવું જોઈએ, એ રૂપક ધ્યાનમાં ઉતરે તેવું હોવું જોઈએ. એક ઘડિયાળ જોઈને તેને હાથી સાથે સરખાવવી એ પણ રૂપક કહેવાય પણ એ બાંધ ન બેસે તેવી વાત છે, અનુભવથી ખોટી પડે તેવી વાત છે અને યુક્તિથી અગમ્ય છે. આ ધોરણ રાખી તેઓ જણાવે છે કે ‘ રૂપક કથા કરવાની વાત હું આદરું છું તે મારી પોતાની પદ્ધતિ નથી, મારી નવી શોધખોળ નથી, પણ શાસ્ત્રમાં એ પદ્ધતિ સ્વીકારાયલી છે અને તેથી પોતાને તે પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવામાં વાંધો લાગતો નથી. ’ તેઓની દલીલ એમ છે કે ઉપદેશ આપવા માટે સિદ્ધાન્તમાં મૂળ સૂત્રોમાં વરસાદ અને મગશેળીઆ પાષાણને બોલતા કર્યા છે, સૂકાં પાંદડાં અને નવી કુપજોને બોલતી કરી છે, ક્રોધાદિને સર્પનાં રૂપકો આપ્યાં છે તો પછી એ પદ્ધતિ આદરવામાં અને તે દ્વારા અંતરંગમાં રહેલા ભાવોને બોલતા કરી તેમને જીવતું રૂપ આપી તેમની પાસે જ તેમની વાતો કરાવવી એમાં કોઈ જાતનો શૈલીદોષ થતો નથી.

૮ છતાં સાર્વાત્રિક નવીનતા—

આ પ્રમાણે તદ્દન મૌલિક પદ્ધતિ આદરવા છતાં સંપ્રદાયથી એમણે એ શૈલીનો બચાવ કર્યો છે. એમને અંથ લખવા ખાતર

અથ લખવો નહોતો, પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઉપયોગી અને ઉપદેશક થાય અને તેના હૃદયના ઊંડા તાગ હલાવે અને તે નિમિત્તે પોતાને લાલ વાય એવો અથ લખવાનો તેમનો આશય હતો તેમના ગળદોમા કહીએ તો “ માગી જેવા પ્રાણી ઉપર ભગવાનની કૃપાનજર થવાને પગિણામે શુરુમહારાજના પ્રસાદથી અને તેને લઈને તેમના પ્રતાપથી પ્રકટ થયેલી સ્ફુલ્લિત આવિર્ભાવથી આ કથામા જે જ્ઞાન, દર્શન, આગ્રિની રચના કરવામા આવી છે તેને જે ભવ્ય સત્યો અહણુ કુશળે તેઓના ગળદેષ વિગેરે લાવરોગો જરૂર નાશ પામી જશે એમા જરા પણ સંદેહ જેવુ નથી ” (પૃ ૨૧૪) આ એમનો ખરો આશય છે એમને અથકાર તરીકે નામના કાઢવી નહોતી, પણ તેમને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ પરોપકાર કરવો હતો, તે માટે તેઓએ સર્વ તૈયારી કરી હતી અને તેને અગે આ તદ્દન મૌલિક પદ્ધતિ આદરી હતી

તેમણે જે સિદ્ધાન્તના દાખલાઓ ટાક્યા છે તે અમુક અપેક્ષાને આશ્રયીને છે, પણ તેમણે જે પદ્ધતિએ અથ લખ્યો અને આખા સમાગની રચના સંક્ષેપમા બતાવી તેમા મૌલિકતા છે, નવીનતા છે, ભવ્યતા છે એ મૌલિકતા તેમના ઉપગના શબ્દો ઉપગવી જ જણાઈ આવે છે તેમણે અમુક અથનો આશ્રય કર્યો નથી પણ તેઓ જણાવે છે કે શુરુમહારાજની કૃપા(તદ્દયા)થી જે સ્ફુલ્લિતો તેમને આવિર્ભાવ થયો તેને લઈને આ કથામા જ્ઞાન, દર્શન, આગ્રિને કામી કામીને ભરી ભગ્નભરમા મૂકી દીધા છે આ સ્ફુલ્લિત આવિર્ભાવમા જ નવીનતા છે તે સમય મુધીના મ પ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને વિરોધ ન આવે તે માટે શુરુમહારાજની પ્રમાદીની અને ભગવતની કૃપાનજરની જરૂર તેમણે સ્વીકારી લીધી છે એ બંનેના સાન્નિધ્યથી આકાશવણા આટ્યા જવાનુ ન બને તેટલા માટે તેની જરૂર હતી, પણ રૂપડની રોલી આવા મોટા પાયા ઉપર કુચી એ તદ્દન નવીન હકીકત હતી, મૌલિક રચના હતી અને ભવ્ય કલ્પના હતી

જ્ઞાન એ છે કે તેમણે ‘ ઉપમાન અલકાર ’ નવીન શોધ્યો નથી, પણ આખા સમાગની વાતો રૂપડ રૂપે તૈયાર કરવી અને તેમા

સર્વ કર્મો, સર્વ ભાવો અને ગાહ્ય તેમજ અંતર ખટપટો અને મનોવિકારો કથારૂપે આવી જાય, સર્વ અંતરના આવિર્ભાવોને રૂપક અપાય અને સર્વથી ન સમજાય તેવી અંદરની ગુપ્તરૂપ આસતી હીલચાલ સમજી શકાય એ આખી કલ્પના જ ભવ્ય હતી, એ રૂપક તદ્દન મૌલિક હતું અને એના પ્રત્યેક વિભાગમાં નવીનતા હતી.

એની સાળિતી માટે તો આખો ગ્રંથ રજૂ કરવા પડે, પણ એટલું ન કરીએ ને એનાં સ્થળો અને પાત્રોનાં નામો જ વાંચી જઈએ તો પણ ખસ થાય તેવું છે. આપણે થોડાં મુદ્દાનાં રૂપકો અત્ર રજૂ કરી તે વાત સાળિત કરીએ, એટલે એમાં આર્વન્નિક મૌલિકતા જણાયા વગર નહિ રહે. નીચેનું પત્રક (લીસ્ટ) ગ્રંથમાંથી ગમે તે નામો લઈ તૈયાર કર્યું છે, કારણ કે પ્રત્યેક પાત્ર કે સ્થળ એ વાત સાળિત કરી રહે છે, તે પરથી એ મૌલિકતાની ખાત્રી થશે.

(ભાવ)	(રૂપક)	(ભાવ)	(રૂપક)
તામસી મન	તામસચિત્ત નગર	લિપ્સા	મોહરાજ
રાગ	રાગકેસરી રાજપુત્ર	માયા	ખડલિકા
દ્વેષ	દ્વેષગજેન્દ્ર રાજપુત્ર	રસ્તે ચઢવું	માર્ગાનુસરિતા
મન	ચિત્તવૃત્તિ અટવી	લોળો શ્રોતા	અચ્છિતસંકેતા
તરંગો	ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ	સંસાર	અહૃષ્મૂળપર્યન્તનગર
ક્રોધ	વૈશ્વાનર	દુષ્ટાશય	જઘન્યતા
વિપર્યાસ	મતિમોહ	કર્મસમૂહઅહણુ	મળસંગ્રય
માન	શૈલરાજ	વિચારવાળો માણસ	બુધ
વર્તન	ચારિત્રરાજ	રસગૃહ્ણિ	લોલતા
		બુદ્ધિ	વિદ્યા

આ પત્રક જોટલું મોટું કરવું હોય તેટલું થાય. એના પાત્રોનું લીસ્ટ દરેક પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં આપ્યું છે તે જોવાથી જણાશે કે માત્ર પાત્રોનાં કે સ્થળોનાં નામોની યોજના કરવામાં જ અસાધારણ મૌલિકતા છે. એક વખત એ નામો વાંચી જવાય તો પણ ભારે આહ્લાદ કરે તેવાં છે અને જ્યારે જ્યારે એ નામાવલિ કોઈપણ વિચક્ષણ માણસે વંચાતી સાંભળી છે અથવા વાંચી છે

ત્યારે તેની આથે જ તેના મુખમાથી આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર પણ તે જ વખતે નીકળતો સાલ્યો છે આવી રીતે પાત્રલેખન અને નામાલિમાન નિર્ણય કંવામા મૌલિકતા છે એમની મૌલિકતા અનુમાન કે ઉપમાનની શોધ કરવાની નથી, પણ તેમના કહેવા પ્રમાણે ઉપમાનની પ્રચલિત ગૈલી હતી તે તેમણે સ્વીકાર્યા પછી તે ઉપમાનને આખા મ આગવિસ્તાર સાથે લાગુ કરવામા ગ્રહેલી છે

એ મૌલિકતા સિદ્ધ કંવાનુ ખીજુ ઘણુ મુદ્દામ કારણ પ્રાપ્તવ્ય છે અને તે પ્રથમ પ્રસ્તાવની ગ્યના છે એ પ્રથમ પ્રસ્તાવની ગ્યના ખીજા પ્રસ્તાવથી શરૂ થતી મહાકવિ કથાની મૌલિકતા સિદ્ધ કરે તેમ છે તેની યોજના આ પ્રમાણે લાગે છે તે વિચારવી —

અવકર્તાએ પ્રથમ પ્રસ્તાવમા સામાન્ય પ્રસ્તાવના (Preface) પ્રથમ ચોદ પૃષ્ઠમા (સ્લોક ૧૧૧ વડે) કરી તેમા એક નિષ્પુણ્યક નામના શબ્દનુ ચરિત્ર કહ્યુ અદ્વૈતમૂળપર્યંત નામના નગરમા એક દીન દુખી ટેગી અપુણીઓ શવ રખડતો હતો તે એકદા સુસ્થિત મહાગજની સાત માળની હુવેલી પામે આવ્યો સુસ્થિત મહાગજની તેના પર નજર ગઈ તે જોઈને એ લિક્ષા માટે રખડતા ટેગીને સ્વકર્મવિવર નામના કાગ્ગાળે મદિરમા દાખલ કર્યો, એની આખમા વિમળાલોક નામનુ અજન ધર્મબોધક નામના ગ્રોહાના ઉપગીએ આજ્ઞુ, એને તત્ત્વપ્રીતિક પાણી પાચુ અને એને મહાકથાચુ નામનુ સોજન પવગવ્યુ એને લીખ માગવાના ઠીકગ ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી તેથી ધર્મબોધકની પગિચાગિકા તદ્દયાની વાત એ માલગતો નહિ આખરે એને અજન, જાજ અને ભોજનના પ્રયોગથી વ્યાધિઓ ઝોછા વયા પછી એને સફળુદ્ધિ પગિચાગિકા દરી આપી અને છેવટે એણે અન્યને અજન, જાજ ને ભોજન આપવા વિચાર કર્યો છેવટે એક લાકડાની પેટીમાં એ ત્રણે ચીજો ભરીને ભગ્ગનત્તમા મૂકી આવી અતિ વિચિત્ર વાર્તા અવકર્તાએ કહી એ વાર્તા પૃષ્ઠ ૧૩ થી ૪૭ સુધી ચાલે છે (સ્લોક ૧૧૨-૪૫૬)

પછી ત્યા ઉપર જણાવ્યુ તેમ એક ઘણી અર્ધસૂચક વાત કહી છે “ જે હરીકૃત અર્ધી કહેવામા આવી છે તે તમામ છવોને માટે કહી છે અને તે મહાકવિ કંવાવી ગ્યના ઉપર ઉપકાર થાય

તેમ છે, માટે તે બાળતમાં મારી ઉપર કૃપાવાળા સર્વેએ તે ત્રણે વસ્તુઓ લેવાની કૃપા કરવી. સર્વ તે લેવા યોગ્ય છે.” (પૃ. ૪૭).

આ વિરૂપિ કરીને પછી અંથકર્તા કહે છે કે “આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત આપની પાસે ટૂંકામાં કહી સંભળાવ્યું. હવે તેનો ઉપનયન કહેવામાં આવે છે તે સંભળો.” (પૃષ્ઠ ૪૭).

આ ‘ઉપનય’ શબ્દનો અર્થ વિચારવા જેવા છે.

એ સંસ્કૃત ની ધાતુને ઉપસર્ગ ઉપ લાગવાથી બનેલું નામ છે. એનો અર્થ ‘પાસે લાવવું’ એમ થાય છે. કોશકાર આપે એનો અર્થ Bringing near એમ આપે છે. એનો અર્થ ઉપનયન સંસ્કાર પણ થાય છે. ઉપનયન એટલે મૂળ વસ્તુની પાસે જવું, વધારે નજીક જવું, વધારે બારિકીથી એના અંતરપટમાં જઈ એ વસ્તુને ઓળખવી, એ વસ્તુનું ઊંડાણ વિચારવું, એના રહસ્યમાં પ્રવેશ કરવો એવો ધ્વનિ એમાંથી નીકળે છે. જેમ ઉપનયન સંસ્કારથી ધર્મનો જન્મ થાય છે અને પ્રાણી ધર્મની નજીક આવે છે, તેમ ઉપનયદ્વારા વસ્તુના અંતરના જ્ઞાનથી પ્રાણી વાર્તાનું રહસ્ય સમજે છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને તદ્દન નવીન શૈલી આદરવી હતી એટલે પોતાના શ્રોતાવર્ગને એ નવીન શૈલીની દીક્ષા આપવી જોઈએ, શ્રોતાનો એક પ્રકારે ‘ઉપનયન’ સંસ્કાર કરવો જોઈએ અને તેમને વાર્તાના ઊંડાણમાં-રહસ્યાર્થમાં ઉતારવા જોઈએ. એટલા માટે તેમણે સંસ્કાર કરવા સારું ઉપોદ્ધાતરૂપે પોતાનું ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું અને પછી પોતે જ લાંબાણ ઉપોદ્ધાતદ્વારા પ્રત્યેક શબ્દનો રહસ્યાર્થ કહી બતાવ્યો: પોતે અદૃષ્ટમૂળપર્યંત નગર શા માટે કહ્યું? તેમાં પોતાનો જીવ નિષ્પુણ્યકનું નામ શા માટે ધારી રહ્યો હતો? તેના અનેક વ્યાધિઓ વસ્તુતઃ શા શા હતા? સ્વકર્મવિવર તે કોણ? સુસ્થિત મહારાજ કોણ? ધર્મબોધકર મંત્રી કોણ? અંજન, જળ અને અન્ન શા? વિગેરે સંપૂર્ણ વાર્તા બહુ વિગતપૂર્વક પોતે જ કહી આપી. પરિણામે જે વાર્તા પોતે શ્લોક ૧૧૨-૪૫૬ સુધીમાં કહી હતી તેનો અંદરનો આશય સમજાવવામાં લગભગ બે હજાર શ્લોક જેટલી ગદ્ય રચના કરી. એમાં જરાપણ ગેરસમજૂતી ન થાય તેટલા માટે મેં ૪૦ અંતર પ્રકરણ પાડ્યા છે અને અનુસંધાનો (Cross reference) બતાવ્યાં છે.

અથકર્તાએ આ રીતે બહુ વિચાર કરીને આવરી છે તેઓ પોતે જ આ આખા ઉપોદ્ધાતને અત (પ્રથમ પ્રસ્તાવને છેડે) કહે છે કે -

भवत्येव गृहीतसङ्केतानामुपमानदर्शनादुपमेयप्रतीतिरत एवेदं कथानकमादावस्यैवार्थस्य दर्शनार्थमुपन्यस्तं यतोऽस्या कथार्या न भविष्यति प्रायेण निरूपनय पदोपन्यासस्ततोऽत्रशिक्षितानां सुखेनैव तदवगतिर्भविष्यति ।

“ જેઓ સંકેત સમજી ગયા હોય છે તેઓને ઉપમાન બતાવવાથી ઉપમેય સમજવું મુશ્કેલ પડતું નથી, એ બતાવવા માટે આ અવની શરૂઆતમા ઉપમાન રૂપ કથાની રચના કઠ્ઠામા આવી છે હવે જે કથા રચવામા આવે છે તેમાનું એક પદ પણ બનતા મુધી ઉપમેય વગરનું નહિ આવે તેનો રહસ્યલાવ કેવી રીતે સમજવો તેની પદ્ધતિ અત્ર જણાવાઈ ગઈ છે તેથી એ કથામા તમારી સારી રીતે પ્રવૃત્તિ (જ્ઞાન) થઈ શકશે ” (પૃ ૨૧૬)

મતલબ એ છે કે—

આખી કથા સંકેતરૂપ છે, રહસ્યગર્ભ છે

એ સંકેતને પ્રથમથી જણાવવાની જરૂર હતી

એ જણાવવા માટે પ્રથમ પ્રસ્તાવમા કથાનક-કહ્યું

હવે પછી કથા કહેવાની છે તેમાં ઉપમાન જ બતાવાશે

સંકેત સમજ્યા છો તો ઉપમેય શોધી કાઢજો

હવેની કથામાં પ્રાય એક પદ પણ રહસ્યાર્થ વગરનું નથી

એમા તમારો પ્રવેશ થાય તે માટે આ સંકેત બતાવ્યો છે બીજી બાજતો ઉપર એના સ્થાને અર્થા થશે, પણ સંકેત બતાવવાની પદ્ધતિ એક શિષ્ટ લેખકને ત્યારે જ આદરવી પડે કે ન્યારે તેની ચેત્વી તદ્દન નવીન હોય એ પદ્ધતિએ અથો લખાઈ ગયા હોય તો આટલી બમો પૃષ્ઠ બેટલી ઉપોદ્ધાત અથકર્તાને પોતાને કઠ્ઠી પડે નહિ એ પદ્ધતિ સ્વીકારી સંકેત બતાવ્યો છે તેમા જ એમની મોલિકતાનું દર્શન છે અને તે વાતમા શુ અવશ્ય ન થાય

તેટલા માટે પોતાનું ચરિત્ર જ ઉપોદ્ધાતમાં આપી તેનો આશય પોતે સ્પષ્ટ કર્યો છે.

એમ છતાં ગ્રંથકર્તાને એમ લાગ્યું કે વચ્ચે વચ્ચે હોઈ વાર સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર તો પડશે જ, કારણ કે એમને તો આખો સંસાર દર્શનરૂપે વ્યક્ત કરવો હતો અને નાટક બતાવતાં મોજ કરાવવી નહોતી, પણ એના ઊંડાણમાં ઉતરવું હતું અને વાંચનાર કે શ્રોતાને તેમાં ઉતારવા હતા. એટલા માટે વાર્તા સાંભળનારમાં એમણે બહુ આતુર્યથી અગ્રહીતસંકેતાનું પાત્ર સાથે રાખ્યું છે. ઉપર 'અહીતસંકેત' શબ્દ (પૃ. ૪૬ સંસ્કૃત ટાંચણ પંક્તિ ૩-૬) વાપર્યો છે તે જોયો હશે; છતાં એક અગ્રહીતસંકેતાને સાથે રાખી, વચ્ચે વચ્ચે પાંચેક જગ્યાએ તેને માટે અથવા તેની ઠારા ખુલાસા કરાવ્યા છે. સંકેત અને પ્રજ્ઞા એ બંને લબ્ય શબ્દો છે અને સંકેતનું જ્ઞાન બતાવનારા છે. અહીત, સંકેત, શિક્ષિત અને અવગતિ એ ચાર શબ્દો ઉપરના મૂળ ટાંચણમાં છે એનો અત્ર ખુલાસો થઈ જાય છે.

શૈલીની મૌલિકતાનો આ અચૂક પુરાવો છે. એમણે ઉપોદ્ધાતરૂપે પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખ્યો અને 'અગ્રહીતસંકેતા' અને 'પ્રજ્ઞા-વિજ્ઞાના' ના પાત્રોને સાથે રાખ્યા એ બતાવે છે કે એમની આ પદ્ધતિ તદ્દન નૂતન હતી. ઉપમાનના ઉપયોગદ્વારા આવી આખી સંસારલીલા બતાવવી એ કાર્ય એમણે પ્રથમજ આદર્યું અને તેટલા માટે સંકેતના ખુલાસા બતાવી વાર્તા શરૂ કરી. જો તેમ કર્યું ન હોત તો કથાનું ઉપયોગીપણું રહેત નહિ એમ મને લાગે છે. આખી વાર્તામાંથી પ્રથમ પ્રસ્તાવ બાદ કરીએ અને વચ્ચે વચ્ચે અગ્રહીતસંકેતાની ચુંચવણોનો નિકાલ થતો ન જોઈએ તો વાર્તામાં આટલું ઊંડું રહસ્ય છે એમ સૂઝે નહિ અને અત્યારે તો કદાચ સૂઝે, પણ જ્યારે એ પદ્ધતિ તદ્દન નવીન હોય, જ્યારે શ્રોતાવર્ગ એ દૃષ્ટિબિન્દુથી સાંભળવાની પદ્ધતિમાં આવ્યો ન હોય, જ્યારે એ પ્રકારની મનોદશા ઉપસ્થિત જ થઈ ન હોય ત્યારે ગ્રંથકર્તાને પોતાને જ રહસ્યાર્થ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સર્જનકળાના વિશિષ્ટ ધોરણને બાજુએ મૂકીને કરવું પડે છે અને એ કરવાનો પ્રયત્ન એ એમની ઉપમાન પદ્ધતિના સ્વીકારની મૌલિકતા બતાવે છે. સાથે ઉપ-

યોગિતાને લોગે એને કળાદર્શનમા જરા ન્યૂનતા લાગે તો એ વાતનુ એમના મનમા સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ સ્થાન નથી, એને એની દર-કાગ નથી એમ બતાવે છે અત્ર તો એક જ મુદ્દો છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના અત્યાગ્ર સુધીના બાણપણાને અગે આપણે એટલુ કહી શકીએ છીએ કે આ ઉપમાનના ઉપયોગદ્વારા રૂપક કથાનો મોટા પાયા ઉપર પ્રચાર કરનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ પહેલા હતા અને તેથી એમની પદ્ધતિમા માર્વાત્રિક નવીનતા છે

૯ રૂપક કથાકથક તરીકે શ્રીસિદ્ધર્ષિની અદ્ભુત કળા—

રૂપક કથા કહેવાની તેમણે તદ્દન નવીન ગૈલી શોધી કાઢી અને આદરી અને ઉપમાનનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો એ વાત આપણે જોઈ એ ઉપગ્રથી આપણે એમ કહી શકીએ કે જો કે તેઓ પોતાની ગૈલીનો બચાવ શાસ્ત્રમિદ્ધાન્તના અમુક અમુક દાખલાઓ આપીને કરે છે પણ તે માત્ર તેમની નમ્રતા જ બતાવે છે જે નમ્રતાથી તેઓ અથનુ વાચન કરવા પ્રાર્થના કરે છે, જે નમ્રતાથી તેઓ પોતાના અથને કાષ્ટપાત્રમા મૂકવા યોગ્ય કહે છે, જે વિશાળતાથી તેઓ પોતાનો અથ રત્નપાત્ર કે સુવર્ણપાત્રમા મૂકવા યોગ્ય નથી એમ કહે છે તેજ નમ્રતા તેમના મૌલિક મગજમા સપ્રદાય અનુમગ્ણની વાતો લાવી મૂકે છે, છતાં જે દાખલા તેઓ આપે છે તેનુ ઉપમાન અને જે ઉપમાન તેઓ કયામા વાપરે છે તેની ભવ્યતા જોઈએ ત્યારે જણાય છે કે એ તેમના નમ્રતાના અને વિવેકના શબ્દો છે એ અનુકગ્ણથી તેમની મૌલિકતાને જગ પણ બાધ આવતો નથી

પ્રથમ મગશેળીઆ પાપાણુ મળધી દૃષ્ટાન્ત લઈએ (પૃષ્ઠ ૨૨૦-૨૨૨, પ્રથમ પ્રસ્તાવ, પગિશિષ્ટ ક) ત્યાં મગશેળીઆ અને પુષ્કળવર્તની સ્પર્ધા તદ્દન મારી છે, એમા કાઈ કલ્પનાની ખામ ભવ્યતા કે વાર્તાના પ્રત્યેક ગજદમા ઉપમાન જેવી ચીજ નથી એમાથી શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણિને ઉપયોગી વાત તો એક જ મળી આવી લાગે છે કે મગશેળીઆ પાપાણુ જેવી અદ્ભુત ચીજને ખામ ઉદેશના લક્ષ્યાર્થથી જીવતી-ઓલતી કરી ગદાય છે

નાગદત્તની કથાનુ દૃષ્ટાન બીજુ આપવામા આવ્યુ છે. (પૃ. ૨૨૨-૮ સદગ) એમા નાગ અને નાગણીનુ વર્ણન કરી તેને

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ સાથે સરખાવ્યા છે. વસ્તુતઃ એમાં રૂપક જેવું કંઈ નથી, ઉપમાન પણ નથી, માત્ર એને એક પ્રકારની વ્યંજેષ્ટિ કહી શકાય. એમાં કલ્પનાની લવ્યતા નથી.

ત્રીજું દૃષ્ટાંત માછલાનું છે. એમાં માછીમાર માછલાને પકડવા આંકડો પાણીમાં નાખે છે, પણ અનુલવી માછલો ત્રણ ત્રણ વાર માંસ ખાઈ જાય છે છતાં સપડતો નથી અને પોતે કેવી રીતે સપડાયો નહોતો તેની વાર્તા કહે છે. (પૃ. ૨૨૮-૩૦ સદર). આમાં માછલું જોલે છે તેટલા પૂરતું જ નવીનત્વ છે, બાકી એમાં રૂપક લાવ ઉઘાડો પડી જાય છે.

ચોથી દુમપત્રની વાર્તા ઉત્તરાધ્યયનના દશમા અધ્યયનમાંથી કાઢી છે. તેમાં ખરતાં પાંદડાં કહે છે કે-અમારો અત્યારે જેવા વખત છે તેવો તમારો (કુંપજોનો) આવશે (પૃ. ૨૪૩) માટે તમે અમને હસો છો તે નકામું છે. આમાં પાંદડાં જોલે છે એટલી જ વાર્તા જાણવા જેવી છે.

એ ચારે દૃષ્ટાન્તોમાં કંઈ કલ્પનાની લવ્યતા નથી, રૂપકનું અપૂર્વત્વ નથી, ઉપમાનનું ગૌરવ નથી; માત્ર જોધ કરવા સારું અસલ જેમ પંચતંત્રાદિ ગ્રંથો અથવા ઇસોપ્સ ફેબલ્સ (Esop's Fables)માં જનાવર કે પક્ષી પાસે વાત કરાવવામાં આવતી હતી તે રીતિનું અનુકરણ છે.

એ ચારે દૃષ્ટાન્તો સાથે ઉપમિતિના ચોથા પ્રસ્તાવનો એક જ પ્રસંગ વિચારીએ. એમાં ચિત્તવૃત્તિ અટવી, તેમાં પ્રમત્તતા નદી, એ નદીમાં તદ્વિલસિત નામનો દ્વીપ, એ દ્વીપમાં ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંડપ, એ મંડપમાં તૃણા નામનું પ્લેટફોર્મ-વ્યાસાસન અથવા વેદિકા અને તે વેદિકા ઉપર માંડેલ વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન અને એ સિંહાસન ઉપર મોહરાજ બેઠેલા, એના રાગકેસરી અને દ્વેષ-ગર્જેદ્ર છોકરાં, ત્યાં બીજા સાત રાજાઓ અને મોહરાયનો આખો પરિવાર એ વિશાળ મંડપમાં બેઠો છે અને સોળ છોકરાઓ એની પાસે રમી રહ્યા છે. એ કલ્પના એક બાબુ પર કરી લો.

તેની સામે તે જ પ્રસ્તાવમાં આપેલ સાત્ત્વિકમાનસપુરની કલ્પના કરો, તેમાંથી વિવેક પર્વત નીકળે, એ પર્વત ઉપર અપ્રમત્તત્વ

શિખર હોય, એ શિખર ઉપર જૈનપુર નામનું નગર દેખાય, એ (સીમલા જેવા પર્વત પરના) નગરની વચ્ચે કાઉન્સિલ હાલ જેવો મોટો ચિત્તસમાધાન મંડપ નાખ્યો હોય, એના ઉપર નિરુપૃહતા નામની વેદિકા હોય, એના ઉપર જીવવીર્ય નામનું સિંહાસન હોય અને તેના ઉપર આગ્નિધર્મ નામના રાજા બેઠા હોય અને આરે બાજુ તેનો પરિવાર હોય

આ કલ્પનાની લબ્યતા અસાધારણ છે, અફલુત છે, અપૂર્વ છે. આ બાબત તો બીજે પ્રમગે અને બીજા સળધમા વિચારવાની છે. અત્ર કહેવાની હકીકત એ છે કે રૂપક કથાના કહેનાર તરીકે તેઓ જો કે શાસ્ત્રના દાખલા આપે છે, છતાં તેમની કલ્પનાની લબ્યતા અસાધારણ છે તેમના વખત મુધીમા કોઈએ એવા પ્રકારની આખા સસાગને લાગુ પડે તેવી-આખી વાર્તા રૂપકદ્વારા લખી હોય તેમ જણાતું નથી એ પણ આપણે હવે પછી જોશું વાર્તા કહેનાર (કથાકથક) તરીકે તેમણે લબ્ય કલ્પના તદ્દન નવીન ઢબે કરી છે એ અત્ર વક્તવ્ય છે

એમા વધારે ખૂબીની હકીકત એ છે કે એમણે કલ્પના ચલાવ્યા છતાં વાર્તાનો રસ બગડવા દીધો નથી અને અપૂર્વ કથા એક રોમાન્સ (અફલુત કથા) તરીકે કરી છે એમા એમનો મનુષ્યની માનસિક દશાનો અભ્યાસ પણ અસાધારણ છે એ બાબત પણ પ્રમગે અન્યત્ર જોવાશે એક કથા કહેનાર તરીકે તેમણે અસાધારણ મૌલિકતા બતાવી વાર્તાનો રસ તટી ન જાય તે રીતે વાત કરી છે અને તેમ કવિમા અતઃ કથાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે કથા-કથકની એ અસાધારણ વિશિષ્ટતા છે તે આપણે જોઈએ

કથા કહેવાની પદ્ધતિમા મૌલિકતા લાવવા માટે એક મોટું રોમાન્સ (અફલુત કથા) તેમણે ખડું કર્યું એક છબડ પૃથ્વી માધના મહાન ચક્રવર્તીને ગ્સ્તા પર જતો કલ્પીને તેને કાસીએ ચડાવવા લઈ જવાતો કલ્પ્યો અને તેની પાસે તેની આખી વાતા કહેવરાવી તે કાળના અથોમા વાર્તા-કથનની આ પદ્ધતિ હતી શ્રી બાણ કવિએ આખી કાદબગીની કથા પોપટના મુખમા મૂકી ત્યારે શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ આખી કથા એક વધ્યસ્થાનકે લઈ જવાતા સમારીજવના મુખમા મૂકી વાસ્તવિક રીતે એ મહાન ચક્રવર્તી છે

જે બાબત આગળ સ્પષ્ટ થાય છે. અનેક લવની કથાનું ચિત્ર તો તેની પાસે મોજૂદ હતું. એમને મન શ્રીહરિલક્ષ્મીસૂરિનું અનુકરણ એ તો બાણે ઘરની વાત હતી, એ એમના પરમ ઉપકારક હોઈ એનું અનુકરણ કરવામાં એ પોતાની જાતને ધન્ય માનતા હતા; પણ શ્રી હરિલક્ષ્મીસૂરિ તો ‘સમરાધ્યયકહા’ માં એક જીવની વાત કરી એક મનોવિકારને ન્યાય આપી શક્યા હતા, શ્રી સિદ્ધર્ષિનો વિષય તો આખો સંસાર હતો. એટલે પોતાની રૂપક કથાને અનુકૂળ થાય તેવી યોજના સારુ એમણે કેટલીક વાત સંસારી જીવે અનુભવી તે કહી અને કેટલીક તેણે સાંભળી તે કહી. તેટલા માટે તેમણે દરેક પ્રસ્તાવમાં અંતરકથા કહી અને તે રીતે તેમણે સ્પર્શેદ્રિયને ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં, રસેદ્રિયને ચોથા પ્રસ્તાવમાં, દ્રાણેદ્રિયને પાંચમા પ્રસ્તાવમાં, ચક્ષુરિદ્રિયને છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં અને શ્રોત્રેદ્રિયને સાતમા પ્રસ્તાવમાં આકાર આપ્યો.

એ ઉપરાંત એમણે કથામાં (અંતર) કથા અને તેમાં પણ (અવાંતર) કથાઓ મૂકી છતાં કોઈ પણ જગ્યાએ જરાપણ અસ્તવ્યસ્તતા થવા દીધી નથી. દાખલા તરીકે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં સંસારી જીવ વામદેવ તરીકે પોતાનો અનુભવ કહે છે, ત્યાં બુધસૂરિ ધવળરાજ સમક્ષ જે સ્વાનુભવ બતાવી રહ્યા છે તેની વાર્તા અંતરકથારૂપે ચાલે છે, એમાં વળી બઠર ગુરુનું કથાનક ચાલે છે અને અંતે સર્વનો સાર સમજાવવામાં આવે છે.

આ અંતરકથાની પદ્ધતિ એમણે ખાસ કારણસર સ્વીકારી જણાય છે. કોઈ કોઈ વાર કથામાં કથા, તેમાં અંતરકથા અને તેમાં અવાંતર કથા આવે છે અને છેવટ બરાબર મેળ મળી જાય છે. તેમને આખી દુનિયા તપાસવી હતી અને તે કાર્ય જે ક્ષેત્રમંદીથી કરવું હોય તો અંતરકથાનો ઉપયોગ જરૂર કરવો જ પડે, કારણ કે તેઓ પોતાની પાસે પડેલા શ્રી સમરાધ્યયકહાના આદર્શથી જોઈ શક્યા હતા કે એક વ્યક્તિના ચરિત્રમાં આખી દુનિયાને બતાવવી અશક્ય છે. એમણે ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિમર્શને પ્રકર્ષની લવ્ય કલ્પના કરી, બન્નેને રસનાના મૂળની શોધ કરવા મોકલ્યા, એ મામા ભાણેજને એક વર્ષનો સમય કાર્યસિદ્ધિને અંગે આપ્યો પણ તે બન્નેએ છ માસમાં પોતાનું કામ આટોપી નાખ્યું.

(પ્ર ૪ પ્ર ૨૦ પૃ ૬૧૧) ત્યાગપદ્ધિ તેઓ લવચક બેવા નીકળી પડ્યા પદ્ધિ સમ દુર્વ્યસનોનું સ્વરૂપ બતાવી દીધું, એના જીવતા દાખલાઓ આપ્યા, વસતગર્જનો ઉન્માદ બતાવ્યો, ધનગર્વના દષ્ટાંત બતાવ્યા અને અતિ અદ્ભુત કલ્પના કરી સાત પિશાચીઓને બતાવી એ જરા, ઋણ, મૃતિ, ખલતા, કુરૂપતા, દરિદ્રતા અને હર્લિંગતાને એવી યુક્તિથી ગોઠવી દીધી અને એની સામે એના સાત વિગેધી લાવો એવી સગ્ગ રીતે ગોઠવ્યા કે એમા આખી મનુષ્યગતિની સર્વ મોટી પુણ્ય પાપ પ્રકૃતિનું દૃશ્ય આવી જાય (જુઓ પૃ ૧૦૧૧ નીચે કરેલી નોટ નં ૧) આવી અતરકથાની યોજના ત્રીજી માડીને સાતમા પ્રસ્તાવ સુધી બહુ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કરી છે આ તેમની રૂપક કથા કહેવાની મૌલિકતા છે

તેમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવમા પોતાનું ચગ્નિ લખી પ્રત્યેક ગણ્ઠ અને વાક્યનું ગુહ્ય ઉતારી આખી સંકેત બતાવી દીધો અને પંચી દવા શરૂ કરી એટલે ઉપનય ઉતારવાનું કે રહસ્ય જણાવવાનું ગ્રંથેનું નહોતું, છતાં વાર્તા ઘણી ઊંડી એટલે એમણે અવાગનવાર પ્રમગ્ધ લઈ ઉપનય ઉતાર્યો છે તે માટે પણ એમણે લવ્ય યોજના કરી છે એમણે પ્રથમ પ્રજાવિશાળા અને અગૃહીતસ કેતા નામની બે મખીઓ ઊભી કરી એક અતિ બુદ્ધિશાળી, વિચારશીલ અને કલ્પનાભરપૂર વિદ્યા શ્રી કલ્પી અને બીજી તદ્દન માફી-લોળી અને ઊંડાણમા ન ઉતરી શકે તેવી ગ્રાહુ શ્રી કલ્પી પ્રવચનના પ્રજાવિશાળા એટલે વિશાળ બુદ્ધિવાળી એમ આપ્યું અને બીજીનું નામ અગૃહીતસ કેતા એટલે ઊંડાણ ન મમજનારી-મંદેત ન મમજનારી એવું આપ્યું દરેક પ્રસ્તાવને છેડે અને એકાદ વખતે ગ્રાહુ કથામા પ્રજાવિશાળાકાગ કેટલાક ખુલાસા કરાવ્યા છે અને કેટલાક સુલભવી ગણાવ્યા છે તે માટે નીચેના સુદા તપાસવા

બીજા પ્રસ્તાવને છેડે લવ્ય પુન્યના સ્વાલના જવાબમા પ્રજાવિશાળા ખુલાસા કરે છે (પ્ર. ૨ પ્ર ૧૦ પૃ ૩૨૬-૩૦)

ત્રીજા પ્રસ્તાવને છેડે પ્રજાવિશાળા ચિંતવન કરી ખુલાસો કરે છે (પ્ર. ૩ પ્ર ૩-૮ પૃ ૬૮૮-૮)

ચોથા પ્રસ્તાવના અગિયારમા પ્રકલ્પમા નમારી ઉપે વેલ્લ-

હુલની કથા કહી પ્રજ્ઞાવિશાળા પાસે ચિત્તવૃત્તિ અટવી આદિનો વિસ્તારથી ખુલાસો કર્યો છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૧૮-૮૪૩.)

સદર ચોથા પ્રસ્તાવના પ્રકરણ ૮ માં કેટલોક ખુલાસો સંસારી જીવ કરે છે તેનો સવાલ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. (જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૮ પૃષ્ઠ ૭૬૬-૮૦૦.) 'એમાં એક મુદ્દાની વાત કરી છે કે આ આખા ચરિત્રમાં ગૂઢાર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી. ન સમજાય તો પ્રજ્ઞાવિશાળ જનોને પૂછવું.

પાંચમા પ્રસ્તાવને છેડે લઘ્ય પુરુષની વિચારણાદ્વારા કેટલાક ખુલાસા કર્યા છે. (જુઓ પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૮-૧૩૪૧.)

સાતમા પ્રસ્તાવને છેડે મહામોહને મહાપરિશ્રદ્ધ સંબંધી કેટલીક વિચારણા પ્રજ્ઞાવિશાળાએ બહુ સુંદર રીતે કરી છે. (પ્ર. ૭-પ્ર. ૧૭ પૃ. ૧૮૪૦-૪૨).

આઠમો પ્રસ્તાવ તો ખુલાસાથી ભરપૂર છે.

આ પ્રમાણે ખુલાસા કરાવવાનો હેતુ એ જણાય છે કે વાંચનાર માત્ર કથાના રસમાં દોડ્યો જાય અને આગળ-પાછળનો વિચાર ન કરે તો તો એને એક નવલકથા કે અફસુત ચરિત્ર વાંચવા જેવું થઈ જાય; પણ વચ્ચે વચ્ચે જો આવી ઊંડો મૂકી હોય તો પાછો એ જરા ઊભો રહે, અટકે, થોભે અને વિચારમાં પડી જાય. વાર્તાની ગોઠવણને અને કળાવિધાનને ક્ષતિ ન આવે તેવી રીતે આ અવાંતર રૂપે ગોઠવણ કરી છે. આટલા મોટા પુસ્તકમાં એવી ગોઠવણની ખાસ જરૂર હતી.

રૂપકકથા કહેવાની તેમની યુક્તિ બહુ લઘ્ય છે. એમણે એક જીવના ચરિત્ર સાથે બીજા અનેક બાળતો પ્રસંગે પ્રસંગે એવી રીતે ગોઠવી દીધી છે કે એના રહસ્યનો જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે તેમ તેમ તેમાં મહાન સત્યો ભરાયલાં દેખાઈ આવે અને જે એટલા ઊંડા ઉતરી શકે તેમ ન હોય તેમનો કાંઈ નહિ તો કથા-શ્રવણનો લાભ કે રસ તો જરા પણ નરમ પડે જ નહિ. આખા સંસારને પોતાનો વિષય કરવા માટે તેમણે આ સર્વ રીતિઓ સ્વીકારી એક નવીન શૈલીનું પ્રાથમિક દર્શન તેના લઘ્ય-સ્વરૂપમાં કરાવ્યું છે.

કથનકાર (કથા કહેનાર) તરીકેની તેમની એક બીજી પણ વિશિષ્ટતા છે તેમણે- પોતાની કથાને-રોમાન્સ(લલ્ય કથા)ની કોટિમાથી કદી પણ ખસવા દીધી નથી મોટા પર્વતો, દરિયાઓ, શિખરો, નદીઓ, અટવીઓ, જંગલો, ચૈત્યો, વિમાનો, આકાશઉડયનો, લગ્નમડપો, વરઘોડાઓ, મહોત્સવો આ સર્વના લલ્ય પ્રસંગો એમણે વખતોવખત હાથ ધર્યા છે અને કલ્પનાની લલ્યતા એ અદ્ભુત કથાનું (રોમાન્સનું) ખાસ અંગ હોઈ એમણે ગ્સની ક્ષતિ ન થાય અને રૂપકમા વિરોધ ન આવે તે રીતે બન્ને હેતુ એકીસાથે પાર પાડ્યા છે રોમાન્સ અને એલીગરી (લલ્ય કથા અને રૂપક કથા) હમેશા અનિવાર્ય રીતે સાથે જોડાયલા રહે જ છે, પણ એનો લેખક ખરો કળાકાર ન હોય તો કલ્પના કરવા બળ ત્યા રૂપક ખેચાઈ બળ છે અથવા ખરી પડે છે એક પણ પ્રસંગે આખા અથમા આ સિદ્ધ લેખકે તેમ થવા દીધું નથી એ રૂપકકથાના કથક તરીકેની તેમની ખાસ વિશિષ્ટતા છે

૧૦ સમસ્ત (જૈન અને જૈનેતર) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં

રૂપક કથાકાર તરીકે સિદ્ધર્ષિનું મ્થાન.

રૂપક કથાકાર તરીકે અથર્ક્તાની વિશિષ્ટતા જોઈ, હવે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનું મ્થાન શું છે તે તપાસીએ

તેમના વખત સુધીમા રૂપક કથાકાર તરીકે તેમનું મ્થાન વિચારતા પ્રથમ સંસ્કૃત સાહિત્યના બે વિભાગ પાડીએ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને જૈનેતર સંસ્કૃત સાહિત્ય તે બન્નેને અંગે તેમનું મ્થાન વિચારીએ

જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રૂપક કથાનો કોઈએ આવો પ્રયાસ આટલા મોટા પાયા ઉપર તેમની પહેલા કર્યો હોય એમ જણાતું નથી એમને રૂપકકથા લખવા પહેલા તેનો બચાવ કરવો પડ્યો, મિદ્ધાન્ત અથોમા પાદકાને ને વગસાદને બોલતા કર્યા છે એમ જણાવવું પડ્યું અને બીજી કોઈ બણવાલાયક મોટું દ્ધાન્ત આશ્રુ નહિ તે જ બતાવે છે કે તેમના પહેલા કોઈ પણ જૈન લેખકે મોટા પાયા ઉપર રૂપકકથા લખવા પ્રયત્ન કર્યો નથી એ પ્રમાણે

સ્વીકાર કરવાનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે એમણે પોતે એક આખો (પ્રથમ) પ્રસ્તાવ લખી તેમાં રૂપક કથાને કેવી રીતે છોડવી, તેનો ઉપનય કેમ ઉતારવો, તેમાં રહેલો રહસ્યાર્થ કેવી રીતે ઘટાવવો તે સર્વ તેમને જ બતાવવું પડ્યું. જો એ રીતિ પ્રચલિત હોત તો એવી લાંબાણુ વાર્તા કરવાની જરૂર તેમને પડત જ નહિ. પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખવા ઉપરાંત આગલા મુદ્દામાં (મુદ્દો ૯. પૃ. ૫૧ થી) જે વિગતો મેં બતાવી છે તે પ્રમાણે ‘ અગૃહીત-સંકેતા ’ અને ‘ પ્રજ્ઞાવિશાળા ’ દ્વારા તેમને વારંવાર ખુલાસાઓ કરાવવા પડ્યા છે. એ સર્વ પદ્ધતિ એક જ વાત બતાવે છે કે તેમની પહેલાના કોઈ પણ લેખકે આખા સંસારને રૂપકદ્વારા બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ જ હોય. સંકેત બતાવવા માટે તેમણે બીજા અનેક ઘટનાઓ વારંવાર કરી છે જે સર્વ ઉપરની હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ રીતે સાબિત કરે છે એટલે કે એ બતાવે છે કે રૂપક કથાનો આવા મોટા પાયા ઉપર પ્રયોગ આદરનાર તેઓ પ્રથમ હતા.

અનેક સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મેં ‘ પૂછ્યું, તપાસ કરતાં જણાયું ’ કે ‘ આવી મોટી રૂપકકથા તો કોઈ સ્થાનકે છે જ નહિ, માત્ર એને ’ મળતી શરૂઆત બહુ નાના પાયા ઉપર શ્રીમદ્ ભાગવત (વેદવ્યાસ પ્રણિત) ના ચોથા સ્કંધમાં પુરંજન આખ્યાનમાં થઈ હોય એમ જણાય છે. ત્યારપછી હું એ વિભાગ વાંચી ગયો.

એમાં પચીશમા અધ્યાયમાં આત્માના અનેક જન્મ સંબંધી કારણોનો સવાલ નારદ પાસે કરવામાં આવે છે તેના જવાબમાં નારદ મુનિ પુરંજનનું ચરિત્ર કહે છે. એમાં ચાર અધ્યાયના અનુક્રમે ૬૨-૨૬-૩૦-૬૫ શ્લોકો છે. પુરંજન એ જીવ છે. નગરી અને પ્રમદાનું વર્ણન છે. એમાં બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયનાં રૂપકો આખ્યાં છે, પ્રાણો, વૃત્તિઓ, સુષુપ્તિ, સ્વપ્નાવસ્થાને રૂપક આખ્યાં છે, શરીરનાં નવ દ્વારને રૂપકો આખ્યાં છે અને પુરંજનની વિષયા-સંક્રિતથી તેનું સંસાર-બ્રમણ બતાવ્યું છે અને સ્ત્રી ઉપરની વાસનાથી એ અન્ય ભવમાં સ્ત્રી થઈ જાય છે એમ બતાવ્યું છે. એ સ્વસ્વરૂપને વીસરી જઈ બુદ્ધિદ્વારા સંસાર પર રુચિ કરે છે. એમાં મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં રૂપકો અપાયાં છે અને પછી બ્રહ્મસ્વરૂપ હંસ પોતે છે તેનો બોધ પતિવિયોગે તેને થતો બતાવ્યો છે. ઓગણત્રીશમા

અધ્યાયમા નારદ પોતે જ એ આખી વાર્તાનું રહસ્ય અને રૂપકોના લાવ સ્પષ્ટ કરે છે

નાના પાયા ઉપર પગિમિત બાળતો જ લઈએ તો આમા જે રૂપકો લેવાયા છે તે સાગ લાગે છે, બેસતા આવે છે, પણ એનો વિસ્તાર ઘણો જ ટૂંકો છે અને એને રૂપકકથા કહી શકાય તેમ નથી એમા કળાવિધાન જેવું કાંઈ નથી નારદને પોતાને જ એના ખુલાસા કરવા પડે છે એમા શ્રી સિદ્ધર્ષિની વિશાળતા કે વિસ્તૃતતા આવતા નથી, છતાં આવા પ્રકારની કથા પણ કહી શકાય છે એમ બતાવવા પૂરતું એ ગ્રંથમા સ્થાન છે એની બહુ નાના પાયા ઉપર ભૂમિકા ત્યાં છે એને મૂળ મૂત્રમા પુરૂરીક અધ્યયન કે દુભપત્ર અધ્યયન જેટલું જ લગલગ સ્થાન મળે તેમ છે અનેક બહુવિદોને પૂછતા ઉપરોક્ત લઘુ ચત્રિને બાદ કરતા સમસ્ત સમ્પ્રદાય સાહિત્યમા શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમય મુખીમા આવો કોઈ ગ્રંથ લખાયો હોય તેમ જણાતું નથી એક વિદાને ચર્ચા કરતા મને મવાલ કયો હતો કે પચત્રમા પશુ તવા પક્ષીની વાતો કરી તે ઠાગ મનુષ્યને જ્ઞાન આપ્યું છે તો તેને રૂપક કહેવાય કે નહિ? આનો જવાબ મીઠો છે કોઈ પણ વાર્તા લઈએ તો તેમા પ્રત્યેક બનાવ કે વાક્યમા રહસ્યાર્થ નથી હોતો, પણ વાર્તાનો સાર હોય છે અને તે મનુષ્યને પણ લાગુ પાડી શકાય છે એ વાર્તાપદ્ધતિ બહુ સુદર છે અને પ્રસંગે એમા ‘વ્યાખ્યેક્ષિત’ કે ‘અન્યોક્ષિત’ આવે છે, પણ એને રૂપકકથા (એલિગરી) કહી શકાય નહિ એ પશુ પક્ષીની વાર્તાઓ જેવી જ અત્રેમા ‘ઇસપ્સ ફેબલ્સ’ આવે છે તે એક નવીન વાર્તાપદ્ધતિ છે અને બહુ ઉપયોગી હોઈ સફળ થયેલી છે, પણ એનો વિભાગ તદ્દન ભુલો જ છે એને રૂપક કથા કહી શકાય નહિ

આ પ્રમાણે જૈન કે જૈનેતર સમસ્ત સમ્પ્રદાય સાહિત્ય દગમા ગતક મુખીનું તપાસતા કોઈ પણ લેખકે આખા સમાજને નજરમા આખી વિશિષ્ટ લઘ્ય રૂપનાઠાગ આખી વાર્તા રૂપક તરીકે નીપજાવી હોય એવું જાણવામા આવતું નથી ખુદ પુરાજન આખ્યાન ઉપર શ્રીધરે ટીકા લખી છે ત્યાં તે કહે છે કે પ્રત્યેક પદની અધ્યાત્મ વિષયમા ચોજના કરવી કઠણ અને નિષ્પ્રયોજન છે વાર્તાનો કેટલોક ભાગ તો કવા પ્રસંગ જગવાઈ ગયે અને ગય તૂટી ન જાય તે

માટે જ કરવો પડ્યો છે અને તે પણ વાર્તા ઘણી જ દૂંડી હોવા છતાં તેની સાથે શ્રી સિદ્ધર્ષિની પ્રતિજ્ઞા તેમના પાત્રને મુખે કેવી થઈ છે તે જરા સરખાવીએ.

અસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૮, પૃ. ૭૬૬ માં તેઓએ નીચેનો ખુલાસો સંસારીજીવને મુખે કરાખ્યો છે. ત્યાં પ્રજ્ઞાવિશાળાએ તેને પૂછ્યું કે “ જ્યારે એનું ચરિત્ર વિચક્ષણાચાર્ય તેને (પોતે રિપુદામણ હોતો ત્યારે) સમજાવતા હતા તે વખતે તેને અવિવેકિતાની જુદે જુદે સ્વરૂપે ઓળખાણ થઈ હતી ? ” તેના જવાબમાં સંસારીજીવે કહ્યું કે “ મને તે વખતે કાંઈ પણ વાત સમજવામાં આવી નહોતી. અને આ કહેવામાં આવતો મારો એક પછી એક અનેક અનર્થો સાથેનો સંબંધ મારા અજ્ઞાનનું જ પરિણામ હતું. હું તો તે વખતે એમજ વિચારતો હતો કે એ સાધુ મારા પિતાને કોઈ મજાની વાર્તા કહે છે. એ વાર્તાની અંદર રહેલ લાવાર્થ કે રહસ્યને જેમ અત્યારે અગૃહીતસંકેતા સમજતી નથી તેમ હું પણ જરાએ સમજતો નહોતો. ” અગૃહીતસંકેતાએ કહ્યું : “ ત્યારે શું આ વાર્તા કહો છો તેમાં અંદર કાંઈ ખાસ રહસ્ય છે ? કોઈ ઊંડો લાવાર્થ રહેલો છે ? ”

સંસારીજીવે જવાબમાં કહ્યું : “ હા, એમાં ઘણું લાવાર્થ રહેલો છે. મારા ચરિત્રમાં ઘણું ભાગે ગૂઢાર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી, માટે તારે વાર્તા માત્ર સાંભળીને તેટલાથી સંતોષ ન પકડી લેવો, પણ તેનો ગૂઢાર્થ પણ સમજવો. એનો ગૂઢાર્થ ઘરાબર સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેવો જ છે, છતાં પણ અગૃહીતસંકેતા ! જે કોઈ જગ્યાએ એ લાવાર્થ તારા સમજવામાં ન આવે તો તારે પ્રજ્ઞાવિશાળાને પૂછી જોવું. તે મારા વચનનો લાવાર્થ ઘરાબર સમજે છે. ”

આમાં બે વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. વાઢં મદ્રે ! નાસ્તિ પ્રાયેણ મદીયચરિત્તે માવાર્થરહિતમેકમપિ વચનમ્ અને બીજી વાત પરિસ્ફુટ એવ માવાર્થ :

ગ્રંથકર્તાની પ્રતિજ્ઞા એ છે કે સંસારીજીવના આખા ચરિત્રમાં એક વચન પણ ઊંડા લાવાર્થ વગરનું નથી. તેમણે કથા કહેવા ખાતર કે કળાપ્રદર્શનને અંગે એક વચન પણ નકામું વાપર્યું

નથી બીજી હકીકત કથાનો ભાવાર્થ સમજાય તેવો છે તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી આગળ તે પર ધ્યાન ખેંચવામા આવશે

હજારો શ્લોકનું અગ્નિ અદ્ભુત કથાના આકારમા લખવું અને સાથે એક પણ વાક્ય ભાવાર્થ-ગુહ્યાર્થ વગરનું આવવા ન દેવું એ અભયબીભરેલી વાત છે અને છતાં તે તદ્દન સાચી છે કોઈ સ્થાનકે આપણને તે વાત ન ખેંસે તો વિશાળ બુદ્ધિવાળાને પૂછવું આમા અધિકારીએ પ્રાય શબ્દ સાપેક્ષ નજરે વાપર્યો છે તે તેમની નમ્રતા, વિશાળતા અને ભવભીરુતા બતાવે છે

આટલા ઉપગ્રી એમ જણાય છે કે જૈન તેમજ જૈનેત્વ સાહિત્યમા રૂપક કથાકાન્તરીકેનું શ્રી સિદ્ધર્ષિનું સ્થાન અપૂર્વ છે એમને એમના ઉક્ત સ્થાનથી રચુત કરે તેવો કોઈ દાખલો મને મળ્યો નથી અને અનેક કોવિદો અને બહુશ્રુતો મને એ સળધમા કોઈ દુષ્ટાન્ત ઘણી તપાસ કર્વા છતા આખી શકયા નથી આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમા તેમણે કથાકાર તરીકેનું અદ્ભુત સ્થાન મેળવ્યું છે તેના બીજા પણ ભાષાગૈલી આદિ અનેક કારણો છે જે આગળ વિચારશુ તે તે વિષયોમા તેમની સરખામણીમા મૂકાય તેવા બીજા લેખકો મળી શકે છે, પણ રૂપક કથાકાન્તરીકેનું તેમનું સ્થાન અદ્વિતીય છે, તેમનું કામ અદ્વિતીય છે અને તેમનું માન અનુપમેય છે

૧૧ સમાન પ્રથેમા તેમની શૈલીનું અનુકરણ.

તેમના સમય પછી તેમની રૂપક કથા કહેવાની પદ્ધતિનું અનુકરણ દેટલાક લેખકોએ કર્યું છે પણ તેમના જેવી ડોઘએ દત્તેહ મેળવી નથી મારે અનેક પડિતો અને બહુશ્રુતો જૈન તેમજ જૈનેત્વની સાથે આ મળધમા વાતચિતના પ્રસંગો પડ્યા છે, તેઓનો મત જાહેર કરવાનો મને અધિકાર હોય તો તેમના મતે આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમા આ ત્રયની ડોટિમા મૂકી શકાય એવો રૂપકકથા-અથ જાન્યો નથી તેમની પદ્ધતિના જે અનુકરણો થયા છે તે પણ આમાન્ય કૃતિઓ છે, એમા શ્રી સિદ્ધર્ષિની ભવ્યતા કે અર્વાચીના આવી શકી નથી

અમુક ગ્રંથકર્તા કે લેખક સંબંધી આપણે લખવા બેસીએ ત્યારે તેને વધારે પડતી અતિ ઉચ્ચ કક્ષામાં મૂકી દેવાની સખલના કરી નાખીએ છીએ—એ વાત મારા લક્ષ્ય બહાર નથી. તેમની કોઈ કોઈ બાબતમાં અદ્વૃપતા પણ છે તે આગળ આ જ ઉદ્દેશમાં બતાવીશ. પણ એ સર્વ છતાં હું વિનાસકોચે મારા મત પ્રમાણે એટલું કહી શકું તેમ છું કે ઉપમાનના ઉપયોગની જે અસાધારણ મૌલિકતા આ ગ્રંથકર્તાએ બતાવી છે તે અન્યત્ર અલભ્ય છે. મારે આ ગ્રંથનો બહુ વળત ઊંડા ઉતરી અભ્યાસ કરવો પડ્યો છે. એનાં પ્રકરણો પાડતાં, શિર્ષકો બાંધતાં, નોટ લખતાં, મુદ્રણ વસ્તુ (પ્રેસ મેટર) તૈયાર કરતાં, પ્રુફો જોતાં અને તેવા બીજા અનેક પ્રસંગે મારે એ ગ્રંથની ઘણી વિગતોમાં ઉતરવું પડ્યું છે અને તેવા દરેક પ્રસંગે મને તો અતૃપ્ત આનંદ થયો છે અને કેટલીક વાર તો એ આનંદની મીઠાશ એ કાર્ય છોડી દીધા પછી કલાકો સુધી મેં અનુભવી છે. આ કારણે મારો ગ્રંથકર્તા તરફ પક્ષપાત હો કે ગમે તે કારણ હો, પણ તે તે પ્રસંગે મારા મનમાં જે આનંદ થયો હતો તે મુદ્દાઓ યાદ કરીને આ ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે. આ આખો ઉપોદ્ધાત વાંચી ગ્રંથકર્તા માટે મત આપવા મારી વિશેષજ્ઞોને વિજ્ઞાપિ છે. હું એમ માનું છું કે લેખક તરીકેની એ મહાન ગ્રંથકર્તાની વિશિષ્ટતાની તુલના કરવા કેટલાંક સાધનો અત્ર રજૂ કર્યાં છે. વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓ એમાં સુધારો વધારો કરી શકે છે, પણ આખી હકીકત પૂરી વાંચી રહેવા સુધી અભિપ્રાય આપવાનું સુલભતરી રાખે એટલી પ્રાર્થના છે.

તેમની શૈલીનું નાના મોટા પાયા ઉપર ત્યારપછી અનુકરણ થયું છે તેમાંના મારા જાણવામાં નીચેના ગ્રંથો આવ્યા છે. એ ગ્રંથો જોયા પછી પણ મારો મત તો એક જ રહ્યો છે કે શ્રીસિદ્ધર્ષિની કક્ષામાં બેસી શકે એવો એક પણ રૂપકકથાનો લેખક ત્યારપછી પણ થયો નથી. હું માત્ર એવા ગ્રંથોના નામ અને વિષયો જાણાવી તે પર સહજ વિવેચન કરીશ. એ મારા અભિપ્રાય સાથે મળતા થવાનો આગ્રહ કરવાની હું સાચ્યેજ ધૃષ્ટતા કરી શકું, પણ મારો મુદ્દો મારા દષ્ટિબિન્દુથી બતાવતો રહીશ.

પ્રબોધચિંતામણિ—આ ગ્રંથનું સાપાંતર શ્રીજૈનધર્મપ્રસારક

સલા (લાવનગર) તગ્ધથી બહાર પડ્યું છે અસલ અથ સંસ્કૃતમા છે તે પણ એ જ સલાએ બહાર પાડેલ છે એના કર્તા શ્રીજય-શેખરસૂરિ મહારાજ છે એ અથ પદરમા સૈકામા (સવત ૧૪૬૨) લખાયેલો છે એક દરે અથ બોધપ્રદ છે અને વાચતા આહ્લાદ થાય તેવો છે એમા રૂપક છે પણ ગૂઢતા નથી ગુહ્ય તાગ્વી કાલીને હાથમા આપેલ છે એટલે વાચનાગ્ની કલ્પનાને જોર આપવું પડતું નથી અને કલ્પનાના તરંગ વગર રૂપકકથામા ચેતન આવતું નથી એ અથમા શ્રીસિદ્ધર્ષિની કલ્પના કે કલમ, લાખાગૈલી કે ઉડુચન આવતા નથી બોધપ્રદ અથ હોવા છતા કળાની દૃષ્ટિએ તદ્દન પ્રાથમિક દશામા છે એમા મર્જનશક્તિ કે ઉપમાનની મુદ્ધટતા લગલગ નહિવત્ હોઈ એને રૂપકકથાની પ્રથમ કલામા લાગ્યેજ મૂકી શકાય તેવો એ અથ છે એને શ્રી ઉપમિતિ કથા માયે સગખાવવાની ખાસ જરૂર પણ નથી, કારણ કે એમા મગ્ધા-મણી ક્રવા જેવું કોઈ સમાન વિશિષ્ટ તત્ત્વ સાપડતું નથી સામાન્ય રીતે એ અથ વાચવાલાયક છે, બાકી સિદ્ધર્ષિના અલેદ્ય કિલ્લાને એ ભેદી શક્યો નથી એમા મોહ અને વિવેકની તુલના બહુ સુદર રીતે કરી છે પણ એક દરે એનો વિસ્તાર ઘણો મર્યાદિત છે

મોહવિવેકનો રાસ—ઉપર જણાવેલા શ્રી જયશેખરસૂરિના ‘ પ્રબોધચિંતામણિ ’ નું ગુજગતી લાખામા અવતરણુ ધર્મ-મહિં ગણિએ સ ૧૭૪૧ મા કર્યું છે રચના મુલતાન શહેરમા થઈ છે અને કર્તા ખગત ગચ્છના હતા એમ સદગ ગસની પ્રશસ્તિ પગથી જણાય છે એમા ગસના લેખક જણાવે છે કે ગીવાણુ લાખાના સદર અથની પોતે મદમતિઓ માટે ઢાળમા પદ્યબધ ગચ્છના કરી છે એની ભૂમિકા આવતી ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થ કરના સમયમા થનાર એક ધર્મરુચિ નામના મુનિના પ્રશ્ન પર ગાખી છે અને આખો અથ એક ગ્રામણિના પ્રશ્નના ઉત્તર પર આ ધર્મ રુચિના મુખમા મૂક્યો છે આ અથમા મોહ-વિવેકનો સગ્રામ, હુમ ગતની પરમપદપ્રાપ્તિનો ક્રમ અને પ્રલસસ્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે આ ગમમા ગાથા ૧૭૧૨ છે એ આખો ગસ શ્રી જૈનકથાગ્નિદોષ લાગ ત્રીજામા પૃ ૧ થી ૧૦૬ મા છપાયેલ છે એમા મોહના આવિર્ભાવો અને વિવેકની તે પર વિચારણાઓ

ખતાવી છે. એમાં રૂપક કથા જેવું કંઈ નથી. ઉપર જે ટીકા મૂળ ગ્રંથ-પ્રબોધચિંતામણિ-માટે લખી છે તે આને પણ લાગુ પડે છે.

ભુવનભાનુ કેવલી ચરિત્ર—શ્રી ઇંદ્રહંસગણિએ લગભગ ૧૮૦૦ શ્લોક પ્રમાણ આ ચરિત્ર સંસ્કૃત ગદ્યગ્રંથ લખ્યું છે. એમાં ચરિત્રનાયક ગલિરાજ છે અને તે જ ભુવનભાનુ કેવળી છે. વિજય-પુરના ચંદ્રમૌલી રાજા પાસે તે પોતાનું ચરિત્ર કહે છે. એમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભથી અને કામરાગ, દુષ્ટિરાગ તથા સ્નેહ-રાગથી પ્રાણી સંસારમાં ભમે છે તેનો આખો ક્રમ બતાવ્યો છે. મિથ્યાત્વ દશામાં તે કેવી રીતે પરિભ્રમણ કરે છે અને અનંત સંસારચક્રમાં એ એક એક મનોવિકારને લઈને કેવી રીતે ભટકે છે એની વાતો કરી છે. એમાં ક્રુદ્ધિ, વિકથા, રાગ, દ્વેષનાં વિરૂપ પરિણામો બતાવ્યાં છે. એ ગ્રંથમાં સદાગમ, કર્મપરિણામ, ક્રુદ્ધિ, રગકેસરી વિગેરે ઉપમિતિના પાત્રોનાં નામો આવે છે. એટલા પૂરતો આપણા ગ્રંથને એની સાથે સંબંધ છે. લેખક વિદ્વાન્ જણાય છે. પ્રશસ્તિ આપેલ ન હોવાથી એની રચનાનો સંવત્ મળતો નથી, પણ શ્રૈદ્ધમી શતાબ્દનો ગ્રંથ જણાય છે. એ ગ્રંથનું ભાષાન્તર બુદ્ધા પુસ્તકરૂપે શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ સં. ૧૯૭૨ માં બહાર પાડ્યું છે. રૂપકકથા તરીકે એની ખાસ ઉપયોગિતા ન હોવાથી આ ઉપોદ્ઘાતમાં તો માત્ર તેનો નામનિર્દેશ જ કર્યો છે.

આ આખું ચરિત્ર ભવભાવના ગ્રંથનો અનિત્યભાવનાનો વિભાગ છે. ભવભાવના ગ્રંથ મહાધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ બનાવ્યો છે, એ ભુવનભાનુ ચરિત્ર ઉપરથી ભુવનભાનુ કેવળીનો રાસ બનેલો છે તેની નોંધ નીચે આવશે. આ ગ્રંથ સ્વતંત્ર હોય તેમ લાગે છે. ગ્રંથ બોધક છે, પણ એને રૂપક કથાની કક્ષામાં મૂકી શકાય તેમ નથી.

ભુવનભાનુ કેવળીનો રાસ—ઉદયરત્નની આ કૃતિ શ્રી જૈનકથારત્નકોષના પાંચમા ભાગમાં પૃ. ૧૬૬-૨૮૧ માં છપાયેલ છે. આના કર્તા છેવટે જણાવે છે કે એ રાસ ભવભાવના ગ્રંથને અનુસારે રચવામાં આવ્યો છે, તેથી આ રાસની કૃતિ તો તે ગ્રંથને અનુસારે છે એમાં શક નથી. મહાધારીગચ્છીય શ્રી હેમ-

ચ દ્રસૂરિનો યનાવેલો સદર લવલાવના મૂળ ગ્રંથ હાલમા છપાય છે તેનો પહેલો ભાગ છપાઈને બહાર પડેલ છે તેની શરૂઆતમા ૨૩૮ પૃષ્ઠ સુધી નેમિનાથનુ ચન્નિ છે પછી તેમના મુખમા લવલાવના મૂકી છે, તેમા પ્રથમ અનિત્યલાવના ઉપર બલિરાજનુ ચન્નિ પૃ ૨૭૫ થી શરૂ કરવામા આવ્યુ અને તે પૃ ૩૬૦ સુધી પ્રથમ ભાગમા પૂર્ણ થયેલ છે આ બલિરાજ તે જ ભુવનલાનુ દેવળી છે આ ગ્રંથમા ઉપર જણાવ્યુ છે તેમ રૂપકથા જેવુ કાંઈ નથી, માત્ર ઉપમિતિના નામોનો ઉપયોગ છે એને ઉપમિતિ ગ્રંથ સાથે સરખાવવા યોગ્ય નથી શ્રી સિદ્ધર્ષિની શૈલીનુ અનુકરણ આ ગ્રંથોમા થયુ છે, પણ એમા કાંઈ ખાસ તત્ત્વ ન હોવાથી તે પર વધારે વિવેચનની આવશ્યકતા લાગતી નથી

વૈરાગ્યકલ્પલતા—એના કર્તા સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને અપૂર્વ વિદ્વાન્ શ્રીમદ્દશોવિજય ઉપાધ્યાય છે અઢારમા સૈકાનો એ ગ્રંથ છે એ ગ્રંથમા ઉપમિતિ લવગ્રંથનો દૂકો સાર બાણે ગ્રંથકર્તાએ પોતે લખ્યો હોય તેવી પદ્ધત્યના કરી છે એમા વર્ણનો પણ અવાગ્નવાર આવે છે ગ્રંથનુ પૂરુ ઉપમિતિથી કાંઈક ઓછુ થયું છે આખો ગ્રંથ વાચતા શ્રી સિદ્ધર્ષિભણિની ખીછ આવૃત્તિ હોય એવુ લાગે છે અને જ્યાં જ્યાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની લલ્ય કલ્પનાનો આશ્રય લેવામા આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં સુદૃઢતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે એ ગ્રંથમા કોઈ પ્રકારની નવીન મૌલિકતા જોવામા આવતી નથી શ્રી સિદ્ધર્ષિ વાચનારને વાર્તાના પ્રવાહમા ખેંચી જઈ શકે છે તે તાકાત એ ગ્રંથમા જોવામા આવતી નથી એ ગ્રંથ માત્ર અનુકરણરૂપ હોઈ, શૈલીની વિચારણાને અંગે ખામીઅત ધગવતો ન હોઈ, એની વસ્તુ ઉપર ખાસ વિચાર કરવાની બાંહે જરૂર પડેતી નથી એમણે ત્રણે ઔપધિઓ, દ્રમક, અનુમુદ્ગ ચક્રવર્તી, નદિવર્ધન, પ્રકર્ષ, વિમર્શ વિગેરે તેમજ સ્થળો આદિના નામો ઉપમિતિ પ્રમાણે જ ગણ્યા છે, છતાં લેખકશ્રી અત્યંત વિદ્યારસિક અને અમાધાનુ જ્ઞાનધનવિપુલ હોવાથી વચ્ચે વચ્ચે અનેક વાતો કરી છે, મમતા તથા અમાધિના સ્વરૂપો ગ્ભૂર કર્યા છે અને કેટલીક નવીન વાતો કરી છે આપણા પ્રસ્તુત વિષય રૂપકથાની શૈલીનો છે તેને અંગે તેમા ખાન નવીનતા જણાતી નથી એટલી વાત અત્ર પ્રાપ્ત ગિફ છે

આ ગ્રંથનું પૂર્વાર્ધ શ્રાવક ભીમશી માણેક તરફથી સને ૧૯૦૧ માં પ્રકટ થયું છે. સાર્થ હોઈ જરૂર વાંચવા લાયક છે. એ આખો ગ્રંથ પદ્યગ્રંથ છે. એનો ખીજો ભાગ (ખાકીનો ગ્રંથ) હજી સુધી ગહાર પડ્યો નથી. એમના દ્રુટી સાહેબોને આ અધૂરો ગ્રંથ પૂરો કરવાની વિજ્ઞાસિ છે. વૈરાગ્યકલ્પલતા જેવો ગ્રંથ લખીને શ્રીઉપાધ્યાયજીએ આવા ગ્રંથની અને આવી શૈલીની જરૂરીઆત સ્વીકારી છે તે એક જ હકીકત ઉક્ત શૈલીની ઉપયોગિતાના પુરાવારૂપે બહુ ઉપયોગી છે. જે અસાધારણ બળવાન લેખકે સિદ્ધાન્તના સેંકડો વર્ષના વાંધાઓના નિકાલ કરી આપ્યા, જેઓ પૂર્વકાળની ભાવના નવા સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવાનો ઝંઘો લઈને આપ્યા તેઓ આ રૂપક-કથાની શૈલીનો સ્વીકાર કરે એટલે સિદ્ધાન્તથી તો એ પદ્ધતિને બાધ ન જ આવે એમ સિદ્ધ થઈ ગયું ગણાય. અવારનવાર બુદ્ધિ-વૈલવ અને યોગજ્ઞાનના અનેક ચમકારા એ ગ્રંથમાં છે, છતાં એમાં મૌલિકતા છે જ નહિ અને વિશિષ્ટતા કોઈ જગ્યાએ દેખાય તો તેનું સર્વ માન શ્રીસિદ્ધર્ષિને જ ઘટે છે. એ ગ્રંથમાં ભાષાસમૃદ્ધિ સારી છે. આટલી ટીકા સાથે એની સમાલોચના સમાપ્ત કરીએ.

આ સિવાય આ ગ્રંથનાં (ઉપમિતિનાં) છૂટાછવાયાં અનુકરણો દેખાય છે, એના તો નામ-નિર્દેશ જ કરવા ઉચિત ગણાય. એમાં મૌલિકતાનો સવાલ જ રહેતો નથી. ખીજાં અનુકરણો નીચે પ્રમાણે મારા જાણવામાં આવ્યાં છે.

ઉપમિતિ ગ્રંથ ઘણો મોટો ધારીને એના ઉપરથી સંક્ષેપમાં શ્રીહંસરત્ન નામના સાધુએ સંસ્કૃતમાં એનો સાર લખ્યો. ભાષા, શબ્દો, નામો અસલ પ્રમાણે રાખ્યા પણ ગ્રંથનો વિસ્તાર છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કરી નાખ્યો. એ નાના ગ્રંથને તેઓશ્રી ‘કથોદ્ધાર’ કહે છે. એમનો સંવત જણાયો નથી. આખા ગ્રંથને છેડે તેમણે લખ્યું છે કે “ અધ્યાત્મરૂપ અમૃતના સમુદ્ર શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિના મુખથી નીકળેલી વૈરાગ્ય અને સંવેગાદિ રૂપ અનેક તરંગે કરી ગહન અને ગંભીર તેમજ અદ્ય શક્તિવાંત જીવને દુઃખે અવગાહવારૂપ શ્રીઉપમિતિલવપ્રપંચ નામે સમુદ્રની મર્યાદારૂપ પાણીની ભરતી-વાળા ગ્રંથમાંથી મારા જેવા અદ્ય શક્તિવાળા પ્રાણીના અનુગ્રહને

અર્થે લેગમાત્ર ઉદ્ધાર કરીને આ કેવળ વાર્તારૂપ કથા મે લખી છે ”
એમણે શ્રીસિદ્ધર્ષિની વાણીને ‘ અમૃતના સમુદ્ર ’ જેવી કહી છે .

સદૃશ દૂરી ઉપમિતિ લવપ્રપ આ કથા સ સ્કૃત ગદ્યમા શ્રીહ સગ્તને
લખી તેનું ગુર્જર લાપમા વાર્તિક શ્રીઅમૃતસાગર ગણિએ કર્યું
છે, મ વત જણાતો નથી

એ ગુર્જર વાર્તિક શ્રાવક લીમગી માણેકે શ્રી પ્રકરણગ્તનાકગ્ના
પ્રથમ લાગમા છપાવ્યું છે તેની લાપા મુધારી શ્રી જૈનધર્મપ્રસાગક
સલાએ સવત્ ૧૬૫૩ મા મુદ્દર આકારે છપાવ્યું મને આ અથનુ
અવતરણ કગ્વાનું સાધન પ્રકરણગ્તનાકગ્ અથ જન્યો હતો તેથી તેની
નોધ કગ્વી આવશ્યક છે હકીકત એમ ધની કે મ વત્ ૧૬૫૦ મા માગ
કાકાશ્રી કુ વરણ આણુ દણએ સદર ગુર્જગતી વાર્તિકનુ વાચન ૨૦૦
માણુમ મમક્ષ દરોજ માજરે શ્રીઆદિનાથના દેગસગ (લાવનગગ-
મોટા દેરાસગ)ના ઉપાશ્રયમા લગલગ દોઢ મામે પૂર્ણ કર્યું અને વાચતા
વાચતા વાર્તા મમજવતા ગયા મને પ્રકર્ષ વિમર્શની વાત જહું યાદ ગ્હી
ગધ એ મામા લાણુજ કુ ગર ને નહીઓમા ક્યારે એટલે માગ જગૃત
સ્વમમા મોટા મામા અને તેની આગળીએ લાણુજને ફગ્તો હું જોઈ
ગકતો હતો એ વખતે મારે પ્રશ્નો પૂછવાની ટેવ પણ ઘણી હતી
એટલે જાણે મામા સાથે હું જ હોઉં એવું મને લાગતું હતું તે વખતે
મારી ઉમર કદપનામય હતી અપ્રામ ગિક વાત ઉપકારનો નિર્દેશ
કગ્વા કહી નાખી હવે તો મને એમ લાગે છે કે શ્રીસિદ્ધર્ષિને
જગજગ સમજવા માટે એમનો આગો અથ જ વાચવો જોઈએ,
છતા સદૃશ નાના ચ વો પણ માગ જેવા જાણણુવોને માટે જરૂરી
છે એમા કાઈ નવીનતા કે મૌલિકતાનો સવાલ જ નથી મૂળ અથનો
એ દૂઝે માગ છે, એને Epitome-સ ક્ષેપ કહી શકાય

શ્રીવિનયવિનય ઉપાધ્યાયે શ્રીઉપમિતિલવપ્રપ અનુ એક સ્તવન
લખ્યું છે તે શ્રીજૈનકથાગ્તનકોપના ત્રીજા લાગમા (પૃ ૧૦૬-૧૧૪)
છપાયું છે મુગ્તમા ગ્હી મ ૧૭૧૬ મા જનાવ્યું છે એમા ચોથા
પ્રસ્તાવના પાત્રાને ખૂળ જહુલાવ્યા છે ૧૩૭ દુહા ચોપાઈ છે છેવટના
ચોવીગ દુહા મુદ્દર છે મોહુગય અને આગ્નિધર્મના પગ્વાગને
ઠીક ત્રીતર્યા છે એમા ખામ નવીનતા નથી ગુર્જગતી લાપા જાણુ-

નારને અપૂર્વ ગ્રંથોનો પરિચય કરાવવાની જે શૈલી અઢારમા અને ઓગણીશમા સૈકામાં અનુકરણીય ગણાઈ હતી તેનો તે એક નમૂનો છે.

૧૨ સરખામણી અને મુકાબલો. અંગ્રેજી પુસ્તક—

બીજા ગ્રાહર્સ રાજના સમયમાં જહોન બનીઅને પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ (Pilgrim's Progress) નામનું પુસ્તક ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં બેકડર્ફ જેલમાં લખ્યું, તે પુસ્તકને આપણા ગ્રંથ સાથે અનેક પ્રકારનું સામ્ય હોવાથી બનીની સરખામણી કરવા યોગ્ય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં આવી શૈલીએ ગ્રંથ લખાયા છે એ વાત આનંદ આપે તેવી છે. તેમાં એક ગરીબ માણસ મુસાફરી કરીને ' દેવી શહેર ' જતો બતાવ્યો છે અને તેમાં તેને રસ્તામાં અનેક પ્રકારની લાલચો, નિરાશાઓ, અગવડો અને પ્રત્યવાયો નડે છે; પણ તે તેના નિશ્ચયમાં દૃઢ હોવાથી આગળ મક્કમપણે વધતો જાય છે. સંસારીજીવને આપણા ગ્રંથમાં જે કડવા અનુભવો થાય છે તેવા તેને પણ ખૂબ થાય છે. એમાં નિરાશાની ખાઈ, મોતની સામે ક્રાંદા, સેતાનની દગલબાજી, વાતો કરનારાની નકામી ચોવટો અને આસ્તિકની ધર્મ તરફ રુચિ અને અડગતા બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. એમાં કેટલાક પાત્રો તો આખા ઉપમિતિ સાથે સરખાવવા જેવા છે. એનો ઇન્ટર પ્રીટર એ ' સ્વકર્મવિવર ' દ્વારપાળ સાથે બંધ બેસે તેવો છે, એનો ટોકેટીવ (Talkative) હુર્મુખ સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૬) એનો Worldly wiseman વિમધ્યમ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૩) સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે, અને એજ પ્રમાણે એના Prudence, Piety, Charity વિગેરે દરેક પાત્ર કે ભાવોની સાથે સરખાવાય તેવા પાત્રો ઉપમિતિમાં છે. જે પૂર્ણ અવકાશ હોત તો લગલગ દરેક પાત્રોની સરખામણીનું પત્રક રજૂ કરત-કરી શકાય તેમ છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિને તો આખો સંસાર ચીતરવો હતો એટલે એમનામાં પ્રાયે કોઈ ભાવ બાકી રહ્યો નથી, જ્યારે બનીઅનને તો માત્ર એક આસ્તિક શ્રદ્ધાળુનો માર્ગ બતાવવો હતો. બનીઅનની આખી ખુક allegory છે અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો પ્રત્યેક શબ્દ allegory નો જ છે.

ડો. યાકોબી બાહ્ય અને આંતર ચરિત્રનો તફાવત કરી આંતર જીવનનો જ રૂપક કથામાં સમાવેશ કરે છે, પણ ત્યાં તેઓની સમજદાર જણાય છે. મારા મતે તો બીજા પ્રસ્તાવમાં સંસારી જીવનું ચરિત્ર શરૂ

થાય છે ત્યાથી આઠમાના બીજા ભાગ સુધી પ્રત્યેક શબ્દ રૂપક જ છે એનું બાહ્ય જીવન તો રૂપક કથાનો ભાવ સવિશેષ ભજવે છે ઘન-વાહન કે ન દિવર્ધનના ભવો એના બાહ્ય જીવનને અંગે ખાસ રૂપક જ છે એમા આખા સંસારનું અને અમુક ભાવોનું જે વર્ણન છે તે પણ રૂપક છે અને ખૂદ ગમનાગમન, લગ્ન અને વ્યવહાર એ પણ રૂપક છે આ બાળત અથના જગ ઊંડાણમા ઉતરતા સ્પષ્ટ થઈ જાય તેમ છે અને એ દૃષ્ટિએ આખો અથ ખાસ લક્ષ્યમા ગમવા યોગ્ય છે એમની પોતાની પ્રતિજ્ઞા પણ એ જ છે કે ‘હવે જે કથા ગ્યવામા આવે છે તેમાનું એક પદ પણ બનતા સુધી ઉપમેય વગરનું નહિ આવે’ (પૃ ૨૧૬) અને આ તેમની પ્રતિજ્ઞા તેમણે બગબગ જાળવી છે એમ બતાવી શકાય તેમ છે કહેવાની વાત એ છે કે ઉપમિતિ અથ સર્વાંગ રૂપક કથા છે જ્યારે બનીઅનનું સદર પુસ્તક ઘણું સુદર છે પણ એનું ક્ષેત્ર અતિ મર્યાદિત છે જેટલા પૂરતું તે લખાયું છે તેટલા પૂરતું તેને પણ ‘રૂપક કથા’ની કક્ષામા બગબગ મૂકી શકાય

હા યાકોબી ઉપમિતિ અથની પ્રસ્તાવના લખતા કહે છે કે "અથના નામ ઉપરથી દાખવવામા આવ્યું છે તે પ્રમાણે ઉપમા કારથી આ મસારની જુદી જુદી જીવનલીલાઓ બતાવવાનો આ ઉપમિતિ ભવપ્રપ આ કથાનો ઉદ્દેશ છે એ અથ ‘પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેમ’ ને વિસ્તાર અને ઉદ્દેગમા મળતો આવે છે છતાં તે તદ્દન આખી રૂપક કથા નથી, કાણુ કે એ વાર્તામા જે પાત્રોના આલુબાલુના સંયોગોને લગતી વાર્તા આવે છે ત્યાં, તેમજ તેમના જીવનપ્રમ ગોની હકીકતમા અને બીજી તેવી બાળતોમા તે એ જ અર્થમા જેમ બીજી વાર્તામા હોય છે તેમ સમજવાના છે, પરંતુ મસારીજીવના આતર જીવનની વાત આવે, જ્યાં તેના અદરના મનોવિકારો, દુર્ગુણો, મદ્દગુણો, કર્મો અને તેના વિપાકોની વાર્તા આવે ત્યાં રૂપક કથા તરીકે તેને સમજવાની છે આ રૂપકો, તેમના કાર્યો અને સસારી-જીવ માથે તે જે સબધમા ગ્રહે છે તે આખી વાર્તાના કમમા રૂપક તરીકે છે એટલા માટે ત્રિદર્શિની વાર્તામા એક પ્રકારના પુરુષો આવે છે અને જે દરેક પ્રસ્તાવમા જુદા પડે છે તેને સાચા પ્રાણીઓ ગણવાના છે અને બીજા પ્રકારના પુરુષો આવે છે તે રૂપક તરીકે

ગણવાના છે. સિદ્ધર્ષિ પોતે એ જન્મે પ્રકારના પાત્રોને જુદા પાડે છે: એકને ‘બહિરંગ’ પાત્રો અથવા મુખ્ય પાત્રના સહચારી મિત્રો કહે છે અને બીજાને સંસારી જીવના ‘અંતરંગ’ મિત્રો કહે છે. અંતરંગ પાત્રો રૂપક રૂપે હોઈને જુદા જુદા ભવની વાર્તામાં એકના એક રહે છે અને દરેક પ્રસ્તાવમાં અંદરથી ચાલુ લડાઈ ચાલ્યા કરે છે અને તે લડાઈમાં અંદરની જન્મે પાટીઓ લખ્યા કરે છે; એક બાબુએ રાગકેસરી અને મહામોહની સરદારી નીચે ખરાબ ટેવો (દુર્ગુણો) રહે છે અને બીજા બાબુએ ચારિત્રધર્મની સરદારી નીચે સદ્ગુણો રહે છે. કર્મપરિણામ તથા કાળપરિણતિ એક સંઘર્ષસ્થ પક્ષ ઊભો કરે છે. આ રીતે કથાનો રૂપક વિભાગ એક એવી સંકળના ઊભી કરે છે કે જેની દ્વારા પૃથક્ પૃથક્ ભવોની વચ્ચે તે જોડાણ કરી આપે છે અને એ સર્વને એક તરીકે જોડી આપે છે. એ જાણે કે નાટકનો આખો પ્લોટ હોય તેવું લાગે છે, એ ખરેખર ઇન્ડિયન ડીવાઈના ડોમીડીઆ (ભારતનું દેવી નાટક) છે જેમાં સંસાર નાટકને અંગે પૃથક્ પૃથક્ ભવો જુદા જુદા અંક જેવું કામ કરે છે.^૧ ”

1. “ As indicated by the title of the work, the Upamiti-bhava-prapancha katha proposes to describe mundane existence in all its diversity by means of allegory (upamadwaratab). It is however not an entirely allegorical story like the Pilgrim's Progress which it resembles in scope and spirit; for that part of the story which relates to the actual circumstances of the persons figuring in the story, the events of their life, and similar things, is to be understood literally, i. e., in the same sense as in any other story. But every thing which relates to the inner life of Samsarijiva, his passions, vices and virtues, fate and retribution, is personified. These personifications, their actions, and the relation in which they stand to each other and to Samsarijiva, form the allegorical part of the plot. Therefore one part of the persons that figure in Siddharshis' narrative are real men and women, who are different in several prastavas

ડાં યાકોબીએ રજૂ કરેલ આ ચિત્ર વિચારવા લાયક છે તેઓ બનીઅનના પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ સાથે આ અથની સરખામણી કરે છે, પણ જ્યાં તેઓ માત્ર અંતરંગ કથાને જ રૂપક કથા (એલીગરી) કહે છે ત્યાં આપણે લાગ્યેજ તેમના મત સાથે મળતા થઈ શકીએ અતરંગ પાત્રો શુભ અને અશુભ બે પક્ષમાં વહે-આઈ જઈ દરેક પ્રસ્તાવમાં કામ કરે છે અને પાઠ લજવે છે એ ખરું, પણ એટલામાં જ રૂપકકથાનું ઇતિકર્તવ્ય થતું નથી મોહ અને આશિરના હાથ નીચેના પાત્રો મોટા ભાગે આખી કથામાં કામ કરે છે અને તેઓ ખરેખર રૂપક છે એ વાત તો તદ્દન યોગ્ય છે, પણ ને ઉપગંત ન દિવર્ધન અને ત્રિપુદાગણ અથવા પ્રકર્ષ અને વિમર્ષ પણ રૂપકો જ છે જાણ પાત્રો પણ રૂપક જ છે એ પ્રકારનું અગ્નિ સર્વ જીવનું ઘટતા ફેગફા સાથે થાય છે તેથી તે પણ રૂપક જ છે એમાં ઉપનય વગરનો એક શબ્દ કે

with the exception of Samsarijiva, the other part, the personifications, are to be understood allegorically. Sid-dharsi distinguishes these two sets of persons, the former as bahiranga or 'external' companions of the hero, the latter as the antaranga or 'internal' companions of the Samsarijiva. The 'internal' companions being personifications of his vices, virtues etc remain the same throughout the several birth stories, and so in all of them a continued war is carried on, in which the two 'internal' parties are engaged, on the one side are bad qualities under Rajeshbri and Mahamoha, on the other the good qualities under Charitradharma and a neutral party is constituted by Karmaparinama and Kalaparinati. Thus the allegorical part of the narrative is the bond that holds together the various birth-stories and combines them into one whole, it is as it were the plot of the drama, an Indian Divine Comedia, in which the various births of the hero are but as many acts or scenes of the whole play: the Samsararansalatta "

વાક્ય નથી એ લેખકની પ્રતિજ્ઞા છે અને ઉપનય એ જ રૂપક છે. ગ્રંથકર્તાની પ્રતિજ્ઞા રૂપક વગરનો એક પણ શબ્દ ન લખવો એવી છે અને તેને તેઓ ખરાબર વળગી રહ્યા છે. અંતરંગ પાત્રો જુદા જુદા પ્રસ્તાવમાં ફેરતા જાય છે, પ્રત્યેકમાં એક એકની સુખ્યતા છે અને તેવી જ રીતે બહિરંગ પાત્રો પણ ફેરતા જાય છતાં વસ્તુતઃ એ સંસારી જીવતા જુદાં જુદાં રૂપકો જ છે. સંસાર-નાટકમાં ખેલ ખેલતાં એ પાત્રો જેમ જુદા જુદા ખેલ કરે છે તેમ સંસારી જીવો સર્વ ખેલ કર્યા કરે છે. દરેક વખત જુદા જુદા રૂપ લે છે, પણ એ કર્મપરિણામ અને કાળપરિણતિને વશ રહે છે અને છતાં એનામાં વ્યક્તિત્વ છે, પ્રભુતા છે, પૌરુષ છે અને કર્મ-પરિણામના અધિકારમાંથી નીકળી જવાની શક્તિ છે. એ પ્રચ્છન્ન શક્તિને વ્યક્ત કરનાર પણ જીવો હોય છે અને તે સર્વથી ઉપરને સ્થાનકે ચાલ્યા જાય છે. આ આખું નાટક બતાવવું એ મહારૂપક છે અને તેને રૂપક કથા ન કહેવી એ વાત ચાલે તેમ નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિનો ખરો આશય સંસારીજીવને ચીતરવાનો છે અને જે રૂપક દ્વારા અંજન, જળ અને અન્નનો પ્રયોગ કરવાનો છે, એની વિપુલતા દાખવી એને રજૂ કરવાનો છે અને તે સર્વ પાસે રજૂ કરી તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. આથી બહિરંગ પાત્રોને રૂપક કથામાંથી બાદ કરી શકાય તેમ નથી. તેઓ જીવતાજગતા પાત્ર છે, પણ છતાં તે પણ રૂપકો જ છે અને તે રૂપક નથી એમ કહેવામાં તો લગભગ આખી વાર્તાનો આશય ઊડી જાય તેમ છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં આ કથાનું પૂર, રૂપકોની સચોટતા, આખી સંસારઘટનાને રૂપક કરવાનો પ્રયત્ન અને તેમાં કર્તાએ મેળવેલ ફતેહ જોતાં આ ગ્રંથને રૂપક કથાનો અદ્ભુત ગ્રંથ કહી શકાય તેમ છે. આ સર્વ હકીકત બનીઅનના સદર ગ્રંથ સાથે તેની સરખામણીને અંગે નિશ્ચિત થાય છે અને પ્રસંગોપાત ડૉ. થાકોબીના અભિપ્રાય પર ચર્ચા પણ થઈ જતાં તેનો રૂપક કથાનો સ્વાંગ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે.

રૂપક કથા શી વસ્તુ છે અને તેને અંગે શ્રી સિદ્ધર્ષિમાં મૌલિકતા કેટલી છે અને રૂપકકથાકાર તરીકે તેમનું સ્થાન શું છે તે વિચાર્યું. હવે આ ગ્રંથની ખીજ ખાસીઅતો તપાસી જઈએ.

૧૩. એ કાવ્યગ્રંથ છે, એમાં નવે રસની યોગણ છે—

કાવ્યની વ્યાખ્યા કાવ્યં રસાત્મક વાન્યમ્ કરી છે જે અથમાં રસાત્મક વાક્યોનો જથ્થો હોય તે કાવ્યનો અથ કહેવાય છે શ્રી સિદ્ધર્ષિની રચના ગદ્ય અને પદ્ય રસમય વાક્યોથી ભરપૂર છે એમાં લગભગ એળ હળાર શ્લોક છે એમ જે એમણે અથની આખરે લખ્યું છે તેનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે જે બત્રીશ અક્ષરોનો એક શ્લોક ગણવામાં આવે તો એ અથનું દળ એળ હળાર શ્લોકપ્રમાણ થાય અગાઉ અમુક અથનું પ્રમાણ બત્રીશ અક્ષરના એક શ્લોકને હિસાબે જ થતું હતું અને પૌથીઓનું વેચાણ કે લખામણી જ્યારે નક્કી કરવા હોય ત્યારે પુસ્તકમાંથી ગમે તે એક પાનું ઉઘડી એક પદ્ધતિમાં કેટલા અક્ષરો છે અને આખા પાનામાં કેટલી પદ્ધતિ છે તેનો ગુણાકાર કરી તેને ૩૦ વડે ભાગી જે આવે તેને આખી પ્રતના પાનાવડે ગુણી કિંમત કરવામાં આવતી હતી અત્યારે પણ લિખિત પ્રતનું કયવિકય એ જ ધોગણે થાય છે લખનાર ધ ધાદારી લહી-આની કલમ એક સરખી એવી ચાલતી કે એ હિસાબમાં ઘણે ભાગે ભૂલ થતી નહિ^૧

એ ધોગણે એળ હળાર શ્લોકપ્રમાણ અથમાં લગભગ અઘો ભાગ ગદ્યનો છે અને અઘો પદ્યનો છે સાહિત્યની નજરે જેમાં કલ્પનાની લવ્યતા હોય અને સર્વ રસની પુષ્ટિ જેમાં થતી હોય તે ‘કાવ્ય’ ગણાય છે—પછી તે ગદ્ય હો કે પદ્ય હો કાદ બગી અથ આખો ગદ્યમાં છે, છતાં એના વર્ણનોમાં વિશિષ્ટ લવ્યતા હોઈને એ કાવ્યનો અથ ગણાય છે એવી ગીતે ગદ્ય કે પદ્ય બન્ને કાવ્યની વ્યાખ્યામાં આવવાના ખીજા અનેક દષ્ટાન્તો આપી શકાય, પણ તે બિનજરૂરી છે, કાગણ કે એ નિર્ણય મર્વત્ર સ્વીકારાયલો છે

આ અથના પ્રત્યેક વાર્તાવિભાગમાં કલ્પનાની લવ્યતા છે એ

૧ જાપેલ અથની પદ્ધતિ ગણતા મારે હિસાબે બાવીશ હળાર ઉપર શ્લોકો થાય છે, પણ શ્લોકો જાપતા જગા ખાલી ગ્રહ છે તેને હિમાબે મત્તર હળાર ઉપર શ્લોક થવા જાય છે અને એળ હળાર શ્લોકનો હિસાબ મધ્યમગ્રંથો ભાગે છે

ખાખત જરૂર ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. રૂપક કથા કરવા માટે લવ્ય કલ્પના કરી તે વાત તદ્દન પૃથક્ છે. એ કલ્પના તો લવ્ય હોવા ઉપરાંત તદ્દન નૂતન, મૌલિક અને અતિ વિશિષ્ટ છે તે આપણે ઉપર વિચારી ગયા; પણ એના કાવ્યત્વની ચર્ચા કરતાં વર્ણનની લવ્યતા ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે. એનાં દાખલા અનેક છે, પણ ગ્રંથમાંથી નીચેના પ્રસંગો માત્ર તેના છૂટાછવાયા દાખલા તરીકે વિચારીએ તો કલ્પનાની લવ્યતા અને રસની રેલમહેલ જોઈ શકાશે.

૧. ચોથા પ્રસ્તાવમાં ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે પ્રમત્તતા નદીની વચ્ચે તદ્વિલસિત ક્ષીપમાં ચિત્તવિશ્લેષ મંડપ નાખી તેમાં તૃણા-વેદિકા પર વિપર્યાસ સિંહાસન મૂકી તે પર મહામોહ રાજાને ખેસાડી તેના પરિવારનું વર્ણન કર્યું છે (પ્ર. ૪, પ્ર. ૬) તે આખું વર્ણન લવ્ય કલ્પનામય છે. એ રૂપકની નજર ખાળુ ઉપર રાખતાં માત્ર ચિત્રની નજરે પણ ખરેખર અદ્ભુત છે.
૨. ધનશેખરના ચરિત્રમાં (પ્ર. ૬, પ્ર. ૭) હરિકુમારને દરિયામાં ફેંકી દેવાનો પ્રસંગ અને તેને જ પરિણામે એ સમુદ્રદેવની સહાયથી રાજ્યગાદીએ ખેસે છે એ આખું પ્રકરણ—‘ ભર દરિ-યેથી રાજ્યસિંહાસને ’ અદ્ભુત કલ્પનાથી ભરપૂર છે અને વર્ણન પણ રસાત્મક છે. એ ચિત્ર તરીકે પણ મહાન છે.
૩. ગુણધારણના ચરિત્રમાં (પ્ર. ૮, પ્ર. ૩) તારામૈત્રક થયા પછી ખીજે દિવસે ગુણધારણ અને મહનમંજરીનો મેળાપ થાય છે, ત્યાં કનકોદર તેમના આહુલાદમંદિર ખગીચામાં સૂક્ષ્મવિધિએ લગ્ન કરે છે, તે વખતે ચાલતે લગ્ને આકાશમાં ખૂમ પડે છે, કનકોદર અને તેના વિરોધી વિદ્યાધરોને લડાઈ શરૂ થાય છે—એ સર્વ વર્ણનમાં બનાવોની સત્વરતા અને કલ્પનાની લવ્યતા અપ્રતિમ છે. તે લવ્ય ચિત્ર રજૂ કરે છે.
૪. બઠરગુરુ કથાનક (પ્ર. ૫, પ્ર. ૧૬) ના ઉત્તર ભાગમાં ગુરુ રાત્રે શિવાલયમાં જઈ ચોરો ઊંઘતા હતા ત્યારે દીવો સળગાવે છે અને પછી હાથમાં વર્જદંડ લઈને સર્વ ચોરોને ફટકાવે છે. એ આખી કલ્પના અસરકારક છે. રાત્રિના ખાર વાગે મંદિરમાં દીવો સળગાવવાની વાત સ્વતઃ વિશિષ્ટ કલ્પનાથી ભરપૂર છે.

૫ બાળ કામદેવના મ દિગ્મા જાય છે, સામાન્યખુદ્ધિ દરવાજા પર ખડો ગહે છે, કામદેવની ખાલી શય્યા પર તે સૂવે છે, મ દિરમા જ એને અતિ સ્વરૂપવાળી યુવાન મદનકદળીનો સ્પર્શ થાય છે- તે આખુ વર્ણન (અ ૩, પ્ર ૮) અને ત્યાગપછી દશમા પ્રકરણમા એ મદનકદળીના વાસલુવનમા દાખલ થાય છે અને કોમળ શય્યા પર ઊંઘી જાય છે, પછી ગજના આગમન શબ્દથી જાગી જઈ પછાડી ખાઈ જમીન પર પડે છે (અ ૩, પ્ર ૧૦) એ આખુ વર્ણન કદપનાલવ્ય હોવા સાથે અત્યંત આકર્ષક છે

આવા અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી શકાય તેમ છે અથર્વકર્તાની કદપનાની લવ્યતા એટલી ઉત્તમ પ્રકારની છે કે એનું વર્ણન કંપુ મુશ્કેલ છે એમા મોહરાય અને ચારિત્રરાજની આખી લડાઈના રમાત્મક વર્ણનો તો લેખકની કદપનાને ઉત્કૃષ્ટ આકાશમા બતાવે છે

કાવ્યનો ખીજો ગુણ કદપનાની લવ્યતા ઉપગત વર્ણનોમા આવે છે એમા જે વર્ણનો આવે તે હૃદયગમ અને સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ અને છતાં ગૌંવધી ભગ્નપૂર હોવા જોઈએ કાવ્યની નજરે વર્ણનોનો તો કાંઈ આખા અથમા પાર નથી, પણ આપણે નીચેના વર્ણનો દાખલા તરીકે જોઈએ એ વર્ણનો વાચતા આ કાવ્યમય છે એમ જરૂર જણાશે

૧ રાઠ્ઠવર્ણન (અ ૪, પ્ર ૮, પૃ ૭૮૫-૬) હેમતવર્ણન (અ ૪, પ્ર ૮, પૃ ૭૮૭-૬) શિશિવર્ણન (અ ૪, પ્ર ૨૦, પૃ ૬૧૭-૫) વમતવર્ણન (અ ૪, પ્ર ૨૧, પૃ ૬૨૧-૪) શ્રીમ્-વર્ણન (અ ૪, પ્ર ૩૭, પૃ ૧૦૬૬-૧૧૦૦) વર્ષાવર્ણન (અ ૪, પ્ર ૩૭, પૃ ૧૧૦૧-૩)

૨ અદૃષ્ટમૂલપર્યંતનગર વર્ણન (અ ૧ પીઠબધ પૃ ૫૧-૩)

૩ મનુજગતિનગરી વર્ણન (અ ૨ પ્ર ૧ પૃ ૨૫૨-૭)

૪ ઈર્મપગિણામના સ સાગનાટકનું વર્ણન (અ ૨ પ્ર ૨ પૃ ૨૬૦-૨.)

૫ આગનું વર્ણન તે વખતની લોકોના મનની સ્થિતિ (અ ૭, પ્ર ૨, પૃ ૧૬૫૮-૯)

૬ સ માગ્નજગમા બને ચકોનું વર્ણન (અ ૭, પ્ર ૮, પૃ ૧૭૪૩-૪૪)

આમાં વર્ણનની નજરે જ ઉપરની હકીકત વિચારવાની છે. એનાં રહસ્યો કે ભાવાર્થો વિચારવાનો પ્રસંગ જુદો છે. અહીં કહેવાની હકીકત એ છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ઉપરનાં (તેમજ બીજાં અનેક) વર્ણનો એવી સુંદર રીતે કર્યાં છે અને કલ્પનાચિત્રો એવાં સુંદર રજૂ કર્યાં છે કે એ વાંચતાં આપણે જાણે તે સ્થાન પર હાજર જ હોઈએ એમ આપણાં મન પર છાપ પડી જાય છે. જો આપણામાં કલ્પનાનો છાંટો પણ હોય તો આપણે બરાબર ચિત્ત-વૃત્તિને છેડે ઊભા રહી પ્રકર્ષ ને વિમર્શની જેમ આખી મોહરાયની ચાળવણી જોઈ શકીએ અને ઊડીને જૈનપુરમાં વિવેક પર્વતના શિખર ઉપર પણ જઈ આવીએ અને એ જૈનપુરના જીવવીર્ય સિંહાસનને અને તે પર બેઠેલા શાંતમૂર્તિ ધર્મરાજને (ચારિત્રરાજને) જોઈ આવીએ. જો આપણને ગ્રંથકર્તા આવી રીતે પોતાની સાથે રાખી શકે, એની મરજીમાં આવે ત્યાં એ આપણને લઈ જઈ શકે તો એનું વર્ણન સફળ છે અને એ સફળતામાં ' કાવ્યત્વ ' છે. કલ્પનાની લવ્યતા અતિ ઉચ્ચ હોય, પણ તે વાચકને અગ્રાહ્ય હોય કે કલ્પનાતીત હોય તો તે કાવ્ય સ્ખલનાત્મક છે. એ વિશિષ્ટ અભ્યાસીને લક્ષે ઊંચે ઉડાવે, પણ પ્રાકૃત જનતાને એ અનભિગમ્ય હોઈ નિરર્થક છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલ્પના અને તેમનાં વર્ણન અતિ વિશિષ્ટ હોવાં છતાં બહુ સાદાં અને પ્રાકૃત મનુષ્યની કલ્પનાને પણ ડાલાવનારાં હોઈ તેની સાથે જ લવ્ય કલ્પના કરનારને વિશિષ્ટ અસર ઉપજાવનારાં છે. આવું બેવડું કાર્ય કઈ રીતે થની શક્યું હશે તેનો વિચાર કરવા સાથે તેનું પરિણામ જોઈએ એટલે આ ગ્રંથનું કાવ્યત્વ બરાબર સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

એમણે વર્ણનોમાં પ્રાણ મૂક્યાં છે. એમનાં વર્ણનો માત્ર વર્ણન ખાતર નથી. એમને વર્ણન ખાતર એક વાક્ય પણ લખવું નહોતું. એમણે સંસારીજીવની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી છે કે ' મારા ચરિત્રમાં ઘણે ભાગે ગૂઢ અર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી. ' (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૮૦૦) એ હકીકત ઉપર અગાઉ વિવેચન કર્યું છે એ જ પ્રતિજ્ઞા એમને વર્ણનમાં પણ જાળવવાની હતી અને સાથે તેમાં પ્રાણ પણ મૂકવા હતા. એમની નજરમાં એક પર્વત કે નદી, સિરોવર કે વિમાન, મંડપ કે મંચો અજીવ પદાર્થો નહોતાં. એ કુંગ-

રના પ્રત્યેક પથ્થર્થમા, પ્રત્યેક શિખરમા તેમજ નદી કે અટવીમા પ્રાણુ જોઈ ગદ્યા હતા અને એ પ્રાણુ એમને કળાની નજરે અથવા કળા સાથે ગતાવવા હતા એ સિપ્રા નદી જુએ તો એમા માળવાની વિલાસિનીઓના કુચતટોને નદીના પ્રવાહ માથે અદ્વજાતા ગતાવવામા સાર્થકતા માનતા નહોતા, પણ એમના મનમા સિપ્રા ઓગ હતી, માલવીઓ ઓગ હતી, કુચતટો ઓર હતા, ઊર્મિમાળાઓ ઓર હતી, અને આસ્કાલન ઓગ હતા એ દરેકમા ગૂઢ લાવો જોઈ ગદ્યા હતા અને એ વ્યક્ત કવ્વાની એમનામા તાકાત હતી આમા અન્ય કાવ્ય કવ્વાનું ઉપર આક્ષેપ કવ્વાનો આશય નથી મારો ઈગદો શ્રી સિદ્ધર્ષિના પ્રત્યેક વર્ણનમા ગ્હેલ ગૂઢ લાવ વ્યક્ત કવ્વાનો અને તે લાવ ગતાવતા તેમણે કળાકાર તરીકે જે સદ્ગતા મેળવી છે તે ગતાવવાનો છે એમણે અગ્ધટ ઘટ્ટી-રેટ જોયો (પ્ર ૭, પ્ર ૪) અને આપણે પણ અનેક વાર જોઈએ છીએ, પણ એમણે એમા શુ જોયુ તે વિચારવા જેવુ છે, છતા રેટનુ વર્ણન કળાકાર તરીકે જગ પણ એમણે નરમ પડવા દીધુ નથી એમણે દારુની શાળા-પીઠુ જોયુ (પ્ર ૭, પ્ર ૩) તો ત્યાથી પણ ઓધ શોધી દાઢ્યો મ માર પચ્છી વૈગ્ય પ્રાપ્ત કવ્વાનુ સાધન દારુના પીઠામાથી પ્રાપ્ત થાય એ તો કલ્પનાની અવધિ છે વેશ્યાવાડેથી શિખામણુ લઈ આવનાગની જેવી એ તો ફર્લલ વાત થઈ, છતા એમને તો કોઈ પણ વસ્તુ તત્ત્વજ્ઞાનીની નજરે જેવી હતી એટલે એ શ્રાદ્ધા ત્યારે જે વસ્તુ એમની નજરમા આવી, તેનો, એમણે ઉપયોગ કર્યો છે અને તે પણ ઘણી સદ્ગ રીતે કર્યો છે

મને એમ લાગે છે કે એક દિવસ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઉપાશ્રય ગહાર નીકળ્યા હશે અને જે ગનાવ ગને તેમાથી વૈગ્ય લેવાના પ્રમ ગો ઉપસ્થિત કવ્વાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હશે આપણે એક કલ્પના કરીએ તેઓ ઉપાશ્રયમાથી ગહાર નીકળ્યા ત્યા આગની ગૂમ પડી હશે, દોરાદોડ ચાલી હશે, સમય મવાગ્ના પાત્ર છ વાગ્યાનો હશે, તેઓથી સ્થરિલ જતા હશે, આગળ ચાલતા ગત્રે દારુ પી મન્ન ગનેલાના ધયેલા હાલકવાલ નજરે જોયા હશે, નગર ગહાર નીકળ્યા ત્યા અઝ્ઞોત્રય થઈ ગયો હશે, ખેનગ્માં રેટ શરૂ થઈ ગયો હશે, સ્થરિલ દાર્યથી પરવાની પાછા ફરતા હશે, ત્યા દન્વા-

બને નાકે મઠમાં લોજનનો વ્યવસાય ચાલી રહેલો જોયો હશે, બજારમાં વ્યાપારી લોકની ધમાલ જોઈ હશે, એમના તાત્કાલિક અસર થાય તેવા મગજ (impressionable brain) પર એ સર્વ બનાવની છાપ પડી હશે અને પછી તે જ વખતે સાતમા પ્રસ્તાવના ખીજથી નવમા સુધીના પ્રકરણોની સંકળના કરી નાખી હશે.

છ મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગમાં અસાધારણ બળ છે, એમાં ઊંડું જ્ઞાન છે, જનસ્વભાવનો વ્યવહાર અભ્યાસ છે અને કલ્પનાની લવ્યતા સાથે હકીકતને સુદાસર ચર્ચવાનું જોમ છે. આવી રીતે અસાધારણ જોમ લાવવા સાથે પ્રાણુવાહી હકીકત બનાવવાની તાકાતમાં તેમના ગ્રંથનું વિશિષ્ટ 'કાવ્યત્વ' છે. એ કાવ્યત્વને અંગે ભાષાશૈલીનો ઉપયોગ પણ એટલો જ વિશિષ્ટ અને ઉપયોગી ભાવ બળવે છે તે હવે પછી આગળ વિચારવામાં આવશે. કાવ્યાત્મક વર્ણનમાં પ્રાણુ મૂકવાની પદ્ધતિ અને ભાષા પરના અસાધારણ કાબૂને લઈને એમના ગ્રંથની ગણના 'કાવ્ય' તરીકે બરાબર થાય છે, એની પ્રતીતિમાં એમની કલ્પના અને વર્ણન તરફ ખાસ લક્ષ્ય ખેંચાય છે. તેમની વિચારદર્શનની શક્તિ અને ભાષા પરનો કાબૂ તેમજ શૈલી પર વિચારણા આગળ થશે જેની ગણના પણ એમના ગ્રંથને 'કાવ્ય' તરીકે બતાવવાના વિભાગ તરીકે સમજી લેવાની છે.

આ ગ્રંથમાં નવે રસની પોષણ છે તે બતાવવાની જરૂર ન હોય. આખો ગ્રંથ રસમય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાન્તો માત્ર અહીંતહીંથી ચૂંટીને કાઢ્યાં છે તે પરિપૂર્ણ નથી, માત્ર દોરવાણી કરવાપૂરતાં જ છે. એ વિચારતાં આ ગ્રંથ મહાકાવ્ય છે એટલું ચોક્કસ જણાશે એ એનો આશય છે.

૧. નંદિવર્ધન અને વંગરાજના યુદ્ધવર્ણનમાં વીરરસની પોષણ છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૨૧-૨.)

૨. હરિકુમારને ભરદ્વજે સમુદ્રમાં નાખવાના પ્રયત્નનો પ્રતિકાર અને તેને મહારાજ્યસિંહાસનની પ્રાપ્તિમાં અદ્ભુતરસ જામે છે. (પ્ર. ૬, પ્ર. ૭.)

૩. લડાઈ છૂટી નંદિવર્ધન કુશાવર્તનગરમાં પેસે છે તે વખતે કનકમંજરી સાથે એને તારામૈત્રક થાય છે અને તે પછી તે

ગત્રિએ તેની અને નદિવર્ધનની જે વિગ્હ દશા વર્ણવી છે તેમા ખરો શૃંગારરસ જામે છે. તારામૈત્રક પૃ ૫૮૯ મા વાય છે અને વિગ્હદશા વર્ણન પૃ. ૫૯૮-૬૦૧ મુધીમા કપિજલા કરે છે તે ખરેખર શૃંગારના પ્રખર કવિને ભૂલાવે તેવું છે (પ્ર ૩, પ્ર ૨૪)

૪ સાત પિશાચીઓનું આખું વર્ણન રૌદ્ર રસનો નમૂનો છે (પ્ર ૪, પ્ર ૨૮, પૃ ૬૬૪-૧૦૧૧)

૫ મોહગય ને આગ્નિરાજના યુદ્ધના બે પ્રસંગો ધર્મવીર રસના નમૂના છે પ્રથમ વર્ણન માટે જુઓ (પ્ર ૫, પ્ર ૧૬, પૃ ૧૩૧૬-૭) અને બીજા વર્ણન માટે જુઓ (પ્ર ૮, પ્ર ૮, પૃ ૧૬૩૭-૯)

૬ હરિકુમારના મિત્રો મન્મથ, પદ્મકેસર, લલિત, વિલાસ, વિભ્રમ અને કપોલ જે ગૂઢ મરકરી અને વાતાવિનોદ બુદ્ધિપૂર્વક કરે છે તે ઉચ્ચ પ્રકારના હાસ્યરસનો નમૂનો છે (પ્ર ૬ પ્ર ૩ પૃ ૧૪૯૧-૧૫૦૩)

૭ તુલસિખંડ ઉપર ખાલિશ અને કોવિદ ચઢે છે, કિન્નરના મધુર ગાન સાંભળે છે અને રસહોલનમા પડી જતા પકડાઈ જાય છે એ અદ્ભુતરસ છે (પ્ર ૭ પ્ર ૧૨ પૃ ૧૭૮૨-૩)

૮ વિવેક પર્વતપદ્મી અવલોકન કરતાં વાસવ શેઠના ઘરમા આનંદસ્થાને એકદમ શોક થઈ જાય છે એમા કરુણરસનો ભાવ આવે છે (પ્ર ૪ પ્ર ૨૬ પૃ ૬૮૦-૧)

૯ વમતગાજ લોલાક્ષના પ્રકરણમા કુદરતનું વર્ણન કર્યું છે તેમા અદ્ભુતરસનો ભાવ આવે છે (પ્ર ૪ પ્ર ૨૧ પૃ ૬૨૧-૨૪) એમા મુગધાનગોષ્ઠિનું વર્ણન આવે છે તે હાસ્યરસમા પણ જાય છે (પૃ ૬૨૪)

૧૦ લોલાક્ષ ગજના ત્યારપત્રીના પ્રકરણમા પ્રથમ નાચ વખતે હાસ્યરસ, ત્યારપછી મર્યાદાલગ વખતે બીભત્સ રસ અને બન્ને ભાઈઓને લગાઈ વાય છે ત્યાં રૌદ્ર રસ આવે છે (પ્ર ૪ પ્ર ૨૩)

૧૧. ચિત્તસમાધાન મંડપની આખી રચના અને ચારિત્રરાજના ચાર મુખનું વર્ણન અદ્ભુત રસનું દ્વિતીય છે (પ્ર. ૪, પ્ર. ૩૩ પૃ. ૧૦૪૩ અને પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૧૦૫૬-૬૩.).
૧૨. બુધસૂરિના ઉચ્ચ દિવ્ય દર્શનમાં અદ્ભુત રસ અને ધર્મવીર રસની સહયોજના જણાય છે (પ્ર. ૫, પ્ર. ૧૧ અને પ્રકરણ ૧૨.).
૧૩. બઠર ગુરુ કથાનકમાં બીભત્સ રસનો આવિર્ભાવ છે (પ્ર. ૫, પ્ર. ૧૫.).
૧૪. મિથુનદ્રવ્ય અંતર કથામાં હાસ્યરસ અને અંદરખાને શૃંગાર રસની પ્રચુરતા જણાય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૦૮-૪૧૬.) અને તેમાં પ્રતિબોધકાર્ય સમક્ષ ત્રણ બાળકો નીકળે છે, તેમાંના છેલ્લાં બે બીભત્સ રસ પૂરો પાડે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૭. પૃ. ૪૨૩.).
૧૫. અંતરંગ રાજ્યમાર્ગ-ઔદાસિન્ય રાજ્યમાર્ગથી માંડીને સમતા નામની યોગનાલિકા સુધીનો—અદ્ભુત રસનું દ્વિતીય પૂરું પાડે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૬૦૧-૮.)
૧૬. મનીષી નિષ્કમણોત્સવ અને દીક્ષા સમયનો પ્રતિબોધ શાંત રસનું ભવ્ય વર્ણન પૂરું પાડે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૬ અને ૫૪૨ થી.)
૧૭. રિપુહારણને તપન ચક્રવર્તીના સેવકો ફટકા મારે છે તે બીભત્સ રસ વર્ણન છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૪ થી.)
૧૮. લોકોદરમાં આગનું પ્રકરણ વર્ણનમાં ભયાનક રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસની જમાવટ કરે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૨.)
૧૯. દારુના પીઠાના વર્ણનમાં બીભત્સ રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસની જમાવટ કરે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૩.)
- એ જ ધોરણે અરઘદ્વદ્વટીનું પ્રકરણ વર્ણનમાં રૈદ્ર અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૪.) ચાર વ્યાપારી વર્ણનમાં અદ્ભુત રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૬. અને ૭.) સંસારબળ્તરનું પ્રકરણ વર્ણનમાં રૈદ્ર અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮. અને ૯.)

- ૨૦ અગ્ધકૃધટી યત્રના પ્રકરણમા અફલુત રસ છે (પ્ર. ૭ પ્ર ૪)
- ૨૧ પાત્ર કુટુબીના લોજનના પ્રકરણમા બીલત્સ અને રૌદ્ર બને રસ છે (પ્ર. ૭ પ્ર ૫)
- ૨૨ આગ વ્યાપારીના કથાનકમા અફલુત રસ અને ઉપનયમા શાંત રસ છે (પ્ર. ૭. પ્ર ૬ અને ૭)
- ૨૩ શાંત રસ તો આખા ત્રયમા ભરેલો છે, પણ નીચેના દાખલાનો માત્ર નિર્દેશ કરવામા આવે છે
- (ક) ઉત્તમ ગત્યના પ્રકરણમા શાંત રસની રેલમછેલ છે (પ્ર. ૬ પ્ર ૧૪)
- (જ્વ) સ્વપ્નવિચાર પ્રકરણમા શાંત માયે અફલુત રસ છે (પ્ર. ૮ પ્ર ૫)
- (ગ) હિમલવનની આખી યોજના અને પ્રતિજોધન રચના એ જ રસનો આવિર્ભાવ છે (પ્ર. ૫ પ્ર ૧૦)
- (ઘ) બહુ શુભના કથાનકનો ઉત્તર વિભાગ અને ખાસ કરીને ગત્રે બાર વાગે મદિમા દીવો મળવાવે છે તે વિભાગ શાંત રસની ભાવનાથી ભરપૂર છે (પ્ર. ૫ પ્ર ૧૬)
- (ઙ) વિમળકુમારની દીક્ષાનો પ્રસંગ શાંતરસ પ્રગટ કરે છે (પ્ર. ૫ પ્ર ૨૦)
- (ચ) નિરવિલમ્બિતઉદ્યાનપ્રભાવવર્ણન શાંત રસથી ભરેલું છે (પ્ર. ૩ પ્ર ૧૬)
- (છ) મલવિલય ઉદ્યાનમા વિવેક કેવળી દેશના આપે છે ત્યાં શાંત રસ ભરે છે (પ્ર. ૩ પ્ર ૩૦)
- (જ) પ્રથમ કુટુબનું વર્ણન શાંત રસનું સ્થળ છે (પ્ર. ૩ પ્ર ૩૨ પૃ ૬૭૦)
- (ઝ) સ્વપ્નગત શાંત રસના સ્થળા રૂપક છે (પ્ર. ૨ પ્ર ૫ પૃ ૨૮૨ થી)

(જ) નિપ્પુણ્યકની દીક્ષા અવસરે શાંતરસ પ્રસરી રહે છે.
(પ્ર. ૧. પૃ. ૨૦૪.)

(ટ) ભવજંતુ સદાગમની પર્યાલોચનાનું જે વર્ણન સ્પર્શન કરે છે તે શાંત રસથી ભરપૂર છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૬-૮.)

આ તો સામાન્ય ઉપરટપકેની નોંધ છે. બાકી આખો ગ્રંથ નવ રસથી ભરેલો છે અને એને મહાકાવ્ય ગણવાનો દાવો એ ઉપરથી બરાબર સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉપરના રસપ્રયોગના વર્ણન સંબંધી વ્યાખ્યાના ફેરફારને અંગે મતભેદ થઈ શકે તે પર ચર્ચા કરવી અસ્થાને છે. મારો કહેવાનો આશય એ છે કે આખા ગ્રંથમાં નવે રસની પોષણા ખૂબ થઈ છે. એ મુદ્દામાં મતભેદ પડવાનો મને સંભવ લાગતો નથી અને મારા મતે એને મહાકાવ્ય ગણવા માટે એટલી વાત પૂરતી છે.

૧૪. એ ગ્રંથ એપિક (Epic) ગણાય ?

પ્રથમ ‘ એપિક ’ એટલે શું તેનો ખ્યાલ કરીએ. એનો અર્થ કૌશકારો “ વીરચરિત વર્ણન, મહાકાવ્ય અથવા વીરપુરુષધર્મિ-હાસ ” એમ કરે છે. અત્યારે ઈંગ્લીશ સાહિત્યમાં ‘ ઇલીયડ ’ (Iliad) નું ભાષાવતરણ અને સંસ્કૃતમાં ‘ મહાભારત ’ ને એપિકની કક્ષામાં ગણવામાં આવે છે. એમાં એક જબરજસ્ત લડાઈનું વિસ્તૃત વર્ણન આવે છે અને તેને અંગે નાયકના પરાક્રમનું વર્ણન સાથે હોય છે. એ ઉપરાંત કાવ્યની નજરે એમાં મહાકાવ્યના સર્વ ગુણો હોય છે. કેટલાક મત પ્રમાણે એવા ગ્રંથની લાંબાઈ પણ ઘણી મોટી હોય એ વાત પણ અગત્યની ગણવામાં આવે છે. વીર રસને એમાં પ્રાધાન્ય આપેલ હોય છે અને કલ્પનાની ભવ્યતા અને ઉડ્યનો એવા ગ્રંથમાં ઠામ ઠામ જોવામાં આવે છે.

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથાનો નાયક અનુસુંદર ચક્રવર્તી છે. એના આખા ચરિત્રનું વર્ણન એના મુખથી કહેવરાવવામાં આવ્યું છે; અને તે પણ અમુક આશયને લક્ષમાં રાખીને કહેવામાં આવ્યું છે. આશયને આપણે હાલ આ પ્રસ્તુત બાબતને અંગે જરા દૂર રાખીએ તો, એના ચરિત્રમાં લડાઈના વર્ણન સિવાય

ખીલુ કાઈ નથી એની આતર ગજધાનીમા એ લશ્કર ગોઠવાઈ ગયા છે અને જન્નેના જળગ પડાવો મોરચા માડીને પડેલા છે ચિત્તવૃત્તિ અટવીના એક નાકા ઉપર મોહગજના સૈન્યનો પડાવ જમાવ્યો છે અને ખીલુ ખાલુએ આગ્નિગજનો પડાવ જામ્યો છે

ચોથા પ્રસ્તાવમા એમના પડાવનું વર્ણન જ કર્યું છે અને આપણે મામસામા લશ્કરનું વર્ણન કહીએ એના પ્રકરણ ૯ થી ૧૮ સુધીમા એક ખાલુના (મોહગજના) આખા લશ્કરને વર્ણવ્યું છે એ ૧ પ્રસ્તાવમા પ્રકરણ ૩૩ થી ૩૬ સુધીમા ખીલુ ખાલુના આગ્નિગજના લશ્કર અને તેના સ્થાનાદિનું વર્ણન આવે છે આ આખી ચોથાના ' એપિસ્ટ ' ની ચોજના (placing) ને અનુરૂપ છે

મોહગજ પોતાનું કાર્ય પ્રથમ મત્રીદ્વારા સાધે છે એ વિષયાભિલાષ મત્રી પોતાના પાંચે ખાળકોને—સ્પર્શન, ગ્મના, દ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્રને—એ કાર્યમા યોજે છે એ લડાઈની ગજનીતિમા કૃતનીતિ ખગખર અનુરૂપ છે એ પાંચે વિષયાભિલાષ મળી જઈને એ કાર્ય ત્રીજી સાતમા પ્રસ્તાવ સુધી ખગખર ચાલે છે અને એ અતગ્વાર્તા લડાઈના મામલાને અંગે જ થયેલી છે તે અદગખાનેથી સુદાની અતગ્વાર્તા સમજી ખ્યાલમા ગખવી પાચમા પ્રસ્તાવમા લડાઈના મોગ્યા મડાય છે ઓગણીશમા પ્રકરણમા પ્રથમ આરિત્રરાજનો સુલટ ધવાય છે લડાઈની પહેલા કઠ્ઠી જોઈતી ધરમા અદગઅદગની સલાહ, પોતાના ખગખી વિચારણા, સામાના ખગખી તુલના, લશ્કરી માણુમોનો બુસ્મો, વિનીત (Civilian) નો મયમ અને હૃતને મોકલવાની વાતો એ મર્વ લડાઈના મોગ્યા મડાવાના પગણો છે હૃતના સદેશા ભાગી પડે છે, લડાઈ જામે છે, નાયક પોતાના હાથમાં ન હોવાથી આગ્નિગજના લશ્કરમા ભગણુ પડે છે, નાશભાગ થાય છે અને આવી ભયકર લડાઈના મૂળ કાણુ જેમ હુમેશા તદન નામના હોય છે તેમ સતોષે લીધેલ વલણ તેની કાણુભૂત જણાય છે પ્રથમ લડાઈમા આગ્નિગજની હાલ થાય છે છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમા છ વર્ષના ગજ્યને અંગે મોહગજના દગખાગમા અને આગ્નિગજના દરખારમા જે વિચાગણુઓ ચાલે છે, સલાહો લેવાય છે અને કાર્ય થાય છે તે મર્વ લડાઈના તંત્રના આવિર્ભાવો છે

સાતમા પ્રસ્તાવમાં લડાઈ વધારે આકરું રૂપ લે છે. મોહરાજને જણાય છે કે એમણે જાતે જ મેદાને જંગમાં ઉતરવું જોઈએ. એને જણાયું કે પોતાનો મિત્ર રાજા જ્ઞાનસંવરણ પાછો હુલ્યો છે, માટે શત્રુને મૂળથી ઉખેડી નાખ્યા વગર હવે છૂટકો નથી. પછી આખા લશ્કરને તૈયાર રાખ્યું અને પરિઘ્રહને સાથે લઈ મોહરાજ પોતે જ રણસંગ્રામમાં ઉતરી પડ્યા. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧) મોહરાજની મદદે સાગર-બહલિકા-પરિઘ્રહ આવ્યા, છતાં એનું જોર નરમ પડતું હતું એમ ચોક્કસ લાગવા માંડ્યું, એટલે મહામોહરાજએ જાતે જ મહા આક્રમણ કર્યું (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫) અને એમાં એમણે પોતાના મિત્રરાજાઓ અને પોતાના આખા લશ્કરનો ઉપયોગ કરી નાખ્યો. આ અતિ આકરા આક્રમણમાં એ દ્રાવ્યો અને ચારિત્રરાજને છૂપાવું પડ્યું.

આઠમા પ્રસ્તાવનો પ્રથમ વિભાગ લડાઈનો જ છે. આઠમા પ્રકરણમાં ભયંકર આંતરયુદ્ધ થાય છે અને નવમા પ્રકરણમાં આખરે મોહરાજનો પરાજય થાય છે. આમાં દશ કન્યા સાથે લગ્ન, સુખોપભોગ વિગેરે સર્વ લડાઈના પેટામાં આવે છે.

આ રીતે જોઈએ તો નાયકની અંતરંગ લડાઈની વાર્તા આખા ગ્રંથમાં આવે છે. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં ૧૯ મા પ્રકરણમાં લડાઈને અંગે રાજનીતિના આખા શાસ્ત્રનું બહુ મુદ્દાસર વર્ણન કર્યું છે. એમાં છ ગુણો, પાંચ અંગો, ત્રણ શક્તિ, ત્રણ ઉદય સિદ્ધિ, ચાર નીતિ અને ચાર રાજવિદ્યાનું જે મુદ્દાસર વર્ણન કર્યું છે તેના વિસ્તારમાં લડાઈની સર્વ હકીકતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એમાં સંધિ વિઘ્રહના પ્રસંગ અને સામ-દાનાદિ નીતિ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (પૃ. ૧૩૦૬-૧૩૧૦). એ ઉપરાંત દૂતપ્રેષણ, શત્રુ સંબંધી તપાસ, લશ્કરી ખાતાનો બુસ્તો, સ્ત્રીવીલિયનની ચારે બાજુની તપાસ, લશ્કર ઉપર દિવાની અંકુશની જરૂર વિગેરે અનેક લડાઈની વાર્તા અને ખુદ લડાઈ થાય છે તે સર્વ એ ગ્રંથની વીરરસ પોષણતા બતાવે છે. એ રીતે જોતાં લડાઈની હકીકતોથી આખો ગ્રંથ ભરપૂર છે એમ કહી શકાય. એના દાખલા આપવાની જરૂર નથી, કારણ કે આખા ગ્રંથમાં ગમે ત્યાં જોવામાં આવશે તો ત્યાં અંતરંગ અને બાહ્ય યુદ્ધની વાર્તા પ્રચુર દેખાશે. ખુદ લડાઈના પ્રસંગોનો પાર નથી:

પાત્રમા પ્રસ્તાવમા આગ્નિગૃહ અને મોહુગય વચ્ચે ભારે યુદ્ધ વાય છે, (પ્ર. ૫ પ્ર. ૧૯ પૃ ૧૩૧૬) ફરી વાર આઠમા પ્રસ્તાવમા ભયદ્ર આતમ્યુદ્ધ થાય છે, (પ્ર ૮ પૃ ૧૯૩૭) એ ઉપગત નદિવર્દન અને વિલાકરતુ યુદ્ધ પણ ઘણું સાગ વર્ણવ્યું છે (પ્ર ૩ પ્ર ૨૩ પૃ ૫૮૪) અને એક પ્રસંગે આકાશમા યુદ્ધ પણ ઘણું મજાનું વર્ણવ્યું છે (પ્ર ૫ પ્ર ૩ પૃ ૧૧૬૪-૭)

આ સર્વ શુ ખતાવે છે તે વિચારવા જેવું છે વીગ્ગમનુ પ્રાધાન્ય આ ત્રયમા હોવાનું કહી શકાય તેમ નથી, પણ સર્વ એ છે અને વીગ્ગમને અંગે ધર્મવીગ્ગમની પોપણા અદ્ભુત થઈ છે કાપાદાપી પૂસ્તી વીગ્ગમની વાતો તો ઘણી આવે છે, પણ એમા અઠાર દિવસ સુધી કુરુક્ષેત્રનું જે ભયદ્ર યુદ્ધ મહાભારતમા વર્ણવ્યું છે એટલું તો આવતું નથી એપિકને અંગે અત્ર કંઈ કંઈ વસ્તુ છે તે ખતાવી તેનો નિર્ણય આપવાની જવાબદારી હું લઈશ નહિ

એપિકને અંગે મહાકાવ્યત્વના શુભ હોવા જોઈએ તે એમા છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા એમા ઇતિહાસ જોઈએ તે એક જ નાયકનો છે એ ક્વાશગીર જોવાથી જણાય છે, એ એક જ ભવનો હોવો જોઈએ એવો ડાંઢ નિયમ નથી એ ત્રય લાગો હોવો જોઈએ તો તેને માટે એટલું જ કે આ ત્રય મહાભારત જેટલો મોટો તો નથી, પણ મીડટનના પેરેડાઈઝ લોન્ડની તો જરૂર મોટો છે એટલે લગાઈ એ ને ' એપિક 'ત્વનું માપક હોય તો તેમા ખામ વાધો જણાતો નથી

એક હવે પણ વધારે અગત્યની વાત વિચારવા જેવી છે અને તે એ છે કે આખા ભાષાસાહિત્યમા પછી તે મન્દુત ટે અંગે ટે દોષપણ ભાવાનુ આદિત્ય લઈએ એમા, એક જ વ્યક્તિને અવલખીને દુનિયાના સર્વ સાગ અને ખગળ ભાવોને દર્શાવનાર ડાંઢપણ પુસ્તક નહિ મળી આવે એમા વીગ્ગમ હોય તો કળ્પા નહિ હોય, માગમારી હોય તો ન્યગતા નહિ હોય, દોડાદોડી હોય તો ગ્રાતિ નહિ હોય, એક વાત વિન્નાયથી કહેવા જતા અત્તર વાત ગદી જશે, પણ સર્વ સાગ ખગળ મનોવિકાસ અને ખામ આતમ્યનાને પુરુષાર્થ આપી વ્યક્ત કરનાર દોષ ત્રય અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે સર્વ

દશાને ચર્ચનાર ગ્રંથને ‘ એપિક ’ કહેવાય કે નહિ, અથવા એથી એના એપિકપણામાં હોય તેથી પણ વધારે થાય છે કે નહિ તે વાત હું વિક્રાનોની ચર્ચા ઉપર છોડું છું, પણ એક વાત તો જરૂર કહીશ અને તે એ કે અત્યાર સુધી આપણે અમુક ગ્રંથોને જ એપિક માનતા આવ્યા હઈએ અને આપણે આપણા મતથી કોઈ અપ્રચલિત ગ્રંથ માટે દ્વાર જ બંધ કરી દીધાં હોય એમ થવું ન જોઈએ. આપણને લાગે કે અમુક ગ્રંથ જે અત્યાર સુધી આપણા જાણવામાં નહોતો તે એપિક છે અને તેના તેવા હોવાની આપણી ખાતરી થાય તો માત્ર પૂર્વના અભિપ્રાયને ફેરવવાની અગવડ ખાતર એને વળગી રહેવાની જરૂર ન ગણાય. સંસ્કૃત ભાષાને અંગે શોધખોળો ઘણી અપૂર્ણ હોવાથી આપણે હજી પરિવર્તન કાળમાં છીએ. હજી અનેક ગ્રંથો આપણે અવગાહ્યા નથી તેથી આપણા નિર્ણયો છેવટના છે એમ ધારવું નહિ, અને યોગ્ય ગ્રંથ જણાય તો તેને અંગે વિચાર ફેરવવા પડે કે બાંધેલા નિર્ણયોમાં ફેરફાર (Modification) કરવા પડે તો તે વિનાસકોએ સ્વીકારવા.

મને આ ગ્રંથમાં એપિકના ઘણાં તત્વો લાગે છે એમ તો મારે કહ્યા વગર ચાલતું નથી, પણ એ સંબંધી છેવટનો નિર્ણય હું આપતો નથી. એ સંબંધમાં એપિકને અંગે અન્યત્ર કેવા વિચારો થયા છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચીશ અને છેવટનો નિર્ણય વિક્રાનોને સોંપીશ.

૧૫. તત્ત્વજ્ઞાનનો કથાગ્રંથ:—

કળાની નજરે એ ગ્રંથના રૂપક કથા, મહાકાવ્ય અને એપિક-પણાની વાત કરી. હવે ધર્મની નજરે જોઈએ તો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાગ્રંથ છે. એમણે વાર્તાઓ જ લખી છે. છતાં એની કૂલ-ગૂંથણીની કળા સાથે એ ગ્રંથકર્તાએ તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા કરી છે. વાર્તામાં તત્ત્વજ્ઞાન ગૂંથવાનું કાર્ય સર્વથી વધારે મુશ્કેલ અને અટ-પટું છે. આપણે એક સાદું ચરિત્ર લઈએ તો તેમાં જોવામાં આવશે કે તેનો લેખક મૂળ મુદ્દો લક્ષમાં તો રાખે જ છે પણ પછી વાર્તા ચાલે ત્યારે તે વાર્તાની ધૂનમાં જરૂર તણાઈ જાય છે. આપણે ચંદ્ર રાજનો કે ધર્મિલનો રાસ વાંચીએ તો એમાં વાર્તાનો રસ જામતો ખરાબર દેખાશે, પણ પછી ગુણાવલીનાં સાહસોમાં કે ચંદ્રના

કુકડાપણામાં અદ્ભુત રસની જમાવટ જ દેખાશે ધમ્મિલતા રામમાં અગડદત્તનું ચરિત્ર ગેય કાવ્ય છે, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય ન કહી શકાય ઉપમિતિના અથર્કર્તાએ તો એના પ્રત્યેક વાક્યમાં તત્ત્વજ્ઞાન મૂક્યું છે અને ખૂણી એ કરી છે કે શ્રોતામાં કે વાચનારમાં જેટલી આવડત હોય તેટલું એ તત્ત્વજ્ઞાનામૃતનું પાન કરી લે અને નહિ તો અદ્ભુત વાર્તા તો ચાલી જ આવે એમણે નીચેના વિષયો મુખ્ય લીધા છે પણ અદરના વિષયોનો તો પાગ નથી, કાગળ કે એના પાત્રોની પ્રત્યેક અર્થ તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા છે પ્રથમ મુદ્દાના સિદ્ધાન્તોની રચના ભેદ જઈએ

(અ) સ સારીજીવનું ચરિત્ર એટલે જૈન દર્શનના અભિપ્રાયે આત્માનો વિકાસક્રમ. એને એક નજરે Theory of Evolution કહી શકાય, પણ ઇવોલ્યુશનમાં દૃષ્ટિ સમષ્ટિ તરફ હોય છે અને અહીં દૃષ્ટિ પ્રત્યેક આત્માના વિકાસ તરફ છે ઇવોલ્યુશનનો મિદ્ધાન્ત માનનાર સર્વદા આગળ પ્રગતિ જ દેખે છે અને જૈન વિકાસક્રમમાં ખીજ વિરુદ્ધ બળોના સંસ્લાવે પશ્ચાદ્ગતિ પણ થાય છે એ જૈન નજરે વિકાસક્રમમાં અને ઇવોલ્યુશનવાદમાં મોટો તફાવત છે દાખલા તરીકે ચોથા પ્રસ્તાવને છેડે સ સારીજીવ (ગિપુદાગણ) માતમી નગ્ડે જાય છે એ ઇવોલ્યુશનવાદને મતે અશક્ય છે જૈન મતનો કર્મવાદ સમજતા એ સ્પષ્ટ થઈ જાય તેવી હકીકત છે પાત્રમાં પ્રસ્તાવને છેડે સ સારીજીવ (વામદેવ) પ આક્ષપશુસ સ્થાન (તિર્યંચ)માં જાય છે એ એનો પશ્ચાત્ક્રમ છે, અને માતમા પ્રસ્તાવના મેળમાં પ્રકગણમાં એ માછલો, વાઘ, ખિલાડો થાય છે એ સર્વ જૈન નજરે વિકાસક્રમના માર્ગો બતાવે છે આ પ્રાણી અમલ અમ વ્યવહાર નગર (મૂલ્કમ નિગોદ)માં પડ્યો હોય છે ત્યાંથી એનો વિકાસ કોઈ વખત અકામ નિર્જગએ થઈ જાય અને લોકસ્થિતિ External laws of nature એ એને બહાર નીકળવા વારો આવે ત્યારે એ અત્યંત અખોધ (લયન્ન અજ્ઞાન) અને તીવ્ર મોહોદયના પ જ્ઞાત્રાવી છૂટી મ વ્યવહાર નગરે આવે એટલે દ્રિયના પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં ફરે, એમ ક્રન્તા એને એ ઇદ્રિય પ્રાપ્ત થાય, ત્રણ થાય, ચાર થાય આ વિકલ્પે દ્રિય દયામાં અથડાતા ફટાતા એ વળી પ આક્ષપશુસ સ્થાને આવે એટલે પ એ દ્રિય તિર્યંચ થાય

એ વળી પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જળચર, સ્થળચર અને ખેચરના લેહોમાં જાય. એમ કરતાં એ મનુષ્ય થાય. પંચેન્દ્રિય અવસ્થામાં પુણ્યોપાર્જન કરે તો દેવગતિમાં જાય, પાપ કરે તો નરકગતિમાં (પાપીપંજરમાં) જાય. આવી રીતે રખડપટ્ટી થયા કરે છે અને પ્રાણી વાસના કર્મ (અથવા સ્વોપાર્જિત કાર્યનાં પરિણામો) નાં ફળો આપતો ચારે તરફ રખડયા કરે છે. છેવટે જો ઘરાળર વસ્તુ-સ્થિતિ સમજી ત્યાગ કરે, વિવેકપૂર્વક સ્વમાં ઉતરે અને પરને દૂર કરે તો એનો મોક્ષ થાય છે. આ આખા વિકાસક્રમના માર્ગોને યતાવવાનો આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મને જણાયો છે. એ નજરે જોતાં એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ છે.

(આ) જૈનોના મૂળ ગ્રંથોમાં તેમજ ત્યારપછીના પ્રકરણ ગ્રંથોમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત ખૂબ મજબૂત અને બહુ ઊંડાણમાં ઉતરીને ચર્ચાયેલો છે. એના મુખ્ય આઠ વિભાગો: જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય છે અને એ પ્રત્યેકના પેટા લેહો કરતાં ૧૫૮ થાય છે. (જુઓ પ્રથમ કર્મગ્રંથ) એ પ્રત્યેકનું કાર્ય શું છે અને પ્રાણીને એ કેવી રીતે સંસારમાં જકડીને બાંધી રાખે છે એની બહુ વાતો અનેક ગ્રંથોમાં જૈન ઋષિ મુનિઓએ કરી છે. એમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતી કર્મો છે અને બાકીના બીજાં ચાર અઘાતી છે. સર્વે સંસારમાં રખડાવનાર છે અને એ સર્વમાં રાજતનું સ્થાન મોહનીય કર્મને છે. એ કર્મો કેવી રીતે કામ કરે છે અને પ્રાણીને એના સ્વભાવ ધર્મોમાં કેવી રીતે જવા દેતા નથી અને જાય તો કેવા પ્રયત્નોથી એને પાછો પોતાને ત્યાં ખેંચી જાય છે—એ સર્વ ખેંચતાણુ ખરેખર સમજવા જેવી છે. કર્મના સિદ્ધાન્તને આ પુસ્તકમાં બહુ સારી રીતે ખીલવ્યો છે. એટલા માટે બીજા પ્રસ્તાવની શરૂઆત જ કર્મપરિણામ રાજના વર્ણનથી થાય છે. એ મહાબળવાન રાજતું તેજ, એનું બળ, એનો પ્રગંઢ પ્રતાપ અને એનો નાટક જેવાનો શોખ—એ સર્વ આશ્ચર્યમાં નાખે તેવું, પણ રૂપકથી ભરપૂર અને ઘરાળર યોગ્ય છે. કર્મના સિદ્ધાન્તના જ્ઞાનનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ અને આવિર્ભાવ પ્રમત્તતા નદીના કાંઠા પર ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં થાય છે અને એની પરાકાષ્ટા કર્મપરિણામ અને ચારિત્રધર્મરાજની લડાઈમાં

આવે છે એમા બન્ને પક્ષની હાજર હોવાના કયા કયા કારણો પ્રવર્તે છે એના પેટામા આખો કર્મનો સિદ્ધાન્ત અથર્કર્તાએ ચર્ચ્યો છે આખા પુસ્તકમાં કર્મની ચર્ચા, કર્મના કાર્યની ચર્ચા, કર્મના આવિર્ભાવોની ચર્ચા એટલી છે કે એનો એક સ્થાને કે એક પ્રકરણમા નિર્દેશ થઈ શકે તેમ નથી આખો અથર્કર્મના સિદ્ધાન્તને પ્રતિ-પાદન કરનારો છે એમ કહેવામા જગપણુ વાધો નથી આ તત્ત્વ-જ્ઞાનનો અથર્ક છે એમ બતાવતા જૈન સિદ્ધાન્તની નજરે એમા કર્મના સિદ્ધાન્તની તલસ્પર્શી ફૂલગૂથણી બતાવી

(૬) આત્મા કર્મથી આવૃત્ત હોવા છતાં એની મૂળ સ્થિતિમા એ મર્વ કર્મથી પર ગ્હી મૂળ સ્વભાવે શુદ્ધ છે, એની શુદ્ધતા એનાની શુદ્ધતા માટી સાથે હોવા છતાં સત્તાગતે ગ્હેલી છે પણ પ્રયત્ન કરીને પ્રકટ કરવી પડે છે તેવા પ્રકારની છે એ હકીકત બતાવવા આગ્નિધર્મરાજ અને મોહગયના યુદ્ધો વર્ણવ્યા છે આત્માની મૂળ શુદ્ધતા બતાવવા અને એનો મોક્ષ થઈ શકે છે અને તે તેનાથી જ સાધ્ય છે એ હકીકતની કળાની નજરે આખા અથર્મા ગૂથણી કરી છે મનુષ્યત્વમાથી દેવત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે Raising of manhood to Godhood એ આખી વાર્તાનો આતર-પ્રવાહ (undercurrent) સર્વત્ર પ્રસરે છે અને એ તત્ત્વજ્ઞાનની મુદ્દાનગ વાત કરવામા આખા અથર્મનો ઉપયોગ કર્યો છે આ ગહમ્ય વધારે જોડા ઉત્તરવાથી પ્રાપ્ત છે એનું ખામ વર્ણન સાત ગણસ્રીના દોનું પ્રકરણ લખી (૩ ૪ પ્ર ૨૮) તેનાથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય અને થાય ત્યારે શુ થાય એ તેના પંચીના પ્રકરણમા (૩ ૪ પ્ર ૨૯) બતાવ્યું છે અને એનો તાદૃશ્ય ચિંતાગ બાળ અને મનીષી મના હતા તે વખતે મ તોપથી કેટાણેકો સ્પર્શન ભવજ તુના મ બ ધ-ભ ગથી કામીએ લટકાંતો હતો ત્યાં જોવામા આવે છે (૩ ૩ પ્ર ૩) આ ખાસ મુદ્દામ હકીકત છે, અને બહુ કળાપૂર્વક લગભગ દૃષ્ટક ઇન્દ્રિયો-ના પ્રસંગમા એને ગૂંચી છે, અને એ જોડા ઉત્તરવાથી જ મમનતય તેવી છે આઠમા પ્રસ્તાવને છેડે પ્રકરણ ૨૨ મામા આ તત્ત્વજ્ઞાન પગકાષાને પામે છે મનુષ્ય દેવ ધર્મ શકે છે અને મર્વમુક્ત થઈ શકે છે એ તત્ત્વરહસ્યની ગૂંથણી કરી આ કલાને તત્ત્વજ્ઞાન ડ્યાગ્ર બતાવી છે

(ફ) કોઈ પણ કાર્ય થવાને અંગે પાંચ સમવાયી કારણોની હાજરીની જરૂર છે : કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા, કર્મ અને પુરુષાર્થ. અમુક વસ્તુ થવાનો અથવા બતાવ બનવાનો સમય પાડવો જોઈએ, એમ થવાનો એનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ, એમ થવું સંભવિત હોવું જોઈએ, તદ્યોગ્ય પૂર્વક્રિયા થયેલી હોવી જોઈએ અને તે માટે પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આ પાંચ સમવાયી કારણોની ઘટના ઘણી વિલક્ષણ રીતે સ્પષ્ટતાપૂર્વક આખા ગ્રંથમાં કરવામાં આવી છે. કર્મની સત્તા બતાવવા એને સર્વનો ઉપરી રાજા (કર્મપરિણામ) બતાવ્યો. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૨.) એને અનંત પુત્રો હોવા છતાં એને અપુત્રીઆ તરીકે જાહેર કર્યો અને એની સ્ત્રી કાળપરિણતિને એ જ પ્રકરણમાં વંધ્યા બતાવી. બન્નેને નાટક જોવાના શોખીન બતાવ્યા. ભવિતવ્યતાની યોજના સંસારીજીવની સાથે તેની પત્ની તરીકે કરી દીધી. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭). એ ભવિતવ્યતા આખા ગ્રંથમાં વારંવાર ગોળીઓ (એક-ભવવૈદ્ય) આપે છે તે, તે ભવમાં ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનો સમૂહ છે (પૃ. ૩૩૦). સ્વભાવને માટે લોકસ્થિતિ નામના પાત્રની ઘટના કરી છે અને શરૂઆતમાં તન્નિયોગ દૂત પણ એ જ કાર્ય બજાવે છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭) અને પુરુષાર્થને કોઈપણ રૂપક આપ્યું નથી તે બહુ અર્થ-સૂચક વાર્તા છે. એનું બરાબર સ્થાન પ્રબોધનરતિ આચાર્યના ઉપદેશ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૯૧) માં સ્પષ્ટ આવે છે. આ સર્વ કાર્ય થાય છે તેના અંતરમાં પુરુષાર્થ જ છે. કર્મને ઉપજાવનાર એ જ છે અને એ કર્મના ચૂરા કરનાર પણ એ જ છે. આ પાંચ સમવાયી કારણોને બહુ યુક્તિપૂર્વક આખા ગ્રંથમાં કથારૂપે ગૂંથી દીધા છે. દરેક ભવ પૂરો થાય ત્યાં નવી ગોળી આપવાની પદ્ધતિ નૂતન છે, અને તેથી જ એ ગ્રંથકર્તાની અજબ કળા બતાવે છે. આ રીતે પાંચે કારણોને કળાપૂર્વક ગોઠવી દર્શ ગ્રંથકર્તાએ તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા કરી છે.

(ઙ) ગ્રંથકર્તાએ જોયું કે સંસારમાં ઘણી વખત અતિ પાપી માણસો સુખ ભોગવતાં દેખાય છે. સારા માણસો હેરાન થતાં દેખાય છે—તે વાતનો પ્રકટ ખુલાસો થવાની જરૂર છે. એટલા માટે કર્મપરિણામ મહારાજને રાજધિરાજના સ્થાનકે રાખી તેમણે દરેક જન્મ પ્રસંગે સંસારીજીવની સાથે ‘ પુણ્યોદય ’ મિત્રનો જન્મ બતાવ્યો છે. એનો પ્રથમ નામ નિર્દેશ સંસારીજીવ

મનુજગતિએ જવા નીકળે છે ત્યારે થાય છે (પ્ર ૨ પ્ર ૧૦ પૃ ૩૨૮) પછી ન દિવર્ધન સાથે જ એનો જન્મ થાય છે (પ્ર ૩ પ્ર ૧ પૃ ૩૪૫) પણ એ ન દિવર્ધનના પાપાચારથી પાતળો પડતો જાય છે ન દિવર્ધન એને ઓળખતો નથી (પ્ર ૩ પ્ર ૨૬ પૃ ૬૨૪) અને આખરે પુણ્યોદય કટાણીને ચાલ્યો જાય છે (પૃ ૬૩૬) આ સર્વ બાબત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે એવી જ ગીતે વળી એને પુણ્યોદય સાથે મૈત્રી થાય છે (પૃ ૬૮૬) અને ત્રિપુદારણુ તર્કિકે એ રાજસલામા આવે છે ત્યારે પુણ્યોદય પાતળો પડી જાય છે (પ્ર ૪ પ્ર ૩ પૃ ૭૨૭) પછી એ વધારે વધારે પાતળો પડતો જાય છે (પ્ર ૪ પ્ર ૪૦ પૃ ૧૧૨૦) એવી જ ગીતે પાચમા પ્રસ્તાવમા વામદેવ સાથે પુણ્યોદયનો જન્મ થાય છે (પૃ ૧૧૪૨) આવી ગીતે પુણ્યોદયનો દેવક પ્રસંગે સાથે જન્મ, અધમ કાયો વતા તેનું દુર્ણ જ થવું અને તે દેવ થતા સ સાગીજીવ પર પડતી વિપત્તિઓ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે એ પુણ્યોદય એક મહાતત્ત્વ-જ્ઞાનની વાર્તા રજૂ કરવા નિર્માયેલ અતરંગ પાત્ર છે આ પુણ્યોદયનું કાર્ય શું છે તે સ્પષ્ટ કરવા માટે અનેક નાના મોટા પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવા ઉપગત અથકર્તાએ આઠમા પ્રસ્તાવમા બે આખા પ્રકરણો લખ્યા છે જુઓ સદૃશ પ્રસ્તાવના પ્રકરણ ૫ અને ૬ એમા કનકોદર ગજને સ્વપ્નમા ચાગ પુરુષો આવે છે અને કુલ ધગ્ને સ્વપ્નમા પાચ પુરુષો આવે છે એ નિમિત્ત લઈને સાર્વભૌમ મહારાજ કર્મપરિણામના મેનાપતિ તરીકે પુણ્યોદય અને પાપોદયને બતાવ્યા છે (પ્ર ૮ પ્ર ૬ પૃ ૧૬૦૬-૭) અને ત્યાં પુણ્યોદયનું કાર્ય બહુ વિસ્તારથી બતાવવા માટે લગભગ પુણ્યોદયના અનેક પ્રસંગોના તેમજ પાપોદયના અનેક પ્રસંગોના દાખલા આપી આ પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચો છે અને છેવટે જીવની પોતાની યોગ્યતાનું એ સર્વને અંગે શું સ્થાન છે તેનું ત્યાં જ વર્ણન કર્યું છે આ પુણ્યોદય મિત્રનો મહાજન્મ અને એની શક્તિ અને એનું કાર્ય આખી દવાગ્રંથનામા ઓતપ્રોત વીંટળાઈ ગયું છે એ આ અધ્યકે તત્ત્વવાર્તાનો અવગનાવે છે

(ઝ) આત્માનો પરભવ ન મનાય તો અનેક હકીકત ખુલામા વગગની જ પડી ગઈ છે અતે જે લાલાલાલ-સ યોગ

વિયોગ થાય છે તેની પછવાડે કાંઈ કારણ મળી આવતું નથી, પણ પૂર્વકૃતકર્મનો સિદ્ધાંત નેટલો ઉપયોગી છે તેટલો જ પરભવમાં આત્માનું ગમન ઉપયોગી છે અને એ માનવાથી કૃતનાશ અને અકૃત-અભ્યાગમ નામનાં બે મોટાં દૂષણો દૂર થઈ જાય છે. તે આખી કથામાં સંસારીજીવનાં ગમનાગમનદ્વારા બહુ ગૂઢ રીતે દર્શાવી દીધું છે.

(ઋ) જ્યારે જ્યારે ઉપદેશ આપવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ચરણકરણાનુયોગને અંગે પ્રથમ સર્વવિરતિપણાનો ઉપદેશ આપવો અને તેમાં જેની અશક્તિ હોય તેને માટે પછી ગૃહસ્થધર્મ બતાવવો. મોક્ષમાં જવાની બન્ને માર્ગમાં યોગ્યતા છે, છતાં વધારે નજીકનો સીધો અને સરલ માર્ગ તો સર્વવિરતિપણાના સ્વીકારમાં જ છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિષ્પુણ્યક પોતાનું ઠીંકરું રાખીને ત્રણ ઔષધ લેવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં પણ તેને પ્રથમ ઉપદેશ તો ઠીંકરાને ત્યાગ કરવાનો જ આપવામાં આવે છે. ત્યાં ધર્મબોધકર સ્નેહપૂર્વક જે ઉપદેશ આપે છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (ઋ. ૧. પૃ. ૧૫૬-૭) અને પછી પૃ. ૧૬૭ માં ઉપદેશનો ક્રમ બતાવતાં પ્રથમ સર્વવિરતિનો ઉપદેશ શા માટે આપવો તેની વિગતવાર ચર્ચા કરી છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં મનીષીને સર્વવિરતિનો જ ઉપદેશ આપે છે, અરિહમનને પણ સર્વવિરતિનો જ ઉપદેશ આપે છે (ઋ. ૩. પ્ર. ૩૩), બુધસૂરિના આખા ઉપદેશમાં એ જ આશય છે, એમણે જે પ્રતિબોધ રચના કરી, ઉચ્ચ દિવ્ય દર્શન કરાવ્યું (પ્રસ્તાવ પ. પ્રકરણ ૧૧ અને ૧૨) અને છેવટે ધવલરાજ અને વિમલકુમારની દીક્ષા થઈ ત્યાં પણ એ જ મુદ્દો રજૂ થયો છે. (ઋ. ૫. પ્ર. ૨૦); પદ્મપુરુષકથાનકમાં પાંચમા પુત્ર ઉત્તમનું રાજ્ય ત્યાં જ લઈ જાય છે (ઋ. ૬. પ્ર. ૧૪) અને તે એ જ કારણે રાજ્ય તણ દીક્ષા લે છે. સાતમા પ્રસ્તાવમાં છ મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગો એ જ મુદ્દાને ઉદ્દેશીને રચાયા છે અને ગુણધારણ દશ કન્યાને પરણે છે, તેની સાથે સંપૂર્ણ સુખ ભોગવે છે ત્યાં પણ એ જ મુદ્દાની રચના થઈ છે (ઋ. ૮. પ્ર. ૭). મતલબ સર્વવિરતિપણાના ઉપદેશની મુખ્ય અગત્ય આખા ગ્રંથમાં વિસરાઈ નથી. એ વાર્તા તત્ત્વજ્ઞાનની ન કહેવાય પણ ચરણકરણાનુયોગને અંગે શાસ્ત્રાદેશ અથવા નિયમન કહેવાય,

તત્ત્વજ્ઞાનનો કથાગ્રથ]

અને વિસ્તૃત અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાન શબ્દ વાપરીએ તો શાસ્ત્રવાર્તા કે તત્ત્વવાર્તા પણ કહેવાય

(ઋ) આખા ગ્રંથમાં એક બીજી વાર્તાનો ગુપ્ત પ્રવાહ ચાલે છે, તેનું ગહસ્થ બે વાક્યમાં આવી બંધ છે અને તે એ છે કે “ પરિણતિની નિર્ભળતા કરવી અને સ્વપરનું વિવેચન વિવેક-પૂર્વક કરી દેવને આદરવું અને પરને તજવું ” જૈન આધ્યાત્મિક ગ્રંથોનો આ સાગ છે આખા શાસ્ત્રનું ગહસ્થ એક વાક્યમાં ગંભીર કંઈ હોય તો ઉપરના વાક્યમાં તેનો ખરાબર સમાવેશ થઈ જાય છે પરિણતિની નિર્ભળતા કરવી એટલે ચિત્તવૃત્તિને મેલ વગગની ચોખ્ખી ગંખવી અને આત્માની નજરે એનું પોતાનું શું છે ? એની સાથે ગહેનાં શું છે ? એને લાલ કરનાં શું છે ? એ ખગખગ એખખખ અને તેમાં પણ એના તાત્કાલિક અથવા વિલાલિક મુખ મગવડની નજરે ન જોવું પણ પરિણામે લાલ કયા છે તે જોવું, અને નેહને એને ખરો લાલ કરનાર એની વસ્તુ હોય એને આદરવી, તેમજ પગલાવનો, ખગ્ગ બ ધનો, ઉપગઉપરના રનેહીઓનો કે અનિત્ય મ બ ધોનો ત્યાગ કરવો આમાં ગગ, દ્વેષ, ગતિ, શોક, ભય મર્વ પગલાવમાં આવે છે જ્યારે જ્યારે સસારીજીવે પગલાવમાં ગમણતા કરી છે ત્યારે ત્યારે એનો પાત થયો છે અસ્તાવ આઠમાના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં સુસ્થિત મહાગજની ત્રિકાળ સ્પષ્ટ આજ્ઞા પૃ ૧૬૧૪ માં બતાવી છે તેમાં એ જ વાત છે મસારીજીવનો પ્રત્યેક વખતે અધ પાત આ નજરે જોવા યોગ્ય-વિચારવા યોગ્ય છે, પણ માગ મતે એની પગકાષા આઠમાં અસ્તાવના દશમાં પ્રકરણમાં થાય છે ત્યાં એ આચાર્ય બને છે અને પછી એને ગૌરવ થાય છે, એ અભિમાને ગટે છે અને બળેલું બલે છે, (પૃ ૧૬૬૦-૩) તેથી છેવટે એનો જળરો પાત થાય છે અને એ એકાક્ષનિવાસ નગરે પહોંચી જાય છે આ બળેલાનો અધ પાત જળરો છે અને પગલાવગમણતાનું અતિ વિગ્રિષ્ટ દૃષ્ટાન્ત પૂર પાડી અજળ રીતે તત્ત્વવાર્તામાં આજુ કરાવે છે

બાકી તત્ત્વવાર્તાનાં નાના પ્રસંગોનો તો પાર નથી ઉપગની બાગ-તોના પ્રવાહ તો આખા ગ્રંથમાં ચાલે છે એટલે એને તાગવી કાઢી ઉપગ જુદી બતાવી, બાકી નાની નાની તત્ત્વવાર્તાઓથી તો આખો

ગ્રંથ ભરેલો છે. એને તારવવાની જરૂર જણાતી નથી છતાં કેટલીક સુદાની વાત જોઈ લઈએ. આ નીચેનું પત્રક પરિપૂર્ણ નથી, ઘણું અધૂરું છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. એમાં દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણ-કરણાનુયોગની વાતો આવશે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનના વિશિષ્ટ અર્થમાં એ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, તેથી એ પત્રક તત્ત્વજ્ઞાનના શિર્ષક નીચે જ આપી દેવામાં આવ્યું છે.

૧. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના આરાધનથી મહારાજ્ય પ્રાપ્તિ. (પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૬.)
૨. સાધુની નિઃસ્પૃહતા (પ્ર. ૧. પૃ. ૧૨૫.)
૩. અધિકારીના મુસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય, અસાધ્ય વિભાગ. (પ્ર. ૧. પૃ. ૧૭૭-૬.)
૪. સંશયયુક્ત હકીકત હોય ત્યાં કાળશ્રેય કરવો. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૦૭.)
૫. સ્પર્શનસુખની લાલસામાં મર્યાદાનો ત્યાગ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૮) તેમજ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૩)
૬. ચાર પ્રકારના પુરુષો. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૮.)
૭. અપ્રમાદ ચંત્રનો અદ્ભુત પ્રયોગ. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૪.)
૮. મનુષ્ય ભવની દુર્લભતા. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૧.)
૯. બાહ્ય, અંતરંગ અને આગંતુક ત્રણ કુટુંબો. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૨.)
૧૦. હિંસાની અસરથી થતો રખડપાટો. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૪.)
૧૧. કુદૃષ્ટિની અસર બતાવતાં પાખંડીની ગણના. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૨ પૃ. ૮૫૬-૬૦.)
૧૨. સ્નેહરાગ, દૃષ્ટિરાગ, કામરાગ. (સદર.)
૧૩. સાત રાજાનું સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપ. મૂળ ઉત્તર પ્રકૃતિ. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૮૬૫.)
૧૪. સાત પિશાચીની યોજનામાં મુખ્ય પુણ્ય પાપ પ્રકૃતિનો સમાવેશ. (પ્ર. ૪. ૫-૨૮ પૃ. ૧૦૧૧ નોટ.)

- ૧૫ અવશ્ય લાવીલાવ-પગ્ગિપાટીની વ્યવસ્થા (અ. ૪ પ્ર ૨૯ પૃ ૧૦૧૪-૬)
- ૧૬ ૫૬ દર્શનના નિવૃત્તિ માર્ગો (અ. ૪ પ્ર ૩૧)
- ૧૭ દાન-શીલ-તપ-ભાવ-આગ્નિગર્જના આગ્રમુખો (અ. ૪ પ્ર ૩૪ પૃ ૧૦૫૬-૬૩)
- ૧૮ આગ્નિગર્જના મામાયિકાદિ પાત્ર મિત્રો (અ. ૪ પ્ર ૩૪ પૃ ૧૦૬૪-૫)
- ૧૯ યતિધર્મના દશ મનુષ્યો વિભાગ (અ. ૪ પ્ર ૩૫, પૃ ૧૦૬૭-૭૭)
- ૨૦ ગૃહધર્મના બાર મિત્રો-વિભાગ (મદ્ ૭ પૃ ૧૦૭૮-૮૬)
- ૨૧ યતિધર્મમા મતોપનુ સ્થાન (અ. ૪ પ્ર ૩૬ પૃ ૧૦૮૩)
- ૨૨ દેવપૃજનમા જુદી જુદી સુદ્રાઓ (અ. ૫, પ્ર ૭ પૃ ૧૧૬૨)
- ૨૩ મન્નન પુરુષોની મહાનુભાવતા-સૌજન્ય (અ. ૫ પ્ર ૮ પૃ ૧૨૦૭)
- ૨૪ પુરુષાનુબધી પુરુષ-પાપાનુબધી પુરુષ (અ. ૫ પ્ર ૧૦ પૃ ૧૨૨૦)
- ૨૫ ઇદ્રિયતૃપ્તિ છતાં સુખનો અભાવ (અ. ૫ પ્ર ૧૪ પૃ ૧૨૫૭)
- ૨૬ આત્મિક ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રગતિના માર્ગો (અ. ૫ પ્ર ૧૬ પૃ ૧૨૭૬-૮૦)
- ૨૭ આત્મકથા કંવાનો નિપેદ કયાં કયાં? (અ. ૫ પ્ર ૧૭ પૃ ૧૨૮૪)
- ૨૮ દર્શનમા સુસ્ત્રો, ભોધમા ઠરેલપણ (અ. ૫ પ્ર ૧૮ પૃ ૧૩૧૩)
- ૨૯ મન્નનને કષ્ટમાં પાડવાના ઉપાયથી તેને ઊલટો લાલ (અ. ૬ પ્ર ૭)
- ૩૦ લોખીની ઇચ્છા લાભ મળે વધતી જાય છે (અ. ૬ પ્ર ૨ પૃ ૧૪૭૬-૮૧)
- ૩૧ ધનેન્દુના ક્રાકા (અ. ૬ પ્ર. ૮ પૃ ૧૫૪૬-૮)
- ૩૨ મુખદ ખનુ કાલુગન્ય એના પ્રયોગો. (અ. ૬ પ્ર ૧૦ અને ૧૧)
- ૩૩ અતઃજ નાન્યપ્રવેશના ઉપાય અને નાન્યમાર્ગોનો અદ્ભુત પ્રયોગ (અ. ૬ પ્ર ૧૪)
- ૩૪ ત્રિપરી જ્ઞાનથી નિદ્રાન્ત ગ્વના (અ. ૬ પ્ર. ૧૫ પૃ ૧૬૧૮)

૩૫. અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય સ્વરૂપ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૧૭-૮.)
૩૬. ચોત્રીશ અતિશયનું સ્વરૂપ. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૨૧-૪.)
૩૭. ધર્મતીર્થની તીર્થંકરકૃત યોજના (અલંકારિક) (પ્ર. ૭. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬૬૨.)
૩૮. દારૂ પીનારાના શિર્ષક નીચે સર્વ સંસારીજીવ વર્ણન. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૬૬૮-૭૧.)
૩૯. સંસાર સન્નિપાત અને ઉન્માદના ગ્રાણા. (અલંકારિક) (પ્ર. ૭. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૬૬૪-૫.)
૪૦. પરભાવરમણતા અને સંયમ ચારિત્ર. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬-૭.)
૪૧. શ્રાદ્ધધર્મ અને સાધુધર્મની માર્ગપ્રાપ્તિના ઉપાય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૨૨-૩.)
૪૨. બુદ્ધિના આઠ ગુણો, શિક્ષા સ્વાધ્યાયાદિ મોક્ષગમન યોગ્ય ગુણો. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૬ થી.)
૪૩. ચિત્તવાનરને ભય. (અલંકારિક) (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૭૩૭ થી)
૪૪. ખરું સુખ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ? અતિ સુંદર શ્લોકદશક. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૭૬૪.)
૪૫. પરિગ્રહનું સ્વરૂપ અને તેનું જોર. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૩.)
૪૬. મહામોહના પોતાના લક્ષકરની અને મહદગાર લક્ષકરની શક્તિ. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૦૩ થી.)
૪૭. સદ્બોધની સલાહમાં દર્શન-જ્ઞાનને સ્થાન. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૫.)
૪૮. સદાગમનું જોર અને ગેરહાજરી-તક્ષાવત. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૨ થી.)
૪૯. પ્રબળ પુણ્ય જાગતું હોય ત્યારે સર્વ અનુકૂળ થઈ જાય છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૦.)

- ૫૦ ચક્રબ્રમણુમા દુખ-સાધુતામા સુખ (અ ૮ પ્ર ૫. પૃ ૧૮૬૮ થી)
- ૫૧ દગ કન્યાપ્રાપ્તિ ઉપાય, અદ્ભુત વર્ણન (અ ૮ પ્ર ૭ પૃ ૧૯૨૧-૬)
- ૫૨ દશ ચતિધર્મો નવ કન્યા શુભ લેશ્યા (અ ૮ પ્ર ૭ અને પ્ર ૮)
- ૫૩ અષ્ટ માતૃકા પ્રવચન માતા (અ ૮ પ્ર ૬ પૃ ૧૯૪૭-૮)
- ૫૪ સમબુ પણુ ભૂલે, જાણુકાં પણુ ગળે (અ ૮ પ્ર ૧૦ પૃ ૧૯૬૦-૧)
- ૫૫ અકુશળ-દ્રવ્ય, પાપકર્મ વર્ગણા (અ ૮ પ્ર ૧૫ પૃ ૧૯૬૮)
- ૫૬ જ્ઞાનની આશાતનાથી વૈરાગ્ય થતો અટકે છે (અ ૮ પ્ર ૧૭ પૃ ૨૦૧૮-૬)
- ૫૭ જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમા કરોડો લવના ઉપાર્જિત કરેલા કર્મોનો નાશ કરે છે (અ ૮ પ્ર ૧૭ પૃ ૨૦૨૧-૨૨)
- ૫૮ ઉપશમ શ્રેણી, (અ ૮ પ્ર ૧૮ પૃ ૨૦૨૭) ક્ષપકશ્રેણી કેવળી સમુદ્ધાત રૌલેશીકરણ (સદર)
- ૫૯ તપોવિધાનથી ચીકણા (નિકાચીત) કર્મનો નાશ (અ ૮ પ્ર ૧૯ પૃ ૨૦૩૫)

આ તો ઉપર ઉપરથી પૃષ્ઠો ફેગવી જઈ લખેલ યાદી છે, ખાટી શાસ્ત્રની અનેક વાતો અંદા એવી રીતે કર્તાએ ગૂંથી છે કે કેટલીક વાતો આપણે ઊંડા ઉતરીએ નહિ તો તેનો પત્તો પણ ન લાગે જેમ જેમ શાસ્ત્રનો યોધ વધારે તેમ તેમ એના પ્રત્યેક વિલાગમા, પ્રત્યેક પ્રકરણમા અને પ્રત્યેક વાક્યમા ગર્ભિત આશય અને શાસ્ત્રના ઊંડા ગુહ્યો માલૂમ પડી આવશે એનો કેટલોક સ્કેટ નીચે નોટમા કર્યો છે, પણ ઘણા આધાર તો વાચનાગ્ના પોતાના જ્ઞાન ઉપર અને વિચારણા ઉપર જ ગહે છે એમા ખરી ખૂણી એ છે કે શાસ્ત્રની વાતો આવી રીતે કરવા છતાં ડોઢપણુ જગ્યાએ કથાની લવ્યતા અને અને ક્ષતિ આવવા દીધી નથી અથર્ત્તાનો આખા વિષય ઉપર દેટલો અદ્ભુત કાળૂ હશે એનો ખ્યાલ કરાવવા માટે આ

એક જ વાત બસ છે. આ સર્વ હકીકત સિદ્ધ કરે છે કે આ તત્ત્વ-વાર્તાનો ગ્રંથ છે. ‘ તત્ત્વ ’ શબ્દમાં અહીં સુવિહિત આગમ અને ખાસ કરીને તેમાંનો દ્રવ્યાનુયોગ તથા ચરણકરણાનુયોગ સમજવાનો છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

૧૬. પ્રવચન શૈલીનું ચુસ્ત અનુસરણ :—

કથાનો રૂપક ગ્રંથ હોવા છતાં અને કાવ્યની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યા છતાં ગ્રંથકર્તા કોઈપણ સ્થાને શાસ્ત્રશૈલી ચૂક્યા હોય તેવું જણાતું નથી. એમના ગ્રંથ ઉપર ત્યારપછી અનેક વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યા છે, વ્યાખ્યાનમાં એ ગ્રંથ વાંચ્યો છે, એના ટૂંક સાર સંસ્કૃત ભાષામાં તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં થયા છે, એનાં અનુકરણ થયાં છે, એનાં સુદ્રણો થયાં છે; પરંતુ તેમના એક પણ વાક્યને શાસ્ત્ર-શૈલીની વિરુદ્ધ બતાવવાની કોઈએ સૂચના સરખી પણ કરી નથી.

શાસ્ત્રશૈલીનો ભંગ કેમ કરવો પડે તે વાત કરીએ એટલે આ વાતની મહત્તા સહજ સ્પષ્ટ થઈ જશે. જ્યારે એક લેખક કથા લખવા બેસે છે ત્યારે એના મનમાં કથાની દૃષ્ટિએ જમાવટ કરવાની ચિંતા હોય છે એટલે એ તો પોતાના કાર્યમાં ચાલ્યો જાય છે, પછી તેટલા ખાતર કોઈ વાર મૂળ વાતને ક્ષતિ આવી જાય કે નવા પ્રયોગો દાખલ કરવા પડે તો ‘ કવીનાં નિરંકુશત્વમ્ ’ ના ઓઠાં નીચે એનું એ કાર્ય નભાવી લેવું પડે છે. એ તો સાધારણ કથા-કથનકારની વાત થઈ, પણ અહીં તો અંતરના ભાવોને બોલાવવા હતા, તેમને જીવતા હાલતાચાલતા કરીને તેમની પાસે કામ લેવાનું હતું, છતાં શાસ્ત્રશૈલીને કોઈ પણ જગ્યાએ વાંધો આવવા દીધો હોય એમ મને જણાયું નથી. વિકાસક્રમના માર્ગમાં જ્યાંસુધી પ્રાણી મિથ્યાત્વ દશામાં છે ત્યાંસુધી તેને તેવો જ ચીતર્યો છે. એ આગળ વધે છે ત્યારે એનામાં દ્રવ્યગુણોની ખીલવણી થાય છે, પણ ભાવગુણના વાંધો છે; તે વખતે એનામાં અવારનવાર થઈ આવતું મહામોહનું જોર બરાબર ચીતર્યું છે અને માનસિક ફેરફારો બરાબર યોગ્ય સ્થાનકે બતાવ્યા છે. એમનો ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણીનો ખ્યાલ યોગ્ય રીતે ગોઠવાઈ ગયેલો છે, એમના ધર્મધ્યાન શુકલધ્યાનના ખ્યાલો બરાબર સ્પષ્ટ છે, એમની શૈલેશી-

કળ્પની વાર્તા યથાયોગ્ય સ્થાને આવી છે અને એમનો નિર્વૃત્તિ નગરીનો ખ્યાલ લબ્ધ હોવા સાથે શાસ્ત્રશૈલીમા જરાપણ તફાવત ન પાડે તેવો છે એમણે વર્ણિત રાજ્ય (પ્ર ૬) માં તીર્થ કળ્પણાની કલ્પના અતિ હિંચ કક્ષામા મૂકી દીધી છે, તે આલ કાગ્નિક હોવા છતાં જૈલીને બગબર અનુરૂપ છે અને તેમણે ધ્યાન યોગ આઠમા પ્રસ્તાવને છેડે (પ્ર ૮ પ્ર ૧૯) બહુ આદ્યક્ષીય આકારમા બતાવ્યો છે, છતાં એમા શાસ્ત્રશૈલીને જરાપણ ક્ષતિ આવવા દીધી નથી જૈન દર્શનની વ્યાપકતા બતાવવામા એમની વિશેષતા લબ્ધ છે, સંકુચિતતા વગાળી છે (પ્ર ૮ પ્ર ૨૧) છતાં એવી ઉદાગતા બતાવનાર લેખક શાસ્ત્રશૈલીને તાણીતોડીને આગળ પડ્યા નથી એમના મગજમા નિગોદનો સિદ્ધાન્ત બરાબર જચી ગયો છે અને એમણે તન્નિયોગ દ્વત અને લોકસ્થિતિના પાત્રો ઊભા કરવામા સિદ્ધાન્તની વાર્તાને બહુ સુદૃઢ રૂપ આપ્યું છે તેમના ધ્યાનમા હતું કે જેટલા જીવ મોક્ષે જાય તેટલા જીવ નિગોદમાથી બહાર નીકળે અને એ વાત તેમને જરૂર કળવી હતી, એટલે એ વાતને તેમણે અપૂર્વ રીતે ગોઠવી છે મદ્દાગમની કર્મપગ્ણિમા રાજ સાથે દુશ્મનાઈ હોવાથી અનેક જીવોને નિર્વૃત્તિ નગરે પહોંચાડી કર્મપગ્ણિમાની વસતી ઘટાડવાની ઘટના જરીને વચતી ન ઘટે તેટલા સારુ લોકસ્થિતિને ભારે ખૂળીથી તેની ગોઠવણ કરવા માટે ચોજી દે છે (પ્ર ૨ પ્ર ૭ પૃ ૩૦૪)

ચોથા પ્રસ્તાવમા મોહગયનુ આખું લશ્કર ગોઠવવામા અને અતઃ ગ દેશદારો સમજવામા ભારે ખૂળી વાપરી ચિતવૃત્તિ અટવીમા ચિત્તવિક્ષેપ મડપ ખડો કરી દે છે, છતાં એમને મનમા થયું કે મોહગજ સુખ્ય સિંહાસને તો મૂકાય, પણ ખીજા માટે ગજના સિંહાસનો પણ તેની સાથે જ હોવા જોઈએ તેથી એમને મિત્ર ગજઓ તરીકે ગખી શાસ્ત્રશૈલીને તેઓએ બરાબર જાણવી છે મામાન્ય લેખક ત્યાં માટે ગજને લાવી ન શકત અને તે વગર વાત અધૂરી ગ્હેન એમને મિત્રગજ બનાવવામા યુદ્ધકળાનુ વિજ્ઞાન છે અને વાર્તાનુ પોષણ છે તે જ પ્રસ્તાવમા આગ્નિગજના લશ્કરને ગોઠવવામા તેમને એમ જરૂર લાગે છે કે જૈનપુરને ડોડ મોટા પર્વતના શિખર ઉપર ગોઠવવું જોઈએ પર્વતના શિખર વગર વાતાવરણની શુદ્ધિ હોય નહિ એટલે તેમને ત્યાં માત્તિક-

માનસપુરમાં પર્વતની કદપના કરવી પડી. એની ઘટનામાં ચિત્ત-સમાધાન મંડપ અને જીવવીર્ય સિંહાસન ભારે અદ્ભુત કદપના બતાવે છે. એમાં યતિધર્મ, ગૃહીધર્મની લબ્યતા અને ખાસ કરીને લડાયક જુસ્સાવાળા સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ અને સદ્બોધ મહામાત્યની ઘટના કરવામાં અસાધારણ કદપનાની લબ્યતા બતાવી છે, પણ એમાં વિશિષ્ટ ખૂબી તો એ છે કે એની પ્રત્યેક ચર્યા અને ગોઠવણ શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે.

એ ઉપરાંત નાની નાની વાતોનો પાર નથી. એમણે આપેલું ગારવોનું સ્થાન (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૦) ઉચિત છે. દશ કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરવામાં વિદ્યા સાથે પ્રથમ લગ્ન થાય છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૮) અને નવ કન્યા સાથે લગ્ન ત્યારપછીના બીજા પ્રકરણમાં થાય છે એ વાત બરાબર શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે અને સંતોષ સુલટ સાથે જે બીયા-બાફે મોહરાજના સેનાનીઓને રહે છે તે ત્રીજા પ્રસ્તાવથી ગોઠવવામાં ભારે જિંડાણ અને બરાબર શૈલીનું અનુસરણ છે. મનની અસ્થિરતા, એનું વાનરપણાનું રૂપક અને એને અંગે આખી ચક્ર-ઘટના બહુ આહ્લાદક હોવા ઉપરાંત બરાબર શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮)

આવા બીજા ઘણા વધારે દાખલાઓ આખી શકાય તેમ છે, પણ તેની આવશ્યકતા નથી. જ્યાં જરૂર લાગી છે ત્યાં નોટ આપી છે, છતાં મારી એટલી ખાતરી છે કે શાસ્ત્રશૈલીના વિશેષ જાણકાર એમાંથી ખૂબ હકીકતો તારવી શકશે. એમણે એક પ્રાણીની સર્વ અવસ્થામાં થતી અંતર તથા બહારની વૃત્તિઓ સમજાવવામાં કાંઈ મળ્યા રાખી નથી, એટલે એમના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં ચમત્કાર છે, પણ જે તદ્દિત હોય તે તે જાણે, નહિ તો કથાના પ્રવાહમાં ખેંચાઈ જાય. એક દાખલો આપી આ વાત સ્પષ્ટ કરું. ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિમર્શ પ્રકર્ષ અંતરંગ રાજ્યે જાય છે ત્યાં તામસચિત્તનગરે જતાં તેમને કહેવામાં આવે છે કે દેવી અવિવેકિતા એમના પતિ દ્વેષગજેન્દ્ર સાથે લડાઈમાં ગયા નથી (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૮) પણ રૌદ્રચિત્તપુરે સુવાવડ સારુ ગયા છે. ત્યાં થોડા વખત પહેલાં એમણે એક પુત્રને તો જન્મ આપ્યો હતો અને ત્યારપછી પતિનો યોગ થતાં બીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. હવે જો કથાનું રહસ્ય સમજાયું

ન હોય તો આ એક વાર્તારૂપે ચાલ્યું જાય, પણ એમા કર્તાને વૈશ્વાનર (ક્રોધ) અને ગૈલગજ (માન)ના જન્મની સિદ્ધિ કરવી હતી એ દ્રેષના એ પુત્રોને અવિવેકિતા જણે છે આ વાત બરાબર શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે, પણ વાર્તાના પ્રવાહમા પકડાવી મુશ્કેલ છે એટલા માટે ત્યા જગ ઉપવાક્ય-અનન્વિત વાક્ય (પેરે થીસીસ) મૂકી અથકર્તાએ પ્રજાવિશાળા પામે ખુલામો કરાવી લીધો છે આવા કેડલાક સ્થાનો અથમા છે કે જેનો ખુલામો કરવાની જરૂર પડી છે વધારે વિચારતાં વધારે ખુલાસાઓ જરૂર થાય છે સમજી વિચારક સાથે એની ચર્ચા વાય તો તેથી પણ વધારે ખુલાસા થાય છે અહીં વાત કહેવાની એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની કથા રૂપક તરીકે કહેવા જતા અથકર્તાએ શાસ્ત્રશૈલીનો કોઈપણ સ્થાનકે જરાપણ ભોગ આપ્યો હોય એમ લાગતું નથી અથને વાગવાગ વાચવાથી આ વાત બેસશે, પણ તે શાસ્ત્રબોધ અને ઘટનાશક્તિ ઉપર તો આધાર જરૂર ગાખશે શાસ્ત્ર-શૈલીની સ્ફલના વધ નથી એ મુદ્દો અત્ર વક્તવ્ય છે આ પ્રમાણે અંથ સળધી વિચારે બતાવ્યા હવે અથની લાપા પગ વિચાર કરીએ

મૂળ ગ્રંથની ભાષાશૈલી

૧. ગ્રંથની ભાષા.

આ ગ્રંથની અસલ ભાષા સંસ્કૃત છે. એના સંબંધી શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિનો ઉદ્દેશ ઘણો વિચારવા યોગ્ય છે. તેઓશ્રી લખે છે કે “ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બન્ને ભાષાઓ પ્રાધાન્યને યોગ્ય છે, તેમાં પણ હુર્વિદ્ગ્ધ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં સંસ્કૃત ભાષા તરફ વધારે વલણ હોય છે. પ્રાકૃત ભાષા બે કે બાળજીવોને સુંદર બોધ કરનારી અને જ્ઞાનને સુંદર લાગે તેવી છે, છતાં હુર્વિદ્ગ્ધ પ્રાણીઓને તે (પ્રાકૃત) ભાષા તેવી લાગતી નથી. ઉપાય બે વિદ્યમાન હોય તો સર્વનાં મનનું રંજન કરવું યોગ્ય છે, તેટલા માટે આ કથા સંસ્કૃત ભાષામાં રચવામાં આવી છે; પણ તે મોટાં મોટાં વાક્યો અને અપ્રસિદ્ધ શબ્દોથી અતિ ગૂઢ અર્થવાણી નથી તેથી તે સર્વ મનુષ્યોને ઉપયોગી થાય તેવી છે. ” (પ્ર. ૧. પૃ. ૮.)

૧. પ્રાકૃતનું સ્થાન—

આમાં ઘણા મહત્વના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. ભાષામાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનાં સ્થાનો કયાં છે તે બહુ વિચારવા લાયક પ્રશ્ન છે. જૈનોની ‘ આર્ષ ’ ભાષા પ્રાકૃત છે. બાળ, સ્ત્રી, મંદ, મૂર્ખ અને ચારિત્રના આકાંક્ષીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જૈન સિદ્ધાન્ત ગ્રંથો પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યા છે. ’ એટલે બાળજીવો અને મંદબુદ્ધિવાળા જીવોને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી ભાષા પ્રાકૃત છે. કહ્યું છે કે—

વાલસ્ત્રીમન્દમૂર્ખાણાં, નૃણાં ચારિત્રકાઙ્ક્ષિણાં ।

ઉપકારાય તત્ત્વજ્ઞૈઃ, સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

સ સ્કૃત નાટકોમાં ગજ, પ્રધાન કે શિષ્ટ પાત્રોના મુખમાં સ સ્કૃત ભાષા મૂકેલી હોય છે જ્યારે દાસી, સામાન્ય સ્ત્રીઓ અને નોકરો પ્રાકૃત ભાષા બોલે છે એ પ્રાકૃત ભાષામાં કરેલી વાત રાજા વિગેરે શિષ્ટ પાત્રો જગજગ સમજી શકે છે એટલા ઉપગ્રી એમ સમજવામાં આવે છે કે અસલ પ્રાકૃત ભાષા સાર્વજનિક અથવા સાર્વત્રિક હશે અને સ સ્કૃત શિષ્ટ પુરુષોના મુખમાં શોભતી હશે અત્યારે આપણા જનસમાજની ચાલુ ગુજરાતી ભાષા લઈએ અને શિષ્ટ લેખકોની સાક્ષરી ગુજરાતી ભાષા લઈએ તો શૈલી, રચના, મરોડ, પ્રાસ વિગેરેમાં ઘણો અંતર દેખાય છે અને ગામડાઓમાં પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા અને શિષ્ટ લેખકોની ભાષામાં તો વધારે પડતો તફાવત દેખાય છે કેટલીક વાર એ શિષ્ટ શૈલીને અન્ય માદા લેખકો વિચક્ષણોની ભાષા કહે છે આપણે અત્યારે પ્રત્યેકના ગુણદોષ પર વિચાર કરતા નથી, પણ વાત એ છે કે સામાન્ય જનભાષા વિદ્વાનોની ભાષા કરતા જુદા પ્રકારની હોય છે

હવે જો આપણે શિષ્ટ પુરુષોની ભાષાને મસ્કાર પામેલી મુઠરેલી ભાષા ગણીએ અને સામાન્ય ચાલુ વ્યવહારની ઘગગથુ ભાષાને મમાજની ભાષા ગણીએ તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ અતિ વિચિત્ર લાગે તેવું પણ વિચારતા સત્ય જણાય તેવું પશ્ચિમ તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એ છે કે સ સ્કૃત ભાષા વિદ્વાનોની, ગજપુરુષોની તથા મસ્કારવાળાઓની ભાષા હતી જ્યારે પ્રાકૃત ભાષા જનભાષા હતી, મર્વસામાન્ય ભાષા હતી, લોકલોચ ભાષા હતી અને મર્વથી સમજી શકાય તેવી ભાષા હતી

સ સ્કાર વિ. સામાન્યતા

એ અનુમાન બીજી ઘણી રીતે બધેએમતુ આવે છે એક તો સ સ્કૃત ભાષાના અટપટા રૂપો, શુચવણવાળા જોડાક્ષરો અને લાળા મમાઓ, એના મધિના નિયમો અને વિભક્તિના પ્રયોગો એને મર્વસામાન્ય ભાષા તરીકે વતા અટકાવે તેવા જણાય છે અને બીજી 'સ સ્કૃત' યજ્ઞ જ એ ભાવ મૂક્યે છે 'સ સ્કૃત' નો અર્થ કોશ પ્રમાણે 'સ સ્કાર કરેલું, ભૂષિત' એમ થાય છે સ સ્કાર કે શોધ કોઈ અમલની મૂળ ચીજ ઉપર જ શક્ય છે તેથી મૂળ ભાષા

‘સંસ્કૃત’ ન હોઈ શકે; તે સંસ્કાર પામીને કોઈ ભાષામાંથી થયેલી, શોધીને વિશુદ્ધ થયેલી ભાષા છે. આપણે ઘઉં કે શાકને સંસ્કાર કરી ઉપભોગ્ય બનાવીએ છીએ. ‘સંસ્કાર’-શબ્દ જ અસંસ્કાર-વાળી સ્થિતિની-પૂર્વ સ્થિતિનો કોઈ અનેરા શબ્દની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે.

આની સામે ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો અર્થ વિચારતાં ઘડ બેસી જાય છે. પ્રાકૃત એટલે ‘પ્રકૃતિસિદ્ધ’-સ્વભાવસિદ્ધ, કુદરતી. એટલે પ્રાકૃત ભાષા તદ્દન સ્વભાવસિદ્ધ જણાય છે, સાર્વત્રિક જણાય છે અને કુદરતી જણાય છે. પ્રાકૃત ઉપર સંસ્કાર થાય તે સંસ્કૃત. ઘઉંને દળાવી એમાં જળાદિ નાખી, પિંડ કરી, અગ્નિ પર સંસ્કાર આપી, રોટલી બનાવીએ તે સંસ્કાર પામેલ ચીજ. આમ હોય તો ઘઉંને સ્થાને પ્રાકૃતને મૂકાય ને રોટલીને સ્થાને સંસ્કૃતને મૂકી શકાય.

પ્રાકૃત ભાષામાં જોડાક્ષરના સાદાં રૂપો, વિભક્તિના વપરાશમાં છૂટછાટ અને સરળતા પ્રમાણમાં એટલા બધા છે કે એના પ્રયોગો એક વાર જાણ્યા પછી એના ઉપયોગમાં બહુ મૂંઝવણ થતી નથી. એની સરળતા અને ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા એને સર્વભોગ્ય બનાવે છે. આટલા ઉપરથી આપણે એવા અનુમાન પર આવી શકીએ કે પ્રાકૃત ભાષામાંથી સંસ્કાર પામીને વિદ્રહભોગ્ય ભાષા થઈ તે સંસ્કૃત, એટલે અસલ પ્રાકૃત અને પછી તેમાંથી સંસ્કાર પામી થયેલી ભાષા તે સંસ્કૃત.

બન્ને ભાષાનું સહગામિત્વ

છેલ્લું અનુમાન સાચું છે કે નહિ તેને માટે ઐતિહાસિક પુરાવો કાંઈ મળતો નથી, પણ વધારે સહીસલામત અનુમાન એ લાગે છે કે સંસ્કૃત ભાષા વિદ્વાનોની-શિષ્ટોની ભાષા રહેલી અને તે જ વખતે સર્વમાન્ય અને સર્વવ્યાપક ભાષા તો પ્રાકૃત જ રહેલી. એટલે બન્ને ભાષાઓ એક બીજા પર આધાર રાખનારી કે આગળ પાછળ થયેલી એમ નહિ પણ એકી વખતે જ બન્ને વપરાતી હશે. આ અનુમાન વધારે ઠીક લાગે છે અને સર્વ વિરોધને શમાવનાર જણાય છે. એના ગર્ભમાં એકના સંસ્કાર અને બીજીની સ્વભાવ-સિદ્ધતાને અંગે પ્રાકૃત ભાષાનું અસલીપણું હોવું સંભવિત તો

રહે છે જ, પણ એ નિર્ણય ઇતિહાસ પહેલાની બાબત હોઇ માત્ર અનુમાનને અવલંબીને જ રહે છે

પ્રાચીન જૈન આર્પ ભાષા.

જૈન ધર્મના પ્રાચીન પુરુષોને અમુક મર્યાદાનુ અનુકરણ કરવાની જરૂર નહોતી, એમને તો પોતાના મદેશા આખા જગતને પહોચાડવા હતા, એમને પોતાના ઉપદેશને માટે પ્રમાણપત્ર મેળવવા કળતા એમનો ઉપદેશ સર્વ સમજીને અનુમરી શકે તેવો કવો હતો અને એમને ઐહિક પ્રગતિ કે ધર્મના ણિરુદ્ધની ઉદ્દોષણા કળતા વ્યવહારની કે તત્ત્વની, કથાની કે ક્રિયાની સાદી કે અધર્મી વાતો સાદા ગણદોષા અને મોટા ભાગને સમજાય તેવી કરવાની હતી એમનું કેન્દ્ર તથા માધ્ય 'સર્વિ જીવ કરુ શામનગમી' હતું, એમને દુનિયાના દુષ્કર્મ-દર્દો જોઇ મર્વ પ્રાણીઓ ઉપાધિથી મૂકાય અને એ મહાકાર્યમા પોતાનો જનતો કળો કેમ આપી શકાય એ એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો એથી એમણે પોતાની ભાષા વિદ્વલોગ્ય જનાવવા કળતા ચાલતો માણસ સમજી શકે તેવા આકારમા પોતાના મદેશા જગતને કહી શકાય તેવી ચાલુ ભાષાના પ્રયોગોને વધારે ઉપયોગી ધાર્યા અને તેટલા માટે તેઓએ યથની ભાષાને વિચારની વહુનિકા (Vehicle of impression) તરીકે જ ગણી તેઓનો સમ્મતનો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ હતો, છતાં તેમનો ઉપદેશ મર્વલોગ્ય થાય તે ઇગદાથી તેમણે પ્રાકૃત ભાષામા વચનનો ઉપયોગ કર્યો, તેમજ લેખિત ઉપદેશ પણ તે ભાષામા આપવાની ઉદ્દાગ નીતિ સ્વીકારી તીર્થ જગ મહાગાજની ભાષાનો જે શુષ્ક મુખ્ય ગણાય છે તે એનું મર્વચાહિત્વ છે, એટલે પ્રત્યેક પ્રાણી એ સમજી શકે તેવી ભાષામા જોલવાની તેમની મગ્નતા છે એમા અતિશયનુ તત્ત્વ જાણુ ઉચર ગમીએ તો પણ એની સદ્ગતા એની સાર્વલોગ્યતામા છે અને એ વાત જહુ ઉપયોગી મુદ્દો પૂરો પાડે છે ભાષાનું કાર્ય વિચારવહુનિકા તરીકેનું છે, એમાં ચાતુર્ય કે અમરકાગ હોય તો તે તેની જોભામા વધારો કરે છે, પણ સમજવાની મગ્નતા અને મર્વદેગ્રિયનાનો જ્યા નાશ થતો હોય ત્યા મૂળ મુદ્દો ઊડી જાય છે અને જૈન યવકોગેએ એ વાત કહી વિસારી ન

હોય એ એમના ત્યારપછીના અપભ્રંશ તથા ગુજરાતી ભાષાના ખેડાણ પરથી સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ વિચારતાં જૈન સાહિત્યકારોએ આ મુદ્દો ધરાળર લક્ષમાં રાખ્યો હોય એમ જણાયા વગર રહેતું નથી. ગુજરાતી ભાષા પરનો એમનો કાળૂ અને તેને અંગે તેનું કંરેલું ખેડાણ ઉપરની હકીકતને લગલગ સ્વયંસિદ્ધ પુરવાર કરે તેવાં છે.

પ્રાકૃત તરફ પ્રેમ—

પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ એક વાર વાંગી જવાથી એ ભાષાની સરળતાનો ધરાળર ખ્યાલ આવશે. આધુનિક ભાષામાં વપરાતા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિગેરે જાણવા માટે અને તેનો ધરાળર મુદ્દાસર રીતે ઉપયોગ સમજવા માટે પ્રાકૃત ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર છે પણ તે પ્રશ્ન અત્ર અપ્રસ્તુત^૧ છે. મુદ્દાની વાત એ પ્રાપ્ત થાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેવા સુપ્રસિદ્ધ જૈન સાહિત્યક પ્રાકૃત ભાષાને વિક્રમના દશમા શતકમાં પણ મુખ્ય સ્થાન આપે છે. શ્રી વીરપરમાત્માના સમયમાં અને ત્યારપછી લગલગ આઠ શતક સુધી તો પ્રાકૃત ભાષા જૈનોની આર્ષ ભાષા રહી અને મોટે ભાગે સર્વ કૃતિઓ પ્રાકૃતમાં જ ધની અને ત્યારપછી પણ કોઇ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર જેવા સંસ્કૃતના પક્ષકાર નીકળ્યા તો તેને સમાજે ધાણુ પર રાખ્યા; પરંતુ ત્યારપછીના સમયમાં પણ પ્રાકૃત ભાષા તરફ આટલો પ્રેમ રહ્યો, એ ઘણી વિચારવા લાયક હકીકત છે.

દુર્વિદ્યતાનો ભાવાર્થ—

એ સંબંધી વિશેષ વિચાર કરવાનું કારણ એ છે કે એ હજાર વર્ષ દરમ્યાન પ્રાકૃત ભાષા જનભાષા તરીકે બંધ થઇ, તેનું સ્થાન અપભ્રંશ વિગેરે ભાષાએ લીધું અને તેના નવા નવા કાંટા નીકળતા ગયા તેમ તેની સાથે જ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખાવાની પ્રવૃત્તિ વધતી ગઇ. અસલમાં મૂળ સૂત્ર પર નિયુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ આદિ પ્રાકૃત ભાષામાં થતા હતા તેને

૧. આ સંબંધમાં જુઓ મારું આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ભાષણ “ શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ.”

સ્થાને સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ રચાવા લાગી અને વિશિષ્ટ ગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમાં મોટી સંખ્યામાં રચાવા લાગ્યા, છતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ કહે છે કે ' સંસ્કૃત ભાષા દુર્વિદ્યગ્ધ મનુષ્યોને વધારે ગમે છે ' એ ' દુર્વિદ્યગ્ધ ' શબ્દનો અર્થ અભિમાની, ગર્વ કરનાર, પડિતમન્ય થાય છે એટલે એમના કહેવાનો આશય એમ સમજાય છે કે અર્ધવિદ્યગ્ધ અભિમાનીઓને સંસ્કૃત ભાષા તરફ મોહ વધારે રહે છે પછી ' જો આપણી પાસે ઉપાય હોય તો તેમને પણ રાજી કરવા ' એ ન્યાયે તેમના તરફ કાંઈક પ્રેમ અને કાંઈક દયા અને અદર સહન તિરસ્કારના મિશ્રભાવથી સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથ ગ્રંથો એ તેઓ તરફ કરેલ ઉદાર બક્ષીસ અથવા પ્રેમ નિમિત્રણા છે પણ એનો આકાંગ અભ્યુપગમ (conception) જેવો છે

પ્રાકૃત ભાષાના ઉચ્ચાર મહેલા, એની રચના સરળ અને એમાં કોઈ પણ ગાજ, છદ કે આલાપ ઉતારી ગકાય એવી એની મગ્નતા છે એ ભાષા સર્વ મમજી ગકે તેવી છે, તેથી એ પૂર્વ કાળમાં જૈનોની ઉપદેશ દેવાની ભાષા હતી જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં સ્થિતિ-સ્થાપક ભાવ ધણો છે એના દેશ, કાળ, ભાવને અનુસરવાના સૂત્રો અને વ્યવહાર તથા નિશ્ચયના દેખાતા વિરોધમાં ગહેલ એકતા એને અસાધારણ સજવડભરેલી સ્થિતિમાં મૂકે છે જે કાળે પ્રાકૃત ભાષાની જરૂર હતી, બ્યારે તે ભાષા માર્વારિક હતી, ત્યારે જૈનોના પ્રાચીન પુરુષોએ એને વિચારવાહિનીનું સ્થાન આપ્યું, પણ જેવી એ ધીમે ધીમે સર્વસામાન્ય થતી બધ પડી કે સંસ્કૃત ભાષા પગ્નો કાળ જૈનોએ એટલો જ પ્રબળ દાખવ્યો ત્યાગપછી શુદ્ધગતી ભાષાને અંગે પણ એ જ વલણ ચાલુ ગયું, જેને માટે શુદ્ધગતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને તેને અંગે જૈન લેખકોનો કાળો અન્યત્ર જરૂર વિચારવા લાયક છે

મૂળ ગ્રંથની ભાષા:

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના મમયમાં પ્રાકૃત ભાષા બાળકોને બોધ કરનારી અથવા સર્વને જ્ઞાનને મુદ્દ લાગતી હોય તો તો તેઓ પોતાનો ગ્રંથ બીજી ભાષામાં બનાવે જ નહિ અમલના આ વિચારો જણાય છે મૂળ સિદ્ધાન્તકાવ્યો ઉપગના બંને કાવ્યથી તેમના

દારી માણુએ સંસ્કૃત જ્ઞાનને લઈને સમાજમા સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તે કાગળે અથવા તો તેમના સમયમા સંસ્કૃત લાપાનો ઉપયોગ વધારે થઈ ગયો હશે તે કાગળે આ અથનો લાભ સાર્વત્રિક કરવાના શુભ ઉદ્દેશથી તેમણે સંસ્કૃત લાપામા અથ બનાવ્યો જણાય છે

૨ મૂળ અથની શૈલી

આ વિષયની સાથે અતલગનો સળધ ધગવનાર ઘણો મહત્વનો વિષય શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિની શૈલી (style) નો છે બળ, પ્રસાદ, જોસ—

એમની શૈલીમા ઘણું બળ છે, લાપા સાદી પણ ઓજસવાળી છે અને વિચાર ગતાવવાની તેમની પદ્ધતિ પ્રસાદપરિપૂર્ણ છે એમણે પોતે લખ્યું છે તે પ્રમાણે તેમણે લાખા લાખા અમામવાળી લાપા વાપરી નથી કે અપ્રસિદ્ધ અર્થવાળી ગૂઢ લાપા વાપરી નથી આખો અથ એટલી મગ્ન લાપામા લખાયો છે કે જેઓ મૂળ અથ વાળી શક્તા હોય તે તેની લાપાનો પ્રસાદ લેવા ચૂકે નહિ એવો એનો પ્રભાવ છે એક વાર અથ હાથમા લીધા પછી લેખકની ગમ જમાવવાની શક્તિ અને વાર્તા કહેવાની પદ્ધતિ એવી મનમોહક છે કે એ અથને સાદ્યત વાચ્યા મિવાય તૃપ્તિ થાય નહિ એથી પણ વધારે ખૂણીની વાત એ છે કે એક વાર અથ વાચ્યા પછી ફરી ફરીને વાચતા નવીનતા જણાય, નવા આશયો ચૂકે અને અથ વિશેષ ગમણીય લાગે ‘ક્ષણે ક્ષણે જે નવીનતા પામે તે ગમણીયતાનું રૂપ છે’ એ સૂત્રનો અત્ર સાક્ષાત્કાર થાય છે મગ્નતા સાથે લાપામા જોમ આણુવું એ બહુ મુશ્કેલ કાર્ય છે અને લાપા પર અમાધાગ્ય કાળૂ ન હોય તો કાં તો વિષય તદ્દન શુષ્ક થઈ જાય છે અથવા તો તે અવસ્થા વગરનો અર્થ જાય છે અથવા અતિ સામાન્ય થઈ જઈ વિગિદ વાચનાગ્ને નકામો થઈ પડે છે આ અથની શૈલી એવી મુદ્દર ગદી છે કે એમા જોસ હોવા છતાં એ વિગિદતાને એક પણ જગ્યાએ વીમગી નથી અને એથી તદ્દન સામાન્ય વાચનાગ્ને તેમા તેના અધિકાર પ્રમાણે ગમ પડે છે ત્યાં અમાધાગ્ય શુદ્ધિવૈભવવાળાને એમા વધારે ગમ પડે છે અને બળવાન હૃદયવાળાને એમાથી માગાદી તત્ત્વ પ્રત્યેક પદ્ધિમાથી

મળી આવે છે. એના બુદ્ધા બુદ્ધા અધિકારીઓને એ દેવી રીતે રસ પમાડે છે તે અન્યત્ર વિચારવાનું છે. અહીં શૈલીના ઓજસ, પ્રસાદ અને જોસના કેટલાક દાખલાઓ વિચારીએ અને સાથે તેની વિશિષ્ટતા જોતાં જઈએ.

આખા ગ્રંથમાં સર્વત્ર એ પ્રસાદ દૃશ્યમાન થાય છે જેથી ઘણાં દૃષ્ટાન્તો ચુંટવાની મને જરૂર લાગતી નથી. પુસ્તક ઉઘાડતાં જે હાથમાં આવ્યાં તે દૃષ્ટાન્તો આપી હું આ મુદ્દા પર વિવેચન કરવા માગું છું. પ્રથમ એમનું ગદ્ય વિચારીએ તો તેની સરળતા પંચ-તંત્ર જેવી સરળ હોવા ઉપરાંત એનું ગળા ભારે જળરું છે. બુઓ :
(A) ગદ્યવિભાગ—

(૧) પ્રસ્તાવ પ. પ્રકરણ ૧૧. પ્રસંગ વિમળકુમારની વિરક્તિને અંગે પિતાએ કરેલી હિમલવનની યોજના.

તતસ્તત્ર મનોનન્દને ગૃહોપવને સજ્જીકારિતમતિવિશાલં નરેન્દ્રેણ હિમગૃહં । તચ્ચાચ્છાદિતં નિરન્તરં નલિનીદલૈઃ સમન્તાદુપ-ગૃહં મરકતહરિતૈઃ કદલીવનૈર્વૅષ્ટિતં સતતવાહિન્યા કર્પૂરપૂરિતો-દકપ્રવાહયા ગૃહનદ્યા, વિલપિતં મલયજકર્પૂરક્ષોદગાર્યા કૃતવિભાગ-મુશીરમૃગાલનાલકલ્પિતૈર્ભિત્તિવિભાગૈઃ । તતસ્તત્ર તાદૃશે ગ્રીષ્મ-સન્તાપહારિણિ શિશિરસુખોત્કમ્પકારિણિ મહતિ હિમભવને વિર-ચિતાનિ શિશિરપલ્લવશયનાનિ, કલ્પિતાનિ શિશિરસુખદમૃદૂન્યા-સનાનિ, પ્રવેશિતઃ સહ લોકસમૂહેન વિમલકુમારઃ । તતઃ સમસ્તે-નાપિ જનસમુદયેન સહિત એવ વિલિપ્તઃ સરસચન્દનેન, ગુણિતઃ કર્પૂરરેણુના, માલિતઃ સુરભિપાટલાદામભિર્વિરાજિતો મલ્લિકાકુસુ-મસ્તવકૈરાલિઙ્ગિતઃ સ્થૂલમુક્તાફલકલાપેન, નિવસિતઃ સૂક્ષ્મકો-મલવસનૈર્વીજ્યમાનઃ શિશિરવિન્દુવર્ષિભિસ્તાલવૃન્તૈર્લાલિતઃ સ્વાદુ-કોમલેનાહારેણ, પ્રીત ઇવ સુરભિતામ્બૂલેન, પ્રમોદિત ઇવ મનોહારિ-કાકલિંગીતેન, સાનન્દ ઇવ વિવિધકરણાઙ્ગહારહારિણા નૃત્તેન, સાહલાદ ઇવ લલિતવિલાસિનીલોકકુવલયદલલોલલોચનમાલાવ-લોકેન, પ્રવિષ્ટ ઇવ સહ લોકેનાવગાહિતું રતિસાગરમ્^૧ ।

૧. આના ભાષા અવતરણ માટે બુઓ પ્ર. પ. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૬-૨૭ (પૃ. ૧૨૨૬ પંક્તિ ૫ થી પૃષ્ઠ ૧૨૨૭ ની પંક્તિ ૯ સુધી.)

આ વાક્યમા જોસ છે, પ્રસાદ છે, ચમત્કાર છે, કાવ્ય છે અને રસ છે ગામની બહાર સુદર ઉદ્યાનમા સખ ઉન્હાળામા 'આનંદ ઉપજવવા માટે હિમગૃહની યોજના જેમણે અનુલવી હશે તેઓ આના પ્રત્યેક શબ્દમા રહેલ આનંદ અને મોજ (અને સાથે વિમળકુમારની યૌગિક અલિપ્તતા) અનુલવી શકશે એ આખા વર્ણનમા એક પણ અપરિચિત શબ્દ નથી અને છતાં એ હિમગૃહની વિગાળ ઘટનાતુ વર્ણન વાચતા ચિત્રપટ રૂપે અત ચક્ષુ સન્મુખ ખડી ન થાય અને જે શાંતિ લોકોએ અનુલવી તેનો ગગળાગ ખ્યાલ ન આપે તો પોતાની કલ્પનાશક્તિના અભાવ સિવાય બીજુ કોઈપણ કારણ વચ્ચે આવી શકે તેમ નથી શરીર પર ચદનનો લેપ, ગળામા પાટલની માળા, ચાલતા સુગંધી પખાઓમાથી નીકળતા શીતળ સીકરો, આનુભાવુ યતુ નૃત્ય, વિલાસિની સ્ત્રીઓના કટાક્ષો સાથે કુમાર પ્રવેશ કરે, મખત ઉન્હાળામા શિશિર ઋતુના લાવો લજવાય અને આમન તથા વાતાવરણ સખ ગર્ભીમા ઠંડીતુ લાન કાઢે ત્યારે માગ્વાડની ગર્ભીના સમયમા સ્ત્રીમલા, મહાબળેશ્વરની એકાદ વાટિકામા ઢે ઉદ્યાનમા સતમ વાચકને લઇ ગયા વગર રહે જ નહિ એવો આ સુદર લાપાપ્રવાહ છે

(૨) ગદ્યને અંગે નીચેનો વાક્યપ્રયોગ તદ્દન માદી પણ અતિ પ્રૌઢ લાપામા છે, એમા સ્વરૂપદર્શનની રૂપરૂપતા અને ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ખાસ લક્ષ્યમા ગખવા જેવો છે એવા અનેક સ્વાનો આખા ગ્રંથમા આવે છે આપણે એવા મગ્ગ પ્રયોગના ચોડા દેખાંતો જોઈએ

(ક) બુધમૂર્તિએ પ્ર પ પ્ર ૧૩ મા સ્વરૂપદર્શન કરાવ્યા પછી ચૌદમા પ્રકરણમા સામાજિક મુખ દેવા પ્રકારનુ છે તે બતાવતા કહ્યુ છે કે —

'પર ચ સ્થિતે મદારાજ ' ય દમે કિનયચનામૃતપદિર્મૃતા. મમાગેદરપતિનો રન્નયોડનયસ્ત ધરાયા વચ્યન્તે દટ્કર્મમન્ગાત રગ્યા, પીડ્યન્તે વિષયામન્તોષપુમુખ્યા, શુષ્યન્તિ વિષયાનાપિ-

પાસયા, સ્વિદ્યન્તે નિરન્તરભવચક્રભ્રમणेન સતતોપતપ્તાઃ કપાય-
 ઘર્મોષ્મણા, ગૃહ્યન્તે મિથ્યાત્વમહાકુષ્ટેન, તુદ્યન્તે પરેર્ષાશૂલેન, જીર્યન્તે
 દીર્ઘસંસારાવસ્થાનેન, દન્દહ્યન્તે રાગમહાજ્વરેણ, અન્ધીક્રિયન્તે કામ-
 કાચપટલેન, આક્રમ્યન્તે ભાવદારિદ્ર્યેણ, અભિભૂયન્તે જરારાક્ષસ્યા,
 આચ્છાદ્યન્તે મોહતિસિરેણ, આકૃષ્યન્તે હૃષીકતુરજ્ઞમૈઃ, પાપચ્યન્તે
 ક્રોધતીવ્રવહ્નિના, અવગ્રમ્યન્તે માનમહાપર્વતેન, વેષ્યન્તે માયાજાલિ-
 કયા, પ્લાવ્યન્તે લોભસાગરપ્લુવેન, પરિતાપ્યન્તે ઇષ્ટવિયોગવેદનયા,
 દોદૂયન્તેઽનિષ્ટસજ્જમતાપેન, દોલાયન્તે કાલપરિણતિવશેન, તન્ત-
 મ્યન્તે કુટુમ્બપોષણપરાયણતયા, કદર્થ્યન્તે કર્મદાનગ્રહણિકૈઃ, અભિ-
 દ્રૂયન્તે મહામોહનિદ્રયા, કવલીક્રિયન્તે મૃત્યુમહામકરેણ ।

આનું પ્રત્યેક ક્રિયાપદ બહુ સુંદર રીતે વપરાયેલ છે. લગભગ
 સમાન અર્થવાળા ક્રિયાપદનો ભાવ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. શબ્દ-
 સમૂહ કેટલો બળવાન હશે તે જોવા જેવું છે. ભાષાપ્રયોગ પ્રેરક છે.

(ય) નીચેના વાક્યમાં કૃદંતનો કેવો સુંદર ઉપયોગ થયો છે
 તે જુઓ. એવા અનેક વાક્યો આખા ગ્રંથમાં છે. એને અંગ્રેજીમાં
 Potential passive participles કહે છે. પ્રયોગ બહુ ભાવવાહી
 છે અને ગ્રંથકર્તાનો વિશાળ શબ્દકોષ બતાવે છે—

સેવનીયા દયાલુતા, ન વિધેયઃ પરપરિભવઃ, મુક્તવ્યા કોપનતા,
 વર્જનીયો દુર્જનસંસર્ગઃ, વિરહિતવ્યાઽલીકવાદિતા, અભ્યસનીયો
 ગુણાનુરાગઃ, ન કાર્યા ચૌર્યબુદ્ધિઃ, ત્યજનીયો મિથ્યાભિમાનઃ, વારણીયઃ
 પરદારાભિલાષઃ, પરિહર્તવ્યો ધનાદિગર્વઃ, વિધેયા દુઃસ્થિતદુઃસ્વત્રા-
 ણેચ્છા, પૂજનીયા ગુરવઃ, વન્દનીયા દેવસજ્ઞાઃ, સન્માનનીયઃ પરિ-
 જનઃ, પૂરણીયઃ પ્રણયિલોકઃ, અનુવર્તનીયો મિત્રવર્ગઃ, ન ભાષણીયઃ
 પરાવર્ણવાદો, ગ્રહીતવ્યાઃ પરગુણાઃ, લજ્જનીયં નિજગુણવિકત્થનેન,
 સ્મર્તવ્યમણીયોઽપિ સુકૃતં, યતિતત્ત્વં પરાર્થે, સમ્માષણીયઃ પ્રથમં
 વિશિષ્ટલોકઃ, અનુમોદનીયો ધાર્મિકજનઃ, ન વિધેયં પરમર્મોદ્ઘટ્ટનં,
 ભવિતત્ત્વં સુવેષાચારૈઃ, તતો ભવિષ્યતિ ભવતાં સર્વજ્ઞોપજ્ઞસદ્ધર્મા-
 નુષ્ઠાનયોગ્યતા ।

આ આખી વાક્યરચના બહુ મનન કરવા લાયક છે. એના
 પ્રત્યેક શબ્દ પરનો કાળ, વિચારની સ્પષ્ટતા, વિચારદર્શનની સર-

ળતા અને ભાષાની પ્રૌઢતા માથે શબ્દમમૃદ્ધિ મુગ્ધ કરે તેવી છે ભાષા ઉપર અસાધારણ કાળ હોવા વગર આવો વાક્યપ્રયોગ અગત્ય છે

(ગ) ક્રિયાપદનો સમાન અર્થ હોય ત્યાં અનેક નવા શબ્દો વાપરવા છતાં તેઓએ જે ભાષાચમત્કાર બતાવ્યો છે તે પણ તેવો જ ભાવવાહી અને મુદ્દર છે પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૩૩ માં જૈન-પુગ્ના લોકોનું વર્ણન કરતા કહે છે કે—

એ ભવચક્રના લોકો જેવી રીતે મહામોહ વિગેરેમાં આમક્રાંત છે તેવી જ રીતે જૈનપુગ્ના લોકો પણ આસક્રાંત જણાય છે એ વાત જણાવતા ભાણેજ પ્રકર્ય બોલે છે કે—

તયાદ્યોતેષ્વપિ જૈનલોકેષુ દૃશ્યન્તે સર્વાણિ તત્કાર્યાણિ । ચસ્મા-
દેતેઽપિ મૂર્છન્તિ ભગવદ્ગિમ્મેષુ, રજ્યન્તે સ્વાધ્યાયકરણેષુ, સ્નિહ્યન્તિ
સાધર્મિકજેનેષુ, પ્રીયન્તે સદ્ગુણેષુ, તુષ્યન્તિ ગુરુદર્શનેષુ, હૃપ્યન્તિ
સદ્ધર્મોપલક્ષ્યેષુ, ટિપન્તિ વ્રતાતિચારકરણેષુ, કુધ્યન્તિ સામાચારી-
વિલોપેષુ, રુપ્યન્તિ પ્રવચનપ્રત્યનીકેષુ, માદ્યન્તિ કર્મનિર્જરણેષુ,
અહંકુર્વન્તિ પ્રતિજ્ઞાતનિર્વાહણેષુ, અવપ્રમ્ભન્તિ પરીપહેષુ, સ્મયન્તે
દિવાદ્યુપસર્ગેષુ, ગૃહ્યન્તિ પ્રવચનમાલિન્ય, વજ્રચન્તીન્દ્રિયધૂર્તગણ,
લુભ્યન્તિ તપશ્ચરણેષુ, ગૃધ્યન્તિ વૈયાઘૃત્યાચરણેષુ, અભ્યુપપદ્યન્તે
સદ્ધ્યાનયોગેષુ, તૃપ્યન્તિ પરોપકારકરણેષુ, નિષ્નન્તિ પ્રમાદચૌર-
બૃન્દં, ધિમ્યતિ ભવચક્રભ્રમણાત્, જુગુપ્સતે વિમાર્ગચારિતા, રમ્યન્તે
નિર્વૃત્તિનગરીગમનમાર્ગે, ઉપહસન્તિ વિપયસુખશીલતા, ઉદ્વિજન્તે
શૈથિલ્યાચરણાત્, શોચન્તિ ચિરન્તનદુશ્ચરિતાનિ, ગર્હન્તે નિજ-
શીલસ્પલિતાનિ, નિન્દન્તિ ભવચક્રનિવાસ, આરાધયન્તિ જિના-
શાયુર્વાતિ, પ્રતિસેવન્તે દ્વિવિધશિક્ષાલલનામ્ ।

ઉપરના વાક્યમાં સ સારી સામાન્ય પ્રાણીઓના વ્યવહાર અને જૈન લોકોના વ્યવહાર બતાવ્યા છે મૂર્છા, રજન, સ્નેહ, પ્રેમ,

૧ ભાષાતર બહુ અપ્ત અને સ્વૈર (free) છે જુઓ પ્ર ૪, પ્ર ૩૩, પૃ ૧૦૫૦-૧

ક્રોધ આદિ સર્વ મનોવિકારો જન્મેમાં દેખાય છે વિગેરે વાતો કરી છે. તે પર અન્ય પ્રસંગે આ જ ઉપોદ્ધાતમાં ધ્યાન ખેંચશું. અહીં તો ક્રિયાપદનો-ધાતુઓનો કેવો સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. એ વાક્ય વાંચતાં એમ લાગશે કે વિચારો એક પછી એક સડસડાટ ચાલ્યા આવે છે અને જાણે લેખકને બહુ બહુ કહેવાનું છે તેમાંથી તે બહુ અલ્પ જ કહે છે. અસાધારણ ભાષાકુશળતા અને વિચારની સ્પષ્ટતા વગર આવું અનેક લાવોથી ભરપૂર અને સાથે વિચારસમૃદ્ધિથી ભરપૂર વાક્ય નીકળતું નથી અને આવાં વાક્યો તો આખા ગ્રંથમાં ઠામ ઠામ છે અને અનેક છે.

(ઘ) ‘ પોટેન્શીયલ પાર્ટીસીપલ (નિષ્ઠા) નો બહુ સુંદર ઉપયોગ ગ્રંથમાં અનેક સ્થાને દેખાય છે. પ્રસ્તાવ ૬, પ્રકરણ ૧૪ મું. ઉત્તમ રાજ્યનું વર્ણન કરતાં તત્ર મોઃ પ્રવિશતાન્તરજ્ઞરાજ્યે નર-પતિના પ્રથમમેવ પ્રવૃત્ત્યા ગુરવઃ, સમ્યગનુષ્ટેયસ્તદુપદેશઃ, વિધેયા-હિતાગ્નિનેવાગ્નેસ્તદુપચર્યા, કર્તવ્યં ધર્મશાસ્ત્રપારગમનં, વિમર્શની-યસ્તાત્પર્યેણ તદ્ભાવાર્થઃ, જનયિતવ્યસ્તેન ચેતસોઽવષ્ટમ્ભઃ થી શરૂ થતું જે લાંબાણ વાક્ય આપ્યું છે તે આખું મૂળ અને તેનું ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૫૯૬-૧૬૦૧ સુધી આપેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું નથી. તે આખું વાક્ય જરૂર વિચારવા લાયક છે. એના અંદરના ભાવાર્થ પર વિચારણા બુદ્ધા પ્રકારની હોઈ અત્ર અપ્રસ્તુત છે. એ વાક્યમાં કૃદન્તનો ઉપયોગ કેવો સુંદર રીતે થયો છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એવી સુંદર વાક્યપદ્ધતિ અને રચના કવચિત જ જોવામાં આવે છે. ખાસ કરીને જ્યાં એવી રચના વાંચવામાં આવે છે ત્યાં એ બહુ કર્ણપ્રિય લાગે છે. વળી તે ભાવવાહી પણ એટલી જ છે તે સદર વાક્ય બરાબર વિચારવાથી જણાશે.

ત્યારપછી એ જ વાક્યની નીચે બીજું મોટું વાક્ય સદર પ્રસ્તાવ ૬ હામાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૧ થી શરૂ થાય છે. વત્સ ! યદ્યેવં તતો ભવિષ્યતિ તત્ર રાજ્યે તવ પ્રવેશઃ, કેવલં ગ્રહીતવ્યસ્ત્વયાયમન્ત-રજ્ઞોઽભ્યાસનામા સ્વાક્ષિકઃ સહાયઃ એમાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની સહાય લેવાની સૂચના કરતાં જે આખો વાક્યપ્રયોગ કર્યો છે તે ભાષાવતરણમાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૧-૩ સુધી મૂળ સાથે આપ્યો છે. એમાં જે કૃદન્તનો પ્રયોગ છે તે ઉપર જણાવ્યું તેવો જ સિદ્ધ અને આકર્ષક

હોવા માથે લાપાપ્રસાદનો નમૂનો છે એ ઉપગત એ આખા વાક્ય-
પ્રયોગમાં ખીલ્લુ પણ ઘણુ આકર્ષક તત્ત્વ છે એમાં એક શહેરથી ખીલે
શહેર જતા રાજમાર્ગો આવે, સરોવર, વાવડી અને નદી આવે, નાના
ગસ્તા આવે, કેડીઓ આવે, ટૂંકા મોટા માર્ગો આવે અને છેવટે જે
સ્થાને પહોચવું હોય તે આવે—તેનો માર્ગ અને તેનું વર્ણન અત્યંત
ચોખ્ખટથી અતિ લબ્ધ લાપામાં કર્યું છે, તે જેઓએ પગપાળા મુસા-
ફરી કરી હોય તેને બહુ મન આપે તેવું છે આજકાલ જેલ્લેની
મુસાફરીમાં તો એવા દૃશ્યો આવે છે અને આસ્વાદ્ય છે કે જેથી એને
નિરધાર કરી મન પર જમાવવાનો સમય જ મળતો નથી, પણ ગાડા-
માર્ગે કે પગે ચાલીને મુસાફરી કરનારને માર્ગનો જે અનુભવ
વાય છે તેનો બ્યાલ કરવા જેવો છે એ બ્યાલ પણ આ વાક્યમાં
આવે છે એનો લાપાપ્રલાવ અને પ્રવાહ બનને હૃદય પર સચોટ
અમર કરે તેવા છે કોઈ પણ લેખકની સફળતા એને જે કહેવું હોય
તે વાચનારના મન પર ચિત્રરૂપે આજેખાઈ જવામાં જ ગહેલી હોઈ,
એવી અમર લાપાપ્રયોગથી આ મિદ્ધ લેખક જરૂર ઉપજાવી
ગયા છે એમ મહત્ત્વ પ્રયોગથી લાગ્યા વગર ગહેતું નથી

(૬) ‘ અતિ સમગ્રી ’ નામનો બહુ મુદ્દ ‘ લાપાપ્રયોગ
અનુદૃત પ્રયોગમાં થાય છે એ પ્રયોગ સાધારણ લેખકો કદી કરી
શકતા નથી અને કરે તો તેમાં સફલતા થયા વગર રહેતી નથી
આ મિદ્ધ લેખકે એનો લબ્ધ પ્રયોગ ઠેકાણે ઠેકાણે કરીને
ગદ્યને અતિ સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે એના દૃષ્ટાંતોનો પાત્ર નથી દાખલા
તર્જા પ્રસ્તાવ ૭ ના સાતમાં પ્રકરણમાં ચાર બ્યાપારી કથાનકની
વાર્તા ચાલતા ગુરુમહાગજ એનો લાવાર્થ કહી બતાવે છે ચારને
હિતજ ખરી વસ્તુ ઓળખવાની હકીકત કહે છે તે પ્રમગે યોગા-
વચકતા કેમ થાય તે બતાવતા હિંમક કાર્યોથી ધર્મસાધન ન થાય
એમ બતાવી ગુરુ કહે છે કે તમારે ધર્મશુદ્ધિએ કદી અધર્મનું
ચંચળ કંવુ નહિ પડી કહે છે કે—

યત્પુતર્ણય યય યયા સુસેનચય તિષ્ઠામો યનો મશયામો માસ-
મિન્યાદિ તદપિ મુઘ્ધતાવિજૃમ્બિતમેવ મવતા દાસ્યપ્રાયં વિવેકિ-

નામ્ । યતઃ સન્નિહિતાશેષાપાયે કાયે, વલગત્સુ વિવિધરોગેષુ, ત્વરાગામિન્યાં જરાયાં, મનઃશરીરસન્તાપકારિણુ રાજ્યાદુષ્ટદ્રવેષુ, યા-
યાવરે યૌવને, સર્વવ્યસનકારિણીણુ સમ્પત્સુ, મનોદાહિનીપ્રવિયોગે,
ચિત્તવૈધુર્યકારિણિ વિપ્રિયસમ્પ્રયોગે, સતતમાગામુકે મરણે, સર્વથા-
શુચિનિધાને શરીરે, પુદ્ગલપરિણામમાત્રનિઃસારેણ વિપયેષુ, અસદ્-
ચ્ચદુઃખલક્ષપરિપૂરિતે જગતિ, વર્તમાનાનામસુમતાં ક્ષીદશં નામ સુખં ?

તેમજ બે પંક્તિ પછી ત્યાં જ આલતા આગળના વાક્યમાં—

મો મદ્રાઃ ! કૃચ્છ્રેણ પ્રાપ્તે મનુષ્યમવે, સન્નિહિતાયાં સામગ્ર્યાં,
સત્યસ્મદુપદેશે સ્વાધીને ગુણાધાને, પ્રકટે જ્ઞાનાદિમોક્ષમાર્ગે, અન-
ન્તાનન્દરૂપે જીવે, તસ્ય સ્વરૂપલાભલક્ષણે મોક્ષે, જ્ઞાનશ્રદ્ધાનુષ્ઠાન-
માત્રાયત્તે તલ્લાભે, ન યુક્તં ભવતામીદશમાત્મવચ્ચનં કર્તુમ્^૧ !

આ વાક્યમાં અસાધારણ બળ સાથે કર્તાએ પોતાનો ભાવ
બતાવ્યો છે. એમાં જે સતિ સક્ષમીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે હૃદયને
બેસી જાય અને મનને જાગૃત કરી દે તેવી પદ્ધતિએ કર્યો છે;
છતાં એમાં દીનતા નથી, ચાત્રકલાવ નથી, નિર્માલ્યતા નથી. આવા
પ્રયોગો આખા પુસ્તકમાં સેંકડો છે. એ ગ્રંથકર્તાનો ભાષા પર કાબૂ
અને સ્વરૂપદર્શનનું યોગ્ય સામર્થ્ય બતાવે છે. એમને જે વાત
કરવી છે તે આત્માના મૂળ ગુણો પ્રકટ કરવાની છે, એ તેઓ
કેવા કેવા બુદ્ધા આકારમાં પુનરાવર્તન ન લાગે તેમ કરી શકે છે
તે પણ સાથે જ વિચારી લેવા જેવું છે. શરૂઆતમાં અંજન જળ
અને ભોજનથી જે વાત શરૂ કરી છે તે જ વાત આખા ગ્રંથમાં
અનેક રૂપે કરી છે, છતાં એ એક જ વાત સર્વત્ર કહી છે એમ કહી
લાગશે નહિ, એ ગ્રંથકર્તાનો ભાષારચનાનો ચમત્કાર છે, શબ્દ-
સમૃદ્ધિનું વિશાળપણ છે અને શૈલીનો સદુપયોગ હોવા સાથે
પૃથક્ત્વ છે. આવા સિદ્ધ પ્રયોગના વધારે દાખલા આપવાની આવ-
શ્યકતા નથી. મૂળ ગ્રંથમાં તે સ્થાને સ્થાને માલૂમ પડી આવશે.

(ચ) વિચારના વહેતા પ્રવાહ સાથે ક્રિયાપદનો સુંદર ઉપયોગ
નીચેના વાક્યમાં બેવા લાયક છે :—

નિપુણ્યકના વર્ણનમા કદન્ન વધે તેમ વધારે મેળવવાની અભિ-
લાષા કેવી રીતે વધતી જાય છે તે બતાવતા ભાવપરિપૂર્ણ શબ્દોમા
લખે છે કે —

નથા હિ—યદિ કથञ्चिद्દ્રવિણશત સમ્પદ્યતે તતઃ સહસ્રમભિ-
ચાञ્છતિ । અય તદપિ સજ્ઞાયતે તતો લક્ષમાકાંક્ષતિ તત્સમ્પ-
ત્તાવપિ કોટીમભિલપતિ, તદ્દામે રાજ્ય પ્રાર્થયતિ । અથ રાજા
જાયતે તતશ્ચક્રવર્તિત્વ મૃગયતે, તત્સમ્ભવેડપિ વિવુધત્વમન્વિચ્છતિ ।
અય દેવત્વમપ્યાસ્કન્દેત્તત. શક્ત્વમન્વેષયતે । અથેન્દ્રતામપિ લભતે
તતોડપ્યુત્તરોત્તરકલ્પાધિપતિત્વપિપાસાપર્યાસિતચેતસો નાસ્ત્યે-
વાન્ય જીવસ્ય મનોરથપરિપૂર્તિ ।^૧

એ વાક્યમા એક વિચારની પછવાડે બીજો વિચાર કેવા નૈસ-
ર્ગિક અનુક્રમમા ક્રિયા પ્રવાહની માફક આવ્યો આવે છે અને તે
બતાવવા ક્રિયાપદો કેવા અનુરૂપ નીકળી આવે છે તે ખરેખર જોવા
જેવું છે એ પ્રત્યેક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ બહુ યોગ્ય રીતે તોળી
તોળીને કર્યો છે તે બાડા ઉત્તવાવી સમજાશે ભાષાપ્રસાદ વગર
આવો ઉચિત શબ્દપ્રયોગ કદી જોવામા આવતો નથી

(છ) વિચારના બહેના પ્રવાહ અને અમરકાંકિક શબ્દપ્રયોગ
માથે વિગિઠ ક્રિયાપદના ઉપયોગ મારું એક વધારે દૃષ્ટાંત આપી
એ પ્રકાર પૂર્ણ કરીએ પ્રમગ એક બહુ શુરુના કથાનકનો લગ્ન
તેનો ઉપનય ઉતાર્યા પંડી બુધશ્રુતિ ધવળગજના એક પ્રશ્નના જવા-
બમા આખી ક્વાધટના ગતના મળધમા કેમ જાને છે તે સમ-
જાવના વર્ણન દે છે ત્યા પ્રાણીના ગળાદિ જગ ઓછા થતા
એનામા જ્ઞાનનીપક જાગે છે, એ અમ્યશ્ દર્શન જળ પીએ છે અને
તેને શુરુ આગ્નિદહડ આપે છે પંડી—

નતોડયં જીવલોક સજ્ઞાનપ્રદીપોદ્યોતિનસ્વરૂપશિવમન્દિરે
મહાપ્રભાસમમ્યન્દર્શનમલિલપાનનપ્રકર્મોન્માદો ગૃહીતચારિત્રદષ્ટ-

૧ ભાષાનર મારે જુઓ પ્રગ્તાવ પ્રથમનુ પૃષ્ઠ ૭૬ એનો એ જ
બાવ શુરુગની ભાષામા ઉપાધ્યાયશ્રી યગોવિજયજી બહુ સુદૃઢ રીતે લખ્યા
છે તે મદદ પૂરતી નોટ પંચી જોઇ શકાને

ભાસુરો ગુરુવચનેનૈવ નિર્દલયતિ સસ્પર્ધમાદ્ય મહામોહાદિધૂર્ત-
તસ્કરગણઃ । તં ચ નિર્દલયતોઽસ્ય જીવલોકસ્ય વિશાલીભવતિ
કુશલાશયઃ, ક્ષીયન્તે પ્રાચીનકર્માણિ, ન વધ્યન્તે નૂતનાનિ, વિલી-
યન્તે દુશ્ચરિતાનુબન્ધઃ, સમુલ્સતિ જીવવીર્યં, નિર્મલીભવત્યાત્મા,
પરિણમતિ ગાઢમપ્રમાદો, નિવર્તન્તે મિથ્યાવિકલ્પાઃ, સ્થિરીભવતિ
સમાધિરત્નં, પ્રહીયન્તે ભવસન્તાનઃ । તતઃ પ્રવિધાટ્યત્યેષ જીવ-
લોકચિત્તાપવરકાવરણકપાટં । તતઃ પ્રાદુર્ભવતિ સ્વાભાવિક-
ગુણકુટુમ્બં, વિસ્ફુરન્તિ ઋદ્ધિવિશેષાઃ, વિલોકયતિ તાનેષ જીવ-
લોકો વિમલસંવેદનાલોકેન । તતઃ સજ્જાયતે નિરભિષ્વજ્ઞાનન્દસન્દોહઃ,
સમુ(ત્પ)દ્યતે વહુદોષભવગ્રામજિહાસા, ઉપશામ્યતિ વિપયમૃગતૃષ્ણિ-
કા, રુક્ષીભવન્ત્યન્તર્યામી, વિચટન્તિ સૂક્ષ્મકર્મપરમાણવઃ, વ્યાવર્તન્તે
ચિન્તા, સન્તિષ્ઠતે વિશુદ્ધધ્યાનં, દઢીભવતિ યોગરત્નં, જાયતે મહા-
સામાયિકં, પ્રવર્તતેઽપૂર્વકરણં, વિજૃમ્ભતે ક્ષપકશ્રેણિઃ, નિદ્રન્યતે કર્મ-
જાલશક્તિઃ, વિવર્તતે શુક્લધ્યાનાનલઃ, પ્રકટીભવતિ યોગમાહાત્મ્યં,
વિમોચ્યતે સર્વથા ઘાતિકર્મપાશેભ્યઃ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, સ્થાપ્યતે પરમયોગે,
દેદીપ્યતે વિમલકેવલાલોકેન, કુરુતે જગદનુગ્રહં, વિધત્તે ચ કેવલિ-
સમુદ્ઘાતં, સમાનયતિ કર્મશેષં, સમ્પાદયતિ યોગનિરોધં, સમા-
રોહતિ શૈલેશ્યવસ્થાં, ત્રોટયતિ ભવોપગ્રાહિકર્મવન્ધનં, વિમુચ્ચતિ
સર્વથા દેહપંજરં, તતો વિહાય ભવગ્રામમેષ જીવલોકઃ સતતાનન્દો
નિરાવાધો ગત્વા તત્ર શિવાલયાભિધાને મહામઠે સારગુરુરિવ સભા-
વકુટુમ્બકઃ સકલકાલં તિષ્ઠતીતિ ।^૧

આ વાક્યની પ્રગર ભાષા, ક્રિયાપદનો ઉપયોગ, વિચારસરણીનું
વહેન, ભાષાની પ્રૌઢતા, શબ્દની ઉપયોગિતા અને સરળતા સર્વ
એકી સાથે વિચારવા યોગ્ય છે. એ હૃદયનો તલસ્પર્શ કરે છે એ
વાત હાલ તુરંત બાબુએ રાખીએ તો પણ સાહિત્યની નજરે એના
પ્રત્યેક શબ્દપ્રયોગમાં ચમત્કાર અને સાર્થકત્વ બતાવે છે અને
એ મુખ્યત્વે કરીને સિદ્ધ લેખકની સફળતા છે.

૩. એમના સંભાષણો (dialogues) બહુ સરળ અને યોગ્ય

શબ્દોમા છે એને અવતરણુમા મે ડાયાલોગ આલાપન લાપ-સ લા-
પણુનો આકાર આપ્યો છે એ સલાપણોનો લાપાપ્રયોગ બહુ
સ્પષ્ટ અને અસરકારક આખા અથમા છે એક બે દાખલા આપી
તેનો નામનિર્દેશ કરીએ એટલે તે પર લેખકની લાપાસમૃદ્ધિને
અમે લલ ગ્રહે

(ક) પ્રકર્ષ ને વિમર્શ એક ‘મિથ્યાભિમાન’ નામના પુરુષને
બુદ્ધિ છે ત્યારે તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચિત થાય છે

અન્યથા માનવાચાસપુરે રાજકુલાસન્ને દૃષ્ટસ્તામ્યાં પુરુષ ।

પ્રકર્ષ-‘ મામ ! સ ઇપ મિથ્યાભિમાનો દૃશ્યતે । ’

વિમર્શ-‘ સત્યં, સ ઇવાય !

પ્રકર્ષ-‘ નનુ રાજસચિત્તનગરે કિલાવિચલોઽય, તત્કથમિ-
દ્વાગત ? ’

વિમર્શ-‘ ઇવં નામ મકરધ્વજસ્યોપરિ સપ્રસાદો મહામોહરાજો
યેનાસ્ય રાજ્યે યદ્વલ નિજવલ તદપ્યાનીતં । કેવલ કામરૂપિતયાયં
મિથ્યાભિમાનો મતિમોહશ્ચ ચદ્યપીહાનીતૌ દૃશ્યેતે તથાપિ તયોરેવ
રાજસચિત્તતામસચિત્તપુરયો. પરમાર્થતસ્તિષ્ઠન્તૌ વેદિતવ્યૌ ! ’

પ્રકર્ષ-‘ મામ ! કુત્ર પુનરેપોઽધુના ગન્તુ પ્રવૃત્ત ? ’

વિમર્શ-‘ ભદ્રાકર્ણય ! યોઽસૌ દૃષ્ટસ્ત્વયા રિપુકમ્પન સ નિહતે
લોલાક્ષેઽધુના રાજ્યેઽમિપિત્ત । તસ્ય ચેદ્ ભવન । અતોઽય મિથ્યા-
ભિમાન કેનચિત્કારણેનેદ રાજસદ્ન પ્રવેણુકામ ઇવ લક્ષ્યતે । ’

પ્રકર્ષ-‘ મમાપીદ્રં નરપતિનિકેતન દર્શયતુ મામ ’

વિમર્શ-‘ ઇવ કરોમિ ’

તત પ્રવિષ્ઠૌ તૌ નૃપતિગેહે ॥

આ વાક્યની લાપાસ્પષ્ટતા, એનું લાપાઘૌણ્ય અને એની
લાપામદ્ગતા વિચાગ્વા યોગ્ય છે

એનું લાપાવતરણુ પ્રસ્તાવ ૪ પ્રકરણુ ૨૩ પૃ ૯૪૪ માં બોલુ એ
વાચતા અ વકર્તાનો લાપાપર આખાદ કાળૂ ૧૩૦ ૧૪૫૫ આવશે

આખા ગ્રંથમાં આવાં વચનવિલાસો તો અનેક છે. એક વધારે દાખલો આપી આ રસમય વિષય પૂરો કરીએ. વિશેષ નિજાસુએ ગ્રંથમાં જોઈ લેવું. સગવડ માટે એવી વાતચિત અર્વાચીન પદ્ધતિએ ભાષાંતરમાં આપી છે.

(ય) પ્રસંગ નિર્મળાચાર્ય અને ગુણધારણ કુમારનો છે. સંપૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત કરાવવાનાં કારણો પર ગુરુએ ખૂબ વિવેચન કર્યું. સંપૂર્ણ સુખ કેવા પ્રકારનું હોય તેની સમજણ આપવા ગુણધારણે વિજ્ઞપ્તિ કરી, તે વખતે નીચેના આલોપમંદાપ આચાર્ય અને ગુણધારણ વચ્ચે થાય છે. એનું ભાષાસૌષ્ઠવ વિચારવું—

ગુણધારણ—“ યદ્યયમપિ સુખલવસ્તર્હિ કીદૃશં પુનસ્તત્સંપૂર્ણં સુખં સ્યાદિતિ સજ્ઞાતો મે મનસિ ચિત્તર્કઃ । તનઃ કથયન્તુ ભગવન્તઃ કીદૃશં પુનઃ શરીરિણસ્તત્સમ્પૂર્ણં સુખમિતિ । ”

નિર્મલસૂરિ—“ મહારાજગુણધારણ ! સ્વાનુભવેનૈવ વિજ્ઞાસ્યસિ ત્વં તત્સ્વરૂપં કિં તસ્ય કથનેન ? ”

ગુણધારણ—“ ભદન્ત ! કથમ્ ? ”

નિર્મલસૂરિ—“ મહારાજ ! પરિણેપ્યસિ ત્વં દશ કન્યકાઃ । ભવિષ્યતિ તાભિઃ સહ સદ્ભાવસારસ્તે પ્રેમાબન્ધઃ । તતસ્તદોદ્દામ-લીલયા વિલસતસ્તે તન્મધ્યે યત્સુખં સંજનિપ્યતે તદપેક્ષયા સુખ-લવ પવાયમધુનાતનો વર્તતે । ”

ગુણધારણ—“ ભગવન્નવધારિતમિદાનીં મયા થથાહમેનામપિ મદ-નમઞ્જરીં પરિત્યજ્ય ભગવત્પાદમૂલે પ્રવ્રજિતકો ભવિષ્યામિ તત્ક-થમહં કન્યકાદશકં પરિણેપ્યે ? ”

નિર્મલસૂરિ—“ અવશ્યં ત્વયા પરિણેતવ્યાસ્તાઃ કન્યકાઃ । કિં ચ યુક્તમેવ તાભિઃ પ્રવ્રાજયિષ્યામો ભવન્તં । ન વિરુદ્ધ્યેત તાભિઃ સાર્થં પ્રવ્રજ્યા । કિં વા તદ્રહિતસ્ય તે પ્રવ્રજિતેન ? ન વલતે હિ પ્રવ્રજિતો વિરહિતસ્તાદશકુદુમ્બિનીભિઃ । તતસ્તાઃ પરિણીય નિયમાદ્ભવતા પ્રવ્રજિતવ્યમિતિ ।

ગુણધારણ એતદ્વાકર્ણ્યં કિમેવં ભગવાન્ ભાષત ઇતિ ચિમર્શેન સ્થિતો વિસ્મિતઃ । કન્દમુનિનોકં ।

કન્દમુનિ-“ ભદન્ત ! કતમાસ્તા કન્યકા યા પરિણેતવ્યા મહારાજેન ?

નિર્મલાચાર્ય-“ યાસ્તા પૂર્વ નિવેદિતા મયાસ્યૈવ ચિરન્તન-વૃત્તાન્તં કથયતા તા એવ કન્યકાઃ, નાન્યા ।

કન્દમુનિ-“ ભદન્ત ! વિસ્મૃતાસ્તા મેઽધુના । અતો મમાનુગ્ર-હેણ યત્ર તા વર્તન્તે યસ્ય વા સમ્બન્ધિન્ય યન્નામિકા વા સર્વમિદં નિવેદયિતુમર્હન્તિ ભગવન્તઃ । ”

નિર્મલાચાર્ય-“ આકર્ણ્ય । ”

ત્યાગપંડી દશે કન્યાઓના નામ, તેના માતૃપિતાના નામ, તેમના સ્થાનો અને તેમનો જરૂરી મળધ ત્યા જતાવ્યો છે એ દશ કન્યાના નામો અનુક્રમે ક્ષાતિ, દયા, મૃદુતા, સત્યતા, ઋણુતા, અચોગતા, બ્રહ્મગતિ, મુક્તતા, માનમિવિગ્રા અને નિરીહતા છે એના પ્રમગની વાત જુદી છે અત્ર તો મ ભાષણુમા ભાષાની મગ્નતા અને ભાષા પગ્નો કાળૂ ખામ વિચારવા યોગ્ય છે એમા જે મગ્ન-તાવી ભાષાપ્રવાહ આદ્યો જાય છે તે પદ્ધતિ એમ જનાવે છે કે જાણે આ દશ પદાર્થ કામીકામીને ભર્યા હોય અને તેમાથી એક પંડી એક જગણ જોઈએ ત્યારે પાપજોગા ગ્રખેડો નીકળી આવના હોય

મ ભાષણુની આ પદ્ધતિના મે ડોહો દેખાન્તો આપી ત્રકાય મગ-વડ માટે મે એને આભાષમભાષના આગ્રગમા મૂકી રીધા છે ગદ્ય કવાવિભાગમા ભાષા પગ્નો કાળૂ દેવો અમાધાર્ગ છે એ જનાવવા આ જાણત સ્મૃત્તી

(૪) ગદ્ય વિભાગનો વિચાર કરતા એક વાન લક્ષ્યના મળવા યોગ્ય લાગે છે તે એ છે કે તેઓ સન્દૃશ ભાષાના સન્દૃશિ મગય (classical period) પંડી થયા છે એટલે સન્દૃશ સાદિન્યના ધનિદાસના જે મગયમા મધ્યકાલીન મદ્દાન લેખકો થઈ ગયા તે

પછી તેઓ આવે છે, છતાં તેમની ભાષા પ્રથમવર્ગીય લેખકોના જેવી જ વિશિષ્ટ અને ટોચ પણ પ્રકારની ભૂલવગરની તથા અલંકાર-મય છે. સંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ જેમણે ખરાખર વાંચ્યો હશે તેઓ સમજી શકશે કે એના સંસ્કૃતિ સમય પછી જે જે લેખકો થયા છે તેઓ એક સરખી રીતે ભાષાબળ કે મૌલિકતા અવિચ્છિન્ન જાળવી શક્યા નથી. જે કે સંસ્કૃતિ સમયના આપણી જાણુના ખીજ છેડા પર આ મહાન્ લેખક આવે છે તેથી તેઓને એ સમયથી ખડુ દૂર ન ગણી શકાય, છતાં તેઓ શ્રેષ્ઠ પંક્તિના લેખકોની સર્વ વિશિષ્ટતા જાળવી શક્યા છે અને એક પણ અક્ષર ન્યૂનાધિક લખ્યા વગર તેઓ સાહિત્યની નજરે અતિ ઉત્તમ ગદ્ય નીપજતવી શક્યા છે, એ તેમની મહત્તામાં ખાસ વધારો કરનારી હકીકત છે.

એમના ગદ્ય ભાષાપ્રયોગને અંગે પ્રો. યાકોબીએ એક ધ્યાન ખેંચનારો મુદ્દો રજૂ કર્યો છે અને તે તેમનો ભાષામાં આલંકાર શબ્દ-પ્રયોગ છે. તેમણે ઉપોદ્ઘાતમાં એવા શબ્દોનું એક પત્રક આપી તે પરથી તેમનો ભાષા પરનો કાળૂ કેવો અસાધારણ હોતો તે બતાવ્યું છે. આ વિષય તેમની ભાષાને લગતો હોવાથી એ પર આજળ વિવેચન કરવામાં આવશે. એવા પ્રયોગ ગદ્ય પદ્ય બન્ને વિભાગમાં છે તેથી તેને અંગે ખાસ આજળ વિવેચન કરવામાં આવશે.

(b) પદ્યવિભાગ

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેનો વારાફરતી ઉપયોગ લેખકે કર્યો છે. આખા ગ્રંથને ઉપર ઉપરથી જોતાં એમ જણાય છે કે તેમણે આખા ગ્રંથનો લગલગ અર્ધ ભાગ ગદ્યમાં અને બાકીનો અર્ધ ભાગ પદ્યમાં લખ્યો છે. એમણે એ ઘટનામાં પણ કળા વાપરી છે. ગદ્ય નિરસ થવા દીધા સિવાય પદ્ય ઉપાડ્યું છે અને પદ્યરચના આલંકાર હોય ત્યાં આનંદ થાય તેવી રીતે ગદ્યનો ઉપાડ કર્યો છે. ગદ્યમાંથી સફળ રીતે તેઓ પદ્યમાં ગયા છે અને તેમજ ઊલટી રીતે તેઓ પદ્યમાંથી પાછા ગદ્યમાં આવ્યા છે.

જ્યારે ગદ્ય વિભાગ જોઈએ ત્યારે તેમનો ભાષા પર જે કાળૂ જણાય છે તેવો જ તેમણે પદ્ય વિભાગમાં કાળૂ બતાવ્યો છે. ગદ્ય

કૃતા પદ ચઢે કે પદ કૃતા ગદ્ય ચઢે એવો પ્રશ્ન થાય તો મને તો એમ લાગે છે કે જાને એક જીવત મામે ટક્કર મારે તેવા છે, છતાં એનો ખુલાસો જ કરવો હોય તો મને તેમનો ગદ્ય વિલાગ ભાષા માહિત્યની નજરે વધારે જળવાન ઓજસવાળો અને કળા-મય લાગ્યો છે જે વિચારપ્રવાહ તેમણે ગદ્યમાં જાળવ્યો છે તેવો જ પદ્યમાં કર્યો છે, છતાં ગદ્યમાં મને કળા અને ભાષાનું જોમ વધારે લાગ્યા છે

હવે આપણે તેમના પદ્ય વિલાગની કેટલીક ખૂબીઓ તપાસી જઈએ

(૧) તેમણે પદ્ય વિલાગનો ઘણો ભાગ શ્લોક અથવા અનુષ્ટુપોમાં જ લખ્યો છે જાતીય અક્ષરના એ શ્લોકમાં તેમણે છદ્દશાસ્ત્રની નજરે એક પણ અખલના ડગી હોય એવું ત્રો ચાકોળી જેવા છદ્દશાસ્ત્રના અથજ અભ્યાસીને પણ જડ્યું નથી તેટલા મારે તેઓ ઉપોદ્ધાતના પૃષ્ઠ ૨૪ માં લખે છે કે શ્લોકને લગતા છદ્દશાસ્ત્રના નિયમો શ્રી મિદ્ધર્પિએ જાગજગ જાળવ્યા હોય એમ લાગે છે એમણે હેમચંદ્રાચાર્યના પગિગિષ્ઠ પર્વની પ્રસ્તાવનામાં એક વખત શ્લોકોની છદ્દશાસ્ત્ર પ્રમાણે ટીકા કરી કેટલીક અખલના જતાવી હતી, જોકે ત્યાંપછી ત્યાં છદ્દશાસ્ત્રના વિશેષ નિયમો તેમના ધ્યાન પર લાવવામાં આવ્યા ત્યાં તેમના ખ્યાલના આવ્યું હતું કે અમુક નિયમો પ્રમાણે શ્લોકના એક પાદમાં આવેને જાહેર માત્ર અક્ષર પણ આવી જઈ છે આ મર્વ હટીકત તેઓએ જાણી એટલે આ ચંચળ ઉપોદ્ધાતમાં તેનો મહુજ ખુલાસો કર્યો છે જે અત્ર અપ્રસ્તુત છે સુધાની વાત એ છે કે તેમણે શ્રી મિદ્ધર્પિના શ્લોકોના છદ્દશાસ્ત્રના તેમની જાણમાં નિયમો આવ્યા છે તેને અંગે દાર્ઢ પ્રકારનો ભગ કે અખલના તેઓ જોઈ શક્યા નથી અને હિન્ના છદ્દશાસ્ત્ર ઉપર તેઓનો અભ્યાસ એટલો આદર્શ ગણાય કે તેઓનો એ અભિપ્રાય વાચનારના ખ્યાલમાં લાવવાની જરૂર જણાય

શ્લોકોની રચનામાં ભાષાપ્રવાહ કેવો સુદૃઢ તેઓ ગાંધી શક્યા છે તેના દાદક દાખલા આપણ ચોખ્ખું જાણીએ જમે તે ચંચળેથી આ દાખલા જતાવ્યા છે એના દૃઢ વિગ્રિહના છે તે સજાધી

વિવેચન કર્યું છે પણ દરેકમાં ભાષા પર કાળ અસાધારણ છે તે સાથે માલૂમ પડી આવશે.

(a) કર્મપરિણામ રાજનું વર્ણન દ્વિતીય પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં કરે છે. એનો શબ્દપ્રયોગ અને વર્ણનશૈલી કૃષ્ણ પુષ્પથી લગી પડતી અથવા મુળમાંથી પ્રવાહરૂપે સરી પડતી દેખાશે. ભાષાપ્રવાહ પણ એનો અદ્વિતીય છે.

तस्यां च मनुजगतौ नगर्यामतुलवलपराक्रमः स्ववीर्याक्रान्त-
भुवनत्रयः शक्रादिभिरप्रतिहतशक्तिप्रसरः कर्मपरिणामो नाम
महानरेन्द्रः ।

યો નીતિશાસ્ત્રમુહ્યં પ્રતાપકરસઃ સદા ।
તૃણતુલ્યં જગત્સર્વં વિલોકયતિ હેલયા ॥
નિર્દયો નિરનુક્રોશઃ સર્વાવસ્થાસુ દેહિનાં ।
સ ચણ્ડશાસનો દણ્ડં પાતયત્યનપેક્ષયા ॥
સ ચ કેલિપ્રિયો દુષ્ટો લોભાદિભટવેષ્ટિતઃ ।
નાટકેષુ પરાં કાષ્ટાં પ્રાપ્તોઽત્યન્તં વિચક્ષણઃ ॥
નાસ્તિ મહ્યો જગત્યન્યો મસેતિ મદવિહ્વલઃ ।
સ રાજોપદ્રવં કુર્વન્ન ધનાયતિ કસ્યચિત્ ॥
તતો હાસ્યપરો લોકાન્ નાનાકારૈર્વિંડસ્વનૈઃ ।
સર્વાન્વિંડસ્વયન્નુચ્ચૈર્નાટયત્યાત્મનાગ્રતઃ ॥
તેઽપિ લોકા મહાન્તોઽપિ પ્રતાપમસહિષ્ણવઃ ।
તસ્ય યદ્યદસૌ વક્તિ તત્તત્સર્વં પ્રકુર્વતે ॥

ત્યારપછી લોકેને એ કેવા કેવા વેશો લેવારાવે છે, તેમની પાસે એ કેવાં કેવાં નાટકો કરાવે છે, એ નાટકો કેવાં વિચિત્ર હોય છે અને એ જોવામાં તેને કેવી મજા આવે છે, એમાં નાંદિ, વિદૂષક વિગેરેની ગોઠવણ કેવી સુંદર થાય છે—એ સર્વ બહુ મજાજૂત ભાષામાં બતાવ્યું છે. આ આખા ગ્રંથમાં સંસારનાટકની રચના બતાવી છે. તેની યોજના કરનાર, તે જોવામાં રસ લેનાર અને છતાં તેમાં

જગ પણ લેખાઈ નહિ જનાર અને દુનિયામાં અપુત્રીયા તરીકે જાણીતા થયેલા એ કર્મપણિયામ મહાગજનુ આખુ વર્ણન ભાષાસાહિત્યનો નમૂનો છે લખાણ ટાચણ કરવાનું સ્થળસંકેત-ચર્ચા બની શક્યુ નથી પણ જિજ્ઞાસુએ મૂળ અથમાથી જરૂર જોઈ જવા જેવું છે

(b) મહામોહ ગજનુ વર્ણન તૃતીય પ્રસ્તાવમાં કર્યું છે તેમાં એનો વ્યાપકભાવ અને સર્વગ્રાહીપણુ બતાવતા જે ભાષા-સૌષ્ટવ બતાવ્યું છે તે ખરેખર સાહિત્યની નજરે બહુ ઉત્તમ છે એ ગૈદી ખાસ નમૂનેદાર છે

સ્પર્શનની શોધે ગયેલા બોધ ને વિપાક સાથે વાત થતા એ ગગડેમરીની તૈયારીઓ બુએ છે પછી એ કેણુ છે એમ જણાતા એના પિતાનું નામ પૂછે છે—એ વાર્તાલાપમાં ગદ્યમાંથી એકદમ પદ્યમાં કેવી સંગળતાથી અથકર્તા ઉતરી જાય છે એ પણ જોવા જેવું છે

‘મયામિહિત મદ્ર ક’ પુનરસ્ય (રાગકેસરિણ.) તાતસ્તતો વિપાકેનામિહિત “ આર્ય ! અતિમુગ્ધોઽસિ યતસ્ત્વમેતાવદપિ ન જાનીષે યતોઽસ્ય દેવસ્ય રાગકેસરિણો ચાલાવલાદીનામપિ સુપ્ર-તીતોઽનેકાદ્રુતકર્મા ભુવનત્રયપ્રકટનામામિધાનો મહામોહો જનક. ।

તથા હિ ।

મહામોહો જગત્સર્વે ભ્રામયત્યેવ લીલયા ।

શક્રાદયો જગન્નાયા યસ્ય કિઙ્કરતા ગતા. ॥

અન્યેપા લંઘયન્તીહ શૌર્યાવિષ્ટમ્મતો નરા. ।

અજ્ઞાનં તુ જગત્યત્ર મહામોહસ્ય કેચન ॥

વેદાન્તવાદિસિદ્ધાન્તે પરમાત્મા યથા કિલ ।

ચરાચરસ્ય જગતો વ્યાપકત્વેન ગીયતે ॥

મહામોહસ્તથૈવાત્ર સ્વવીર્યેણ જગત્ત્રયે ।

દેવાદિપલોકાના વ્યાપકઃ સમુદાહત. ॥

તત ઇવ પ્રવર્તન્તે યાન્તિ તત્ર પુનર્લયમ્ ।

સર્વે જીવા પરે પુસિ યથા વેદાન્તવાદિનામ્ ॥

મહામોહાત્પ્રવર્તન્તે તથા સર્વે મદાદયઃ ।
લીયન્તેઽપિ ચ તત્રૈવ પરમાન્મા સ વર્તન્તે ॥

અન્યચ્ચ ।

યજ્ઞાતપરમાર્થોઽપિ બુધ્ધ્વા સન્તોષજં સુખમ્ ।
ઇન્દ્રિયૈર્વાધ્યતે જન્તુર્મહામોહોઽત્ર કારણમ્ ॥
અધીત્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ નરાઃ પણ્ડિતમાનિનઃ ।
વિપયેષુ રતાઃ સોઽયં મહામોહો વિજૃમ્ભતે ॥
જૈનેન્દ્રમતતત્ત્વજ્ઞાઃ કપાયવશવર્તિનઃ ।
જાયન્તે યન્નરા લોકે તન્મહામોહશાસનમ્ ॥
અવાપ્ય માનુષં જન્મ લબ્ધ્વા જૈનં ચ શાસનમ્ ।
યત્તિષ્ઠન્તિ ગૃહાસક્તા મહામોહોઽત્ર કારણમ્ ॥
વિશ્રબ્ધં નિજમત્તરિં પરિત્યજ્ય કુલસ્ત્રિયઃ ।
પરેષુ યત્પ્રવર્તન્તે મહામોહસ્ય તત્ફલમ્ ॥
વિલંબ્ય ચ મહામોહઃ સ્વવીર્યેણ નિરાકુલઃ ।
કાંશ્ચિદ્વિડમ્બયત્યુચ્ચૈર્યતિભાવસ્થિતાનપિ ॥
મનુષ્યલોકે પાતાલે તથા દેવાલયેષ્વપિ ।
વિલસત્યેષ મહામોહો ગન્ધહસ્તી યથેચ્છયા ॥
સર્વથા મિત્રભાવેન ગાઢં વિશ્રબ્ધચેતસામ્ ।
કુર્વન્તિ વચનં યચ્ચ મહામોહોઽત્ર કારણમ્ ॥
વિલંબ્ય કુલમર્યાદાં પારદાર્યેઽપિ યન્નરાઃ ।
વર્તન્તે વિલસત્યેષ મહામોહમહાનૃપઃ ॥
યત એવ સમુત્પન્ના જાતાશ્ચ ગુણભાજનમ્ ।
પ્રતિકૂલા ગુરોસ્તસ્ય વશે યેઽસ્ય નરાધમાઃ ॥
અનાર્યાણિ તથાન્યાનિ યાનિ કાર્યાણિ કર્હિચિત્ ।
ચૌર્યાદીનિ વિલાસેન તેષામેષ પ્રવર્ત્તકઃ ॥

હજી પણ આગળ એ જ મોહરાજનું વર્ણન આપે છે. એમાં જે અનેક દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે તે લેખકનું વિશાળ જ્ઞાન અને અવલોકન શક્તિ બતાવે છે. અનેકદેશીય જ્ઞાન અને વિસ્તૃત અનુભવ વગર આટલા બુદ્ધી બુદ્ધી બલિતના દાખલા આવે નહિ. એમાં

શબ્દસમૃદ્ધિ અવલોકી હોય તો તેનો પાઠ નથી, એમા ઊંડાઈ જોઈ હોય તો તેનો છેડો નથી અને એની વિવિધતા વિચારી હોય તો તેમાં થાગ લાગે તેમ નથી

આવા પ્રત્યેક મુખ્ય પાત્રના વર્ણનો આવે છે અને તે તેમને યગયગ એળખવા માટે જરૂરી છે એવા વર્ણનોના ટાગણો આપવા માડીએ તો આ વિષયની હદ ગ્રંથે નહિ ભાષાસમૃદ્ધિ અને યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય શબ્દ જ વાપર્યો છે એટલું જણાવી પદવિભાગની ખીલ ખાત્રીઅતો વિચારીએ આવા પ્રકારના સુદૃઢ વર્ણનોનું લીસ્ટ અહીં આપી દેવું પ્રાથમિક ગણાય નીચે કેટલાક દાખલાજ મૂક્યા છે એમા પદનો કેવો સુદૃઢ ઉપયોગ થયો છે તે જોવા માટે મૂળ જોવું

(૨) શ્લોક (અનુષ્ટુપ) નો એક ખીજો ઉપયોગ બહુ સુદૃઢ રીતે કર્યો છે એક નગર, ગજગણી અને પુત્રીનું નામ આપી પ્રત્યેકના આગ આગ વિશેષણો આપે તે ગદ્યમા અને તેનો વિસ્તાર શ્લોકમા કરે આની મીઠાગ અદ્ભુત અને અસંગ્રહી છે એક આખો દાખલો આપું અને ખીજાઓનો નિર્દેશ કરું એટલે મદર વક્તવ્ય લક્ષમા આવી જશે

૧ આના વ્યક્તિગત વર્ણનોમા નીચેના મિથ્યાવા શ્રથમા તે માર્ત્ત્રિફ દ્વાવાથી અન તેનો નિર્દેશ માત્ર જ કર્યો છે અને તે પણ અપૂર્ણ નવી, માત્ર બહુ થોડા દાખલા ગ્રંથુ કર્યા છે જુઓ

- (ક) નિષ્પુણ્ય દગ્ધિવર્ણન (પ્ર ૧ પૃ ૧૬)
- (જ) મનુજગતિ વર્ણન (પ્ર ૨ પ્ર ૧ પૃ ૨૫૫-૭)
- (ગ) કર્મપણિભ નૈઋત્યવર્ણન (પ્ર ૩ પ્ર ૩ પૃ ૩૫૮-૬૨)
- (ઘ) મદાગમનુ રૂપ વર્ણન (પ્ર ૨ પ્ર ૫ પૃ ૩૮૮-૯૧)
- (ઙ) યતિધર્મ, શુદ્ધિધર્મ (પ્ર ૪ પ્ર ૩૫ પૃ ૧૦૬૬ થી)
- (ચ) ચિત્તવિક્ષેપમરૂપ (પ્ર ૫ પ્ર ૧૦ પૃ ૮૫૩-૪)
- (છ) ભોગવૃષ્ણા રૂપ (પ્ર ૩ પ્ર ૭ પૃ ૪૧૬-૩૧)
- (જ) અનાન જાળ-પાપ-આર્જવ (પ્ર ૩ પ્ર ૭ પૃ ૪૨૫-૬)
- (ઙ) ગગદમરી વર્ણન (પ્ર ૪ પ્ર ૧૦ પૃ ૮૬૩-૪)
- (ઘ) મોળા સ્પાય વર્ણન (પ્ર ૪ પ્ર ૧૬ પૃ ૮૭૮ થી)
- (ઙ) માનપિતાચી વર્ણન (પ્ર ૪ પ્ર ૨૮ આખું પ્રકરણ)

પ્રસ્તાવ ૩, પ્રકરણ ૨૧ માં રૌદ્રચિત્ત નગરે દુષ્ટાસિન્ધિ રાજા તેની નિપ્પ્રકંપતા દેવી અને તેની હિંસાપુત્રીનું વર્ણન પૃ. ૫૭૧ થી ૬૩ છે. બ્રુઓ એ દેવી યુમનોહર રીતે વર્ણન ઉપાડે છે. પ્રથમ રૌદ્રચિત્તપુરને ઓળખાવતાં કહે છે કે—

इतश्च निवासं दुष्टलोकानां, उत्पत्तिभूमिरनर्थवेतालानां, द्वारभूतं
नरकस्य, कारणं भुवनसन्तापस्य, तस्करपल्लिप्रायमस्ति रौद्रचित्तं
नाम नगरम् ।

આમાં રૌદ્રચિત્ત નગરને ચાર વિશેષણ આપ્યાં : (૧) દુષ્ટલોકનું નિવાસસ્થાન, (૨) અનર્થ વૈતાળની જન્મભૂમિ, (૩) નરકનું દ્વાર અને (૪) ભુવનસંતાપ કારણ. હવે એ ચાર વિશેષણોને વિસ્તારવા નીચેના શ્લોકો આપ્યા.

પ્રથમ વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

उत्कर्तनशिरश्छेदयन्त्रपीडनमारणैः ।
ये भावाः सत्त्वसङ्घस्य घोराः सन्तापकारिणः ॥
ते लोकास्तत्र वास्तव्या रौद्रचित्तपुरे सदा ।
तस्मात्तद्दुष्टलोकानां निवासस्थानमुच्यते ॥

બીજા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

कलहः प्रीतिविच्छेदस्तथावैरपरम्परा ।
पितृमातृसुतादीनां मारणे निरपेक्षता ॥
ये चान्येऽनर्थवेताला लोके सम्भवनातिगाः ।
ते रौद्रचित्ते सर्वेऽपि सम्पद्यन्ते न संशयः ॥
उत्पत्तिभूमिस्तत्तेषां पत्तनं तेन गीयते ।

ત્રીજા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

यथा च नरकद्वारं तथेदानीं निगद्यते ॥
ये सत्त्वा नरकं यान्ति स्वपापभरपूरिताः ।
ते तत्र प्रथमं तावत्प्रविशन्ति पुराधमे ॥
अतः प्रवेशमार्गत्वात्तस्य निर्मलमानसैः ।
गीतं तं नरकद्वारं रौद्रचित्तपुरं जने ॥

એથા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે —

યે જીવા ક્લીષ્ટકર્માણો વાસ્તવ્યાસ્તત્ર પત્તને ।

તે સ્વય સતતં તીવ્રદુઃસગ્રસ્તશરીરકા ॥

તયા પરેષાં જન્તૂના દુઃખસદ્ધ્વાતકારિણ ।

અનો ભુવનસન્તાપકારણં તદુદાહૃતમ્ ॥^૧

આ વર્ણનમા ભાષા ઉપગમે કાળૂ, સંગતા અને વિશેષણોને યગળ સમન્તવવાની ગોઠવણ એવી સુદૃઢ છે કે એક વાત ને પ્રાણી ઐદ્રધ્યાન યગળ સમન્તયો હોય તે એની ખૂબી પાગમી શકે એના આગે વિશેષણો યાદુ અર્ધમૂચક છે એનો ખુલાસો તદ્દન સમજી શકાય તેવો છે એમા વધારે ખૂબી એ છે કે યોગના અભ્યાસીને એના પ્રત્યેક શબ્દમા ભારે ચમત્કાંત લાગે તેમ છે આવું ભાષામૌહવ અન્યત્ર ડવચિત ન લભ્ય છે એમ કહેવામા નગ પણ અતિશયોક્તિ નથી

આવે ન એક સારો દાખલો લઈ આવા પ્રકારના પદ્યવિલાગનો નામનિર્દેશ માત્ર કરી દઈએ સાચો દાખલો સાચે જતાવવાનું ડાંગણ એ છે કે ઐદ્રચિત્તનગનું વર્ણન વાચતા મનમા ને ઘૂણા થઈ હોય તેના જોમમા ભાષાસૌહર્ય પદ્ધ્યાન ન ગહે એટલા માટે મનને પમદ આવે તેવું એ ન પ્રસ્તાવમા ક્ષાંતિ પુત્રીનું વર્ણન છે તે પણ સંગ્રામણી ખાતર ભાષામૌહવને અગે વિચારી લઈએ

ન દિવર્ધનનો કોપી સ્વભાવ કેમ જો થાય તેનો ઉપાય તેના પિતા પદ્મગણ (પૃ ૩૬૧ મા) જિનમતજ નામના નિમિત્તિયાને પૂછે છે તેના જવાબમા તે જણાવે છે કે એક ચિત્તસૌહર્ય નામે નગર છે તેનો શુભપરિણામ ગત છે તેને નિષ્પ્રકપના ગણી કે તેમનાથી ક્ષાંતિ નામની દીકરી વધ છે એ દીકરીના લગ્ન ન દિવર્ધન આવે થાય તો વેશ્વાનર મિત્ર સાચે તેની દોસ્તી છૂટે (પૃ ૩૬૮) આ આગે વર્ણનો યાદુ સુદૃઢ છે અને પ્રત્યેકના

૧ આના ભાષાનિવેશ માટે લુઓ પ્ર ૩ પ્ર ૨૧ પૃ ૫૭૧-૨ ૨ એનો ખ્યાય મમુચ્ચયે ક્રવા લુઓ 'જૈન દ્રષ્ટિએ યોગ' પ્રથમ વિભાગ પૃ ૧૩૫-૧૪૦

ચાર ચાર વિશેષણો પદ્યમાં ખુલાસામાં સાથે ત્યાં આપ્યા છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨.) તે પૈકી આપણે ક્ષાંતિકુમારીનું વર્ણન વિચારી જઈએ.

ગ્રંથકર્તા જિનમત્તજ નૈમિત્તિકદ્વારા ક્ષાંતિકુમારીની ઓળખાણ કરાવતાં કહે છે :—

તયોશ્ચ નિષ્પ્રકમ્પતાશુભપરિણમયોર્દેવીનૃપતયોરસ્તિ પ્રકર્ષઃ
સુન્દરાણામુત્પત્તિભૂમિરાશ્ચર્યાણાં મઙ્ગજૂપાગુણરત્નરાશેઃ વપુર્વેલક્ષ-
ણ્યેન મુનીનામપિ મનોહારિણી ક્ષાન્તિર્નામ દુહિતા ।

આ વાક્યમાં કુમારી ક્ષાંતિનાં ચાર વિશેષણો બતાવ્યાં : (૧) સુંદર વસ્તુઓમાં પણ સુંદર, (૨) અનેક આશ્ચર્યનું જન્મસ્થાન, (૩) શુભરત્નોની પૈટી અને (૪) શરીરની વિલક્ષણતાથી મુનિઓનાં મનને પણ પોતાની તરફ ખેંચનારી. એ વિશેષણો ઘટાવતાં કેવો સુંદર પદ્યરચનાનો સરળ પ્રયોગ કર્યો છે તે વિચારો. ૧ પ્રથમ વિશેષણને અંગે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે :—

યતઃ સા સતતાનન્દદાયિની પર્યુપાસિતા ।
સ્મરણેનાપિ નિઃશેષદોષમોષવિધાયિની ॥
નિરીક્ષતે વિશાલાક્ષી યં નરં કિલ લીલયા ।
પણ્ડિતૈઃ સ મહાત્મેતિ કૃત્વા ગાઢં પ્રશસ્યતે ॥
આલિઙ્ગનં પુનસ્તસ્યા મન્યે યો લપ્સ્યતે નરઃ ।
સ સર્વનરવર્ગસ્ય ચક્રવર્તી ભવિષ્યતિ ॥
અતશ્ચારુતરં(રા) તસ્યા નાન્યા જગતિ વિચ્યતે ।
પ્રકર્ષઃ સુન્દરાણાં સા વિદ્વદ્વિસ્તેન ગીયતે ॥

બીજા વિશેષણને અંગે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે :—

સદ્ધ્યાનકેવલજ્ઞાનમહર્દિપ્રશમાદયઃ ।
લોકાનામદ્ભુતા ભાવા યે ચમત્કારકારિણઃ ॥
તે ભવન્તિ ભવિષ્યન્તિ ભૂતાશ્ચાનન્તશો યતઃ ।
તત્પ્રસાદેન સત્ત્વાનાં તામારાધયતાં સદા ॥

ઉત્પત્તિભૂમિ. સા તસ્માદાશ્ચર્યાણામુદાહતા ।

ત્રીજા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે —

યથા ચ રત્નમઙ્ગૂપા તથેદાર્ની નિવોદત ॥

દાનશીલતપોજ્ઞાનકુલરૂપપરાક્રમા ।

સત્યશૌચાર્જવાલોભવીર્યશ્વર્યાદયો ગુણા ॥

યે કેચિત્સુન્દરા લોકે વર્તન્તે રત્નરૂપિણ. ।

ક્ષાન્તિરેવ હિ સર્વેષા તેષામાધારતા ગતા ॥

તેનાસૌ રત્નમઙ્ગૂપા વિઢિઢિ પરિકીર્તિતા ।

ક્ષાન્તિહીના ગુણાઃ સર્વે ન શોભન્તે નિરાશ્રયા ॥

અને એવા વિશેષણ માટે તેા ક્રમાદ કહી છે —

ક્ષાન્તિરેવ મહાદાન ક્ષાન્તિરેવ મહાતપ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહાજ્ઞાન ક્ષાન્તિરેવ મહાદમ ॥

ક્ષાન્તિરેવ મહાશીલ ક્ષાન્તિરેવ મહાકુલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહાવીર્ય ક્ષાન્તિરેવ પરાક્રમઃ ॥

ક્ષાન્તિરેવ ચ સન્તોષ ક્ષાન્તિરિન્દ્રિયનિગ્રહ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહાશૌચ ક્ષાન્તિરેવ મહાદયા ॥

ક્ષાન્તિરેવ મહારૂપ ક્ષાન્તિરેવ મહાયલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહૈશ્વર્ય ક્ષાન્તિર્ધર્મ્યમુદાહતા ॥

ક્ષાન્તિરેવ પર બ્રહ્મ સત્ય ક્ષાન્તિઃ પ્રકીર્તિતા ।

ક્ષાન્તિરેવ પરા મુક્તિ ક્ષાન્તિ સર્વાધ્યાસાધિક્ષા ॥

ક્ષાન્તિરેવ જગદ્વન્ધ્યા ક્ષાન્તિરેવ જગદ્ધિતા ।

ક્ષાન્તિરેવ જગદ્વ્યેષ્ઠા ક્ષાન્તિ કલ્યાણદાયિકા ॥

ક્ષાન્તિરેવ જગત્પૂજ્યા ક્ષાન્તિ પરમમદ્ગલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેવૌપધ ચારુ સર્વવ્યાધિનિવર્હણમ્ ॥

ક્ષાન્તિરેવાગ્નિનિર્નાશ ચતુર્દ્ધ મહાયલમ્ ।

કિં યાત્ર યદુનોક્તેન ક્ષાન્તૌ સર્વ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

અતઃ પર તુ સા કન્યા મુનિલોષ્મનોદરા ।

શુર્યાદીદશરૂપાયા કો ન ચિત્ત મચેતન ॥

આ લંબાણ ટાંચણ ખાસ સકારણ આપ્યું છે. લેખકની ભાષા-પ્રૌઢતા, ભાષાસ્પષ્ટતા અને ભાષા પરનો કાળૂ અસાધારણ છે તે બતાવવા આ એક દૃષ્ટાન્ત તારવી કાઢ્યું છે. એમણે ક્ષાંતિદેવીનાં ચારે વિશેષણો ઘણી સુંદર રીતે ઘટાવ્યાં છે, અને તેમાં જોવાની મળે તેમની કળા છે. એમની ભાષાસમૃદ્ધિ અલૌકિક છે અને શબ્દસમૃદ્ધિ અમાપ છે.

આવી રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે સ્થાનનાં ચાર ચાર વિશેષણો સમાસાન્તર્ગત આપી તે પર પદમાં યોગ્ય વિવેચન આપવાનાં અનેક દૃષ્ટાન્તો છે તેને અંગે નીચેના દાખલાઓ વિચારવા. અહીં તે પર વધારે વિસ્તૃત લંબાણ ટાંચણો સ્થળસંકેચથી અપાય તેમ નથી. એમાં વાક્યોનાં નિર્બંધો અને શબ્દરચના ખરેખર જોવા લાયક છે. એનું યથાતથ્યપણું તો એથી પણ વધારે આકર્ષક છે પણ અત્યારે કળાની નજરે એમના પદનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તેથી તેટલા પૂરતું જ અત્ર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. બાકી ચિત્તસૌંદર્યનગર કે એના શુભપરિણામ રાજા કે એની નિષ્પ્રકંપતા રાણી અને એમને પેટે થયેલી ક્ષાંતિ દીકરી પર તો પુસ્તકો લખાયા તેમ છે. યથાસ્થાને એ બાબત જોઈ લેવી. અત્ર પદરચનાની પ્રૌઢતાનાં બીજાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તોનો માત્ર નિર્દેશ કરી અટકી જઈએ.

(a) **ચિત્તસૌંદર્યનગરના** ચાર વિશેષણો પર પદરચના જોવા-યોગ્ય છે. એ નગર (૧) સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત છે, (૨) સર્વ ગુણોનું નિવાસસ્થાન છે, (૩) કલ્યાણ પરંપરાનું કારણ છે અને (૪) મંદભાગી પ્રાણીઓને દુર્લભ છે. એના ભાષાવતરણ વિવેક માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૧.

(b) **શુભપરિણામ** રાજાનાં નીચેનાં ચાર વિશેષણો પર પદ-રચના જુઓ—એ રાજા (૧) સર્વ લોકોનું હિત કરનાર છે, (૨) દુષ્ટોને દાળી દેવામાં ખાસ ઉદ્યમ કરનાર છે, (૩) સારાને પાળવામાં ખાસ ધ્યાન આપનાર છે અને (૪) ક્રોશ અને દંડની સમૃદ્ધિથી પરિપૂર્ણ છે. એ ચાર વિશેષણોની પદરચનાના ભાષાવતરણ માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૨-૩.

(c) એ ગજની મહાગણી નિષ્પ્રક પતા દેવી માટે નીચેના ચાર વિશેષણો આપ્યા છે એ દેવીએ (૧) શરીરની સુદૃઢતામા વિનયધ્વજ પ્રાપ્ત કરેલ છે, (૨) કળાઓમા કુશળતા મેળવેલી હોઈ તે વડે એણે ત્રણ ભુવનને જીતી લીધેલા છે, (૩) પોતાના નાના પ્રકારના વિલામોને લીધે એણે કામદેવની પ્રિયા ગતિના વિભ્રમોને હસી કાઢ્યા છે અને (૪) પોતાના પતિ તરફ અપૂર્વ ભક્તિને લીધે એણે અરૂઢતીના માહાત્મ્યને તિરસ્કારી કાઢ્યું છે એના ભાષાવતરણ માટે જુઓ પ્ર ૩ પ્ર ૨ પૃ ૩૬૪-૫

(d) ગૌદ્રચિત્ત નગરમા દુષ્ટાભિસન્ધિ ગજ હતો તેને માટે ચાર વિશેષણો આપ્યા છે (૧) ચોરોને એડા ડગાર, (૨) માગ માણુઓનો દુશ્મન, (૩) સ્વભાવથી વિપરીત પ્રકૃતિવાળો અને (૪) નીતિના ગ્તાઓનો લોપ કરનારો એને વર્ણવ્યો છે પંત્રી એ ચારે વિશેષણો માટે મમર્થ ભાષામા પ્રત્યેક માટે બે બે પદ્ય (શ્લોકો) આપ્યા છે એના ભાષાવતરણ માટે જુઓ પ્ર ૩ પ્ર ૨૧ પૃ ૫૭૨

(e) દુષ્ટાભિસન્ધિ ગજને નિષ્કરુણતા ગણી છે એને માટે ચાર વિશેષણો આપ્યા છે (૧) પાગડી પીડાઓને નહિ જાણનારી, (૨) પાપના ગ્તાઓમા કુશળ, (૩) ચોર ઉપર પ્રેમ ગળનારી અને (૪) પોતાના પતિ ઉપર અનુગ્રહ પંત્રી એ પ્રત્યેક વિશેષણ પર બહુ સુદર શબ્દપ્રયોગ કરી બે બે પદ્ય બધ ગ્તનાના શ્લોકો આપ્યા છે જુઓ પ્ર ૩ પ્ર ૨૧ પૃ ૫૭૩-૪

(f) એની હિંમા દીકરીતુ વર્ણન બહુ સુદર કર્યું છે એના ચાર વિશેષણો આ પ્રમાણે (૧) ગૌદ્રનગરની હીન મમૃદ્ધિમા વધારે ડગારી, (૨) નગરવાનીઓનો મોટો ચાહ મેળવનારી, (૩) માતપિતા તરફ વિનયવાળી અને (૪) લય કર આકૃતિવાળી એના સ્પષ્ટીકરણમા અગિયાર પંત્ર શ્લોકો બહુ સુદર ભાષામા અને જનમમાનના મનના અભ્યાસીને ખાસ વિચારવા યોગ્ય આપ્યા છે જુઓ પ્ર ૩ પ્ર ૨૧ પૃ ૫૭૪-૫

આ સર્વના મૂળ શ્લોકો ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. એમાં મનુષ્ય-સ્વભાવનો ઊંડો અભ્યાસ અને ભાષા પર અસાધારણ કાળૂ જોવામાં આવશે. ઉપરાંત એમાં રચનાની પદ્ધતિ કુળાની નજરે ખડું સુંદર અને વિચારવા જેવી છે અને ખડું સ્પષ્ટ હોવા સાથે પ્રૌઢ છે.

(૩) અનુષ્ટુપની રચનાની લબ્યતા માટે નીચેના દાખલા ખાસ વિચારવા યોગ્ય મળ્યા છે.

સાત સ્ત્રીઓ—પિશાચીઓ લવચકુનગરમાં વર્ણવી છે એમાં એવી યુક્તિ છે એ સાત પિશાચી અને તેની સામેનાં વિરોધી તત્ત્વોમાં આઠે કર્મની કુલ પ્રકૃતિનો સમાવેશ થઈ જાય. ચોથા પ્રસ્તાવનું એ આખું અઠાવીશમું પ્રકરણ રોકે છે. (પૃ. ૯૯૪-૧૦૧૧). જનસ્વભાવનો અભ્યાસ અને ભાષા પર અસાધારણ કાળૂ ધરાવતું એ રૌદ્ર ચિત્રપટ છે. જરાનું વર્ણન એ નીચેની પ્રૌઢ ભાષામાં કરે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૯૯૫-૬).

સા કાલપરિણત્યાહ્યા માર્યા યા મૂલભૂપતેઃ ।

તયા પ્રયોજિતા તાવજ્જરેયં ભુવનોદરે ॥

વાહ્યાન્યપિ નિમિત્તાનિ વર્ણયન્તીહ કેચન ।

અસ્યાઃ પ્રયોજકાનીતિ લવણાદ્યાનિ માનવાઃ ॥

વીર્યં પુનરદોઽમુષ્યા યદાશ્લેષેણ દેહિનામ્ ।

હરત્યશેષસદ્વર્ણલાવણ્યવલશાલિતામ્ ॥

ગાઢાશ્લેષાત્પુનર્વત્સ ! વિપરીતમનસ્કતામ્ ।

કુરુતે શોચ્યતાં લોકે દેહિનાં વીર્યશાલિની ॥

વલીપલીતખાલિત્યપિપ્લુવ્યઙ્ગકુવર્ણતાઃ ।

કમ્પકર્કશિકાશોકમોહશૈથિલ્યદીનતાઃ ॥

ગતિભઙ્ગાન્ધ્યવાધિર્યદન્તવૈકલ્યરીણતાઃ ।

જરાપરિકરઃ પ્રૌઢો વાયુરત્ર વલાગ્રણીઃ ॥

અનેન પરિવારેણ પરિવારિતવિગ્રહા ।

જરેયં વિલસત્યત્ર મત્તાવદ્ગન્ધહસ્તિની ॥

ત્યારપછી એના વિરોધી યૌવનનું તેના સંબંધમાં જ અહસુત વર્ણન આવે છે :—

તસ્યા યવ મહાદેવ્યા વિચિતેઽનુચર. પર ।
 યૌવનાત્યો મહાવીર્યશ્ચરટ ઉદ્દામપૌરુષઃ ॥
 સ ચ યોગી તદાદેશાત્પ્રવિશ્યાક્લેપુ દેહિનામ્ ।
 તનોતિ વલમૌર્જિત્યં વન્ધુરાકારધારિતામ્ ॥
 વિલાસદ્વાસવિવ્યોકવિપર્યાસપરાક્રમૈ ।
 વલ્ગનોત્પ્લવનોહ્લાસલાસધાવનસમ્મદૈ ॥
 ગર્વશોષ્ઢીર્યસિદ્ધત્વસાહસાદિભિરુદ્ધતૈ ।
 યુતઃ પદાતિભિર્લોકૈર્લીલયા સ વિજૃમ્ભતે ॥
 તત્સસ્વધાદમી ભોગસમ્ભોગસુપનિર્ભરમ્ ।
 આત્માન મન્વતે લોકા ભવચક્રનિવાસિન ॥
 તતસ્તં નિજવીર્યેણ યૌવનાચ્ચમિય જરા ।
 મૃદ્નાતિ સપરીવાર ક્રુદ્ધા કુન્ધેવ સાધકમ્ ॥
 તતસ્તે જરસા વત્સ । જના મર્દિતયૌવના ।
 પરિતા દુઃસ્વપ્નોદીભિર્જાયન્તે દીનચિહ્નવા ॥
 સ્વભાર્યયાપ્યવજ્ઞાતા પરિવારાવધીરિતા ।
 ઉત્પ્રાપ્સ્યમાના સ્વાપન્ન્યંસ્તરુણીભિસ્તિરસ્કૃતા ॥
 સરન્ત પૂર્વભુક્તાનિ કાસમાના મુદુર્મુદુ ।
 શ્લેષ્માણમુદ્ગિરન્તશ્ચ લુઠન્તો જીર્ણમશ્વકે ॥
 પરત્તપ્ત(સિ)પરા પ્રાપ્ય ક્રુષ્યન્તશ્ચ પટે પટે ।
 આક્રાન્તા જરયા વત્સ' કેવલ શેરતે જના ॥

૧૪૧-ધડપણુનુ આવુ અડપ અન્યત્ર વાગ્યુ નથી એના પ્રત્યેક
 ગ્રંથો અત્યંત વિગિદ્ય અવગોચરને પગિણામે લગાતેલ છે મનુષ્ય-
 ઉવનનો ગગગગ અભ્યાસ કર્યો હોય નો ૪ આ વાર્ણન થઈ ગઈ એમા
 ધડપણુમા થતી ગ્રીગની સ્થિતિ, કુટુબીઓ તગકવી વતો તિગકાગ,
 મન ઉપગ વતી દીનતાની અમગ, નાકમાથી નીડગાતુ મ્લેષ્મ, દાળા
 વાગને અ્યાને આવતા પગિયા, ડાનની ગણેગગ, આગનુ અ ધપણુ,
 દાગનુ બોળાપણુ-વિગેરે વિગેરે મથોટ ગ્રંથોમા લખ્યુ છે અને
 ગુવાનીના આગા, વૈભવ, આદ્ય, ધમાલ દૂડા પળ મુખમ ગ્રંથોના
 લખ્યા છે એના પગ
 ૧૦ ભગવ એવો એક એક ગ્રંથ છે,

પ્રત્યેક શબ્દ સૂચક છે, અર્થથી ભરેલો છે અને અનેક વિચાર અને અનુભવને જાગૃત કરે તેવો છે. આ પદ્યરચના એવી પ્રૌઢ અને મુદ્દાસરની છે કે એ જો કોઈ ખરા અભ્યાસીના હાથમાં આવે તો એને વાંચીને એ ગજ ગજ ઉછળે.

એવું જ સુંદર વર્ણન બાકીની છએ પિશાચીઓનું એ પ્રકરણમાં આવે છે. એમાં રૂબ (વ્યાધિ) સાથે જે વ્યાધિઓનાં નામ ગણાવ્યાં છે તે તેમનું વૈદકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન બતાવે છે અને મૃત્તિ (મરણ) ના વર્ણનમાં એ દેવ અને દરિદ્રમાં, જીવાન અને વૃદ્ધમાં ગતિ કરી શકે છે એનું વર્ણન કરતાં અદ્ભુત શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. મને એમની ખલતા ભારે અદ્ભુત (વર્ણનમાં) જણાય છે. તેઓ એને વર્ણવતાં એને પાપોદયની પ્રેરણાનું પરિણામ કહી પછી એના પરિચારકોમાં શાઠ્ય, પૈશૂન્ય, દુઃશીલ, વૈભાષ્ય, ગુરુવિપ્લવ, મિત્રદ્રોહ, કૃતદ્વંતા, નિર્લજ્જપણું, મદ, મત્સર, મર્મેદ્ધાટન, વૈયાત્ય, (બેશરમપણું), પરપીડનનિશ્ચય અને ઇર્ષ્યાને જણાવે છે. એ શબ્દસમૂહ અદ્ભુત છે, એને ઓળખવામાં સંસારચાત્રાનું સાક્ષ્ય છે અને એને સમજવામાં ચાતુર્ય છે. ગરીબાઈ (દરિદ્રતા) એમણે અદ્ભુત વર્ણવી છે અને એકંદરે આ આખું પ્રકરણ ખાસ પદ્યરચનાનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. એ સર્વથી તદ્દન જુદી પડે એવી પદ્યરચના છે અને તે પર ધ્યાન ખેંચવાની ખાસ જરૂર ભાષાપ્રયોગની નજરે જ લાગે છે.

માત્ર સ્થળસંકેચને કારણે વધારે ટાંચણો આ મુદ્દા પર મેં આપ્યા નથી, બાકી એ આખું પ્રકરણ મૂળરૂપે ખાસ આપવા યોગ્ય છે.

(૨) પદ્યવિભાગે બીજા છંદોની રચના.

અનુષ્ટુભ શ્લોકોની અવલોકના એ પ્રમાણે થઈ. પદ્યરચનાને અંગે છૂટા છૂટા બીજા પણ છંદો આવે છે, પણ એકંદરે તેની સંખ્યા ઘણી અદ્ય છે તેથી તેના અવલોકનમાં બહુ કહેવા જેવું રહેશે નહિ. દરેક પ્રસ્તાવને છેડે તેમણે બે અથવા ત્રણ શ્લોકો અન્ય છંદમાં લખ્યા છે તે સુંદર છે અને ભાષાવતરણમાં પણ તે લખ્યા છે. ઉપરાંત વચ્ચે વચ્ચે તેમણે દ્રુતવિદાગિત વધારે પ્રમાણમાં લખ્યા છે. તેમનો ભાષાપ્રયોગ તેમાં પણ બહુ સુંદર છે. મને

તેમના ત્રોટક અને દ્રુતવિલમ્બિત છ દો બહુ ગમ્યા છે એના પ્રમ ગો-
ચિત ગણ્દપ્રયોગ ખામ ધ્યાન ખે એ તેવા છે ઉપગત શાર્દૂલવિકીડિત
વિગેરે ખીબ્ત છ દોનો પણ અવાગ્નવાગ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપયોગ
કર્યો છે છ દો અર્વ શુદ્ધ છે એક સ્થાનકે મને છ દ સમજાયો નથી

ત્રોટકનો દાખલો એક આપવો ઉચિત છે પ્રમ ગ ન દ્વિવર્ધ-
નના ભવમા તેનો વિભાક સાથે યુદ્ધનો છે યુદ્ધ વર્ણવતા લેખક
મહાત્મા ૧કહે છે કે —

તાવત્સમાલગ્નમાયોધનમ્, તચ્ચ કીદશમ્ —

શરજાલતિરસ્કૃતદષ્ટિપથ પયરોધસમાકુલતીવ્રમટમ્ ।
મટ્કોટિવિપાટિતકુમ્ભમટ નટવિભ્રમહસ્તિશરીરચિતમ્ ॥
રચિતપ્રચિતોરુસુહસ્તિઘટ ઘટનાગતમીરુનાર્તરવમ્ ।
રવપૂરિતભૂધરદિગ્વિચરં વરહેતિનિવારણશિન્નનૃપમ્ ॥
નૃપભિન્નમદોદુરૈવરિગણ ગણસિદ્ધનમશ્ચરઘુપ્તજયમ્ ।
જયલમ્પટયોધશૈશ્વદુલ ચદુલાશ્વસહસ્રવિમર્દકરમ્ ॥
કરસુપ્રશરૌઘવિદીર્ણરયં રયમદ્ભવિવદ્ધિતચોલચલમ્ ।
ચલશાલિમટેરિતસિંહનઠં નદમીપણરક્તનદીપ્રવહમ્ ॥

આ યુદ્ધનું અદ્ભુત વર્ણન છે એમા ગણ્દાલ કાગ પણ બહુ
મનના છે એના પ્રત્યેક અગ્નુના છેલ્લા બે દે ત્રણ અક્ષરો લઈ
તેને ખીબ્ત જ અર્થમા ત્યાગપત્રીના નવા અગ્નુમા ગોઠવ્યા છે અને
છતા અર્થઅમલૃતિ વધાઈ સુદૃગ્ વવા પામી છે ત્રોટક તરીકે
ગાવામા તેમા મન આવે તેમ છે અને એમા પ્રેગ્કલાવ છે આવી
ગણ્દમમૃદ્ધિ બહુધા અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે જે લેખકે એ કડો હૃન્તરો
અનુષ્ટુપ-શ્લોકો લખ્યા તે આવા અન્ય છ દો લખી ગકે તેમા
નવાઈ નથી, પણ નવાઈ ગણ્દાલ કાગ અને અર્થાલ કાગની છે આ
દાખલો ખામ વિચાગ્વા યોગ્ય છે કાવ્ય અને માહિત્યમા ગમ
લેનાગ્ને તો અદગ્થી જાગૃત કરી દે તેવો છે અને તે અર્થમા
પણ બરોબર સમજવા યોગ્ય અને એના સ્વાન પગ નદન પ્રામ ગિક છે

ત્રોટક છંદના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારના ઘણા ખીજા દાખલાઓ આખા ગ્રંથમાં છૂટાછવાયા છે. એક વધારે દાખલો આપીએ.

આઠમા પ્રસ્તાવમાં સંસારીજીવનો ગુણુધારણુ તરીકે જન્મ થાય છે ત્યારે રાજ્યમંદિરમાં કેવો આનંદ થાય છે તે વર્ણવતાં કવીશ્વર સિદ્ધ લેખક કવે છે:—

વિહિતં ચ નરેશ્વરતોષકરં વરરાસસલાસવિલાસધરમ્ ।

બહુવાદનલાદનગાનપરં મદિરામદધૂર્ણિતચાહનરમ્ ॥

વિલયાજનનર્તિતવામનકં કૃતકુબ્જકકચ્ચુકિહાસનકમ્ ।

વિહિતાર્થિમનોરથપૂરણકં કૃતલોકચમત્ક્રાતિવર્ધનકમ્ ॥^૧

આ બન્ને દાખલાઓ જોશો! તો માલૂમ પડશે કે એમાં પ્રત્યેક શબ્દ યોગ્ય રીતે મુકાયલો છે અને એમાં શબ્દચમત્કૃતિ અતિ સુંદર છે. ખૂબી એનું નામ કહેવાય છે કે એની જગ્યાએ ખીજો શબ્દ મૂકવો જડે નહિ અને જડે તો ભળે નહિ. જાણે ખાલી જગા પર ચોંટી જાય તેવી શબ્દરચના હોય એ કળાકારની કારિગરી છે અને એ પ્રત્યેક શબ્દમાં જોવામાં આવશે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિને ત્રોટક ઉપરાંત દ્રુતવિલાખિત અને સ્વગ્વિણી બહુ પસંદ હોય એમ મને લાગ્યું છે. એ લાખતાં તેઓશ્રી જરૂર ડોલ્યા હશે એમ લાગે, કારણ કે સહૃદય વાંચનાર એ સમજતાં કે વાંચતાં ડોલ્યા વગર રહે તેમ નથી. એના કોઈ જરૂરી દાખલાઓ આપીએ. સ્વગ્વિણીનો એક દાખલો તામસચિત્ત નગરના વર્ણનમાં ચોથા પ્રસ્તાવમાં છે. જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૫.

નાશિતાશેષસન્માર્ગમામૂલતસ્તેન દુર્ગં ન લઙ્ઘ્યં પેરેષાં સદા ।

સર્વદોષોત્તમુક્તં ચ તદ્વર્તતે ચૌરવૃન્દં તુ તત્રૈવ સંવર્ધતે ॥

વલ્લભં તત્સદા પાપપૂર્ણાત્મનાં નિન્દિતં તત્સદા શિષ્ટલોકૈઃ પુરમ્ ।

કારણં તત્સદાનન્તદુઃખોદધેર્વારિણં તત્સદાશેષસૌખ્યોન્નતેઃ ॥

આ છંદ બોલતાં એક જુદી જ જાતની અસર થાય છે અને લેખ ઉપજાવનારની ચમત્કૃતિ નમનને યોગ્ય છે એમ જરૂર લાગી આવે છે.

૧ એના ગુજરાતી અર્થ માટે જુઓ પ્ર. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૫. ત્યાં પંક્તિ ૨૪ થી અર્થ શરૂ થાય છે.

શબ્દવર્ણનમા બહુ સુદર સંઘિણી ત્રણ આવે છે જુઓ ૩
૪ ૩ ૮ ૫ ૭૮૫-૬ એ ત્યા લખી છે એટલે અત્ર તેનુ પુનરા-
વર્તન કર્યુ નથી

દ્રુતવિલખિત એમનો એટલો જ પ્રિય છ દ છે તેઓ દ્રુતવિ-
લખિત અને ત્રોટક લખતા જરૂં ડાહ્યા હશે એમ મને લાગ્યુ
છે સમજીને વાચવાથી એ લાવ જરૂર જણાશે એના કોઈક દાખલા
આપીએ

શબ્દવર્ણન કરતા તેઓશ્રી દ્રુતવિલખિત લખે છે — (૩ ૪.
૩ ૮ ૫ ૭૮૬)

શિખિચિરાવચિરાગપરા શ્રુતિ થયતિ હસકુલસ્ય કલસ્વનમ્ ।
ન રમતે ચ કદમ્બચને તદા, વિપમર્ણરતા જનદષ્ટિકા ॥
લવણતિક્તરસાચ પરાઙ્મુખા, મધુરસાદપરા જનજિહ્વિકા ।
સ્ફુટમિદ તદહો પ્રિયતાકરો, જગતિ શુદ્ધગુણો ન તુ સંસ્તવ ॥

તેવી જ રીતે હેમ તવર્ણન કરતા લખે છે (સદર ૫ ૭૮૬)

પ્રિયવિયોગભુજઙ્ગનિપાતિતાન્ શિશિરમારુતખણ્ડિતવિગ્રહાન્ ।
પશુગણાનિવ મર્મુરરાશિભિ પચતિ કિં નિશિ ભક્ષણકામ્યયા ॥

એના અર્થ અને એનો અમલકાં ગાંધમા પણ વિચારવા યોગ્ય
છે આ છ દનો એક સુદર દાખલો આપી મૂળત્રય વાચવાની
લક્ષમણ ઠરીએ

વસ તનુ વર્ણન કરતા કવિ કવે છે (૩ ૪ ૩ ૨૧ ૫ ૬૨૩)

વિકસિને સહકારવને રત , કુરુવકસ્તવકેપુ ચ લમ્પટ ।
મલયમારુતલોલતયા વને, સતતમેતિ ન યાતિ ત્ર(ગૃ)હે જન. ॥
ઇદમહો પુરલોકશતાકુલં, પ્રવરચૃતવનાવલિમધ્યગમ્ ।
વિલસતીહ સુરાસવપાયિના, નનુ વિલોકય મદ્ર ' કદમ્બકમ્ ॥
મણિવિનિર્મિતભાજનસંસ્થિતૈરતિવિનીતજનપ્રવિદૌકિતૈ ।
પ્રિયતમાધરમૃદ્ધવિદશનૈશ્વપકરત્નમયૂપવિરાજિતૈ ॥
સુરમિનીરજગન્ધસુવાસિતૈ , સુવનિતાવદનામ્બુરુહાર્પિતૈ ।
વિવિધમધરસૈર્મુગ્ધપેશલૈ, કૃતમિદ તદહો મદનિર્ભરમ્ ॥

આમાં રમણીય પત્નીના મુખકમળનું વર્ણન કરતાં સિદ્ધ કવિ કેવા શૃંગારરસમાં ઉતરી ગયા છે એ પણ જોઈ લેવા જેવું છે. કેટલાક એમ માને છે કે શૃંગારરસ પર જૈન કવિ લખી શકતા નથી તેમણે આ પ્રસંગ વિચારવા યોગ્ય છે અને લેખક જે પ્રસંગ લે તે તેણે ચીતરવો જ જોઈએ એ હકીકત સ્થિતિચુસ્ત જનોએ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. અત્ર પ્રસ્તુત હકીકત એ છે કે કવિ નરીકે આ વર્ણન એમને મહાકવિનું સ્થાન સ્વતઃ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

આ દ્રુતવિલંબિતના આવા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય. અત્ર તો માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે.

ઉપરાંત ગ્રંથકર્તાએ શાર્દૂલવિકીરિત, વંશસ્થવિલ વિગેરે છંદો વાપર્યા છે. એ દરેક પ્રયોગમાં વસ્તુસ્થના વિગેરે ખાસ જોવા લાયક છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે એમણે ચાલુ દેશી રાગો વાપર્યા છે તે પણ સુંદર છે. એમાં હાસ્યરસ પરાકાષ્ઠા પામે છે. બહાર ગુરુ સ્થાનકમાં (મ. પ. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૩) એવા પ્રસંગો છે :—

વઠરો ગુરુરેપ ગતો વશતાં, વસતિં વયમસ્ય સરત્નશતામ્ ।
નિજધૂર્તતયા પ્રકટં જગતાં, खादेम पिबेम च हस्तगताम् ॥

આમાં ભારે મજા છે ! એનો લય સાથે સમજાય તો બોલતાં પણ લટકા થાય તેવી તેમાં મસ્તી છે.

રિપુદારણના ગર્વને પ્રતાપે તપન ચક્રવર્તી તેની જે દશા કરે છે તે ભારે આકર્ષક છે. એને શરીરે ગરમાગરમ ચૂર્ણ લગાવી તપનના સેનાનીઓ એના ગર્વના બદલામાં ઝોંટીઓ ફટકાવતા જાય છે અને ગાતા જાય છે. એનો રાસ આખો સાંભળવા લાયક છે— ગાવા લાયક છે. પરમાધામીઓ કેવી મજા કરતા હશે એનો બિલત્સ ખ્યાલ આપનાર છે. (મ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૫.)

यो हि गर्वमविवेकभरेण करिष्यते ।
बाधकं च जगतामनृतं च वदिष्यते ॥
नूनमत्र भव एव स तीव्रविडम्बनां ।
प्राप्नुवीत निजपापभरेण भृशं जनः ॥

પછી એક પદ્ય બોલી પાછા કોરસની પેઠે સર્વ ઉપરનું ધુપદ—

ધ્રુવક બોલે છે એમા ગસ ખરો જામે છે એનો અદગનો ભાવાર્થ પણ સુદૃઢ છે અને ટીખળી લોકો એવા સયોગોમા કેવી રમત કરે અને ખીજતને લોગે કેવો ગમ મેળવે એનો પણ ત્યા ખ્યાલ આવે છે

એના કોગ્સના સદૃષ્ય પદ ઉપગત આરે કવિતો ગિલત્સગ્મના નમૂના છે એ ચોયા કવનમા તો ભારે ગમ ઊભો કરે છે યોગેશ્વર પોતે ગમના કુડાળામા આવી બોલે છે —

ન નતોઽસિ પિતૃદેવગણં ન ચ માતર,
કિં હતોઽસિ રિપુદારણ ! પશ્યસિ ક્રાતરમ્ ।
નૃત્ય નૃત્ય વિહિતાહતિ દેવ ! પુરોઽધુના,
નિપત નિપત ચરણેષુ ચ સર્વમહીમુજામ્ ॥

કહે છે કે બગ્યાજી ! કોઈ દિવસ બાપને નમ્યા નથી ! કોઈ દિવસ માતાને નમ્યા નથી ! તો હવે ગકડા કેમ બની ગયા ? જા બગ્યા ! હવે ખૂબ નાચ અને મર્વ મહાગજઓને પગે પડ !

આમ બોલી ગહે છે એટલે પાછા મર્વ મેનાનીઓ ચો દિ ગર્વ-મવિવેકમરેણ કરિષ્યતે બોલીને આખુ ધ્રુવપદ બોલતા જાય છે, એની કૃતા કેગ માગતા જાય છે અને મોટીઓ કટકાવતા જાય છે અને પગની પાટુઓ અને લાંતો લગાવતા જાય છે આ સુદૃઢ ગીતે મહાગર્વીષ્ઠ ગજાની દશાનુ જે ચિત્ર ખડુ થાય છે તે કોઈ પણ મદ્દદ્ય માનવી ઉપર અસર કર્યા વગર ગહે તેણુ નથી

આવી ગીતે પરગચનામા અર્થ અને અલકાગના અનેક અમતકારો, કવિશ્રીઓ કામ કામ કર્યા છે દરેક પ્રસ્તાવને છેડે એમતો બાહુ મુભાષિત ગીતે પરગચનાકાગ આખા પ્રસ્તાવનો સુદો અને ભાવ કહી લીધો છે અને તેની ભાષા પણ ગ્રૌઢ છે આવા ઘણાખરા દાખલાઓ ભાષાવતણુમા લખી લીધા છે તેથી અત્ર તેનું પુનઃગતર્તન કર્યું નથી તે સ્થાનેથી જોઈ લેવા અહીં દોહવાનુ એ છે કે એ મર્વ મૂળના ટાચણો વ્યા વ્યા કર્યા છે ત્યા ત્યા હેતુમં કર્યા છે અને તેને આ દષ્ટિએ વાચવાથી ટાચણુ કરવાનો આગ્રય જરૂર પાડે પડે એ જાણત પડે ધ્યાન એ ચવાની આવશ્યકતા છે

કર્તાનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણીએ અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પુસ્તકમાં બતાવ્યું છે. જે વિષયો લીધા છે તે બાબત સંશ્લેષમાં ઘાતું બતાવી શકવાની કુશળતા તેમની કલમમાં છે. આવા પ્રતાપી લેખકો બહુ અદ્ય હોય છે. આના કેટલાક દાખલાઓ જરૂર બતાવવા યોગ્ય છે. એથી જણાશે કે તેઓ કેટલા વિષયોને ન્યાય આપી શકે છે.

x

x

x

(૧) ન્યાય. (Logic)

(a) ન્યાયનું જ્ઞાન આખા ગ્રંથમાં ભારેભાર રજૂ થાય છે. એક પ્રસંગ ખાસ બેવા બેવો છે. એથા પ્રસ્તાવમાં પટ્ટપુરનાં નિર્વૃત્તિ-માર્ગો બતાવતાં વિમર્શ મામા જે વાર્તા કરે છે ત્યાં ન્યાય ઉપરનો લેખકનો કાળૂ જણાય છે. પ્રમાણુ સંબંધમાં તેમની પોતાની પરિભાષા બેઘએ.

તત્રાર્થોપલમ્ભહેતુઃ પ્રમાણમ્ । તચ્ચતુર્ધા । તદ્યથા । પ્રત્યક્ષા-
નુમાજોપમાનશબ્દાઃ પ્રમાણાનિ । તત્ર પ્રત્યક્ષમિન્દ્રિયાર્થસ-
ન્નિકર્ષોત્પન્નં જ્ઞાનમવ્યપદેશ્યમવ્યભિચારિ વ્યવસાયાત્મકં પ્રત્ય-
ક્ષમ્ । તત્પૂર્વકં ત્રિવિધમનુમાનમ્ । તદ્યથા । પૂર્વવત્શેષવત્સા-
માન્યતો દૃષ્ટં ચ । તત્પૂર્વવત્કારણાત્કાર્યાનુમાનં યથા મેઘો-
ન્નતેર્મવિષ્યતિ વૃષ્ટિરિતિ । શેષવત્કાર્યાત્કારણાનુમાનં યથા
વિશિષ્ટાન્નદીપૂરદર્શનાદુપરિ વૃષ્ટો દેવ इति । સામાન્યતો દૃષ્ટં
નામ યથા દેવદત્તાદૌ ગતિપૂર્વિકાં દેશાન્તરપ્રાપ્તિમુપલભ્ય
દિનકરેऽપિ સા ગતિપૂર્વકૈવ સમધિગમ્યતે । પ્રસિદ્ધસાધર્મ્યા-
ત્સાધ્યસાધનમુપમાનં યથા ગૌસ્તથા ગવય इति । આત્મોપદેશઃ
શબ્દ આગમ इत्यર્થઃ । તદેવમિદં ચતુર્વિધં પ્રમાણમભિહિતમ્ ।

આ પદ્ધતિએ હકીકત આગળ નૈયાયિકદર્શન માટે લખી છે. ન્યાયના અભ્યાસીને એ સમજાય તેવી છે. એના શબ્દાર્થ

માટે જુઓ પ્ર. ૪ પ્ર ૩૧ પૃ ૧૦૨૭ એ વિભાગ એટલે
અર્થસૂચક છે કે એના વિવેચન માટે આખું પગિશિષ્ટ ન.
૩ દાખલ કર્યું છે

(જુઓ દ્વિતીય વિભાગ પૃ ૧૩૬૨ થી આગળ)

ત્યા છ દર્શનનું જે સ્વરૂપ મૂળમાં આપ્યું છે તે તર્કની
દૃષ્ટિએ વિચારવું એના પ્રત્યેક લક્ષણે બહુ મુદ્દાસર આપ્યા
છે, જે બતાવે છે કે લેખક મહાશયનો ન્યાયનો અભ્યાસ ઘણો
વિસ્તૃત હતો મુદ્દાની વાત એમનો ન્યાયની પગિલાખા પરનો
કાળૂ કેવો મુદ્દો હતો તે તરફ ધ્યાન એ ચવાની છે

(b) આઠમા પ્રસ્તાવમાં કાર્યમાધક કાગળ મમાજનું આખું પ્રક-
ગળું બહુ સારી રીતે તર્કની પગિલાખામાં મૂક્યું છે એમાં
કનકોદરને સ્વપ્નમાં ચાર વ્યક્તિઓ આવે છે અને કુલ ધરને
પાત્ર આવે છે તે પ્રમજ ઉપસ્થિત કરીને નિર્મળાચાર્ય કેવળી-
દાગ પાપોદય, પુણ્યોદય, કર્મપગિણામ, કાળપગિણુતિ, સ્વલાવ,
નિયતિ અને લવિતવ્યતાનું વર્ણન અજગ રીતે કર્યું છે એમાં
ખૂબી એ છે કે આખું પ્રકગળું ન્યાયનો વિષય છે છતાં સર્વ
હકીકત ન્યાયની પદ્ધતિએ સમજાવવા છતાં ન્યાયની પગિલા-
ખિડ પરિલાખાનો ઉપયોગ એક પણ જગ્યાએ કર્યો નથી

એ વિષયની પગકાષ્ટા બહુ મુદ્દો રીતે અથકારે આણી છે એ
અથકારનો વિશાળ લાવ અને શક્તિ બતાવે છે એમનું ચિંતવન
દેટલું સ્પષ્ટ છે તે બતાવવા એ વિભાગ બહુ મુદ્દો નમૂનો પૂરો
પાડે છે કાગળોમાં કર્મ, સ્વલાવ, કાળ વિગેરે આવ્યા એટલે શુભ-
ધાગળને સવાલ થયો કે આમાં પોતે તો કાંઈ ગણાતો જ નથી
એટલે એણે પોતે કયા છે ? પોતાનું સ્વાન શું છે ? એ પર
સવાલ કર્યો ?

મયોક્ત “ મગવન્નત્ર વિઘાતવ્યે શુભાશુભે ।

કિમકિન્ચિત્કરો વર્તે સર્વગાહ વતાત્મના ॥ ”

આ તદ્દન સ્વાભાવિક પ્રશ્ન છે શુરુમહાગજ કેવળી એનો ન્યાયની

કાપાલિકાઃ ક્રિયાવાદા ગોવ્રતા મૃગચારિણઃ ।
 લોકાયતાઃ શઙ્ખધમાઃ સિદ્ધવાદાઃ કુલંતપાઃ ॥
 તાપસા ગિરિરોહાશ્ચ શુચયો રાજપિણ્ડકાઃ ।
 સંસારમોચકાશ્ચાન્યે સર્પાવસ્થાસ્તથાપરે ॥
 અજ્ઞાનવાદિનો જ્ઞેયાસ્તથા પાણ્ડુરભિક્ષવઃ ।
 કુમારવ્રતિકાશ્ચાન્યે શરીરરિપવસ્તથા ॥
 ઉત્કન્દાશ્ચક્રવાલાશ્ચ ત્રપવો હસ્તિતાપસાઃ ।
 ચિત્તદેવા બિલાવાસાસ્તથા મૈથુનચારિણઃ ॥
 અમ્બરા અસિધારાશ્ચ તથા માટરપુત્રકાઃ ।
 ચન્દ્રોદ્ગમિકાશ્ચાન્યે તથૈવોદકમૃત્તિકાઃ ॥
 એકૈકસ્થાલિકા મહ્ત્વાઃ પક્ષાપક્ષા ગજધ્વજાઃ ।
 ઉલૂકપક્ષા માત્રાદિભક્તાઃ કણ્ઠકમર્દકાઃ ॥

એ સર્વ મતોમાં લેદ કયા કારણોથી પડે છે તે બાબતનું તેમનું પ્રથમ્કરણ વધારે મનનીય છે. તેનાં તેઓ સાત પ્રકાર આપતાં જણાવે છે કે ૧ દેવલેદ, ૨ વાદલેદ (કર્તૃત્વાદિ), ૩ વેશભિન્નતા, ૪ કલ્પલેદ (લક્ષ્યાલક્ષ્યલેદ), ૫ મોક્ષલેદ, ૬ વિશુદ્ધિલેદ (પ્રાયશ્ચિત્તાદિ) અને ૭ વૃત્તિલેદ (ઉદરનિર્વાહ કેમ કરવો તે)—એ સાત કારણોથી મતભિન્નતા થઈ છે. આ સાત કારણોની તારવણી કરવાની પ્રથમ્કરણ શક્તિ મેં અન્યત્ર જોઈ નથી. મોટા મોટા દર્શનકારો લેદો બતાવે છે, પણ એની જડ કયાં છે તે શોધી શક્યા નથી. આ સાત કારણોમાંના એક બે કે વધારેમાં મતલેદ એ દર્શનકારોની ભિન્નતાનું કારણ છે. આ સાત લેદની શોધ કરવાનું માન મારા જાણુવા પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધર્ષિને જ ઘટે છે. એ ઊંડા અભ્યાસ અને દાર્શનિક તરીકેની તેમની વિશિષ્ટતા બતાવે છે.

એ સાતે મુદ્દા પરનાં તેમનાં દૃષ્ટાન્તો નીચે પ્રમાણે છે.

દેવ—રુદ્રેન્દ્રચન્દ્રનાગેન્દ્રબુદ્ધોપેન્દ્રવિનાયકાઃ ।

નીજાકૂતવશાદૈતૈરિષ્ટા દેવાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥

વાદ—ઈશ્વરો નિયતિઃ કર્મ સ્વભાવઃ કાલ એવ વા ।

જગત્કર્તેતિ વાદોઽયં સર્વેષાં ભિન્નરૂપકઃ ॥

વેપ—ત્રિદણ્ડકુણ્ડિકામુણ્ડવલ્કલીવરભેદત . ।

વેપ. પરસ્પર મિત્ર સ્ફુટ એવોપલક્ષ્યતે ॥

ઋલપ—ઋલ્પોઽપિ મહ્યામહ્યાદિલક્ષણ સ્વધિયા કિલ ।

અન્યોઽન્ય મિત્ર એવૈપાં તીર્થિના યત વર્તતે ॥

મોક્ષ—વિધ્યાતટ્ટીપરુષામ સુઘટ્ટુ રાવિવર્જિત ।

પપા પાપણ્ડિના મદ્ર ! મોક્ષો મિત્ર પરસ્પરમ્ ॥

વિશુદ્ધિ—નિજાકૃતવશેનૈવ વિશુદ્ધિર્ગપિ તીર્થિકૈ ।

અમીભિર્મદ્ર ! સત્ત્વાના મિત્રરૂપા નિવેદિતા ॥

વૃત્તિ—ઋન્દમૂલફલાહારા કેચિદ્ધાન્યાગિનોઽપરે ।

વૃત્તિતોઽપિ વિમિચન્તે તતસ્તે મદ્ર ! તીર્થિકા ॥

આ માત્ર શ્લોક ઉપર વિવેચન લખનાર હોય તો પુસ્તકો લગત એટલી એમા વાત કરી નાખી છે એના સાધારણ અર્થ વિવેચન માટે જુઓ પ્ર ૪ પ્ર ૧૨ પૃ ૮૬૦-૧ એ હકીકત અત્ર તેઓનું દાર્શનિક તરીકેનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવવા આપી છે દાર્શનિક તરીકેના જ્ઞાન માથે જ તેઓની પ્રયત્નશીલ શક્તિ કેટલી જાડી છે એ પણ માથે જ જોવા જેવું છે

(૦) એમનું દાર્શનિક તરીકેનું અષ્ટ જ્ઞાન અથવા અત્ર લાગમા બહુ મજબૂત દેખાઈ આવે છે ત્યાં પુરૂષીક મુનિ પગ્મ તત્ત્વ કયું ? એવો પ્રશ્ન કરતા પોતાને નાનપણમા કેવા કેવા પ્રકારના તત્ત્વો જણાવાયા હતા તે કહેતા પગ્મ તત્ત્વોના લેહો જણાવી દે છે તે તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે છે એનો કયા મત સાથે મેળ કરવો એ અભ્યાસ અને અવલોકન ઉપર આધાર ગણે છે એને મળતા અભિપ્રાયો અધુના પ્રચલિત છે એ અવલોકનકારો જોઈ શકશે. મારો મુદ્દો એના સત્યામત્યાન્વેષણનો નથી, પણ લેખકશ્રીનું દાર્શનિક તરીકેનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવવાનો છે તેઓ તેમના સમ-યમા નીચેના ‘પગ્મ તત્ત્વો’ પ્રચલિત હોય એમ બતાવે છે—

૧ एके प्राहुर्यया सर्वं हिंसादि क्रियतामिति ।

केवलं बुद्धिलेपोऽत्र रक्षणीयो मुमुक्षुणा ॥

यत । यस्य बुद्धिर्न लिप्येत हत्वा सर्वमिदं जगत् ।

आकाशमिव पद्मेन नासौ पात्रेन लिप्यते ॥

પરિભાષા ન આવે તેવી રીતે પણ સંપૂર્ણ ન્યાયના ઉપયોગથી ભરપૂર જવાબ આપે છે:—

સૂરિરાહ “ મહારાજ ! મૈવં મંસ્થાઃ કદાચન ।
પરિવારસ્તવામૂનિ ભવાનેવાત્ર નાયકઃ ॥

તથાહિ ।

ભવતાં યોગ્યતાપેક્ષં ચેષ્ટન્તે સર્વકર્મસુ ।
તે કર્મપરિણામાદ્યાસ્ત્વચ્છુભાશ્રુમહેતવઃ ॥
તતસ્તે નિજયોગ્યત્વં પ્રધાનં ભૂપ ! કારણમ્ ।
સુન્દરેતરવસ્તૂનાં તે પુનઃ સહકારિણઃ ॥
રાજન્નનાદિરૂઢા સા વિદ્યેતે તવ યોગ્યતા ।
યયા સમ્પાદિતઃ સર્વઃ પ્રપન્નોઽયમમૂઢશઃ ॥
તયા વિના પુનઃ સર્વે સુન્દરેતરવસ્તુર્ષુ ।
તે કર્મપરિણામાદ્યાઃ કિં કુર્વન્તુ વરાક્રકાઃ ।
તતસ્ત્વમત્ર પ્રાધાન્યાત્કારણત્વેન ગીયસે ।
સુન્દરેતરકાર્યાણાં સર્વેપામાત્મભાવિનામ્ ॥

આ પરિભાષામાં ઓજસૂ છે, તર્ક છે, વિચારણા છે અને ખુલાસો છે. એમાં પ્રાણીના પુરુષાર્થને શું સ્થાન છે, એની યોગ્યતા પર પાંચે કારણોનો કેટલો આધાર છે એ અસરકારક ભાષામાં આળે-ખાયેલ છે. આવી અસાધારણ મહત્ત્વની ન્યાયની વાર્તા બહુ સુંદર ભાષામાં સાદી રીતે મૂકવાનું કૌશલ્ય ખરેખર અભિનંદનીય છે.

આખા ગ્રંથમાં આવા અનેક પ્રસંગો આવે છે જે ખતાવે છે કે લેખકનું ન્યાયનું જ્ઞાન ઘણું વિશાળ હતું અને એની પરિભાષાનો તેઓ છૂટથી ઉપયોગ કરતા હતા.

(૨) દર્શન. ... (Philosophy)

લેખક મહાશયનું છએ દર્શનનું જ્ઞાન ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. એનો સીધો પુરાવો એથા પ્રસ્તાવનું ૩૧ મું પ્રકરણ પૂરો પાડે છે. ત્યાં તેઓશ્રીએ ષટ્પુરના નિર્વૃત્તિમાર્ગો પર જે ખડી ભાષામાં વિવેચન કર્યું છે તે તેઓના વિશાળ અભ્યાસ

અને અવલોકનનું પરિણામ છે દાર્શનિક તરીકેની એમની ભાષા-સમૃદ્ધિના દાખલા જુઓ —

(a) લોકાયત-નાસ્તિકોના મૂળ તત્ત્વનું વર્ણન કરતા લેખક મહાગજશ્રી જણાવે છે કે—

લોકાયતૈઃ પુનર્વત્સ ! સા નિર્વૃત્તિનગરી નાસ્તીતિ પ્રત્યાપિતં લોકાયતે । અમી યુવતે । નાસ્તિ નિર્વૃત્તિર્નાસ્તિ જીવો નાસ્તિ પરલોકો નાસ્તિ પુણ્ય નાસ્તિ પાપમિત્યાદિ । કિં તર્હિ પૃથિવ્યાપ-સ્તેજો વાયુરિતિ તત્ત્વાનિ તત્સમુદાયે શરીરેન્દ્રિયવિષયસંજ્ઞા । તેભ્યશ્ચૈતન્ય મદ્યાદ્ગેભ્યો મદશક્તિચત્ । જલબુદ્બુદવજીવાઃ । પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિસાધ્યા પ્રીતિઃ પુરુષાર્થઃ । સ ચ કામ એવ નાન્યો મોક્ષાદિ । તસ્માદ્ધાન્યત્પૃથિવ્યાદિન્યસ્તત્ત્વમસ્તિ દૃષ્ટહાન્યદૃષ્ટકલ્પના-સમ્ભવાદિતિ । પ્રત્યક્ષમેવ ચૈકં પ્રમાણમિતિ લોકાયતમતસમાસ ।^૧

આની ભાષા વિચાળવા યોગ્ય છે એમાં વિશેષ ખૂણી એ છે કે એટલા ગંદોમાં આર્વાકમતનું લગભગ સંપૂર્ણ નિરૂપણ આવી જાય છે

(b) કુદૃષ્ટિ દેવી એ મિથ્યાદર્શન એનાપતિની પત્ની થાય એ પતિ જેવા જ પગક્રમવાળી છે એના પાખડા બતાવવા લેખક મહાત્મા નીચેના નામો આપે છે તે તેમનો વિશાળ અભ્યાસ અને અવલોકન બતાવે છે

શાક્યાશ્લંઢણ્ડિકા શૈવા ગૌતમાશ્વરકાસ્તથા ।
સામાનિકા સામપરા વેદધર્માશ્ચ ધાર્મિકા ॥
આજીવિકાસ્તથા શુદ્ધા વિદ્યુદન્તાશ્ચ ચુચ્ચુળા* ।
માહેન્દ્રાશ્ચારિકા ધૂમા વદ્ધવેપાશ્ચ સુરસુકા ॥
ઉલ્કા પાશુપાતા કૌલા કાળાદાશ્ચર્મચણ્ડિકા ।
મયોગિનસ્તથોત્તૂકા ગોદેહા યજ્ઞતાપસા ॥
ઘોષપાશુપતાશ્ચાન્યે કન્દચ્છેટ્ટા દિગમ્બરા ।
કાસરકા કાલમુગ્યા પાણિલેદાસિરાદિકા ॥

૧ એના અર્થ માટે જુઓ પ્ર ૪ પ્ર ૩૧ પૃ ૧૦૩૧-૨ અને પરિચય ૩ પૃ ૧૩૮૪-૬
૧૬

२ अन्ये प्राहुर्यथा सर्वं पापं कृत्वा हि मानवाः ।

मुच्यते क्षणमात्रेण ये स्मरन्ति महेश्वरम् ॥

यतः । छित्वा भित्त्वा च भूतानि कृत्वा पापशतानि च ।

स्मरेदेकं विरूपाक्षं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

३ अन्यैस्तु पापशुद्ध्यर्थं विष्णुध्यानमुदाहृतम् ।

तद्धयशेषमलक्षालि यतः प्रोक्तमिदं वचः ॥

यतः । अपवित्रः पवित्रो वा सर्वाविस्थं गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

४ अन्ये पापाशनं मन्त्रं प्राहुः पापनिवर्हणम् ।

५ अन्ये वायुजयं प्राज्ञाः प्राहुः मोक्षस्य साधनम् ॥

यथा । ध्यानेनोद्धर्तते यत्तत्पौण्डरीकं हृदि स्थितम् ।

विघाटितदलं रम्यं मनोलिसुखदं परम् ॥

तद्द्वारेण निलीयेत मनोलिः परमे पदे ।

तस्य यो लक्ष्यते नादस्तत्तत्त्वमपरे जगुः ॥

६ तथान्ये पूरकं प्राहुः कुम्भकं रेचकं तथा ।

तस्यैव पुण्डरीकस्य पवनं प्रविघाटकम् ॥

७ अन्ये प्राहुः पुनर्विन्दुं कुन्देन्दुस्फटिकप्रभम् ।

तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव सर्पन्तं ज्ञानकारणम् ॥

८ अन्ये परां शिखां प्राहुरूर्ध्वाधो लेपितां किल ।

परमाक्षरमात्रा सा सैवामृतकलोच्यते ॥

नासाग्रे भूलतामध्ये विन्दुं देवमथापरे ।

तुषारहारधवलं ध्येयमाहुश्चलस्थिरम् ॥

आग्नेयमण्डले स स्यान्मीलिते रक्तवर्णकः ।

माहेन्द्रे पीतकः कृष्णो वायव्ये वारुणे सितः ॥

तत्र-पीतः सुन्दरचित्तेन रक्तस्तापेषु चिन्त्यते ।

कृष्णोऽभिचारिके कार्ये पुष्टिदो धवलो मतः ॥

९ अन्येऽप्याहुर्यथा साध्यो नाडीमार्गो मुमुक्षुणा ।

इडापिङ्गलयोर्ज्ञेयं नाड्योः सञ्चारकर्म च ॥

નાડીચક્રસ્ય વિદ્વેય પ્રચારો દક્ષિણેતર ।
તદ્દ્વારેણ ચ મન્તવ્યં વહિષ્કાલચલાદિકમ્ ॥

૧૦ પદ્માસનં વિધાયોચ્ચૈર્ધણ્ડાનાદાયન કલમ્ ।
ઐકારોચ્ચારણં પ્રાહુરપરે શાન્તિદાયકમ્ ॥
તથાન્યે પ્રાહુર્યથા ।

૧૧ આ નાભે સરલં પ્રાણં વિસતન્તુસમં શનૈઃ ।
મૂર્ધાન્તસ્તાલુરન્ધ્રેણ નિર્ગચ્છન્તં વિચિન્તયેત્ ॥

૧૨ આદિત્યમગ્ડલસ્યં વા વક્ષોરાજીવસંસ્થિતમ્ ।
આત્રં પુમાસમ્પરે તથા ધ્યેયતયા વિદુઃ ॥

૧૩ હૃદયોમ્નિ સસ્થિતં નિત્ય પુમાસં પરમ તથા ।
લસદંશુશતાકીર્ણં ધ્યેયમાહુર્મનીપિણ ॥

૧૪ આકાશમાત્રમપરે વિશ્વમન્યે ચરાચરમ્ । (૧૫)

૧૬ આત્મસ્થં ચિત્તમિત્યાહુરપરે બ્રહ્મ શાશ્વતમ્ ॥ ૧

આ દરેક અભિપ્રાયો અનેક અવલોકન, અભ્યાસ અને પૃથક્કરણનું પગિણામ છે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ, દર્શનનો પગિથય અને સુદા શોધી તેને બહાર લાવવાની આવડતનું એ પગિણામ છે

દર્શનકાર તરીકેનું અથક્ત્તાનું વિગાળ જ્ઞાન બતાવવા આટલા સુદા પૂરતા ધાર્યા છે બાકી તો આખા અથમા અવારનવાર એની છાયા આવ્યા કરે છે તે તે સ્થાનકે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે

x

x

x

(૩) આયુર્વેદ—વૈદ્ય .. (Medicine)

લેખકનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન હતું તે અનેક ગીતે અનેક બાળતમા તન્વગી આવે છે વૈદકની બાળતમા ખૂણી એ છે કે આખા વૈદ્યક્રમ એનો માત્ર તેમણે એક સ્થાનકે બતાવી દીધો છે માત્ર એક વિદ્યાન વૈદ્યગત્ર માયે આ વિભાગ મળે ધમા વાત થઈ તેઓએ ઠહું કે આ વિભાગમા કુલ વૈદ્યક્રમ અથનો મધ્યેપમા સુદામ રીતે કુલ માત્ર આવી ગયો છે પ્રમગ હુગિકુમાગની મન્મથ વ્યાકુળતાનો હતો છઠ્ઠા પ્રસ્તાવના ચોવા પ્રકરણમા પૃ ૧૫૦૬ થી

કુપોળના મુખમાં આખું વૈદ્યક ગ્રંથોનું-આયુર્વેદનું દોહન આર્યું છે. ૧૫૧૫ પાને એ વિભાગ પૂરો થાય છે. એનો અર્થવિભાગ ઘરાઘર સમજીને લખ્યો છે અને શંકાસ્થાન પણ ગતાવેલ છે. એમની ભાષાનો રસ જાણવા આ વિભાગમાંથી કાંઈક ઉદ્ધરી અત્ર અસલ વાંચી લઈએ.

(a) અભ્યર્ણના ચાર પ્રકાર દેખા :—

અજીર્ણપ્રભવા રોગાસ્તચ્ચાજીર્ણં ચતુર્વિધમ્ ।
આમં વિદગ્ધં ત્રિષ્ટવ્ધં રસશેષં તથાપરમ્ ॥

એના વર્ણનમાં કહે છે કે:—

આમે સદશગન્ધઃ સ્યાદ્વિદગ્ધે ધૂમગન્ધતા ।
ત્રિષ્ટવ્ધે ગાત્રમઙ્ગશ્ચ રસશેષેઽન્નદ્વેપતા ॥

એના ઉપાય કહે છે:—

આમેષુ વમનં કુર્યાદ્વિદગ્ધે ચામ્લકં પિવેત્ ।
ત્રિષ્ટવ્ધં સ્વેદનં કુર્યાદ્રસશેપે તથા સ્વપેત્ ॥

અનેક વ્યાધિનું મૂળ-સર્વ વ્યાધિનું મૂળ અભ્યર્ણ હોઈ એની ચર્ચા ખાસ જરૂરી છે; પણ એના કરતાં નિદાન ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની વાત બહુ મુદ્દાસરની દેહી છે. વૈદ્યે શું તપાસવું ?

“ વૈદ્યેન હ્યાતુરં નિરૂપયતા રોગનિદાનમેવમુપલબ્ધવ્યં । આદિત
પવાતુરસ્ય સમુપલક્ષણીયા પ્રકૃતિઃ, પર્યાલોચ્યં શરીરસારં, વિચાર્યં
સંહનનં, વિજ્ઞાતવ્યં પ્રમાણં, લક્ષ્યયિતવ્યં સાત્મ્યં, વેદિતવ્યં સત્ત્વં,
મન્તવ્યાહારશક્તિઃ, વોદ્ધવ્યં વ્યાયામસૌષ્ઠ્યં, પરિકલનીયં વયઃ—
પ્રમાણમિતિ ॥

અન્યચ્ચ । સન્નયં ચ પ્રકોપં ચ પ્રસરં સ્થાનસંશ્રયમ્ ।

વ્યક્તિમેદાંશ્ચ યો વેત્તિ દોષાણાં સ મિષગ્વરઃ ॥

એ ઉપરાંત ઋતુભેદ, વાત, પીત્ત, કફના ભેદો, આદાનકાળ અને વિસર્ગકાળ સંબંધી મુદ્દામ ચર્ચા ખાસ મુદ્દામ શબ્દોમાં એવી રીતે કરી છે કે એવી ચર્ચા જો વૈદ્યકજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ

હોય, અભ્યાસ હોય તો જ એ શબ્દોમા બની શકે તેમ છે આ હકીકત કોઈ પણ નિષ્ણાત વૈદ્યરાજ હોય તે બગબર કહી શકે એવા અભ્યાસી વૃદ્ધ વૈદ્યના કહેવાથી મેં આ વિષયમાં તેમનું નિષ્ણાતપણું અનુભવસિદ્ધ ગણ્યું છે એવી પરિભાષા જ પૂરા અભ્યાસ અને સમન્વયશક્તિ વગર ગ્ભૂ કગ્વી અશક્ય છે

(b) વૈદકના વિષયનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન તેઓ એક બીજા પ્રસંગે પણ બતાવે છે

પ્રથમ પ્રસ્તાવમા નિષ્પુણ્યકનું વર્ણન કરતા જણાવે છે કે —

સોન્માદ સજ્વર કુષ્ઠી સપામ શૂલ્મીડિતઃ ।

નિલય સર્વરોગાણા વેદનાવેગવિહ્વલ ॥ ૨૬ ॥

(૩ ૧ ૫ ૧૬)

પછી એની ખરી મજા તો એના વર્ણનમા-વિવેચનમા આવે છે (જુઓ ૩ ૧ ૫ ૬૦)

યત્તૂન્માદાદયસ્તસ્ય દ્રમકસ્ય રોગા નિર્દિષ્ટાસ્તસ્ય જીવસ્ય મહામોહાદયો વિજેયા । તત્ર મોહો મિથ્યાત્વં તદુન્માદ ઇવ વર્તતે સમસ્તાર્કાર્યપ્રવૃત્તિહેતુતયા, જ્વર ઇવ રાગ. સર્વાઙ્ગીણમહાતાપનિમિત્તતયા, શૂલમિવ કેપો ગાઢહૃદયવેદનાકારણતયા, પામેચ કામસ્તીવ્રવિપયામિલાપકણ્ડકારિતયા, ગલત્કુષ્ઠમિવ મયશોકારતિસમ્પાદ્ય દૈન્ય જનજુગુપ્સાહેતુતયા ચિત્તોદ્દેગવિચ્ચાચિતયા ચ, નેત્રરોગ ઇવ અઘ્નન વિવેકદષ્ટિવિચાતનિમિત્તતયા, જલોદરમિવ પ્રમાદ સદનુષ્ઠાનોત્સાહચાતકૃતયેતિ ।

આમા ખૂબી એ છે કે પ્રત્યેક વ્યાધિના ચિહ્નો એના નિર્દિષ્ટ સાદૃશ્યને પહોંચી વળે છે વૈદકના ઊંડા જ્ઞાન વગર આવી મગ્નતા અને મામ્યતા આવવી અશક્ય છે અને વૈદકીય ભાષા પગેના ડાળુ એમની વિવિધતા બતાવવા માટે વજનદાર પુગવો પૂરા પાડે છે ભાગ્યપ્રીના દશ પાના વૈદકના જ્ઞાનથી ભગ્પૂ છે પ્રત્યેક વ્યાધિની વ્યાખ્યાને ડવના વર્તન સાથે મગ્નાવતા ભારે ચમત્કાર કર્યો છે વળી વૈદ્ય વિષયના છૂટા છૂટા રૂપો તો આખા ગ્રંથમા એટલા આવે છે કે તેનો મગ્ન કગ્તા પાગ ન આવે મતલબ એ છે કે

વૈદ્યકના વિષયનું તેમનું વિશિષ્ટત્વ તેમણે બતાવી આપ્યું છે અને તે હકીકત તેમના જ્ઞાનની વિવિધતા બતાવે છે.

(૯) વેદલહલની કથામાં સમયજ્ઞ નામનો વૈદ્ય આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૧.) એ અણર્જુવાળા કુમારને વૈદ્ય સમજાવે છે—

દેવ ! ન ચુક્તં તવ ભોક્તું । પ્રવલજ્વરં તે શરીરં વર્તતે । યતો-
ડત્યન્તમાતુરાધૂર્ણતે દ્વષ્ટિઃ । આતામ્રસ્તિગ્ધં વદનકમલં । દ્રગદ્રગાયેતે
શઙ્ખૌ । ધમધમાયન્તે સન્ધિસ્થાનાનિ । જ્વલતીવ ત્રિહિસ્ત્વગ્નૃ ।
દહતીવ હસ્તં । તતો નિવર્તસ્વ ભોજનાત્ । ગચ્છ પ્રચ્છન્નાપવરકે ।
ભજસ્વ નિવાતં । કુરુષ્વ લઙ્ઘનાનિ । પિવ ક્વથિતમુદગં । સમા-
ચર વિધિનાસ્ય સર્વાં પ્રતિક્રિયામિતરથા સન્નિપાતસ્તે ભવિષ્યતિ ।

આ વાક્ય વાંચનાર વૈદ્યકમાં જરા પણ કુશળ હોય તો લેખક-
શ્રીનું કૌશલ્ય દીવા જેવું સમજી શકે તેમ છે.

દહીં પણ કેવો કરી પાળનારો છે તે જુઓ અને આપણે અનુભવ
કામે લગાડો. સાથે એની ભાષાની સિદ્ધતા પણ વિચારો. (પૃ. ૮૨૨.)

સ તુ વેલ્લહલો દત્તદ્વષ્ટિઃ પુરતો વિન્યસ્તે તસ્મિન્નાહારવિસ્તારે
પતદેતચ્ચ ભક્ષયામીતિ ભ્રમયન્નપરાપરેષુ લાઘ્યપ્રકારેષુ સ્વીયમન્તઃ-
કરણં નાકર્ણયતિ તત્તદા વૈદ્યસુતભાપિતં, નાકલયતિ તસ્ય હિત-
રૂપતાં, ન ચેતયતે તં વારણાર્થં લગન્તમપિ શરીરે । તતો વારયતો
વચનેન ધારયતો હસ્તેન તસ્ય સમયજ્ઞસ્ય સમક્ષમેવ વલાત્પ્રવૃત્તો ભક્ષ-
યિતુમાહારં વેલ્લહલઃ । તતઃ સમુત્કટતયાડ્ઝીર્ણસ્ય પ્રવલતયા જ્વર-
સ્ય ન ક્રમેતડ્ઝસૌ ગલકેનાહારઃ । તથાપિ વલાદેવ ક્રામિતઃ ક્રિયા-
નપિ વેલ્લહલેન । તતઃ સમુદ્ઘૃતં હૃદયં સજ્ઞાતઃ કલમલકઃ સમ્પન્નં
વમનં વિમિશ્રિતં ચ તેન વમનેન સર્વમપિ પુરતો વિન્યસ્તં ભોજનમ્ ।

આમાં પરિભાષા અને શબ્દ પરનો અંકુશ બરાબર જોવા જેવો
છે. આ વાક્ય વાંચવાથી વૈદ્યકીય વિષયની લેખકશ્રીની પૂરતી
માહિતી જણાયા વગર નહિ જ રહે.

(૮) એવો જ એક પ્રસંગ પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩ માં રાજકુમારના
જન્મ-મરણને અંગે રિપુકંપનના સંબંધમાં આવે છે. લોલાક્ષનું

એમનું અતેવિષયગ્રાહી જ્ઞાન]

શબ્દો રિપુક પતનને મળ્યું તેને પુત્ર થયો, ખૂણ વધામણીઓ થઈ અને આપુ શબ્દો જીવનમાં માન થઈ ગયું (પૃ ૬૪૬) નાટક અને ગસડા ચાલતા હતા ત્યાં સુતિકાગૃહમાંથી મોટો કલકલાટ થયો, દોડાદોડી થઈ, સમન્તયુ કે નવો જન્મેલો કુવર એકદમ માદો થઈ ગયો છે અને ગળે પ્રાણ આવી ગયા છે ત્યાં તો ગળાએ વૈદ્યમ ડળ બોલાવ્યું પૃષ્ઠયુ કે કુમારને શું થયું છે ? વૈદ્યમ ડળે જવાળ આપ્યો-(પૃ ૬૫૦)

‘ દેવ ! સમાપતિતોઽસ્ય કુમારસ્ય સઘોઘાતી વલવાનાતંક । સ ચ પ્રચણ્ડપવન ઇવ પ્રદીપમેનમુપસંહરતિ લગ્ન પદ્યતામેવાસ્માક મન્દભાગ્યાનાં । ’

નૃપતિરાહ । ‘ ઓ ઓ લોકા ! શીઘ્રમુપક્રમધ્વ યથાશક્ત્યા । કુમાર યો જીવયતિ તસ્મૈ રાજ્યં પ્રયચ્છામિ સ્વયં ચ પદાતિભાવં પ્રતિપદ્યેહં । ’ તદાકર્ણ્ય સર્વાદરેણ લોકૈ પ્રયુક્તાનિ મેપજાનિ ચાહિતા મન્ત્રા નિવદ્ધાનિ ઋણકાનિ લિપ્તિતા રક્ષા કૃતાનિ ભૂતિ-કર્માણિ નિયોજિતા વિદ્યા વર્તિતાનિ મણ્ડલાનિ સસ્મૃતા દેવતા વિન્યાસિતાનિ તન્ત્રાણિ । તથા કુર્વતામપિ ચ ગત પશ્ચત્વમસૌ દારક ॥

આમા મઘોઘાતી આતક (જીવલેણ તાવ) અને મદવાડ વખતે લોકો કેવા કેવા ઉપચાર, તત્રો, ત્રો કરતા હતા તેનું આબેહૂબ વર્ણન મળી આવે છે એની પગલાપા વિચારવા યોગ્ય છે અને મિદ્ધવૈદ્ય અને અનુલવી અવલોકનકારના મુખ વગર અન્યત્ર અલભ્ય છે (પ્ર ૪ પ્ર ૨૩ પૃ ૬૫૦-૧)

x x x

(૪) જ્યોતિષ-કલાદેશ વિભાગ . (Astrology)

આર્યાવર્તમાં જ્યોતિષનો વિષય પ્રથમથી વહો આકર્ષક મનાય છે લવિષ્ય જાણવાના જ્ઞાનનો અભાવ, લવિષ્ય જાણવાની જિજ્ઞાસા અને આશામૂવને અવલગન કરતું જીવન એનું કારણ છે એને લઈને આદ્ય નિમિત્તો-લવિષ્ય જાણવાના માધનો લોકો ઘણા મહત્વના ગણે છે અનેક વિભાગો પૈકી કયા નક્ષત્ર, યોગ કે ગણિમા અમુક પ્રાણીનો જન્મ થયો છે અને તેને ખીન્ત થઈ કોવી અમર કરશે એ વિભાગને જ્યોતિષનો કલાદેશ વિભાગ ગણવામાં આવે છે

સાહુલાદ નગરે જન્મી રાજાને ત્યાં સંસારીજીવનો જન્મ થાય છે (પ્રસ્તાવ ૭), એ પ્રસંગનો લાલ લઈ જ્યોતિષનો આ વિષય ગ્રંથકર્તા જણાવી દે છે. એ પણ જ્યોતિષ ગ્રંથના સાર જેવો વિભાગ છે. પ્રથમ કેટલી ચીવટથી જોશી મહારાજને પ્રશ્નોત્તર થાય છે તે જોઈએ.

જન્મી રાજ પૂછે છે:—નિવેદયત્વાય: कुमारजन्मनक्षत्रस्य कीदृशी ग्रहावलोकनेति ?

જોશીરાજ સિદ્ધાર્થ કહે છે:—यदाज्ञापयति देवः । समाकर्णयत तावत् । अयमानन्दः संवत्सरः । ऋतुः शरत्कालः । मासः कार्तिकः । तिथिर्द्वितीयेतिभद्रा । वारो ब्रह्मस्पतिः । नक्षत्रं कृतिका । राशिर्वृषः । योगो धृतिः । सौम्यग्रहनिरीक्षितं लग्नं । उच्चस्थानस्थिताः सर्वे ग्रहाः । ऊर्ध्वमुखा होरा । एकादशस्थानस्थिता शुभेतराः पापग्रहा इति ।

ત્યારપછી રાશિ શી ચીજ છે અને એનો ગુણ શું છે તે વિગતવાર જોશીમહારાજ રાજાને કહે છે. એનું વર્ણન પૃ. ૧૬૫૦-૫૪ સુધીમાં (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧ માં) આપ્યું છે. એમનો લાખા પરનો કાળૂ બતાવવા એક રાશિક્ષણ મૂળગ્રંથમાં આપ્યું છે તેનો નિર્દેશ કરીએ.

સિંહરાશિમાં જન્મેલ માટે કહે છે કે :—

क्षमी मानी क्रियायुक्तो वत्सलो मद्यमांसयोः ।

देशभ्रमणशीलश्च विनीतः शीतभीरुकः ॥

क्षिप्रकोपी सुपुत्रश्च जननीजनकप्रियः ।

व्यसनी प्रकटो लोके सिंहे जातो मनुष्यकः ॥

पञ्चाशत्को म्रियेतासौ यदि वा शતિકो मघौ ।

मघासु जीवितं मुञ्चेत्पुण्यक्षेत्रे शनैश्चरे ॥

આ જમાનામાં પોતાની રાશિ જોઈને આ રાશિઓના ક્ષા-દેશની વાતો લોકો ન માને અથવા અર્ધસત્ય માને એ બનવાજોગ છે. લેખકના સમયમાં પણ શંકા થતી જ હશે તે માટે જોશી મહારાજે પ્રથમથી જ કહી દીધું છે કે—

ज्योतिर्ज्ञानं निमित्तं च यच्चान्यदपि तादृशम् ।

अतीन्द्रियार्थं तच्छास्त्रं सर्वं सर्वज्ञपूर्वकम् ॥

તતોઽન્ન વ્યમિચાર સ્યાત્ કેવલં નરદોષતઃ ।

વિભાગં હિ ન જાનીતે શાસ્ત્રસ્યાત્પશ્યતો નરઃ ॥

આવી રીતે જ્યાં મેળ ન ખાય ત્યાં પોતે અપશ્યત છે, એના વિભાગ-પેટાવિભાગ પોતે સમજતો નથી એમ જાણવું એ સર્વવાત સર્વજ્ઞોએ પોતાના શિષ્યોને કહેલી છે એમાં 'જો તો' ઘણા આવે છે એટલે જ્યાં મેળ ન ખાય ત્યાં 'જો' ઉપર જવાનું જણાય છે પછીના જ શ્લોકમાં કહે છે કે—

કૂરમ્મદૈર્ન દ્વષાશ્ચેદ્વલવન્તશ્ચ રાશયઃ ।

તતોઽમીપાં ગુણાઃ સત્યા નાન્યથેત્યવધારય ॥

ગણિઓ જાળવાન હોય અને જો તેના ઉપર કૂર અહુની નજર ન પડી હોય તો ઉપર લખેલા ગુણો જાળવવા માટે પડે છે એમાં જરા પણ શંક નથી આ પ્રમાણે વાત કરી છે એટલે ગણિ જ્યાં પોતાના ગુણ ન જાનાવે ત્યાં કૂર અહોની નજર આડી આવતી હશે એમ સમજવું

અગત અનુલક્ષ્યો આ ઘણો અર્થ યોગ્ય વિષય છે એમાં 'લાગે ત્યાં તો નહિ તો થોડું' જેવું થતું હશે કે કેમ? એવી પણ કેટલાકો શંકા કરે છે એ અતિ અમરદ વિષયને આ ઉપોદ્ધાતમાં સ્થાન નથી અત્ર વક્તવ્ય એ છે કે અથર્કતા પોતે આ જ્યોતિષના વિષયના પૂર્ણા અભ્યાસી છે, એની પશ્ચિલાષા સમજી શકે છે અને વાપરી શકે છે આ દૂકા લેખમાં આખા જ્યોતિષ વિષયનું પૂરવ-આટી જ્ઞાન (superficial view) આવી જાય તેવું સુદામનું લખાણ કરી શકે છે એક લેખકને સર્વગ્રાહી જતાવવા માટે આ ઘણી જોગ્ય લેવા જેવી કુદ્રીક્ષ્ત ગણાય જોન શાસ્ત્રકાર જ્યોતિષના કલાદેશ વિભાગનો ઉપયોગ માધુને કરવા ઉત્તેજન આપતા નથી, માત્ર મહાન ધર્મક્રિયાને અંગે ઉપયોગ કરે છે એટલે એમણે સુદામર દૂકામાં ખતાવ્યું જણાય છે, પણ જે ચોરી વાત તેમણે જણાવી છે તે પગલી તેમનો જ્યોતિષના વિષયમાં મારો પ્રવેશ જણાઈ આવે છે

x

x

x

૫. આમુદ્રિકઃ-નગ્નારી ગરીઃ લક્ષણ (Body mark Reading)

ગમે તેવા વિચારવાન વિહાન મનુષ્ય ને વિભાગ વાચના કે આજ્ઞાના પોતાનાં નજરે દાવના તળીઆ વિગેરે તપાસ્યા વગર

ન રહે તેવો આ વિભાગ છે. કાચમાં મુખ જોતાં સમજીએ પાણુ આળા કરતાં દેખાય છે. એ પાઘડીને ઠીક કરશે, મુખને મલકાવશે અને કાંઈક વાંકું-તેડું જરૂર કરશે એવો આ વિભાગ છે. નરનારીનાં શરીરલક્ષણને સામુદ્રિક કહેવામાં આવે છે. એમાં પગનાં તળીઆથી માંડીને માથાના બાલ સુધીના સર્વ અંગ પ્રત્યંગની સ્થૂળતા, રંગ આદિ પરથી એ મનુષ્ય કેવો હશે એના પર વિવેચન કર્યું છે. એનાં પગનાં તળીઆં, નખ, પગની જડાઈ, જંઘાનું કદ, ગતિ, ઠીંચણ, પુરુષચિહ્ન, વૃષણ, કેડ, પેટ, કુક્ષી, ડુંટી, છાતી, પીઠ, હાથ, હથેળી, સ્કંધ, ગળું, હોઠ, દાંત, જીભ, તાળવું, સ્વર, નાક, આંખ, લમ્મર, કાન, કપાળ અને બાલના રૂપરંગાદિ પરથી એ કેવો હશે એનું અવલોકન પરિણામ બતાવ્યું છે. પછી કેટલી ચીજો ગંભીર સારી, કેટલી વિસ્તૃત સારી, કેટલી સૂક્ષ્મ સારી વિગેરે પર વર્ણન આપ્યું છે. આ સર્વ વિભાગ પ્રત્યેકને લાગુ પડતો હોઈ ઘણો રસપ્રદ છે. એના પર અનેક ગ્રંથો લખાયલા છે.

વામદેવ અને વિમળકુમાર (પ્ર. પ. પ્ર. ર.) કીડાનંદન ધનમાં ગયા છે. ફરતાં ફરતાં તેઓએ લતામંડપમાં મધુર અવાજ સાંભળ્યો (પૃ. ૧૧૪૯). કુતૂહળથી મિત્રો એ અવાજ તરફ ગયા ત્યાં એક સુંદર સ્ત્રી-પુરુષનું જોડતું જોયું. એમનો પ્રાણુચસમય હતો અને એ વાર્તામાં મસ્ત હતા. એમને નખથી શીખસુધી જોઈ બન્ને મિત્રો પાછા ફર્યા. એ પ્રસંગ લઈને નરનારીનાં શરીરલક્ષણનું વર્ણન વિમળે કર્યું છે.

એ શાસ્ત્રનું વર્ણન કરવાનો ઉપોદ્ધાત કરતાં વિમળકુમાર જણાવે છે.

લક્ષ્યગ્રન્થસમાખ્યાતં વિસ્તરેણ વરાનન ! ।

પુંલક્ષણં ક્ષટિત્યેવ કસ્તદ્વર્ણયિતું ક્ષમઃ ॥

તથૈવલક્ષણં નાર્યા વિજ્ઞેયં બહુવિસ્તરમ્ ।

તદ્વર્ણનં હિ કો નામ પારયેત્કોઽવધારયેત્ ॥

વચ્ચે સુલક્ષણ કુલક્ષણને અંગે તેજ કુમાર કહે છે:—

લક્ષ્યતે દૃષ્ટમાત્રસ્ય નરસ્યેહ શુભાશુભમ્ ।

યેન તલ્લક્ષણં પ્રોક્તં તદ્દ્વેદ્યા સુન્દરેતરમ્ ॥

નત સર્વે સમાસેન સુખદુઃખનિવેદકમ્ ।
શરીરસંસ્થિત ચિહ્નં લક્ષણં વિદુષા મતમ્ ॥
તેનાપલક્ષણસ્યાપિ યદિદં પ્રતિપાદનમ્ ।
યુક્તં તદ્ભદ્ર ! જાનીહિ પ્રસ્તુતે નરલક્ષણે ॥

આવી રીતે એ વિષય સર્વ લોકોને રસપ્રદ થાય છે એમા અપલક્ષણનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે અમુક શરીરલક્ષણવાળા ખૂની, દેવી, હુઆ હોય છે અને ફેાજદારી ગુન્હા શોધકખાતુ તેમને તુગ્ત પારખી શકે છે આખા, કાન, નાક, હડપચી એ સર્વના આકાર અદરના ગુણને બતાવનાર છે એમની એ સગધી ભાષા કેવી સગ્દ છે તે જોવા તેમનો કાઈક પગિચય કંગવીએ

ખાહુ-હાથ માટે લખતા કહે છે કે —

उद्धृद्वाहवो दुष्टा दासास्तु लघुबाहव ।
प्रलम्बबाहवो धन्याः प्रशस्ता दीर्घबाहवः ॥

(પ્ર. ૫ પ્ર ૨ પૃ ૧૧૫૪)

સ્વર માટે કહે છે—

हंससारसनादानुकारिणः सुस्वरा नराः ।
भवन्ति सुखिनः काकखरनादास्तु दुःखिताः ॥

(પૃ ૧૧૫૬)

દષ્ટિ માટે ખાહુ વાચવા જેવી વાત કહે છે

नीलोत्पलदलच्छाया दृष्टिरिष्टा मनस्विनाम् ।
मधुपिङ्गाप्रशस्तैव पापा मार्जरिसन्निभा ॥
सदृष्टिजिह्वादृष्टिश्च रौद्रदृष्टिश्च केकरा ।
दीनातिरिक्तारुक्षा च पिङ्गला च विगर्हिता ॥
इन्दीवराम्ना धन्यानां गम्भीरा चिरजीविनाम् ।
विपुला भोगिना दृष्टिरुच्छला स्तोकजीविनाम् ॥
काणाद्वरतरोऽन्धः स्यात्કેકરાદપિ કાણક. ।
वरमन्धोऽपि काणोऽपि કેકગેઽપિ ન કાતર. ॥
અવદલક્ષ્યા સતત ઘૂર્ણતે કારણ વિના ।
રુક્ષામા ગ્લનરૂપા ચ સા દષ્ટિ. પાપકર્મણામ્ ॥

અધો નિરીક્ષતે પાપઃ સરલં ક્રજુરીક્ષતે ।

ઉર્ધ્વં નિરીક્ષતે ધન્યસ્તિરશ્ચીનં તુ કોપનઃ ।

(પૃ. ૧૧૫૭)

આની સાથે જાતિઅનુભવ સરળાવવા યોગ્ય છે.

માથાના વાળ સુધી નરલક્ષણ બતાવી પછી વળી જાડા, લાંબા, કયા સારા વિગેરે વિશેષણો સાથે અંગપ્રત્યંગ બતાવ્યા છે.

उरोमुखललाटानि पृथूनि सुखभागिनाम् ।

गम्भीराणि पुनस्त्रीणि नाभिः सर्वं स्वरस्तथा ॥

(પૃ. ૧૧૫૯)

વળી ધનસુખ લોગ વિગેરેનાં સ્થાનો પણ બતાવ્યાં છે.

अस्थिष्वर्थाः सुखं मांसे, त्वचि भोगाः स्त्रियोऽक्षिषु ।

गतौ याનं, स्वरे चाज्ञा, सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥

(પૃ. ૧૧૫૯-૬૦)

આ સામુદ્રિક વર્ણન કરીને સત્ત્વસંવર્ધન ઉપાય બતાવ્યો છે. તેમાં તેમણે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધૈર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ, બ્રહ્મચર્ય, દયા, દાન, નિઃસ્પૃહતા, તપ, ઉદાસીનતા ને સત્ત્વનાં કારણ તરીકે ગણાવ્યાં છે.

પછી નારીશરીરનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતાં 'પગથી જંઘા સુધીનું' વર્ણન કરીને અતિ આશ્ચર્યજનક રીતે એ ચાલતો વિષય પડતો મૂકી દીધો છે. તે વખતે ભયંકર આકાર ધારણ કરનારા એ પુરુષો આકાશમાં ઊડતાં અને એ જોડણું કલ્પોલ કરતું હતું ત્યાં ઉતરતાં જણાયા. બન્ને વચ્ચે જોલચાલ થઇ અને આકાશમાં યુદ્ધ ચાલ્યું (પ્ર. પ. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૧૬૪-૫). વાત વચ્ચેથી અટકી પડી. ગમે તે કારણે ચાલતો વિષય છોડી દીધો છે, ઘણી અજળ રીતે છોડી દીધો છે, રસમય વિલાગ છોડો દીધો છે. મારું એમ માનવું છે કે આ વિલાગ લખવો સાધુની દૃષ્ટિએ લેખકને ઉચિત લાગ્યો નહિ હોય, સાધુ સ્ત્રીઓનાં અંગપ્રત્યંગનું વર્ણન કરે એ અનુચિત લાગ્યું હશે. ગમે તેમ હોય પણ સકારણ આ આખો બાકીનો વિલાગ લખવો રહી ગયો છે.

છતાં જેટલો ભાગ લખાયો છે તે પરથી સામુદ્રિકના વિષયમાં શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણીનો અભ્યાસ ઘણો સારો દેખાઇ આવે છે. એમની

ભાષાની સગળતા અને સફળતા અપૂર્વ છે અને ચોડા શબ્દોમા વિચારો બતાવી દેવાની ચૈત્તી અનુકૂળીય છે સામુદ્રિકના અન્ય ગ્રંથો માથે મે એ વિભાગને સરખાવી જોયો છે અને મને જણાયું છે કે લેખકનું એ વિષયમા અપૂર્વ જ્ઞાન હતું એવો અંજકાટ એમણે જે મુદ્દામંત્રી મીત વાર્તા કરી છે તે પૃથ્વી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે

આ વિષયના અનેક ગ્રંથોનું દોહન કરીને તેમણે સામુદ્રિક ગ્રંથોના પોણા ભાગનો માર આપ્યો છે આખો આખો હોત તો વિજ્ઞાનની નજરે વધારે ઉપયોગી થાત જે ભાગ આપ્યો છે તે પૃથ્વી તેમનું વિષયને દુકાણમા મુદ્દારાર રીતે બતાવવાનું અદ્ભુત લેખનકૃત્ય પરિપૂર્ણ પ્રગ આપાત્ર છે આવા નિમિત્તના વિષયો પોતાની માન્યતાને અનુરૂપ થાય છે કે કેમ તે દૃષ્ટિએ જોવાનું નથી લેખક એ વિષયને કેવી સુદર રીતે અંજકાવી રાઠે છે તે વાત ખાસ વિચારવાની છે અને એ બાળતમા લેખક અવલ પ કિતમા પદ પ્રાપ્ત રહે છે એ વાત બારીકીથી મૂળ લેખ તપાસતા જણાઈ આવે તેમ છે

x

x

x

(૬) નિમિત્તશાસ્ત્ર.

અષ્ટાગ નિમિત્ત ગણાય છે એટલે લવિધ્ય જાણવા માટે આઠ પ્રકારના નિમિત્તો જુદી જુદી ગીતે વર્ણવ્યા છે એ મળ ધી કેટલાક પુસ્તકો પણ છપાયા છે જીન શાસ્ત્રકાર પણ એ વાત ક્વચિત્ બતાવે છે પ્રવચનમારોદ્ધાર ગ્રંથના ૨૫૭ મા ઠાગમા એના આઠ પ્રકાર આ ગીતે વર્ણવ્યા છે —

૧ અગ-શરીરના અગો માથુ, આખ, ખગ ફરકે તેના લાભા-લાભ સ્ત્રી-પુરુષને

૨ સ્વપ્ન-સ્વપ્નમા અમુક ચીજ દેખે, અમુક સમયે દેખે તેના કળની વિચારણા

૩ સ્વર-સ્વરના માત પ્રકારના સ્વર ક્રવા ગાય, ગયેટો અને સ્ત્રીના યજ્ઞથી લવિધ્ય નિર્ણય

૪ ઉત્પાત-અગાગની વૃષ્ટિ, હાડ, માત્ર વિગેરેની વૃષ્ટિરૂપ ઉત્પાત જોઈ લવિધ્યના ભયનો નિર્ણય

૫. અંતરિક્ષ-આકાશમાં અમુક ગ્રહચાર થાય તેના બળાબળનો વિચાર કરી લવિખ્યકથન.

૬. ભૌમ-ભૂમિકંપ, જમીનમાંથી અવાજ નીકળવો વિગેરે જમીનની હકીકતથી લયકથન.

૭. વ્યંજન-તલ અને મસાના શરીર પર સ્થાન જોઈ લક્ષણ બાંધવું તે.

૮. લક્ષણ-શરીર પર સ્વસ્તિક, દ્યવંત વિગેરેનાં ચિહ્ન અથવા રેખાના વિચારથી ગુણવર્ણન.

આ ઉપરાંત બીજી રીતિઓએ પણ લવિખ્યકથન કહેવાનું વિજ્ઞાન અસલ કાળમાં પ્રચલિત હતું. નિમિત્તશાસ્ત્રનો આય એક પ્રકાર છે. ‘આય’ સંબંધી વિદ્યા ભુંસાતી જાય છે એટલે કોઈ આય જાણનારને જાતે મળ્યા વગર એની પરિક્રિયા માલૂમ પડે તેમ નથી. એમાં આઠ આય હોય છે. દ્યવં, ધૂમ, સિંહ, શ્વાન, બળદ, ખર, હાથી અને કાગ. એનું વર્ણન જોવા માટે એની વિગત જુઓ (અ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૧૬-૨૧) એ આઠે પ્રકારની આયના આઠ પ્રકારના બળ હોય છે તેથી નીચેની હકીકતો જાણી શકાય છે.

૧. અમુક હકીકત કેટલામે દિવસે બનશે (કાળ)
 ૨. તે હકીકત કયા વારે (અઠવાડિયાના) બનશે. (વાસર).
 ૩. તે બાબત કેટલા વાગે (કેટલામે ચોઘડીએ કે પહોરે થશે. (વેળા)
 ૪. તે ચોઘડીયામાં પણ કેટલી પળ-વિપળ ગયે બનશે. (સુહૃત.)
 ૫. એ વાત કઈ દિશાએ બનશે. (દિશા-વિદિશા).
 ૬. એ વખતે ચંદ્રનક્ષત્રનું બળ કેવું રહેશે (નક્ષત્ર).
 ૭. એ વખતે જેનું નિમિત્ત જોવાય છે તેનું ગ્રહબળ કેવું રહેશે (ગ્રહબળ).
 ૮. થવાની હકીકતનું પોતાનું બળ કેવું રહેશે (નિસર્ગબળ)
- એના સંબંધમાં છે કે:—

ધ્વજો ધૂમસ્તથા સિંહ , શ્વા વલીવર્દાં ઇત્યપિ ।
 સ્વરો ગજેન્દ્રો ઘ્વાક્ષશ્ચ, અષ્ટાયા પરિકીર્તિતા ॥

એતેષાં ચાષ્ટાનામપ્યાયાનામષ્ટવિધ વલ ભવતિ । તદ્વથા—
 કાલાવસરવેલાના, મુહૂર્તકકુમ્ભોસ્તથા ।
 નક્ષત્રગ્રહયોશ્ચૈવ, નિર્સર્ગવલમષ્ટમમ્ ॥

એ પ્રત્યેક આય એક ઉપગ્રંથીને આવે, તેના કૃણ આઠે
 બાળતને એ એ ડેવા થાય એ વાત ત્યાગ્પછી બતાવી છે

આય નિમિત્તશાસ્ત્રનો પાગ્લિપિક શબ્દ છે

મને આ આય વિલાગનું દાર્શનિક બિલકુલ જ્ઞાન નથી, છતાં
 જે થોડી વાત અથર્કત્ત્વે લખી છે તે વાચતા એમ જણાય છે કે તેમને
 આય મળે છે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ ઘણું સાચું હોય જોઈએ એમના
 સામાન્ય અન્ય વિષયના જ્ઞાનને આધારે આ નિર્ણય પર હું આવ્યો
 છું. જે થોડી હકીકત બતાવી છે તેથી એમ જણાય છે કે આ શાસ્ત્ર
 પણ ઘણું ધુરંધરવાળું હોય જોઈએ આપણે લેખકને લેખક તરીકે
 અત્ર સમજવા પ્રવર્તમાન થયા છીએ ત્યાં તો એટલું જ જણાવવું
 પૂરતું વગેરે કે એમણે આયશાસ્ત્રના વિષયમાં પણ ઘણો કાળ
 બતાવ્યો છે દૃઢતા મુદ્દાની વાત કરી છે અને જે સર્વગ્રાહી
 અભ્યાસી તરીકે એમની ગણના અગાઉ કરી છે તેનો આ એક
 વધારે પુરાવો છે મહાન દાર્શનિક અને અદ્ભુત શાસ્ત્રાભ્યાસી
 ત્યારે આવા આવા સમાજને ઉપયોગી પડતું સગ્રામણીમાં અત્ય
 ઉપયોગવાળા વિષયમાં પણ મૂર્ખતા આગ્રાહીતા અને નિષ્ણાત-
 પણ બતાવે ત્યારે એમના જ્ઞાનની વિવિધતા જરૂર હૃદય પર અમર
 કર્યા વગર એ નહિ એ નજરે આ વિલાગ પણ ખરેખર આશ્ચર્ય
 પમાડે તેવો છે એમાં સમયને કેવી શુદ્ધિથી પળવિપળ સુધી લઈ
 આવવાની ચત્રતા ઘડી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે આયશાસ્ત્ર સમજનાર
 આ વિષયમાં વધારે પ્રકાશ પાડે તે હૃદય યોગ્ય છે વિષય
 નવગણના વળતમાં આત્મ પમાડે તેવો અને લેખકના અનેકવિધ
 જ્ઞાન માટે માન ઉત્પન્ન કરે તેવો છે

x

x

x

૭ સ્વપ્નશાસ્ત્ર— ... (Science of Dreams).

સ્વપ્નવિચાર અષ્ટાંગ નિમિત્તનો એક ભાગ છે. અત્યારે પણ સ્વપ્ન શી ચીજ છે તે સંબંધમાં અનેક ચર્ચા ચાલે છે. માનસ-શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ એનો નિર્ણય કરવા અનેક ચર્ચા કરે છે અને અભિપ્રાયો ગોઠવે છે. સ્વપ્નવિચાર પર અનેક શાસ્ત્રો લખાયેલાં છે. તીર્થંકર મહારાજની માતા ઐદ સ્વપ્ન દેખે છે તે પ્રસંગને લઈને જૈન શાસ્ત્રકારોએ સ્વપ્નના સંબંધમાં બહુ લખ્યું છે. કેવા પ્રકારનું સ્વપ્ન આવે ત્યારે અમુક ફળ થાય તે પર હજારો પંક્તિઓ આળેખી છે. કયે સમયે આવે ત્યારે તેનું ફળ કયારે મળે ? એક સ્વપ્ન પછી બીજું આવે તો કેનું ફળ મળે ? વિગેરે પર અનેક ઉલ્લેખો થયા છે. અને જૂદ તીર્થંકર ને ચક્રવર્તીની માતાને ઐદ મહા-સ્વપ્નો આવે છે તેમજ બીજા મહાપુરુષોની માતાને એક, બે, ચાર કે સાત સ્વપ્ન આવે છે. એનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં થયેલો હોઈ પ્રત્યેક શ્રોતા એ સંબંધમાં કાંઈકાંઈ હકીકત જરૂર જાણતા હોય છે.

તદ્દન સામાન્ય ઉલ્લેખ કરે એવા સામાન્ય પ્રતિના લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ નહોતા. એમને સ્વપ્નવિચાર તો હૃદયંગમ હતો, પણ એમને સ્વપ્નવિચારનો ઉપયોગ એક અતિ મોટા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં કરવો હતો એટલે આ વિષયમાં તેમણે તદ્દન જુદી જ દિશા (લાઈન) લીધી જણાય છે. સ્વપ્નવિચારમાં સ્વપ્નમાં હાથી આવે તો અમુક ફળ થાય અને ઘોડો આવે તો અમુક ફળ થાય એ વાર્તા તેમણે ન કરતાં કનકોદર વિદ્યાધરને પોતાની પુત્રી મહનમંદરી માટે પતિ-શોધનની ચિંતા ઉત્પન્ન કરી. પ્રથમ એને માટે સ્વયંવર રચ્યો તે ભાંગી પડ્યો,^૧ પિતા કનકોદરને દુઃખ થયું અને આખી રાત પથારીમાં પછાડા માર્યા. લગભગ સવારે તેના સ્વપ્નમાં ચાર મનુષ્યો— બે પુરુષ અને બે સ્ત્રી આવ્યા અને કહી ગયા કે તેમણે મહન-મંદરી માટે વર શોધી રાખ્યો છે. આ હકીકત અહીં રહી ગઈ, પણ મહનમંદરી કોણ છે એની વિગતવાર વાર્તા સંસારીજીવ-ગુણધારણને જ્યારે દાસીએ કહી ત્યારે સાથેસાથે આ વાર્તા પણ કહી દીધી હતી. (પૃ. ૧૮૬૪).

પંછી ગુણધાગુણ-મદનમ જગીના લગ્ન થઈ ગયા, લડવા આવેલા વિદ્યાધરો સ્ત ભી ગયા અને નગરપ્રવેશ આનદથી થયો તે ગત્રે કુલ ધનના સ્વપ્નમા પાચ મનુષ્યો આવ્યા અને તેમણે ગુણધાગુણને જે મારું થાય છે તે સર્વના કાગુણ તરીકે પોતાને બતાવ્યા કુલ-ધન મિત્રે એ વાર્તા ગુણધારણને કહી એ ગ્રામ મનુષ્યો કનકોદર ગન્તના સ્વપ્નમા આવનાર કોણ અને એ પાચ મનુષ્યો કુલ ધનના સ્વપ્નમા આવનાર કોણ ? એ બાબત મમજવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા ગુણધારણને થઈ સલાજનોએ ઉપચોટીઆ ચોડી વાત કરી (પૃ ૧૮૮૫) પણ એથી ગુણધાગુણને પૂરો સતોષ થયો નહિ

કદમુનિને પૂછતા તેમણે કેવળી શ્રી નિર્મળાચાર્યનો હવાલો આપ્યો (પૃ ૧૮૯૪) છેવટે પ્ર પ પ્ર પ મા કેવળી મહાગજ જ્યા પધારે છે ત્યા આ મુદ્દા પર ખૂબ વિચાર ચાલે છે અને અમુક કાર્ય થવામા કાળ, સ્વભાવ, કર્મ, ઉદ્યમ અને ભવિતવ્યતાને શુ સ્થાન છે એ આખો પાચ દાગુણનો મહાપ્રશ્ન ત્યા ઊકેલવામા આવે છે આ આખો વિભાગ નિમિત્તજ્ઞાનનો હોવા છતાં એની આખી ઘટના તત્ત્વચર્યામા ઉતારી દીધી છે અને તે ખાસ વાચવા-મમજવા યોગ્ય છે (જુઓ પૃ ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૬)

અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્વપ્નવિચાર જેવા આમાન્ય વિષયના પ્રમગનો લાલ લઈ આખો કાર્યદાગુણલાવ લેખકે લખી નાખ્યો છે એમા એક વધારે અગત્યના પ્રશ્નનો પણ નીકાલ કરી આપ્યો છે એમા સુસ્થિત મહાગજએ ત્રણ આજ્ઞાઓ-ત્રિકાળા-બાધિત નિયમો ઘડી આપ્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે એ નિયમો વિગતવાર પૃ ૧૯૧૪ મા આપ્યા છે એનો નાગ એ છે કે -

“ ચિત્તવૃત્તિને અ ધકાર વગરની અને ચોખ્ખી ગણવી, મહામોહ ગતના લશ્કરને શત્રુ તરીકે ઓળખવું ને તેને હણવું અને આગ્નિગતના લશ્કરને હિત કરનાર ગણવું અને તેને પોષવું

આ આજ્ઞાપાલન-વિધિનિયેધની અસર અને એના ઉત્તર ધનના ક્ષણો વિગેરે અનેક બાબતો ચર્ચી છેવટે એ આજ્ઞાના બતાવનાર

સિદ્ધ જીવોને અને એ સુસ્થિત મહારાજને સર્વ કાર્યોનાં કારણ તરીકે ઘટાવ્યાં છે.

આ સ્વપ્નવિદ્યાનો અદ્ભુત પ્રસંગ ખરેખર મન પ્રસન્ન કરનાર છે અને એક અપૂર્વ લેખક સાધારણ ધનાવને કેટલો ઉચ્ચગ્રાહી ધનાવી શકે છે તેનો નાદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. પછી એ પ્રસંગનો લાભ લઈ સાતમા પ્રકરણમાં સંપૂર્ણ સુખ ઉપર વિવેચન કરી પોતાના દશ પાત્રો-દ્વાંતિ, દયા, મૃદુતા, સત્યતા, કબળતા, અચૈર્થતા, પ્રહરતિ, મુક્તતા, વિદ્યા અને નિરીહતાને યોગ્ય સ્થાન આપી દે છે. આ સુદા પર આખું પ્રકરણ લખી નાખે છે અને એ દશે કન્યાઓને પ્રાપ્ત કરવાના અનુશીલનોય ગુણોનું વર્ણન પણ કરી આપે છે.^૧ આ આખો પ્રસંગ અદ્ભુત છે અને લેખકની અદ્ભુત કળાનો નમૂનો છે. એક સાધારણ પ્રસંગને ઘટાવવાની આવી શક્તિ કવચિત જ જોવામાં આવે છે. સ્વપ્નવિચાર તો માત્ર પ્રાસંગિક છે. ખાંધી લેખકનું ઊંડાણ અનેરું જ છે અને એ આ ગ્રંથની ચાવી છે. એ સમજે તેને આ વાત જયે તેમ છે. લેખકના બુદ્ધિવૈભવ અને ભાષા-સૌષ્ઠવનો આ વિલાગ જાસ વિચારવા યોગ્ય પ્રસંગ પૂરો પાડે છે.

x

x

x

૮. ધાતુવાદ-ભુસ્તરવિદ્યા ... (Mineralogy).

જમીનમાં શું છે તે જાણવાની વિદ્યા અસલ કાળમાં સારી રીતે જણાયેલી હતી. ગામડાંઓમાં અત્યારે પણ જમીન પર કાન દઈ કૂવો ખોદતાં અંદરથી પાણી નીકળશે કે નહિ તે કહેનારા સાંભળ્યા છે. અમુક પ્રકારના વૃક્ષો ઊગે તો તેની નીચેથી સોનું નીકળે, અમુક આકારે વૃક્ષ ઊગેલ હોય તો તેની નીચેથી સોનામહોરના ચરુ નીકળે વિગેરે બાળતો વહેમ તરીકે નહિ પણ વિજ્ઞાન તરીકે અસલ જણાયેલી હતી. વચ્ચેના વખતમાં એવી ઘણી વાતો ભૂલાઈ ગઈ અને હુસપ્રાય થઈ ગઈ એ ખેદની વાર્તા છે. ધાતુવાદ-ખન્યવાદની જે થોડી વાર્તા આ ગ્રંથમાં કરી છે તે પરથી લેખકનો એ વિષયનો ઊંડો અભ્યાસ જણાય છે.

ધનની શોધમાં નીકળી પડેલા ધનશેખરને સ્વપરાક્રમથી દ્રવ્ય મેળવવું હતું એ ધનના વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ઉદ્યાનમાં બે દર દિનારે એઠો હતો ત્યાં કેશુડા (કિંશુક) ના ગાડનો અકુરો (પ્રારોહ) શાખા-માથી નીકળીને પાતળો થતો થતો જમીન મુઘી ગયેલો એણે જોયો.

તેં ચ કિંશુરુપાદપપ્રારોહમવલોમ્ય સ્મૃતો મયામિનવશિક્ષિત' સ્વન્યવાદ' । ચિન્તિત ચ । નૂનમસ્ત્યત્ર કિંચિદ્ધનજાતમ્ । યતો-
ઽભિહિત સ્વન્યવાદે—

નાસ્ત્યેવ ક્ષીરવૃક્ષસ્ય પ્રારોહો ધનવર્જિત. ।
સ્તોરુ વા ભૂરિ વા તત્ર ધ્રુવ વિહ્વપલાશયો ॥
પ્રારોહે ભૂરિ તત્ સ્થૂલે તનુકે સ્તોરુમુચ્યતે ।
ગત્રૌ વ્વલતિ તદ્ભૂરિ સોષ્મણિ સ્વરપમીરિતમ્ ॥
વિદ્ધે તત્ર ભવેદ્રક્તં યદિ રત્નાનિ લક્ષયેત્ ।
અય ક્ષીર તતો રૂપ્ય પીત ચેત્કનક ભવેત્ ॥
પ્રારોહઃ સ્યાદુપર્યુષ્ઠૈર્યન્માત્રેઽધોઽપિ તાયતિ ।
પ્રદેશે નિહિત નૂન વિદ્યતે તદ્ધિધાનકમ્ ॥
ઉપરિષ્ઠાત્તનુષ્ઠેત્સ્યાદધસ્તાત્ પૃથુલો યદિ ।
પ્રારોહોઽસૌ નિધિ પ્રાપ્તો વિપરીતસ્તુ સોઽન્યથા ॥

મને મનજીવું પડી તે પ્રમાણે મેં આનો અર્થ કયો છે (પ્ર. ૬ પ્ર ૨ પૃ ૧૪૭૫), પણ એનું મૂળ સ્થળ મને મળ્યું નથી એ વિષય પર વાળું લખાયેલું હોવું જોઈએ એમ જણાય છે શ્રી મિહરિષિ જણાવે છે કે યતોઽભિહિતં સ્વન્યવાદે એટલે ' જાન્યવાદમાં કહ્યું છે ' એટલા ઉપગ્રંથી તેમનો જાન્યવાદનો માગી ગેત અભ્યાસ જણાઈ આવે છે એ દેટલી મહેલાઈથી વાન પડડી લે છે તે જુઓ.

તનો નિરૂપિતોઽસૌ મયા પલાશપાદપપ્રારોહો યાવત્તનુક. તત્ર ચિન્તિત મયા । સ્ત્રોકમત્ર દ્રવિણ । તતો નમ્રશુક્ત્યા વિદ્ધોઽસૌ મયા યાવન્નિર્ગતં પીતપર્ણ ક્ષીર તત સ્થિતં મમ માનસે યથા કનકેનાત્ર મચિત્ત્વમ્ । તત' પ્રેરિતોઽહ સાગરેણ નસ્યોત્તમનનાથં । તતો નમો ધરણેન્દ્રાય નમો ધનદાય નમો ધનપાલાયેતિ મન્ત્ર પઠતા માનઃ પ્રદેશો મયા । દૃષ્ટ દીનારમૃતં તામ્રમાજનમ્ । પરિગણિતં પ્રયત્નેન યાવત્સદમ્રમાત્રમ્ ।

જે સહેલાઈથી આ વાક્યપ્રયોગ થયો છે તે જોતાં લેખકશ્રી સિદ્ધર્ષિનો આ વિષયમાં ઘણો ઊંડો અભ્યાસ હોવો જોઈએ. સાધારણ રીતે આવા પ્રાસંગિક વિષય ઉપર લખતાં ઘણો સંકેત થાય છે, પણ જ્યારે એ વિષયનો ખારિક અભ્યાસ હોય ત્યારે જ સ્પષ્ટતાથી અને સરળતાથી વાત મૂકાય છે. એ વિચારસ્પષ્ટતા અને વિવેચન-સ્પષ્ટતા લેખકે આ મુદ્દામાં ખતાવી પોતાનું 'ખન્યવાદનું' જ્ઞાન ખતાવી આપ્યું છે. લેખકના જ્ઞાનની વિવિધતા ખતાવવાનો જે પ્રસંગ અત્ર ઉપસ્થિત કયો છે તેમાં આ ખાખત એક અગત્યનો મુદ્દો પૂરો પાડે છે. ચાલુ વાતોનું જ્ઞાન શિષ્ટ લેખકમાં હોય છે પણ વિશિષ્ટ લેખકે ચાલુ વાત ન હોય તેવી વિજ્ઞાનની વાતોને પણ સરળ ભાષામાં મૂકવાની શક્તિ ધરાવે છે અને એ આ સાદી પણ નાની ખાખતથી ખરાખર જણાઈ આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના જ્ઞાનવૈવિધ્યને અંગે આ ખાખત ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય લાગે છે. ધાતુવાદને અન્યત્ર સુવર્ણાદિ ધાતુ ખનાવવાની વિદ્યા અથવા શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે તેથી તે પર પણ અનેક અંથો વિજ્ઞાનની નજરે લખાયલા હોવા સંભવિત છે.

x

x

x

૬. વિનોદ. ... (Wit and Humour).

શ્રી સિદ્ધર્ષિ લેખક તરીકે ઘણા ગંભીર વિષયને રમતા રમતા ખહલાવી શકે છે. તે ઉપરાંત તેઓ વિનોદી પણ ઘણા છે. તત્ત્વ-જ્ઞાનના અતિ ઊંડા વિષયમાં રમણ કરનાર સાથે સામાન્ય વિનોદ પણ કરાવી શકે એવો યોગ થવો લગભગ અસંભવિત છે. અનુપમ ગાંભીર્ય સાથે પોષક વિનોદ કરનાર લેખકની વિરલતા છે એ ખહુ જાણીતી વાત છે. આ તેમની અનુપમ ગંભીરતા સાથે સાદા વિનોદના બે ચાર પ્રસંગો આપી તે પર ધ્યાન ખેંચવાનું કારણ તેમનું વૈવિધ્યદર્શન છે. તેમનો વિનોદ ઘણો ઊંચા પ્રકારનો વિદગ્ધતામય અને રસમય છે તે પણ સાથે જણાવવું યોગ્ય ગણાશે. આપણે તે જરા જોઈ લઈએ:—

(૧) હરિકુમાર વિનોદ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩.)

હરિકુમારને મદનમંજરી તરફ આકર્ષણ થયું છે, મદનમંજરીને હરિકુમાર તરફ થયું છે. દેશ આર્યાવર્ત છે. સંવનનનો સમય છે.

લલ્લભર્યાદાના જ્યાલો અત્યારની નવીન પ્રજાને ન સમજાય તેવા છે તે પ્રસંગે તેના હૃદયનો મર્મ કાઢક સમજનાર અને કાઢક ન સમજનાર છ મિત્રો તેની પામે આવે છે નામથી જ તેઓ ઓળખાઈ જાય તેવા છે મન્મથ, લલિત, પદ્મકેસર, વિલાસ, વિભ્રમ અને ક્યોળ એ નામ સાલજ્યા પછી તેઓ કેવા આનંદી હશે તે સમજી લેવું પ્રસંગ ક્ષણભૂતના વસતિ જેવો છે છતાં લેખકે એમાં જગ પણ શિલ્પસત્તા ન આવવા દેતા એને નર્મલાપી (saty) બનાવી રસ જમાવ્યો છે પ્રથમ ચિત્રપ્રસંગમાંથી જમાવટ શરૂ કરે છે (પૃ ૧૪૬૨) ત્યાં ચિત્ર શબ્દના બે અર્થ પગ પ્રથમ ગમત શરૂ થાય છે બુઝો (પૃ ૧૪૬૩-૪)

પદ્મકેસર* પ્રાહ-યદનયા કન્યકયા દુર્ગમમન્યનારીણા દુર્લ-
હૃદયમમ્પરચરીણામહાર્યં કિન્નરીણા અસાધ્યમમરસુન્દરીણા અવિ-
પયો ગન્ધર્વાદિપુરન્ધ્રીણા મદનાતુરાણામપિ સર્વૈકસારમપહસ્તિત-
રજસ્તમોવિકાર કુમારમાનસં ચિત્રવિન્યસ્તરૂપયાપિ વૃદ્ધમવગાહિત
હૃદયમનયા કન્યકયા ચિત્ર વિહિત । તદ્વ મયૈવ ન કેવલમવલોકિતં
કિં તર્હિ સ્ફુટતર મવદ્ધિરપિ । વિભ્રમ પ્રાહ-નન્વાશ્ચર્યમિદં કથં
ચિત્ર । પદ્મકેસરેણોક્તં-નનુ મૂર્ષચૂડામણે ! આશ્ચર્યમેવ ચિત્રશબ્દે-
નોચ્યતે । કપોલ પ્રાહ । વિગેરે

આ આખો સવાલ વિનોદથી ભરપૂર છે ટોળટપ્પા કુનાર મિત્રો મળીને મજાક ઊડાવે તેવો છે, છતાં એમાં અમર્યાદિત ભાગ જગપણ નથી કુમારને પોતાના મનની વાત વળત પડેલા બહાર પડે તે ગમતું નહોતું એટલે એણે વાત ઊડાવી અને ચારુવ્રજનોત્તર કવ્યા સૂચના કરી

કુમારની મૂચના પ્રમાણે પદ્મકેસરે સવાલ કર્યો—

પદ્યન્ વિસ્ફારિતાક્ષોઽપિ વાચમાર્કુર્યન્નપિ ।

કસ્ય કો યાતિ નો વૃત્તિં કિં ચ સસારકારણમ્ ॥

કુમારનું મન તો કન્યામાં લાગેલું, એટલે સાલજે ડાણ ? કરી વાગે જોડ્યો, પણ જવાબમાં માત્ર હોકારો મિત્રો હમી પડ્યા અને એક ધીજીત માગી ઇમાગત કરી, અર્થમૂચક ઇસાગઓ આખથી કર્યા એ જોઈ કુમાર ચોક્યો, જાગ્યો અને જોખારો ખાધો

જાગ્યો એટલે તો તુરત જવાળ આપ્યો. આ આખો પ્રસંગ વિનોદ-
મય છે, માનસિક રસિકતાનો છે. પછી ખીજો પ્રશ્ન થાય છે, પછી
પ્રશ્નપ્રહેલિકા થાય છે, પછી ખૂબ ચર્ચા જામે છે અને માનસિક
ઝીણવટના નમૂના પૂરા પડે છે. અત્ર તેનું પુનરાવર્તન ન થાય.
ગ્રંથના મૂળ શ્લોકો પણ અવતરણમાં સાથે આપ્યા છે ત્યાંથી
વિચારી લેવા. એમાં કીદગ્રાજકુલં વાળો શ્લોક (પૃ. ૧૪૬૭)
ખૂબ આનંદ આપે તેવો છે. આનું નામ ખરો વિનોદ કહેવાય.
એ વાંચતાં બાળપણમાં અંત્યાક્ષરિકા વિગેરે અમે કરતા તે યાદ
આવે છે, તેની સાથે ગાળેલા નિર્દોષ દિવસો યાદ આવે છે અને
આ માનસિક વિનોદની સરસતા સમજાય છે. એક શબ્દાલંકારવાળો
પ્રસંગ મૂળમાંથી વાંચવા યોગ્ય છે તે પર જરા ધ્યાન ખેંચીએ:—

મન્મથેનોક્તં । કુમાર ! મયા સ્પષ્ટાન્ધકદ્વયં ચિન્તિતં । કુમા-
રેણોક્તં । ઇટિતિ પઠત્વાર્યઃ । પઠિતં મન્મથેન ।

દાસ્યસિ પ્રકટં તેન ગૃહ્ણામિ ન કરાત્તવ ।
મિક્ષામિત્યુદિતા કાચિદ્વિક્ષુણા લજ્જિતા કિલ ॥

તથા । કરોતિ કઠિનો રાજન્નરીમકટઘટ્ટનમ્ ।
વિધત્તે કરપાલસ્તે નિર્મૂલાં શત્રુસંહતિમ્ ॥

તતો વિહસ્યોક્તં હરિકુમારેણ । પ્રથમં તાવદેવં ભજ્યતે ।
દાસી અસિ ગણિકા ભવસિ તેન કારણેન તવ હસ્તાદ્વિક્ષાં ન
ગૃહ્ણામિ । શેષં સ્ફુટમેવ દ્વિતીયસ્ય પુનરેપ ભક્તઃ । કરો હસ્તો-
ડતિકઠિનો ગાઢનિષ્ઠુરસ્તવ હે રાજન્ ! અરીમકટઘટ્ટનં શત્રુકરી-
કુમ્ભાસ્ફાલનં વિધત્તે કુરુતે તથા કરવાલસ્તે નિર્મૂલાં શત્રુસંહતિં
વિધત્તે ઇતિ સમ્બન્ધઃ ।

આમાં ભાષાની સરળતા અને બોલનારની વિદ્વત્તા એતપ્રોત
ઝળક્યા કરે છે. આ આખું પ્રકરણ વિનોદથી ભરપૂર છે.

(b) રિપુદારણ અભિમાનમાં રહી કાંઈ ભણ્યો નહોતો પણ
રાજાનો પુત્ર એટલે કળાકૃશળતામાં ખેત્રી ખ્યાતિ પામ્યો. શેખર-
પુરથી નરસુંઢરી તેની વિખ્યાતિથી બ્યામોહ પામી તેને વરવા
સિદ્ધાર્થપુરે આવી. આ વખતે રાજસભામાં કુમારની પરીક્ષા થઈ

પણ ત્યાં એની ખોટી ખ્યાતિ કામમાં આવે તેમ નહોતું. નગ્નુદરીએ કળા સંબંધી પ્રશ્ન કંવા એમ વાત થઈ, પણ વિવેકી કુવરી કદી ખોલે નહિ, વાત ઉપાડે નહિ આર્યલક્ષ્મણી એ ભરપૂર હતી એણે વાત કરી (પ્ર ૪ પ્ર ૩ પૃ ૭૨૯)

નરસુન્દરી—યદાક્ષાપયતિ તાત. । કેવલં ગુરુણાં સમક્ષ ન યુક્તં મમોદગ્રાહયિતુમ્ । તસ્માદાર્યપુત્ર યવોદગ્રાહયતુ સકલા કલા. । અહ પુનરેકૈકસ્યા કલાયાં સારસ્થાનાનિ પ્રશ્નયિષ્યામિ । તત્રાર્યપુત્રેણ નિર્વાહ કરણીય ઇતિ ।

ભારે મળતો મયોગ જિલો કર્યો કુમારની પાસે જ્યાં પગ વિવેચન કંગવણ અને પંડી પોતે તેમથી આગ્રહાન પગ પ્રશ્નો કંવા આથી જ્ઞાનની ખગખગ પરીક્ષા થાય છે ભવિષ્યના વગ-કન્યાના માળાપને આ વાર્તા રુચી ગિપુદાગણના પિતા બોલ્યા—

કુમાર ! સુન્દરં મન્ત્રિતં રાજદુહિત્રા । તત્સામ્પ્રતમુદગ્રાહયતુ સકલા કલા, પુરયત્વસ્યા મનોરથાન્, જનયતુ મમાનન્દં, નિર્મલયતુ કુલમ્, શૃણુતુ જયપતાકામ્ । યપા સા નિકપભૂમિર્વર્તતે વિજ્ઞાનપ્રકર્પસ્યેતિ ।

હવે એ વખતે ગિપુદાગણના શા હાલ વયા તે જુઓ ।

મમ તુ તદા કલાના નામાન્યપિ વિસ્મૃતાનિ । તતો વિદ્વલી-ભૂતમન્તઃ કરુણ, પ્રકમ્પિતા ગાત્રયષ્ટિ, પ્રાદુર્ભૂતા પ્રસ્વેદવિન્દવ, સજ્ઞાતો રોમોદ્ધર્પ, પ્રનથા ભારતી, તરલિતે લોચને ।

આ વખતનો ગિપુદાગણનો દેખાવ કેવો થયો હશે ? પરીક્ષા આપવા જઈએ, મુખની પરીક્ષા ચાલતી હોય અને એક પણ જવાબ મોઢે આવે નહિ એનો જોને ખ્યાલ હોય તે આ અભિમાની ગજપુત્રની દશા સમજી શકે

પંડીનો આખો પ્રસંગ મનનો ચિતર્યો છે એના પ્રત્યેક શબ્દમાં વિનોદ છે લેખકને અભિમાનીને નીચો પાડવો હતો મિથ્યાભિમાની ગજમલામાં વડીલ સમક્ષ મૂર્ખ ગંધેડો જન્યો એમાં ખગ વિનોદ માથે અતિ ઊંડાણમાં ભારે ગહન્ય ગહેલુ છે આ વિનોદ

ખાસ સિદ્ધર્ષિગણિનો ! રાજ્યે શ્લોકનું કારણ પૂછતાં એના કળા-
ચાર્ય બરાબર ખુલાસો કરે છે.

રાજન્ ! પ્રસ્તુતવસ્તુન્યજ્ઞાનં મનઃક્ષોભનિમિત્તં । ભવત્યેવ હિ
વાગાયુધાનાં સદસિ વિદુષાં સસ્પર્ધમાભાપિતાનાં જ્ઞાનાવષ્ટમ્ભવિ-
કલાનાં મનસિ ક્ષોભાતિરેકઃ ।

આમાં કમાલ કરી છે. પ્રનટા ભારતી અને વાગાયુધવાળા
માણસોને વિદ્વાનની સલામાં થતો શ્લોક એ જે વાક્યો તો વિનોદને
એની પરાકાષ્ટાએ લઈ જાય છે.

(૦) ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં પણ એવો સુંદર પ્રસંગ આવે છે.
નંદિવર્ધનને અભ્યાસ કરવા પિતાએ કળાચાર્ય પાસે મૂક્યો. તેના
અભ્યાસ પર દેખરેખ રાખી રિપોર્ટ કરવા વિદુરને નીમ્યો. વિદુરે
કુમાર નંદિવર્ધન પાસે બાળ, મધ્યમબુદ્ધિ અને મનીષિની લંબાણ
વાર્તા કરી અને વૈશ્વાનરનો પરિચય છોડી દેવા સૂચના કરી. આવી
અફ્સુત વાર્તા સાંભળ્યા પછી વૈશ્વાનરના રંગે રંગાયલા નંદિવર્ધન
પર વૈશ્વાનરનો પરિચય છોડવાની સલાહની શી અસર થાય છે તે
જોવા જેવું હતું. અતિવત્સલ વિદુરને એ તમાચો મારી પોતાની
અધમતા બતાવે છે. આ પ્રસંગ દિલ ઉશ્કેરનારો છે. વાંચો એ
પ્રસંગ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૫૫૦).

નિરીક્ષિતે ચ તસ્મિન્નવસરે વૈશ્વાનરઃ સાકૂતઃ સન્નભિમુખો
મદીયવદનં । લક્ષિતોઽહમનેન મુખવિકારતસ્તૈર્વિદુરવચનૈર્દ્રૂયમાનઃ ।
તતઃ કૃતા વૈશ્વાનરેણ માં પ્રતિ સા પૂર્વસાઙ્ગેતિકા સંજ્ઞા । ભક્ષિતં
મયા ક્રૂરચિત્તાભિધાનં તદ્વટકં । તતસ્તત્પ્રભાવાન્મે ક્ષણેન વૃદ્ધો
અન્તસ્તાપઃ । સમુલ્લસિતાઃ સ્વેદવિન્દવો, જાતં ગુજ્ઞાર્ધસન્નિમં શરીરં,
સમ્પન્નં વિષમદષ્ટોષ્ટં, ભગ્નોગ્રભૃકુટિતરઙ્ગમતિકરાલં વક્ત્રકુહરં ।
તતો મદ્રે અગૃહીતસઙ્કેતે ! તથા વૈશ્વાનરવટકપ્રભાવાભિભૂતા-
ત્મના મયા પાપકર્મણા નાકલય્ય તસ્ય વત્સલતામનાલોચ્ય હિત-
ભાષિતમવિગણય્ય ચિરપરિચયં પરિત્યજ્ય સ્નેહભાવમુરરીકૃત્ય
દુર્જનતાં સર્વથા નિષ્કુરવચનૈસ્તિરસ્કૃતોઽસૌ વિદુરઃ । યદુતારે
દુરાત્મન્ ! નિર્લજ્જ ! ત્વં માં બાલકલ્પં કલ્પયસિ તથાચિન્ત્ય-
પ્રભાવોપેતં પરમોપકારકમન્તરઙ્ગભૂતં મે વૈશ્વાનરં તથાવિધદુષ્ટસ્પર્શ-

નોપેતં મન્યસે ? અદ્વદાનસ્ય ચ પ્રત્યુત્તરં વિદુરસ્ય મયા દત્તા
કપોલદારણી ચપેટી । ગૃહીત્વા ચ મહત્ફલકં પ્રહર્તુમારબ્ધોઽહં ।
તતો મયાતિરેકપ્રકસ્પમાનગાત્રયષ્ટિર્નષ્ટો વિદુર ।

આ આખું દૃશ્ય બગબગ કંપો । ગજનો બાળક કોધી,
અભિમાની પણ હજી તદ્દન બાળ એક બાબુ બિલો હોય, તેની
સામે વૃદ્ધ વિદુર મમજણનો જાડા, અનુભવી, ઘોળા બાલથી
ભરપૂર ખડો હોય—એને કુમાર લપાટ લગાવી દે અને તેને વધારે
લગાવવા લાકડી લેવા દોડે—આ આખા દૃશ્યમા વિનોદ છે, મ્મત છે,
અચળતા છે, અભિમાનનું ચિત્ર છે આ વિનોદી પ્રસંગ અત્યંત
હિલ ઉશ્કેરનાર છે, છતાં એ વિનોદ છે, અને વિનોદ છતાં એ
શિક્ષણીય છે અભિમાનને એ ઉચ્ચ પદે બતાવે છે, નોકરને એ
નિર્ભર બતાવે છે, એમા ઘણું જાડું મહત્ત્વ છે વિનોદના ચિત્ર
તરીકે એ ગમ્મત આપે તેવું છે

વિનોદના પ્રમગોથી આ પ્રય ભરેલો છે બીજા વિનોદ
પ્રસંગોના નામનિર્દેશ કરી, ડોઢ જગ્યાએ સ્થાન નિરૂપણ કરી હવે
આ વિષય ખતમ કરીએ

(d) મિયુનદય અતઃકથામા બે ગજા અને બે ગણી બન્ને
પોતાની જાતને બેવડાઈ ગયેલી જોઈ દેવપ્રતાપ માને છે
(મ. ૩ પ્ર ૬ પૃ ૪૧૪)

એમા જીત મેળવવાના બે પ્રસંગો (પૃ ૪૧૩)

(e) સત્વહીન બાળ મદનકદળીની ગચ્ચામાથી પડી જાય છે,
તેનો અવાજ થતા પકડાઈ જાય છે શત્રુમર્દન ગજાના વાસ-
ભુવનમા આ પ્રસંગ બને છે (મ. ૩ પ્ર ૧૦ પૃ ૪૫૮)

(f) ભવચક્રના કૌતુહોમા એવા ઘણા પ્રસંગો છે નીચેના બુઓ —

(ક) લોલાક્ષ દ્વાર ખી ગતિલલિતાને નાચવાનો હુકમ દે છે
(મ. ૪ પ્ર ૨૨ પૃ ૬૩૬.)

(જ) ગિપુર પન પુત્રજન્મના પ્રસંગે નાચે છે (મ. ૪ પ્ર ૨૩
પૃ. ૬૪૬)

(ગ) ધનગર્વી મહેશ્વર શેઠ હુશીલ પાસેથી ચોરીનો માલ પડાવી લે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૯૫૬.).

(ઘ) ઇશ્કી રમણ પાન આવતાં, અત્તર લગાવતો, વેશ્યાને ત્યાં જતો દેખાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૯૬૧.).

(ઙ) રમણ પૈસા આપી પાછો લિખારી બને છે અને રાજ-પુત્રનો માર ખાઈ મરે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૯૬૬.).

(ચ) લક્ષાધિપતિ-લિખારી કપોતક દૂતમાં હાલહવાલ થાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૧.).

(છ) શિકારનો શોખીન લલન, શિકાર પાછળ દોડતો દેખાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૩.).

(જ) ઘણા વર્ષે વાસવ અને ધનદત્ત મળી આનંદ-કલ્પોલ કરતા દેખાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૮.).

(ઙ) અલિમાની રિપુદારણ, તપન ચક્રવર્તીને નમવા આવતો નથી. તપન ચક્રીને લાગ્યું કે માનસરોવરમાં રહી મોતીનો ચારો કરનાર હંસોનો નાયક કાગડો ન ઘટે, એટલે એમણે યોગેશ્વરને હુકમ આપી દીધો, એ યોગી રિપુદારણ પાસે આવ્યો અને યોગ-ચૂર્ણ મુઠ્ઠી ભરીને મહો પર નાખ્યું એટલે એ તદ્દન શૂન્ય થઈ ગયો. પછી એની પાસે નાટક કરાવ્યું, મહોદેથી પદ બોલતા જાય અને બીલતા જાય અને ફટકાવતા જાય. આ આખો રાસડો અને ધ્રુવ-પદ કરુણા અને હાસ્યરસમિશ્રિત હોઈ રિપુદારણ તરફ વિનોદ સાથે તિરસ્કાર બતાવે છે. એ મૂળ પદો અસલ અવતરણમાં આપ્યા છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦ પૃ. ૧૧૨૦-૧૧૨૮.) તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

(હ) વેલ્લહલ કથામાં કુમારનું શરીર અણર્થથી ભરપૂર છે, છતાં ખાતો જાય અને ઉલટી કરતો જાય. રોમના શહેનશાહ કલોડિયસ જેવું ચરિત્ર છે. ભારે વિનોદી છે. એ ખાય છે અને થમન કરે છે. તતો વારયતો વચનેન ધારયતો હસ્તેન તસ્ય સમ-યજ્ઞસ્ય સમક્ષમેવ બલાત્પ્રવૃત્તો મક્ષયિતુમાહારં વેલ્લહલં । તતઃ સમુત્કટતયાઽજીર્ણસ્ય પ્રવલતયા જ્વરસ્ય ન ક્રમતેઽસૌ ગલકેના-

દ્વાર । તથાપિ ચલાદેવ ક્રામિત કિયાનપિ વેલ્લહલેન । તતઃ સમુ-
દ્ભૂત દૃશ્યં સજ્ઞાતઃ કલમલકઃ સમ્પન્નં વમનં વિમિશ્રિતં ચ તેન
વમનેન સર્વમપિ પુરતો વિન્યસ્તં ભોજનં । આ આખો પ્રસંગ ધૃણુ
માથે ભારે વિનોદ ઉત્પન્ન કરનાર છે (પ્ર. ૪. પ્ર ૧૧ પૃ ૮૨૨)

(૧) ગલગટ, દલ, ગોટાળા, અસત્ય, મિત્રદ્રોહ અને પ્રપચનું
દૃષ્ટાંત વામદેવ પૃથુ પાડે છે રત્નને છુપાવી રથળ ભૂલી જાય છે અને
ત્રીને દિવસે વિભળ પામે પાછો આવે છે ત્યારે ખોટા ખુલાના કાઢે
છે તે વળતે વનદેવી ધૂણી એને ઉઘાડો પાડે છે દેવી એને મારી
નાખતી હતી તેને બદલે વિશાળભાવી વિભળ એને માફ કરે છે.
આમા એની વિશાળતા, સહૃદયતા અને ભવ્યતા વિનોદપૂર્વક
દેખાય છે દેવી ધૂણીને માચી વાત ખોલી ગઈ ત્યારે વામદેવનું
મુખ ઢેલુ થયું હશે તે વિચારી લેવું આમા લેખકનો ખરો વિનોદ
છે આખો પ્રસંગ બહુપ્રકાર નામના વિદગ્ને દર્શાવનાર અને
માનસના અભ્યાસને સમજાવનાર છે (પ્ર. ૫ પ્ર ૮ પૃ ૧૨૦૮)

(૨) બહુ શુરુ ને આગ પાત્રો, ભિક્ષા અને હેગનગતિ (પ્ર. ૫
પ્ર ૧૫ પૃ ૧૨૬૩-૬૪)

(૩) તુલશિખર પર સાબળવાના સ્વમા કિન્નરચુગળની શુદ્ધ
ખુદાં જીભેલો બાલિશ પડી જાય છે ત્યારે પકડાઈ જાય છે એ
પડવાનો ધડાકો-ધબકાકો કાનમા અવડાયા વગર ગૂંઠે તેમ નથી
(પ્ર. ૭ પ્ર ૧૦ પૃ ૧૭૮૩)

આવા પ્રસંગોનો પાત્ર નથી આખા ત્રયમા એ ટોડો પ્રસંગો છે
એ ઉપરથી લેખકની વિવિધતા, જનસ્વભાવનો અભ્યાસ, વિચિત્ર
દર્શન, કળાદૃષ્ટિમા લાખી નજર અને અનેક પ્રસંગે કથાને ઝળકાવ-
વાની અને સમજવાની અદ્ભુત ખૂણી-એ સર્વ વાત દૃષ્ટિગોચર વાય છે

x

x

x

(૧૦) વ્યાપાર

.

(Trade)

શ્રી નિદર્શિ જાતિ જાતે ત્યાગી અને મુન્યદીના પુત્ર હોવા છતાં
વ્યાપારની પદ્ધતિ જાણતો સમજતા હતા અને સમજતા હતા તે
જેવાડી પણ શરૂતા હતા આખા ત્રયમા મૂડાછવાયા વાચ્યોનો

તો પાર નથી, પણ નીચેના પ્રસંગો એની સિદ્ધિમાં બતાવી શકાય.
એમના જ્ઞાન અને વૈવિધ્યનો ખ્યાલ આવવા માટે આ વિષયના
કેટલાક દાખલા વિચારી જઈએ.

(અ) વ્યાપાર કરનારનાં મનમાં કેવા વિચારો આવે તે ધનશેખર
બતાવે છે. એને ‘ સાગરના કડલોલો ’ કહેવામાં આવ્યા છે. સ્વો-
પાર્જિત-દ્રવ્યની મહત્તા ત્યાં એ વિચારે છે.

ધનમેવ જગત્સારં, ધનમેવ સુખાકરં ।
ધનમેવ જગત્શ્લાઘ્યં, ધનમેવ ગુણાધિકમ્ ॥
ધનમેવ જગદ્વન્દ્યં, ધનં તત્તત્ત્વમુત્તમમ્ ।
ધનં હિ પરમાત્મેતિ, ધને સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥
ધનેન રહિતો લોકે, પુરુષઃ પરમાર્થતઃ ।
તૃણં ભસ્માશુચિર્ધૂલિર્યદ્વા નાસ્ત્યેવ કિञ્ચન ॥
ધનાદિન્દ્રો ધનાદેવા, ધનાદેતે મહીભુજઃ ।
અન્યેભ્યોઽભ્યધિકા ભાન્તિ, નાન્યત્કિञ્ચન કારણમ્ ॥
एको दाता परोऽर्थीति, स्वास्येकः सेवकोऽपरः ।
पुरुषत्वे समानेऽपि, धनस्येदं विजृम्भितम् ॥
तदत्र परमार्थोऽयं, सर्वयत्नेन तद्धनम् ।
स्वीकर्तव्यं नरेणोच्चैरन्यथा जन्म निष्फलम् ॥

(પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૮. ૬.)

એના ધરમાં કુલકેભાગત દ્રવ્યનો પાર નથી, પણ એને એ
દ્રવ્ય ન ખાપે. એમાંથી એક પાઈ પણ લીધા વગર પોતાના ભુજ-
બળે ધન મેળવવા પરદેશ જઈ, પુરુષાર્થ કરી, ધન કમાવા પિતાની
રજા માગે છે. એ પિતા પુત્રની વાતચીત વાંચવા જેવી છે. પછી દૂર-
દેશ કમાવા જનાર દીકરાને વૃદ્ધ પિતા શિખામણ આપે છે તે
વ્યવહાર અનુભવી વ્યાપારીના મુખમાં ખૂબ શોભે તેવી છે,
વ્યાપારના પૂરા જ્ઞાનની હાજરી બતાવનારી છે. બુએ પૃ. ૧૪૭૧ ત્યાં
ધનશેખરના પિતા કહે છે કે:—

“ वत्स ! सुखलालितस्त्वमसि सरलः प्रकृत्या, दवीयो देशा-
न्तरम्, विषमा मार्गाः, कुटिलहृदया लोकाः, वञ्चनप्रवणाः

કામિન્ય, મૂયાસો દુર્જના, વિરલવિરલા સજ્જના, પ્રયોગચતુરા ધૂર્તા, માયાવિનો વાણિજકા, દુષ્પરિપાલ માણડજાત, વિકારકારિ નવયૌવનં, દુરધિગમા કાર્યગતય, અનર્થરુચિ કૃતાન્ત, અનપરાધકુદ્ધાશ્ચૌરચરટાદય. । તત્સર્વથા ભવતા ક્વચિત્પણ્ડિતેન ક્વચિન્મૂર્ખેણ ક્વચિદ્વક્ષિણેન ક્વચિન્નિષ્ઠુરેણ ક્વચિદ્વાલુના ક્વચિન્નિષ્ઠુપેણ ક્વચિત્સુખદેન ક્વચિત્કાતરેણ ક્વચિત્પ્રાગિના ક્વચિત્કૃપણેન ક્વચિત્વકવૃત્તિના ક્વચિદ્વિદગ્ધેન સર્વથા પરૈરલબ્ધમધ્યાગાધદુઃક્રમનીરાધિધીરગમ્भीરધિપણેન ભવિતવ્યમ્ । ”

આમા અત્ય ત વ્યવહારદક્ષતા, કુરાળતા અને સ સારનું અવલોકન તગ્વરી આવે છે હુનિયા કેમ આવે છે તે ઉઘાડી આખે જોના આ વાત ઠીવા જેવી મમજે, પણ એ વાત એકઠી કરી લખવી એમા કળા છે અને તે લેખકમા અજકી ગ્હે છે

(b) સહાય વગર ધન મેળવવાના આદર્શમા વ્યાપારી ધનશેખરની વ્યાપારી નજર અને સત્વશીલતા ગતાવે છે (૩ ૬ ૩ ૧ ૫ ૧૪૭૨)

સત્ત્વમાત્રધનો ગત્વા, રૂપકેણ વિવર્જિત ।

આગચ્છેયં કૃતાર્થોઽહ, યદિ નાત । પુનર્ગૃહમ્ ॥

ધનશેખરનામાઽહં, તવ સુનુર્ન સશય ।

અન્યથા મૃત ઇવાસ્મિ, દાતવ્યો મે જલાઞ્જલિઃ ॥

સાર્થમાણ્ડસહ્યાયાદિસામગ્રીં ધનસાધનીમ્ ।

પ્રાપ્યાર્જયતિ યોપાપિ, ધનં કિમુ યુવા નર ॥

સ્વોપાર્જિત ધન મેળવવાની લાવનાવાળો વ્યાપારી કેવો ? વળી એનો ખાપ પણ કેવો જળગે ? એ પોતાની પત્નીને પુત્રને વિદાય આપવામા સ કેાચ કંટી જોઈ શુ કહે છે ?

યા સાહસચિનિર્મુક્તમલસં દૈવતત્પરમ્ ।

નિર્વીર્યં જનયેત્પુત્રં, સા હિ રોદિતુમર્હતિ ॥

ત્વયા તુ જનિતો ધીર, સુતોઽય કુલભૂષણ ।

નિર્વ્યાજસાહસસ્તસ્મૌર્ચિસ્તિ રોદનકારણમ્ ॥

અયં નૂનં ગુણોઽસ્માક, વ્યવસાયપરાયણ ।

યદેષ પુત્રકો જાતસ્તતો મુઞ્ચ વિપાદતા ॥

રહે તે કોની મા ? આવા વ્યવસાયપરાયણ પુત્રને જણવા માટે એને અભિનંદન ઘટે. આ વ્યાપારીનાં જ વચન હોય. એનો ભાર, એની વહનિકા, એનું લક્ષ્ય જોવા લાયક છે. (પૃ. ૧૪૭૨-૩)

(૯) ધનશેખર જયપુર નગરે આવે છે. બહુલ શેઠ એની પરીક્ષા કરી એને પોતાની પુત્રી પરણાવે છે અને ધનનો માલેક તેને કરવા કહે છે; પણ એને તો પોતાની શક્તિથી રત્નો પેદા કરવાં હતાં. શેઠ બહુ વિનવે છે ત્યારે એ શો જવાબ આપે છે ?

યાવન્નિજભુજાભ્યાં ભો ! નાર્જિતા રત્નરાશયઃ ।

તાવત્સર્વામહં મન્યે, ભોગલીલાં વિડમ્વનામ્ ॥

(પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૭)

પછી એણે જૂઠું ઘર કરી ધન એકઠું કરવા વ્યાપાર માંડ્યો. એની સાથે આ જમાનાનો વ્યાપારી સરખાવવા યોગ્ય છે. એની ધમાલ અને અંતરવૃત્તિ વર્ણવતાં કહે છે કે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨ પૃ. ૧૪૭૮-૯)

તતઃ પ્રારબ્ધોઽહં વાણિજ્યં વિધાતું । મે વિવર્ધન્તે મનોરથ-
કલ્લોલાઃ, વિલગતિ ધર્મવુદ્ધિઃ, અપસરતિ દયાલુતા, નશ્યતિ સર-
લતા, પ્રભવતિ ધને તત્ત્વવુદ્ધિઃ, વિઘટતે દાક્ષિણ્યં, પ્રલીયતે
સન્તોષોઽપીતિ । તતઃ સઙ્ગૃહ્ણામિ ધાન્યાનિ, માણ્ડશાલયામિ
કાર્પાસતૈલાદિકં, સ્વીકરોમિ લાક્ષાં, વ્યવહરામિ ગુલિકયા,
પીડયામિ જન્તુસંસક્તિલાન્, દાહયામ્યક્ષારાન્, હેદયામિ વનં,
જલ્પામ્યલીકં, મુષ્ણામિ મુગ્ધજનં, વશ્ચયામિ વિશ્રવ્યક્રાયકં,
કરોમિ ન્યૂનાધિકં માનોન્માનેન વિનિમયં । સર્વથા

ન પિવામિ તૃપાત્તોઽપિ, ન ભુજ્ઞે ચ વુભુક્ષિતઃ ।

રાત્રાવપિ ન સુત્તોઽહં, ઘનોપાર્જનલોલુપઃ ॥

નૈવ મૃદ્ધાયિતં તસ્યાઃ, કમલિન્યાઃ ક્વચિન્મયા ।

વદનામ્બુરુહે દિવ્યે, ધનાઘૂર્ણિતચેતસા ॥

ગમે તેવા જૂઠા ખોલનાર, લેવા વેચવાના કાટલાં જુઠાં રાખનાર, વિશ્વાસુને ભોળવી તેનું ગળું કાપનાર ધનના દાસો કેવાં કેવાં કાર્યો કરે છે તેનો આ નમૂનો છે. એને કર્માદાનના ધંધાનો સંકેત રહેતો

નથી, એને પાણી પીવાની કુચ્છ નથી, એને પગથેલી જિંદગીનો લ્હાવો લેવો નથી, એને ખાવાના ઠેકાણું નથી એનો જીવનમંત્ર ધન ધન અને ધન છે વ્યાપારીનું આ વર્ણન જગ પણ અતિશયોક્તિ-લહેલું નથી, જમાનાઓ થયા પછી અત્યારે પણ લગભગ સાચું છે અને લેખકની લેખનશૈલી, અનુલવ અને વૈવિધ્યના નાદર નમૂના પૂરા પાડે છે

(d) એ ધનશેખર અનેક પાપધધા કરી ડરેડ રૂપોઆ મેળવે છે ત્યારે રત્નકીષે જઈ રત્નનો ઢગલો ગળી લાવવાના મનોગ્થ કરે છે એના મનગ એને સુતોપ રાખવા અને આગમ લેવા લલામણુ કરે છે ત્યારે આ લોભી વાણીઓ શો જવાળ આપે છે ? એ ખાસ વિશિષ્ટ જવાળ છે, વ્યાપારીના સુખમા હોય તેવો સ્વાભાવિક છે, લેખ-કના જ્ઞાનને અનુલવાવે તેવો છે (૩૬ ૬ ૩ ૨ ૫ ૧૪૮૨)

યાવન્નરો નિરાશ્મસ્તાવલ્લક્ષ્મીં પરાશ્મુજા ।
 સારમ્મે તુ નરે લક્ષ્મીં સ્નિગ્ધલોલવિલોચના ॥
 આશ્લિષ્ટમપિ મુચ્ચેત્સા નરં સાહસવર્જિતમ્ ।
 કુલદેવ વિટન્નાન્ત્યા ગૃહીત દુર્મગં નરમ્ ॥
 નિર્માપ્ય કાર્યે યોઽન્યત્ર દત્તધીસ્તં નિરીક્ષતે ।
 કમલા કુલવાલેવ વ્યાક્ષિત્ત લજ્જયા પ્રિયમ્ ॥
 વિપમસ્થોઽપિ યો ધીરો ધનોત્સાહં ન મુચ્ચતિ ।
 ઘક્ષ સ્થલે પતત્યુચ્ચૈસ્તસ્ય લક્ષ્મી સ્વયંવરા ॥
 યો વક્તાતિ ધિયા ધીરો વિક્રમેણ નયેન ચ ।
 પશ્યા પ્રતીક્ષતે તં મો ! યથા પ્રોપિતમર્તૃકા ॥
 યસ્તુ સ્તોકા સમાસાદ્ય લક્ષ્મીં તુપ્યતિ માનવ ।
 તં તુચ્છપ્રકૃતિં મત્વા સા લક્ષ્મીર્નામિવર્ધતે ॥
 હત્યેવં સ્વગુણૈઃ પશ્યા યો નરો નૈવ રક્ષયેત્ ।
 સિદ્ધોઽપિ ન ભવેત્તસ્ય પ્રેમાયન્ધશ્ચિરં તથા ॥
 તસ્માન્ન તોષ કર્તવ્યો વિદુષા ધનસહ્નદે ।

આ લગભગ ટાચણુ વ્યવહાર છે, વેપારીના સુખમા સ્વાભા-વિક છે, ધન ધન કૃત્તા દોડાદોડીવાળા આ જમાનામા ખાસ

વિચારણીય છે એને યાદ રાખવા જેવું છે કે અગાઉ પણ ધન માટે લગભગ આવા જ વિચાર કરનારા હતા. વ્યાપારનું, વ્યાપારી હૃદયનું, વ્યાપારની હીલચાલનું અને વ્યાપારી માનસનું ઊંડું જ્ઞાન હોય તેવો લેખક જ આ વિચારો એની સિદ્ધ ભાષામાં લખી શકે. એના લક્ષ્મી માટેના શબ્દો પણ કેટલા ! કોઈ વાર એને ‘ પદ્મા ’ કોઈ વાર ‘ કમલા ’ અને કોઈ વાર પ્રોષિતભર્તા સ્ત્રી સાથે, કોઈ વાર કુલટા સાથે અને કોઈ વાર કુલખાલા સાથે સરખાવી ભારે વ્યવહારુપણું બતાવ્યું છે. આ એક જ વિચાર શ્રી સિદ્ધર્ષિની વિવિધતા બતાવવા માટે પૂરતો ગણાય તેમ છે.

(e) દેશ પરદેશનો વ્યાપાર કેમ થતો હશે તેનો એમને ખરો ખ્યાલ છે. કેટલાક ધારે કે એ સમયમાં પરદેશથી સોનું લાવતા હશે, પણ એમ નહોતું. અહીંની ચીજ ત્યાં લઈ જઈ બદલામાં ત્યાંની ચીજ જ લવાય. એના નફા તો અહીં થાય. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર એમ જ પતે. ધનશેખરે રત્નક્રીષે ઉતરીને શું કયું તે જુઓ. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૫.)

તતઃ સમુત્તીર્ણા વાણિજકાઃ । ગૃહીતં દર્શનીયં । દૃષ્ટો નરપતિઃ ।
વિહિતોઽનેન પ્રસાદઃ । વર્તિતં શુલ્કં । પરિકલિતં ભાણં । દત્તા
હસ્તસંજ્ઞાઃ । વિક્રીતં સ્વરુચ્યા । ગૃહીતં પ્રતિભાણં ।

આમાં શુલ્ક, ભાંડ, પ્રતિભાંડ, હસ્તસંજ્ઞા—એ અનુભવી વ્યાપારી વગર ન સુજે તેવા શબ્દો છે. હાથો આપતાં—ભાવો પર્ષવતાં વ્યાપારીને જોયા હોય તેને આ સહેજે સમજાય તેવી વાતો છે.

(f) હરિકુમાર રાજપુત્ર સાથે ધનશેખરને સુંદર મૈત્રી થઈ, આનંદ પણ ખૂબ થતો, ગોષ્ઠિ પણ સારી જામતી, પણ એને તો ધન રળવું હતું, રત્નો એકઠાં કરવાં હતાં, એટલે એને એ મિત્ર પણ આંખમાં ખટકતો હતો. પછી એ વિચારે છે કે—

યદુતાર્થોપાર્જનક્ષતિહેતુરેષ મમ હરિકુમારસમ્બન્ધઃ । ન સુન્દરો
મે ગ્રહગોચરઃ । અનર્થપર્યુપસ્થિતોઽયં । કૃતોઽહમાત્મનો નિર્મૂલ્ય
કર્મકરોઽનેન હરિણા । ન વિપઠિતાઽસ્તે મયેહાપિ પ્રાપ્તેનામીઘાઃ
રત્નસન્નયાઃ । તદિદમાપતિતં યદ્વીયતે લોકે । યદુત

રાસમ કિલ સમ્પ્રાપ્ત, સ્વર્ગે સર્વસુખાકરે ।

યાવત્તત્રાપિ સમ્પ્રાપ્તો, રજકો દામહસ્તકઃ ॥

(૩ ૬ ૩ ૬ પૃ ૧૫૨૮-૯)

આવા વિચારો વ્યાપાગીને જરૂર થાય છે વેપારમા એને આનંદ, મુખ, મૈત્રી કે વિલાસ મર્વ વિધન કરનાર લાગે છે આમા વ્યાપાગી હૃદયનો અભ્યાસ છે

(g) આઠ વ્યાપાગી કથાનક (૩ ૭ ૩ ૬ અને ૩ ૭)મા આખી વ્યાપાગીની જ કથા છે આઠ વ્યાપાગીઓ રત્ન મેળવવા ત્યા જાય છે એમના વિચાર અને વ્યવહાર વ્યાપાર કરનારના આઠ પ્રકાર બતાવે છે એક ધધામા જ મગજૂલ ગહે છે (ચાર) અને છેલ્લો (મૂઠ) તો હાવાકાવામા અને લહેર કરવામા જ વખત કાઢે છે એ ચારે પ્રકારના વ્યાપાગીની વાત અને પુરુષાર્થના ખેલો વેપારનું ઊંડું જ્ઞાન બતાવે છે શરૂઆતમા જ કહે છે (પૃ ૧૭૦૧)

તત્રાપિ ન વિનોપાય, પ્રાપ્યન્તે રત્નરાશય ।

કો હિ હસ્ત વિના ભુક્તે, પુરોવર્ત્યપિ ભોજનમ્ ॥

વ્યાપારમા વેપારની ચીજોના પૂર્ણ જ્ઞાનની જરૂર અને તકામા મોજશોખને તિલાજલી આપવાની વાત વેપારીને મુખે ડહેવગવી લેખકે પોતાનું વ્યાપારી માનમતુ જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે પ્રથમના આઠ પૃષ્ઠો (૧૭૦૧ ૮) આ બાબતમા વાચવા યોગ્ય છે

(h) ૩ ૪ ૩ ૨૪ મા મામા લાણેજ લવચકના ટોતુંગ બુચે છે ત્યા મહેશ્વર ગેઠનું આગેહૂળ વ્યાપારી તરીકેનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે બુચો પૃ ૬૩૫-૬

ઉત્તકુવિષ્ટરે રમ્યે નિવિષ્ટ કિલ લીલયા ।

વિનીતરંદુમિદંધૈર્વણિરૂપુષ્ટૈર્વિષ્ટિતઃ ॥

વજ્રેન્દ્રનીલવૈદ્યૈર્વણગાદિગણિમિ ।

પુરત સ્યાપિતંસ્તુદ્ગંનાંશિનાશેપતામસ ॥

વિકટદાંટકસ્તોમં રાજતૈધ પુર સ્થિતં ।

દીનાગદિમહાકૃટૈર્ગણિતોઽગ્રે ત્રિયનિમિ ॥

પ્રકર્ષેનોદિતં “ મામ ! કિમિત્યેપ મહેશ્વરઃ ।
 ઉન્નામિતૈકધૂર્મન્દં વીક્ષતે મન્યરેક્ષણઃ ॥
 અર્થિનાં વચનં કિં વા સાદરં બહુમાપિતમ્ ।
 એપ વાધિર્યહીનોઽપિ નાકર્ણયતિ લીલયા ॥
 કૃતપ્રાજ્ઞલયો નમ્રા ય એતે ચાતુકારિણઃ ।
 યતાન્નો વીક્ષતે કસ્માત્તૃણતુલ્યાંશ્ચ મન્યતે ॥
 દૃષ્ટ્વા દૃષ્ટ્વા ચ રત્નાનિ કિચ્ચિદ્ ધ્યાત્વા મુદુર્મુદુઃ ।
 સ્તન્ધ્યાઙ્ગઃ સ્મેરવદનઃ કિં ભવત્યેવ વાણિજઃ ॥ ”

લવ્ય વર્ણુન છે. ગાદીતકીએ બેઠેલા શેઠ આખા જગતને તૃણ તુલ્ય ગણે-માગનાર સામે આંખ ઊંચી પણ ન કરે અને રત્ન મણિ માણેકના ઢગલા ઉપર જોયા કરે. એ જ આપણે શેઠીઓ. વાંચતા લાગશે કે લેખકશ્રીએ દુકાન ઉપર બેઠેલા મોટી ફાંદવાળા અભિમાની શેઠોને ખૂબ જોયા હશે અને એમના માનસનો અભ્યાસ કર્યો હશે.

પછી એ આખા ભુવનને કેવું લિખારી માને છે, એ લોભમાં તણાઈને ચોરીનો માલ એણે મૂલ્યે જાણી જોઈને ખરીદે છે, પકડાય છે અને લિખારી થઈ તદ્દન હતભવન થઈ જાય છે. આ સર્વ વ્યાપારીના મગજની સ્થિતિ અને વિચારણા બતાવે છે. બધા વ્યાપારી આવા હોય છે એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ આવો પ્રકાર-આવા વિચારો અને આવો વ્યવહાર લગભગ સાર્વત્રિક છે એ આપણે ‘ વાણીઆ ’ શબ્દ સાથે સમજી જઈએ છીએ. લેખકનો વિશાળ અનુભવ બતાવવા માટે આટલાં દૃષ્ટાન્તો પૂરતાં છે.

×

×

×

(૧૧) દુર્ગુણ—દુર્વ્યસન (Misbehaviour) (Anti-
 aryan conduct.)

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ નૈતિક લેખક છે એટલે એમણે સદ્ગુણોને ચિતર્યાં હશે એમ ધારી શકાય, પણ સદ્ગુણની સામે દુર્ગુણ અને દુર્વ્યસનનાં ચિત્રો ન મૂક્યાં હોય ત્યાંસુધી ખરાબર સરખામણી થતી નથી. લેખક સર્વગ્રાહી અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળા હતા એટલે એમણે ચિત્રો ચિતરવામાં ખામી રાખી નથી. દુર્ગુણ અને દુર્વ્યસનનાં ચિત્રો તો એમણે પાર વગરનાં ચિતર્યાં છે અને એક રીતે

જોઈએ તો એમણે દુર્ગુણના ફળ બતાવવા માટે એને જ ખૂબ ચિતર્યા છે ન દિવર્ધનની વૈશ્વાનર સાથે મૈત્રી કે રિપુદામણની શૈલગજ સાથે મૈત્રી કે વામદેવની બહલિકા સાથે મૈત્રી અથવા સાગરની સાથે ધનસાગરનો સ્નેહ એ મહાન દુર્ગુણના ચિત્રો છે, અતર મનોવિકારના તુચ્છ આવિર્ભાવો છે, તેવી જ રીતે હિંસા, મૃધા, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ એ પણ ભયંકર દુર્ગુણો છે અને ત્રીજી સાતમા પ્રસ્તાવમા એને વિગતવાર ચિતર્યા છે

એ ઉપગત ત્રીજા પ્રસ્તાવમા બાળની સ્પર્શન સાથે મૈત્રી, ચોવામા જડની રમના સાથે મૈત્રી, પાચમામા મદની દ્રાણ સાથે દોસ્તી, પાચમા પ્રસ્તાવમા અધમનો દુષ્ટિદેવી સાથે સ્નેહ અને છઠ્ઠા તથા સાતમા પ્રસ્તાવમા બાલિકાની શ્રુતિ સાથેની મહત્ત્વગતા એ મુખ્ય દુર્ગુણોને બતાવે છે એ હકીકત આગળ ચિત્તવિધાના અભ્યાસને અગે વિચારવાની છે એ ઉપગત દુર્વ્યમનો બીજા પણ ઘણા ચિતર્યા છે તે જગ આપણે વિચારી જઈએ એટલે લેખકના અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાનનો વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ થાય

(૬) વેશ્યાગમન (Prostitution) રમણ અને ગણિકા (૩ ૪ ૩ ૨૫) લિખારીનો દીકરો ગમણ થોડા પૈસા મળતા સુખમા પાન, હાલમા ગોટો, ગળામા હાગ અને મુગ ધી પદાર્થો લઈ ઈશ્કી ટટ્ટુ બની બજારમા નીકળી વૈશ્યાને ત્યા જાય છે અને ચાલતા ચાલતા પોતાના શરીર પર જોતો જાય છે, (૫ ૬૬૧) બાલ સમાગતો જાય છે અને મુગ ધી સુઘતો જાય છે ઈશ્કમા એણે સર્વ ધન ગુમાવ્યું છતા હજી પણ ઈશ્કનો ગમિયો રહ્યો છે વેશ્યાગમન કરવાના દુર્વ્યમનનું આ અતિમ દૃષ્ટાંત છે અતે તો એના ઘણા માઠા હાલહવાલ થાય છે ને તે દરેકજના અનુભવનો વિષય છે

(૭) ધૂત. (Gambling) ૩ ૪ ૩ ૨૬ મા જુગટાને અગે કપોતકનો દાખલો બહુ સુદૃઢ રીતે આપ્યો છે ‘ હાર્યો જુગારી બમણ ગમે ’ એ કપોતક બતાવી રહ્યો છે અને નામવા માગે છે ત્યારે છૂટી શકતો નથી મૂકવાની કેઈ ચીજ ન ગ્હે ત્યારે એ છેવટે પોતાનું માથું મૂકે છે ધર્મગને દ્રોપદીને કેમ મૂકી હશે તેની એ યાદ આપે છે મટ્ટો ખેલનારે યાદ ગણવા જેવા નીચેના

શ્લોકો અત્ર લખી નાખવા સ્થાને ગણાય. (એના લાખાંતર માટે બુચો પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૨.)

દ્યૂતં હિ દેહિનાં લોકે, સર્વાનર્થવિધાયકમ્ ॥
 ઘનક્ષયકરં નિન્દ્યં, કુલશીલવિદૂષણમ્ ।
 પ્રસૂતિઃ સર્વપાપાનાં, લોકે લાઘવકારણમ્ ॥
 સંક્ષિપ્તચેતસો મૂલમવિશ્વાસકરં પરમ્ ।
 પાપૈઃ પ્રવર્તિતં દ્યૂતં કિમનેન ન લક્ષિતમ્ ॥

(c) મૃગયા-શિકાર. (Hunting) એ જ પ્રકરણમાં (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૨.) શિકારનો ત્રાસ, હેરાનગતિ, દુઃખ અને ભયનો ખ્યાલ આપ્યો છે, એ વ્યસનને લાગેલા એમાં એટલા ઉતરી જાય છે કે હેરાન થાય તોપણ ‘ હાલ જાય હવાલ જાય પણ બંદેકા ખેલ ન જાય ’—એ કહેવતને સત્ય કરે છે. (પૃ. ૬૭૩.) અત્યારે શિકાર કરતાં પ્રાણુ શુભાવવાના દાખલા અનેક વાર સાંભળીએ છીએ. એ તો જંગલમાં રખડે, તડકા ખમે અને હેરાન થાય ત્યારે જ એ દુર્વ્યસનથી વ્યસનવાળાને થતા ત્રાસ અને જંગલના પશુઓના ત્રાસનો ખ્યાલ આવે.

(d) માંસભક્ષણ. (Meat-eating) એ જ પ્રકરણમાં અને એ જ પેટા પ્રકરણમાં માંસભક્ષણનો ખ્યાલ આપ્યો છે. નજરે જોતાં ઉલટી આવે એવી એ ચીજના સંબંધમાં નીચેનું વર્ણન યાદ રાખવા યોગ્ય છે. (પૃ. ૬૭૪.)

વીભત્સમશુચેઃ પિણ્ડો નિન્દ્યં રોગનિબન્ધનમ્ ।
 કૃમિજાલોલ્વણં માંસં મક્ષયન્તીહ રાક્ષસાઃ ॥
 યૈસ્તિવદં ધર્મબુદ્ધયૈવ મક્ષયતે સ્વર્ગકામ્યયા ।
 કાલકૂટવિષં નૂનમદ્યુસ્તે જીવિતાર્થિનઃ ॥
 અહિંસા પરમો ધર્મઃ સ કુતો માંસમક્ષણે ।
 અથ હિંસા ભવેદ્ધર્મઃ સ્યાદગ્નિર્હિમશીતલઃ ॥
 ધર્માર્થં રસગૃહ્યવા વા માંસં खादन्ति ये नराः ।
 निक्षन्ति प्राणिनो वा ते पच्यन्ते नरकाग्निना ॥

આ ચાર શ્લોકમાં બહુ સુદાની વાત કરી છે. એમાં ધર્મબુદ્ધિ

ધનનારની અથવા એવા જીલલડીના રસિયાની શી ગતિ થાય છે તેનું આ આગેદ્દુળ વર્ણન છે અને માસની વ્યસનતા કેવી ચીજ છે એ પર યોગ્ય દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે

(e) ચોરી. (Theft) કરનાર દુષ્ટશીલ, તેને મદદ કરનાર અને ચોરીનો માલ પડાવી લેનાર મહેશ્વર શેઠ મક્તમા માલ પડાવી લેવા કેવા લલચાય છે અને જાતે ગરીબ તરફ કેવા પ્રતિકૂળ વલણવાળા છે તથા ચોરી કરનાર અને તેને ઉત્તેજન આપનારના અ તે કેવા હાલ થાય છે એ વાત ભવચક્રના ડોલુકોમાં ઠીક કહી દીધી છે (પ્ર ૪ પ્ર ૨૪) એમાં ધનનું સ્વરૂપ અને તે જવા બેસે છે ત્યારે કેવું શીઘ્ર આવ્યું જાય છે એ વાત તો ભારે મજાની કહી દીધી છે મામા ભારે જળગ છે, મહાઅનુભવી છે, ખૂબ જોઈને સમજાવી શકનાર છે (પૃ ૬૫૭-૮) એમનું કથન મનન કરવા યોગ્ય છે ચોરીના મોટા દુર્ગુણ પર આના કરતા પણ વધારે સખળ દૃષ્ટાન્ત પાત્રમાં પ્રસ્તાવમાં વામદેવને અ ગે આવે છે એ વિમળના રત્નને કેવું મતાડે છે અને ચોગને પોટલે અ તે ધૂળની ધૂળ કેવી થાય છે એ આખી વાર્તા મનન કરી સમજવા યોગ્ય છે (પ્ર ૫ પ્ર ૮) આ ચોરીનો મહા-દુર્ગુણ છે અને એને લેખકે બગબગ વર્ણવ્યો છે

(f) પરસ્ત્રીગમન (Adultery) વેશ્યા સર્વ સામાન્ય સ્ત્રી-પણ્યસ્ત્રી છે અન્યને પગલેલી હોય તેની સાથે વિષયમુખ એવનાર તેના પતિને પણ મોટો અન્યાય કરે છે લોલાક્ષ ગજા પ્ર ૪ પ્ર ૨૨ મા પોતાના સગા ભાઈની સ્ત્રી રતિલલિતા ઉપર નજર બગાડે છે રતિલલિતાની પછવાડે એ પડે છે ત્યારે સ્ત્રીની નૈસર્ગિક બુદ્ધિ-પ્રેરણાથી એ એની કામવામના સમજી જાય છે (પૃ ૬૪૦) અ તે બન્ને સગા ભાઈઓ તગ્વાગ્નાજી ખેલે છે અને લોલાક્ષ પડે છે, ગજાથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને લોકોની નજરમાં હલકો પડે છે પરદાગમનમાં મદનકદળી તરફ જાણનું આકર્ષણ અને આખરના હાલહવાલ એ જ પગિણામો મૂકાય છે (પ્ર ૩ પ્ર ૧૦)

(g) મુરાપાન. (Alcohol) જેમ મોટા વિષયમાં શ્રીમદ્ધર્મિની કલમ ચાલી છે તેમ દુનિયાના નાનામાં નાના કે મોટામાં મોટા દુર્ગુણને એ ભૂટ્યા નથી ક્રોધ, માન, માયા, લોભને તો એમણે ખૂબ ચિતર્યા છે અને તે માટે ત્રીજા, ચોથા, પાત્રમાં અને

છઠ્ઠા પ્રસ્તાવનો મોટો ભાગ રોક્યો છે અને મુખ્ય પાત્રદ્વારા એના અંતરમાં ઊતરી ગયા છે, પણ દારુ પીવાથી થતાં પરિણામ જેવી બાબતને પણ એ ચૂક્યા નથી. એમનું અવલોકન કેટલું સ્પષ્ટ હતું એ બતાવવા આ હકીકત એક દૃષ્ટાન્ત તરીકે મૂકી છે.

દારુનો પ્રથમ પ્રસંગ લોલાક્ષ રાજના વર્ણનમાં આવે છે, વસંત ફાલી રહ્યો છે, લોકો નગરની બહાર નીકળી પડ્યા છે, વૃક્ષ-ઘટા નીચે બેસી દારુ પીએ છે અને મનમાં આવે તેમ વર્તે છે.

પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૯૨૩-૨૪ માં એનું વર્ણન આવે છે. એ વર્ણન વાંચતાં વસંતઋતુ લોકોમાં કેવો ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરે છે એનો બરાબર ખ્યાલ આવે છે. મૂળ શ્લોક અને વિવેચન ત્યાં આપ્યું છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ વસંતરાજનું આખું વર્ણન અને ખાસ કરીને સુરાપાનની મંડળીઓ, સ્ત્રીઓ સાથેના વર્તવો, સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા અને ચારે તરફ વર્તી રહેલો આનંદ વાંચતાં તે જમાનામાં લોકો ઉદ્ભાસ કેમ કરતા હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

લોલાક્ષ રાજ ખૂબ દારુ પી મકરધ્વજની અસર નીચે વસ ત બેલી રહ્યો છે, એણે મર્યાદા મૂકી દીધી છે, એ પરવશ થયો છે, તે વખતે એની ગંભીરતા નાશ પામી ગઈ છે અને એ બાળક જેવી ચેષ્ટા કરે છે. (પૃ. ૯૩૯) એ વખતે એના નાના ભાઈ રિપુકંપને દારુની અસર નીચે પોતાની સૌંદર્યશાળી સ્ત્રીને (રતિલલિતાને) નાચવાનો હુકમ કર્યો. પછી તો કહેવું શું? લોલાક્ષ રતિલલિતા પર આસક્ત થયો, વિવેક ભૂદ્યો, એના લાવણ્યપર વિક્ષર્યો અને શું કરે છે તેના વિવેક વગરનો થઈ તેની પછવાડે પડ્યો. રતિલલિતા નાશીને ચંડિકાની મૂર્તિ પછવાડે ભરાઈ ગઈ, રાજાએ પ્રમત્તપણામાં દેવીની મૂર્તિને તરવારથી ઊડાડી દીધી, રતિલલિતાને ખૂબ મારી, રિપુકંપન દારુના ઘેનમાંથી બળ્યો અને મોટું ધમસાણુ થયું. અનેક મરાયા, કપાયા અને લોલાક્ષ પણ જમીન પર પડ્યો અને હેરાન થયો. સગા ભાઈઓનો રનેહ વીસ-રાવનાર દારુ મોટે છેવટે લેખક કહે છે કે:—

મયે ચ પારદાર્યે ચ યે રતાઃ શુદ્ધજન્તવઃ ।

તેષામેવંત્રિધાનર્થાન્ વત્સ ! કઃ પ્રજ્ઞુમર્હતિ ॥

મદ્યં હી નિન્દિતં સદ્મિર્મદ્ય કલહકારણમ્ ।
 મદ્યં સર્વાપદા મૂલં મદ્યં પાપશતાકુલમ્ ॥
 ન ત્યજેદ્વ્યસનં મદ્યે પારદાર્યે ચ યો નરઃ ।
 યથાય વત્સ લોલાક્ષસ્તથાસૌ લભતે ક્ષયમ્ ॥
 મદ્ય ચ પારદાર્યે ચ ય પુમાંસ્તાત મુચ્ચતિ ।
 સ પણ્ડિતઃ સ પુણ્યાત્મા સ ધન્યઃ સ કૃતાર્થકઃ ॥^૧

આ આખો વિભાગ દારુ પીનારની સ્થિતિના ધારિક અવલોકન વગર લખી શકાય તેવો નથી એની ભાષા અને વર્ણનનુ સંચોટ-પાણુ બહુ સુદૃઢ છે વર્ણનદૃષ્ટિએ એમા કાવ્ય અને ગૂઢ શક્તિ છે આખો પ્રસંગ પ્ર ૪ ના ત્રેવીશમા પ્રકરણમાથી સમજવા યોગ્ય છે

દારુના પીઠાનુ ખરુ વર્ણન પ્ર ૭ પ્ર ૩ મા આવે છે ત્યા એક મુનિ પોતાને દીક્ષા લેવાના કારણમા દારુનુ પીકું ભોયુ એ વાત કરે છે અને તેથી પોતાને ઉપદેશ લાગ્યો એમ કહે છે એના અગત્યના મૂળ શ્લોકો પ્ર ૧૬૬૭ મા આપ્યા છે એટલે અત્ર ફરી વાર પુનરાવર્તન કર્તો નવી દગમા સૈકામા દારુના પીઠા કેવા ચાલતા હશે, ત્યા શ્લોકો શુ કર્તા હશે, કેમ વર્તતા હશે એનો ખગખર ખ્યાલ આપે એવુ આ વર્ણન છે એના જોડા આશયની માયે આપણે અત્યારે કામ નવી અહીં તો વાત એ છે કે શ્રી મિદ્ધર્ષિએ જે ભોયુ હશે તેને લખી જણાવવાનુ તેમનુ ટોળાદય ભારે જખરુ છે પછી એમા જુદા જુદા પ્રકારના શ્લોકોને દારુની એાછીવધતી અમર થાય છે તેનુ પણ ભારે વર્ણન આવે છે

આ મર્વ હકીકત દારુની અમર તળે માણુમોના કેવા હાલ વાય છે તે જતાવે છે અને લેખકની એ વર્ણવવાની શક્તિ જતાવે છે આ સર્વ પ્રમ જોનો ન્યારે અમન્વય કરવામા આવે ત્યારે લેખકની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવી ગકે જે લેખક શૈલેશીકરણની અને વાદગના ખચ્ચાની પણ વાત કહી શકે છે તે લોલાક્ષ જેવા સ્ત્રીલપટ દારુડીઆ અવિવેકીને પણ ચિતરી ગકે છે એ એમના

જ્ઞાનની વિશાળતા, સ્વયં નિર્દોષતા અને વૈવિધ્યની છાપ હૃદય પર પાડ્યા વગર રહે નહિ. અંથના વધારે ઊંડાણવાળા વાંચનથી આવી તો અનેક નાની નાની બાબતો મન પર આવે તેમ છે.

(h) મિત્ર-દ્રોહ. (Treachery) ધનશેખરે હરિકુમારના વિશ્વાસનો-સ્નેહનો ખ્યાલ કર્યા વગર એની સ્ત્રીને અને એના રત્નોને પચાવી પાડવા એને દરિયામાં નાખી દીધો. એનાં પરિણામ એને તુરતજ આખવાં પડ્યાં. (અ. ૬. પ્ર. ૭.) એ મિત્ર-દ્રોહનું દૃષ્ટાન્ત આપાદ છે. એ જ પ્રકારનું બીજું દૃષ્ટાન્ત વામદેવનું અ. ૫. પ્ર. ૮ માં આવે છે. વિમળકુમાર સૌજન્યનો નમૂનો છે, ત્યારે આ ભાઈ ધનશેખર મિત્ર-દ્રોહ કરનાર છે. એ દૃષ્ટાન્ત પણ ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે. એવો જ પ્રસંગ કનકશેખરને અંગે નંદિવર્ધન મિત્ર હોવા છતાં કનકશેખર સાચાં વચન કહે છે તે માટે નંદિવર્ધન તરવાર પર રાજસભામાં હાથ નાખે છે. (અ. ૩. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૧૮.) મિત્રતાનો એ ખરો દ્રોહ છે.

(i) કૃતઘ્નતા. (Ungratefulness) ઉપકાર કરનાર પર ઉપકાર કરવાને બદલે અપકાર કરનાર અતિ અધમ માનસિક દશાના પુરુષો જગતમાં કૈક હોય છે. એનું દૃષ્ટાન્ત સદર વામદેવ (અ. ૫. પ્ર. ૮.) પૂરું પાડે છે. વિમળકુમારથી એ વધેલો એનાં જ રત્નની ચોરી કરે છે અને એને જ છેતરે છે. એનાં કરતાં ધનશેખરની કૃતઘ્નતા તો હદ વગરની છે. એનું આખું જીવન કૃતઘ્નતાનો નમૂનો છે. એ પહેરેલે કપડે સ્વોપાર્જિત દ્રવ્ય મેળવવા નીકળી પડે છે ત્યારે માતાને તો જવાબ પણ આપતો નથી. (અ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૨) એને નમન કરે છે એટલી પણ એની વિશિષ્ટતા ગણાય. કમલિનીને પરણ્યો પણ ધનદત્ત શેઠની પુત્રીને સુખ ન આપ્યું. શેઠે એકની એક દીકરીને સુખી કરવા એને રાખ્યો હતો પણ એની નજર તો ધન પર જ હતી. એ શેઠને ઘેર પણ ન રહ્યો અને ધન ધન કરતો સોનૈયા ભેગા કરવા લાગ્યો. કમલિનીને એણે જરા પણ સુખ આપ્યું હોય એમ લાગતું નથી. અંતે કરોડો મળ્યા તો પણ ઘૈરીને એના બાપને ઘેર મૂકી. (પૃ. ૧૪૮૪.) એ ત્યારપછી કમલિનીને ભેગો થયો નહિ અને તવંગર બાપની સુશીળ દીકરી છતે ઘણીએ વૈધવ્યનાં દુઃખ ભોગવી મરી ગઈ હશે એમ

કદપી લેવું પડે છે એ ધનશેખરે વિમળ સાથે મિત્રદ્રોહ કેવો કર્યો તે ઉપર જોયું, તેમા કૃતદ્વંતા પણ આવી જાય છે. કૃતદ્વંતાનું ખરું વર્ણન પ્ર. ૪ પ્ર ૨૮ મા પિશાચી ખલતાને અંગે કર્યું છે જુઓ પૃ ૧૦૦૩

(૧) વિશ્વાસઘાત. વિશ્વાસઘાતી પણ ધનશેખર જળરે એણે હિંદુમાઝને દગ્યામા ધકેલી દીધો એ તો વિશ્વાસઘાતની પગકાષ્ટા કહેવાય (પ્ર. ૬ પ્ર ૭)

એ ઉપગત નાના મોટા અનેક દુર્ગુણો આખા ગ્રંથમા એવી સુક્તિથી વણી દીધા છે કે જગજગ વિચાર કરી પ્રથમજણ કંવામા આવે તો જણાય કે કોઇ પણ દુન્યવી દુર્ગુણ શ્રી સિદ્ધર્ષિના માનસ ક્ષેત્રમા આવ્યા વગર ગહેલ નથી માત્ર એને માટે એમનો ગ્રંથ જગ વધારે કાળજીથી અને ઊંડા ઊતરીને વાચવાની જરૂર પડે તેમ છે એમને લગલગ દરેક દુર્ગુણનું પ્રદર્શન કરાવવું હતું અને તે તેમણે કથાદ્વાગ અતિ સુદર રીતે કરાવ્યું છે દાખલા તરીકે નીચેના નામો વિચારીએ અત્ર માત્ર નામ અને સ્થાનનો નિર્દેશ જ શક્ય છે

અતિ ખાઉકણપણ (Overeating) વેલ્લહલ (પ્ર. ૪ પ્ર ૧૧ પૃ ૮૨૧)

ઊટવૈદ્ય (Quackery) શાતિશીલ (પ્ર. ૪ પ્ર ૧૦ પૃ ૮૧૬-૭)

લોખપણ (Simplemindedness) કાળજી-વિચક્ષણ (પ્ર. ૩ પ્ર ૬ પૃ ૪૧૦-૨)

ગજખટપટ (Strategy) દુર્મુખ (પ્ર. ૩ પ્ર ૧૬ પૃ ૫૫૮-૬)

વચનભંગ (Promise-breaking) પ્રભાવતી-વિલાક (પ્ર. ૩ પ્ર ૨૦ પૃ ૫૬૮-૬)

જ્ઞાનનો અપમાન (Pride) મિહાચાર્ય (પ્ર ૮ પ્ર ૧૦ પૃ ૧૬૬૨-૩)

ખલના (Roguery) પિશાચી (પ્ર. ૪ પ્ર ૨૮ પૃ ૧૦૦૨-૩)

વિકથા (Tale-telling) દુર્મુખ (પ્ર. ૪ પ્ર ૨૬ પૃ ૬૭૫-૮)

વિપાદ (Condolence) ધનહત (પ્ર. ૪ પ્ર ૨૬ પૃ ૬૭૮-૮૪)

શેઠ (Sorrow) તામમચિત્તે (પ્ર. ૪ પ્ર ૮ પૃ ૭૨૬-૮)

„ („) ધનવાહન (પ્ર. ૭ પ્ર ૧૩ પૃ ૧૭૮૭-૮)

વહેમી મન (Doubting mentality) નિપ્પુણ્યક

(પ્ર. ૧. પીઠળાંધ. પૃ. ૧૨૨-૫)

મિથ્યાભિમાન (Pride) રિપુકંપન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૯૪૪)

આ સર્વ ગાળતો લેખકનું જ્ઞાનવૈવિધ્ય અને દુનિયાનો અનુભવ તથા વ્યવહાર વ્યક્ત કરવાની શક્તિને એના સાદા, સ્પષ્ટ અને આકર્ષક આકારમાં બતાવે છે.

x

x

x

(૧૨) લગ્ન. ... (Marriage)

સંસારનો પાયો લગ્ન પર છે. આર્થિક પ્રશ્નમાં લગ્ન અને મિલકત બે મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. લગ્નના પ્રસંગો આખા ગ્રંથમાં એટલા અને એવા આવે છે કે લગ્નના વિષયમાં લેખકશ્રી તદ્દિત-નિપ્ણુત (specialist) હોય એમ કહી શકાય. એમના ગ્રંથમાં લગ્નના અનેક પ્રકાર આવે છે અને દરેકની ખાત્રીઓ લીધી છે. એ પ્રસંગ પર બહુ મુદ્દાસરનું ટૂંકું જરૂરી વિવેચન કરી માત્ર વસ્તુ-નિર્દેશ કરવાથી તેઓનું વિશાળ જ્ઞાન કેટલું વિવિધ હતું તે બતાવાશે. નીચેના પ્રસંગો આ ગાળતને અંગે વિચારવા:—

(a) નરસુંદરી-રિપુદારણુ લગ્ન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩).

આ લગ્નમાં લગ્ન કરવા સારુ વરની ખ્યાતિ સાંભળી કન્યા રાજપુત્રી હોવા છતાં પરીક્ષા કરવા માટે તેને મળવા આવે છે, રાજસભામાં પ્રશ્ન કરવાની હિંમત કરે છે, કળાનો અભ્યાસ કેટલો છે તેની પરીક્ષા કરે છે અને છેવટે પિતાના હુકમને તાબે થઈ વગર તપાસે પરાણી જાય છે. આમાં સંમતિ લગ્ન, પસંદગી લગ્ન, સ્ત્રીની મર્યાદા, પિતાની આજ્ઞાનું પાલન આદિ અનેક પ્રશ્નો અંતર્ગત છે; પણ લગ્નની એક પદ્ધતિ તરીકે આ ગાળત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આ પસંદગીના લક્ષ છે, પણ એના ઉપર મા-બાપનો અંકુશ છે અને તે અંકુશ આખરે પસંદગી કરતાં વધારે આકરો થઈ જાય છે. (પૃ. ૭૩૭.) આવા પ્રકારનાં લગ્નો પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયમાં પ્રચલિત હશે એમ ધારી શકાય. પસંદગી છતાં વડીલોનો અંકુશ ચાલુ રહે છે તેની અંતર્ગત કુટુંબભાવના કેવી હશે તે ચર્ચવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

(b) વિશાળા નગરીના ગજા ન દનને વિમલાનના નામની પુત્રી થઈ તેના જન્મ પહેલાં તેને વિલાકર સાથે પરણાવવાનું પિતાએ નક્કી કર્યું હતું (પ્ર ૩ પ્ર ૨૦ પૃ ૫૬૭) પણ એ કનકશેખરનો નામમહિમા સાલળી તેને વરવા ઇચ્છા કરે છે ત્યારે પિતા પુત્રી તરફનો ધર્મ વિચારી આપેલ વચનનો ત્યાગ કરી વિવાહની વાત તજ દે છે પણ પોતે લગ્નમા લાગ લેતા નથી મત્રીઓ સાથે ફીકરીને કનકપુર મોકલી આપે છે (પૃ ૫૬૯) કનકપુરથી કુમાર કનકશેખર રીમાઈ પરદેશ ગયો છે ત્યાંથી આવી તે વિમલાનનાને પગલે છે (પૃ ૫૮૨) આ લગ્ન પુત્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે નામશ્રવણથી થયેલા આકર્ષણને અગે થયેલ છે એમા પ્રેમ કરતા મોહનું તત્ત્વ વધારે છે અને લગ્નમા પિતાનું સ્થાન શુ હોવું જોઈએ અને પુત્રીનું હિત કેમ ઇચ્છાય તે સંબંધી દશમી સદીના વિચારો ખતાવનાર હોઈ લગ્નનો એક અવનવો પ્રકાર રજૂ કરે છે પિતાના વ્યવહાર વિચાર જરૂર વાચવા લાયક છે (પૃ ૫૬૮)

(c) ન દિવર્ધન અને ગ્લનવતીના લગ્ન વિચિત્ર સંયોગમા થાય છે એ ગ્લનવતી સદર વિમલાનનાની બહેન છે એને પરણવું છે વિમલાનનાના કોઈ મિત્ર સાથે કારણ બહેન જેને પરણે તેની સાથે જ પોતે પગલે તો શોક્ય થાય એ વાત એને ગમતી નહોતી (પ્ર. ૩ પ્ર ૨૦ પૃ ૫૬૯) એના લગ્નમા ઇચ્છા જેવું-પસંદગી જેવું કાંઈ નથી કનકશેખર સાથે ન દિવર્ધન આવ્યો એટલે એ તેને પગલું ગઈ આ લગ્નમા કાંઈ પણ ધોરણ કે મુદ્દો નથી એમા બહેન બહેનનો પ્રેમ કાંઈક વિચારવા જેવો ગણાય બાકી એ લગ્ન વગર ધોરણનું છે દશમી સદીના આદર્શલગ્નમા એને કાંઈ સ્થાન લાગતું નથી એ લગ્ન બહુ આડખરથી થયા છે એમા ન દિવર્ધનના પિતાએ બહુ લાગ લીધો હોય એમ લાગતું નથી (પ્ર. ૩ પ્ર ૨૨ પૃ ૫૮૨)

(d) વૈશ્વાનરની પ્રેરણાથી રસ્તે પ્રયાણ કરતા રૌદ્રચિત્તપુરમા ન દિવર્ધનના લગ્ન હિંમ્વાકુમારી સાથે થાય છે (પ્ર. ૩ પ્ર ૨૧ પૃ ૫૭૭), પણ એ અતઃગ નગરના લગ્ન છે અને તે વખતે કનકશેખર વિગેરે મિત્રો પણ લગ્નમા લાગ લઈ શક્યા નથી (પૃ ૫૭૭) અને છઠી સ્વામીએ એકલો જઈ કુમાર ન દિવર્ધન તેને પગલું આવ્યો છે એ લગ્ન અત્યારે કોઈ દેશમા જઈ પગલું

આવે છે અથવા વર અને અણુવર માત્ર એ જ જણા સાથે જઈ કન્યાને પરણીને લઈ આવે છે તેવા પ્રકારના છે. આવા પ્રકારના લગ્ન અત્યારે પણ થાય છે. એવાં લગ્નનો પ્રકાર તુરં છ ટોડિમાં આવે છે અને લગ્નની પહેલાં પૂરતી જાહેરાત થતી ન હોવાથી નિષિદ્ધ ગણાય છે. એના લગ્ન તદ્દન ખાનગી રહ્યા જણાય છે, નહિ તો તુરંતમાં જ રત્નવતી નંદિવર્ધનને પરણત નહિ.

(e) વિલાકર સાથેના યુદ્ધમાં સમરસેન અને દુમને હરાવી મારી નાખ્યા અને છેવટે વિલાકરને પાડ્યો ત્યારે નંદિવર્ધનની કીર્તિ ઘણી વધી ગઈ અને નગરપ્રવેશ થતાં કુમારી કનકમંજરી સાથે તારામૈત્રક થયું. એ કનકશેખરની બહેન થાય. એણે નંદિવર્ધનની આંખમાં મોહ-પ્રેમ જોયો અને એ પ્રેમમાં મૂંઝાઈ ગઈ. એણે આકરી કામદશા અનુભવી. એના પિતાએ એને નંદિવર્ધન સાથે પરણાવી. આ મોહથી થયેલા પ્રેમલગ્ન કહેવાય. દશમી સદ્દીમાં આવા લગ્ન આદર્શ ગણાતા હશે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪.) એનાં હસ્તમેળાપ વખતે એ ઉઘાડે મુખે માયરામાં બેસે છે, એના શરીર પર વસ્ત્રો એવાં છે કે એમાંથી એનું પેટ પણ દેખાય અને એનું વર્ણન વાંચતાં (પૃ. ૬૧૩) અત્યારની પતંગીઆ જેવી સ્ત્રીઓ (butterfly કે flapper) યાદ આવે. એમ બનતું હશે એમ કદાચ આજ ન માનવામાં આવે, પણ દશમી સદ્દીમાં પડદો કે ઘુમટો નહોતો એ તો ઐતિહાસિક વાત છે. આ લગ્ન માત્ર લગ્નની નજરે જોઈએ તો આદર્શ ગણાય. એમાં મંજરી ભૂલી હતી તે બુદ્ધી વાત છે, પણ લડાઈમાં વિજય મેળવનારને સુંદરીઓ ખૂબ ચાહતી હતી એ લડાઈના લોગનો બદલો ગણાય. એમ લાગે છે કે કનકમંજરીને કદાચ ખબર પણ નહિ હોય કે રત્નવતીને તો વરરાજા પરણી ચૂકેલા હતા. ગમે તેમ હોય પણ ‘ યુદ્ધ લગ્ન ’ તરીકે આ લગ્નપ્રકાર એક અવનવી ભાત પૂરી પાડે છે અને એ ખાસ જાણવા યોગ્ય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪ સુ. એ આખું પ્રકરણ આ રીતે વિચારવા યોગ્ય છે.)

(f) વિદ્યાધર રત્નચૂડના લગ્ન ચૂતમંજરી સાથે થયેલા વર્ણવ્યા છે (પ્ર. ૫. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૧૬૯-૭૦) તેમાં બે પ્રકાર છે: એક તો રત્નચૂડ સ્વધર્મી હતો અને લક્ષણયુક્ત શરીરવાળો

હતો કન્યાનો પિતા રત્નશેખર અનેક અગવડ અને ઉપાધિ વહોરીને પણ દીકરીને આવા ઉત્તમ ધર્મીષ્ઠ પતિ સાથે જોડી આપે અને દીકરીની તેમા સમતિ લે તે લગલગ 'આદર્શલગ્ન' અને 'ધર્મલગ્ન' વ્યવહારની નજરે કહેવાય સ્વૃણ લગ્નમા આ લગ્નનો પ્રકાર પ્રથમ પદ્ધતિએ આવે છે આતરલગ્નો કથાપ્રસંગમા આવે છે તેની તો જાતિ જ ભુલી છે વ્યવહારમા આ ધર્મલગ્ન ઉચ્ચ કોટિમા આવે

(g) છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમા હરિકુમાર અને મયૂરમજરીના લગ્ન પણ એ જ રીતે પ્રથમ કોટિમા આવે મજરીનો સ્નેહ હરિકુમાર પર ઘણો છે, બાળકાળના મિત્રો છે, મામા કૈના છોકરા થાય છે, વિગ્રહદગ્ધાનો આક્ષરકાર માતાને વાચ છે (પૃ ૧૫૧૮) અને માતા પુત્રીને હૃદયવલ્લભ મેળવી આપવાનું બધુલાક્ષર વચન આપે છે (પ્ર. ૬ પ્ર પ પૃ ૧૫૨૨) અને પિતાની પરવાનગીથી ઉત્સવ-પૂર્વક હરિ-મજરીના લગ્ન થાય છે એ લગ્નપ્રકાર પણ સુદૃઢ ગણાય (પૃ ૧૫૨૬-૭) ગજદગ્ધાગ્ધમા તો પમદગ્ધી લગ્નને ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન હતું એમ અનેક પ્રમંજે જણાય છે સામાન્ય જનતા તેનું અતુકગણુ કેટલે દગ્ધને કરતી હતી તેનો ખ્યાલ આવતો નથી

(h) ગુણધારણ કુમાર મહનમજરી વિદ્યાધરપુત્રીને પરણે છે તેમા પ્રેમલગ્નને સ્થાન છે પણ મોહ વધારે છે પ્રથમ દષ્ટિએ મળતા પ્રેમ ધર્મ જાય તેમા ઘણી વાર મોહનો પ્રકાર વધારે હોય છે એમા ઉન્મત્તતાનો ભાવ વધારે અને લાગણીના ઉછાળા વધારે હોય છે વિદ્યાધરને અન્યની ભીતિ પણ ઘણી રહે છે એ લગ્ન પણ એકદમ ધર્મ જાય છે, જગલમા થાય છે અને ધર્માલમા ગુણધારણના પિતાને નગરમાથી બોલાવવાનો પણ વખત મળતો નથી (પ્ર. ૮ પ્ર ૩ પૃ ૧૮૭૭) એ લગ્ન સુખી નીવડે છે એ અકસ્માત છે, બાકી એ લગ્ન ચાર પ્રકારના આયુર્લગ્નની દક્ષામા એ જાય એ લગ્નને માત્ર લગ્નની નજરે જોઈએ તો હીન પ્રકારમા એ આવે

(૧) ઉપગત નીચેનાં લગ્નો આતર નગ્નના છે એના પર વિધે-અન કરવું નકામું છે અવલેખનમા એને અગત્યનું સ્થાન છે પણ લગ્નના પ્રકારમા એનો ઉપયોગ નથી કેટલાક તો ભવિષ્યમા ધનાગ

લગ્નોની સંકલના માત્ર છે, કેટલાંક માત્ર વિચારપથના આવિર્ભાવો છે અને કેટલાંક પ્રગતિના માર્ગસૂચક કલ્પનાન્તરો છે. એ કોટિમાં નીચેનાં લગ્નો આવે.

ક્ષાંતિકુમારી સાથે લવિષ્ય લગ્ન નંદિવર્ધનનું (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨.)
 દયાકુમારી સાથે લવિષ્ય લગ્ન નંદિવર્ધનનું (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૭.)
 મૃદુતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન રિપુદારણુનું (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૬.)
 સત્યતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન રિપુદારણુનું (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૬.)
 ઋણુતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન વામદેવનું (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૧.)
 અચોરતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન વામદેવનું (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૧.)
 મુક્તતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનશેખરનું (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬.)
 બ્રહ્મરતિ સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનશેખરનું (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬.)
 વિદ્યા સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનવાહનનું (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૪.)
 નિરીહતા સાથે લવિષ્યલગ્ન ધનવાહનનું (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૪.)

એ સર્વ લગ્નની વાત પ્ર. ૮. પ્ર. ૬ માં આવે છે તે પણ વાંચવા જેવી છે, પણ લગ્નની પ્રથા કેવી હશે તે સમજવા માટે એ હકીકતને સ્થાન નથી.

લગ્નના પ્રસંગો પણ સુંદર ચિતર્યા છે અને લગ્નનાં વર્ણન પણ મજાનાં છે. લગ્ન કેવી રીતે કરવામાં આવતા હશે, તે પ્રસંગે મહોત્સવ કેવા થતા હશે, રીતરિવાજ કેવા કરવામાં આવતા હશે, જોશી મહારાજનું એમાં શું સ્થાન હશે, માયરામાં કન્યાને કેમ બેસાડવામાં આવતી હશે વિગેરે અનેક બાબતો દશમા શતકના રીતરિવાજ સમજવા માટે ઉપયોગી ગણાય.

અત્યારે ‘ લગ્ન ’ નો પ્રશ્ન તદ્દન જુદા જ રૂપમાં સમજવા યોગ્ય છે, લગ્નથી પ્રાણી જીવનના ઘણા પ્રશ્નોનો એક પ્રકારે નિર્ણય કરી દે છે, તેથી તે પ્રશ્નને આપણા સાંસારિક તેમજ આર્થિક પ્રશ્નો સાથે ઘણો મહત્વનો સંબંધ છે. જેમ મિલકત (Property) નો સવાલ, તેની માલિકી, તેના પર વારસા હોય, તે કોને જવી જોઈએ તે નિર્ણય કરવાનો હોય અત્યારે ઘણો અગત્યનો ગણાય

છે અને સામ્યવાદ (Communism) ના સિદ્ધાન્ત પછી એના પર અનેક અવનવા પ્રકાશ પડેલા છે તે જ પ્રમાણે લગ્નનો પ્રશ્ન ઘણો અગત્યનો છે એ પ્રશ્નની વિચારણા કરવા માટે દશમી સ્ત્રીના અગત્યના વિચારો ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે તેથી તે પર આ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી જણાશે કે આ લેખક મહાત્માના અનેક પ્રકારનું વૈવિધ્ય હતું અનેક હકીકત જણાવવાની, અળકાવવાની અને વ્યક્ત કરવાની તેમની શક્તિ અસાધારણ હતી

x

x

x

(૧૩) યુદ્ધનીતિ.

. (War strategy)

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો આ ખાસ વિષય જણાય છે તેઓ યુદ્ધનીતિ-વિશ્લેષનીતિના જ્ઞાનમાં નિષ્ણાત (expert) જણાય છે એમના આખા શ્રદ્ધા મહાભોહગજ એક જાનુએ અને આગ્રિગજ ખીજી જાનુએ લડે છે તે તેમને જતાવવાનું છે એ જતાવવા માટે તેમણે યુદ્ધનું આખું નીતિશાસ્ત્ર જુદા જુદા પ્રસંગો લઈને લખી નાખ્યું છે અને દેટલીક વાત વાચનાગ્રી સમજ ઉપર ગર્ભિતપણે ગમી છે તે કાર્ય તેઓ કેવી મકજતાથી જાનવી શક્યા છે તે જગ વધારે વિગતથી તપાસવું પડશે, કાગજ કે લડાઈ-વિશ્લેષ એ એમનો ખાસ વિષય જણાય છે અને એક નજરે જોઈએ તો આખા શ્રદ્ધાનો એ ખાસ મુદ્દો છે માગ મતે આ આખો શ્રવ ' લડાઈ '-વિશ્લેષનો હોઈ, લેખકને ખગ આકાશમાં જતાવવા માટે આ વિશ્લેષનીતિ અને ગજનીતિ પર ખાસ લખાણથી વિવેચન સ્થાને ગણાશે

પ્રથમ એમનો પગ્નિય કરવાનો માર્ગ નીહાળીએ જાહું યુદ્ધિ-સર તેઓ જાહે જાનુના પાત્રોનો-આમ મામે લડનાગઓનો પગ્નિય કરાવે છે ત્રીજા અસ્તાવમા સ્પર્શનની મૂળ શોધ કરવા માટેનો પ્રમંગ લડ અતિ વૃદ્ધ મોહગજનું જોર, એની લડાઈ કરવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા, માર્વત્રિક વિન્ય કરવાનો નિર્ણય જતાવી વૃદ્ધ ગજને જે પુત્ર ગજડેમરી અને દેવગજે દ્રને ગજ્ય આપેલ હોવા છતાં અડીને વજતે જોખાગે કરી હવિયાઝ હાથમાં લેતા અને ક્રય કરતા એને એમણે જનાવ્યા છે છતાં ખૂબી એ છે કે તેઓ ડોની મામે લડવા

જાય છે તે જાણતા નથી. સંતોષે ભવજંતુને મોઢામાં મોઢલી આપ્યો એટલે તેઓ લડવા-વિજય કરવા નીકળી પડે છે અને પ્રથમ કાર્ય કરવા વિષયાભિલાષ મંત્રી પોતાના પાંચ પુરુષોને આગળ કરે છે. એ પાંચ તે સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ, શ્રુત અને કર્ણ છે. લડાઈ કરવા મહામોહરાજ અને રાજકેસરી સાથે ઉપડે છે. એમના લશ્કરની લડાઈની તૈયારીનો અવાજ બતાવી એ વાત ત્યાં પહોંચી દે છે. (પૃ. ૩૬૪.)

લડાઈનાં સ્થાનો અને પાત્રોનું વર્ણન યાદા પ્રસ્તાવમાં કરે છે. ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રમત્તતા નદીની અંદર એક તદ્વિલસિત નામનો ખેટ છે, તેમાં ચિત્તવિશ્લેષ નામનો મંડપ નાખી, તેમાં તૃષ્ણાવેદિકા મૂકી તે પર વિપર્યાસ સિંહાસન પર મહાપ્રતાપી મોહરાજનું સ્થાન બતાવે છે. એના બે દીકરા રાજકેસરી અને દેવગર્વંદ્ર. ઘરડા હોસા અને મહાબળવાન બે પુત્રોનો આખો પરિવાર ત્યાં બતાવવામાં આવે છે, એના આખા સામંતચક્રનું વર્ણન રૂકરે છે.

એ મહામોહરાયના સાતે સંબંધી રાજાઓ(Allies)નું પણ વર્ણન કરે છે. (પ્ર. ૧૮) આવી રીતે એક બાબુનાં લશ્કરનું વર્ણન કર્યા પછી બીજા પક્ષના લશ્કરનું વર્ણન કરતાં ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે સાત્વિકમાનસપુરમાં વિવેકપર્વતના અપ્રમત્તતા શિખર પર જૈનપુર બતાવી, એમાં ચિત્તસમાધાન મંડપ વચ્ચે નિઃસ્પૃહતા વેદિકા ઉપર જીવવીર્ય સિંહાસન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩), તેની ઉપર ચારિત્રરાજ નામના રાજા (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૪) અને એના બે પુત્રો યતિધર્મ અને ગૃહિધર્મ જોવામાં આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૫), ત્યાં સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ અને સદ્બોધમંત્રી અગત્યના પાત્રો છે. (સદર. પ્ર. ૩૬) આવી રીતે બન્ને બાબુના લશ્કરનો પરિચય ખૂબ વિસ્તારથી બતાવ્યો છે. આ પરિચય ખૂબ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે.

પાંચમા પ્રસ્તાવમાં યુદ્ધનીતિનું ખરું પ્રદર્શન થાય છે. સંયમને સખત ઘા સ્પર્ક્યા છે અને તેને બીજા લોકો ઉપાડીને લઈ જાય છે.

દુશ્મનોએ મયમને ખૂબ માર્યો એ હકીકતની ખબર રાજસભામાં આગ્રિગજ અને તેના અધિકારીઓ પામે આવે છે એટલે ત્યાં તો મોટો ખગલળાટ થઈ જાય છે (પૃ ૧૩૦૨) જગ શાંતિ થાય છે એટલે સત્ય જોય વિગેરે ગત્તઓ થતુને ઉખેડી નાખવાની વાત મક્કમપણે જણાવે છે પછી આગ્રિગજે પોતાની ખામ કાઉન્સીલ (Council of war or cabinet) બોલાવી લડાઈખાતાના ઉપરી મેનાધિપતિ મમ્યગૂદર્જને પ્રથમ ઘડાડો કર્યો એને તો એક ઘાના બે કટકા કગ્વાની જ વાન હતી લશ્કરી માણુઓ ઘણા આવે-શમાં આવી જનાગ હોય છે અને એને સ્વમાનનો ખ્યાલ ઘણો ઉત્કટ હોય છે પછી ગત્તએ મદ્બોધ મત્રી તગ્દ જોયુ એ તો દિવાની બાબુનો (મિવિલિયન) હતો, મહામુત્મદી હતો અને જગ પણ આવેશમાં આવ્યા વગર ધમાલમાં પણ મગજને મમતોલ રાખી શકે તેવો હતો એણે યુક્તિથી મેનાધિપતિના વખાણ કર્યા, એના ઉત્માહને પ્રેરણા આપી (પૃ ૧૩૦૫) અને લશ્કરી તૈયારી-એના વખાણ પણ કર્યા પછી મુદ્દાની વાત કગ્વા માંડી આ મર્વમાં એનું મુત્મદીપણુ ઝગકે છે એણે વાતને ઉડાડવા પ્રથમ પ્રસ્તાવ કર્યો

प्रस्तावरहितं कार्यं, नारमेत विचक्षण ।

नीतिपौरुषयोर्यस्मात्प्रस्तावः कार्यसाधक ॥

અવમગ વગર કાર્ય આદરવું ચોચ નથી એમ કહી યુદ્ધનીતિ જણાવવા માડી પછી યુદ્ધનીતિને અગે છ શુભો, પાત્ર અગો, ત્રણ શક્તિ, ત્રણ ઉદય મિદ્ધિઓ અને ચાગ પ્રકાગ્ની નીતિ તથા ચાગ પ્રકાગ્ની ગજવિદ્યા બતાવી તે બનાવતા કર્તા મહાગય કહે છે કે—

स्वानं यानं तथा सन्धिर्विग्रहश्च परैः सह ।

सश्रयो द्वेधमावश्च पद्गुणा परिकीर्तिता ॥

उपाय कर्मसंरम्भे विभागो देशकालयो ।

पुरुषद्रव्यमम्पश्च प्रतीकारस्तथापदाम् ॥

पञ्चमी कार्यसिद्धिश्च पर्यालोच्यमिद કિલ ।

अज्ञाना पञ्चक राक्ष मन्त्रमार्गे विज्ञानता ॥

उन्माहशक्ति प्रथमा प्रमुशक्तिर्द्वितीयिका ।

तृतीया मन्त्रशक्तिश्च शक्तित्रयमिद पम् ॥

શક્તિત્રિતયસમ્પાદ્યાસ્તથા ।
 હિરણ્યમિત્રભૂમીનાં લાભાઃ સિદ્ધિત્રયં વિદુઃ ॥
 સામમેદોપદાનાનિ દણ્ડશ્ચેતિ ચતુષ્ટયમ્ ।
 નીતીનાં સર્વકાર્યેષુ પર્યાલોચ્યં વિજાનતા ॥
 આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તા દણ્ડનીતિસ્તથા પરા ।
 વિદ્યાશ્ચતસ્રો ભૂપાનાં કિલૈતાઃ સન્તિ ગોચરે ॥

આ આખો વિલાગ ઘણે! પારિલાપિત છે. એનો અર્થ કરવામાં મનુઃસ્મૃતિ ટીકા આદિનો આધાર લઈ આ સાત 'શ્લોક'નું વિવરણ પૃ. ૧૩૦૬-૧૩૧૦ માં કર્યું છે અને જરૂરી નોટ પણ આપી છે. આ સર્વ સૂત્રસિદ્ધાન્ત જેવી વાત છે અને લડાઈમાં ઉતરનારાએ તો એને બરાબર જાણવી જોઈએ.

પછી સહ્યોધ મંત્રીનો ખરો ઘડાડો આવે છે. એ કહે છે કે—આ રાજનીતિ તો શાસ્ત્રમાં કહી છે તે તમે અને અમે બધા જાણીએ છીએ; પણ ખરી વાત તો એ છે કે—

केवलं ज्ञातशास्त्रोऽपि स्वावस्थां यो न बुध्यते ।
 तस्याकिंचित्करं ज्ञानमन्धस्येव सदर्पणः ॥

આ વાતનું શાસ્ત્ર જાણનાર હોય છતાં પોતાનું સ્થાન સમજનાર ન હોય, પોતે ક્યાં છે એનો ખ્યાલ કરનાર ન હોય તો તેનું જ્ઞાન નકામું છે, વંધ્ય છે, નિર્થક છે. પછી એ કહે છે કે ભાઈઓ! તમે આ બધી દોડાદોડ કરો છો અને લડાઈની વાત કરો છો, પણ બધો આધાર તો સંસારીજીવ ઉપર છે અને એ તો આપણને—તમને ઓળખતો પણ નથી! ત્યારે આ બધી ધાંધલ શાની? માટે દોટ મૂકો એ પહેલાં ગજનિમીલિકા કરો—અવલોકન કરો. (પૃ. ૧૩૧૧.)

લશ્કરી માણસને આવી પોચી સલાહ ગમે? એ કહે કે આજે તો આપણા સંયમ સુભટને માર્યો અને કાલે આપણો બધાનો ઘાણ દુશ્મન કાઢી નાખશે ત્યારે શું કરશો? જવાબમાં ઠંડા મગજના સહ્યોધ મંત્રીએ સલાહ આપી કે આગળ જતાં સંસારીજીવને કર્મપરિણામ રાજા ઠેકાણે લઈ આવશે. એમ થશે ત્યારે આપણે દુશ્મનને આપણા હાથ બતાવશું. (પૃ. ૧૩૧૨.)

પણુ લશ્કરી ખાતાને આ વાત કેમ ગળે ઉતરે ? એ એનાપતિ કહે કે ત્યારે હતને મોકલો એ કહે છે કે—

यद्येव प्रेष्यतां तावद्दूतस्तेषां दुरात्मनाम् ।

न लङ्घयन्ति मर्यादा येन ते दૂतमर्त्तिता ॥

એનાપતિના મનમાં એમ કે હત જઈને જગ દમ આપશે એટલે દુશ્મન દળાયલો ગહેશે પણ મદ્દમોધ મત્રી કહે છે કે હત પણ અત્યાગે મોકલાય નહિ હાલ તો એમી ગહેવું જ મારું છે

પત્રી તો એનાપતિ ઉછળ્યા—‘અરે એવી નમાલી વાત તું કરે છે ? એ માગ જેવાને શું કરનાર છે ? અને આપણે લડાઈની વાત ન કરવી, અમજાવટની વાત કરવી એમા ગો વાધો છે ?’ પણ મદ્દમોધ મત્રી તો ચુસ્ત હતા એણે કહ્યું—

कोपाध्मात्ते कृत साम कलहस्य विवर्धकम् ।

जाज्वलीति हि तोयेन तप्त सर्पिर्न सशयः ॥

પોતાના મત પ્રમાણે જ્યાંએ મામાને ક્રોધ ચઢેલો હોય ત્યાંએ અમજાવટની વાત કરવાથી ક્રોધ વધારે વધે છે, અગ્નિમાં ઠંડુ વી નાખવાથી લડકો વધારે મોટો વાય છે, છતાં એ વિચારનું પ્રત્યક્ષ પર્ણિણામ ખતાવવા હત મોકલવાનો ઠગવ થયો (પૃ ૧૩૧૪)

ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રમત્તતા નદીના મડપના મોહગળ પામે હત આલ્યો એનું નામ ‘મત્ય’ હતું અને એણે માગી વાર્તા વહી એણે કહ્યું કે આ ચિત્તવૃત્તિ અટવીને ગળ તો સસારીલવ છે અને આપણે મરે તો તેના ટિકા છીએ, મારે આપણે અદગ અદર લડવું ઉચિત ન ગણાય આપણે તો સ્વામીનું હિત થાય તેમ અદગઅદગ સપીને ગહેવું ઘટે (પૃ ૧૩૧૫) આવી વાર્તા માલળી મોહરાત્રના મલાજનો ક્રોધમાં આવી ગયા અને સામા ધુગકવા લાગ્યા કે સમાગીજીવ તે વળી સ્વામી કેવો ? પત્રી લડાઈનું આહવાન કર્યું જાનને બાબુનું લશ્કર ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે એકદુ ધઈ ગયું અને જાને લડ્યા, ભયકર લડાઈ વઈ અને તેમાં આગ્નિગળા હાર્યા (પૃ ૧૩૧૬-૧૭) અને ચારે તરફથી ઘેરામાં સપડાઈ ગયા

આ આખા પ્રકરણમાં લડાઈની નીતિ-રીતિ-પદ્ધતિનો ખડુ સારો અભ્યાસ લેખકે બતાવ્યો છે. એમાં ખરી ખૂબીની વાત હૃદયનો એક ખીન્નને ઓળખતા પણ નથી એ જોવામાં આવે છે. દૃતનું કાર્ય વિચારવા યોગ્ય છે અને લડાઈનું વર્ણન આશ્ચર્યકારક છે. એના પર અન્યત્ર વિવેચન થયું છે. અત્ર તો સુદ્ધનીતિના વિષયમાં લેખક મહાત્મા કેટલા નિષ્ણાત હતા તે અર્થવાનું પ્રસ્તુત છે. આવી રીતે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં આરિત્રરાજના આખા લશ્કરને ચિત્તવૃત્તિ અટવીને છેડે ઘેરાયલી હાલતમાં મૂકે છે.

એ વાર્તા સાતમા પ્રસ્તાવમાં આગળ આલે છે.^૧ આરિત્રરાજ અંધકારથી ભરેલી ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં ઊભા હતા, ચારે બાજુએથી ઘેરાઈ ગયા હતા, પણ તેમની ઇચ્છા સ્વામી (સંસારીજીવ)નું શ્રેય કરવાની હતી. સહબોધ મંત્રી મહાનીતિવંત્તા હતા. એને ચિંતા એક જ હતી કે પોતાના સ્વામીનું આખું લશ્કર સંસારી-જીવને મદદ કરવા તૈયાર હતું, પણ એ તો આ લશ્કરને ઓળખતો પણ નહોતો. હવે એનો વિકાસ થતો હતો અને અંદર અંધકારને સ્થાને પ્રકાશ થતો હતો. એ જોઈ એ(સંસારીજીવ)ની પાસે કોઈ સુદામ માણસને મોકલવાની સલાહ એણે મહારાજને આપી. પ્રથમ સદાગમને મોકલવાનું ઠર્યું. સમ્યગ્દર્શન જવા તૈયાર હતો, પણ સહબોધ શાણા મંત્રીએ પ્રસ્તાવ વગરનું કામ હાથ ન ધરવાની સલાહ આપી. એણે પ્રથમ ઓળખાણ અને પછી રૂચિ થવાની વાર્તા કહી બતાવી. (પૃ. ૧૭૬૭-૮.) આ રાજનીતિ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. દૂર દેશમાં ધર્મપ્રચાર કરવો હોય તો પ્રથમ સદાગમને ત્યાં મોકલવાની જરૂર છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭૬૮ ની નીચે કરેલી નોટ.) મંત્રી સહબોધના મનની શાંતિ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. સદાગમ કોણ છે અને તેના પ્રસંગથી શા લાભ છે એનો પરિચય અહીં સુદામ રીતે થાય છે. મન વગર અન્યને ખુશી કરવા આ પરિચય થયો છે અને તેને જૈન પરિભાષામાં દ્રવ્યાનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. સદાગમના આવવાથી જ્ઞાનસંવરણ રાજ દબાયો.

મહામોહરાયને ગભરાવનાર સદાગમ કોણ હતો તેનો પરિચય અકલંક કરાવે છે તે વિચારી જવા યોગ્ય છે.

જ્ઞાપિતાશ્ચાકલદ્વૈતેન યથા ભો ઘનવાહન ! ।
 આરાધનીય સાધૂનામેષામેષ સદાગમઃ ॥
 પતે હ્યસ્ય સદાદેશં કુર્વન્તિ નતમસ્તકા ।
 યયોઽસ્ય સુરિર્જાનીતં ગુણસમ્મારગૌરવમ્ ॥
 તદેષ તે હિતો ભદ્ર ! ધર્માધર્મવિવેચક ।
 અત સદુપદેશાર્થમેવ વિજ્ઞાતુમર્હસિ ॥
 મમામીષા ચ સાધૂના સુરેશ્વાસ્ય પરિસ્ફુટમ્ ।
 યજ્ઞજ્ઞાનં ભદ્ર ! તજ્ઞાતમસ્માદેવ સદાગમાત્ ॥^૧

આવી રીતે સર્વ સાધુઓને પણ ધર્માધર્મની પીછાન કાઢવાના છે તેટલા માટે તેમને પણ પૂજ્ય સદાગમ જગ્ગ ઓળખવા યોગ્ય છે

એના આગમનથી જ્ઞાનસવળુ દબાઈ ગયો મોહગયનો મોટો મિત્ર ગભ દબાયો એટલે એની છાવણીમા મોટો બળભળાટ થયો રાગકેસરી ગાત જે મોહગયનો મોટો પુત્ર હતો તેણે મત્રી તરીકે ગાનને મલાહ આપી—

પતાવન્તં વય કાલ નિશ્ચિન્તા દેવ ! સસ્થિતા. ।

યદ્વલેન સ વિગ્રસ્તો જ્ઞાનસવરણો નૃપ ॥

યત । દૃષ્ટ સદાગમસ્તત્ર ગત્વાભ્યર્ણે વ્યવસ્થિત. ।

દેવ ! સસારિજીવસ્ય વિરુદ્ધ સ ચ ભૂપતે ॥

નોપેક્ષણીયં દેવેન તસ્માદેતત્પ્રયોજનમ્ ।

કુઠારચ્છેદ્યતાં કુર્યાન્નિશ્ચચ્છેદ્યં ન પશ્વિત ॥^૨

આ વાતમા મહાનીતિ છે જે કામ મહેલાઈથી ગને તેણે હોય તેને મુલતવી ગળવાથી આકર થઈ પડે છે, માટે તુગ્ત એનો ઉપાય કવો જોઈએ

આ ગાળુ મહામોહનુ આણુ લજ્જા તૈયાન થઈ ગયુ અને હુકમ માગવા લાગ્યુ પણ વીગ મહાયોદ્ધા વૃદ્ધ મહામોહને આ વખતે વધારે શૂન્યતાન છૂટ્યુ અને પોતે જાતે યુદ્ધમા ઉતરવાની તૈયારી કરી એની નિયત્રણા જગરી હતી અને લશ્કરી જાપતો સારો

હતો. સર્વે સાંભળી રહ્યા. મહાપરિશ્રદ્ધને ડોસાએ સાથે લીધો અને સંસારીજીવ પાસે બંને આવી પહોંચ્યા. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૩) નીકળતાં પહેલાં એમણે સર્વ એનિકોને બાગૃત-તૈયાર રહેવાની સૂચના આપી દીધી હતી.

સંસારીજીવ ઘનવાહન બેને તે જ વખતે પિતાના મરણથી રાજ્ય મળ્યું હતું તેને શરીરવિષય વિભૂતિ સંબંધમાં ત્રણે શિષ્યામણ સલાહ આપે છે:—

“સદાગમ”——.....યથેદં ક્ષણમદ્ગુરમ્ ।

દુઃખાત્મકં મલક્લિન્નં નિઃસ્વભાવં વહિશ્ચરમ્ ॥

તદત્ર મૂર્છાં મા કાર્પીર્મા કાર્પીર્ધનવાહન ! ।

આત્મા તે જ્ઞાનસદ્વીર્યદર્શનાનન્દપૂરિતઃ ॥

તતસ્તત્રૈવ યુક્તસ્તે ચિત્તાવન્ધો નરોત્તમ ! ।

યેન ત્વં નિર્વૃત્તિં યાસિ સતતાહ્લાદસુન્દરામ્ ॥^૧

“મહામોહ”——મહામોહસ્તુ મે સર્વે તદ્રાજ્યં તાશ્ચ સસ્પદઃ ।

ગાત્રં શબ્દાદિભોગાંશ્ચ યચ્છાન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥

સ્થિરં સુખાત્મકં ચારુ નિર્મલં હિતમુત્તમમ્ ।

इत्येवं कथयत्युच्चैरुपदेशं च यच्छति ॥

“ નાસ્તિ જીવો ન વા દેવો ન મોક્ષો ન પુનર્ભવઃ ।

ન પુણ્યપાપે સદ્ભૂતે ભૂતમાત્રમિદં જગત્ ॥

અતો યાવદયં દેહો વિચિતે ઘનવાહન ! ।

યથેષ્ટ્રેષ્ટ્રયા તાવત્ત્વાદ પિવ દિવાનિશમ્ ॥

સદ્ભોગૈઃ પ્રીણયાત્માનં માનયામલલોચનાઃ ।

सुखं भुंक्ष्व यथाकामं मा मूढवचनं कृथाः ॥ ”^૨

“પરિશ્રદ્ધ”——પરિશ્રદ્ધસ્તુ માં વ્રૂતે યથા મો ઘનવાહન ! ।

हिरण्यधान्यरत्नादिसम्भारं कुरु यत्नतः ॥

યઃ પ્રાપ્તં પાલયત્યર્થમપ્રાપ્તં ઢૌકયત્યલમ્ ।

न च सन्तोषमादत्ते तस्य सौख्यमनारतम् ॥

આમા કંઈ ચલાહ ગમે ? લહેઁ કરવી, ખાવુ પીવુ, મહાલવુ અને પૈસાના મોનાના ઢગલા કરવા એ સલાહ કેને ન ગમે ? મહામોહની આ યુદ્ધનીતિ છે ઘનવાહનનો સદાગમ પગનો પ્રેમ હજી અતગનો પ્રેમ નહોતો, એમા આ મહામોહ અને પરિગ્રહનું આક્રમણ થયું એટલે એ તો સર્વ વાત ભૂલી ગયો અને એની સદાગમ તત્ત્વ રુચિ હટી તે ઓછી થતી ચાલી (પૃ ૧૭૭૬) ત્યાગપદ્ધતિ એની પામે મદાગમનું મોહાત્મ્ય કહેવામા આવ્યું, પણ એ વાત પણ એને ઊલટી પડી છતાં દેખાવ માત્ર એણે દ્રવ્યાગ્રામ સ્વીકાર્યો, પણ અદ્વજ્ઞાનેથી એની મોહપગ્ગિહ તત્ત્વ પ્રેમવૃત્તિ ઘટી નહિ

પછી મોહગયે ખીલુ જાણુએથી કૃતકે માર્યો પોતાના ગ્માલ-દાઁ 'ગોક'ને મોકલી એણે તકનો લાભ લઈ મ સાગીલવ (ઘન-વાહન)ને સદાગમથી પગદ્મુખ બનાવ્યો (પ્ર. ૭ પ્ર ૧૩ પૃ ૧૭૮૭) વળી મિત્ર મુનિ અકલંકના સદ્વપદેશથી કાંઈ ઠેકાણે આવ્યો પણ તે વખતે મોહગતના લશ્કરમાથી માયા અને સાગર આવ્યા અને સાચે કૃપણતાને લેતા આવ્યા એટલે સ સાગીલવે હદ કરી શરુને ચાદ આપવા લાગ્યો કે મામકલ્પ પૂરે યયો છે તેથી તેમણે ત્રીધાવણુ યોગ્ય છે (પૃ ૧૭૮૪) ચોરો અદ્વજ્ઞી ખૂબ મજામા આવી ગયા અને છેવટે મદાગમને દૂર દૂર જવું પડ્યું પછી મહામોહગતએ લય કર મારે ચલાવ્યો, જળરૂ આક્રમણ કર્યું એનું વર્ણન પ્ર ૭ પ્ર ૧૫ મા ૪૩૦ વાચવા યોગ્ય છે પછી મોહગયના પ્રત્યેક મેનાનીઓએ પણ જળરો મારો આદર્યો (પૃ ૧૮૦૧-૧૮૧૦)

ખરી લડાઈ આઠમા પ્રસ્તાવમા વાચ છે ભીષણ આતમયુદ્ધ થાય છે મદ્બોધમત્રી જાતે આવે છે અને વિદ્યાકન્યા માથે લગ્ન કરાવે છે એ સદ્બોધ આવવા નીકળ્યો છે એવા મોહગયની છાવણીમા મમાચાર મળતા મોટો ખળભળાટ થાય છે અને પગપગ મત્ર વિચારણા થાય છે (પ્ર. ૮ પ્ર ૮ પૃ ૧૮૩૬-૭) પણ આ વખતે દુશ્મનોમા ઐડ્ય ન ગહુ જ્ઞાનમ વળુ ગળા ઓછી તૈયાગીએ આગળ વધી ગયો, ખીજની મદદ ન ગહી, પાપોદય વિગેરે તેની પછવાડે મદદે એ ચાઇને આવ્યા આ વખતે મોહગતના સૈન્યમા સ પ નહોતો અને લડાઈ કેમ કરવી તેનો નિશ્ચય નહોતો

સહજોધ મંત્રી અને ચારિત્રરાજનું લશ્કર ત્રાટ્યું આવતું હતું ત્યાં જ્ઞાનસંવરણ રાજા સાથે એનો ભેટો થયો. એક લશ્કર સફેદ છે, બીજું કાળું છે. ભયંકર લડાઈ જામી. લડાઈમાં ચારિત્રરાજનું સૈન્ય વધારે ભેર પકડતું ગયું અને તેણે પાપોદય વિગેરેનાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાખ્યાં અને એ રીતે એ લશ્કર હારીને ખેંચી ગયું (પૃ. ૧૯૩૯). પણ વાત એ બની કે એ સર્વનો નાશ ન થયો પણ ભાગીને એ લોકો અંદર છુપાઈને બેસી ગયા.

હવે સંસારીજીવ (ગુણધારણ) તો સહજોધની સલાહ લેવા લાગ્યો અને આખરે કર્મપરિણામ રાજાની અનુકૂળતાથી લગ્ન નિમિત્તે એનો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રવેશ થયો. જે અટવીનો એ પોતે માલેક હતો ત્યાં અત્યાર સુધી એનો પ્રવેશ પણ નહોતો. લગ્નનો પ્રસંગ અને ચિત્તવૃત્તિપ્રવેશની હઠીકતે મોહરાજાના સૈન્યમાં ઘણો ખળભળાટ ઉત્પન્ન કર્યો.

અત્રાન્તરે સંજાતો મહામોહાદિવલે સર્વસમાજઃ । પ્રવૃત્તઃ પર્યા-
લોચઃ । અભિહિતં વિષયામિલાપેણ । “ દેવ ! યદ્યત્નેન સંસારિ-
જીવેનેમાઃ ક્ષાન્ત્યાદિકાઃ કન્યકાઃ પરિણીતાઃ સ્યુસ્તતઃ પ્રલીના
एव वयमिति मन्तव्यं । अतो नास्मामिरुपेक्षात्र विधेया कर्तव्यः
सर्वथा यत्नोऽवलम्बनीयं साहसं मोक्तव्यो विषादः ।

भयं हि तावत्कर्तव्यं यावदन्तो न दृश्यते ।

प्रयोजनस्य तत्प्राप्तौ प्रहर्तव्यं सुनिर्भयैः ॥ ”

આ ખરી યુદ્ધનીતિ છે. જે છેડા દેખાતો હોય તો પછી કેસ-
રીઆં પણ કરવાં. અને જે પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો વગર
ખીકે ઘા કરવો. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૯. પૃ. ૧૯૪૩).

પછી દેવી ભવિતવ્યતાની સલાહ લીધી. દેવી પણ જખરી !
એ સંસારીજીવની પત્ની થાય છતાં પતિને સારી રીતે રખડાવવાનું,
કામ કરી રહી હતી. પ્રાપ્તકાળની સલાહ આપતાં એ સંસારીજીવના
પનોતાં પટ્ટરાણી બોલ્યાં.

भद्राः ! न युक्तस्तावद्भवतां रणारम्भः । यतः समाहृतोऽयमधु-
नार्यपुत्रः कर्मपरिणामेन मिलिता विशेषतः शुभपरिणामादयः

સજાતમાર્યપુત્રસ્યાધુના વિશેષતો નિજવલદર્શનૌત્સુક્યં દર્શયિ-
પ્યતિ તદપિ કર્મપરિણામ કરિપ્યત્યાર્યપુત્રસ્તસ્ય પોષણ તતોઽ-
ધુના રણે લગતા ભવતા સર્વપ્રલય સંપત્સ્યતે । તસ્માત્કાલયાપનાં
કુર્વન્તસ્તાવદદૃષ્ટસેવયા તિષ્ઠત ચૂયં । યદા તુ ભવતાં પ્રસ્તાવો
ભવિષ્યતિ તદાહમેવ નિવેદયિષ્યે । દત્તાવધાના દિ ભવત્પ્રયોજને
સકલકાલમહં વર્તે । કા ભવતા ચિન્તા ।

આ મલાહથી તેઓએ ઉઘાડી લડાઈ કગ્વાની વાત મુલતવી
ગાળી (પૃ ૧૬૪૩—૪)

સદ્બોધે વખત સાધ્યો, મોહને કદ્દોલે ચઢેલા ગુણધાગુણ પાસે
તે વખતે મદ્બોધ આવ્યો અને એનું લશ્કર જે એણે (સ સારી-
છવે) કદી જોયું નહોતું તે બતાવ્યું આવું લશ્કર જોઈ સ સારી-
છવ મલકાયો અને તુરંત લડાઈના આદર વધા (પૃ ૧૬૪૬)
આગ્નિગજના આખા લશ્કર મામે મોહગજનું સૈન્ય ઊભું રહી
શક્યું નહિ, નાસી ગયું આરિત્રના લશ્કરે એમને ગડેવાના સ્થાને
લાગી નાખ્યા અને આખી ચિત્તવૃત્તિ અટવીને સાક કગવી

વળી પાછા જોગમા આવી લાગેલા મડપો એ ચોરો બાધે છે
અને એવી લાગફાડ ચાલે છે (પ્ર ૮ પ્ર ૧૦)

આ આખો વિલાગ યુદ્ધનીતિથી ભગ્નપૂર છે એના પ્રત્યેક
શબ્દમા યુદ્ધનીતિના પાગિલાપિક શબ્દો છે અને એના વિસ્તાગમા
નીતિ અને કુટિલતાનું સામ્ય છે, સદર્શન છે ખામ એટલો જ
વિલાગ જુદો તાન્વી છપાવ્યો હોય તો લડાઈ કેમ થાય ? ફત કેમ
મોકલાય ? વ્યૂહગતના કેમ ગોઠવાય ? સલાહ કેમ થાય ? મુત્સદી-
પણાને અને લડાઈને શો મળ ધ છે ? કેવા ગોટાળા થાય છે ? કેમ
ગામડા પોટલા બાધી નામવું પડે છે ? કયા છુપાઈ જવાય છે ? અને
લાગ આવ્યે કેમ છાતી કાઢી બહાર અવાય છે ? તેમજ સ્વસ્થાપન
કેમ થઈ શકે છે ? આવી અનેક વાતોનું અત્ર પ્રદર્શન છે યુદ્ધ-
નીતિમા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઘણા કુશળ હતા અને તેમનો એ વિષયનો
અભ્યાસ ચમત્કારી હતો, એ વાતનો પુગવો આમાનો કોઈ પણ
પ્રમગ પૂરે પાડે તેમ છે

અત્યારે લાંબાણુ ન થતું હોત તો નીતિના અન્ય અંશોમાંથી ખતાવી શકાત કે એમનું યુદ્ધનીતિનું જ્ઞાન કેટલું પૂર્ણ છે. પુસ્તક સાથે નીચે કરેલી નોટમાં ક્વચિત્ એનું સંદર્શન કરાવ્યું છે. બાકી લડાઈની પદ્ધતિ અને લખવાની-ઉકેલવાની લેખકની શક્તિ અપાર છે, અગાધ છે, અવશ્ય છે. એ મુદ્દા પર ઘણો વિસ્તાર થાય તેમ છે, પણ મૂળ મુદ્દો કહી દીધો, બાકી મૂળ અંશવાંચનથી એ બાબતમાં લાંબા પરના કાળનો ખ્યાલ વધારે આવી શકે તેમ છે. યુદ્ધકળાનો વિષય એક નિષ્ણાત તરીકે લેખકે લખ્યો છે એ સંબંધમાં વિગતવાર અંશવાંચન સાક્ષી પૂરે તેમ છે. એનાં સ્થળો ટાંટી આ વિષયને :લાંબાવી શકાય, પણ સ્થળસંકોચથી તેમ બની શકે તેવું નથી.

એક રીતે એમ પણ કહી શકાય કે આખો અંશ મોહ અને ત્યારિત્રનું યુદ્ધ ખતાવવા માટે જ લખાયો છે. એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જ છે કે આપણા મનમાં જે તુમુલ યુદ્ધ વારંવાર ચાલે છે તેમાં અવારનવાર એક વિચારપ્રવાહની યા બીજાની ફેરફાર આપણી નબળાઈ કે મજબૂતતા પ્રમાણે થાય છે. આ માનસપ્રવાહમાં શી ચીજો, કયા લાવો અને શા આશયો રહ્યા છે તે ખતાવી તેનું પૃથક્કરણ કરવું અને તેનો ચિતાર સમજાવી લોકોને સ્વપ્રાપ્તિ અને પરત્યાગને માર્ગે દોરવા. એટલા કારણે આ મુદ્દા પર જરા વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક લાંબાણુ ખુલાસો અત્ર લખવો પ્રસ્તુત ગણ્યો છે.

x

x

x

૧૪ રાજનીતિ... (Politics & Strategy.)

હવે સામાન્ય રીતે રાજનીતિનો વિષય વિચારી લઈએ. રાજ-કારભાર ચલાવવામાં અર્થશાસ્ત્ર અને સામદામાદિ નીતિનો ઉપયોગ સારી રીતે સમજવો પડે છે અને એનો પ્રયોગ આખા અંશમાં સાર્વત્રિક છે. એવા થોડા પ્રસંગોનો નિર્દેશ કરવો સ્થાને ગણાશે. રાજનીતિ અને યુદ્ધનીતિ ક્વચિત્ એક બીજાના ક્ષેત્રો પર આક્રમણ કરે તો વસ્તુસ્વભાવે તે તદ્દન બનવાબેગ છે.

(a) રાજ્યની સલામતી માટે લડાઈ વખતે મદદ માટે મિત્ર-રાજ્યો હોવા બેઠાએ એ એક રાજનીતિ છે. મોહરાજ્યે સાત

રાજાઓ સાથે સધિ-પ્રસંગ ગળ્યો છે એ સાતે રાજાઓ તે જ્ઞાનસંવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અતગચ છે ? એને ગળ સ્થાન આપે છે, પ્રત્યેકને સિંહાસન આપે છે, છતાં મોહગળના દગ્ગારમા એનું સ્થાન બહિર્ભૂત પદાતિનું છે અત્યારે અગ્રેજ મરકાર જેમ સાર્વભૌમ સત્તાધારી છે અને આપણા દેશી ગળાઓ જેમની રાજવ્યવસ્થામા જી સી એસ આઈ, કે સી એસ આઈ કહેવાય છે તેમ એ વ્યવસ્થા સમજવી સાર્વભૌમ સત્તામા એ તો ગ્રાહ કમાન્ડર કે નાઈટ કમાન્ડર જ કહેવાય એ પદ્ધતિના સદગ સાત મિત્રરાજ્યો છે એને મે ભાષાતમા ભાષાત ગળાઓ કહ્યા છે (પૃ ૮૮૮)

(b) મહામોહ ગળ વૃદ્ધ થયો છે તેથી પુત્ર ગગકેશરીને ગળ્ય આપ્યું છે (પ્ર ૩ ૪ પૃ ૩૯૧), છતાં અવસગ આવતાં એ જાતે પણ લડવા ઉતરી પડે છે એ વૃદ્ધ થયો છે પણ એનો ગળ્યલોભ જગ પણ ઘટ્યો નથી (પ્ર ૭ પ્ર ૧૫) એણે જે વળતે મહાઆક્રમણ કર્યું ત્યારે પ્રત્યેક મેનાનીને તૈયાર ગળ્યા હતા. આમા જળગી રાજનીતિ છે જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે એક એક મેનાનીને મોકલે છે પણ અમાધાગણ પ્રમગ પ્રાપ્ત થતા વૃદ્ધ ગળ પોતે સમગગણમા ઉતરી પડે છે નીચેના પ્રસંગો આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે

- ૧ ગગકેશરી ગળ વિધ્યાલિલાપ મત્રીને કહી જગતને વશ કરવા મત્રીના પાત્ર અગત માણુમેને જગત તરફ મોકલી આપે છે (પ્ર ૩ પ્ર ૪ પૃ ૩૮૮) સ્પર્ગનનું ત્યાં ઓળખાણ થાય છે.
- ૨ ગ્મનાનો એવો જ પગ્ગિય મામા ભાણુજને થાય છે (પ્ર ૪ પ્ર. ૨૦ પૃ ૬૧૧)
- ૩ ઘનવાહન પામે મદાગમને મોકલવાનો પ્રસંગ (પ્ર ૭ પ્ર ૧૦)
- ૪ મહામોહ ગળ જાતે આત્યા ત્યારે પગ્ગિહને માથે લીધો. (પ્ર ૭ પ્ર ૧૧)

૫. બહુલિકાની મદદ લઈ અકલંક મુનિ પાસે વિહાર કરાવ્યો.
(પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪).

૬. મહામૂઢતા વિગેરે પ્રત્યેક કમસર આવીને અસર કરે છે.
(પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫.).

આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. જરૂર વળતે તેનો ઉપયોગ કરવાની નીતિ વૃદ્ધ અનુભવી રાજા જરાજર સમજે છે.

(c) રાજાઓએ પોતાના થાણાઓ સુરક્ષિત રાખવા ઘટે અને ત્યાં અમલદાર તરીકે યોગ્ય માણસને મૂકવા જોઈએ.

રાજસચિત્તનો ગરાસ એટલા માટે મિથ્યાભિમાનને આપ્યો છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮.), તામસચિત્તનો ગરાસ કટાયાકુમાર દ્વેષગજેન્દ્રને આપ્યો છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬.).

એ થાણાઓ સુરક્ષિત હોય છતાં લડાઈ વળતે સર્વને લડવા જવું પડે છે. એ વળતે ત્યાં ખીજી શોક સામંતની યોજના કરી છે. દ્વેષગજેન્દ્રની અવિવેકિતા ભાર્યાએ ગર્ભ ધારણ કરેલો હોવાથી એની યોજના પણ કરવી જોઈએ. એટલે એને રૌદ્રચિત્તપુરે મોકલાવી દેવામાં આવે છે અને ત્યાં એ વૈશ્વાનરને જન્મ આપે છે. (પૃ. ૩૪૬) આ રીતે વૈશ્વાનર તે દ્વેષ અને અવિવેકિતાનો પુત્ર થાય. લડાઈની ધમાલ વળતે એનો જન્મ થયેલો એટલે એ તેજસ્વી અને શૂરવીર જરૂર રહે. આ સર્વ રાજનીતિના હિસાબો છે.

(d) ઊગતા શત્રુને અને થતા વ્યાધિને દબાવવો જોઈએ.

એ નીતિ લક્ષ્યમાં રાખી સંતોષ જેવા એક સાધારણ હુશ્મનના સેનાનીને હુલાવવામાં શરૂઆતથી જ પ્રયત્ન યોજના કરે છે. એવા એક સેનાની-લશ્કરીને પણ ઉવેળી મૂકવામાં આવતો નથી.
(પ્ર. ૩. પ્ર. ૪.).

એવી જ રીતે સંયમને એકલવાયો જોઈ હુશ્મનો એને વાંખી નાખે છે, ઘાયલ કરે છે, પણ એના સમાચાર ચારિત્રરાજને ત્યાં આવે છે કે તેઓ પણ ચોંકી જાય છે અને ઉપાય ચિંતવે છે.
(પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૦ અને પૃ. ૧૩૦૩-૪.) મતલબ

એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા એક સાધારણ વાત પણ જતી કરવામા આવતી નથી એ ખરી ગતનીતિ છે

(૨) રિપુદામણને દીકરી આપવા આવેલા નરકેસરી ગજાએ ગજમલામા બેઠા લીધું કે રિપુદામણ કળાનો જાણકાર નથી, છતાં બન્ને ગજાની ખોટી વાતો ન ચાલે તે સારું પરીક્ષામા નપાસ થયેલા રિપુદામણને દીકરી આપી (૩ ૪ ૩ ૪ ૫ ૭૩૬) રાજનીતિનું માણુમ આમ જ કરે, અત્યાગના જમાનામા એ વાત ન બેમે, પણ અમલ તો નીતિ હતી કે—આત્માનં સર્વયા રક્ષેહારૈરપિ ધનૈરપિ તો પછી પુત્રીનો ભોગ આપે તેમા તો નવાઈ પણ શી ? એને કદાચ મનમા લડાઈનો પણ લય લાગ્યો હોય અને તે કાઈ લડવાની તૈયારી સાથે ત્યાં આવેલો નહોતો ગમે તેમ પણ શગમથી અને લયથી પુત્રીનો ભોગ આપી ગયો એ નીતિ તે વખતે વ્યવહાર-કુશળ માણુમો માટે વ્યવહાર ગણાતી હતી

(f) લશ્કરમા લગતી કવ્વાનાઃનિયમની યોજના કર્મપગિણામ રાજાએ કરી ગઈ છે અમ વ્યવહાર નગરની જમીનદારી તીવ્ર મોહોદય અને અત્યંત અબોધને આપી તેમને ત્યાના સંસ્કૃતિના બનાવ્યા છે, પણ સાથે ગોઠવણ કરી ગઈ છે કે જેટલા પ્રાણીઓને મદાગમ નિર્વૃત્તિનગરીએ મોકલે તેટલાને અસ વ્યવહારથી મોકલી આપવા એ આખી વ્યવસ્થા બહુ મજાની છે એના વિસ્તાર માટે જુઓ ૩ ૨ ૩ ૭ ૫ ૩૦૪ અથર્વર્તાના શબ્દોમા એ ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે —

यथास्ति तावदेपोऽस्माकं सर्वदा परिपन्थी कथञ्चिदुन्मूलयितुमशक्यं सदागम परमशत्रुः । ततोऽयमस्मद्वलमभिभूय कचिदन्तरान्तरा लब्धप्रसरतयास्मदीयभुकेर्निस्सारयति काश्चिद्लोकान् स्थापयति चास्माकमगम्याया निर्वृतौ नगर्या । तत प्रकटीकारो-त्यस्माकमयशः । तन्न सुन्दरमेतत् । अतो भगवति लोकस्येव ! त्वयेदं विधेय । अस्ति ममाविचलितरूपमेतदेव प्रयोजनमपेक्ष्य सरक्षणीयमसंव्यवहारं नाम नगरं । ततो यावन्त सदागमेन मोचिता सन्त मदीयभुकेर्निर्गत्य निर्वृतिनगर्या गच्छन्ति लोका-

સ્તાવન્ત એવ મગવત્યા તસ્માદસંવ્યવહારનગરાદાનીય મદીયશેષ-
સ્થાનેષુ પ્રચારણીયાઃ । તતઃ પ્રચુરતયા સર્વસ્થાનાનાં સદાગમમો-
ચિતાનાં ન કશ્ચિદ્વાર્તામપિ પ્રશ્નયિષ્યતિ । યતો ન ભવત્યસ્માકં
છાયામ્લાનિરિતિ ।

આમાં લશ્કરમાં ભરતી કરવાની વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ અને
રાજાએ પોતાનું સ્વમાન અને દેખાવ ધરાવે જાળવી રાખવો
જોઈએ તેમજ પોતાની કોઈ વાત મોળી હોય તો પણ દેખાવા દેવી ન
જોઈએ એ નીતિનો વિચાર છે.

(g) એ કાર્યમાં ગૂંચવણ પડતી હોય ત્યારે વખત કાઢી નાખવો,
સહસા કામ કરવું નહિ. સંશયાપન્નચિત્તેન મિત્તે કાર્યદ્વયે સતા ।
કાર્યઃ કાલવિલમ્બોઽત્ર દૃષ્ટાન્તો મિથુનદ્વયમ્ । એના ઉપર મુગ્ધ
અકુટિલાની વાર્તા કહી દીધી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬.) આ બહુ વિચારવા
લાયક રાજનીતિ છે. એને અનુસરવાથી કોઈ પણ વખતે ભરાઈ પડતું
નથી અને સાહસ કરી વિમાસણ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.
મુગ્ધકુમાર અને અકુટિલા બેવડાઈ ગયાનો પ્રસંગ તો હસવા જેવો
છે, પણ એના અંતરમાં રહેલ વ્યવહારુ શિક્ષા બહુ ઉપયોગી છે
અને એ વ્યવહારુ રાજનીતિનો અગત્યનો ભાગ છે.

(h) રાજાને વહાલા થવા દુર્મુખ જેવા સેવકો કેવી યુક્તિઓ
કામે લગાડે છે અને રાજાના માનીતા થઈ અન્ય પાસે પૈસા કેવી
રીતે ઓઢાવે છે એ રાજનીતિનો એક વિભાગ છે. પુત્રપ્રેમી પિતા
છોકરાને સ્વાતંત્ર્ય આપે છે તે પણ નીતિ છે અને ગુરુના ઉપદેશને
અનુસરી કનકશેખર સ્વધર્મીને કરમુક્ત કરે છે તે પણ રાજનીતિ
છે. ગાડી ખાનારો દુર્મુખ રાજા પાસે વહાલો થવા જઈ દંભી
લોકો જૈન થાય છે એમ કહે છે. એમાં તેનો સ્વાર્થ જણાય છે.
પુત્રવત્સલ પિતા મ્હોંરખા હતા. એ પુત્રને કહી કહી શકે નહિ
એ પણ વ્યવહાર છે. દુર્મુખ કુમારને સાચાં વચન કહી ગયો પણ
કુમારને મક્કમ જોતાં પાછો હટી ગયો, પરંતુ એના હૃદયની પરીક્ષા
કુમારને થઈ ગઈ હતી એટલે એ પ્રપંચ સમજ્યો. આ કુટીલ નીતિ
છે. કુમાર એ જાણે છે. એનો એ મહાનુભાવ કહી ઉપયોગ ન
કરે પણ સમજે ધરાવે. કુમાર કેવા સંયોગમાં દેશવટે નીકળી

પડે છે, રૂમભે ચઢી જાય છે એ આખી વાત ગજનીતિની છે, રાજનીતિનો વિભાગ છે (૩ ૩ ૩ ૧૯ પૃ ૫૫૫-૫૬૩)

એવા જ પ્રસંગે રાજ્ય છોડી ચાલ્યા જવાનો પ્રસંગ હરિકુમારના સખધર્મા પણ બને છે (૩ ૬ ૩ ૭) મામા કૃતા હરિકુમારની ખ્યાતિ વધી એટલે રાજા મામાને દ્વેષ થયો વૃદ્ધ મંત્રીએ કુમારને સલાહ આપી કે તેણે પરદેશ ચાલ્યા જવું એ વખતે એને મનમાં જગ પણ ખીક નથી, પણ ઉછેરનાર મામા ઉપર ખીજું શું કામ ? એ વિચારે એ તુરંત ચાલી નીકળ્યો એ પ્રસંગમા રાજનીતિના ઘણા સૂત્રો આવ્યા છે અર્ધરાજ્યહરં મૃત્યં યો ન હન્યાત્સ હન્યતે । અને અયુક્તે ન પ્રવર્તન્તે વુદ્ધયો હિ મહાત્મનામ્ । તથા રાજ્યભોહ વિગે-
રેની ઘણી વાતો એમા થઈ ગઈ (પૃ ૧૫૩૯)

નીતિના પ્રસંગોનો પાગ નથી નીતિના સૂત્રો આખા અથર્વાક છૂટાછવાયા ખૂબ વેર્યા છે ગજનીતિના વિષયમા લેખક પરિપૂર્ણ હતા એ બતાવવાનો માંગે આશય છે એ કાર્ય એમણે સાગોપાંગ પાગ ઊતાર્યું છે કોઈ પણ નીતિ-વ્યવહારનો અથ હાથમા લઈ એક પછી એક સૂત્ર હાથમા લેવામા આવે તો એનું પ્રદર્શન આ અથર્વાકની નીકળ્યા વગર ગહે તેમ નથી એવો કોઈ પ્રસંગ મળશે તો એ પગ આખું પુસ્તક લખાશે, અત્ર તો નિર્દેશ માત્ર કરવાનો ઉદ્દેશ છે, બાકી વિદ્વાન વાચકોએ સ્વયં સમજી લેવું લેખક સીધી રીતે ગજનીતિના સૂત્રો તો કવચિત જ આપે છે, બાકી એમની મજા તો અદરથી રહસ્ય શોધી લેવામા છે અને એ અથર્વાક નામથી જ જણાય છે એટલે બધો આધાર તો વાચનારની તદ્વિષયમા નિષ્ણાતતા અને ઉપનય શોધી કાઢવાની શક્તિને અવલગ છે

x

x

x

(૧૫) અવલોકન.

(Power of observation)

આ શિર્ષક નીચે ઘણી બાબતો લખી શકાય તેમ છે કહેવાની બાબત એ છે કે કોઈ પણ હકીકત જોઈને વિવેચન કરવાની શક્તિ લેખકમા અજગ છે એના કોઈ કોઈ પ્રસંગોનો નિર્દેશ કરી બાકીની બાબત વાચનારની અહલશક્તિ પર છોડીએ આપણે મર્વ દુનિ-

યામાં આંખો ઉઘાડી રાખી આલીએ છીએ, છતાં કવિની નજરે જોઈ શકતા નથી અથવા જોઈએ તો વર્ણવી શકતા નથી, કારણ અવલોકનની કળા અભ્યાસ અને અંદરની શક્તિ પર આધાર રાખે છે. આને માટે સેંકડો દાખલા આપ્યા ગયાં છે. થોડા જોઈ તે પર જાતિનિર્દેશ કરીએ.

(a) આગ—

આગ થાય ત્યારે અત્યારે કોણાહળ થાય છે, બાંખાઓ દોડે છે એ આપણે જોઈએ છીએ. શ્રી સિદ્ધર્ષિના વખતમાં શું થતું હશે તે માટે જુઓ. પ્ર. ૭. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬૫૮-૯.

તत्र च ग्रामे रात्रौ समन्ताल्लसं प्रदीपनकं । प्रसर्पितं धूमवितानं । प्रवृद्धो ज्वालाकलापः । समुल्लसितो वंशस्फोटरवः । समुत्थिता लोकाः । सञ्जातः कोलाहलः । रुदन्ति डिम्भरूपाणि । धावन्ति महेलाः । आरट्यन्तेऽन्धाः । क्रોशन्ति पङ्गवः । किल-किलायन्ते पिङ्गाः । मुष्णन्ति तस्कराः । दह्यन्ते सर्वस्वानि । परिदेवन्ते कृपणाः । सर्वत्र सञ्जातममातापुत्रीयमिति ।

આ વર્ણન સુંદર છે. ગામડાઓમાં આગ થાય ત્યારે આને મળતો દેખાવ અત્યારે પણ થાય છે. દોડાદોડી ઘણી થાય, આંધળા-પાંગળા હિરાન થઈ જાય, ચોર લોકોને ચોરી કરવાની તક સાંપડે, છોકરાંઓ રડવા મંડી જાય અને ચારે તરફ ધમસાણુ લાગી જાય અને ગોટાળો થઈ જાય. આ હકીકતને તદ્યોગ્ય શબ્દોમાં ચિતરવાની શક્તિ એ લેખકની વિશિષ્ટતા છે અને એ એમની અવલોકન-શક્તિનું પરિણામ છે.

(b) દારૂનું પીકું—

દારૂના પીકામાં દારૂના મધપાત્રોની આપ-લે, દારૂ પીનારાઓનું નાચવું કુદવું, તોફાની લોકોના હાકોટા, દારૂડીઆનાં ગાયનો અને દારૂ પીનારાઓની શરીરસ્થિતિનું જે વર્ણન પ્ર. ૭. પ્ર. ૩ માં કર્યું છે તે અવલોકનશક્તિનો નાદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. એમાં મૂળ શ્લોકો પૃ. ૧૬૬૬-૭ પર આપ્યા છે એટલે અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ વર્ણન વાંચતાં લેખકની વર્ણન-

શક્તિ અને અવલોકનશક્તિ કેટલી ઊંડી હશે અને તે વ્યક્ત કરવાનો કેટલો સારો અભ્યાસ હશે તે જગજગ ખ્યાલમાં લેવા યોગ્ય છે. દાકિના પીઠામાં અને બહાર રહેનાર તેર પ્રકારના લોકોનું વર્ણન અવલોકન દૃષ્ટિએ ખાસ વાચવા જેવું છે એમાં નવમો અને દશમો પ્રકાર તો બહુ સુદૃઢ શબ્દોમાં ચિત્તગયો છે (પૃષ્ઠ ૧૬૬૬-૧૬૭૦ અનુક્રમે) અવલોકન અને ગ્જુઆતના એ નાદ નમૂના છે

(૦) રેટ—

અઘટ્ટ ઘટી. બહુ સાધાગ્રણ બાળત છે એને વર્ણવીને લેખકે જગજગ ટૌશસ્થ બતાવ્યું છે (જુઓ પ્ર. ૭ પ્ર ૪)

પૃ ૧૬૮૨ થી રેટનું વર્ણન ચાલે છે એના ચાગ સાથીઓ (કર્પક), એના ઉપરી હળપતિ, એને ખેતનાગ બળદો, એના કર્મદારકો, એના તુળા, એના આગ, જે ક્વામાંથી પાણી ખેંચે છે તે કૂવો, એને ચલાવવાનું ઘટિયત્ર, એની પરનાળ, પાણી એકઠું થવાની કુડી, એનો ખાળ, એમાંથી નીકળતી નીક, ખેતરમાં જતું પાણી, ખેતરમાં ખી, એને વાવનારો, એનાથી થતી ધાન્યનિષ્પત્તિ—આ આખું વર્ણન અવલોકનશક્તિ બતાવે છે રેટો અમે તમે ઘણા જોયા હશે, પણ એને વ્યક્ત કરવા એ કુશળતાનું કામ છે અને એને વૈગયનો પ્રસંગમાં જોડી દેવા એ તો એથી પણ વધારે કુશળતાની હકીકત છે સાધાગ્રણ બાળતને અવલોકનનો વિષય ક્રૃતા એનાથી કેવું સુદૃઢ પરિણામ નીપજાવી શકાય છે તે અત્ર ખાસ જોવા લાયક છે અથર્ત્તાના ગૌરવમાં આવી નાની નાની બાળતો પણ ઘણા મોટો વધારો કરે છે

(d) નદી—

જુઓ પ્ર. ૪ પ્ર ૬ પૃ ૮૦૫-૬ ત્યાં પ્રમત્તતા નદીનું વર્ણન છે એના ઉપનયની વાત બાળુ ઉપર ગાળીએ, પણ નદી તરીકે એ વર્ણનમાં બાગ્ધિક અવલોકનના પગિણામ છે એની જન્ને બાગ્ધુની લેખકો, એમાં નિગ્ત વહેતું પાણી, એ પાણીનો પ્રવાહ, એમાં થતા તગ્ગો, એ મહા નદીના મત્સ્યો, એ નદીની ખેચી જવાની શક્તિ, એમાંના આવર્તો, એ નદીના મૂળ અને મુખ, એ નદીનો મમુદ્ર સાયે સંગમ—આ સર્વ વર્ણન નદીના બાગ્ધિક અવલોકનનું પગિણામ છે

એવાં વર્ણુનોનો પાર નથી. દાખલા તરીકે બુઓ—

અટવી વર્ણુન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૪-૫.

બેટ વર્ણુન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૬-૭.

મંડપ વર્ણુન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૭. અને
પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૫.

વેદિકા વર્ણુન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૮-૯ અને
પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૫-૬.

સિંહાસન વર્ણુન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૯-૧૦ અને
પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૬-૭.

એ સર્વની અંદરના રહસ્યની બાબત અત્ર પ્રસ્તુત નથી. નદીને નદી તરીકે કેવી વર્ણવી છે એ અત્ર જોવાનું છે. એ જ પ્રમાણે બેટ, મંડપ, વેદિકા વિગેરે માટે સમજ લેવું.

(e) નગર—

નગરનાં વર્ણુનો પરિપૂર્ણ છે. અદ્વૈતમૂળપર્યંત નગર પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં પૃ. ૧૩ માં વર્ણુનું છે. એમાં આવી રહેલાં ઘરો, બજારો, દેવાલયો, એનો અવાજ, એનો કિલ્લો, એની ફરતી ખાઈ, એની અંદર તળાવો, ફૂવાઓ અને એની ફરતાં દેવવનો એ સર્વ નગરવર્ણુનને ચિત્રમય બનાવે છે.

આવાં નગર વર્ણુનના પ્રસંગો તો ઘણા આવે છે. પ્રત્યેકને ચિત્ર-રવાની જરૂર નથી. નામનિર્દેશ કરી દઈએ તેટલું અત્ર પૂરતું છે.

મનુજગતિ નગરી પ્ર. ૨. પ્ર. ૧. પૃ. ૨૫૨-૫૬.

આનંદપુર. પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૫-૬.

સાહુલાદ નગર. પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૫.

સપ્રમોદ નગર. પ્ર. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૪-૫.

રાજસચિત્ત નગર. પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૦-૩ (વિચિત્ર

તામસચિત્ત નગર. પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૫-૬. (વિચિત્ર)

માનવાવાસ વિષુધાલય પશુસંસ્થાન પાપીર્ષિજગ	}	મ. ૪ પ્ર ૨૭ આખુ પ્રકરણ (અસાધારણ)
સાત્ત્વિકમાનસપુર		મ. ૪ પ્ર ૩૩ પૃ ૧૦૪૫ (અલૌકિક)
વર્ધમાનપુર		મ. ૫ પ્ર ૧ પૃ ૧૧૪૦
રૌદ્રચિત્તપુર		મ. ૩ પ્ર ૨૧ પૃ ૫૭૧-૨

એ ઉપગત ઘણા નગવર્ણનો અવાત છે એ પ્રત્યેકમા જુદી જુદી ખૂળીઓ છે કોઈ જગ્યાએ પુનગવર્તન નથી અને નગર-વર્ણનમા કાવ્યત્વનો લાવ જાળવી અનેક મહાન સત્યોની વાર્તા કરી છે

(f) જન્મોત્સવ—

હિંદુસ્તાનમા પુત્રજન્મ બહુ ઉજવાય છે એ પ્રસંગે લોકો ખૂબ ખર્ચ કરે છે અને અનેક પ્રકારના આનંદના જલસાઓ કરાવે છે એવા પુત્રજન્મના પ્રસંગો કેવા ઉજવાતા હતા તેનું વર્ણન વાચવા માટે નીચેની જાળતો જોવા જેવી છે

(1) સુમતિ જન્મ (મ. ૨ પ્ર ૩ પૃ ૨૭૨)

માતાને સ્વપ્ન આવે, દોહદ થાય, પુત્રજન્મ થાય, વધામણીઓ અપાય, દાન દેવાય, ગુરુપૂજા થાય, સગા-સબધીઓ ઉત્સવમા લાગ લે, કેદીને છોડી દેવાય, લોકો નાચે કુદે ખેલે ગમે-એ સર્વનું વર્ણન જાગિક અવલોકન જતાવે છે ઘડપણમા છેકગ આવે ત્યારે આવી રીતે પુત્રજન્મ ખાસ ઉજવાય છે

(2) ઘણું સુદર પુત્રજન્મનું વર્ણન ન દિવર્ધનના જન્મપ્રમંગે કર્યું છે (જુઓ મ. ૩ પ્ર ૧ પૃ ૩૪૪૫) એ વિલાસ આખો અમલ ઉતારી લેવા જેવો છે જન્મ ય્યા પડી શું જન્યુ ?

निवेदितं प्रमोदकुम्भामिधानेन दासदारकेण नरपतये । प्रादु-
र्भूतं सुतो मम इति समुत्पन्नस्तस्याप्यनुशयः । हर्षविशेषादुल्लसितो

ગાત્રેષુ પુલકોદ્ગેદઃ । દાપિતં નિવેદકદારકાય પારિતોષિકં । સમાદિષ્ટો
મજ્જન્મમહોત્સવઃ । તતો દીયન્તે મહાદાનાનિ, મુચ્યન્તે ચન્ધનાનિ,
પૂજ્યન્તે નગરદેવતાઃ, ક્રિયન્તે હૃદ્દ્વારશોભાઃ, શોધ્યન્તે રાજમાર્ગાઃ,
આહન્યન્ત આનન્દમેર્યઃ, આગચ્છન્તિ વિશેષોજ્જ્વલનેષ્વ્યા રાજકુલે
નાગરકલોકાઃ, વિધીયન્તે તદુપચારાઃ, પ્રયુજ્યન્તે સમાચારાઃ,
આસ્ફાલ્યન્તે તૂર્યસહ્વાતાઃ, ગીયન્તે ધવલમક્કલાનિ, નૃત્યન્તિ લલ-
નાલોકાઃ સહકચ્ચુકિવામનકુવ્જાદિભિર્નરેન્દ્રવૃન્દેનેતિ ।

આ વર્ણનમાં અજળ મીઠાશ અને ઉંડો અભ્યાસ છે. રાજ-
વારસનો જન્મ થાય ત્યારે આવી રીતે પુત્રજન્મ ઉજવાતા હતા.

(૩) રાજવારસના જન્મપ્રસંગની ઉજવણીનો એવા જ પ્રસંગ
રિપુદારણુના જન્મ વખતે બને છે (મ. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૩-૪).
ત્યાં પણ સંક્ષેપમાં મુદાસર જન્મોત્સવનું વર્ણન છે.

(૪) વાણીઆને ત્યાં-શેઠ લોકને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે
કેવો મહોત્સવ થાય છે તે માટે જુઓ વામદેવ જન્મ-
વર્ણન. મ. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૨. વાણીઆને ત્યાં
જન્મનું બહુ જ સાદું વર્ણન ધનશેખરના જન્મપ્રસંગે
પણ આવે છે. જુઓ. મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭.

(૫) અણુમાનીતી અથવા દ્રેષ કે ઈર્ષ્યાનો ભોગ બનેલી રાણી
જંગલમાં પુત્રને જન્મ આપે ત્યારે ત્યાં કેવું ચિત્ર બહુ
થતું હશે એનું આબેહૂળ વર્ણન હરિકુમારના જન્મ
પ્રસંગે કર્યું છે. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭.) હૃદય
લેલી નાખે એવું એ શોકમય વર્ણન છે.

(૬) વંધ્યા સ્ત્રીને છોકરાના હાવા—

આર્યાવર્તમાં છોકરા માટે બહુ અંગના રહેલી હોય છે એમ
ભોવામાં આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના વળતમાં પણ તેમજ હશે.
મ. ૨. પ્ર. ૩. માં દેવી કાળપરિણતિને મુખે બોલાવે છે તે આર્ય
સ્ત્રીની ભાવના-ઈચ્છા દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

મુક્તં યન્નાથ ! મોક્તવ્યં પીતં યત્પેયમજ્ઞસા ।

માનિતં યન્મયા માન્યં સામિમાનં ચ જીવિતમ્ ॥

નાસ્ત્યેવ તત્સુખં લોકે यस્ય નાસ્વાદિતો રસ ।
 પ્રાપ્તં સમસ્તકલ્યાણં પ્રસાદાદેવપાદયોઃ ॥
 દૃષ્ટ દૃષ્ટ્યમપ્યત્ર લોકે યન્નાથ ! સુન્દરમ્ ।
 કિં તુ પુત્રમુખં દેવ ! મયા નાદ્યાપિ વીક્ષિતમ્ ॥
 યદિ તદેવપાદાનાં પ્રસાદાદેવ જાયતે ।
 તતો મે જીવિતં શ્લાઘ્યમન્યથા જીવિતં વૃથા ॥

આ રીતે મર્વ મળે પણ પુત્ર ન હોય તો જીવતો એર જેવું થઈ
 જાય છે એ ખાસ પૌર્વાત્ય વિચાર છે અને ચોગ્ય રીતે આગળખાયો છે

પુત્રમોહનો એવો જ સુદૃઢ તાદૃશ્ય ખ્યાલ કમળસુદરીના
 સળધમાં બને છે પ્ર. ૬ પ્ર ૩ પૃ ૧૪૮૭ ત્યાંક મળસુદરી પુત્રની
 ખાતર પતિને છોડી જ ગઈનો આશ્રય લે છે આ પરિસ્થિતિ ખરેખર
 પૌર્વાત્ય છે અને અવલોકનથી જોનાર ગૃહસ્થ સમજી શકે તેવી છે

x

x

x

(૧૬) માનસવિદ્યા.

(Psychology)

આ શબ્દનો અર્થ ‘ આન્વીક્ષિકી ’ અથવા આત્મવિદ્યા થાય
 એને ‘ ચિત્તવિદ્યા ’ પણ કહેવામાં આવે છે જનસ્વલાવના અદૃશના
 ગૃહસ્થનો-માનસનો અભ્યાસ જેને હોય તેને અંગ્રેજીમાં ‘ સાઈ-
 કોલોજીસ્ટ ’ કહે છે એનો અભ્યાસ જેમ વધારે હોય તેમ લેખક
 વધારે મદ્દજ થાય છે મોટા શૈક્ષમિયો કે કાળીદાસ જેવા
 નાટકકારો વળણાય છે તે આ વિદ્યાના ઊંડા અભ્યાસી હોઈને છે
 કોઈ પણ નવલ નવલિકા કે અદ્ભુત કાવ્ય લખનાર જનસ્વલાવનો
 અભ્યાસી હોય તો પોતાના વિષયમાં ખરેખર ઝળકી ઊઠે છે અને
 એમાં જેટલે અંશે એની કથાશ હોય તેટલે અંશે એનું કાર્ય
 અપૂર્ણ ગહે છે આ જનસ્વલાવના અભ્યાસની પરિપૂર્ણતા જો કોઈ
 ગ્રંથમાં જોઈ હોય તો તે આ ગ્રંથમાં છે શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સ્વલાવ-
 અભ્યાસ આદોદૃષ છે અને એને જેમ જેમ વિચારીએ છીએ તેમ
 તેમ એ બાળતની છાપ પડે તેમ છે એક માધાગ્ધુ વાતા ઉપાડીને
 એના અતઃમાં ઊંડા અભ્યાસની વાત અવાતઃમાં કરતા જવી એ
 સાધારણ બાળત નથી

આ બાબતના પ્રથમ થોડા દાખલા આપી પછી એમના એ સ્થાન પર પરામર્શ કરીએ. પ્રથમ પાંચ ઈંદ્રિયો લઈએ.

(a) ‘સ્પર્શન’ને બહુ મળની રીતે કાંચી ખાતો ઓળખાવે છે. પછી એ પોતાની બતને ઓળખાવે છે. ભવજંતુ કેવી રીતે તેનાથી વિરુદ્ધ થઈ ગયો તે વર્ણવે છે:--

अन्यथा दृढतरं पर्यालोच्य सदागमेन सह किञ्चिदेकान्ते
त्रोटितो मया सह सम्बन्धः सर्वथैव भवजन्तुना । परिच्छिन्नोऽहं
चित्तेन । त्यक्तानि मम बल्लभानि मद्बचनेनैव गृहीतानि यानि पूर्व
कोमलतूलीगण्डपिधानादिसनाथानि शयनानि । विरहितानि
हंसपक्षमादिपूरितान्यासनानि । मुक्तानि बृहतिका प्रावाररल्लिका-
चीनांशुकपट्टांशुकादीनि कोमलवस्त्राणि । प्रत्याख्यातानि मम सुख-
दायीनि शीतोष्णार्तुप्रतिकूलतया सेव्यानि कस्तूरिकागुरुचन्दनादीनि
विलेपनानि । वर्जितः सर्वथा ममाह्लादातिरेकसम्पादकः कोमल-
तनुलताकलितो ललनासङ्घातः । ततः प्रभृति स भवजन्तुः करोति
केशोत्पाटनं, शेते कठिनभूमौ, धारयति शरीरे मलं, परिधत्ते जरञ्जी-
वराणि, वर्जयति दूरतः स्त्रीगात्रसङ्गं, कथञ्चिदापन्ने तस्मिन् करोति
प्रायश्चित्तं, सहते माघमासे शीतं, गृह्णाति ज्येष्ठापाढ्योरातापं,
सर्वथा परमवैरिक इव यद्यत्किञ्चित्मे प्रतिकूलं तत्सर्वमाचरति ।

આના અવતરણ માટે બુદ્ધો પ્ર. ૩. પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૭-૮. આ વર્ણન અદ્ભુત છે અને ઊંડા અભ્યાસનું પરિણામ છે. સ્પર્શન હોય ત્યાં શું હોય અને એનો ત્યાગ કેવો હોય તેનું વર્ણન આથી વધારે સ્પષ્ટ કદપણું મુશ્કેલ છે.

સ્પર્શનની યોગશક્તિ, એનું અંદર દાખલ થવું અને તેની હાજરીમાં થતા ફેરફારોનું વર્ણન પ્ર. ૩ ના પ્ર. ૫ માં એટલું જ સુંદર કર્યું છે. એમાં આખો યોગ બતાવ્યો છે. મુનિઓ યોગમાં જેમ ધ્યાન ધારણા આદિ કરે છે તેમ આ સ્પર્શન પણ લીન થઈ જાય છે અને પછી શું શું કરે છે તેનું વર્ણન પૃ. ૪૦૧ માં કર્યું છે. જનસ્વભાવનું અવલોકન કર્યું હોય તે કહી શકશે કે સ્પર્શનમાં આસક્તિ થાય ત્યારે એમજ થાય છે. યોગીને એકાગ્રતા

લાવવામાં અભ્યાસ કરવો પડે છે અને આ લીનતા તો સહજ છે એ સુખમાં પડેલો જાણ શું વિચારે છે ?

અહો મે સુખં અહો મે પરમાનન્દ । તતો મિથ્યાભાવનયા પરમસુખસન્દર્ભનિર્ભરઃ કિલાહમિતિ વૃથા નિમીલિતાક્ષોઽનાત્યેયં રસાન્તરમવગાહતે ।

આ તો દુઃરોજના અનુભવના દર્શ્યો છે, દુનિયાદારીમાં નવીન નથી, પણ એને વર્ણવવા-ઓળખવા અને રજૂ કરવા ઘણું મુશ્કેલ છે

નિજવિલસિત ઉદ્યાન અને પ્રમોદશેખર મદિરનો તદ્દાવત જ્યારે સુખુદ્ધિ મત્રી જતાવે છે ત્યારે આ આખા યોગાભ્યાસ-અધ્યાત્મજ્ઞાનની પરિસીમાં પ્રાપ્ત થાય છે જાકી એ સ્પર્શન વિષયાભિલાષ મત્રીનો સળધો પુરુષ છે અથવા એનો નોકર છે એમ કહી એનો કર્મપગિણામ રાત્ર સાથેનો મળધ શોધવામાં જે ઊંડો અભ્યાસ અને અધ્યાત્મજ્ઞાન જતાવ્યું છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે લેખકનો અભ્યાસ એ વિષય પગ ઘણો જળરજસ્ત હોવાનો પુગવો આ સ્પર્શનની વાતા અને તેને અગે જાળના ખેલો, જાળની માતા અકુશળમાળાની સલાહ અને મનીષીના ત્યાગમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ખરેખર આખ સન્મુખ ચિત્રપટરૂપે રજૂ થાય છે અને વિચારે તેને ઊંડા ઉતારી નાખે તેવો છે

જાળનું આખું ચગ્નિ સ્પર્શનનો ઊંડો અભ્યાસ જતાવે છે મદનકદળી ઉપર તેનું આકર્ષણ, ઝામદેવના મદિરમાં ખાલી શય્યા પર સૂવું, મદનકદળીના મહેલમાં રાત્રે પ્રવેશ કરવા નીકળવું વિગેરે પ્રસંગો પ્રસ્તાવે ૩ જાના પ્ર ૮ ૯ માં વર્ણવ્યા છે તે આ જન-સ્વભાવના જાગ્રિક અવલોકનનું પગિણામ છે જ્યારે પ્રાણી સ્પર્શનમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે એ કુળમર્યાદા મૂકી દે છે, રજડું થઈ જાય છે અને વિવેકબ્રષ્ટ થાય છે એ સર્વ વાત દરોજના અનુભવનો વિષય છે, છતાં આજેખવી એટલી જ મુશ્કેલ છે

(b) ગ્સનાનો પ્રમગ આથી પણ વધારે ઊંડો અભ્યાસ

ખતાવે છે. પ્ર. ૪. પ્ર. ૭. ની શરૂઆતમાં એ શરૂ થાય છે. વદન-કોટર નામના ઝગીચામાં રસના દેખાય છે (પૃ. ૭૬૭) તેની સાથે તેની દાસી લોલતા છે. રસના તો ખેંદ્રિયથી માંડીને સર્વ પ્રાણીની સાથે હોય છે. એનું રહેવાનું સ્થાન વદનકોટર છે. આ ભારે વાત કરી ! એની ઉત્પત્તિ આ પ્રાણી દ્વિહૃષિક નગરે હતો ત્યારથી થયેલી છે અને ત્યારથી એ સાથે લાગેલી છે. એની અસરનું વર્ણન પૃ. ૭૭૩ માં બહુ સુંદર કર્યું છે. લોલતાનું રસના સાથે સ્થાન શું છે અને તે હોય અને ન હોય ત્યારે કેવાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં પરિણામો આવે છે એનું વર્ણન વિચારતાં સમજાય છે કે રસના તો સર્વને છે પણ એની સાથે લોલતા આવે ત્યારે એ મહાભયંકર બને છે. આ આકારમાં હકીકત રજૂ કરવામાં જળરજસ્ત મૌલિકતા છે.

રસનાના મૂળની શોધ કરવા જાય છે ત્યાં જનસ્વભાવની ઘણી વાતો અજળ રીતે કરી છે તેમાંની કોઈ કોઈ વાત તો જરૂર નોંધી રાખવા જેવી છે. દાખલા તરીકે પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦ માં કહે છે એ અંતરંગ રાજ્યના લોકો તો યોગી જેવા છે અને મરણ આવે ત્યારે અંતર્ધાન થઈ શકે છે અને ધ્યાન પહોંચે ત્યારે ગમે તે સ્થાનકે પ્રકટ થઈ આવે છે. એમનામાં પરપુરપ્રવેશ કરવાની યોગશક્તિ પણ હોય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૦-૧). આ વાતમાં ખૂબી છે. એ લોકો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં હોય, ખીજે હોય, ત્રીજે હોય. એનો ખુલાસો આ યોગની પરિભાષામાં ભારે સુંદર રીતે આપ્યો છે.

જનસ્વભાવનું ખારિક અવલોકન પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૮ માં થાય છે. ત્યાં વિમળાલોક અંજનના પ્રયોગથી વિચક્ષણને સાત્ત્વિકમાનસપુરે મોકલે છે એ વાત ખરેખર અનુભવવા જેવી છે. એ નગરે અંજનના પ્રયોગથી જ જઈ શકાય તેમ છે. અને લોલતાની પ્રેરણાથી જડે મનુષ્યનું માંસ પણ હોંશથી ખાધું ત્યાં તો રસનાના ખેલનો ઉત્કૃષ્ટ ચિતાર અપાયો છે (પૃ. ૧૧૦૬). આ સર્વ વાર્તામાં લોલતાનું પાત્ર આંતરવિદ્યાનો ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ, પૃથક્કરણ શક્તિ અને વિવેચનકળા ખતાવે છે.

(c) નિજ ક્ષેત્રમાં રમતાં રમતાં બુદ્ધ અને મન્દ એ ક્ષેત્રના છેડા પર આવેલા લલાટપર્વતના પર્વત પર રમવા ગયા. એ પર્વત

ઉપર એક શિખર અને તેના ઉપર કળરી નામની ઝાડી જોઈ એ ઝાડીમાં તેમણે લાખી શિલાઓથી બનેલી નાસિકા નામની ગુફા જોઈ (પ્ર. ૫ પ્ર. ૧૮ પૃ. ૧૨૮૭-૮)

આ વર્ણનમાં મૌલિકતા છે સુખ. ૫૦ મૂછો અને તેની અદર ગુફા આ વાતમાં કળા છે નાસિકાને ગુફા સાથે સરખાવવાનો ખ્યાલ જેને તેને આવે તેમ નથી એને પાછા બે ઓગડા છે ગુફાઓ જોઈ હોય તે આ સમજી શકે તેમ છે

વધારે ખૂબી ભુજ ગતાના પાત્રની છે દ્રાણુની એ દાસી થાય. (પૃ. ૧૨૮૬) એની ગ્રેણીથી મુગધીમાં આસક્તિ થાય છે કેવી થાય છે તે માટે ભુજો પૃ. ૧૨૬૦ એ દ્રાણુ વિષયાલિલાવનો પુત્ર થાય છે એના પ્રત્યેક પુત્ર જગતને વશ કરવાની શક્તિવાળા છે એ વાત ખરી, પણ ભુજ ગતા દાસી વગર એ લગભગ અકિંચિત્કંની સ્થિતિમાં રહે છે એ વાત પણ થઈ જાય છે આ પ્રમગ પણ જન-સ્વભાવનો અભ્યાસ બતાવે છે

(d) શ્રોત્રની હકીકત ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસ પૂરતી જોઈ જવા લાયક છે (પ્ર. ૭ પ્ર. ૧૦) એમાં લેખકે કોવિદ બાલિશના પાત્ર પામે કમાલ કામ કરાવ્યું છે નિર્દેહ નામના પર્વત પર મૂર્ધા નામનું શિખર અને તેની બન્ને બાજુએ ' યવણ ' નામના બે ઓગડા બતાવ્યા છે (પૃ. ૧૭૭૮) એ શ્રુતને રહેવાનું સ્થાન છે એ દેવી તો ઓગડા છોડે જ નહિ, બાલિશને ઇચ્છા થાય ત્યાં વહાલી પત્નીને ઓગડે જાય અમલગગશીઆ કે મોગલ શહેનશાહો જેમ અત-પુરમાં કે જનાનામાં જતા એવો એનો ગદ્દ દેખાય છે એની માથે સજા ધરવાના ' સુગ ' નામનો દાસ હતો અને એના ઉપર બાલિશને ખૂબ સ્નેહ હતો (પૃ. ૧૭૮૦) એ શ્રુતિ કોણ હતી ? કેવી હતી ? ક્યાંથી આવી ? કેમ પ્રસિદ્ધ થઈ ? કેવો પ્રપન્ન તેના સજાધમાં આવ્યો છે ? તે ' ચિત્તવિદ્યા ' નો અગત્યનો વિષય છે અને સર્વ ઇન્દ્રિયન લાગુ પડે છે તેથી અત્ર તે સ્વાગમના ગ્રંથમાં નોંધી લઈએ. એનો વિગેષ બાવ પૃષ્ઠ ૧૭૮૦-૧ માં જોવામાં આવશે.

" એ શ્રુતિ સુગ સાથે હોય ત્યાં જગ પણ વિદ્યાસ કંપા લાયક નથી નાગકેસરીના મત્રીએ એને જગતને રાજા મોદેલી

છે અને એ મોટા ચોરની દીકરી છે, છતાં દુનિયામાં મોટા કર્મ-પરિણામ રાજની દીકરી તરીકે જાણીતી થઈ છે. એને તો પરણ્યા પછી છોડી શકાય નહિ, પણ સંગ નોકરને દાખલ કરવો નહિ. એ સંગ સાથે હોય ત્યારે બહુ નુકશાન કરનારી થઈ પડે છે. સંગ ન હોય ત્યારે પણ પતિ સાથે રહે છે પણ મધ્યસ્થતા જાળવી શકે છે.”

આ શબ્દોમાં શ્રુતિનો ઊંડો અભ્યાસ છે. સાંભળવું તે ખરાબ નથી, પણ તેના ઉપર આકર્ષણ થવું, તેમાં પરોવાઈ જવું અને તેમાં ઓતપ્રોત થવું એ ઘણું ભયંકર છે. આ આંતરરાજ્યની વિશિષ્ટતા અને ગંભીરતા ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસકે બહુ મનનપૂર્વક વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

(૯) હવે અંતરંગ રાજ્યમાં જઈને ચિત્તવિદ્યાનો અભ્યાસ લેખકશ્રીનો જોઈએ. પ્રથમ ‘વૈશ્વાનર’ ને તપાસીએ. એ અવિવેકિતા બ્રાહ્મણીનો પુત્ર થાય (પૃ. ૩૪૬) એનું વર્ણન લેખક નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

તતો મયાસૌ ધારયન્ વૈરકલહાભિધાનૌ વિષમવિસ્તીર્ણચરણૌ, દધાનઃ પરિસ્થૂલકઠિનહસ્તે ર્દૃષ્યાસ્તેયાભિધાને જઙ્ઘે, સમુદ્રહન્નનુ-શયાનુપશમનામાનૌ વિષમપ્રતિષ્ઠાવૂરૂ, વિભ્રાણઃ પૈશુન્યસંજ્ઞકમેક-પાર્શ્વોન્નતં કટીતટં, દર્શયન્ પરમર્મોદ્ઘટ્ટનનામકં વક્રવિષમં લમ્બ-મુદરં, કલિતોઽન્તસ્તાપનામકેનાતિસઙ્કટેનોરઃસ્થલેન, યુક્તઃ ક્ષાર-મત્સરસંજ્ઞાભ્યાં વિષમપરિહૂસ્વાભ્યાં બાહુભ્યાં, વિરાજમાનઃ ક્રૂરતા-રૂપયા વક્રયા સુદીર્ઘયા ચ શિરોધરયા, વિડમ્બ્યમાનોઽસમ્ય-ભાષણાદિરૂપૈર્વિજિતદન્તચ્છદૈર્વિરલવિરલૈર્મહઙ્ગિર્દશનૌર્વિગોપ્યમાનશ્ચ-ળ્ડત્વાસહનત્વનામકાભ્યાં શુષિરમાત્રરૂપકાભ્યાં કર્ણાભ્યામ્, ઉપ-હ્રાસ્યસ્થાનં તામસભાવસંજ્ઞયા સ્થાનમાત્રેણ લક્ષ્યમાણયાતિચ્છિપિટયા નાસિકયા, વિભ્રદ્ગાસુરતાં રૌદ્રત્વનૃશંસત્વસંજ્ઞાભ્યામતિરક્તતયા ગુજ્ઞા-ર્ધસન્નિભાભ્યાં વર્તુલાભ્યાં લોચનાભ્યાં, વિનાદ્યમાનોઽનાર્યાચરણસં-જ્ઞકેન મહતા ત્રિકોણેન શિરસા, યથાર્થીકુર્વાણો વૈશ્વાનરતાં પરો-પતાપસંજ્ઞકેનાતિપિક્વલતયા જ્વાલાકલાપકલ્પેન કેશભારેણ દૃષ્ટો વૈશ્વાનરો બ્રાહ્મણદારકઃ । (મ. ૩. ૫. ૧. ૫. ૩૪૬-૭.)

આ વૈશ્વાનરનું આખું વર્ણન સમજાય તો ચિત્તવિદ્યાનો અભ્યાસ

પાર પમાય તેવું છે એ વાત જાણુ પણ ગંભીરે તો પણ જે વર્ણન અત્ર કર્યું છે એ ખરેખર અભ્યાસીને વિચારમાં નાખી દે તેવું છે એમાં લાપાની ખૂણી ઉપગત ચિત્તવિધાનો ઊંડો અભ્યાસ છે અને ખરેખરે ઊંડો પરિચય તેથી શક્ય છે

પણ એ પશ્ચિમની પગડાણા ' કૂચિત્ત ' નામના વડાની યોજનામાં છે એ વડાનો ઉપયોગ વૈશ્વાનરે એ જતાઓ કે ' જ્યારે કોઈ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય અને હું ગૂંહીને હું સજ્ઞા કરું ત્યારે તારે જરા પણ સંકલ્પવિકલ્પ કર્યા વગર આ વડાઓમાંથી એક વડું પાઈ લેવું ' (પૃ ૩૫૪) આ વાતમાં ભારે ગુસ્સો છે ક્રોધી માણસ આખો વખત ક્રોધ કરતો નથી, પ્રસંગ મળતા એ વૈશ્વાનરની અમર નીચે આવી જાય છે આ વાતનો મેળ ભારે યુક્તિથી મેળવ્યો છે પછી વિદ્વાને તમારો મારે કે સહાભ્યાસીને તાડના તર્જના કરે કે છેવટે આખા ગામને જાણે એ સર્વ વૈશ્વાનરના આવિર્ભાવો હોઈ એનું વર્ણન કરવા અત્ર ન જોઈએ એવા પ્રસંગો તો આખા ત્રીન્ત પ્રસ્તાવમાં ઠામી ઠામીને ભર્યા છે નિર્જળ ક્રોધી કેવી નિર્જીવ જાળ-તમાં ક્રોધ કરે છે તેનો એક લઘ્ય પ્રસંગ પ્ર ૨૮ માં છે ત્યાં અમુક બે નગર (જયસ્થળ અને શાર્ફલપુર) વચ્ચે અતઃ કેટલો તેની હોસા-તોમીમાં એક જાઉના વાધાએ ન દિવર્ધન સ્ફુટ વચનનું માથું ઉડાવી નાખે છે (પૃ ૬૩૬) ' આગ ઊઠે જે ઘચકી તે પહેલું ઘ જાણે, જળનો જોગ જો નવિ મળે, તો પાનેનું પ્રજળે ' આ વાત આખા પ્રસ્તાવમાં છે

એના પગ વિજય મેળવવા માટે નિમિત્તિઆએ ' ક્ષાતિ ' દુભાગીનું વર્ણન કરી તેના લગ્નની હકીકત કહી છે તે જાદું મનન કરવા યોગ્ય અને ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસનો નાદર નમૂનો પૂરો પાડે છે (પ્ર ૩ પ્ર ૨) આ અતઃગ મનોવિકાસના અભ્યાસનો મુખ્ય પ્રસંગ થયો

આ ત્રીન્ત પ્રસ્તાવમાં ક્રોધ અને વિદ્યાના પ્રસંગો પચ્ચપગ શુ અવાર્ધ ગયા છે એટલે કોઈ સ્થળે એને કોનો આવિર્ભાવ જણવો તે કરવામાં સુરેલી પડે તેવું છે, પણ વિદ્યાને અને ક્રોધને એટલો જાદો ન જાય છે કે એક જીન્તના જીવનમાં ઘડી નહય તો તેમાં નવાઈ જેવું નહી

(f) ચોથા પ્રસ્તાવનાં શૈલરાજનો જન્મ દેવી અવિવેકિતાની કુખે થાય છે. એ આઠ માથાવાળો છોકરો બહાર નીકળતી છાતીવાળો છે. એ વાક્યમાં જ શૈલરાજનું આગેદૂન વર્ણન થઈ જાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૫) એની સાથે મૈત્રી થતાં દેવા દેવા વિચારો રિપુદારણને આવે છે તે પૃ. ૭૦૬-૭. માં આગેખ્યા છે એ ચિત્ત-વિદ્યાના અભ્યાસક્રમે યોગ્ય છે પણ એની પરાક્રાષ્ટા ' સ્તબ્ધ-ચિત્ત ' લેખની યોજનામાં આવે છે. એ લેખ હૃદય પર લગાડ્યા પછી પ્રાણી કેવો અક્રૂડ થઈને ચાલે છે તે તો આપણે દુનિયામાં દરરોજ જોઈએ છીએ. એનું વર્ણન બહુ માર્મિક ભાષામાં અંધકર્તાએ કર્યું છે તે પ્ર. ૪. પ્ર. ૧ને છેડે આવે છે. ત્યારપછી આચાર્યના આસન પર બેસવાની ધૃષ્ટતા કરે એ તો શૈલરાજનો આવિર્ભાવ જ હોય (પૃ. ૭૧૭) અને નરસુંદરી ચાલી ચલાવીને વરવા આવી ત્યારે રાજસભામાં એનો જે ફેસતો થયો તેનું વર્ણન ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસનો ઉત્તમ પ્રસંગ પૂરો પાડે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩. પૃ. ૭૨૬). પછી એ મહાત્મા લખી નાખે છે કે—

નિરક્ષરોઽપિ વાચાલો, લોકમધ્યેઽતિગૌરવમ્ ।

વાગાઢમ્વરતઃ પ્રાપ્તો યઃ સ્યાદન્યોઽપિ માનવઃ ॥

યઃ સર્વો નિકષપ્રાપ્તઃ પ્રાપ્નોત્યેવ વિઢમ્વનાં ।

મહાહાસ્યકર્ત્રી મૂઢો યથાયં રિપુદારણઃ ॥

આ વાત પણ દુનિયાના દરરોજના અનુભવનો વિષય છે; ખૂબી એ વાતને એ પ્રકારે ચિતરવામાં છે. એનો નરસુંદરી સાથે સંબંધ, પોતાનું અજ્ઞાન પ્રકટ થઈ જતાં રોષ, સ્ત્રીની સ્વાભાવિક નબળાઈ, અલણ અભિમાનીના તુચ્છ વિચારો અને નબળો માટી જૈયર પર શૂરો થાય એનું વર્ણન. એ પ્રસ્તાવના પાંચમા પ્રકરણમાં ચિત્તવિદ્યાનો ખરો નમૂનો પૂરો પાડે છે. (પૃ. ૭૪૦-૩) એ અભિમાની કળાન્વિત સુશિક્ષિત નરસુંદરીને તજે, એ માતાને પાટુ મારે અને નરસુંદરી આર્થ સ્ત્રીને છાજે તેવી રીતે જીવનનો અંત લાવે (પૃ. ૭૫૧) એ સર્વ ચિત્તવિદ્યાનો ખરો અભ્યાસી જ લખી શકે તેમ છે. એના હાલ પણ અભિમાનીને યોગ્ય જ થયા, રાજપુત્ર હોવા છતાં એની પોતાની રખડપાટી પણ સારી થઈ અને એને તિરસ્કારો પણ ખૂબ મળ્યા. (પૃ. ૭૫૫) એને રાજ્ય મળ્યું ખરું,

પરંતુ એ પણ આખરે એણે અભિમાનમાં ગુમાવ્યું, તપન ચક્રવર્તીના અપાટામાં આવી ગયો (પૃ ૧૧૨૪), એણે નાટક કર્યું, હલકા લોકોને પણ પગે પડ્યો અને છેવટે લોહીની ઉલટી કરી મગ્ન પામ્યો (પૃ ૧૧૨૮) આ સર્વ ચિત્તવિદ્યાના અસાધાગળ અભ્યાસ અને બાગિક અવલોકનનું પરિણામ છે આવી જ હકીકત બહુલિકા અને સાગરની લખાય, પણ સ્થળસંકોચથી તેમ કમય તેમ નથી સાગરના આવિ-લ્લિમાં તો શ્રદ્ધાકર્તાએ ખરેખર કમાલ કરી છે

(૬) નીચેના છૂટાછવાયા દાખલાઓ ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસને અંગે માત્ર નિર્દેશ કરી આ વિષય સંક્ષેપી લઈએ

(૧) મૃધાવાદને અંગે લેખકશ્રી કહે છે (પ્ર ૪ પ્ર ૨ પૃ ૭૨૦)

લુઘ્મમર્થપ્રદાનેન, ક્રુદ્ધ મધુરમાપ્તૈઃ ।

માયાચિનમચિશ્વાસાત્સ્તવ્ધં વિનયકર્મણા ॥

ચૌર રક્ષણયત્નેન સદ્વુદ્ધયા પારદારિકમ્ ।

વશીકુર્વન્તિ વિદ્વાંસ શેષદોષપરાયણમ્ ॥

ન પ્રિયતે પુનઃ કશ્ચિદુપાયો મુચનશ્ચયે ।

અસત્યવાદિનઃ પુંસ કાલદષ્ટ સ યચ્યતે ॥

આ વાત બાગિક અભ્યાસ વગર લખી શકાય નહિ અસત્ય બોલનારને ' કાલદષ્ટ ' કહેવાય અને એને અસાધ્યની કોટિમાં મૂકાય એ વાત તદ્દન મત્ય છે પણ અનુભવ, અભ્યાસ અને અવલોકન વગર વ્યક્તરૂપે તે આકારમાં નીકળી શકે તેવી નથી

(૨) પ્ર. ૪ પ્ર ૨૮ માં જગ રૂત વિગેરે સાત પિશાચીના વર્ણનમાં ચિત્તવિદ્યાનો અઠગ અભ્યાસ પ્રત્યેક વાક્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે અસાધાગળ અવલોકનશક્તિ, અકલ્પશક્તિ અને વાચકશક્તિ વગર એ વર્ણન અશક્ય છે વર્ણનનો પ્રત્યેક શબ્દ જોડો અભ્યાસ બતાવે છે

(૩) વિમળકુમાર પિતાનો આશ્રય લેઈ સર્વ લોકોના દુખ દુઃખાની યોજના કરે છે એ દિગ્બલન યોજના વાત્સલ્યવાળા પિતાના પ્રેમનો આધારબળવાન આનિર્યાનરોધિ ચિત્ત-

વિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ ગતાવે છે. બાપા ગમે તેમ કરી દીકરાને ઘરે રાખવા માગતા હતા. (અ. પ. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૬).

(૪) સહૃદય વિમળકુમાર વામદેવની શોધ કરાવે છે અને વનદેવી ધૂણી સર્વ પોગળ ઉઘાડું પાડે છે, તો પણ એ પોતાની હૃદય-વિશાળતા છોડતો નથી. ઉત્તમ પુરુષોનું ચરિત્ર એ જ પ્રકારનું હોય. એવા માણસો પણ દુનિયામાં દેખાય છે અને વામદેવોનો તો કાંઈ પાર નથી. (અ. પ. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૨૦૪-૫).

(૫) હરિકુમારે વાત બદલવા કાંઈ વિદ્વત્તાલરેલી ચર્ચા આદરવા સૂઝના કરી, પણ મિત્રો ચર્ચા ઉપાડવા પ્રશ્ન કરે ત્યારે પોતે કાંઈ સાંભળતો નથી. એક બાળતમાં મન ચોંટી જાય ત્યારે કેવી વિહ્વળતા થાય છે તેનો આ ખરો નમૂનો છે. (અ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૫)

(૬) ઘનવાહન, પોતાના મિત્ર અને ઉપદેશક અકલંક મુનિને કહે છે ‘ સાહેબ ! હવે માસકલ્પ પૂરો થયો છે, તો મહાત્મા કોવિદાચાર્યનું આપના સંબંધમાં મન ઊંચું થશે અને અમને ઠપકો મળશે કે વિહારનો સમય થયો છતાં અમે આપશ્રીને વધારે વખત રોકી રાખ્યા. તો સાહેબ ! હવે આપશ્રી વિહાર કરો. ’ (અ. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪) આમાં તો ખરી કમાલ કરી છે. આવા લોભીઆઓ ભોળા સાધુને પણ કેવા પ્રપંચથી છેતરે છે તે જોવા જેવું છે. આપણા અનુભવનો વિષય છે.

આંવા પ્રસંગોનો પાર નથી. લખતાં પાર આવે તેમ નથી. આખો ગ્રંથ ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસથી ભરેલો છે. એને જેમ જેમ વિચારીએ તેમ તેમ તેમાંથી રહસ્યના ઢગલા નીકળી પડે તેમ છે. ગ્રંથનું ખરું ઊંડાણ અને તેની સાચી ગંભીરતા આ સ્વભાવજ્ઞાન અને ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસમાં છે અને ગ્રંથકર્તા આપણને બહુ દૂર સુધી લઈ જઈ શકે છે.

(h) સરખામણી કરવા યોગ્ય ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસના પ્રસંગોનો પાર નથી. જુઓ:—

રત્નચૂડ ગાંધર્વલગ્ને ચૂતમંજરીને પરણ્યો ત્યાં લડાઈ જાગી. તે લડવા આકાશમાં ઊડ્યો, કારણ કે પોતે વિદ્યાધર હતો. એણે અગળ

અપળને હુગવ્યા દરમ્યાન અત્યંત સૌહાર્યશાળી ચૂતમ જરી જમીન પર એકલી રહી વિમળકુમાર નિર્જન વનમાં દહીંનું ઠામ જોઈને લલચાતો નથી પણ રક્ષણ કરે છે ચૂતમ જરીને પણ એને જોતા સહાય મારવાનું મૂકે છે એને એમ મનમાં થતું નથી કે ચૂલામાંથી કદાચ એલામાં પડવાનું થશે (પૃ ૧૧૬૫) નિરુપ્તી માણ્યોની મુખ-મુદ્રા ૪ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે તેવી હોય છે પછી ૩ પ, ૩ પ મા ૨ પગપર પ્રેમ વિમળ અને ગ્લનચૂડને થાય છે તે ખરેખર નિર્મળ છે, આકર્ષક છે, અનુકરણીય છે મહાનુભાવતાનું દષ્ટાન્ત પૂરું પડે તેવો આ પ્રમગ છે (૩ પ ૩ પ ૫ પૃ ૧૧૭૫-૬) ચૂતમ જરી ભારે વિવેકથી એના વસ્ત્રને છેડે ગ્લન ઝાઘી દે છે (પૃ ૧૧૭૭) આ મહાનુભાવતા, નિરુપ્તતા, ઔદાર્ય અને દાક્ષિણ્યના અપ્રતિમ દાખલા પૂરા પાડે છે એની માથે વામદેવની તુચ્છતા, ધનરુપ્તતા અને દુર્જનતાની સગ્ગામણી થયા વગર ગહે તેમ નથી (૩ પ ૩ ૮) દુનિયાના વામદેવો ઘણા હોય છે અને વિમળકુમારો તો કોઈ કોઈક જ હોય છે એને યથાપ્રકારે ચિતગ્વા એ અભ્યાસનું કાર્ય અને પગિણામ છે આવા પ્રસંગોનો પાગ નથી લગલગ ગમે તે દુર્વ્યમન અથવા દુર્ગુણને આ અથમા સ્થાન મળ્યું છે એમ ન હોય તો લેખક આખા મ સાગનો વિસ્તાર શી રીતે બતાવે ? એ સર્વ માનસવિદ્યાનો અભ્યાસ બતાવે છે

આ મોળ મુદ્દા ઉપગત ખીલ અનેક મુદ્દા લેખકને અ ગે જણાવી શકાય દાખલા તરીકે તેમનું પ્રાણીવિદ્યા(Zoology)નું જ્ઞાન, તેમનું કર્મમિદ્ધાતનું જ્ઞાન, તેમનું કાર્ય કાળનું જ્ઞાન વિગેરે અનેક જાણતો તેમણે અથમાં ઝેડી દીધી છે એ બતાવવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે લેખક પોતે સર્વગ્રાહી, સર્વગ્રાહક અને સર્વવિવેચક હતા એમણે મ માગના કોઈ જાણ કે અભ્ય તર વિષયને લગલગ છોડ્યો નથી દરેક મારગ ભાવ કે વિચારને અર્થ્ય છે અને દરેક દુર્ગુણ તેમજ અનેક આતંગભાવને પણ અર્થ્ય છે એમનું વૈવિધ્ય જનાવવા માટે આટલી હદીક્ત હાલ તુગ્તને માટે પૂગ્તી ધાગ્વામાં આવી છે આવા વૈવિધ્યભગ્ન મર્વગ્રાહી લેખક અન્યત્ર અનુપલબ્ધ છે એન વિનામડાએ કહી શકાય તેમ છે લેખક તરીકેની એમની વિગ્રિષ્ટતાઓ હવે બીજી નજરે નોંધો

લેખક અને કળાકાર

એમનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન આપણે જોયું. હવે લેખક તરીકે તેમણે કેવી કળા બતાવી છે તે જોઈએ. કળાકારની ખરી ખૂબી પાત્રોને ચિતરવામાં, સ્થળના નિર્માણમાં અને બીજી નાની મોટી બાબતોમાં હોય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિને હવે આપણે કળાકાર તરીકે પરિચય કરીએ.

x

x

x

૧. પાત્રલેખન. ... (Delineation of characters.)

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના આ ગ્રંથનો વિચાર કરતાં એમનું પાત્રલેખન અને સ્થળવર્ણન ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે.

તેમના ગદ્યપદ્ય સંબંધી અને તેમની ભાષા પરની પ્રભુતા સંબંધી કેટલોક ઉલ્લેખ ઉપર થઈ ગયો. હવે તેમણે પાત્રલેખનમાં કેવી કળા વાપરી છે તે પર વિચાર કરી જઈએ. એ કરવા માટે ગ્રંથની વસ્તુમાં વધારે ઊંડા ઉતરવું પડશે અને તેમ થશે ત્યારે એની ખરી મહત્તા જ્યાંલમાં આવશે. એમાં લેખકની કળા ક્યાં છે અને એ કેવી રીતે વિકાસ પામી છે તે પર ધ્યાન ખેંચવાનું છે. છેવટે ગ્રંથસમૃદ્ધિમાં એમણે દરેક ચિત્ર કેવી યુક્તિથી રજૂ કર્યાં છે અને તેમ કરવા સારું તેમને સમય અને સ્થળનું વૈવિધ્ય કરવાની જરૂર હતી તે તેઓએ કેવા પ્રસાદથી એ કાર્ય બજાવ્યું છે તે કળાકારની નજરે આ આખો મહત્વનો વિષય છણવો છે. જરા મારી સાથે ચાલી એમની કળા જોવા વિશ્વસિ છે. એમના શબ્દચિત્રનો જ્યાંલ આપવા હું પ્રયાસ કરું છું. લેખક તરીકે એ મહાત્મા કેવા પ્રતાપી અને પ્રસાદપૂર્ણ હતા તે જોવાનો આ પ્રસંગ છે. થોડા મુદ્દા ચર્ચી બાકીનું વિકાસ વાચકની વિશાળ બુદ્ધિ પર રાખીશ.

આ વિષય પર વિચાર કરતાં એક અતિ મહત્વની વાત સંક્ષિપ્ત ઉપોદ્ધાત તરીકે કહી દેવાની છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિને સર્વ પ્રકારના મનો-

વિકાસે, મદ્યશુદ્ધિ, વ્યસનો અને દુર્ગુણોને પુરુષાકારે બતાવવા હતા, એમના પુસ્તકમાં કોઈ પણ ચાલુ બનાવ કે લાવ પ્રાય ગાફી ન ગ્રહે તે તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી, પરંતુ લાવો તો અનંત પ્રકારના હોવાથી એનો છેડો આવે નહિ અને વક્તવ્ય તો દેશ-કાળની હદે બધાય છે અને વાચનાગ્ની ધીરજ અને પુસ્તકનું યોગ્ય કદ તેમના વખતના વિચાર પ્રમાણે મર્યાદિત હતું એ સર્વ વાત લક્ષમાં લઈ તેમણે નાના ક્ષેત્રમાં સર્વ વાર્તા કરી નાખી છે આ મૂલ્ય તેમના ગ્રંથને અમરવાની આવીરૂપ છે તેમને વાર્તા-અદ્ભુત કથા તો ચાલુ ગળવી હતી તેમનો ગ્રંથ ઊંડાણમાં ઉતરનાર ન સમજે તો પણ વાર્તાના ગ્મની ક્ષતિ ન થવી જોઈએ એ તેમનું લક્ષ્ય હતું અને માયે એમને શાસ્ત્રપદ્ધતિથી જગ પણ આતંત્ર નહોતું આ સર્વ સુદા લક્ષમાં ગળીએ ત્યારે એમનું વિચિત્ર પાત્રાલેખન કળાકાગ્ની નજરે કેવું જણાય તેનો કાઈક જ્યાલ કગવી શકાય તેમ છે આટલી વાત નજરમાં ગળી આપણે તેમની કળા સળધી કાઈક વિચાર કરીએ

x

x

x

(a) અભિધાનકરણ—

પાત્રાલેખનને કળાદૃષ્ટિએ વિચારતા તેમણે આપેલા નામો સર્વથી પ્રથમ ધ્યાન એવે તેમ છે તેમને અતંત્રગગના પાત્રો સાથે કામ લેવાનું હતું અને બાહ્યને છોડવા નહોતા એને લઈને તેમણે કેટલાક નામો પ્રચલિત આપ્યા, પણ ઘણા નામો એમને જોડી કાઢવા પડ્યા છે એમનાથી ચાત્રિ કે મોહના નામ તો ફેરવાય તેમ હતું જ નહિ, તેમને ફેરવવા જતા તેમનું ક્ષેત્ર કે અવકાશ (scope) ફરી જાય તો મોટો ફોલ થઈ જાય, એટલે એવા પ્રચલિત નામો તેમણે કાયમ ગળ્યા એ વિચારણામાં—એ નિર્ણયમાં તેમણે બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી છે અને એ જ તેમની કળા છે ખીજે સાધાણુ લેખક હોત તો એ નવા નામોની કલ્પના જરૂર કરવા જાત અને તેમ કરવા જતા એ જરૂર થપ્પડ ખાઈ જાત પ્રચલિત નામોના ઉપયોગમાં દાખલા તરીકે એમણે નીચેના નામો શાસ્ત્રસ પ્રદાયમાંથી લીધા છે —

મહામોહરાજ, ચારિત્રરાજ, જ્ઞાનસવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, અતરાય, યતિધર્મ,

મહાગૂઢતા છે. બ્રહ્મરતિ અને મુક્તતા એક જ માળાપને પેટે જન્મે છે. આવી રીતે પ્રત્યેક નામકરણમાં બહુ ઊંડાણ છે, ભારે જળારી કળા છે અને નામો વાંચ્યાં હોય તો અંદર ઉતરી જાય તેવાં છે, એકવાર ચોટ્યાં પછી ન બૃહાય તેવાં છે અને સાદાં સરળ હોવા છતાં આશયભરપૂર છે. મતલબ એ છે કે જે નામો એમણે સંપ્રદાયમાંથી લીધાં છે તે અને જે નામો તેમણે પોતે ઘડી કાઢ્યાં છે, ચોળ્યાં છે. તે પ્રત્યેક રસ અને કળાનાં નમૂના છે. નામોનું પત્રક દરેક પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં આપ્યું છે અને સમુચ્ચયે આ ઉપોદ્ધાતને છેડે આપ્યું છે તે વાંચવાથી આ વાર્તા સિદ્ધ થયેલી સમજશે. આ નામકરણની તેઓની ખાસ વિશિષ્ટતા છે અને તેથી નોંધ કરવા લાયક છે.

x

x

x

(b) પાત્રો જીવતા છે—

શ્રી સિદ્ધર્ષિના પ્રત્યેક પાત્ર જીવતા છે. એ મરેલ જેવા કે મડદાલ નથી. એ દરેક પોતાનો ભાગ બરાબર ભજવે છે અને ભજવે ત્યારે એમાં ચૈતન્ય જણાય છે. એમના કર્મપરિણામ જેવા રાજા હોય કે વૈશ્યાનર જેવા મોટા પાત્ર હોય, એમના માર્ગાનુસારિતા જેવા નાના પાત્ર હોય કે બાળ કે મન્દ જેવા મૂર્ખ પાત્ર હોય, એમની મૃતિ કે મ્હળ જેવી પિશાચી હોય કે સદ્ગુણુરક્તતા જેવી ફટાયાની ધર્મપત્ની હોય, પણ એ દરેક પોતાનું કાર્ય યથાસ્થિત બજાવે છે અને જ્યારે જ્યારે રંગભૂમિ પર આવે છે ત્યારે ત્યારે પોતાની જાતને પૂરતા બહારમાં વ્યક્ત કરે છે. એના મકરદેવજને કે યૌવનને બરાબર જોયા વિચાર્યા હોય તો એની ધમાલ જ ઓર અને એના મૃષાવાદ કે પરિગ્રહને જોયા હોય તો એની કાલીમા ઓર દેખાય. રંગભૂમિ પર આવનાર એનો કોઈ પણ પાત્ર ઠંડો નથી કે મૃતપ્રાય નથી. આ એમની પાત્રને આજેખવાની કળા છે. એમણે દુર્ગુણો કે દુર્વ્યસનોને બતાવ્યાં ત્યારે એમને પણ ખોટી બાબુએ પૂર બહારમાં બતાવ્યાં છે. એ મોહરાજનું સૈન્ય ચિત્તવૃત્તિમાં છુપાઈ જાય છે ત્યારે પણ એ બહાદુરીથી પાછું હઠે છે. પાત્રાલેખનની અદ્ભુત કળા છે. માત્ર

કોઈ કોઈ પાત્રોના નામો જ માત્ર જતાવ્યા છે, પણ રંગભૂમિ પર એમને લાવવામા આવ્યા નથી ત્યાં એ નિયમ લાગુ પડે નહિ દાખલા તરીકે એમના શુભપણિયામ કે શુભાભિસન્ધિ ગળત કે એમની ગણીઓ માત્ર નામનિર્દેશ પૂરતી જ છે એ રંગભૂમિ પર આવતા નથી, માત્ર તેમની પુત્રીઓનો તેમની સાથે સળધ દર્શાવાય છે એ પાત્રોને જાદ ક્રીએ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના દરેક પાત્ર જીવતા દેખાય છે, તેજસ્વી દેખાય છે, પોતાનું કાર્ય સમજનાર દેખાય છે અને સાચે કે ખગળ તેમનો જે પાઠ હોય તે ખગળ લગવી બનાવનાર માલુમ પડે છે

x

x

x

(૦) ઉત્ક્રાંતિના નિયમે વ્યક્ત થાય છે.

(Evolutionary Manifestation)

પાત્રોનું વૈવિધ્ય ઘણું છે અને આખો મ સાગવિસ્તાર વિષય-ભૂત હોઈને તે જરૂરી છે, છતાં એમા પ્રત્યેક પાત્ર ક્રમમય વ્યક્ત થાય છે અવધા એનો પ્રસાર વિદ્યમક્રમના નિયમને અનુસરતો છે એમણે આગ્નિગર્જના આખા પગિયાર માથે પગિચય તો ચોલા પ્રસ્તાવમા કગવી દીધો, પણ એનો પૂર્ણહાર તો આઠમા પ્રસ્તાવમા વ્યક્ત થાય છે એ પાત્રોને વિકાસ થવાનો એ જ માર્ગ હતો ત્યારે ત્રીજા ચોલા પ્રસ્તાવમા વૈશ્વાનર કે મોહગત, ગૌલગત કે મહાધ્વજ ધૂમે છે, ત્યારે આઠમામા ચારિત્રરાજ સુખ્યસ્થાને આવે છે એમના બાળ, જડ, મદ શરૂઆતના પ્રસ્તાવોમા વિલાસ કરે છે, પણ એમણે ચારિત્રરાજનો જે વિલાસ આઠમા પ્રસ્તાવમા જતાવ્યો છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે મોહરાજનો જહાર તો માર્વત્રિદ છે, પણ એની ગત્યમત્તાની ઉત્કૃષ્ટ હદે એ માતમા પ્રસ્તાવના પદમા પ્રકટમા (મહામોહનું મહાન આક્રમણ) દેખાતા હોય એમ કદાચ લાગતું હશે, પણ એ વાત ખરી નથી એ તો મોહગતના છેલ્લા છેલ્લા હવાનીઆ છે મોટા દાવ તે વખતે તે ખેત્રી લે છે, પણ એનો પૂર્ણહાર તો ચોલા પ્રસ્તાવમા જ આવે છે

ચારિત્રરાજની નાની ગમનો તો ત્રીજા પ્રસ્તાવમા જવાનું

ગૃહિધર્મ, સ્પર્શન, રસના, દ્રાણ, દષ્ટિ, શ્રોત્ર, માર્ગાનુ-
સારિતા, પુણ્યોદય, પરિગ્રહ, સમ્યગ્દર્શન વિગેરે.

એ નામાલિધાનમાં લેખક તરીકેની એમની કળા એમના વર્ણ-
નમાં છે. દાખલા તરીકે એમણે મહામોહરાજને ઘરડા બતાવવામાં
જળરી કળા વાપરી છે. એ રાજાને રાજ જરૂર કરવું છે, પણ એના
ઘરમાં રાગ-દ્રેષ છે. એક રીતે વિચારતાં આખો સંસાર રાગ-દ્રેષ પર
ચાલે છે. સંસારચર્યામાંથી રાગ દ્રેષ લઈ લઈએ તો સંસારમાં કાંઈ
રહેતું નથી. ત્યારે એમણે રાગ-દ્રેષને મોહરાજના પુત્રોનું સ્થાન
આપ્યું. પણ એટલાથી કામ પતે તેમ નહોતું. રાગ-દ્રેષ ગમે તેવા
તો બચ્યાં જેવાં છે. સમજી લડવૈયા એમને જરૂર જોળખી જાય.
એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે મોહરાજ પોતે ખૂબ ઘરડા થઈ ગયા
હતા તો પણ હજી હથિયાર હાથમાં ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને કે
વાનપ્રસ્થ થઈને જંગલમાં ચાલ્યા ગયા નહોતા. અવસરે એનામાં
લડવાનું જોર અને પોતાના અધિકારની સંરક્ષણ વૃત્તિ પૂરતાં હતાં
એટલે રાજસિંહાસને એને મૂક્યા છે, પણ દીકરાને રાજ્ય લખાવી
દીધું છે. એના તાળાના રાજસચિત્તનો અધિકાર રાગકેસરીને આપ્યો
અને તામસચિત્તનો દ્રેષગજેન્દ્રને આપ્યો. આમાં ખૂબી એ કરી કે
બન્ને બળવાન દીકરાને જરૂર પડે ત્યારે પિતા સહાય કરતા અને
રાજ્ય જીત્યાં થઈ ગયાં એટલે કેસરીસિંહ કદી ગજેન્દ્ર સાથે લડતો
નહિ. આ રીતે બાપાની હયાતીમાં પુત્રને લડાઈ ન થાય તેવી
યોજના કરી અને બાપા મહાસિંહાસને ચાલુ જ હતા. નામા-
લિધાનની આ વિશિષ્ટતા છે. દરેકને નામ આપવા સાથે એનું
કાર્ય પણ સુકરર કરી આપ્યું છે અને એમાં જરા પણ ગોટાળો
ન થાય તે જોવાની લેખકે અગમચેતી વાપરી છે.

એ જ પ્રમાણે ચારિત્રરાજનું આખું લશ્કરશાસ્ત્ર સંપ્રદાયમાંથી
લીધું. પણ એ કાંઈ દુનિયાના ચાલુ પ્રદેશમાં ન હોઈ શકે એટલા
માટે પર્વતના શિખર પર એનું સિંહાસન ગોઠવ્યું. પર્વતના શિખરે
સિંહાસન ગોઠવતાં સાત્ત્વિક મનોદશાને કાંઈ સ્થાન રહેતું નહોતું
એટલે એ પર્વત ઉપર સાત્ત્વિકમાનસપુર ગોઠવ્યું અને તેમાં
ચિત્તસમાધાન મંડપ ગોઠવ્યો. આ ગોઠવણ કરવામાં બહુ ગંભીરતા
વાપરી છે અને તે ગોઠવતાં લેખકે બહુ વિચાર કર્યો હશે એમ
સહજ અનુમાન થાય છે.

ચાહુ નામો ઉપગત લાવો વહન કઢવા માટે લેખકને અનેક નામો યોજવાની જરૂર પડી એમાના કેટલાક નામ પરથી લાવ સૂચવે છે અને કેટલાકનું વર્ણન વાચી વિચાર કરી તેનું નામ ગોઠવવું પડે છે આ યોજાયલા નામોનો પાર નથી દાખલા તરીકે નીચેના નામો વિચારવા —

શુભ્રમાનસ નગર (પ્ર ૪) શુદ્ધાભિસન્ધિ રાજા (પ્ર ૪) વરતા, વર્યતા, મૃદુતા, સત્યતા, ક્ષાંતિ, દયા, ઋણુતા, અચોરતા, મુક્તાતા, પ્રહરતિ, વિદ્યા, નિરીહતા, શ્રદ્ધા, મેઘા, વિવિદિપા, સુખા, વિજસિ, કરુણા.

આ તો એક સ્થાનેથી નામો લીધા છે, પણ એ ઉપગત કિલ્લ-દમાનસ, ચિત્તસમાધાન મંડપ, જીવવીર્યસિદ્ધાસન વિગેરે લબ્ય કલ્પનાઓ કરી છે તે પ્રત્યેકના નામોની યોજના કઢવામા અમાધાગ્ય કળા વાપરી છે ઉપર દેશે કન્યાના નામ આપ્યા તેના માળાપના નામો, તેમના સ્થાનોના નામો એ સર્વ નવીન છે, છતાં લાવવાહી છે એના પર વધારે વિવેચન કઢવા અહીં નહિ ગેકામ્એ વક્તવ્ય એ છે કે પ્રત્યેક પાત્ર અને સ્થાનની યોજના કઢવાને અમે જે નામો યોજ્યા છે તે પૂરેપૂરું લાવવાહી છે અને બહુ મુદ્દો રીતે યોજ્યા છે એક દષ્ટાત આપી આ અતિ આકર્ષક વિષય પૂરો કરીએ

નીચેના નામો આજો બાધ કરી વિચારી લેઓ —

નગર	ગમ	ગણી	પુત્રી
ચિત્તસૌંદર્ય	શુભપરિણામ	{ નિષ્પ્રક પતા ચારુતા	{ ક્ષાંતિ દયા
શુભ્રમાનસ	શુભાભિસન્ધિ	{ વરતા વર્યતા	{ મૃદુતા સત્યતા
વિગદમાનસ	શુદ્ધાભિસન્ધિ	{ શુદ્ધતા પાપલીરુતા	{ ઋણુતા અચોરતા
શુભ્રચિત્ત	મદાગય	વરેણ્યતા	{ પ્રહરતિ મુક્તાતા

આ નામ લઈએ તો પણ મન પવિત્ર થઈ જાય તેવું છે એમા દરેક ગાનને એ એ સ્ત્રીઓ છે ત્યારે મદાગયને એક જ છે એમા પણ

મહાગૂઢતા છે. પ્રહારતિ અને મુક્તતા એક જ માળાપને પેટે જન્મે છે. આવી રીતે પ્રત્યેક નામકરણમાં બહુ ઊંડાણ છે, ભારે જળરી કળા છે અને નામો વાંચ્યાં હોય તો અંદર ઉતરી જાય તેવાં છે, એકવાર ચોટ્યાં પછી ન ભૂલાય તેવાં છે અને સાદાં સરળ હોવા છતાં આશયભરપૂર છે. મતલબ એ છે કે જે નામો એમણે સંપ્રદાયમાંથી લીધાં છે તે અને જે નામો તેમણે પોતે ઘડી કાઢ્યાં છે, ચોળ્યાં છે, તે પ્રત્યેક રસ અને કળાનાં નમૂના છે. નામોનું પત્રક દરેક પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં આપ્યું છે અને સમુચ્ચયે આ ઉપોદ્ધાતને છેડે આપ્યું છે તે વાંચવાથી આ વાર્તા સિદ્ધ થયેલી સમજાશે. આ નામકરણની તેઓની ખાસ વિશિષ્ટતા છે અને તેથી નોંધ કરવા લાયક છે.

x

x

x

(b) પાત્રો જીવતા છે—

શ્રી સિદ્ધર્ષિના પ્રત્યેક પાત્ર જીવતા છે. એ મરેલ જોવા કે મડદાલ નથી. એ દરેક પોતાનો ભાગ બરાબર ભજવે છે અને ભજવે ત્યારે એમાં ચૈતન્ય જણાય છે. એમના કર્મપરિણામ જોવા રાજી હોય કે વૈશ્વાનર જોવા મોટા પાત્ર હોય, એમના માર્ગાનુસારિતા જોવા નાના પાત્ર હોય કે બાળ કે મન્દ જોવા મૂર્ખ પાત્ર હોય, એમની મૃતિ કે મૃદા જોવી પિશાચી હોય કે સદ્ગુણુરક્તતા જોવી ફટાયાની ધર્મપત્ની હોય, પણ એ દરેક પોતાનું કાર્ય યથાસ્થિત બજાવે છે અને જ્યારે જ્યારે રંગભૂમિ પર આવે છે ત્યારે ત્યારે પોતાની જાતને પૂરતા બહારમાં વ્યક્ત કરે છે. એના મહારેવજને કે યૌવનને બરાબર જોયા વિચાર્યા હોય તો એની ધમાલ જ ઓર અને એના મૃષાવાદ કે પરિગ્રહને જોયા હોય તો એની કાલીમા ઓર દેખાય. રંગભૂમિ પર આવનાર એનો કોઈ પણ પાત્ર ઠંડો નથી કે મૃતપ્રાય નથી. આ એમની પાત્રને આજેખવાની કળા છે. એમણે દુર્ગુણો કે દુર્વ્યસનોને બતાવ્યાં ત્યારે એમને પણ ખોટી બાબુએ પૂર બહારમાં બતાવ્યાં છે. એ મોહરાજનું સૈન્ય ચિત્તવૃત્તિમાં છુપાઈ જાય છે ત્યારે પણ એ બહાદુરીથી પાછું હટે છે. પાત્રાલેખનની અહ્ભુત કળા છે. માત્ર

કોઈ કોઈ પાત્રોના નામો જ માત્ર બતાવ્યા છે, પણ ગભૂમિ પર એમને લાવવામા આવ્યા નથી ત્યાં એ નિયમ લાગુ પડે નહિ દાખલા તરીકે એમના શુભપરિણામ કે શુભાલિસન્ધિ રાજ્ય કે એમની ગણીઓ માત્ર નામનિર્દેશ પૂરતી જ છે એ ગભૂમિ પર આવતા નથી, માત્ર તેમની પુત્રીઓનો તેમની સાથે મળધ દશાવાય છે એ પાત્રોને બાદ કરીએ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના દરેક પાત્ર ઉવતા દેખાય છે, તેજસ્વી દેખાય છે, પોતાનું કાર્ય સમજનાર દેખાય છે અને મારે કે બગબ તેમનો જે પાઠ હોય તે બગબ લગવી બતાવનાર માલુમ પડે છે

x

x

x

(૦) ઉત્ક્રાંતિના નિયમે વ્યક્ત થાય છે.

(Evolutionary Manifestation)

પાત્રોનું વૈવિધ્ય ઘણું છે અને આખો મ સાગવિસ્તાર વિષય-ભૂત હોઈને તે જરૂરી છે, છતાં એમા પ્રત્યેક પાત્ર ક્રમમં વ્યક્ત થાય છે અથવા એનો પ્રમાણ વિદ્યમક્રમના નિયમને અનુસરતો છે એમણે આગ્નિગજના આખા પગિવાર માથે પગિચા તો ચોવા પ્રસ્તાવમા કરાવી દીધો, પણ એનો પૂર્ણહાર તો આઠમા પ્રસ્તાવમા વ્યક્ત વાય છે એ પાત્રોને વિકાસ થવાનો એ જ માર્ગ હતો ત્યારે ત્રીજા ચોવા પ્રસ્તાવમા વૈશ્વાનર કે મોહન, ગૈલગજ કે મહાધ્વજ ધૂમે છે, ત્યારે આઠમામા ચારિત્રરાજ મુખ્યસ્થાને આવે છે એમના બાળ, જડ, મદ યજ્ઞાતના પ્રસ્તાવમા વિલાસ કરે છે, પણ એમણે ચારિત્રરાજનો જે વિલાસ આઠમા પ્રસ્તાવમા બતાવ્યો છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે મોહનરાજનો જડાર તો સાર્વત્રિક છે, પણ એની ગત્યમત્તાની ઉત્કૃષ્ટ હદે એ માતમા પ્રસ્તાવના પદમા પ્રકરણમા (મદામોહન મદાન્ આક્રમણ) દેખાતો હોય એમ દલાય લાગતું હશે, પણ એ વાત ખરી નથી એ તો મોહનરાજના છેલ્લા છેલ્લા હવાળીઆ છે મોટા દાવ તે વળને તે એટલી લે છે, પણ એનો પૂર્ણહાર તો ચોવા પ્રસ્તાવમા જ આવે છે

ચારિત્રરાજની નાની ઝમનો તો ત્રીજા પ્રસ્તાવમા ભવજનું

નિર્વૃત્તિએ જાય છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે પણ એનો ખરો બહાર તો આઠમા પ્રસ્તાવમાં જ આવે છે. ત્યાં જ્યારે આઠમા પ્રકરણમાં ભીષણ આંતર્યુદ્ધ થાય છે ત્યારે ચારિત્રરાજ પોતાનો ઉચ્ચ પ્રયોગ કરે છે અને લક્ષ્મીનું પ્રકરણ તેનો ઉચ્ચ વિકાસ બતાવે છે. આ વિકાસની નજરે જોઈએ તો મોહરાજનું ચરિત્ર સપરિવાર પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે વિકાસ પામતું જાય છે અને એનો વિકાસ પાછા પડવામાં થતો જાય છે; જ્યારે ચારિત્રરાજના આખા પરિવારનો ત્રીથો વિકાસ ક્રમસર થતો જાય છે. આમાં કોઈ કોઈ નાના બનાવો વચ્ચે વધારે પડતા વિકાસના આવી જાય તે રણમાંના લીલાપ્રદેશ (Oases) તુલ્ય સમજવા. એમ કરવાની પણ લેખકને જરૂર પડે છે. એકંદરે આ પ્રત્યેક મોટા પાત્રનો વિકાસ કળાકારની નજરે બહુ આકર્ષક લાગે તેવો છે. એના ગર્ભમાં જે ઉપદેશ છે તે તો અધિકાર પ્રમાણે સમજી લેવાનો છે, પણ તે જોખનરૂપ કોઈને માથે ન થઈ પડે એની સંભાળ લેખકશ્રીએ ચીવટથી રાખી છે એમ એમના અંતની પ્રત્યેક પંક્તિ વાંચતી વખત લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

x

x

x

(d) 'પાત્રોનું' વ્યક્તિત્વ. ... (Individuality)

દરેક પાત્ર પોતાનું વ્યક્તિત્વ બરાબર જાણવે છે. કોઈ પણ પાત્ર એક બીજામાં ભળી જતો નથી, બીજાની સાથે ગોટવાઈ જતો નથી કે ધુંચવાઈ જતો નથી. બાહ્ય સૃષ્ટિના પાત્રો કે અંતરંગ રાજ્યના પાત્રો પ્રત્યેક જુદા છે અને પ્રત્યેકના કાર્યવિભાગ જુદા છે. એમાં સાગર કે શૈલરાજ, બહુલિકા કે અકુશળમાળા કોઈ એક બીજામાં ગોટવાઈ જતા નથી કે ધુંચવાઈ જતા નથી. કોઈ વખત મંદને જડ કે બાળને બાલિકામાં સામ્યતા લાગશે, પણ જરા ચીવટથી અંદર ઉતરતાં એ પ્રત્યેકનું વ્યક્તિત્વ જણાશે. બાળ-સ્પર્શનનો રસિયો છે, મદનકંઠનીનો લોગી છે અને લોગ ખાતર ગમે તેવું જોખમ ખેડવા તૈયાર છે, ત્યારે જડ રસનાનો રસીઓ છે, પણ અક્લેષ વગરનો છે. બાળમાં દુર્ગુણ છે પણ સાહસ છે અને જડ તો એસે ત્યાંથી ઊઠે નહિ તેવો છે. બાળ રંગભૂમિ પર આવે છે ત્યારે જડ ઘણુંખરું કલ્પનામાં જ રહે છે. આવી રીતે બીજા ઘણા

તજાવતો જાન્ને વચ્ચે છે દરેક પાત્ર આ રીતે પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાતાવે છે અને જ્યારે ૨ ગભૂમિ ઉપર આવે છે ત્યારે એકદમ સર્વતું ધ્યાન ખેંચી રહે છે આ આકર્ષક કળા એ લેખકની ખરી પાત્રલેખનની કળા છે

એમાં વિચક્ષણના પિતા શુભોદય અને માતા નિજચારુતાને એક જાણુએ અને મનીષીના પિતા કર્મવિલાસ અને માતા શુભસુ દરીને ખીજી જાણુએ ગળીએ તો તેમના વચ્ચે સામ્ય લાગશે, તેવી જ રીતે જડના પિતા અશુભોદય અને માતા સ્વયોગ્યતા એક જાણુએ અને જાળના પિતા કર્મવિલાસ અને માતા અકુશળમાળા ખીજી જાણુએ ધરીએ તો તેમની વચ્ચે પણ સામ્ય જણાશે, પણ જગ વધારે ઊંડા ઉતરતા જણાશે કે તેમ નથી જાળ અને જડનો પિતા એક જ છે (કર્મપણિમ) અને એ પાત્રઘટનામા તો વળી એક ઘણી અમતકારી વાત મધ્યમબુદ્ધિને સર્જનીને ઉત્પન્ન કરી છે એની મામાન્યરૂપા માતા એને એવી રીતે પરદેશથી જોલાવી દાખલ કરે છે (પ્ર. ૩ પ્ર ૬) કે એને ગભૂમિ પર પ્રકટ કરવાની જાળત જ આખી વિચારવા યોગ્ય છે (પૃ ૪૦૮) મતલબ કહેવાની એ છે કે એમનું પ્રત્યેક પાત્ર પોતાનું વ્યક્તિત્વ જુદું પાડે છે અને એમના નાના નાના પાત્રો છે તે પણ પ્રત્યેકના જુદા જુદા કાર્યને અંગે યોજાયલા છે કોઈ વાગ વસ્તુના દુગ્ધવચથી આ વાત ન સૂઝે તો વિચારીને ઘટાવવા યોગ્ય છે પણ ઠિલાંવ કે પુનઃગવર્તન કર્યા વગર પ્રત્યેક પાત્રને ઉપયોગી કાર્યવિલાગ લેખકશ્રીએ આપ્યો છે અને તે સાર્વત્રિક રીતે પરસ્પર અલગ હોઈ અદગ અદર સંકલિત છે આ ગુહ્ય ઊંડા જિતરીને મમજવા યોગ્ય છે અને કોઈ વાગ ન જોમે તો જાહુશ્યતની મદદ લઈ મમજવા યોગ્ય છે એ જગજગ મત્ત છે એમ અત્ર લાગ મૂકીને વક્તવ્ય છે

✱

✱

✱

(૦) પાત્રલેખનમાં લેખકની સર્જનશક્તિ—

એમના ગભૂમિ ઉપર આવનાર દરેક પાત્ર ઉવતા અને વ્યક્તલાવે હોવા ઉપરાંત એ દરેક મુખ્ય પાત્ર સર્જકશક્તિ જાતાવે છે લેખકમા નવીન ઉત્પન્ન કરવાની મૌલિક શક્તિ હોય ત્યારે જ એવા પાત્રોની કલ્પના શક્ય છે એમના પુણ્યોદય કે

અકુશળમાળા, એમના પાપોદય કે સામાન્યરૂપા એમના કર્મપરિણામ કે કાળપરિણતિ, કોઈ પણ પાત્ર જુઓ તો એમાં ઘણું ઊંડાણ અને અસાધારણ સર્જકશક્તિ અને વેગ દેખાયા વગર રહેશે નહિ. એમનો મોહરાજ નવો નથી કે એમનો વૈદ્યાનર નવો નથી, છતાં એ પાત્રલેખનમાં સર્જનશક્તિ જરૂર દેખાશે. એ એમના ભાષાકૌશલ્ય અને વસ્તવ્ય સ્પષ્ટ કરવાની શક્તિને આભારી છે અને એ એમની સર્જનશક્તિ એમના સાંપ્રદાયિક પાત્રલેખનમાં કે નવીન પાત્રરચનામાં ઓતપ્રોત થયેલ દેખાશે. મોહરાજનો ગમે તેવા જ્યાલ હોય પણ એથા પ્રસ્તાવના નવમા પ્રકરણમાં તૃણાવેદિકા પર મૂકેલા વિપર્યાસ સિંહાસન પર એને બેઠેલા જ્યારે પ્રથમ બેઠે એ છીએ (પૃ. ૮૧૦-૧૧) ત્યારે એનું અવિદ્યાશરીર આપણને નવો જ અમકારો આપે છે, એની પરાક્રમ પદ્ધતિ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે અને એવા તાદૃશ્ય આકારમાં મોહરાજને કદી ઓળખ્યો નહોતો અથવા એવો સ્પષ્ટ જ્યાલ એના સંબંધમાં થયો નહોતો એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એ સર્જનશક્તિ છે. ખરી સર્જનશક્તિ તો પ્રજ્ઞાવિશાલા અને અગૃહીતસંકેતાના પાત્રોને જીવતાં કરવામાં છે. આ દુનિયામાં આ બે પ્રકારના પ્રાણીઓ જોવાય છે : એક મહાજ્ઞાની અને વસ્તુના ઊંડા રહસ્યમાં ઉતરનાર અને ખીજા હકીકતને જુએ તેવી સ્વીકારનારા. એ પાત્રનો વાર્તા સમજાવવામાં ઉપયોગ પણ સારો કરે છે અને એ માટે પ્રસંગો પણ ઠીક ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ પણ પાત્રને લેતાં એમાં મૌલિકતા જણાયા વગર રહેશે નહિ. કર્મપરિણામ સર્વ ચક્ર ચલાવે છતાં એ વંધ્ય ગણાય, એ નાટકોનો ભારે શોખીન હોય અને છતાં એના પાત્રો-નાટક કરનારાઓની સંજ્યા રંગભૂમિ પર ઘટી ન જાય તે માટે એણે તીવ્રમોહોદય સાથે કરેલી યોજના સર્જનશક્તિનો નમૂનો છે. એમના પ્રત્યેક નાના મોટા પાત્રની યોજનામાં આ રીતે સર્જનશક્તિ, કળા, ઔચિત્ય અને પ્રસાદ જોવામાં આવશે.

x

x

x

(f) પાત્રોનો અવસરે આવર્ણાવ—

જે અવસરે જે પાત્રનો સમયધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે વખતે તે રંગભૂમિ પર આવી મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને પાછો અંદર બેસી

જાય છે નાટકકાગની આ કુળાનો જળરો ઉપયોગ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ કર્યો છે માધાગ્યુ રીતે બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રસ્તાવમા વૈશ્વાનર, શૈલગજ, બહુલિકા અને સાગરને વ્યક્ત કર્યાં છે વાત તો જાડી થઈ, પણ અવસરે પાત્રોના આવિર્ભાવના નીચેના દાખલા ખાસ આકર્ષક છે

પ્ર. ૭ પ્ર ૧૧ મા મોહુગજ પોતે લડાઈમા નીકળી પડ્યા (પૃ ૧૭૭૨)

પ્ર. ૭ પ્ર ૧૪ મા પગ્ગિહની મદદે બહુલિકા અને કૃપણતા દોડી આવ્યા (પૃ ૧૭૬૨)

પ્ર. ૭ પ્ર ૧૫ મા મોહુગજનો પગ્ગિવાર અને તેનું લગ્નકર એક પંડી એક આવ્યું (પૃ ૧૮૦૩-૮)

જ્યારે જ્યારે જેનો અવસર થાય ત્યારે ત્યારે તે પાત્ર વખતમર ગભૂમિ પર હાજર થઈ જાય એટલે કામમા ગોટાળો થતો નથી અને ગભૂમિ પાત્ર વગરની ખાલી ગહેતી નથી મોહુગજના આ આખા નાટકમા એ લાગે ખૂબી છે કે ગમે તે પાત્ર ગભૂમિ પર આવે, પરંતુ કોઈ પણ વખતે ગભૂમિ પાત્ર વગરની ન ગહે. આપણે નાટકમા પણ એ જ ખૂબી જોઈએ છીએ દેખનાર વર્ગને આખો વખત વ્યાપ્ત (engaged) રાખવો જ જોઈએ નાટ્ય-સંકલનાનો એ અખાધિત નિયમ છે ચાલતે ખેલે ટ્રોપસીન પાડવો પડે કે નવો પડદો ચડતા પાત્રને આવતા વખત લાગે તો તેવી કંપની 'અવ્યવસ્થિત' કંપની ઠહેવાય છે આ સર્જનશક્તિવાળો લેખક અવ્યવસ્થિત કંપનીમા પોતાની ગણના કદી કરાવે તેમ નથી

પુરુષોદયનો જન્મ, આવિર્ભાવ, પાતળા પડવાપણ અને વિદાય-ગીરી વગેરે તે તે પ્રસંગે નોંધવા લાયક છે એક દાખલો જુઓ. એ ન દિવર્ધન માટે જ જન્મ્યો, (પ્ર. ૩ પ્ર ૧ પૃ ૩૪૫), માટે જ ઉછર્યો, માટે જ્યો, પણ ન દિવર્ધનને એને કદી ઝાળખ્યો નહિ વૈશ્વાનર માટેની ન દિવર્ધનની મિત્રતાથી એને ખેદ થયો પણ અદેખાઈ ન આવી બાધાધિપતિની લડાઈ વખતે પુરુષોદય હાજર હતો, એના લગ્ન વખતે હાજર હતો, પણ એ પાતળો પડતો જતો હતો અને આખરે એ મીમાઈ ગયો (પ્ર. ૩ પ્ર ૨૮) આવી

રીતે પુણ્યોદયનું આવવું જવું ચોથા પાંચમા પ્રસ્તાવમાં પણ મનન કરવા યોગ્ય છે. ખૂબી એ છે કે એને એના મિત્રો કદી ઓળખતા નહિ. એને પ્રથમ કુલંધરે ઓળખ્યો. એના સ્વપ્નમાં પાંચ આવ્યા તેમાં તે એક હતો. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૫.) એનું કારણ-સમાજમાં ક્યાં સ્થાન છે તે પ્રકરણ ૪માં (પ્ર. ૮) બતાવે છે. આ પુણ્યોદય પાત્રના આવિર્ભાવ અને રીસામણ ખરેખર કળાથી ભરપૂર છે અને આપણા આગળ વધવાના તથા પાછળ હઠવાના ગુપ્ત લેહોની આવીરૂપ છે. આવી રીતે જ્યારે જે પાત્રનું કામ પડ્યું છે ત્યારે તેને લેખકે રંગભૂમિમાં રજૂ કર્યાં છે અને બાકીનો વખત એને નેપથ્યમાં રાખ્યા છે. એ ભારે કળા અને સર્જનના નમૂના છે.

૨. સ્થળવૈવિધ્યમાં કળા

પાત્રલેખન જેટલી જ અગત્યની બાબત કોઈ પણ લેખકને માટે સ્થળનિર્ણયની છે. આ ગ્રંથકર્તાને આખો સંસારવિસ્તાર સામાન્ય રીતે અને મનુષ્યગતિ વિશેષે કરીને પોતાના લેખનો વિષય કરવાની હતી એટલે એમણે આખી કથા મનુષ્યગતિ નગરીમાં એક ચોરના મુખમાં મૂકી દીધી. એ ચોર તો ખરેખર ચક્રવર્તી હતો પણ એ વાત તો છેવટે જણાય છે. ત્યારપછી વાર્તામાં એમને બે પ્રકારનાં સ્થળો લાવવાનાં હતાં : એક બાહ્ય અને બીજા આંતર. એટલા માટે એમણે નીચેનાં સ્થળો વર્ણવ્યાં. પ્રથમ બાહ્ય નજરે જોઈએ તો નીચેનાં નગરો તેમણે મુખ્યત્વે વર્ણવ્યાં છે.

મનુષ્યગતિ નગરી (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧).

અસંવ્યવહાર નગર (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭).

એકાક્ષનિવાસ નગર (પ્ર. ૨. પ્ર. ૮).

વિકલાક્ષનિવાસ નગર (પ્ર. ૨. પ્ર. ૯).

પંચાક્ષપશુસંસ્થાન (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧૦).

ભરતે-જયસ્થળ (પ્ર. ૩ પ્ર. ૧).

ભરતે-કુશાવર્તપુર (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪).

સિદ્ધાર્થનગર (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧).

લવચક્રનગર (અ ૪ પ્ર ૨૧)
 વર્ધમાનપુર (અ. ૫ પ્ર ૧)
 આનંદપુર (અ. ૬ પ્ર ૧)
 ગ્લનદીપ (અ. ૬ પ્ર ૨)
 જયપુર (અ. ૬ પ્ર ૨)
 માહલાદપુર (અ. ૭ પ્ર ૧)
 સપ્રભોદપુર (અ. ૮ પ્ર ૧)
 શ્રેષ્ઠપુરી (મહાવિદેહે) (અ. ૮ પ્ર ૧૨)

મધ્યમા આત્મ નગરે તેમણે નીચેના મુખ્ય સ્થળો વર્ણવ્યા છે

ચિત્તસૌહર્દ (અ ૩ પ્ર ૨)
 ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત (અ. ૩ પ્ર ૩)
 ગજસચિત્ત (અ ૩ પ્ર ૪) (અ. ૪ પ્ર ૮)
 શૈલચિત્ત (અ. ૩ પ્ર ૨૧)
 દિલ્લપ્રમાનમ (અ. ૪ પ્ર ૨)
 ભૂતળ (અ. ૪ પ્ર ૬)
 તામસચિત્ત (અ. ૪ પ્ર ૮)
 આત્મિકમાનસપુર (અ. ૪ પ્ર ૩૩)
 ધગતળ (અ. ૫ પ્ર ૧૭)
 ક્ષમાતળ (અ. ૭ પ્ર ૧૨)

નામનિર્દેશ તો તેમણે અનેક સ્થળોનો કર્યો. તેમા નીચેનાં નામો વાચતા મનને શાંતિ થાય છે

ચિત્તસૌહર્દ અ ૩ પ્ર ૨ શુભ્રમાનસ (અ ૪ પ્ર ૩૬)
 વિગ્રહમાનસ (અ ૫ પ્ર ૨૧) શુભ્રચિત્ત (અ ૬ પ્ર ૧૮)

એ નગરના સ્વામી વિગેરે ઉપર ગતાવાઈ ગયા છે

અનિર્દેશમા પણ લેખકે કમાલ કરી છે. વાર્તાનો એ તળાવવા બહુ નગરો લાવવા ન લેઈએ અને બહુ નગરો ન આવે તો સર્વ મનવિકાસ, સર્વ દ્રવિયો અને સર્વ આશ્ચર્યોને ન્યાય આપવાનું બને નહિ, એટલે એમણે આત્મ અને જાણ નગરની સત્ય દેખના

કરી બાહ્યમાં આશ્રવો અને મનોવિકારોને ચિતર્યા અને ઇંદ્રિયોને ચિતરવા માટે આંતરનગરની યોજના કરી અને છતાં વાર્તા પૂરા રસબહારમાં ચાલુ રાખી. નવલકથા કે અદ્ભુતકથાને જરા પણ ક્ષતિ ન આવે તેવી રીતે રૂપકકથા કરી. સ્થળવર્ણનમાં આ તેમની અદ્ભુત કળા થઈ.

સ્થળનિર્દેશમાં એમણે બીજી એક ભારે ખૂબી કરી છે. એમાં નીચેના પ્રસ્તાવોમાં એમણે ઉદ્યાન-બગીચા-ઉપવન આણ્યાં છે. ત્યાં કોઈ અસાધારણ સત્ત્વશીલ ચારિત્રવાન વ્યક્તિને રજૂ કરીને કાં તો 'તેમનું' ચરિત્ર કહેવરાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો છે, અથવા શાસ્ત્રના મુદ્દામ વિષયોના તેમની મારફત ખુલાસા કર્યા છે.

આ ઉદ્યાનનાં નામો જ મનને-વાંચનારને પવિત્ર કરે તેવાં છે.

ઉદ્યાન.	આચાર્ય કે કેવળી.	સ્થાન.
નિજવિલસિત.	પ્રબોધનરતિ	(પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬.)
મલવિલય.	વિવેક	(પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૦.)
લલિત.	વિચક્ષણાચાર્ય	(પ્ર. ૪. પ્ર. ૬.)
મનોનંદન.	બુધાચાર્ય	(પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૧.)
બુધનંદન.	કોવિદાચાર્ય	(પ્ર. ૭. પ્ર. ૧.)
આહ્લાદમંદિર.	કંઠાચાર્ય	(પ્ર. ૮. પ્ર. ૪.)
ચિત્તરમ.	સમંતભદ્ર	(પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૨.)

આ ઉદ્યાનનાં નામો વાંચતાં મન કોઈ નવીન તરંગો અનુભવે તેમ છે. એ ઉદ્યાનો માનસિક છે, મનનો વેગ દર્શાવનાર છે, આત્મવિદ્યા અથવા માનસિક વિદ્યાના સાક્ષી છે. જ્યારે પ્રાણી પોતે નિજવિલસિતમાં વિલાસ કરે કે મનોનંદનમાં આનંદ પામે અથવા આહ્લાદમંદિરમાં આહ્લાદ પામે ત્યારે જ એના સર્વ પ્રસંગો સફળ થાય છે. એમાં આચાર્ય કે કેવળી પણ એવા જ વિદ્યાસી (આત્મા) આવે છે અને એનાં નામો પણ એવાં જ સુંદર છે. પ્રસ્તાવ પાંચ-માના બીજા પ્રકરણમાં એક ક્રીડાનંદન બગીચો આવે છે. એ સ્થૂળ છે, સ્થૂળ આનંદનું સ્થાન છે. બાકીના સર્વ બગીચાઓ માનસિક છે અને મનની ગતિ-મનનો વેગ અને મનની શાંતિ-

પ્રસંગે મૂકીને એમણે મોક્ષનગરીમાં અચૂક રસ બતાવ્યો છે અને સાથે સ્થિકર્તૃત્વના પ્રશ્નનો બહુ મુંઢર રીતે નીકાલ ઘણી આડ-કતરી પણ માર્મિક રીતે કરી નાખ્યો છે. સુસ્થિત મહારાજને પીઠ-બાંધમાં સાતમે માળે બેઠેલા દાખવ્યા છે. બુદ્ધો પ્રથમ પ્રસ્તાવ વિલાગ સાતમો (પૃષ્ઠ ૧૮ અને ૮૪) અને પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૧૨. સુસ્થિત મહારાજનું સ્થાન ખરેખર સમજવા યોગ્ય છે. એ રાગદ્વેષ રહિત છે છતાં એમની આજ્ઞા કેવી સિદ્ધ છે અને સર્વ કારણોનું એ પરમ કારણ કેવી રીતે થાય છે એ બતાવવામાં નિર્મળા-ચાર્યે ભારે વિદ્વત્તા અને ન્યાયનું જ્ઞાન વાપર્યું છે. નિર્મળા-ચાર્ય તો માત્ર શ્રી સિદ્ધર્ષિના કલ્પિત પાત્ર હોઈ એ સ્થાન શ્રી સિદ્ધર્ષિ જ બતાવે છે. એ રીતે એમણે સિદ્ધના સ્થાનમાં પણ મહારસ દાખવ્યો છે.

બીજા પ્રસ્તાવમાં સંસારીજીવને અસંવ્યવહાર નગરથી (પ્ર. ૭) લઈને એકાક્ષનિવાસ નગરમાં (પ્ર. ૮) : અને વિકલાક્ષ નગરના (પ્ર. ૯) દ્વિહૃષીક ત્રિકરણ અને ચતુરક્ષ પાડામાં ફેરવી એને ન્યારે પંચાક્ષપશુસંસ્થાને (પ્ર. ૧૦) લઈ આવે છે ત્યારે સર્વ સ્થાનોમાં તેમનો રસ જરૂર વ્યક્ત થાય છે અને ચોથા પ્રસ્તાવના ૨૭ મા પ્રકરણમાં ચાર અવાંતર નગરોમાં માનવાવાસ ઉપરાંત બીજી ગતિઓને પણ લઈ લે છે તેમજ રિપુદારણનો રખડપાટો (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦) તથા વામદેવના હાલહવાલ (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨) બતાવતાં તેમજ ધનવાહનનો રખડપાટો (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬) અને શુણ્ધારણનો રખડપાટો (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૧) બતાવતાં પાપીપિંજર અને પંચાક્ષપશુસંસ્થાનને યોગ્ય ન્યાય આપી દીધો છે.

એ સર્વ વાર્તા બરાબર છે, પણ તેમનો ખરો રસ અને તેમની વાર્તાનું મંડાણ તો મનુજગતિ નગરી પર જ છે. એ મનુષ્યને એના જુદા જુદા બાહ્ય તથા અંતરંગ આકારમાં ચિતરવા માગતા હતા અને તે જુદા પ્રકારોને ચિતરી તેમનાં પરિપાકો અને વિપાકો બતાવી તે દ્વારા પોતાના ઉપદેશનો મુખ્ય મુદ્દો સિદ્ધ કરવા માગતા હતા. આ મુદ્દાને અંગે તેમણે કળાકાર તરીકે કમાલ કરી છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. એ કાર્ય બજાવવા

તેમણે મનુષ્યને જુદા જુદા સ્વરૂપે રંગભૂમિ પર દાખલ કર્યા-છે
આ તેમની કળામય રચના ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે

૩. સમયનો સંક્ષેપ

પાત્ર અને સ્થળના જોડણી જ અગત્યનો વિષય ટાઇમ-સમયનો છે કેાઈ પણ અથક્ત વાર્તાનો સમય પસંદ કરવામા ડેવા પ્રકારની ગોઠવણ કરે છે તે પર તેમનો કળાનો બ્યાલ કેવો હતો તે માટે મત બધાય છે સાધારણ લેખક એક ગળતુ ચિત્ર લખવા જોએ તો એ જન્મે અથવા તો માની કુક્ષીમા આવે ત્યાજી વાર્તા આદરી જાણે જીવનચિત્ર એ સાલવારી નોધનો ઇતિહાસ હોય તેમ તેના જન્મની વધામણીથી માડીને એ ગુજરી જાય ત્યાં મુધીના બનાવો વર્ણવે છે એમા કાઈ કળા નથી કળાકાર લેખક એક બનાવ લઈ તેની આસપાસ એવી ગૂંથણી કરે કે બધી વાર્તા એક કે જે દિવસમા બનતી ચિત્રપટ પર દેખાય અને છતાં જન્મથી મગણ મુધીની સર્વ વાર્તા તેમા આવી જાય એ કળાનો વિષય છે બનાવોને કેદસ્વ ડેવી રીતે કરવા તે લેખકની બુદ્ધિ અને રચના કળા પર આધાર મળે છે

શ્રી સિદ્ધર્ષિને એક ગળતુ એક લવતુ ચિત્ર ગ્લૂ કરવું નહોતુ, એમને તો સર્વ મનોવિકારો, ઇદ્રિયો, આત્મવો, અતગ્ના લાવો, લેક્ષ્યાઓ, પશ્ચિતિઓ વિગેરે સર્વ એક જ અવમા બતાવવા હતા, સદ્ગુણોનો બદલો બતાવવો હતો, દુર્ગુણના પશ્ચિત્તો ચિત્રવા હતા અને આખો ઉત્ક્રાંતિકમ વિદ્યામની નજરે ચિતરવો હતો આ સમારમા બનતા વિચિત્ર બનાવો કે અતગ્ના લાવોમા કેાઈ પણ લાવ સાધારણ રીતે બાકી ન રહે તે પ્રકારે તેમને ચિત્ર ગ્લૂ કરવું હતુ, પણ એમ કરવા જાય તો તો પાત્રની સંબ્યાની મર્યાદા ન રહે અને આખા લવ મુધી કયા વાચે તો પણ વાર્તાના ઉદ્દેશ્ય-વિભાગનો એક અંગ પણ પૂરે વાય નહિ, કાંણુ કે લાવો અનત અને તેનાના અનત તો અવકાશ અને વક્તવ્યમાના રહેવા જોએ તો વાણી એક વખતે અનેક લાવો વ્યક્ત ન કરી શકે

આ સર્વ મુશ્કેલી લેખકને જરૂર લાગી હોવી જોઈએ. એટલે એમણે એક ઘણી વિશિષ્ટ યોજના કરી. એક જ્ઞાની ગુરુનું નામ ‘સદાગમ’ આપ્યું. વસ્તુતઃ એ જ્ઞાનજ્ઞાનને પુરુષાકારે ગતાવનાર મહા પ્રાણ પુરુષ છે. તેની પાસે એ સ્ત્રી પાત્ર રજૂ કર્યા; એક વૃદ્ધા અને વિશાળ બુદ્ધિવાળી અંદરનું રહસ્ય સમજનાર પ્રજ્ઞાવિશાળા અને બીજી લોળી સાદી કુમારી અગૃહીતસંકેતા. જાતે એક પ્રાદાણી છે અને બીજી કુમારી રાજકન્યા છે. એમનો પરિચય કરાવી એ ગુરુમહારાજ પાસે હોય છે ત્યાં રસ્તા પર મોટો ડોલાહળ મચે છે અને એક ચક્રવર્તી અનુસુંદર ચોરને વેશે ત્યાં આવે છે (પ્ર. ૨ પ્ર. ૬). તે પોતાની વાર્તા રાજકુમારીના પૂછવાથી કહી સંભળાવે છે. એ ચોર તે ચક્રવર્તી છે અને તે સંસારીજીવ છે. બીજા પ્રસ્તાવના સાતમા પ્રકરણથી એ પોતાનું ચરિત્ર કહેવાનું શરૂ કરે છે તે આઠમા પ્રસ્તાવના પંદરમા પ્રકરણની આખરે પૂર્ણ થાય છે. એટલે પૃષ્ઠ ૩૦૦ થી ૨૦૦૪ સુધી એનું ચરિત્ર ચાલે છે. આવી રીતે ૧૭૦૫ પૃષ્ઠમાં ચાલેલું ચરિત્ર એ ગુરુકૃપાથી ત્રણ પહોરમાં પૂરું કરે છે. (જુઓ પૃ. ૨૦૦૪). મૂળ ગ્રંથમાં આ બાબતની શરૂઆતની હકીકત નીચે પ્રમાણે કહી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. જુઓ (પ્ર. ૨. પ્ર. ૬. પૃ. ૨૬૬)

પૃષ્ઠોઽગૃહીતસદ્ધકેતયા ! ‘ભદ્ર ! કતમેન વ્યતિકરેણ ગૃહી-
તસ્ત્વમેભિઃ કૃતાન્તસદૃશૌ રાજપુરુષૈરિતિ ।’

સોઽવોચત્ । ‘અલમનેન વ્યતિકરેણ । અનાખ્યેયઃ સ્વલ્પેષ
વ્યતિકરઃ । યદિ વા જાનન્ત્યેવામું વ્યતિકરં ભગવન્તઃ સદાગમ-
નાથાઃ । કિમાખ્યાતેન ? ।’

સદાગમેનોક્તં । ‘ભદ્ર ! મહત્કુતૂહલમસ્યાઃ । અતસ્તદપનોદાર્થં
કથયતુ ભવાન્ । કો દોષઃ ।’

સંસારિજીવેનોક્તં । ‘યદાજ્ઞાપયન્તિ નાથાઃ । કેવલં જનસમ-
ક્ષમાત્મવિહમ્બનાં કથયિતું ન પારયમિ । તતો વિવિક્તમાદિશન્તુ
નાથા ઇતિ ॥’

એટલે અત્યારે પાર્લામેન્ટનો સ્પીકર જેમ જેલેરી કહીયર કરાવે

તેમ સર્વ લોકો ત્યાથી ચાલ્યા ગયા માત્ર કયા કહેનાર, જે સ્ત્રીઓ સાલગનાર, કુમાર મુમતિ અને આચાર્ય ગુરુ-એટલા વાર્તા વળતે ત્યા રહ્યા પછી સ સારીજીવ કથા કહે છે, એના પશ્ચિમભણેના કાળ તો અનત છે, એક ભવ અને બીજા ભવ વચ્ચે અનેક ગળડપાટા વધ્યા છે અને ત સપ્રયોજન જતાવવામા આવ્યા છે

પૃ ૨૦૦૩-૪ મા એ જ સ સારીજીવ કહે છે કે-ગતુર્વાર્ગને ભેદીને મારી પામે સ્પૃષ્ઠ મત્રી આવી પહોંચે। પછી—

તત પ્રવૃત્તો મે વિમર્શઃ । યદુત કિમેષા મગચતી જલ્પતીતિ ।
તતશ્ચોદ્ધાપોદ્ધમાર્ગેણ ગવેષણ કુર્વતો મે સમુત્પન્ન જાતિસ્મરણ । સ્મૃતા
ગુણધારણાવસ્થા । તતસ્તદનુસારેણ વર્ધમાનશુભાવ્યવસાયસ્ય મે
સમાગત સદ્વૃધવયસ્યો વિનિર્જિત્યાત્મપ્રતિપક્ષમવધિજ્ઞાનાવરણં
તદ્વલેન દૃષ્ટા મયાસરયેયા દ્વીપસમુદ્રા । વિલોકિતોઽસરયેય એવ
મવપ્રપન્ન , પ્રાદુર્ભૂત સિંહાચાર્યકાલામયસ્ત ચતુર્દશપૂર્વપર્યન્તં સહા-
તિશયે સમસ્તશ્રુત, આકલિત પરિસ્ફુટ દવ નિર્મલસૂરિનિવેદિત
સમસ્તોઽપ્યાત્મસંસારવિસ્તાર । તદારાત્ પુનરસરયેયતયા દૃષ્ટ સા-
ક્ષાદેવનિજપરિભ્રમણવૃત્તાન્તઃ । તત પૂર્વોક્તેન કારણેન વિરચયેતથં
તસ્કરરૂપતયા બહિરપિ વિદ્યમાનમાત્માનં સમાગતોઽહમિહ સમં
મહાભદ્રયા । તદારાત્પ્રતીત એવ તે મદીયવ્યતિકર ।

આ વાક્યમા શ્રુતજ્ઞાનની હદ કેટલી હોય, આત્મપ્રત્યક્ષ અવધિ-
જ્ઞાનનો કેટલો વિષય હોઈ શકે, જાતિસ્મરણ જ્ઞાનમા વધારેમા
વધારે કેટલા ભવ યાદ આવે એ મળધી શાસ્ત્રગૈલીને જાગણ
અનુસરી અસખ્ય ભવની વાતો કહ્યા માટે અવધિ અને જાતિસ્મરણની
ચોજના કરી છે તેના વડે અસખ્ય દીપમમુદ્ર જોયા છે અને નિર્મળ-
સૂત્રને ખામ ગભૂમિ પર અનત કાળની વાતો યાદ કરાવવા લાવવા
પડ્યા છે (પ્ર. ૮ પ્ર ૬) આ યુક્તિદ્રાગ અનતકાળને મ કલિત
ક્યો છે બીજી પણ અનત કાળની વાતો યોડા કલાકમા કર્યા માટે
એક વધારે યુક્તિ કામે લગાડી છે આજળ વાચો (એ જ પૃષ્ઠ ૫૨)

તતો મદ્રે સુલલિતે ' મદનમહારીયમિતિ પ્રસર્પિતસ્નેહતન્તુના,
અત્યન્તમુધેયમદષ્ટપરમાર્યાં વરાકીતિ સજ્ઞાતરુઢ્ણાતિરેકેણ સર્વ-

સાગમગોચરવહુમાનેન ક્ષિપ્તકર્મવિલયતો ભવત્વસ્યાસ્તપસ્વિન્યાઃ
પ્રતિવોધ ઇતિ ભગવતોઽસ્ય સદાગમસ્ય પાદપ્રસાદાદિચ્છિલં મયેદ-
મવધારિતમિતિ સદાગમે વહુમાનમુત્પાદયતા સંક્ષેપેનાપ્યનન્ત-
તંયા પળ્લમાસીકકથનીયો ભગવન્માહાત્મ્યાદેવ પ્રહરત્રયેણૈવ નિવે-
દિતોઽયમગૃહીતસદ્ધૃકેતે ઇત્યુલ્લપતા મયા કુતૂહલપરાયૈ ભવત્યૈ
સ્વયમપિ સંવેગોપાત્તેન સમસ્તોઽપ્યાત્મશ્રમણપ્રપન્નઃ ।

અગૃહીતસંકેતાને ઉદ્દેશીને, એ મહનમંજરી હોવાથી એના
ઉપર પ્રેમ લાવીને અનુચુંદર ચક્રવર્તી ચારને રૂપે કહે છે કે-આખી
વાર્તા જે રૂપે કહેવાઈ છે તે કહેતાં છ માસ થાય તે સદાગમની
કૃપાથી ત્રણ પહોરમાં-નવ કલાકમાં પૂરી કરી. એટલે કે પૃ. ૩૦૦
થી ૨૦૦૪ સુધીની વાર્તા નવ કલાકમાં કહી. આ રીતે આખી વાર્તા
નવ કલાકમાં કહેવાઈ છે. સદાગમની કૃપાની જાણતનો સ્વીકાર કરવામાં
સંકોચ થાય તેમ નથી. એક વાર્તા સપાટાલેર કહેવામાં આવે તો સમય
ટૂંકો થાય છે, પણ ૧૭૦૦ પૃષ્ઠ ભાષાંતરનાં રોકે તેટલો કથાવિભાગ નવ
કલાકમાં વાંચી શકાતો પણ નથી, બોલવાનાં તો એક અક્ષર પછી જ
ખીજે અક્ષર બોલાય એટલે વધારે વખત લાગે છે. એ વાત ગમે
તેમ ખની હોય તે અત્ર વિચારવાની જરૂર નથી, પણ એક વાત બહુ
અગત્યની અત્ર નીકળે છે અને તે એ છે કે અનંત કાળની વસ્તુને
ઘણા મર્યાદિત સમયમાં ચિત્રપટ પર રજૂ કરવામાં લેખકશ્રીએ
જાતિસ્મરણજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને નિર્મળકેવળીમહારાજનો ઉપયોગ
કર્યો છે. એમ જો ન કરવામાં આવે તો આ ચિત્ર અશક્ય હતું.
જાતિસ્મરણમાં પણ અસુક જ ભવો દેખી શકાય, પણ અનંત
કાળનું જ્ઞાન કૈવલ્ય વગર અશક્ય છે. આ શાસ્ત્રસંપ્રદાયની વાતનો
વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અનંતકાળની વાત સંસારીજીવના
મુખમાં મૂકી છે અને સદાગમની કૃપાથી નવ કલાકમાં કહી છે.
આપણે છ માસ માનીએ તો પણ વાતને એવી ટૂંક સમયમાં
લાવવાની જાસ જરૂર કાળની નજરે તેમને લાગી જણાય છે એટલે
તેના ‘માહાત્મ્ય’ ની વાર્તા પણ કરી નાખી.

આવી રીતે અનંત સમયને ગૂંથવામાં તેમણે કળા વાપરી છે,
અને તે કળા ઉપરના વાક્યમાં જરાબર વ્યક્ત થાય છે.

ખૂદ કયામાં સમયવિધાન ચાલુ પદ્ધતિએ હોય તે સખધમા ખામ ધ્યાન ખેચવા જેવું લાગતું નથી ચાલુ રીતે પ્રત્યેક પ્રસ્તાવને પગપગ સ્વતંત્ર ગણીએ તો પછી ખામ વિચાગ્ણીય નૂતનતાનો પ્રશ્ન ગહેતો નથી

૪. મહાન સત્યો : અર્થાતરન્યાસો—

શ્રી મિદ્ધર્ષિની લેખનકળામાં અનુલવના પગિણામો બહુ મુદ્દ, તલસ્પર્શી અને યોગ્ય શબ્દોમાં મૂકાયા છે પ્રાચીન લેખકોની યેક્ષીમાં એ એક પ્રમાદ હતો કે તેઓ પોતાના અનુલવના ઉદ્દગારો બહુ મચોટ લાપામાં મૂકતા અને એ સત્યો એવા હોય કે એમાં અપવાદ ન સંભવે એવા કહેવન જેવા થઈ ગયેલા પ્રત્યક્ષને અર્થાતરન્યાસ ચાલુ કાર કહેવામાં આવે છે આવા મહાન સત્યો અને નવ કલાકમાં અનુલવના ઉદ્દગારો આખા ત્રયમાં એટલા છે કે એનું પત્રક આપવું અશક્ય છે લાપાતમાં તે વાલુ ખરું પલાડ-બાડા અદ્ભુત છાપ્યા છે બહુ યોડા નમૂના અત્ર ગ્લૂ ઢગી બાકીનું ત્રયવાચન પગ છોડીએ એ વાક્યોને ઉપયુક્તા (પ્રત્યક્ષને અનુરૂપ) વાક્યો કહેવામાં આવે છે

પ્રસ્તાવિરહિત કાર્યે નારમેત વિચક્ષણ ।

નીતિપૌષ્પયોર્યસ્માત્પ્રસ્તાવ કાર્યસાધક ॥

હાલો માણસ અવનગ વગર ડોઝ પલુ ડામ ઢી ગરૂ કરતો નથી, લગ્ન કે નીતિ અને પુરુષત્વનો અવનગ જે બગાડ ડામ સાંપી આપે છે (પ્ર. ૫ પ્ર ૧૬ પૃ ૧૩૦૬)

યત્કૃત્ય સદનુષ્ઠાન તદ્દ કુર્વન્તિ મૂઢકા ।

વારિતા અપિ કુર્વન્તિ પાપાનુષ્ઠાનમવસા ॥

મૂઢો કૃત્વા યોગ્ય મારુ અનુષ્ઠાન કરશે નહિ અને તેમને વાગ્ગો-અટકાવશે તો પણ પાપ અનુષ્ઠાન કરશે કરશે (પૃ ૧૨૮૭)

સમાનશીલ્પ્યમેનેષુ સમ્યમ્

સમાન વર્તન અને સરખા વ્યવનવાજાને જે દોસ્તી વાય છે (૩-૧૬. ૫૨૫)

મરિષ્યામો મરિષ્યામ इत्येवं भावनापराः ।
मुधैव जीवितं हित्वा म्रियन्ते सत्त्ववर्जिताः ॥

મરી ગયા, મરી ગયા—એવા વિચારથી ભય પામ્યા કરનારા જીવો!
સત્ત્વ વગરના થઈને નકામા જીવનનો પણ ત્યાગ કરી ખેસે છે.
(૪-૧૫. ૮૭૪)

यदा येनेह यल्लभ्यं शुभं वायदि वाशुभम् ।
तादवप्नोति तत्सर्वं तत्र तोषेतरौ वृथा ॥

પ્રાણીને જ્યારે આ દુનિયામાં અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની જ
હોય છે તે વસ્તુ સારી અથવા ખરાબ ગમે તેવી હોય પણ તે વખતે
તે તેને જરૂર મળે છે; માટે તે સંબંધમાં સંતોષ ધારણ કરવો કે
અસંતોષ ધારણ કરવો એ તદ્દન નકામો છે. (૪-૪. ૭૩૬)

भयं हि तावत्कर्तव्यं यावदन्तो न दृश्यते ।
प्रयोजनस्य तत्प्राप्तौ प्रद्वर्तव्यं सुनिर्भयैः ॥

જ્યાં સુધી આપણા કામનો છેડો ન દેખાય ત્યાં સુધી જ ખીક
રાખવી, પણ જો એક વખત પ્રયોજન જ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પછી
જરા પણ ખીક રાખ્યા વગર ઘા કરી નાખવો (૮-૬. ૧૬૪૩).

प्राप्य चिंतामणिं नैव नरो दारिद्र्यमर्हति ।

એક વાર ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત થઈ જાય પછી તેને દુનિયર
પ્રાપ્ત થતું જ નથી. (૫-૧૦. ૧૨૧૭)

भवत्येव हि सद्गुरुणामपि निष्फलतया
कुपात्रगोचरो महाप्रयासश्चित्तखेदहेतुः ।

કુપાત્ર પ્રાણીને ઉપદેશ આપવા માટે મોટો પ્રયાસ કર્યો હોય
છતાં તે નિષ્ફળ થતો જણાય ત્યારે સદ્ગુરુને પણ ચિત્તમાં તે ખેદનું
કારણ થાય છે. (૨-૫. ૨૮૨)

सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ।

સર્વ બાબતનો આધાર સત્ત્વ ઉપર છે. (૫-૨. ૧૧૬૦)

વિચિત્રરૂપાઃ પ્રાણિના ચિત્તવૃત્તયઃ ।

પ્રાણીઓની ચિત્તવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે (૬-૩ ૧૪૬૩)

સર્વં हि महता महत् ।

મોટાનું સર્વ મોટું જ હોય છે (૮-૧૦ ૧૯૬૧)

यो हि दद्यादपात्राय संज्ञानममृतोपमम् ।

સ દાસ્ય. સ્યાત્ સતા મધ્યે ભવેદ્જ્ઞાનર્થમાજનમ્ ॥

જે અમૃત સમાન જ્ઞાનને યોગ્ય ન હોય તેવા કુપાત્રને જ્ઞાન આપે છે તે લોહોમા હાત્રીને પાત્ર થાય છે અને અનર્થ સહન કળવાને લાયક બને છે (૪-૨ ૭૧૬)

आत्मस्तुति, परनिन्दा पूर्वकीडितकीर्तनम् ।

વિરુદ્ધમેતદ્રાજેન્દ્ર ! સાધૂના ગ્રયમપ્યલમ્ ॥

પોતાના વખાણ, પાગલની નિન્દા અને પૂર્વ કાળમા પોતે કીડા કરી હોય તેની યથા સાધુને કળવાની મનાઈ છે (૪-૬ ૭૬૧)

सर्वं दुःख परायत्त सर्वमात्मवशं सुखम् ।

વહિશ્ચ તે પરાધીન સ્વાધીનં સુખમાત્મનિ ॥

જેમા પાગલ ઉપર આધાર ગળવો પડે તે સર્વ દુઃખ છે અને પોતાને કળતે હોય તે સર્વ સુખ છે, ગહારનું તે પરાધીન છે, પોતામા હોય તે સ્વાધીન છે (૮-૭ ૧૭૪૬)

को हि हस्तं विना भुङ्क्ते पुरोवर्त्यपि भोजनम् ॥

પાત્રે ભોજન આવીને પરેડુ હોય તો પણ જો પ્રાણી પોતાનો હાથ ન ચલાવે તો ભોજન ખાઈ ચડતો નથી (૭-૬ ૧૭૦૧)

આવા દાખલાઓ વધારે ટાકવા હોય તો ઝોછામા ઝોછા પાચમે નીકળી આવે કહેવાની મતલબ એ છે કે લેખક પોતે ઘણા અનુભવી, પોતે દુનિયાને સાગી ગીત જોયેલી અને જોયેલ વાત મગદી બતાવી શકે તેવી આવડતવાળા છે એટલે એમના આખા અવન્યા અનુભવના ઉદ્દેશારો અને મહાન સત્યો ઠાન ઠામ નજરે પડે છે અને તે એવી માગી ગીતે વહેચાઈ ગયેલા છે કે જ્યારે વાંચીએ ત્યારે

અપૂર્વ આહ્વાદ બતાવ્યા વગર રહે નહિ. આવાં સત્યો સામાન્ય લેખક લખી શકતા નથી અને લખે તો અન્યના ઉતારા અથવા પયાંય શબ્દો હોય છે. મૌલિકતા એ તદ્દન જુદી જ ચીજ છે અને આ મહાન સત્યોની બાબતમાં પણ બીજી અનેક બાબતની પેઠે ગ્રંથકર્તાની મૌલિકતા જરૂર જણાય આવે છે.

આવાં વચનોનો કાંઈક સંગ્રહ શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ સીરીઝવાળી ઉપમિતિની છાપેલી પ્રતમાં ઉપોદ્ધાતમાં નાના પાયા પર થયો છે તે યોગ્ય છે. પણ એવા ઉપયુક્ત વચનો આખા ગ્રંથમાં એટલા છે કે એનો એક જુદો સંગ્રહ જ થાય. અત્ર તેનો સંગ્રહ કરવાનો ઉદ્દેશ નથી, નિર્દેશ લેખકની કળાવિશિષ્ટતા અને મૌલિકતા બતાવવાનો છે. કોઈ સહુદય વાંચનારે મૂળ અને અવતરણ પરથી એવો સંગ્રહ કરી ભાષાંતર સામે જ હોય તે રીતે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે.

કળાની નજરે આવાં મહાન સત્યોનો ઉપયોગ ઘણો મોટો છે. એક હકીકત કથારૂપે કહી જવી તે અન્ય વાત છે અને તેની સાથે ત્રણ કાળમાં અબાધત સત્યોને સંકળી લેવા એ તદ્દન જુદી વાત છે. કથા વાર્તા કરવામાં ખાસ કળાનો ઉપયોગ નથી, પણ અનુભવના પરમ સત્યોને અતિ સંક્ષેપમાં મૂકવા એમાં બહુ વિશાળ જ્ઞાન, અવલોકન અને ભાષા પરના કાબૂની જરૂર પડે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિની કળા આ મહાન સત્યોને અંગે અસાધારણ છે અને પ્રત્યેક સત્યો આરપાર નીકળે તેવા ચોખખા અને સચોટ છે. મહાન લેખક અને કળાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિને ચિતરવા માટે આ એકજ હકીકત બહુ અગત્યની ગણાય.

આ મહાન સત્યોની બાબતમાં તેના અંતરમાં નીચેની વિગતોનો સમાવેશ થાય છે.

- (a) જનોક્તિ. (Proverbs.)
- (b) લોકવાદ. (Generalizations.)
- (c) અર્થાન્તરન્યાસો. (Universal truths.)
- (d) અનુભવના ઉદ્ગારો. (ઉપદેશની પદ્ધતિઓ.)
- (e) મહાન ઉપદેશો. (આચાર્યાદિના મુખે.)

આ સર્વનાં જે કડો દાખલાઓ મળશે અને પ્રત્યેકમા મૌલિકતા, નૂતનતા અને કળા દેખાશે એ શોધવાનો પ્રયાસ કરવામા પણ ભારી મળત છે, મોજ છે, જ્ઞાનચર્યા છે આ અતિ આનંદદાયક વિષયની શોધ ઉદ્યોગી વાચક ઉપર ગળી કળાકાર તરીકેના ખીન્ન મુદ્દા તરફ વળીએ

૫ અવાંતર કથાઓ—

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને પ્રત્યેક આશ્રવ, ઇદ્રિય અને મનોવિકાસને ચર્ચવા હતા, એમના અનિષ્ટ પરિપાકો બતાવવા હતા, એટલા માટે તેઓએ અવાતર કથાઓનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે વાર્તામાથી વાતા અને તેની અદ્દ વાર્તાની પદ્ધતિ તેમણે સ્વીકારી પોતાનું ઢાર્ય કર્યું છે એમ ન કરે તો એમનો અનંત વિષય હોઈ તેઓ પોતાનું ઢાર્ય પાઠ પાડી રહે તેમ નહોતું, આથી તેમને અવાતર કથાઓનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર જ હતી એને અગે તેઓએ નીચેની કથાઓ કહી છે

૧ સર્વથી મુખ્ય તત્ત્વ તરીકે તેમણે પાચે ઇદ્રિયોની કથા કરવા સારુ લખાણ અતઃકથાઓ બેડી પ્રત્યેક ત્રીજા-ચોથા-પાચમા-છઠ્ઠા અને સાતમા પ્રસ્તાવને દીધાવ્યો અને તે માટે નીચેની કથા ઢરી

(a) ત્રીજા પ્રસ્તાવમા સ્પર્શનનું સ્વરૂપ બતાવવા બાબ, મધ્યમ અને મનીષીની કથા કહી (પ્ર. ૩ થી પ્ર. ૧૮ સુધી) એ જ્યાં વિદુરના મુખમા મૂકી અને સમાગીત્વ નંદિવર્ધને માલગી એમા અકુશળમાળા, મામાન્યરૂપા અને શુભસુદરી-ને યોગિની જેવી શક્તિવાળી બતાવી અને પ્રતિબોધકાચાર્યને ઢ્યાસ્વામી બતાવ્યા, ત્યારે ઉગ્રાન મોહવિલય બન્યું

(b) ચોથા પ્રસ્તાવમા રસનાનું સ્વરૂપ બતાવવા લલિત ઉદ્યાનમા વિચક્ષણને જડતું ચગ્નિકહેતા પ્રકર્ષ અને વિમર્શને ભવચક્રનગર તરફ મોકલી અદ્ભુત નવલકથા કહી દીધી એમા ખુદ્ધિદેવીનો

ભાઈ વિમર્શ અને દીકરો પ્રકર્ષ કમાવ કરે છે. એમાં ચિત્ત-
વૃત્તિ અટવી અને સાત્ત્વિકમાનસપુર પ્રધાનસ્થાને આવે છે
અને વિચક્ષણ પોતે જ આચાર્ય-સ્વામી બને છે. એ આખી
વાર્તા રિપુદારણના પિતાને કહી ત્યારે રિપુદારણ બાબુમાં
ઝેઠો હોય એમ જણાય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૬. પૃ. ૧૧૧૫.)

(c) પાંચમા પ્રસ્તાવમાં દ્રાણુનું સ્વરૂપ બતાવવા બુધ અને મંદનું
ચરિત્ર બુધાચાર્ય કહી સંભળાવે છે (પ્ર. ૧૭-૧૮-૧૯.) એ
ચરિત્ર વિમળને ઉદેશીને કહ્યું ત્યારે સંસારીશુભ-વામદેવ
હાજર હતો. (પૃ. ૧૩૨૭.)

(d) છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ બતાવતાં છ પ્રકારના પુરુષો
પૈકી બીજા અધમ નામના પુરુષનો ઉપયોગ કરી ઘણી ટૂંકી
હકીકતદ્વારા માત્ર એક જ પ્રકરણમાં (પ્ર. ૧૨) એ ચરિત્ર
પૂરું કરી દે છે. સંકેત સમજી ગયેલા શ્રોતા પાસે નકામી
વાતો ન કરવાનો આ નમૂનો છે.

(e) સાતમા પ્રસ્તાવમાં શ્રુતિ ઈન્દ્રિયના સ્વરૂપમાં કોવિદ અને
બાલિશની કથા રસથી કરે છે. આમાં પૂરું એક આખું પ્રકરણ
પણ લીધું નથી; (પ્ર. ૧૨.) છતાં કિન્નરમિથુનના ગાન
વાંચનારને કાનમાં પણ વાગ્યા વગર નહિ રહે.

એ પાંચે કથા વખતે મૂળ પુરુષ મુખ્ય પાત્ર (Hero) હાજર છે
અને તેણે જે સાંભળ્યું હતું તે તે કહી બતાવે છે. આ રીતે એ
કથાઓ તેના મુખમાં મૂકીને તેમને પ્રસ્તુત બનાવી છે.

૨. મિથુનદ્વય અંતરકથા (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬ અને ૭) કોઈ
બાબતમાં વહેમ પડે તો સમય પસાર કરવો. સમય સર્વ ધુંચવણનો
નીકાલ કરી આપે છે.

૩. ભૌતાચાર્ય કથા. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦) કથા ચાલતી હોય
ત્યારે તેનો કોઈ ભાગ ન સમજાય તો તુરત ખુલાસો પૂછી લેવો
જેથી કાંઈ ગોટાળો ન થાય. પ્રકર્ષના મુખ પરથી લાગ્યું કે વિમર્શ
કથા કહેતા હતા ત્યારે ભાણેજ સૂપ હતો એટલે આ મજાની
અંતરકથા તેની જાગૃતિ માટે કહી.

૪ વેદ્યહલ કથા (પ્ર. ૪ પ્ર ૧૦) અકરાતીઆ રાજકુમારની કથા કહી તે પગથી ચિત્તવૃત્તિ અટવી આદિનું આતર ખાદ્ય સ્વરૂપ અને તેની વિગતો સમજાવી

૫ બકરશુર કથાનક (પ્ર. ૫ પ્ર ૧૫) મહામોહાદિને યવા-સ્વરૂપે જાણવા છતા લોકો શા માટે યોગ્ય ગ્સ્તો લેતા નહિ હોય તેવા પ્રશ્નના જવાબમાં બુધસૂઝિ ધવળરાજ પામે આ બહુ સુદર વાર્તા કહે છે એની આદે પાકાની લીખ, મોળમાં પ્રકરણમાં તેનો ઉપનય અને પછી તે ૪ પ્રકરણમાં ઉત્તરકથા ખાસ ધ્યાન ખેંચવા લાયક છે.

૬ પદ્મપુરુષકથાનક (પ્ર. ૬ પ્ર ૧૦ થી ૧૫) અતર ગ લોકોનું પગિણ બતાવનાર આ અફલુત કથા છે એને બીજી રીતે અન્ય સાધુઓ જુદી પણ લખી છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫૫૭ ની નોટ) આ અગ્નિ અનેક રીતે અને અનેક દષ્ટિગિન્દુથી વિચારવા યોગ્ય છે. એ પર આગળ પાછળ આ ઉપોદ્ધાતમાં નોટ આવશે

૭ છ મુનિના વૈગય પ્રસંગો એ છએ કથાઓ ૪ છે (પ્રસ્તાવ સાતમો), તેમાં પણ નીચેની અવાતર કથાઓ ખાસ નોંધવા લાયક ગણાય

(a) પાત્ર કુટુંબીઓનું લોજન (પ્ર. ૭ પ્ર ૫)

(b) ચાર વ્યાપારી જ્વાનક (પ્ર. ૭ પ્ર ૬ ૭)

(c) મસાર બતર (પ્ર. ૭ પ્ર ૮ ૯)

૮ વૈદ્ય જ્વાનક (પ્ર. ૮ પ્ર ૨૦) ધ્યાનયોગની વિશિષ્ટતા, અનુષ્ઠાનોની નિમ્નતા અને લેદ હોવા છતા સર્વ દર્શનોની સાધ્ય એકતા પર અતિવિચારણ બુદ્ધિનું દહાન્ત છતા એ ઠાગ નૈનદર્શનની વ્યાપકતાનિદ્ધિ

એ તો મુખ્ય અનાતર કથાઓ વર્ષ તેમાં કથામાં કથા અને તેની અદર કથાઓ આવે છે કોઈ કોઈવાર આ હરીજત લક્ષ્યમાં ન રહે તે જ્ઞાન નોટમાં કથા ડીએ તે જણાવવું પડ્યું છે આદરેલી કોઈ પણ કથા લેખક અધૂરી હોય નવી, કોઈ કથા અદર અદર પુરવાઈ ગઈ નવી અને કોઈ પણ પાત્રને અન્યાય થયો લાગતો નવી.

એ ઉપરાંત સાત વ્યસનીની વાતો ચાથા પ્રસ્તાવમાં કહી છે તેને એક રીતે અંતરકથા કહી શકાય, પણ હું એને અંતરકથામાં ગણતો નથી. એ તો લવચકના કૌતુકોમાં વાર્તાના પ્રવાહમાં જ આવી જાય છે.

વાર્તાઓમાં અંદર અંદર નાનું દૃષ્ટાન્ત આવે તેને આમાં ગણવામાં આવતું નથી. અત્ર વક્તવ્ય મુખ્ય અવાંતર વાર્તાને અંગે છે.

એમાં લેખકની કળા એ છે કે એ પોતાનો કહેવાનો મુદ્દો દૂંડા શબ્દોમાં કહી દે છે અને કોઈ પણ વિષયને નિરસ થવા દીધા વગર એ પોતાની હકીકત કહ્યે જાય છે અને મૂળ વાર્તાને જરા પણ ક્ષતિ ન આવે તે પ્રકારે એ વાર્તામાં વાર્તા અને તેમાં વાર્તા કરી પાછો સર્વનો મેળ મેળવી શકે છે. એક દાખલો આખી આ વિષય પૂરો કરીએ.

ચાથા પ્રસ્તાવમાં (પ્ર. ૧૦) શાંતિશિવ-લૌતાચાર્યની કથા આલે છે. શાંતિશિવને જ્યારે એનો શિષ્ય કોરડા મારતો હતો અને આચાર્ય આરડતા હતા (પૃ. ૮૧૬) ત્યારે આપણે ક્યાં છીએ એ વિસરી ન જઈએ. એ વાત પ્રકર્ષને જાગૃત કરવા વિમર્શ કહે છે, એ આખી વાર્તા રસનાનો ખેલ બતાવવા-વિચક્ષણસૂરિ નરવાહન રાજ સમક્ષ કહે છે, એ આખી વાર્તા સંસારીજીવ સદાગમ સમક્ષ કહે છે. પ્રથમ વાતનો મેળ એ પ્રકરણને અંતે મળે, બીજી વાતનો એ પ્રસ્તાવના ૩૮ માં પ્રકરણમાં મળે અને ત્રીજી વાતનો આઠમા પ્રસ્તાવના દ્વિતીય વિભાગમાં મળે. આવી રીતે લેખકે લાંબી વાતા કરી છતાં કોઈ પણ જગ્યાએ ઘુંચવણ કે ગોટાળો થયો નથી. કળાની દૃષ્ટિએ વાર્તાના કહેનાર તરીકે દૃષ્ટાન્તથી વાર્તા ખીલવવાની પ્રણાલિકા હિંદમાં પ્રચલિત છે અને એ પદ્ધતિ બહુ ઉપયોગી અને પરિણામ ઉત્પન્ન કરનાર ગણાય છે. મુખ્ય આધાર તો કથા કહેનાર પર રહે છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિની અવાંતર કથાઓ સચોટ, મુદ્દાસરની અને લાધાની પસંદગીમાં ઉત્તમોત્તમ જણાઈ છે. તેઓ પોતાને કહેવાનો વિષય ભરાબર ઝળકાવી શકતા હતા, નચાવી શકતા હતા અને વાતને જમાવી શકતા હતા. કળાની દૃષ્ટિએ અવાંતર કથાઓનો ઉપયોગ અને પ્રયોગ તેઓ સફળ રીતે કરી શક્યા છે.

૬. મનુષ્યના પ્રકાર—

આ મુદ્દા પર નીચેની હકીકતો વિચારવા યોગ્ય મને માલૂમ પડી છે. તેના નામનિર્દેશ કંઈ બાકીની હકીકત વાચનાગ્ના વિચાર પગ છોડીશ.

૧ ઔષધના અધિકારી જીવોના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા સુસાધ્ય, કૃતજ્ઞસાધ્ય, અસાધ્ય, (પીઠળ ધ વિભાગ ૩૦ પૃ ૩૪-૩૫) ઉપનય (પીઠળ ધ પૃ ૧૭૫-૮૦) ઘણું મનન કરીને સમજવા યોગ્ય આ હકીકત છે એના અધિકારનિર્ણયનો પ્રણય અફસુત છે આ આખો વિચાર કળામય છે અને સાથે ખૂબ પ્રાધિક છે એ આખા ઉદાહરણ છે અને સાથે મહાકવિને એણ આપે તેવો ચિતગયો છે

૨ ત્રણ કુટુંબો (પ્ર. ૩ પ્ર ૩૨) એ અતરંગ કુટુંબો અને એકે બાહ્ય. અતરંગ કુટુંબ સ્થિર છે અને બાહ્ય અકર લગ્યા કંઈ છે બાહ્ય કુટુંબ અસ્થિર અને કંઈ અકરના કુટુંબ માથી એકને પોષવાની અને બીજાને ફગ કરવાની જરૂર અને તે પ્રમાણે કરીને ત્રીજા બાહ્ય કુટુંબનો ત્યાગ કરવાના પગિણામ દીક્ષા સળધી અત્યારે ચર્ચાતા સવાલ પગ સ્પષ્ટ પ્રકાશ નાખનાર આ અતિ મહત્ત્વનું પ્રકરણ મનુષ્યસ્વભાવને ખગ આકારમા ચિતરે છે.

૩ ચાર પ્રકારના પુરુષો (પ્ર. ૩ પ્ર ૧૨) એક ધર્મિયને અગે (સ્પર્શન) મનુષ્યો વર્તન કેવા પ્રકારનું કરે છે તે પર લવજ તુ, મનીષી, મધ્યમજુદિ અને બાળના અસ્થિર ઉપગથી ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય પુરુષ પગ પ્રખર વિવેચન આ આખું પ્રકરણ ઘણું સુદર ચિતગયું છે, અકુશળમાળા, સામાન્યરૂપા અને શુભસુદગી એમા કમાલ કરે છે અને લવજ તુનું વર્તન આશ્ચર્ય-મુગ્ધ કરે છે

૪ પદ્મપુરુષકથાનકે છઠ્ઠા પ્રસ્તાવના પ્રકરણ ૧૦ થી ૧૫, એમા નિકૃષ્ટ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને વરિષ્ઠને એક એક વર્ષનું ગત્ય આપી તેમણે તે ગત્ય કેવી રીતે લોગવ્યું અને પગિણામે બાપા કર્મપગિણામે એમને વર્ષની આખરે ૫ કલ્પ એ હકીકત મનુષ્યપ્રકાર બતાવવામા ભારે કળા બતાવે છે એ છ પ્રકાર એવા વિશાળ છે કે એમા કંઈ મનુષ્ય બાકી રહેતો નથી

ઉપરાંત ચારિત્રરાજ અને મોહરાજના સુદ્ધો, નાની પજવાણીથી છેવટની ખૂનખાર લડાઈ, બન્નેના સલામંડપો અને માંડવાઓ એ સર્વ મનુજગતિમાં રાખીને મનુજગતિની મહત્તા બતાવી છે અને એનો ઉપયોગ ન આવડે તો ત્યાંથી પાપીષિંજર (નારક) સ્થાનમાં કેવી રીતે જવું પડે છે એ બતાવી મનુષ્યોને તેમના યોગ્ય સ્થાન આપ્યું છે.

મનુષ્યોના આ પ્રકારો ચિતરવા ઉપરાંત તેમના દરેક પાત્ર મનુષ્ય-સ્વભાવની વિચિત્રતા, નબળતા, વિશિષ્ટતા, અને અધમતા બતાવનાર છે.

આ સર્વમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ બહુ જળરી કળા વાપરી છે. ઉપરના દરેક પાત્ર પર અત્ર વિવેચન કરવું પ્રસ્તુત ગણાય, પણ બિનજરૂરી છે. વાંચનાર અંતમાં પ્રવેશ કરે એટલે એને પોતાને જ આ સર્વ બાબતનો ખ્યાલ આવી જવો જોઈએ અને આવશે એવી કળાપૂર્ણ રચના શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિની છે.

આ સર્વ બાબતો ઉપરથી કળાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ કેવું મહાન સ્થાન ભોગવે છે તે પર જરૂર ખ્યાલ આવશે. એમણે કળા તાણીએથીને વાપરી નથી, પરાણે ઠસાવી નથી, પણ એના લેખમાં જ એવો ચમત્કાર છે કે એમાં કળા સર્વત્ર ડોકિયાં કર્યા જ કરે. મનુજગતિને પ્રાધાન્ય આપવામાં જે લેખકે કળાવિધાન કર્યું હોય તે પછી કળાને પૂરતો અવકાશ આપ્યા વગર કેમ રહે ?

આ રીતે પાત્રાલેખનમાં કળા છે, સ્થાનનિર્માણ અને વર્ણનમાં કળા છે, સમયનિર્ણયમાં કળા છે, મહાન સત્યો ભારે કળાથી બતાવ્યા છે અને મનુષ્યગતિને ખૂબ અપનાવવામાં ભારે કળા વાપરી છે. આ ઉપરાંત કળાકાર તરીકે એમની ઘણી બાબતો બતાવી શકાય તેમ છે. જેમનો વિષય અનંત વિશ્વ અને અંદરના સર્વ ભાવો હોય તે આવું પુસ્તક કઈ રીતે લખે એ જ મોટો પ્રશ્ન છે, પણ જ્યારે એના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં કળા દેખાય ત્યારે માત્ર સમુચ્ચય દર્શન કરાવી બાકી વિદ્વાન વાચકની શોધ પર છોડવું એ જ યોગ્ય છે.

હવે કેટલીક પ્રકીર્ણ-પરચુરણ બાબતો પર વિવેચન કરી ઉપોદ્ધાતનો આ વિભાગ પૂરો કરીએ.

પ્રકીર્ણ

૧. અનુસુદર : ઐતિહાસિક કે કલ્પિત ?

આ એક ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે કવાનાયક સસારીજીવ ઐતિહાસિક પાત્ર છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલ્પનાથી ઉપજતી કાઠેલ પાત્ર છે તે શોધવા માટે અવમા ૪ ઘણા પ્રયત્નો પ્રાપ્ત થાય છે નીચેના મુદ્દા વિચારવાથી આ નવાલ પર પ્રકાશ પડશે

લગભગ પ્રત્યેક પ્રાણીનું જીવન જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે, પ્રત્યેકનો વિકાસ અલગ હોય છે જેમ જે પ્રાણીના મુખ કે અવાજ એક સમજા હોતા નથી તેમ પ્રત્યેકનો જીવનક્રમ પણ અલગ જ હોય છે આપણે ખાવન પાનાનો ગળ્યો અનેક વાર રમ્યા હોઈશું, છતાં પ્રત્યેક વખત પાનાની ગોઠવણ એવી જુદી જુદી આવે છે કે એક વખત ગોઠવેલ ખાજી ખીજી વાગ આવતી નથી જ્યારે ખાવન પાનાના આટલી ચિત્રવિચિત્ર ચોજના થાય છે ત્યારે અનંત પ્રાણી, અનંત જ્વાનો, અનંત લાવો અને અનંત કાળની નજરે એના પરિવૃત્તો (permutations) કરીએ ત્યારે કાઈ પાર આવે તેમ નથી એમા વળી પ્રાણીના અદ્વના આસયો, મગજના ફાટા, સ્વભાવની નવીનતા, આશયની વિચિત્રતા વિગેરેની સાથે કંઈકની શક્તિ, કંઈકના ગોટાળા અને કંઈકની તાબેદાર વૃત્તિ વિચારીએ ત્યારે પ્રત્યેક જીવન એટલે એક મોટું ચરિત્ર સમજવું પડે વાસ્તવિક રીતે આપણે જોઈએ છીએ તે નાટક જ છે અને મનમા ન જોએ તો પણ કળૂલ કરવું પડે તેમ છે કે આપણે પોતે એ મહાન નાટકના એક પાત્ર છીએ, કાળપરિણતિદેવીને પગલે આવડનારા છીએ, લલિતવ્યતાના નચાવ્યા નાચનારા છીએ અને લાગ મળે ત્યારે અદરનો ઘણી જગી જાય તો આગળ ધપનારા છીએ પણ આપણી પ્રત્યેકની નિદગી જુદા પ્રકારની છે, આપણો વિકાસ અલગ પ્રકારનો છે, આપણા જીવનના પ્રયત્નો જુદા જુદા ધોરણે ચલાયલા છે અને પ્રત્યેક એક ખીબતી

બુદ્ધ તારવી શકાય તેવા હોઈ એક મહાઇતિહાસનું સ્થાન લે છે અથવા જીવનચરિત્રની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. એ ચરિત્ર કરુણામય કે પ્રેરણામય થાય, રસમય કે શોકમય થાય તે બુદ્ધી વાત છે; પણ પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચરિત્ર અલગ છે અને તે ચરિત્ર પણ અનેક ઉપયોગી હકીકત પૂરી પાડે છે.

પ્રત્યેક જીવનમાં આટલો બધો વૈધર્મ્ય હોવા છતાં એમાં કેટલાક સર્વસાધારણ તત્ત્વો છે, એને સામાન્ય મધ્યમ કોટિના જીવન ગણવામાં આવે તો એમાં એક જાતની એકતા ગાંઠી આવશે એટલે કે પ્રત્યેક જીવનના વૈધર્મ્યમાં સાધર્મ્ય છે, બહુ ઊંચા પ્રકારનું સુસાધ્ય જીવન હોય તે મરુદેવા માતાના જીવની માફક દોડતું સિદ્ધ થઈ જાય અને અતિ અધમ જીવન હોય તે કાઠવમાં રળાડ્યા કરે અથવા ચક્રીમાં પીસાયા કરે, પણ જરાયે ઉન્નત થાય જ નહિ. આ અસાધ્ય અને સુસાધ્ય વર્ગના જીવોને બાદ કરતાં મધ્યમ પ્રવાહ પર અનેક જીવો હોય છે જેઓના ઉપર કામકોઠાદિ અસર કરે ત્યારે તે નીચા ઊતરી જાય છે અને ત્યાગ, વૈરાગ્ય, પરોપકાર કામ કરે ત્યારે તે ઊંચે ચાલ્યા જાય છે. આવા જીવનાં જીવનવૃત્તો અલગ અલગ હોય છે, છતાં તેમાં એક પ્રકારની એકતા હોય છે. એ સ્વભાવમાં આવે ત્યારે આત્માનંદ કરે છે અને વિભાવમાં ચાલ્યો જાય ત્યારે ધન, સ્ત્રી ને પુણ્યગાનંદમાં રસ લેતો થઈ જાય છે, એ કષાયને વશ પડે તો ક્રોધી, માની, કપટી, લોભી બની જાય છે અને એ ત્યાગ કરવા જેસે તો માસખમણે માસખમણે પારણા કરવા લાગી જાય છે. આવા પ્રકારની વૈધર્મ્યમાં એકતા બતાવવાનો શ્રી સિદ્ધર્ષિનો ઉદ્દેશ હતો. તેઓ પ્રત્યેક જીવનમાં સિદ્ધતાની અંદર રહેલી એકતા બરાબર જોઈ શકતા હતા અને તે તેમને અનુસુંદરના ચરિત્રદ્વારા બતાવવી હતી.

મહાવિદેહના સુકચ્છ વિજયમાં આવેલી ક્ષેમપુરીમાં અહીં કહી છે તે પ્રમાણે વાર્તા કહેવાણી હશે કે નહિ, સુલલિતા અને મહાસદ્રા ત્યાં હશે કે નહિ અને ચક્રવર્તીએ ચોરનો વેશ કાઢ્યો હશે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપરના મુદ્દાથી વિચારીએ તો લગભગ નકામો થઈ જાય છે. આખી દુનિયાનો પ્રપંચ બતાવવા માટે કોઈ વ્યક્તિગત જીવનું ચરિત્ર તો લેખવું જ પડે. એમાં જેનું નામ આખું હોય તે જ

નામનો જીવ હતા કે નહિ એવો પ્રશ્ન ન સહવે, પણ એમા જે વર્ણન કર્યું છે તે સર્વ જીવોને-ધણાખરા જીવોને લાગુ પડતુ છે કે નહિ એ જ જોવાનુ રહે છે આ દૃષ્ટિથી વિચારતા ઉપરનો પ્રશ્ન અસ્થાને છે અનુમુદરના ચન્નિદ્વારા મધ્યમ પ્રવાહના જીવોનુ ચરિત્ર સાધર્મ્ય નજરે અત્ર કશુ છે હવે પુસ્તકમા આત્મ-પુરાવા આ પ્રશ્નને અગે શા છે તે જોઈએ

(a) પ્રથમ પ્રસ્તાવની પ્રસ્તાવના કરતા લેખક મહાશયને રૂપક કવાને અગે અતરંગ લોકોના જ્ઞાન, જોલ્યાલ, ગમનાગમન, વિવાહ, સગપણનો બચાવ સૂત્ર ચિદ્વાતના દૃષ્ટાતથી કવો પડ્યો છે (પૃ ૧૧) તે પરિસ્થિતિ એટલુ તો જરૂર પતાવે કે અનુમુદરની કથામા અતરંગ કથાઓ છે તે તા શ્રી સિદ્ધર્ષિએ જ બનાવેલી છે એવા પ્રકારનો બચાવ ડરવાનુ કાણુ એક માથી બનેલી વાર્તા લખી જનારને સહવે નહિ એમને એક નવીન પ્રકારની રેખા દોરવી હતી, વાર્તાનો નવો જ પ્રકાર દાખલ કવો હતો અને તે વાત બગબગ ગણાય તો આખી વાર્તા કલ્પિત હો કે નહો, પણ અદ્વૈતા ઈદ્રિયો, કથાઓ અને મોહરાજનુ લક્ષક, ચારિત્રગતના લક્ષકની લડાઈ વગેરે વાતો તો એમની બનાવટની જ ઘટે અને એ વાર્તા જ ખરી વાર્તા હોઈ બાકીના પ્રશ્નને નિર્વ્યાક કરી દે છે

આ કથામા અતરંગ લોકોના જ્ઞાન, અસ્પરમ જોલ્યાલ, ગમનાગમન, વિવાહ સગપણ જ બહુધા આવે છે અને તેને લેખકે પોતે જ ' સત્કલ્પિત અનુમાન ' કહેલ છે એટલે મોટા ભાગની વાર્તા તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના મગજમાથી જ નીકળેલી છે એમ એમના શબ્દોમા જ કહી શકાય

(b) બીજો એક મુદ્દો ત્રધને છેડે મળી આવે છે પૃ ૨૦૮૦ મા લખે છે કે રૂદ્રમનન્તમવધ્રમસૂચક, મલ્લવશાદનુસુન્દરચેદિતમ્ । યદિહ જાતમત પરિકીર્તિત, મતિવિકાસનકારી મુદેહિનામ્ ॥ એ અને એના પછીના ત્રણ શ્લોકમા એ વાત કગી છે કે આ ત્રયમા અનુમુદરનુ ચેદિત કહેવામા આવ્યુ છે તે પ્રાણીઓની બુદ્ધિના વિકાસને માટે છે, વિકાસ કરે તેવુ છે પણ તે પ્રમાણે સર્વ

પ્રાણીને થાય એમ સમજવાનું નથી. આ શ્લોકમાં જે અર્થસૂચક શબ્દો છે તે ધુન્ધવણ કરે તેવા છે. ‘ મતિવિકાસનકારી ’ એટલે છે એટલે બુદ્ધિનો વિકાસ કરનાર છે એ એનું કાર્ય લઈએ તો બુદ્ધિ વાત છે, પણ એ ઉદ્દેશથી લખાયું હોય તો કલ્પિત હોઈ શકે, પણ રૂઢ જાતમ્ એમ લખ્યું છે એટલે જાણે જેવું બન્યું તેવું લખ્યું છે એવો ભાવ નીકળે. આ જાતમ્ શબ્દ ઘણી ધુન્ધવણ ઊભી કરે છે. એનો અર્થ એમ થાય કે ચરિત્ર બનેલું હોવું જોઈએ.

(૮) છેલ્લા પ્રકરણમાં અનુસુંદર અને મહાભદ્રા માટે જે શબ્દોમાં વાત કહી છે તે જોતાં ચરિત્ર બનેલું ઘટે, પણ તેની જ સાથે સુમતિ અને સમંતભદ્રના ચરિત્ર ઉપરથી જે શબ્દોમાં સાર ઉતાર્યો છે તે જોતાં ચરિત્ર કલ્પિત લાગે તેમ છે. લઘુકર્મી ભવ્ય. પુરુષ જરૂર કલ્પિત લાગે છે અને સદ્વાગમ-સમંતભદ્ર માટે પૃ. ૨૦૭૫ માં જે કહેવામાં આવે છે તે જોતાં એની ઐતિહાસિકતા કદી ખેસે તેમ નથી.

(૯) “ આ બાપડી અત્યંત ભોળી છે એ વિચારથી મારા મનમાં કરુણા ઉત્પન્ન થઈ. તે કારણથી સર્વજ્ઞ મહારાજના આગમમાં બહુમાન ઉત્પન્ન થવાને પરિણામે કિલ્લ કર્મોનો નાશ થતાં તેને પણ પ્રતિબોધ થશે એ ખ્યાલથી આ સદ્વાગમ મહાત્માની કૃપાથી મારો ઘણો લાંબો હેવાલ, તેને સદ્વાગમ ઉપર બહુમાન ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે, અને સંક્ષેપમાં કહેવા છતાં તેના અનંતપણાને લીધે છ મહિને પણ મહામુશીબતે પૂરો કહી શકાય તેવો હોઈ, તને ત્રણ પહોરમાં કહી દીધો. ” (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૨૦૦૩-૪)— આ આખું વાક્ય એના પ્રત્યેક શબ્દમાં વાર્તાની કૃત્રિમતા બતાવે છે. વાતાનો ઉદ્દેશ, કહેવાનો સમય અને લક્ષ્યાર્થની સન્નિબંધતા જોતાં એમાં કૃત્રિમતા સ્વાભાવિક આવી જાય છે.

આ અંદરના પુરાવા છે. બહારની નજરે અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં અનુસુંદરનું ચરિત્ર જોવામાં આવતું નથી. શ્રી સિદ્ધાપગણિ કાંઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાની નહોતા એટલે એમને કોઈ ગ્રંથનો આધાર જરૂર લેવો પડે અને એવો કોઈ ગ્રંથ તેઓ બતાવતા નથી. એમ કરવાનો અસલ સંપ્રદાય નહોતો એ વાત સાચી છે. અત્યારે કોઈ ગ્રંથમાં આ કથા આવી હોય તેવી ઉપલબ્ધતા નથી.

એક બીજી પણ અનુમાન શક્ય છે કથા કલ્પાપકર્ણ ગુરુ-
પર પગથી ચાલી આવી હોય એનો કશો આધાર કે જવાબ
ન હોઈ શકે

એક દરે અથનો ઉદ્દેશ, અથની ગૂઢતા, અથના શબ્દો અને
આબુખાબુની સર્વ હકીકત મેળવતા મારુ પોતાનું વલણ, અનુસુ દર
એ શ્રી સિદ્ધર્ષિની લબ્ય કટપનામાથી નીકળેલ ચારવેશધારી મહા-
ચકવર્તી અને સિદ્ધિગામી ગુનપુરુષ હોય એમ માનવા વધારે
લલચાય છે આ મારા અનુમાનમા વિશેષ પુગવા કે ચર્ચાને પૂરતો
અવકાશ ગ્રંહે છે, એ અનુમાન છેવટનું નથી, પણ એ નજરે ચર્ચા
જરૂર કરવા યોગ્ય છે સતોપડાગક પુરાવા કે નવીન સાધનો મળે
તો ઉપરના નિર્ણયમા ફેરફાર કરવામા કોઈ પણ પ્રકારનો વાધો
ન જ હોઈ શકે

x

x

x

૨. પ્રસ્તાવવિશિષ્ટતા—

આ અથના દરેક પ્રસ્તાવમા એક એક જાણત સર્વથી વધારે
ધ્યાન ખેંચનારી માલૂમ પડે છે કોઈ વાત નકામી તો નથી જ,
પણ કોઈમા કળાકાન્ની નજરે તો કોઈમા વૈગમ્યની નજરે, કોઈમા
પાત્રાલેખનની નજરે તો કોઈમા ગમનાગમનની નજરે અને એવી
એવી બુદ્ધિ બુદ્ધિ નજરે કોઈ કોઈ સવિશેષ વિશિષ્ટતા પ્રત્યેકમા જડે છે
આઠે પ્રસ્તાવને અ ગે આ વિશિષ્ટતાનો નિર્દેશ સક્ષેપમા કરી દઈએ

૧. પ્રથમ પ્રસ્તાવ વર્તમાન જમાનામા જે પદ્ધતિએ ઉપોદ્ધાત
અને પ્રસ્તાવના લખાય છે તે રીતે લગલગ એમા પ્રસ્તાવના અને
ઉપોદ્ધાત લખેલ છે તે એનું ખામ વિશેષ રૂપ છે. આવી રૂપરતા
અન્યત્ર અલભ્ય છે એ પ્રસ્તાવનામા એમણે અનેક વિષય અર્થા છે
ડવાનો માગ, કથાનો હેતુ, લાખા, લેખન પ્રકાર, પદ્ધતિનો જાગ્રાવ
વિગેરે સર્વ એમા તેઓશ્રીએ કર્યું છે અને પછી વાચનાગ્ને તૈયાર
ડવા ઉપોદ્ધાતરૂપે પોતાનું જ ચન્નિ લખી તેનો ઉપનય ઉતાર્યો છે
આમા તેમનો ઉદ્દેશ મહાડવા માટે વાચનાગ્ને તૈયાર ડવાનો છે
પ્રથમ પ્રસ્તાવ યોગણીતમી વીગમી સદીની સાહિત્યપદ્ધતિને એક

હજાર વર્ષ પહેલાં લેખક જોઈ શક્યા હોય એમ બતાવે છે અને તે એનું વિશેષ રૂપ છે.

૨. બીજા પ્રસ્તાવમાં કર્મપરિણામનાં નોટક વિગેરે સર્વ મળતાં છે, પણ લેખકની વિશિષ્ટતા અગૃહીતસંકેતાના પાત્રાલેખનમાં છે. એના જેવી ભોળી રાજકુમારી (બ્રાહ્મણી) કથા સાંભળવા બેઠી ન હોત તો કથામાં અંદર અંદર પાંચ છ વાર ખુલાસા કર્યા છે તે થાત નહિ અને કથા સર્વગ્રાહી હોઈ એનો ઊંડો ભાવ સમજાત નહિ. કળાની નજરે પણ આ પાત્રાલેખનમાં ખાસ વિશિષ્ટતા વ્યક્ત થાય છે. એને લઈને નીચેનાં સ્થાનોએ જરૂરી ખુલાસા થાય છે.

ત્રીજા પ્રસ્તાવને છેડે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૬૮૮).

આંતર ખુલાસો (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬-૮૦૦).

પ્રજ્ઞાબળી વિચારભવ્યતા (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૩૦).

પ્રજ્ઞાબળી રહસ્ય વિચારણા (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૭-૪૧).

પ્રજ્ઞાબળા ખુલાસાઓ (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૮૪૦-૨).

પ્રસ્તાવ આઠનો આખો બીજો વિભાગ (પ્ર. ૧૨ થી ૧૫).

આ સર્વ ચાવીઓ છે, ગ્રંથ સમજવા માટે અનિવાર્ય છે, તેનું કારણ અગૃહીતસંકેતા છે અને એ પાત્રની સાદાઈ ખરેખર આકર્ષક છે, આખરે એનું મંથન પણ ચોટલું જ ખેંચાણકારક છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૨૦૨૬); તથા (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૯) એનો કપસાધ્ય મોક્ષ છૂટકારાનો દમ ખેંચાવે છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૨૦૭૨)

૩. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં મનોવિકાર પૈકી વૈશ્વાનરની ખાસીઅત અને ઇન્દ્રિયો પૈકી સ્પર્શનની ખાસીયત બતાવતાં માનસવિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ બતાવ્યો છે. વૈશ્વાનર સાથે કૂરચિત્ત વડાં અને સ્પર્શનની વાર્તામાં અકુશળમાળા, શુભસુંદરી અને સામાન્યરૂપા પાત્રોની યોગશક્તિ બતાવતાં એટલી વિશિષ્ટતા બતાવી છે કે એમાં માનસશાસ્ત્રના ઊંડા પાઠો બહુ યુક્તિસર દાખવી દીધા છે અને મનીષીનો નિષ્કમણોત્સવ (દીક્ષા) બીજે નંબરે આ પ્રસ્તાવની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

૪. એથી પ્રસ્તાવ બંધે જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એનો પ્રધાન સૂત્ર લવ-
ચક્ર છે અને એના ખેલતા પાત્રો પ્રકર્ષ વિમર્શ છે એના વર્ણનની
અપટની અદર ચિત્તવૃત્તિમય અને ગજ્જઓ, વિવેકપર્વતનું
વર્ણન અને આગ્નિગજના મડપો, મોહગય ને આગ્નિગજનો
પગિવાર અને માત પિત્રાચીઓ એ સર્વ અદ્ભુત છે આખો પ્રસ્તાવ
એવી મારી રીતે ચોળાયો છે કે એમા વિશિષ્ટ નજરે કયો વિભાગ
ખતાવવો એ મુશ્કેલ છે, કાણુ કે પ્રત્યેક પ્રસંગ અદ્ભુત રીતે
ચિત્રાયો છે એની ચિત્તવૃત્તિઅટવી વિચારીએ ત્યાં મોહગજના
ખાળકોના ટક્કોલ યાદ આવે છે અને સાત્ત્વિકમાનસપુરના મિહા-
સન પર આગ્નિગજ ભેગે છે ત્યાં એના પાટવી અને ફટાયા આક-
ર્ષક વર્ધ પડે છે એની પિત્રાચીઓ વૃણા લાવે તેવી છે, છતાં પણ
એને વિચારતા મોજ આવે છે આખો પ્રસ્તાવ વિશિષ્ટતાનો નમૂનો છે
વસતગજ-લોકાદ્ય એ ખાણુનું પાત્ર છે છતાં એમા પણ મોજ
આવે છે. ખાસ વિશિષ્ટતા એવી જ હોય તો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમા
ખાધેલ મડપ અને તેના મિહાસન પર બેઠેલ ગજ અને તેનો
પગિવાર એ સાત્ત્વિકમાનસપુરે આગ્નિગજનો મડપ પર્વત પર
એવો જ દીધે છે, વધારે આકર્ષક છે, પણ ચિત્રની નજરે ખીજે
નજરે આવે છે

૫. પાંચમો પ્રસ્તાવ મોજન્ય અને દોર્જન્યનો પ્રધાન મર-
ચર્ચ છે એના વામદેવની નીચ દુર્જનતા કિએ ઉત્કટ રીતે ચર્ચી છે
પણ એની વિશિષ્ટતા તો પ્રતિબોધચત્રનામા આવે છે ત્યાં જે
રૂપતાવી સર્વ ગ્રામીને દુખી બનાવ્યા અને તેમને કાળા, બૂખ્યા
તન્ન્યા, વાંકલા, તાપ ખમતાગ, ડોટીઆ, ઘસડ, તાવવાળા, ગાડા,
આધળા અને પન્નત્ર તથા દેવાદાગ બનાવ્યા એ વાત બહુ મદ્દમ
રીતે કીને આ નયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાડ્યો છે એમને જે ત્રણે
ઔપચિયા કામી કામીને આ નયના બચ્વી ફટી તેનો પ્રખરભર-
ના આખી ચત્રનામા દેખાડ આવે છે

૬. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવના પ્રધાન સૂત્ર અને વિશિષ્ટતા પદ્મપુરુષ
ચરિત્રમાં આવે છે ત્યાં નિદ્રુષ્ટ, અધન, વિનયન, મન્યન, ઉત્તન અને
વનિદ્રુષ્ટ એક એક વર્ણનું ગન્ત્ય આખી તેમની પાને વિવિધ કાર્યો
કાર્ય છે ત્યાં નયકર્તા કમાલ કરે છે એ છ પ્રકારના પુરુષોને

સમજવા એ આખા ગ્રંથની ચાવી છે. આ અતિરસવાળા વિષયને તેમણે બહુ સારી રીતે ન્યાય આપ્યો છે અને ગ્રંથનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાની એક તદ્દન અભિનવ દિશા દાખવી છે.

૭. સાતમા પ્રસ્તાવની વિશિષ્ટતા છ. મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગો
અને તેની ઘટનામાં છે. જ્યારે આ પ્રાણીનું ચિત્ત સાચેસાચું સંસાર પરથી ઊઠે છે ત્યારે સાધારણ નજરે અતિ સામાન્ય કે તુચ્છ લાગતી અથવા અતિઅર્થહીન કે નિર્માલ્ય લાગતી બાબતોમાંથી પણ ઉપદેશ કેવો લઈ શકાય છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. આપણે અનેક વાર રેંટ જોયાં હશે અને દારુના પીઠાંની પાસેથી તો હજારો વળત પસાર થયા હોઈશું, પણ એમાં રહેલ ગુપ્ત સંકેતને તો શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલમ જ ચિતરે. આપણે વ્યાપારી રહ્યા, દરરોજ વ્યાપાર કરીએ, પરદેશ જઈએ, બજારમાં દુકાન માંડીએ અથવા ભોજન ખાઈએ; પણ એના અંતરને વિકસાવી સમજાવનાર તો શ્રી સિદ્ધર્ષિ જ. એમની કલમે આ નવ પ્રકરણોમાં કમાલ કરી છે.

૮. આઠમો પ્રસ્તાવ વિકાસનો માર્ગ ત્વરિત ગતિએ બતાવનાર થાય છે. એમાં પ્રધાન સૂર આખા ગ્રંથને સમજાવવાની લીધેલ તક અને તેના ઉપયોગમાં પરિપાક પામે છે. આપણા જૂના મિત્ર સંસારી-જીવને ચક્રવર્તી તરીકે જાણીએ છીએ કે ભોળી અગૃહીતસંકેતાને રાજકુમારી તરીકે જાણીએ છીએ ત્યારે આપણે પણ છૂટકારાનો દમ ખેંચીએ છીએ અને સાતેનો મોક્ષ થાય છે ત્યારે આપણે અહીં રહી ગયા એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ચોથો પ્રસ્તાવ હૃદય પરના હારમાં અમૂલ્ય રત્નના સ્થાનને યોગ્ય ગણાય તો આઠમો પ્રસ્તાવ મુગટના કોહીનૂરના સ્થાનને યોગ્ય છે; બન્ને અરસ્પરસની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે; એક વગર બીજો અડવો લાગે છે. હૃદય વગર મસ્તક સુગંધ વગરનું છે, પણ મગજ વગરનું હૃદય અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. આઠમા પ્રસ્તાવમાં પ્રધાન સૂર વિદ્યા સાથેના લગ્નના પ્રસંગમાં આવે છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૮) અને બાકી તો સર્વ વાતનો મેળ અહીં મળે છે તે મુખ્ય વાર્તા છે.

આઠે પ્રસ્તાવમાં બીજી તો અનેક વિશિષ્ટતાઓ છે, કેટલીક તો એટલી જાંડી વાતો છે કે એ પર વિચાર કરીએ તેમ નૂતનતા જણાય,

મૌલિકતા જણાય, મહત્તા સમજાય એના પ્રત્યેક પાત્રોમા ઓજસ છે, એના ગમનાગમનમા રહસ્ય છે, એની ચેષ્ટામા સકારણતા છે, એમની અદૃશ્યતામાં સકેત છે, એમના પ્રભાવમા શાંતિ છે અને એમના શૂરાતનમા રસરેલ છે

x

x

x

૩. પરાકાષ્ઠા (પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે અને સમુચ્ચયે) (Climax)

દરેક લેખક પોતાના અથવા પરાભૂમિ એક વખત લાવે છે શ્રી સિદ્ધર્ષિના મહાલેખનુ આ દૃષ્ટિએ આપણે પ્રત્યેક પ્રસ્તાવવાર અવલોકન કરીએ અને પછી સમુચ્ચયે જોઈ જઈએ કાવ્યમા પગભૂમિ આવે તેને ' સાર ' અલગર ઠહે છે વાર્તામા આવી પગભૂમિ અવારનવાર આવે છે આઠે પ્રસ્તાવની વસ્તુ વિવિધ હોવા છતાં એક જીવને આગ્રયીને હોઈ દરેક પ્રસ્તાવમા આ પરાભૂમિ જુદી જુદી રીતે આવે છે અને અન્યાન્ય પ્રસંગે પ્રાપ્ત થાય છે દરેક પ્રસ્તાવની પગભૂમિ સુકરુ ઢગ્ગામા મતભેદ પડે તે સંભવિત છે માગ મતે તે નીચે પ્રમાણે આવે —

૧. પ્રથમ પ્રસ્તાવમા તદ્દયા વિમળાલોકઅજન આલ તત્વ-પ્રીતિકર પાણી પાય છે ત્યા પગભૂમિ આવી જાય છે (પૃ ૨૫-૨૬)

ઢોળડોનો એવો પણ મત પડવા સંભવ છે કે પૃ ૪૩ માં ત્યારે નિષ્પ્રયયક ઠીંકર ફેડી દઈ પોતાના પાત્રમા પરમાત્મ ભરે છે અને તેનું નામ ફેવવામા આવે છે ત્યા પગભૂમિ આવે છે આવો મત થાય તો તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે પ્રાચીનક ધુ અવળનો નીઝલ પગભૂમિ લાવે એ મારા મતે વધારે ઘટ છે

૨. બીજા પ્રસ્તાવમા નવીન પાત્રોનું ઓળખાણ વાય છે, પરિચય વાય છે અને તેઓ ઘણી દોડાદોડમા દેખાય છે અમ વ્યવહાર નજાવી માટીને મસાગીજીવને પ આદ્યપદ્યુમચ્ચાન મુધી મોકલવામા ઢાળ અનતો જોઈએ અને વાત દૂઢામા ઢગ્ગાની એટલે પગભૂમિ આવતી નવી પગભૂમિ જેવો થોડો આભામ સંવિતવ્યતાની લલા-મણવી આ જીવને અમ વ્યવહારનજાવી આજળ મોકલવામા આવે છે (પ્ર. ૨ પ્ર ૭ પૃ ૩૧૨) ત્યા વાય છે જો કે આ પગભૂમિના બહુ

ઉત્કટ રસ જાનતો નથી, તો પણ લવિતગ્યતાનો પતિ પર દોર જોતાં લગલગ એ વીશમી સદોની flapper-ફ્લેપર જેવી દેખાય છે અને પતિથી દોરાવાને બદલે એ પતિને દોરે છે. અત્યંતઅજ્ઞાન (Ignorance) અને તીવ્રમોહોદય (Infatuation) જેવા મહા-કારસ્થાની પાસે એ પોતાની જાતને એટલી ઢમામમાં રાખી વાત કરે છે કે ત્યાં જોવો તેવો ' કલાઈમેક્સ ' જરૂર આવે છે.

૩. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં ત્રણ વખત પરાકાષ્ઠા (climax) આવે છે.

(a) બાળ મદનકંઠળીના પલંગમાંથી અવાજ સાથે પડે છે તે વખતે (પૃ. ૪૫૮).

(b) નંદિવર્ધનનો કનકપુરમાં પ્રવેશ થાય છે તે વખતે (પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૮).

(c) નંદિવર્ધન સ્વકુટુંબની ખૂનામરડી કરી કેદમાં પડે છે ત્યારે (પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૩૬-૬)

આ ત્રણે પ્રસંગો ખરેખર એક બીજાથી ચઢે તેવા છે, પણ એ સર્વમાં કળાની નજરે ચિત્રકારે મદનકંઠળીનો પ્રસંગ સર્વથી વધારે ખૂબીથી ચર્ચ્યો-આજેજ્યો છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવથી વાર્તા જામે છે, જામતી જાય છે અને આપણે લેખકની સાથે ખરાબર ઘસડાઈએ છીએ અને એમાં જ એની કળા રહેલી છે.

૪. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં આદરેલી કળા એના મધ્ય આકાશમાં ચોથા પ્રસ્તાવમાં આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના બીજા પાત્રો ગમે તેવા સુંદર હોય, પણ એના વિમર્શ અને પ્રકૃષ્ઠ તો શિરઃસ્થાને આવે છે. અટવી, ટેકરા, ડુંગરામાં રખડનાર એ મામા ભાણેજના પાત્રોને ચિતરવામાં અને તેમની દ્વારા લવચકની અનેક વાર્તા કરી નાખવામાં કળાની દૃષ્ટિએ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ હુદ્દ કરી છે. આખો ચોથો પ્રસ્તાવ કળાનો નમૂનો છે. બુદ્ધિદેવીનો દીકરો અને ભાઈ એ શ્રી સિદ્ધર્ષિનું ખરું ઓળસ છે, એના વિકાસમાં પરાકાષ્ઠા આવી ગઈ છે અને એના આલેખમાં પરિપૂર્ણતા પહોંચી ગઈ છે. એની ચિત્તવૃત્તિ અટવી, પ્રમત્તતા નહીં, તદ્વિલસિત બેઠ, ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ, તૃષ્ણા વેદિકા અને વિપર્યાસ સિંહાસન એક બાબુએ કલ્પતાં બીજી બાબુએ સાત્ત્વિકમાનસપુરમાં વિવેક પર્વત, એનું અપ્રમત્તત્વ શિખર, ત્યાં આવેલો ચિત્તસમાધાન

મહપ, એની નિસ્પૃહતા વેદિકા અને તે પરતુ જીવવીર્ય સિંહાસન વિચારીએ છીએ ત્યારે કદ્યપનાની વિચાળતા, લવ્યતા અને સ્પષ્ટતા આપણને મુગ્ધ કરી મૂકે તેમ છે

ચોથો પ્રસ્તાવ મારા મતે આખા ગ્રંથની પરાકાષ્ટા રૂપે છે, તેમા પ્રકર્ષ વિમર્શના પાત્રો પગકાષ્ટા રૂપે છે અને ચિત્તવૃત્તિમા મોહરાગના મહપ સિંહાસનની રચના પરાકાષ્ટા છે (૩૬) મને પક્ષપાત આસ્ત્રિતરાજના મહપ તગ્ધ છે, પણ જન્મેની સરખામણીમા કળાની નજરે પ્રમત્તા નહી પર બધાયલા મહપની રચના ચઢે તેવી છે સાત પિશાચીઓમા કળા તો અભિનવ છે પણ એમા રૌદ્ર રસ કરુણા-મય હોઈ કટાળો આપે છે, છતા કળાની નજરે તો એ પણ ભિતરે તેમ નથી વર્ણનની નજરે જોઈએ તો વસત વર્ણન સર્વોત્કૃષ્ટ છે (૩૨૧) પણ એવી ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા માત્ર કળાકાન્તી નજરે નવમા પ્રકરણમા જ આવે છે

૫ પાત્રમા પ્રસ્તાવમા બુધસૂગ્ની પ્રતિબોધરચના સારી છે, આર્ઠ્યક છે, છતા એ વાચતા એમા નૈસર્ગિકપણાને બદલે કૃત્રિમતા આપણા ખ્યાલ પર આવ્યા વગર રહેતી નથી એમા કળાની ઘણી બાબતો કામી કાસીને ભરી છે આ પ્રસ્તાવમા પરાકાષ્ટા ત્રણ નાના પ્રસંગોએ લેખકશ્રી લાવી શક્યા છે —

(a) સ્ત્રી-શત્રીનું કેડ મુધીનું વર્ણન કરે છે ત્યા લતાગૃહ પર બે પુરુષો ભય કર દેખાવવાળા આવી દેખાવ દે છે અને એકદમ ઘણી રમમય વાત બધ પડે છે (પૃ ૧૧૬૪)

(b) વામદેવ ગભરાટમા રત્નને બદલે પથ્થર ઉપાડી નાસવા પ્રયત્ન કરે છે અને વિમળ મદિગમા ગયો તે તકનો લાલ લઈ નાસી જાય છે (પૃ ૧૨૦૩-૪)

(c) શિવભક્ત મોડી રાત્રે મદિરમા દીવો સળગાવે છે (પૃ ૧૨૭૬)

આ ત્રણે પ્રસંગોમા શિવમદિગમા મોડી રાત્રે દીવો સળગાવવાની વાત એવી મુદ્દા ચોક્કસ થઈ છે અને ત્યા એવો પ્રકાશ પડી જાય છે કે આ આખા પ્રસ્તાવમા એને હું પગકાષ્ટાનું મ્યાન આપું છું

૬. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં પરાકાષ્ઠા ધનશેખર પોતાના મિત્ર હરિકુમારને દરિયામાં ધકેલી દે છે તે ક્ષણે સાતમા પ્રકરણમાં આવે છે. એણે મૈત્રી વિસારી, હરિનું સાધુજીવન એ ભૂલી ગયો અને સાગર મૈથુનની પ્રેરણાથી એ અતિ અધમ કાર્ય કરવા લલચાઈ ગયો (પૃ. ૧૫૪૧). એ પ્રસંગની ઘટના લેખકે ઉત્તમ કરી છે, એ ઉપરાંત બહુલશેઠ ધનેચ્છુનું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ વ્યવહારુ મજા આપે તેવો પ્રસંગ પણ બહુ લવ્ય રીતે ચર્ચ્યો છે. (પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૨-૩) અને હરિકુમાર વિનોદ (પ્ર. ૩) અને પદ્મપુરુષ ચરિત્ર વિદ્વત્તાનો નમૂનો છે.

૭. સાતમા પ્રસ્તાવમાં તુંગશિખર પર કોવિદ અને બાલિશ જાય છે ત્યારે અંદર કિન્નરોનું ગાન ચાલે છે તે સાંભળવાના રસમાં બાલિશ જમીન પર પડી જાય છે અને એના પડવાના અવાજથી ગંધર્વો ચોંકી જઈ ખૂબ ફટકાવે છે એ વખતે પરાકાષ્ઠા આવે છે. એ લવ્ય કલ્પના છે અને શ્રુતિરસના રસીઆને સહજ સમજાય તેવી વાર્તા છે (પૃ. ૧૭૮૩). બાકી છ મુનિના વૈરાગ્ય પ્રસંગો વિદ્વત્તાના નમૂના છે અને તેમાં પણ વાનરખચ્ચાની વાતમાં હદ કરી નાખી છે (પ્ર. ૮). આ પ્રસ્તાવમાં તેમજ ચોથા પ્રસ્તાવમાં પરાકાષ્ઠા નાયક સંસારીજીવના ચરિત્રને અંગે આવતી નથી પણ અંતરંગ કથામાં આવે છે તે વાત અર્થસૂચક છે.

૮. આઠમા પ્રસ્તાવમાં તો સર્વ વાર્તાનો મેળ મળે છે. મેં એ પ્રસ્તાવના ચાર વિભાગ બનાવ્યા છે. પ્રથમ વિભાગમાં સંસારીજીવની વાર્તા આગળ ચાલે છે તેમાં આહ્વાદમંદિરમાં શુભધારણના લગ્ન થયા પછી વિદ્યાધરોની આકાશમાં લડાઈ શરૂ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને બન્ને લશ્કર થંભાઈ જાય છે (પૃ. ૧૮૮૦), ત્યાં પરાકાષ્ઠા આવે છે. એ હકીકત ભારે સરસ રીતે લેખકે વર્ણવી છે અને જેવી વર્ણવી છે તેવી મોજમાં એનું અવતરણ કરવામાં આવ્યું છે. કનકોદરની વીરહાક, એના જમીન પરના સેનાનીઓને ઉદ્બોધન અને ઊંચે ઉડવાની તૈયારી અને તે વખતે સ્થંભન (પૃ. ૧૮૮૦), એ સર્વ પરાભૂમિએ કથાને લઈ જાય છે. જો કે એવો જ અગત્યનો પરાભૂમિનો પ્રસંગ સિદ્ધાચાર્ય પ્રમાદમાં પડી જાય છે અને ગૌરવો પર ચઢી જાય છે ત્યારે આવે છે. એના ગૌરવો વિચારવા જેવા છે (પૃ. ૧૯૬૧), વિદ્વાનોને સાધારણ ચેતવણી લેવા જેવા છે અને.

એનો પાત પગભૂમિએ કથાને લઈ જાય છે, પણ એમા સમય ઘણો લાગે છે એટલે એને ‘કલાઈમેક્સ’ ન કહી શકાય

આખી કથામા ખરો ‘કલાઈમેક્સ’ વિવેકપર્વત પગની અવલોકનામા આવે છે ત્યાથી લવચકના ઝાંતુકો અને પિશાચીઓનો દોર તેમજ ચાર નગરો વિગેરે જોતા જે લવ્ય કલ્પના પ્રાપ્ત થાય છે તે આખા અથમા અગ્રસ્થાન લોગવે છે ચિત્તવૃત્તિઅટવી પરની આખી ગચના અને સાત્ત્વિકમાનસપુરની સ્થાપના અજળ કલ્પનાનો લવ્ય નમૂનો પૂરો પાડે છે અને ખરી પરાભૂમિ પૂરી પાડે છે

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ મારો અભિપ્રાય છે અને આમા અભિપ્રાયભેદ થવાનો સંભવ છે માગ મન ઉપર વાચતી વખતે જે અસર થઈ તે અત્રે મેં જણાવી છે

x

x

x

૪. લેખકને સમજવાની ચાવી—

એક વાત એ જણાવવાની છે કે આ અથ લેખકે લખવા ખાતર લખ્યો નથી, વિદ્વત્તા બતાવવા ખાતર લખ્યો નથી, પોતાનું નામ ગળી જવા ખાતર લખ્યો નથી, વિનોદ કગવવા માટે લખ્યો નથી લેખકે શા માટે આ અથ લખ્યો છે તે ખામ લક્ષ્યમા ગળવા યોગ્ય છે તેમને જ્ઞાન, દર્શન, આગ્નિની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, સફળુદ્ધિ માથે-પોતાના *consciousness* સાથે વિચારતા તેમને જણાયું કે આપેલ વસ્તુ મળ્યા કરે છે, દાન આપનાર એક પ્રજાનું રોકાણ (investment) કરે છે, માટે એ ચીજો ખીજને આપવી, ખૂબ આપવી, વગરમાગે પણ આપવી, પેટ ભરીને આપવી એ વસ્તુ વાપર્યાવી ખૂટે તેવી નહોતી એટલે આ પુસ્તકમા તેમણે જ્ઞાન, દર્શન, આગ્નિ ભર્યું છે એ પ્રથમ વાત થઈ ‘આપે તે મળે’ એટલે તેઓ ખૂબ ઉદારતાથી આપવા નીકળ્યા છે એ ખીજ વાત પોતાની વસ્તુ લાડઝાની પેટીમા ભગ્વા યોગ્ય છે એ અતિ નમ્રતાનું વચન એ ત્રીજી વાત લેખક ઉપર દયા કરી આ વસ્તુ લેવાની પ્રાર્થના કરવી એ ચોથી વાત આ ચારે હકીકત આખો અથ વાચતા નિરતર લક્ષ્યમા ગળવા જેવી છે એ વાત ધ્યાનમા નહિ રહે તો ડેટલાક પ્રસંગો ચામાટે લેખકે ઉપસ્થિત કર્યા છે એ વાત

કદી નહિ સમજાય અને એ હકીકતો ધ્યાનમાં રહેશે તો ઘણાંખરા ખુલાસા ખરાખર થઈ જશે એમ મને લાગે છે.

પ્રથમ તેમનો જીવ-તેઓ પોતે (શ્રી સિદ્ધર્ષિ) નિષ્પુણ્યકનો જીવ છે તે પૃષ્ઠ પડ થી જણાય છે. “ એ અદૃષ્ટમૂલપર્યંત નગરમાં નિષ્પુણ્યક નામનો લિખારી છે એમ કહ્યું છે તે આ સંસારમાં સર્વજ્ઞશાસનની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં અહીંતહીં ચારે ગતિમાં રખડનારો મારો જીવ જાણવો. ”

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આપવાની તીવ્ર ઇચ્છા થયા પછી લેખક પોતે વિચાર કરે છે (પૃ. ૨૧૩) “ અહો ! હું સર્વ પ્રાણીઓને આવી રીતે સાક્ષાત્ ઉપદેશ આપું છું પણ તે એ સર્વ લોકો લે એમ જણાતું નથી, માટે હવે હું એમ કરું કે આ ભગવાનના મતમાં સારભૂત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જે હું સર્વ લોકોને બતાવવા ઇચ્છું છું તેના જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ઠેય (જાણવા યોગ્ય, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય અને આચરવા યોગ્ય) અર્થની એક ગ્રંથના આકારમાં રચના કરું અને તેમાં વિષય અને વિષયીનો અલેદ છે એમ બતાવી આપું. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમાં રહેલા જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થશે. ”

ગ્રંથનો વિષય શો છે તે સમજવાની આ ચાવી છે. એમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ઠાંસીઠાંસીને ભર્યા છે અને વિષય વિષયી object & objectiveમાં અલેદ બતાવી, તે દ્વારા રત્નત્રયની વાર્તા અનેક રીતે કરવાનો લેખકશ્રીનો ઉદ્દેશ છે. આ ચાવી નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવી.

“ આ દુનિયામાં બીજા પણ ઘણા દરિદ્રીઓ વસતા હતા પરંતુ તે નગરમાં એના (નિષ્પુણ્યક) જેવો બીજો કોઈ નિર્ભાગી બહુધા નહિ હોય એમ લાગતું હતું. ” (પૃ. ૬૩). આ એક વધારે ચાવી છે. સર્વજ્ઞશાસનપ્રાપ્તિ પહેલાં વૈશ્વાનર વિગેરે કેવા હિરાન કરે છે એ વિષય વિષયીને અલેદે શા માટે બતાવવું છે તે અતિ નમ્રભાવે અહીં કહી નાખ્યું છે.

અહીં સંસારીજીવનું જે ચરિત્ર બતાવ્યું છે તેવું પ્રાયે સર્વ જીવોનું ચરિત્ર હોય છે એમ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૨૧૭).

દરેક ચરિત્રમા વિગતોમા ફેરફાર તો જરૂર હોય, પ્રત્યેક પ્રાણીઓનો વિકાસ બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે થયો હોય, પણ એના મુદ્દાઓમા અતરંગ ગભર્યે જે ફેરફાર થાય છે તેના ચિત્રની ભવ્ય કલ્પના આ અથમાથી મળશે

એના લેખકને કવિ કે કર્તા તરીકે ઉપનામ મેળવવું નથી, પણ એમને એક એવું વિશાળ ચગ્ત્ર લખવું હતું કે જે સર્વ જીવોને લાગુ પડે અને અદરનો ભાવ જેમ જેમ સમજે તેમ તેમ આખ ઉઘડતી જાય આ તેમનો આશય નીચેના પ્રશ્નોથી સમજાય છે

(a) પ્રથમ પ્રસ્તાવના ઉપમ હાગમા તેઓ લખે છે કે “ મે માગ જીવની અપેક્ષાએ અહીં જે જે કહ્યું છે તે તે સર્વ ઘણે ભાગે બધા જીવોને લાગુ પડે તેવું છે જે હકીકત અહીં કહેવામા આવી છે તે તમને લાગુ પડે છે કે નહિ તે તમાગ મનમા સારી રીતે વિચારો ” (પૃ ૨૧૭) એટલે તેમણે એક જીવની વાર્તા કહ્યાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો નથી પણ સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું ચગ્ત્ર લખવાનો નિર્ણય કરીને અથ શરૂ કર્યો છે આ વાર્તા ઘણી મજાની છે સર્વને લાગુ પડે તેવું ચગ્ત્ર લખનારની કલ્પના કેટલી વિશાળ હશે તે વિચારવાનું વિદ્વાન વાચકની તર્કશક્તિ પર છોડીએ

(b) છેલ્લા પ્રકરણમા કહે છે ‘ અનુમુદ્ગ ચક્રવર્તીએ પોતાને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી મુલક્ષિતા અને પુડગીકને સવેગ ઉત્પન્ન કર્યા માટે પોતાના સસારભ્રમણનું આખું ચગ્ત્ર ઉપમાવડે કહી સંલગાવ્યું તે ઘણે ભાગે સર્વ જીવોને સમાન વર્તે છે (પ્ર. ૮. પ્ર ૨૩ પૃ ૨૦૭૫)

મતલબ એ છે કે સસારીજીવનું ચગ્ત્ર એ એક જીવનું ચરિત્ર નથી પણ સર્વ જીવોનું ચગ્ત્ર છે, અમારું તમારું સર્વનું છે આ વાર્તા પણ આખો અથ વાચતા ખામ નજરમા ગળવાની છે સર્વથી મહત્ત્વની વાત તેમણે પૃ ૨૦૭૭ માં કરી છે વાચનાર કે માલજનારને લેખક પોતે કહે છે કે —

“ લો લગ્યો ! આગમ અને અનુલવથી મિદ્ધ આ સમાજી-
“ જીવનું ચગ્ત્ર તમે જાગજાગ મમજો, મમજોને તે પ્રમાણે આચર્યું કરો,
“ ડપાયોને છોડી દો, આલવના દાગે બધાં કરો, ઇદ્રિયસમૂહ પર

“ જય કરો, માનસિક મેલની જાળોને તોડી નાખો, સાચા ગુણ-
 “ સમૂહનું પોષણ કરો, સંસારનો પ્રપંચ છોડી દો અને શીઘ્ર
 “ શિવાલયે જાઓ જેથી તમે પણ સુમતિ થાઓ.

“ કદાચ તમારામાં એ સુમતિ-લવ્યપુરુષ નેટલી લઘુકર્મતા
 “ ન હોય તો પછી જેવી રીતે એ સુલલિતાને વારંવાર પ્રેરણા
 “ કરવામાં આવી, અનેક પ્રકારે એને ઠપકો આપવામાં આવ્યો
 “ અને વારંવાર એને પૂર્વલવની યાદીઓ દ્વારા જાગૃત કરવામાં
 “ આવી ત્યારે એ ભારેકર્મી હોવા છતાં પણ આખરે બોધ પામી;
 “ તેવી રીતે તમે પણ હવે જાગો. માત્ર એમાં વાત એ છે કે એવી
 “ રીતે તમે બોધ પામશો તો તમે અગૃહીતસંકેત કહેવાશે-
 “ ગણુશો. તમે સમજીને કોટિમાં નહિ આવો અને તમારી જાતર
 “ ગુરુમહારાજને ગળું ઘણું ખેંચવું પડશે, તેટલા પૂરતા તમે તેમને
 “ તસ્દી આપનારા થશો. એક વાત તો ચોક્કસ છે કે ગુરુમહારાજ
 “ તમને પ્રતિબોધ આપનારા જરૂર થશે અને છેવટે તમારે પ્રતિ-
 “ બોધ જરૂર પામવો જ છે. તમારે મહાભદ્રા જેવા થવું કે સુલલિતા
 “ જેવા થવું એ તમારી ઈચ્છાનો વિષય છે.”

આવી રીતે આખી વિષયકષાય અને ઇન્દ્રિયવિપાકની વાર્તાને
 લેખકે બહુ ઊંચી કક્ષા પર મૂકી દીધી છે. એમનો લખવાનો ઉદ્દેશ
 મહાન છે, એમના લેખનો વિષય ચાલુ સંસાર છે અને એમની
 કળા અથાગ છે. એને જેમ વિચારીએ તેમ એમાં ભારે બીજાવટ,
 શાસ્ત્રનું વિશાળ જ્ઞાન, હુનિયાનો વિશાળ અનુભવ, વિચાર વહન
 કરવામાં ભાષા પર અસાધારણ કાબૂ અને ગ્રંથમાં મશગૂલ કરી
 દેવાની સર્જકશક્તિ તરી આવે છે.

હજી બીજી અનેક બાબતો સૂઝે છે. લેખક તરીકે એમનું
 વ્યક્તિત્વ બતાવવા અનેક બાબતો લખી શકાય તેમ છે. એમનું
 પ્રાણીજ્ઞાન (Biology) અસાધારણ છે, એમના મહાન સત્યો
 જુદા તારવી તે પર આપણા વિચારો બતાવવા યોગ્ય છે. વિગેરે
 કંઈક બાબતો પર ઉલ્લેખ શક્ય છે. બીજી એક વાત તેમની વાર્તાના
 ઊંડાણની છે. વાર્તામાં વાર્તા, તેમાં અંતરવાર્તા અને તેમાં પેટા
 વાર્તા આપવા છતાં એક પણ સ્થાનકે એમણે સખલના કે ગોટા

કરેલ નથી વિદ્વાન વિચારકો માટે આટલી હકીકત ઝસ ગણાય
 બાકી જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું છે મારા મતે આ ગ્રંથ
 અપૂર્વ છે, અદ્ભુત છે, ચમત્કારિક છે, બોધક છે, અનુપમેય છે
 અને સહૃદય હાથમા લે તો મૂકવો ન ગમે તેવો છે આટલા
 વિશેષણ એક ગ્રંથને યોગ્ય રીતે અપાયા હોય તો પછી હવે
 ઉપોદ્ધાત લખાવવાની જરૂર ગહેતી નથી વાચનાગ્ને સ્વતઃ જડી
 આવે તેવા અનેક રત્નો ઠાસી ઠાસીને ભર્યા છે તેને ઊકેલવા,
 શોધવા અને અદર પચાવી તદ્દનુમાર જીવનચર્યા કર્યા કરવી એ
 માત્રો ઉપોદ્ધાત છે, બાકી બીજા વિદ્વાતાના આવિર્ભાવો છે જે ઐહિક
 હોઈ ખાસ મહત્ત્વના નથી

શ્રી સિદ્ધર્ષિ

ઐતિહાસિક નજરે

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ગ્રંથના મહાન લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિનો સમય, તેમની જીવનચર્યા, તેમના વખતની જૈન સમાજ અને આર્યાવર્તની સ્થિતિ, તે કાળમાં લોકજીવન, તેમના સમયની જાણવા યોગ્ય પરિસ્થિતિ, તે પરિસ્થિતિની તેમના લેખો પર થયેલી અસર વિગેરે વિગેરે અનેક વાતો જાણવાની જિજ્ઞાસા આ જ્ઞાનકાળમાં સાહજિક છે. અમુક ગ્રંથ વાંચતી વખતે ગ્રંથકર્તા અને તેમના સમયનો ઇતિહાસ લક્ષ્યમાં હોય તો ગ્રંથમાંની અનેક વાતો સમજવામાં ઘણી સગવડ પડે છે અને દૃષ્ટિબિન્દુઓ સમજવામાં આવે એટલે સાચો ખ્યાલ અને તુલના કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. નવયુગના અભ્યાસીઓને એટલા માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ઇતિહાસ શોધવાની અને તે માટેનાં ઉપલબ્ધ સાધનોને જાળવી રાખી તેનું પૃથક્કરણ કરવાની ઉપયોગિતા જણાઈ. નવીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી એ જણાઈ આવ્યું કે પ્રત્યેક લેખક પર પોતપોતાના યુગની અસર જરૂર થઈ છે અને તે સમજવા માટે દરેક યુગના ઇતિહાસો જાળવી રાખવા જોઈએ. આ વાતનો સ્વીકાર સમજણપૂર્વક થવાને પરિણામે હવે કેટલીક શોધખોળ પણ થવા લાગી છે અને અત્યાર સુધી જે કાંઈ રહ્યુંસહ્યું છે તેને કાયમ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

x

x

x

ઇતિહાસની સ્થિતિ—

આવા અતિ મહત્વના અને ગ્રંથોને સમજવાની આવી રૂપ ગણાતા વિષયમાં વર્તમાન સ્થિતિ શી છે તે જરા તપાસી જઈએ. ઇતિહાસની ખાખતમાં સમસ્ત હિંદમાં પ્રથમથી ઘણું દુર્લભ રહ્યું છે. આ સંસા-

રમા નામ રાખી જવાની લાલસા હિંદના ઋષિમુનિઓને નહોતી તેઓ પોતાના લેખ, પુસ્તકો કે અન્ય કોઈ પણ કૃતિને પોતાના નામ રાખી જવાના સાધન તરિક્કે કઢી લેખતા નહિ એટલે પોતાના પૂર્વ-પુરુષોના ઇતિવૃત્તો જાળવી રાખવાની કોઈએ જરૂરીયાત માની નહિ-ગણી નહિ આ કે ખીલુ ગમે તે કારણ હોય તે આજે ટંપવુ ઘણુ સુરકેલ છે, પણ ઇતિહાસની જાળતમા હિંદમા લગલગ બહુ અડપ સાધનો ઉપલબ્ધ છે એ વાત ચોક્કસ છે જેમ જેમ પાછળ જતા જઈએ તેમ તેમ ઇતિહાસના સાધનો એટલા ઓછા મળે છે કે ગમે તેટલા નિર્ણય ઉપર આવીએ તો પણ તેને પુનઃ-વર્તન કરવાના, તેને ફરી વાર તપાસી જવાના અને નવા નિર્ણયો કરવાના પ્રયત્નો તો જરૂર પડેવાના જ છે, છતાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી જાનતા પ્રયત્ન કરી તેનું પશ્ચિમ આવતા યુગ માટે મૂકી જવું એટલે અધૂરું કામ નવો યુગ પૂરું કરે અથવા આગળ ચલાવે એ રીતે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની વિચારણામા હાલ કાર્ય કરવા જેવું છે

ઇતિહાસની જાળતમા લોકોની બેદરકારી પણ પારવગર્ની હતી અનેક સ્થાનકોએ સાગલેખોનો નાશ થઈ ગયો છે, કેટલાક ઉપયોગી લેખો ઉપર આગ્નના ચોરસા લાગી ગયા છે, કેટલાક લેખો ઘસાવી નાખવામા આવ્યા છે એ જાળતની ઉપયોગિતા ત્યાં સુધી જણાઈ નહોતી ત્યાં સુધીમા બહુ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ છે ખૂદ આપણા સમયમા પણ સિદ્ધાંતજન ઉપર અનેક લેખોનો નાશ થઈ ગયો છે નાશ કરવાના ઇર્ષાદાથી કોઈએ તેમ કર્યું હતું એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ ઇતિહાસની મહત્તાના અજ્ઞાનને પશ્ચિમને ઠેલવેલ બેદરકારીથી તેમ થઈ ગયું છે એ વાત સ્વતઃસિદ્ધ છે છતાં કેટલાક સાધનો જાળવાઈ રહ્યા છે, કેટલાક લેખો છપાઈ ગયા છે, કેટલાકની કોપીઓ પ્રગટ થઈ છે, કેટલાક લેખોની પ્રતિ-રૂતિઓ બહાર પડી છે, જૂની લીપી પાચના પણ નૈયાજ વધી ગયા છે અને પ્રાચીન કાળના કાંઈક અવશેષો હવે ઉપલબ્ધ વાય છે તેટલી ચતોરની વાત છે એ સજાધના જનતાને હવે એમને તેટલો ગ્રાહ્ય નથી જાણ્યો તેથી તે પર ચર્ચા, વિચાર-પરિણામ અને નિર્દિષ્ટાવન એમને તેટલા વાત નથી તે ખેદનો વિષય છે આવા

સંયોગોમાં જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી ચલાવી લેવું એ જ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિહાસની બાબતમાં કોઈ પણ નિર્ણય છેવટનો ગણવાનો આગ્રહ ન રાખવો એ પ્રધાન કર્તવ્ય વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પ્રાપ્તવ્ય છે.

x

x

x

સાધનો—

અત્યારે બરાબર વિચાર કરીએ તો સંવત એક હજાર પહેલાનો ઇતિહાસ બહુ અચોક્કસ સ્થિતિમાં છે. વિક્રમ સંવત એક હજાર પછીનો ઇતિહાસ તો લગભગ એક સરખો નીપજવી શકાય એટલાં સાધનો અત્યારે મળે છે. આપણે તો આ ઉલ્લેખમાં પૂર્વ કાળના ઇતિહાસની જરૂરીઆત છે તેને અંગે નીચેનાં સાધનો પ્રાપ્ય છે: (૧) શિલાલેખો, (૨) પ્રશસ્તિઓ, (૩) સિક્કાઓ, (૪) પુસ્તકોમાં અવાંતર નિર્દેશ (references), (૫) થોડાંક ઐતિહાસિક પુસ્તકો: ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધચિંતામણિ વિગેરે.

એ ઉપરાંત કેટલીક અનુમાનપદ્ધતિ સ્વીકારવાની રહે છે. અમુક ગ્રંથમાં એક લેખકનું નામ આવ્યું હોય તો તેને તેવી પ્રસિદ્ધિ મળવાનો સમય વિગેરે ગણતરી કરવાની રહે છે. કેટલીક બાબત જ્યોતિષના વિષયને અંગે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. હિંદના લોકો બગોળના બરાબર નિરીક્ષક હતા અને આકાશમાં ગ્રહચાર એવી રીતે થાય છે કે અમુક પરિસ્થિતિ સર્વ ઘરોમાં હજારો વર્ષે ફરી એક વાર આવે—એ સર્વનો હિસાબ થઈ શકે છે. બુધ, ગૃહસ્પતિ, શુક્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય આદિના સ્થાન નોંધાયાં હોય તો તેનો દિવસ અને પળ સુદ્ધાંત ગણતરીથી શોધી શકાય છે. આવી રીતે મહાભારત રામાયણ વિગેરેના સમયો શોધી શકાય છે.

જે લેખકને માટે આપણે તપાસ કરતા હોઈએ તેણે કયા કયા પોતાના પૂર્વ કાળના લેખકોને નામનિર્દેશથી કે વગર નામે ટાંક્યાં છે અને આપણા લેખકને તેની પછીના બીજા કયા લેખકે ટાંક્યાં છે તે દ્વારા પણ કેટલીક સમયસિદ્ધિ થઈ શકે છે. આ સર્વ બાબતોમાં ઊંડો અભ્યાસ, શાંત શોધખોળ, ધીરજ, ચીવટ અને અપૂર્વબદ્ધ માનસ હોય તો ઘણી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે, પણ તે માટે

આલવન અભ્યાસ અને સત્ય શોધનની ધૂન લાગવી જોઈએ એમા ઉપર ઉપરની વાતો કે અભ્યાસ વગરના ગંધાને સ્થાન નથી

x

x

x

શોધખોળની ધૂન—

આ જૂની ખાળતો એકઠી કરવાની, શોધવાની જેનામા આવડત હોય અને તેને યોગ્ય અગત્ય આપતા આવડતી હોય તેને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર ખાલી છે હજુ તેમા બહુ કરવા જેવું છે અત્યાર સુધી એમા બહુ અદ્ય થયું છે એની અગત્ય પણ હજુ આપણે પૂરેપૂરી સમજ્યા હોઈએ એમ જણાતું નથી અત્યારે પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે તેમા જેટલો પ્રયાસ પુસ્તકની કોપી કરાવવા કે તેના મુદ્ર તપાસવા પાછળ કરવામા આવે છે તેનાથી સોમા ભાગનો પ્રયાસ પણ તે અથર્તાને સમજવા માટે કરવામા આવતો હોય એમ જણાતું નથી બહુ થોડા અથોમા મુદ્રાસગ્ની ઉપોદ્ધાત કે મમયવર્ણન માટે પ્રયાસ જોવામા આવે છે

એ જૂના કાળના સાધનો એકઠા કરવા, તેને શૂદ્ધ પાડવા, તેની યોગ્ય િમત આકવી અને તેમા પોતાના બાધી દીધેલા વિચારોથી નિરાળા ગહેવું એ બહુ આકરુ કામ છે ઘણા તો એવી જૂની ખાળતોને હાવ જ લગાડતા નથી એ એમ જ માને છે કે કાંઈ નવું કરવું, જૂની ખાળતોને ઉથલાવવામા—કાળના પોપડા ઉખેડવામા કાંઈ ભાલ નથી, એવાની વાત બાબુ પર મૂકીએ જેઓને જૂની ખાળતો જાણવાનો શોખ છે, જેઓ જૂની પરિભાષામા નવીન ગ્થના કરવામા મોજ માણે છે, જેઓને પ્રાચીન પ્રત્યે અતર્થી મદ્દલાવ છે અને તેને સમજવાની જેઓ ફરજ ગણે છે, તેઓને તો એ વાતની લગની લાગવી જોઈએ, એ ખાળત પર અતર્થી પ્રેમ હોવો જોઈએ અને એને માટે એણે પૂજ પ્રયામ યોગ્ય દિશામા કરવો જોઈએ એ ઉપગત એક મહત્વની ખાળત એ છે કે એમ કરતા એને ધાર્યા કરતા જુદું પરિણામ આવતું દેખાય તો તે બહુર રીતે કહી દેવાની તેનામા પ્રમાપિકતા અને હિ મત હોવા જોઈએ એને મૂળ સૂત્ર વાચતા એમ જણાય કે એના બનાવનાગ્ના સળ ધમા જે દત્તવાઓ ચાલે છે તે અત્ય છે તો તેણે તે બહુરને કહી દેવું જોઈએ અને કોઈ લેખક અમુક મમયે

થયેલ નથી, પણ ચાલતી કથાથી પાંચ સો કે બસો વર્ષ પછી થયેલ છે તો તે પણ તેણે સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ. પોતાના પૂર્વજાદ્ધ વિચારો માટે આગ્રહ ન રાખવો એ યોગ્ય ગણાય. અત્યારે સિદ્ધસેન દિવાકર, હરિભદ્રસૂરિ, ધનેશ્વરસૂરિ (શત્રુજય માહાત્મ્યના કર્તા) વિગેરેના યુગના સંબંધમાં ઘણી નવીન વાતો સાંપડી છે, તો તે પોતાને સૂઝે તેમ બતાવવી એ શોધકની ફરજ છે. મતલબ એ છે કે આ જૂની શોધખોળ પરત્વેના સત્યગવેષકે ઉપરોક્ત સુપ્રસિદ્ધ નિયમોનો કદી લંગ ન કરવો અને તે માટે પ્રેમપૂર્વક શોધ આગળ ધપાવવી. પ્રાચીનોમાં જે જાતની આગ્રહવૃત્તિ છે તેને અને શોધખોળને કાંઈ સંબંધ નથી. એ તો પોતાની વાત સાચી કરવા મથે અને પોતાના બાંધેલા મતને કે કિલ્લંતીને પ્રતિકૂળ બાળત શોધખોળમાં મળી આવે તો તેને ગોપવી દે. સત્યના શોધન માટે નવીનોએ આ પદ્ધતિ અસ્વીકાર્ય ગણી છે અને તે વાત માન્ય કરવા યોગ્ય જણાય છે. વ્યુદ્ધાહિત ચિત્તવાળાથી સત્ય દૂર જ નાસતું ફરે છે એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે અને સત્યશોધન પ્રેમથી જરૂર કરવા યોગ્ય છે. જેને એ વાતની ધૂન લાગી હોય તે મહેનત કરે અને નિયમોને અનુસરે તો વિશાળ ક્ષેત્ર તેને માટે ખુલ્લું છે.

x

x

x

જૈનો અને ઇતિહાસ—

જૂની શોધખોળને અંગે સાધનો બહુ સ્વલ્પ છે એ વાત ખરી, પણ એ સંબંધમાં જૈન ઇતિહાસની સ્થિતિ પ્રમાણમાં કાંઈક વધારે સારી છે. અત્યારે યુજરાતનાં ઇતિહાસનાં જે સાધનો પ્રાપ્ય છે તે બહુધા જૈન જ છે. વિક્રમ સંવત એક હજાર પછી જૈન ઇતિહાસ સળંગ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. પ્રતિમાઓ ઉપરનાં લેખો, મંદિરોમાં લખેલાં શિલાલેખો, કૃતિઓને છેડે લખેલી પ્રશસ્તિઓ, ઐતિહાસિક રાસો, સિક્કાઓ, સાધુઓને કરેલી વિજ્ઞપ્તિઓ વિગેરે ઘણાં સાધનો એ સમય માટે મળી આવે છે. એ સર્વ સાધનોને એકઠાં કરી તે પરથી આખો ઇતિહાસ ઉપજાવી શકાય તેમ છે. કેટલીક સંસ્થાઓએ અને કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓએ છૂટોછવાયો સંગ્રહ પણ એ સમયને અંગે કર્યો છે. એ સમય માટે એ ઉપરાંત ચરિત્ર ગ્રંથો પણ મળી

આવે છે આ સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ હજી સુધી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ થયો નથી, પણ થતો જાય છે

વિક્રમની દશમી શતાબ્દ પહેલાનો ઇતિહાસ હજી ઘણો અધારામાં છે, એને માટેના સાધનો ઘણા સ્વરૂપ છે અને ઘણી વખત આજુ દતકથાઓનો ઉપયોગ થયો હોય એમ પાછળના લેખકોના લેખો ઉપરથી જણાય છે સમસ્ત હિંદનો એ પુરાતન ઇતિહાસ હજી ઘણી અચોક્કસ સ્થિતિમાં છે જૈનો માટે થોડા થોડા સાધનો છે અને તેનો ઉપયોગ થાય છે, પણ તેમાં બહુ સલાખ અને ખારીક તપાસને માટે હજી ઘણો અવકાશ છે તે વખતે સવતો પણ ઘણા આલતા હતા જેવા કે વીર સવત, વિક્રમ સવત, શુભ સવત, શક સવત વિગેરે એક લેખકે સવત લખ્યો હોય પણ નિર્દેશ ન કર્યો હોય કે તે કયા પ્રકારનો છે, અને પછીનો લેખક ભૂલ કરી નાખે તો તે ભૂલ કાયમ જની રહે છે આ વાત ખૂબ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર પડે છે

એક દરે દસમી શતાબ્દ પહેલાનો ઇતિહાસ જાણવા માટે ખૂબ પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે છે ઇતિહાસના જ્ઞાનની જરૂરીઆત તો હવે સ્વીકાર્ય છે, પણ એને માટે જેવો જોઈએ તેવો શોખ હજી ખીલ્યો નથી એ પ્રથમ દુખની બાબત છે, અને બીજી વાત એ છે કે આજુ હકીકતને ખોટી પાડે તેવા સાધનો મળી આવે તો તેને ન વિચારવાની અથવા દાખી દેવાની વૃત્તિ કેટલેક સ્થાને દેખાય છે મત્યશોધન માટે આ વાત યોગ્ય નથી આપણે તો જાનતો પ્રયાસ કરી સાધનો એકઠા કરવા અને તેને પરિણામે જે મત્ય પ્રાપ્ત વાય તે સ્પષ્ટ રીતે જાણી દેવું લોકોને ગમશે કે નહિ તે બહુ વિચારવાની જરૂર નથી વધારે શોધ કરનાર નીડળે અને નવા અનુમાન કાઢે તો તેને વિચારવા તૈયાર રહેવું અને સ્વીકાર્ય જણાય તો ખુટા દિલથી તેને વધાવી લેવા એ રીતે એ શોધખોળનું કાર્ય ચલાવવાની જરૂર છે આ નિયમનો સ્વીકાર કરીને શ્રી ઉપમિતિભવ પ્રપચા અથવા લેખક શ્રી મિદ્ધર્ષિ ગણિના મળધમા નીચેની હકીકત જણાવવી જરૂરી ધારી છે

શ્રી સિદ્ધર્ષિ—

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ સંબંધી જે હકીકત ઉપલબ્ધ છે તેને આપણે નીચેના વિભાગોમાં વહેંચી નાખી તે પર વિચાર કરીએ.

૧. અંથકર્તાએ પોતે પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે.
૨. અંથકર્તાના ચરિત્ર સંબંધી અંથમાંથી મળતાં સાધનો-વિગતો.
૩. અંથકર્તાનું ચરિત્ર પ્રભાવકચરિત્રમાં આપ્યું છે તે.
૪. દાક્ષિણ્ય ચિહ્ન-કુવલયમાળાના કર્તાને અંગે પ્રાપ્ય હકીકત.
૫. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જેમને અંથકર્તા નમન કરે છે (a) તેમના સમય સંબંધી ચર્ચા (b) તેમનો અને અંથકર્તાનો અનંતર કે પરંપર સંબંધ અને તે સંબંધમાં અંથમાં અને અંથની બહારથી મળતી હકીકતો.

ત્યારપછી શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિનો સમય, તે સમયના હિંદની સ્થિતિ, લેખક પર તેની અસર, લેખકની કૃતિની ત્યારપછીના લેખકો પર અસર, વિગેરે લેખક અને તેમના સમય સંબંધી પ્રાસ્તાવિક બાબતો પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે. સમયનિર્ણય માટે જેટલાં સાધનો મને ઉપલબ્ધ થયાં છે તેનો આ સર્વ બાબતોને અંગે ઉપયોગ કરવા ધારણા છે. આપણે પ્રથમ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિની પ્રશસ્તિ ઉપર આવી જઈએ. એ ઇતિહાસનું સર્વથી સ્પષ્ટ અને સીધું સાધન છે, છતાં એમાંથી જ અનેક વિકલ્પ ઊઠે છે તે આગળ જોશું.

૧. પ્રશસ્તિ—

આ અંથકર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ પોતે જ અંથને છેડે પ્રશસ્તિ લખી છે તે અંથકર્તાને સમજવા માટે, સમયનિર્ણય માટે અને કેટલીક હકીકત એકઠી કરી સમજવા માટે ખાસ ઉપયોગી છે.

પ્રશસ્તિ ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખીએ:—

- (૧) પૂર્વપુરુષોની હકીકત (શ્લોક ૧ થી ૧૩)
- (૨) લેખકનું નામ વિગેરે (શ્લોક ૧૪)

(૩) હરિલક્ષ્મી સખ ધી ઉલ્લેખ (શ્લોક ૧૫ થી ૧૭)

(૪) અથલેખનનુ સ્થાન (૧૮-૨૦) કાળ (૨૧) પ્રથમ કોપી લખનારની હકીકત (૨૨) અને છેવટે અથશ્લોક પ્રમાણ (૨૨)

આપણે પ્રથમ લેખકશ્રીના પૂર્વપુરુષોની હકીકત વિચારી જઈએ પ્રશસ્તિના પ્રથમના તેર શ્લોકમાં જે હકીકત આવે છે તે નીચે પ્રમાણે

(૧) અથકર્તાના પૂર્વપુરુષો

* ઘોષિતાશિલભાવાર્થ. સદ્ગવ્યાવજ્ઞપ્રવોધક. ।

સૂરા(ર્ચા)ચાર્યોઽમવદીત સાક્ષાદિવ દિવાકર. ॥ ૧ ॥

સ નિવૃત્તિકુલોદ્ભુતો લાટદેશવિભૂષણ. ।

આચારપશ્ચકોચુક્ત પ્રસિદ્ધો જગતીતલે ॥ ૨ ॥

અમૃદ્ ભૂતહિતો ધીરસ્તતો દેહમહત્તર ।

જ્યોતિર્નિમિત્તશાસ્ત્ર. પ્રસિદ્ધો દેશવિસ્તરે ॥ ૩ ॥

તતોઽમૃદુલ્લસત્કીર્તિર્બ્રહ્મગોત્રવિભૂષણ ।

દુર્ગસ્વામી મહામાગ પ્રત્યાત. પૃથિવીતલે ॥ ૪ ॥

પ્રવ્રજ્યા ગૃહ્ણતા યેન ગૃહ સદ્ગનપૂરિત ।

હિત્વા સદ્ગર્મમાદાત્મ્યં ક્રિયયૈવ પ્રકાશિતમ્ ॥ ૫ ॥

* “ મર્” જ્ઞાનાર્થોને પ્રકાશ કરનાર, અર્થ પ્રાણીરૂપ ઝમળને જાગૃત કરનાર અને વિજ્ઞાનનાર સાક્ષાત્ સૂર્ય જેના તેજસ્વી શ્રી સૂરાચાર્ય. યથા ૧

“ તેઓશ્રી લાટદેશના આજુપણ હતા, નિવૃત્તિકુળમાં થયેલા હતા, પચાસા પાળનામાં મર્દદા તરત હતા અને જગતમાં મારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલા હતા ૨

“ ત્યાગપત્રી દેહમહત્તર યથા તેઓ પ્રાણીઓને હિત કરનાર હતા, ધીર હતા, જ્યોતિષ અને નિમિત્તશાસ્ત્રના જાણુગ હતા અને દેશના નિત્તામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા હતા ૩

“ ત્યાગપત્રી પ્રાણજીવનના આજુપણ, મહાજ્ઞાનવાન અને નધતી જતી કીર્તિનામાં દુર્ગસ્વામી યથા, તેઓ પૃથ્વીતળ ઉપર પ્રખ્યાત હતા ૪

“ તેઓશ્રીએ દીકરા લેતા વખત વિવાહ દ્રવ્યથી જરૂર પોતાનું મુદર પણ ઢાંકીને અગ્નિ અગ્નિ વિગૃહ ધર્મનું આદાત્મ્ય પ્રકાશમાં રૂપ ૫

યસ્ય તચ્ચરિતં વીક્ષ્ય શશાઙ્કકરનિર્મલમ્ ।

વુદ્ધાસ્તત્પ્રત્યયાદેવ ભૂયાંસો જન્તવસ્તદા ॥ ૬ ॥

સદ્વીક્ષાદાયકં તસ્ય સ્વસ્ય ચાહં ગુરુત્તમમ્ ।

નમસ્યામિ મહાભાગં ગર્ગર્ષિમુનિપુઙ્ગવમ્ ॥ ૭ ॥

ક્લિષ્ટેઽપિ દુઃષમાકાલે યઃ પૂર્વમુનિચર્યયા ।

વિજહારેવ નિઃસંજ્ઞો દુર્ગસ્વામી ધરાતલે ॥ ૮ ॥

સદ્દેશનાંશુભિર્લોકે દ્યોતિત્વા ભાસ્કરોપમઃ ।

શ્રીમિલ્લમાલે યો ધીરઃ ગતોઽસ્તં સદ્વિધાનતઃ ॥ ૯ ॥

તસ્માદતુલોપશમઃ સિદ્ધ(સદ્)ર્ષિરભૂદનાવિલમનસ્કઃ ।

પરહિતનિરતૈકમતિઃ સિદ્ધાન્તનિધિર્મહાભાગઃ ॥ ૧૦ ॥

વિષમભવગર્તનિપતિતજન્તુશતાલમ્બદાનદુર્લલિતઃ ।

દલિતાશ્ચિલદોષકુલોઽપિ સતતકરુણપરીતમનાઃ ॥ ૧૧ ॥

“ તેઓશ્રીનું ચંદ્રકિરણ જેવું નિર્ભંગ ચરિત્ર જોધને તેને આધારે અનેક પ્રાણીઓ તે વખતે બોધ પામ્યા. ૬.

“ તે દુર્ગસ્વામીને અને મને પોતાને દીક્ષા આપનાર મહાભાગ્યશાળી ઉત્તમ ગુરુવર્ય મુનિપુંગવ શ્રીગર્ગર્ષિને નમસ્કાર કરું છું. ૭.

“ આવા અત્યંત હીન દુઃષમ કાળમાં તદ્દન નિઃસંગ થઇને પૂર્વકાળના મુનિઓ માફક એ દુર્ગસ્વામી પૃથ્વી પર વિહાર કરતા હતા. ૮.

“ સૂર્યની ઉપમાને યોગ્ય તેઓશ્રીએ સુંદર દેશનારૂપ કિરણોથી લોકમાં ઉદ્યોત કર્યો. સુંદર વિધાનપૂર્વક તેઓશ્રી ધીરવીર હોઇ સિદ્ધ(ત્ર)માલનગરમાં અસ્ત પામી ગયા. ૯.

“ તેમનાથી સિદ્ધર્ષિ (પાકાંતરે-સદ્ધર્ષિ) થયાઃ એ અતુલ ઉપશમ-વાળા હતા, સ્ફટિક જેવા નિર્ભંગ મનવાળા હતા, પારકાનું હિત કરવામાં સર્વદા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાવાળા હતા, આગમના દરિયા હતા અને મહા-ભાગ્યવાન હતા. ૧૦.

“ સંસારના વિષમ ખાડામાં પડેલા સેંકડો જંતુઓને અવલંબનનું દાન આપીને તેઓ ચપળ જણાતા હતા. (દુર્લલિતને બદલે દુર્બલિત ઠીક લાગે છે ધણું દાન આપીને દુબળા થઇ ગયા હતા.) એમણે સર્વ દોષો દૂળી નાખ્યા હતા છતાં તેઓનું મન હમેશાં કરુણાવાળું રહેતું હતું. ૧૧.

ય સદ્ગ્રહકરણરત સદુપગ્રહનિરતબુદ્ધિરનવરતમ્ ।

આત્મન્યતુલગુણગર્ભેર્ગણધરબુદ્ધિ વિધાપયતિ ॥ ૧૨ ॥

વહુવિધમપિ યસ્ય મનો નિરીક્ષ્ય કુન્દેન્દુવિશદમઘતનાઃ ।

મન્યન્તે વિમલધિયઃ સુસાધુગુણવર્ણકં સત્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રથમના તેર શ્લોકમા પૂર્વપુરુષોની હકીકત આવી તે પ્રમાણે નીચેની હકીકત પ્રાપ્ત વાય છે

૧ મૂળાચાર્ય અવવા સૂર્યાચાર્ય.

એ લાટ દેગમા વયા લાટ દેગ એટલે લગ્નની આમપામનો પ્રદેશ આ મૂળાચાર્ય ઘણા પ્રસિદ્ધ હશે એમ જણાય છે

૨ મૂળાચાર્યના શિષ્ય દેવસમહત્તર.

એ જ્યોતિષના જાણકાર હતા એ દેગના વિસ્તારના પ્રસિદ્ધ હતા તેમનો ટંકેલો ડાંધ ન વ લભ્ય નથી

૩ તેમના પછી દુર્ગસ્વામી વયા

એ જન્મથી પ્રાણજ્ઞ હતા એમણે સારી કીર્તિ મેળવેલ હતી એમણે આખી પૃથ્વી ઉપર સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી એમણે તીક્ષ્ણ લીખી ત્યારે જાડુ ધન-ધાન્યની ભરેલ ધનો ત્યાગ કર્યો હતો એમના એ નુદન દાખલાનું અનુકરણ કન્યાશ્રી અનેક પ્રાણીનો શ્રોધ પામ્યા હતા એમનું ચર્ચિત અત્યુત્તમ હતું એ લિન્નનાર નનના કાગધર્મ પામ્યા

" તેમજ નામક કરાવો હુદ્દિદગ્ય છે, અને ઉપર વિનવ સુપ્રસાર કરવામાં આવી તેમજ અનુસર પ્રવૃત્તિમાં દેશને ગણે તાર્કિક અને અનુસર દેશને ગણે હુદ્દિ અનુસર પ્રવૃત્તિ કરે છે ૧૨.

તેમજ ૩] ૧ અપર અપરવિત્ત જે તેમને ૩ આ જે અપર પ્રાણી, હવે તેમને તેમને વિનવ હુદ્દિ ૩ નામકો અનુસર પ્રવૃત્તિ નામક કરવામાં આવી છે તેમજ ૩ નામકો અનુસર પ્રવૃત્તિ કરે છે ૧૩.

૪. એ દુર્ગસ્વામીને અને આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિને દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ હતા.

૫. એ દુર્ગસ્વામીથી સદર્ષિ થયા.

એ સદર્ષિ ખૂબ અભ્યાસી હતા. સિદ્ધાન્તના ખાસ અભ્યાસી હતા. કરુણાભરપૂર હતા. અનુકરણીય ચારિત્રથી સાધુના શાસ્ત્રમાં કરેલા વર્ણનને સાચું બતાવનારા હતા.

૬. એમના ચરણચરણતુલ્ય સિદ્ધર્ષિએ આ ગ્રંથ બનાવ્યો.

‘ એમના ’ એટલે ‘ કોના ? ’ એ શંકાસ્પદ છે. ‘ એ ’ દુર્ગસ્વામીને પણ લાગે અને સદર્ષિને પણ લાગે.

ગ્રંથકર્તાના પૂર્વપુરુષો સંબંધી—

પ્રશસ્તિમાં જે નામો આપ્યાં છે તે સંબંધી કોઈ પણ વિશેષ માહિતી મેળવવી અતિ મુશ્કેલ છે. સરખા નામવાળા વિદ્વાનો ઘણા થયા છે અને ચોક્કસ હકીકત કાંઈ મળતી નથી. જે હકીકત મળે છે તે વિચાર માટે નોંધી લેવામાં આવી છે.

સૂરાચાર્ય. શ્રી પ્રભાવકચરિત્રમાં સૂરાચાર્યનો એક પ્રબંધ આવે છે. તેમાં અનેક આશ્ચર્યકારક ચમત્કારોથી ભરપૂર એમનું ચરિત્ર બતાવ્યું છે. એ ચરિત્ર પરથી એમ જણાય છે કે ગુજરાતના સોલંકી ભીમદેવ મહારાજના મામા દ્રોણાચાર્ય પાસે એમણે દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ દ્રોણાચાર્યના ભાઈ સંગ્રામસિંહના પુત્ર થાય. એટલે ભીમદેવને સૂરાચાર્ય મામાના દીકરા થાય. એમણે ધારાનગરીના ભોજરાજ પાસે અપૂર્વ વિદ્વત્તા બતાવી હતી. આ સૂરાચાર્ય, જેમનું ચરિત્ર શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રમાં આપ્યું છે તે અને ઉપરોક્ત સૂરાચાર્ય એક હોય એમ લાગતું નથી. ભીમદેવ પહેલાનો સમય ઇતિહાસમાં મુકરર છે. તે ઇસ્વીસન ૧૦૨૨-૧૦૭૨ નો હોવાથી તે સમય શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયથી પાછળ જાય છે એટલે આ સૂરાચાર્ય કોઈ અલગ વ્યક્તિ હશે એમ અત્યારે ધારવું પડે. આના નિર્ણય માટે વધારે શોધખોળની આવશ્યકતા જરૂર રહે.

ગર્ગર્ષિના સંબંધમાં એટલું જણાય છે કે એમણે પાસક(સા)

કેવળી અને કર્મવિપાક નામના અથો ળનાબ્યા હતા એ અથો સળધી ઘણી શોધખોળ કરવાની જરૂર રહે છે એથી શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય સુકરર કરવામા ઘણી સગવડ થાય તેમ જણાય છે

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી એટલુ જણાય છે કે —

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ નિવૃત્તિ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા,

તેમના દીક્ષાગુરુ ગર્ગર્ષિ હતા એટલે કે ગર્ગર્ષિને હાથે એમની દીક્ષા વધ હતી

દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિ જન્મેને દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ હતા

એ ગર્ગર્ષિ કયા કુળના હતા તે કાંઈ જણાતુ નથી

સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ જન્મે દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય થતા હતા

એટલે સૂરાચાર્યના દેલ્લમહત્તર, દેલ્લમહત્તરના શિષ્ય દુર્ગસ્વામી અને દુર્ગસ્વામીના શિષ્યો સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ.

દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિની દીક્ષા સાથે વધ કે આગળ પાછળ વધ તેની ચોખવટ વતી નથી પણ જન્મેને દીક્ષા આપનાર શ્રી ગર્ગર્ષિ હતા એ વાત ચોક્કસ જણાય છે

એ દુર્ગસ્વામી પણ જાદુ પ્રતાપી હોય એમ જણાય છે એમણે સમાગનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે ઘણો વૈલવ છોડ્યો હોય એમ જણાય છે એમની પ્રતિદ્ધિ પણ ખૂબ હશે એમ જણાય છે

એ દુર્ગસ્વામીની ગ્રિધ્યા ગણા નામની માધ્વીએ ઉપમિતિ-લવપ્રપચા અવની પ્રવમ ડાપી લખી એમ પણ પ્રશસ્તિ ઉપરવી જણાય છે આધ્વી કેવી મારી રીતે પોતાનો સમય તે કાળમા વ્યતીત કરતી હશે તેનુ આવી સહજ અનુમાન વાય છે

શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કોણ ?

આ પૂર્વપુરુષોની નોધને અજે એક સવાલ એ ઉપસ્થિત વાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના ગુરુ કોણ ?

એ સળધમા પ્રશન્તિમાધી અનેક વિદ્વંષો નીકળે છે. એનો

નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. તે માટે નીચેની હકીકત વિચારવી અને તે વિચારતાં પ્રશસ્તિ સન્મુખ રાખવી.

૧. પ્રશસ્તિ પરથી એક વાત ચોક્કસ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને દીક્ષા આપનાર ગુરુ ગર્ગર્ષિ હતા.
૨. છતાં દીક્ષા લેતી વખતે કેને ગુરુ તરીકે સ્થાપન કરવામાં આવ્યા તે કાંઈ માલૂમ પડતું નથી. ગર્ગર્ષિ એમના ગુરુ નહોતા એમ તો જણાય છે.
૩. દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય સદર્ષિ થયા એ પ્રશસ્તિના દશમા શ્લોકથી જણાય છે.
૪. ચૌદમા શ્લોકમાં તત્ત્વચરણેણુકલ્પેન એમ લખી 'તેમના ચરણ-રેણુતુલ્ય' 'સિદ્ધે' આ પુસ્તક કહ્યું એમ જણાવે છે. એમાં 'તેમના' એટલે 'કેના ?' એ પ્રશ્ન થાય છે. ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા એમ ધારીએ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ સદર્ષિ થાય છે.
૫. અથવા સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ બન્ને દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય હોય તે પણ બનવાભેગ છે.
૬. અથવા દુર્ગસ્વામીની પાઠે સદર્ષિ આવ્યા હોય અને તેને 'સંગ્રહકરણુરત' કહ્યા છે અને ગચ્છાધિપતિનો એ એક ગુણુ ગણાય છે. સંગહસીલો વિવાયશિલોઞ. એ રીતે બેતાં કદાચ સદર્ષિ નિર્વૃત્તિ ગણના ગચ્છાધિપતિ હોય અને તેઓ તેમજ સિદ્ધર્ષિ એ બન્ને દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય હોય એ પણ બનવાભેગ છે.
૭. આ પુસ્તક દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા ગણાએ પ્રથમ આદર્શમાં લખ્યું એનો ખ્યાલ કરતાં કદાચ દુર્ગસ્વામીના વખતમાં આ પુસ્તક લખાયું હોય, લેખકના ગુરુ દુર્ગસ્વામી હોય, તેમણે પોતાની શિષ્યા ગણાને તેની પ્રથમાવૃત્તિ કરવા આજ્ઞા આપી હોય એ પણ બનવાભેગ છે.
૮. છેલ્લી વાતનો સ્વીકાર કરવામાં વચ્ચેથી સદર્ષિ ઊડી જાય છે, તેથી કદાચ આ પુસ્તક તૈયાર થયું ત્યારે સદર્ષિ ગણાધિપતિ

હોય, અને દુર્ગસ્વામી સ્વર્ગે ગયા હોય, છતાં તેમની શિષ્યાએ આ પુસ્તક લખ્યું હોય એમ હોય તો આ પુસ્તકના લેખકના ચુર દુર્ગસ્વામી પણ હોય અથવા દેવલમહત્તર પણ હોય દુર્ગસ્વામી આ પુસ્તક પૂરું થયું ત્યારે સ્વર્ગે ગયા હતા એ પ્રચલિતના શ્લોકથી જરૂર જણાય છે

૯ તચરણરેણુકલ્પેન એ શબ્દનો સળધ વિચારતા કદાચ શ્રી સિદ્ધર્ષિ સદ્ધર્ષિના શિષ્ય પણ હોઈ શકે

૧૦ આ સર્વ જાણતનો વિચાર કરવા સાથે શ્રી હુઝિલદ્રમૂરિનો અને લેખકનો સળધ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે તેમને એટલે કે શ્રીહુઝિલદ્રસૂત્રિને લેખકના દીક્ષાગુરુ ગણવા, શિક્ષાગુરુ ગણવા કે પ્રાચીન ગણવા? વિગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે આગળ ઉપર ખૂબ વિસ્તારથી વિચારવાના આવશે

આ સર્વ જાણતનો વિચાર કરતા અને પ્રચલિત ઉપર ખૂબ ચર્ચા કરતા માટે એમ અભિપ્રાય વાય છે કે —

૧ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ દીક્ષા શ્રી ગર્ગર્ષિ પાને લીધી હોવી જોઈએ

૨ દુર્ગસ્વામીની દીક્ષા પણ તે જ ગર્ગર્ષિ પાને વધ

૩ દીક્ષાવળતે ચુર તરીકે દુર્ગસ્વામીની અવવા દેવલમહત્તરની સ્થાપના થઈ શકે

૪ સદ્ધર્ષિની દીક્ષા પ્રથમ અને સિદ્ધર્ષિની ત્યાગપછી વધ હોવી પડે.

૫ દુર્ગસ્વામી તિલ્લનાલ નાના કાળ હશે તથા ત્યાગે તેમની પાટ ઉપર ગણાશિષ્ય તરીકે સદ્ધર્ષિ આવ્યા

૬ આ નવ પૂના ચર્ચા ત્યાગ કરના નાપક સદ્ધર્ષિ અને જાણેના ચુર દુર્ગસ્વામી હોઈ તેમની શિષ્યાએ પ્રથમ નાલચ લખ્યો

આ નવે અનુભવ છે અને ત્યાગ ન કરેને જાણતા ત્યાગ પૂનાલ નાલચે નુપાન કરે પાને-૬ છે

આ નવે ૧૯૦૨ એલ. ૧૩૭ ૬ ૧ મિત્ર ૩ પેન-૬ વાળ વાપ ૧ પેન-૬ વાળ વાપ ૧૩૭ ૬ ૧ મિત્ર ૩ પેન-૬ વાળ વાપ ૧૩૭ ૬ ૧ મિત્ર ૩ પેન-૬ વાળ વાપ

થી ૮૫ માં શ્લોકમાં એક હકીકત કહી છે તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ત્યાં દિગ્બંધ પ્રકટ કરતાં નીચેના ત્રણ શ્લોક ગર્ગર્ષિના મુખમાં મૂક્યા છે:—

દિગ્વંધં શ્રાવયામાસ પૂર્વતો ગચ્છસંતતિમ્ ।

સત્પ્રભુઃ શૃણુ વત્સ ! ત્વં શ્રીમાન્ વજ્રપ્રભુઃ પુરા ॥ ૮૩ ॥

તચ્છિષ્યવજ્રસેનસ્યામૂદવિનેયચતુષ્ટયી ।

નાગેન્દ્રો નિર્વૃતિશ્ચંદ્રઃ ધ્યાતો વિદ્યાધરસ્તથા ॥ ૮૪ ॥

આસીન્નિર્વૃતિગચ્છે ચ સુરાચાર્યો ધિયાં નિધિઃ ।

તદ્વિનેયશ્ચ ગર્ગર્ષિરહં દીક્ષાગુરુસ્તવ ॥ ૮૫ ॥

એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેનના ચાર શિષ્યો થયા. (૧) નાગેન્દ્ર, (૨) નિર્વૃતિ, (૩) ચંદ્ર અને (૪) વિદ્યાધર^૧. એ ચારેની ચાર શાખાઓ નીકળી. તેમાં નિર્વૃતિની જે શાખા નીકળી તેમાં સૂરાચાર્ય થયા. તેના શિષ્ય ગર્ગર્ષિ અને ગર્ગર્ષિએ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને દીક્ષા આપી.

આ હકીકત પ્રમાણે દેલ્લમહત્તર તદ્દન ઊડી જાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ લખે છે કે શ્રી ગર્ગર્ષિ તેમને તથા દુર્ગસ્વામીને દીક્ષા આપનાર હતા. એ ગર્ગર્ષિને સાથે વળી ‘ ગુરુત્તમ ’ પણ કહે છે. જો એ ગર્ગર્ષિ સૂરાચાર્યના શિષ્ય હોય તો દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિ બન્નેની દીક્ષા ગર્ગર્ષિ પાસે થયેલી હોય એમ માનવામાં જરા પણ વાંધો નથી. દીક્ષા વખતે ગુરુ તરીકે દેલ્લમહત્તરને સ્થાપ્યા હોય અથવા દુર્ગસ્વામીને સ્થાપ્યા હોય તે બનવાજોગ છે.

તેથી ગર્ગર્ષિ પોતે દિગ્બંધમાં ‘ હું તારો દીક્ષાગુરુ છું ’ એમ કહે છે તે વાત બરાબર બંધબેસતી થતી નથી.

આ સર્વમાં સદ્ધર્ષિની વાત જરા પણ સમજાતી નથી. એમનું

૧. શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રમાં વજ્રસ્વામીના પ્રથમ પ્રબંધમાં આ ચારે શાખા સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એ ચારે શાખા વજ્રસેનના ચાર પુત્ર જેઓએ પિતા સાથે વજ્રસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેનાથી નીકળી છે. પ્રભાવક ચરિત્રકાર ‘ એ ચારે નામના ગચ્છો હજી પણ અવની પર જયવંત વર્તે છે ’ એમ જણાવે છે એટલે આ ઘણી મહત્વની હકીકત છે.

પ્રશસ્તિમા વર્ણન વાચતા એ શ્રી સિદ્ધર્ષિ માટેનું નથી એ ચોક્કસ જણાય છે અને ‘તત્ત્વરણુરેણુકલ્પેન’ એ પ્રશસ્તિના શબ્દોથી તે સિદ્ધ વાચ છે સદ્ધર્ષિ સિદ્ધર્ષિથી મોટા હોવા જોઈએ અને અથ પૂજે થયો ત્યારે નિર્વૃત્તિ ગચ્છની શાખાના ઉપરી હોવા જોઈએ એમ વાચન કરતા અનુમાન વાચ છે ત્રી જેકાળીએ ઉપમિતિના ઉપોદ્ધાતના પાત્રમા પૃષ્ઠમા મદ્ધર્ષિ વિષે કાઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તે માત્ર સૂર્યાચાર્ય, દેલ્લમહત્તર અને દુર્ગસ્વામીનો જ ઉલ્લેખ કરે છે તેથી સદ્ધર્ષિની હકીકત તેના ધ્યાન બહાર ગઈ હોય એમ જણાય છે સદ્ધર્ષિ તદ્દન અલગ હોવાના ઘણા કાગળ છે શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેવા સિદ્ધ લેખકે પોતાને માટે ગણધરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાનું લખે કે પોતાને સિદ્ધાન્તનિધિ તરીકે જણાવે અથવા મુસાધુ વર્ણન સત્ય કરનાર તરીકે જણાવે એ તદ્દન અશક્ય બાબત છે (જુઓ પ્રશસ્તિના શ્લોક ૧૦-૧૧-૧૨-૧૩) અને સદ્ધર્ષિ ન હોય તો ચૌદમા શ્લોકમા ‘તત્ત્વરણુરેણુકલ્પેન’ શબ્દનો અર્થ તદ્દન ભીડી બન્ય છે^૧

દુર્ગસ્વામી લિન્નમાલ નગરમા અસ્ત થયા પછી તેમનામાથી (તસ્માત્ શ્લોક ૧૦) એક ગચ્છાધિપતિ થયા અને તેના ચરણેણુ તુલ્ય સિદ્ધર્ષિએ આ અથ કહી બતાવ્યો—આ અર્થ સ્પષ્ટ છે

શ્રી સિદ્ધર્ષિના ચુરુ કોણુ હશે એ હકીકત તો અચોક્કસ જ રહેવાની હોય એમ જણાય છે આગળ ત્યારે શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિ સબધી વાત વિચારવામા આવશે ત્યારે આ બાબતની ધુચવણમા વધારો

૧ આ સબધમા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી પ્રભાવકચરિત્રનો પ્રસ્તાવનામા લખે છે કે “સિદ્ધર્ષિના ચુરુ ગર્ગર્ષિ નિર્વૃત્તિ કુલીન સૂગચાર્યના શિષ્ય દત્તા મિદ્ધર્ષિ પોતે પણ ઉપમિતિભવપ્રપચ્યાની પ્રચરિતમા પ્રથમ નિર્વૃત્તિદુન અને સૂરાચાર્યનો જ ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તે પછી દેલ્લમહત્તરનો અને દેલ્લમહત્તર પછી દુર્ગસ્વામીનો નામોદ્ધેષ કરીને છેવટે દુર્ગસ્વામીના અને પોતાના દીક્ષાગચ્છ તરીકે ગર્ગર્ષિનો નિર્દેશ કરે છે આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે સૂરાચાર્યના એ શિષ્યો દગે, પહેલા દેલ્લમહત્તર અને બીજા ગર્ગર્ષિ દેલ્લમહત્તરના દુર્ગસ્વામી અને ગર્ગર્ષિના મિદ્ધર્ષિ શિષ્ય દગે અને બન્નેનો દીક્ષા ગર્ગર્ષિને હાથે થઈ દગે.” તેઓ પણ મદ્ધર્ષિનું નામ લખના નથી એ ઘણું નવાઈ જેનું લાગે છે

થશે. આવી રીતે પ્રથમના તેર શ્લોકમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિના પૂર્વપુરુષો સંબંધી હકીકત વિચારી.

આમાં દશથી તેરમા શ્લોક સુધીમાં જે મહાપુરુષનું વર્ણન આવે છે તે આ ગ્રંથના લેખક સિદ્ધર્ષિ સંબંધી નથી એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. એમ માનવાના ઘણાં કારણો છે તે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા વાંચનારને કહેવાની જરૂર નહિ પડે. લેખક અત્યંત નમ્ર છે, આખા ગ્રંથમાં એની નમ્રતા તરવરી આવે છે અને એમણે સિંહાચાર્યનો અધઃપાત ચિતર્યો છે. (પ્ર. ૮ પ્ર. ૧૦ પૃ. ૧૯૬૦) એવા સિદ્ધ લેખક પોતાને માટે દશમાથી તેરમા સુધીના શ્લોકમાં વાપરેલ એક પણ વિશેષણ વાપરે એ અશક્ય છે.

જેમણે આવો મોટો અફસુત ગ્રંથ બનાવ્યો છતાં લખે છે કે એને દેવી સરસ્વતીએ બનાવ્યો અને પોતે તો કહી બતાવ્યો એવા લેખક પોતાના મનને ‘કુન્દેદુ’ જેવું નિર્મળ કહે કે પોતાના અભ્યાસને અંગે પોતાને ‘સિદ્ધાંતનિધિ’ કહે એ અશક્ય છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે સદ્ધર્ષિ તદ્દન અલગ વ્યક્તિ છે અથવા પ્રશસ્તિના શ્લોક દશથી તેર સુધીનું વર્ણન ગ્રંથકર્તાને માટે ગ્રંથકર્તાએ પોતે લખેલ સંભવી શકતું નથી. (એ ચારના વૃત્ત પણ જુદા છે.)

૨. લેખકનું નામ—

પ્રશસ્તિનો ચૌદમો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

×ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથેતિ તત્ત્વચરણેણુકલ્પેન ।

ગીર્દેવતાંયા વિહિતામિહિતા સિદ્ધામિધાનેન ॥ ૧૪ ॥

આ કથાના બનાવનારનું નામ સિદ્ધ આપ્યું છે. એટલે સિદ્ધર્ષિ સમજવા. એમની નમ્રતા કેટલી છે તે અહીં જરા જોઈ જવા જેવું છે. એ કહે છે કે આ કથા બનાવી ગીર્દેવતાએ એટલે સરસ્વતી દેવીએ અથવા શ્રુતદેવીએ અને સિદ્ધે કહી બતાવી. એમને લેખક તરીકે

× “ આ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા શ્રી સરસ્વતી દેવીએ બનાવી અને તેમના (ઉપર વર્ણન કર્યું—તે શ્રી સિદ્ધર્ષિના) ચરણરેણુ સમાન સિદ્ધે કહી બતાવી. ૧૪

કોઈ જાતનું અભિમાન નથી જે પોતાની ઉપર કૃપા કરવા માટે
અથવા વાચવાની વિરૂદ્ધિ કરે (અ. ૧ પૃ ૨૧૪), જે પોતાના
અથવા સુવર્ણ પાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય ન ગણે (પૃ ૨૧૪) અને
જે અથવા વાચવાનું કાર્ય પ્રેરણારૂપ જ ગણે (પૃ ૨૦૮૧) તેને
નામની પરવા કેમ હોય ?

શ્રી સિદ્ધર્ષિની આ આત્મલઘુતાની જાણત ખાસ વિચારમાં
લઈ અનુકરણ યોગ્ય છે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં એ પોતાનું ચરિત્ર લખે
છે ત્યાં પણ એમણે જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્ર અન્યને આપવા માટે અનેક
પ્રકારના પ્રયત્નો કર્યા હતા અને જ્યારે લોકો તેમની પૂર્વકાળની
સ્થિતિ યાદ લાવીને તેની પાસેથી ઉપદેશ લેતા નહોતા ત્યારે તેમણે
કાષ્ઠની પેટીમાં ભરીને એ રત્નત્રયીને જગત સન્મુખ ધર્યા છે જે
વસ્તુ ખૂબ દેવાય તે ખૂબ મળે છે એની તેમને ખાતરી હતી, એમની
સંકલ્પશક્તિએ એ વાત તેમને સૂઝાડી હતી અને તેમનો ઉદ્દેશ નામ-
ખ્યાતિનો નહોતો, પણ કોઈ રીતે અન્ય એ વસ્તુનો ઉપયોગ કરે
તે હતો આ અતિ આકર્ષક નમ્રતા એમણે અથવા કામકામ બતાવી છે

એક હકીકત ખાસ નોંધવા જેવી છે પ્રશસ્તિના ૧૦, ૧૧,
૧૨, ૧૩, માં શ્લોકમાં જે સદર્ષિનું વર્ણન આવે છે તે સદર્ષિ આ
ક્યાના લેખક ન હોવા જોઈએ એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે
આ ઠથાને માટે લેખક પોતાને અગે કોઈ પણ પ્રશ્ન સાના શબ્દો વાપરે
એ તદ્દન અશક્ય વાર્તા છે અગાઉના સાધુઓનું વર્ણન સાચું
નૈનાવનાર તરીકે પોતાની જાતનું વર્ણન શ્રી સિદ્ધર્ષિ કરે તે તદ્દન
ન જાને તેવી વાત છે અને ઉપર લખેલા ૧૪ માં શ્લોકમાં તત્ત્વ-
જ્ઞાનકલ્પેન એ શબ્દ એ વાત જ બતાવે છે તત્ત્વ એટલે કોના ?
દુર્ગસ્વામીની જાણત તો નવમાં શ્લોકમાં પૂરી થઈ ગઈ અને તેનાથી
સદર્ષિ યથા એની વાર્તા દશમાં શ્લોકથી શરૂ કરી આ સર્વ હકીકત
ઉપરથી અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો આત્મનિર્દા કરવાનો સ્વભાવ જ હોવાથી
તેમજ લેખક તઙ્કિની તેમની જમાવટ કરવાની પદ્ધતિ ઉપરથી એક
જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તે એ કે દુર્ગસ્વામી અસ્ત યથા પછી
તેમના સ્થાને અન્ય કોઈ આવ્યા અને તે સદર્ષિ હતા તેના અગ્ર-
ગણ તુલ્ય સિદ્ધે આ વાર્તા લખી

પોતાને માટે ‘ સિદ્ધર્ષિ ’ એટલો પણ શબ્દ વાપરવામાં નથી આવતો, પણ ‘ સિદ્ધ ’ શબ્દ વપરાય છે. અત્યારે આપણે આનંદ-વિજયને આનંદ અથવા રવીન્દ્રને રવિ કહીએ તેના જેવો આ પ્રયોગ છે અને હિંદવાસીને તે સમજવામાં જરા પણ મુશ્કેલી જણાય તેમ નથી. હિંદમાં માણસ પોતાનું ‘ દૂંકું ’ નામ વાપરવામાં મજા લે છે, એને એમાં નમ્રતા લાગે છે અને લગભગ સર્વને નાના નામો હોય છે. એને હુલામણાનું નામ પણ કહેવામાં આવે છે.

પ્રશસ્તિના આ બીજા વિભાગ ઉપરથી (૧૪ મા શ્લોકથી) આ કથાના બનાવનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેઓ પોતાને સિદ્ધ નામથી ઓળખાવે છે તે હતા એમ જણાય છે.

હવે આપણે પ્રશસ્તિમાં આગળ વધીએ.

૩. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

પ્રશસ્તિના ૧૫, ૧૬, ૧૭ મા શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

અથવા—

આચાર્યહરિભદ્રો મે ધર્મવોધકરો ગુરુઃ ।

પ્રસ્તાવે ભાવતો હંત સ ઇવાદ્યે નિવેદિતઃ ॥ ૧૫ ॥

વિષં વિનિર્ઘૂય કુવાસનામયં, વ્યચીચરદ્યઃ કૃપયા મદાશયે ।
અચિન્ત્યવીર્યેણ સુવાસનાસુધાં, નમોઽસ્તુ તસ્મૈ હરિભદ્રસૂરયે ॥ ૧૬ ॥

અનાગતં પરિજ્ઞાય ચૈત્યવન્દનસંશ્રયા ।

મદયૈવ કૃતા યેન વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥ ૧૭ ॥

“ આચાર્ય હરિભદ્ર મને ધર્મનો બોધ કરનાર હોઈ ભાવથી મારા ગુરુ છે અને તે વાત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવેલ છે. ૧૫.

“ જે હરિભદ્રસૂરિએ કુવાસનાથી ભરેલ ઝેરને ઘોષ સાફ કરીને મારે માટે ન ચિંતવી શકાય તેવા વીર્યના પ્રયોગથી કૃપાપૂર્વક સુવાસનાનું અમૃત વિચારી કાઢ્યું, તેઓશ્રીને નમસ્કાર હો. ૧૬

“ જેઓએ અનાગત કાળને પ્રથમથી જાણી લઈને મારે માટે જ ચૈત્ય-વંદનના સૂત્રોના મંથનવાળી લલિતવિસ્તરા નામની વૃત્તિ બનાવી. ૧૭ ”

પ્રશસ્તિના આ ત્રીજા વિલાગમા બહુ અગત્યની વાત લખી છે અને તેમા અનેક પ્રશ્નોનો અવકાશ પણ રહે છે મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ પ્રશસ્તિના ત્રણ શ્લોકનું બગબગ નિરીક્ષણ થાય અને પ્રયત્નરણ કરવામા આવે તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના ઇતિહાસને અંગે એ ધુ અવણ ઢરવાને બદલે નીકાલ કરી આપે છે આપણે તે બેઝંચે

એ ત્રણ શ્લોકનો અર્થ એ થાય છે કે—હરિભદ્ર માગ ધર્મબોધકર ગુરુ છે અને તે હકીકત મે પ્રથમ પ્રસ્તાવમા બતાવી છે એમણે અદ્ભુત શક્તિથી કુવાસનારૂપ ઝેં સાક કરીને સુવામનારૂપ અમૃત વિચારી કાઢ્યુ તેમને નમસ્કાર કરે છે અને પછી કહે છે કે જેમણે ભવિષ્ય (અનાગત) કાળને જાણીને મારે માટે લલિતવિસ્તરનામની વૃત્તિ બનાવી

આ ત્રણ શ્લોકમા વ્યચીચરત્ અને અનાગત એ બે શબ્દનો ઉપયોગ અને પ્રથમ પ્રસ્તાવના પાત્ર ધર્મબોધકરનું નિદર્શન એ ત્રણ હકીકત મળીને આપણે હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હશે કે નહિ ? તેનો સત્વર નિર્ણય કરી શકશુ

આપણે હાલ તુરત માત્ર એક જ પ્રશ્ન વિચારીએ અને તે એ કે બન્ને વિશિષ્ટ લેખકો (હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ) આ બંધની અદ્વન્તા પુરાવા પ્રમાણે એક સમયે થયેલા કે આગળ પાછળ થયા હતા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના મમયનો મોટો પ્રશ્ન છે તે આપણે આગળ ચર્ચશુ અત્ર મમકાલીનતા પર આ બંધની અદ્વન્તા પુરાવા આપણને શુ શુ બતાવે છે તેટલુ જ વિચારીએ

ગ્રેા હુગ્મન યાકોળી અને ડો દ્યુમાન હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન ગણે છે તેને મતે શ્રી સિદ્ધર્ષિના દીક્ષા-ગુરુ દુર્ગસ્વામી હો કે ન હો તેનો કાઈ નિર્ણય નથી, પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિના ખગ ગુરુ શ્રી હરિભદ્ર હતા એમ તેમનો મત છે તેઓ ઉપમિતિની પ્રસ્તાવનામા નીચેના ગણદોમા એ મત જાહેર કરે છે

1 On reading these verses by Siddharshi on the relation between himself and Haribhadr : every unprejudiced reader, I venture to say, will arrive at the conclusion that the disciple speaks of his teacher as his actual guru, not his para-

“ તેમના અને હરિભદ્ર વચ્ચેના સંગંધને ગતાવનાર આ કાવ્યો વાંચીને અગાઉથી નિર્ણય નહી કરી જોસનાર દરેક વાચનાર એક જ નિર્ણય ઉપર આવશે કે શિષ્ય પોતાને શિખવનારને ખાસ ગુરુ તરીકે જ સંજોધે છે અને નહિ કે પોતાના પરંપરા ગુરુ તરીકે અથવા ધર્મના ગુરુ તરીકે. એમ ધારવાની હું હિમત ધરું છું; અને પ્રથમ યુરોપીય વિદ્વાન પ્રો. લોયમન જેણે એનો અર્થ ચર્ચ્યો હતો તે પણ એમજ સમજ્યા હતા. અને ઉપનિતિભવપ્રપંચા કથાના પહેલા પ્રસ્તાવમાં સિદ્ધર્ષિએ જ મુદ્દાઓ કહ્યા છે તેથી આ અસરને મજબૂતી મળે છે, કારણ કે નિષ્પુણ્યકને તેના આખા વિદાસ-માર્ગમાં આખરે તે પોતાનું તંદુરસ્તીને નુકસાન કરનારું લોગ્ન છોડી દે છે અને પોતાનું લિક્ષાપાત્ર સાફ કરે છે અથવા ઉપમાની ભાષાને છોડી દઈએ તો જ્યાં મુધી તે દીક્ષા લે છે ત્યાંમુધી ધર્મ-જોધકર તેને સલાહ આપે છે અને સૂચનાઓ આપે છે. હવે સિદ્ધર્ષિ આપણને સમજાવે છે કે ધર્મજોધકર એ જ હરિભદ્ર છે અને નિષ્પુણ્યક તે તેઓ પોતે જ છે એટલે તેણે દીક્ષા લીધી ત્યાં મુધી સર્વ ગાળતમાં તેને હરિભદ્રે સલાહ આપી હતી અને સૂચનાઓ કરી હતી. તે વગરશંકાએ ફલિત થાય છે. ” (ઉપનિતિ. ઉપોદ્ધાત પૃ. ૬)

mpara guru or spiritual *guru*; and they were understood by the first European scholar, Professor Leumann, who discussed their meaning. And this impression is further strengthened by what may be inferred from Siddharsi's statements in the first Prastava of the Upamitibhavaprapancha Katha. For there the Dharmabodhakara is described as advising and directing the beggar Nispunyaka during the whole course of his regeneration up to the time when he gave up his unwholesome food and had his alms bowl washed, or speaking without the metaphor, when he was ordained. Now as Siddharsi gives us to understand that Dharmabodhakara is Haribhadra, and beggar Nispunyaka he himself, it follows, almost beyond doubt, that he was instructed and directed by Haribhadra himself upto the time when he became a monk and wandered about preaching the law. (Intro. to Upamiti P. VI)

અહીં મુદો માત્ર એક જ છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ કહે છે કે ધર્મબોધક પોતે હરિભદ્ર છે, માટે તેઓને દીક્ષા આપનાર હરિભદ્ર જ હતા અને તેથી તેના પર પગ શુરુ નહિ પણ ખાસ શુરુ હતા અને બન્ને સમકાલીન હતા.

આપણે પણ કોઈ પણ પ્રજારના પૂર્વબદ્ધ વિચારને વશ થયા વગર આ સ બ ધર્મા પ્રથમ પ્રસ્તાવમાથી શા શા પુગવા આ મુદાને અંગે મળે છે તે તપાસી જઈએ શ્રી મિદ્ધર્ષિ પોતે જ કહે છે કે ‘ આચાર્ય હરિભદ્ર મને ધર્મનો બોધ કરનારા હોઈ ભાવથી મારા શુરુ છે અને તે વાત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમા જણાવી છે ’ (૧૫-પ્રશસ્તિ) આપણે તદ્દન નિષ્પક્ષ રહી નીચેના મુદાઓ વિચારીએ અમુક વિદ્વાને આવો મત બાંધ્યો હતો તેના તરફ આપણે માનપૂર્વક જરૂર ભેદીએ, પણ આપણે તે મતને છેવટનો કદી ન માનીએ, તેમ જ આપણા નિર્ણયો છેવટના છે એમ મનાવવા પ્રયત્ન પણ ન કરીએ બગબગ વિચાર કરતા આ સ બ ધર્મા ઘણા પુગવા અથમાથી મળે તેમ છે તે બન્ને બાબતો તપાસી જઈએ.

નીચેના પુરાવા ઉપરથી હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી મિદ્ધર્ષિ સમકાલીન નહોતા આ સર્વ પુરાવા અથના અદગના જ છે તે તપાસવા વિજ્ઞાસિ છે.

૧ પ્રશસ્તિના ઉક્ત ૫ દગમા શ્લોકમા કહે છે કે આચાર્યહરિભદ્રો મેં માવત. ધર્મવોધકરો શુરુ ‘ આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ભાવથી ધર્મશુરુ છે ’ માવત શુરુઃ એટલે આશયથી શુરુ.

નોટ—(૬) જૈન ધર્મમા દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને શબ્દોનો ખાસ અર્થ છે દ્રવ્યથી જે શુરુ હતા તે પ્રશસ્તિમા ઉપર બતાવાઈ ગયા પંડી કવવા કરીને ભાવશુરુને વર્ણવ્યા છે ‘ ભાવ ’ એટલે આશય. એ ત્યા abstract અથવા meaningના અર્થમા છે દ્રવ્યશુરુ તો દીક્ષાશુરુ, પણ પર પગએ ‘ ભાવશુરુ ’ હરિભદ્રસૂરિ છે એમ જણાવવાનો આશય છે ‘ દ્રવ્ય ’ વ્યવહારને અંગે વપરાય છે, ત્યાં ભાવમા હાજરીની જરૂરીઆત નથી એમને actual શુરુ કહી શકાય તેમ નથી અને સદગ શ્લોકનો માવત. શબ્દ બીજી કોઈ જગાએ લાશુ ધર્મ શંક તેમ લાગતુ નથી.

(b) કદાચ ભાવતઃ નિવેદિતઃ એમ અર્થ કરવા જઈએ તો ત્યાં પણ એક જ અર્થ શક્ય છે કે ‘ આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મ-જોધકર ગુરુ હતા તે હકીકત ‘ ભાવથી ’ મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવનાં જણાવી છે. મતલબ એ દ્રવ્યથી તો વસ્તુતઃ બનેલ નથી, પણ આશયની અપેક્ષાએ જોઈએ તો તેઓ મારા ધર્મજોધકર ગુરુ હતા.

આ ‘ ભાવતઃ ’ શબ્દને ઉડાડી મૂકાય તેમ નથી અને જૈન-પરિભાષા સમજનાર તેનો અર્થ બરાબર સમજી શકે તેમ છે. ભાવ શબ્દનો જૈન પારિભાષિક અર્થ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

૨. પ્રશસ્તિના ૧૬ માં શ્લોકનાં ‘ કુવાસનાથી ભરેલ ઝેરને ઘોઘને સાફ કરી મારે માટે જેમણે સુવાસનું અમૃત વિચારી કાઢ્યું ’ એ વાક્યમાં સુવાસના અને કુવાસના શબ્દોના પ્રયોગ અને વ્યચીચરત્ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ પણ એ જ હકીકત બતાવે છે. કુવાસનાનું ઝેર ઘોવાનું કાર્ય એક બાબતે સારી સુવાસના અમૃત તૈયાર કરવાનું કાંઈ પોતાના સીધા ઉપકારી માટે કહે નહિ. અહીં વ્યચીચરત્ પ્રયોગ ખાસ અર્થસૂચક છે.

મદાશયે એ શબ્દપ્રયોગ પણ એટલો જ અર્થસૂચક છે. ‘ મને આશ્રયીને ’-‘ મારે માટે ’ એમ જો કહેવું હોત તો મદાશયે પ્રયોગ ન જ ઘટે. એમને માટે જ જો સુવાસના સુધા તૈયાર કર્યું હોત તો મહાં કે એવો કાંઈ ચતુર્થીનો પ્રયોગ જરૂર થાત. આ તો જાણે પોતાને માટે જ તૈયાર કર્યું હોય એમ માનવા તૈયાર થયેલા લેખક આવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જ ‘ અચિત્ય વીર્ય અને કૃપયા ’ એ બન્ને પ્રયોગો પણ સફળ થાય છે એ લખવાની ભાગ્યે જ જરૂર ગણાય.

૩. પ્રશસ્તિનાં સત્તરમો શ્લોક વધારે સૂચક છે. ‘ જેઓએ અનાગત કાળ પ્રથમથી જાણી લઈને મારે માટે જ ચૈત્યવંદનના સૂત્રોની હકીકતવાળી લલિતવિસ્તરા નામની વૃત્તિ બનાવી. ’ આના મૂળમાં અનાગતં પરિજ્ઞાય ‘ નહિ આવેલો કાળ-ભવિષ્યકાળ જાણી લઈને ’ એ શબ્દો વિચારવા યોગ્ય છે.

એથી એક વાત તો જરૂર સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે શ્રીહરિભદ્ર-

સૂરિએ લલિતવિસ્તગ નામની વૃત્તિ બનાવી ત્યારે તેમણે તે સિદ્ધર્ષિ માટે બનાવી નહોતી

મદર્થવ-‘ મારે માટે જ કરી ’ એ વાત અને અનાગતં પરિજ્ઞાય એ બંને વચ્ચેનો વિરોધ વિચારવા યોગ્ય છે, પણ સમાવી શકાય તેમ છે તે આગળ જોશુ એનો ખુલાસો પ્રથમ પ્રસ્તાવના બગાળર છે તે વિચારતા આ વિરોધ જરૂર શમી જશે

પ્રથમ પ્રસ્તાવની વાત હાલ બાબુ ઉપર રાખી આપણે આ ‘ અનાગત ’ વાળા શ્લોક પર જ મુદ્દો સાધીએ ત્રો જેકોબી સાથે મારે આ સબધમા લખાણ પત્રવ્યવહાર થયો હતો અને તે જૈન કોન્ફરન્સ હેન્ડલમા છપાયો હતો^૧ ત્યાં ત્રો જેકોબી એક દલીલ કરે છે કે “ અનાગતં પરિજ્ઞાય નો અર્થ હું ‘ ભવિષ્ય જાણીને ’ અથવા ‘ શુ બનવાનું છે તે જાણીને ’ એમ કરું છું એનો હું હવે ખુલાસો કરું છું ધારો કે તમને મુનિમુદગ્ની કૃતિયી કાઈ સૂચક ધાર્મિક લાભ થયો હોય અને તેથી તમે તદ્દન નવા માણસ થઈ ગયા હો તો તમે એમ નહિ કહો કે ‘ મુનિમુદરે પોતાના ભવિષ્ય જ્ઞાનથી મને (કાપડીઆને) તંના અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમથી પ્રકાશ થશે એમ જાણીને તે અથ બનાવ્યો ’ તમે એમ જરૂર માનશો કે એવા પ્રકારની ધાગણા કરવી તે ચોખ્ખી ધૃષ્ટતા જ કહેવાય તે જ પ્રમાણે જે હરિભદ્રસૂત્રિ ચારશે વર્ષ પહેલાં શુરૂરી ગયા હતા તેમણે પોતાના હિત માટે અથ બનાવ્યો એમ કહેવામા સિદ્ધર્ષિમા નમ્રતાની ખામી જ દેખાય પણ જો તે તેને ઓળખતા હોય તો તેમ લખવામા કાઈ ધૃષ્ટતા ગણાય નહિ જો તેમનો અથ પોતાના ધાર્મિક વલણને ટેકો આપનાર હોય અને તે અથથી પોતાની શુદ્ધિ વધે હોય તો તેવી રીતે તે લખી શકે તેવી જ રીતે તમે તમારા શિક્ષા-શુરૂની કૃતિ માટે આ પ્રમાણે લખો તો તેમા કપકાપાત્ર કાઈ આવે નહિ, અને તમારું વક્તવ્ય માત્ર અતિશયોક્તિ^૨ કહેવાય ’ (પૃ ૨૪૯)

૧ Jain Svetambai conference Herald XIP 239 to 274

૨ My interpretation of the verse અનાગત પરિજ્ઞાય “ Knowing the future ” or “ Knowing what would happen ” I now try to explain Supposing you had derived some sign-

આ આખી દલીલ પર મેં ખૂબ વિચાર કર્યો છે. અનાગતં પરિજ્ઞાયનો અર્થ પ્રો. જેકોબી સાચો કરે છે, પણ હકીકત સાથે તેને જોડવામાં તેઓ દોરવાઈ જાય છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિનો ગ્રંથ વાંચીને મને ધર્મમાં સ્થિરતા થઈ હોય તો એવા જ શબ્દોમાં હું મુનિસુંદરસૂરિનો આભાર માનું અને તેમને મારા ગુરુ કહું અને તેમણે જાણે મારે માટે જ સદૃશ ગ્રંથ બનાવ્યો હતો એવા શબ્દોમાં વાત સ્વીકારું તો તેમાં મને કોઈ પણ પ્રકારની ધૃષ્ટતા લાગતી નથી. આ અભિપ્રાયનો વિષય છે. આર્યસંસ્કૃતિના અભ્યાસી આવી દલીલ કેમ કરી શક્યા હશે તે જ મને તો નવાઈ જેવું લાગે છે. જૈન સંસ્કૃતિમાં તો એને બરાબર ‘ગુરુ’ કહી શકાય તેમ છે. આપણે તો સ્થાપના કરીએ ત્યાં સુધર્માસ્વામીને ગુરુસ્થાને મૂકી શકીએ.

પ્રો. જેકોબીને ખરી મુશ્કેલી ચાર સો વર્ષના આંતરા પછી આવા શબ્દો લખવામાં નમ્રતાની ખામી દેખાય છે તેથી લાગી જણાય છે. એ હકીકતમાં બેવડી સ્પષ્ટતા દેખાય છે. એક તો દંતકથા પ્રમાણેની તારિખમાં ફેરફાર થતો જાય છે જે આપણે આગળ જોશું અને દાક્ષિણ્યચિહ્નની કુવલયમાળા જોયા પછી આ સંદેહમાં ઘણો ફેર પડી જાય છે એ પણ આગળ જોવાશે. ચાર સો વર્ષનો આંતર

ficant spiritual benefit from Munisundara's work, making you as if it were a new man, you would not put it this way: "Muni Sundara, knowing by his prescience that I (Kaparia) would receive enlightenment from his Adhyatma Kalpadruma, composed this work." You would admit this an unqualified piece of presumption. In the same way Siddharsi would be open to the charge of want of modesty, if he pretended that Haribhadra, dead more than 400 years at his time, had composed the work in question with a view of *his* benefit. But if he knew him personally, he might say so without arrogance, if the work of his beloved teacher quite fitted his religious wants and brought about his conversion. Similarly, if you would in this way speak of the work of your teacher, there would be nothing to blame and your impression would be simply an અતિશયોક્તિ (p. 249.)

સમય તો ફરી બીજા તેમ લાગે છે, પણ છતાં ચાર સો વર્ષનો આતરો હોય તો પણ વાધો આવતો નથી એ મારી મૂળ દલીલ બિલી જ રહે છે

જે રીતે પ્રચલિતના ૧૫-૧૬-૧૭ માં શ્લોક લખાયા છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. ગર્ગર્ષિને પોતાના દીક્ષા દેનાર કહે છે, ત્યારપછી દુર્ગસ્વામીની વાત લખી, તેઓ ભિન્નમાલ નગરમાં કાળધર્મ પામી ગયા તે વાત કહી, તેમનાથી સદર્ષિ થયા અને તેના ચળચરણતુલ્ય 'સિદ્ધે' આ અથ જનાવ્યો આટલે સુધી આવીને અથવા કહીને વાતનો ઝોક એકદમ બદલી નાખે છે. જો હરિભદ્રસૂરિ પોતાના ગુરુ હોય તો એમ લખાય નહિ આ તો 'અથવા' કરીને પોતાનો 'હૃદય-ભાવ' જતાવ્યો છે અને સાથે જ પ્રથમ પ્રસ્તાવનો હવાલો આપ્યો છે.

આના કગ્તા પણ વધારે મજબૂત દલીલ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં આવે છે તે આપણે જોઈએ, પણ અહીં અનાગતવાળા શ્લોકનો અર્થ કંવામાં ગ્રોફિસ જેટલાની જે થાપ ખાઈ ગયા છે તે પર હજી વધારે વિચાર કરીએ. તેઓ એમ માની બેઠા છે કે જોનો દત્તવા પ્રમાણે અમુક તારિખ શ્રીહરિભદ્રસૂરિની માની બેઠા છે અને તેથી પૂર્વ-બદ્ધ વિચાર ન હોય તેવા સ્વતંત્ર વાચકને કહેશે છે આ દલીલ ખોટી છે, જોનોને પુગવો મળે તો દત્તકથાથી ચાલી આવતી તારિખ ફેરવવામાં કદી વાધો છે જ નહિ. શ્રી જિતવિજયના એ સળધી લેખ પછી સ્વતંત્ર વિચારકો તારિખ ફેરવવાની વાત સ્વીકારે છે મતલબ જોનોનો એ મળધમાં આવક ન હોઈ શકે માત્ર પુરાવા મળવા જોઈએ અને તે સંતોષકારક, તર્કની પદ્ધતિને અનુમગનારા અને લાક્ષણિક હોવા જોઈએ.

એક વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ગ્રો જેટલાની લગ-લગ અનાગત પરિણામને બિડાવી જ દે છે તેમની દલીલો વાચતા એ આખો શ્લોક 'નિર્ધારક' 'અહેતુક' અથવા દગધડા વગરનો થઈ જાય છે ભવિષ્ય જાણીને? એટલે શું? ક્યારે જાણ્યું? ત્યારે અથ લખ્યો (લલિતવિસ્તાર) ત્યારે સિદ્ધર્ષિ નામના ડોઠ એનો લાલ લેનાર વશે એ વાત જાણીને? એવી જાણવાની શક્તિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિમાં હતી? વિક્રમના નવમાં મેકામાં ડોઠને હતી?

ધર્મબોધકર સાથેનો તેમનો મેળ મેળવતાં જણાશે કે એ હકીકતથી સમકાલીનતા જરા પણ સાબિત થઈ શકે તેમ નથી.

જે રીતે પ્રશસ્તિના ત્રણે સદર શ્લોકો લખાયા છે, જે રીતે તેમને અવતરવામાં આવ્યા છે, તેની અંદર જે ભાવ ભર્યો છે તે જોતાં બંને મહાત્માઓ સમકાલીન હોય એ વાત બંધબેસતી થતી નથી. હવે આપણે પ્રથમ પ્રસ્તાવનો આ હકીકત સાથે સમન્વય કરીએ.

(૪) પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિષ્પુણ્યકર્તું ચરિત્ર આપ્યું છે તેથી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હતા એવી દલીલ પ્રો. જેકોબી કરે છે તે નીચેનાં કારણે મને સમીચીન લાગતી નથી.

(a) ‘ આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મનો બોધ કરનાર ભાવથી શુરુ છે અને તે વાત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવી છે. ’ હવે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ધર્મબોધકરને કેવી રીતે બતાવ્યા છે તે જુઓ:—

તેરમા વિભાગમાં (પૃ. ૨૧) જણાવે છે કે ‘ એ સુસ્થિત મહારાજે રસોડાના ઉપરી તરિકે ધર્મબોધકર નામના રાજસેવકની નીમણુક કરી છે. તેણે તે વખતે એ દરિદ્રી ઉપર મહારાજની કૃપાદષ્ટિ થઈ છે એમ જોયું. ’ વિગેરે વાર્તાના આ વિભાગમાં શો આશય રહ્યો છે તેનો આખો ઉપનય લેખકશ્રી પોતાને હાથે જ લખે છે. આ ધર્મબોધકરને કયા શબ્દોમાં જાહેર કરે છે તે મૂળ શબ્દો ઘણા ઉપયોગી હોવાથી જોઈ જઈએ:—

यथा च तां महाराजदृष्टिं तत्र रोरे निपतन्तीं धर्मबोधकरा-
भिधानो महानसनियुक्तो निरीक्षितवानित्युक्तं तथा परमेश्वराव-
लोकनां मज्जीवे भवतीं धर्मबोधकरणशीलो धर्मबोधकर इति यथार्था-
भिधानो मन्मार्गोपदेशकः सूरिः स निरीक्षते स्म । तथा हि ।
सद्ब्रह्मानवलेन विमलीभूतात्मानः परहितनिरतैकचित्ताः भगवतो ये
योगिनः पश्यन्त्येव देशकालव्यवहितानामपि जन्तूनां छद्मस्थाव-
स्थायामपि वर्तमाना दत्तोपयोगा भगवदवलोकनाया योग्यतां पुरो-
वर्त्तिनां पुनः प्राणिनां भगवदागमपरिकर्मितमतयोऽपि योग्यतां
लक्षयन्ति तिष्ठन्तु. विशिष्टज्ञाना इति । ये च ममोपदेशदायिनः
भगवन्तः सूरयस्ते विशिष्टज्ञाना एव यतः कालव्यवहितैरनागत-

મેવ તૈર્જ્ઞાત. સમસ્તોઽપિ મદીયવૃત્તાન્ત સ્વસવેદનસંસિદ્ધમેતદ-
સ્માકમિતિ ^૧ (મૂળ પૃ ૮૦૧)

કોઈ પણ પ્રકારનો શક ન રહે તે રીતે અહીં શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ
કહે છે કે—જો કે ધર્મબોધક અને તેઓ પોતે કાળથી અને દેશથી
વ્યવહિત—દૂર પડેલા—છૂટા પડેલા છે છતાં તેમની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ
ધ્યાનથી નિર્મળ થયેલી હોવાને લીધે તેઓ (શુરુ) લેખક ઉપર
થયેલી ભગવદ્વલોડના બાણી રાક્યા છે

તેઓ પોતાના આ શુરુને વિશિષ્ટ જ્ઞાની કહે છે

તેઓની દલીલ એવી છે કે છદ્મસ્થ પ્રાણી જો જોન આગમનો
અભ્યાસી હોય તો તેમા ખતાવેલી રીતે પોતાની પાંચ જે પ્રાણી
આવે તેની યોગ્યતા કહી શકે છે પણ નિર્મળ બુદ્ધિવાળા યોગીઓ

૧ “ એ સુચિત મહાગજે ગ્સાધખાતાના (ગ્સોડાના) ઉપરી તરિકે
ધર્મબોધકર નામના ગજમેવડની નીમણુક કરી છે, તેણે તે વખતે તે
દિગ્દીની ઉપર મહાગજની દષ્ટિ થઈ છે એમ જોયુ ” આ પ્રમાણે અગાઉ
સ્થાપ્રમગમા કહેનામા આવ્યુ છે ધર્મનો બોધ કરવામા તત્પર હોવાથી
ધર્મબોધકરના નામને યોગ્ય એવા મને માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય
મહાગજે માગ ઉપર પરમાત્માની રૂપા-નજર થતી જોઈ એમ તે હકીકત
ઉપરથી મમજલુ જે મહાત્મા યોગીઓનો આત્મા વિશુદ્ધ ધ્યાનથી નિર્મળ
થયેલ હોય છે અને જોઓતુ મન હમેના પારકાતુ હિત માધવા તગ્દ રહેલુ
હોય છે તેઓ દેરાડાળથી દૂર ગહેલા પ્રાણીની ભગવદ્વલોડનથી થયેલી
યોગ્યતા પણ બાણી રાકે છે છદ્મસ્થ અવસ્થામા છતાં પાસે ગહેલા પ્રાણી-
ઓની યોગ્યતા તો જોઓની બુદ્ધિ જોનાગમથી વિશુદ્ધ થયેલી હોય છે તેઓ
પણ કહી રાકે છે આ પ્રમાણે જ્યાં જુતજાની પણ યોગ્યતા અયોગ્યતા
માટે ઉપયોગપૂર્વક વિચાર કરી નિર્ણય આપી રાકે છે તો પછી વિશેષ
જ્ઞાની માટે તો સી વાત કંઈ ? મને ઉપદેશ દેનાર આચાર્ય મહારાજ તો
વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા હતા, ગ્રંથુ કે ભવિષ્યમા માગ મળધમા બનનારો
સર્વ બનાવ તેઓ અગાઉથી જાણી ચૂક્યા હતા એમણે જાણેલા કેટલોક
વૃત્તાત તો મેં જોતે અતુલજો છે તેવી એ મર્વ વાત માન મનમા સિદ્ધ
થયેલી છે (૫ ૧૧૨ બાપાવતણુ)

લવિષ્યમાં થનારા પ્રાણીની ઉપર પરમાત્માની નજરને અંગે થવાની યોગ્યતા જોઈ-જાણી શકે છે.

લેખકશ્રીને ઉપદેશ આપનાર ધર્મબોધકર વિશિષ્ટ જ્ઞાની હતા તેથી તેઓ દેશકાળથી વ્યવહિત હોવા છતાં લેખકની ઉપર પરમાત્માની નજર પડવાની છે એમ જોઈ શકતા હતા.

વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે બહુશ્રુત જ સમજવા. શ્રુતનો ખરાબર ઉપયોગ મૂકે તો શ્રુતજ્ઞાની કેવળજ્ઞાની જેવા ભાવ કહી શકે છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે અહીં બહુશ્રુત જ સમજવાના છે.

આથી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પુરાવો મેળવવાની જરૂર ભાગ્યેજ રહે છે. પ્રો. જેકોબીએ આ સંબંધમાં વધારે વિચાર કરવાની અને દલીલ વિચારવાની જરૂર લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે ધર્મબોધકરને શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ હરિભદ્ર માન્યા છે, પણ તે ભાવથી જ છે.

આખો પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખીને ગ્રંથકાર પોતે જ કહે છે કે:—

इह हि जीवमपेक्ष्य मया निजं, यदिदमुक्तमदः सकले जने ।
लगतिं सम्भवमात्रतया त्वहो, गदितमात्मनि चारु विचार्यताम् ॥

એટલે પોતાના જીવની અપેક્ષાએ અહીં જે વાત કરી છે તે સર્વ પ્રાણીઓને ઘણે ભાગે લાગુ પડે તેવી સર્વ સામાન્ય વાત કરી છે. (પૃ. ૨૧૭)

આ રીતે વિચારીએ તો દરેકને ધર્મબોધકર મળે તે કાંઈ હરિભદ્રસૂરિ મળવાના નથી. અદૃષ્ટમૂલપર્યન્ત નગરથી માંડીને આખી વાર્તા સર્વસામાન્ય છે અને તેથી ધર્મબોધકર મંત્રી દીક્ષા આપતી વખત હાજર રહે છે અથવા તો તેના ભિખ માગવાના ઠીકરાનો ત્યાગ કરાવે છે એ હકીકતથી મુંઝાવાનું જરા પણ કારણ નથી. ધર્મબોધકર તો ‘ કાળવ્યવહિત ’ જ છે અને તેટલા માટે તદ્દયાના પાત્રની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. સ્વકર્મવિવર દ્વારપાળ મંદિરમાં પ્રવેશ કરાવે ત્યારથી માંડીને આખી યોજના સર્વ જીવની અપેક્ષાએ લીધેલી છે. પૃ. ૧૭૫ માં ઔષધિના અધિકારીનું વર્ણન જોઈએ કે સુસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય કોટિના જીવોનાં વર્ણન

વિચારીએ તો સર્વમાથી એક જ વાત ફલિત થાય છે કે એ એક જીવને આશ્રયીને વાત છે જ નહિ અને ગુરુ પણ અમુક છે જ નહિ પૃ ૧૮૭ મા ગુરુઓ અનેક હોય તે ભાવ પણ એનો જ સૂચક છે

તદ્વયાની સલાવના પૃ ૧૮૬ મા કરી છે ત્યાં જતાં જુ છે કે તદ્વયા ખરેખરી રીતે તો ' કર્તા ' (કર્તા ?) નથી, ગુરુ પોતે જ ઉપદેશકાર્ય કરે છે આ પ્રસંગમાં મૂળમાં ગુરુ માટે સર્વત્ર જાહેરવચન વાપર્યું છે તે જતાં છે કે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં એક અમુક ગુરુની વાત કરી નથી, પણ ધર્મમાર્ગનો જોધ આપનાર ગુરુસમાજની વાર્તા કરી છે

પ્રો જેકોળીને એક વાતે ખરી અસંગ કરી છે તેમને એમ લાગ્યું જણાય છે કે ગુરુ પોતે જ ઉપદેશ આપે છે એમ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કહ્યું છે તો પછી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમય જાળમાં છૂટા કેમ હોઈ શકે ? આનો ખુલાસો આખા પ્રથમ પ્રસ્તાવનો હેતુ સમજાય તો ખરાબર બેસી જાય તેમ છે પ્રથમ પ્રસ્તાવ ઉપોદ્ધાતરૂપે લખાયો છે અને સર્વ જીવને લાગુ પડે તેવી રીતે અથકર્તાએ નમ્ર ભાષામાં પોતાનું ચરિત્ર સમજણ સારું આપ્યું છે એ ચરિત્ર એ કાંઈ ' જીવનકથા ' નથી, પણ સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું સામાન્ય ચરિત્ર છે તેઓશ્રી પોતે જ તે વાત પ્રથમ પ્રસ્તાવને અંતે (પૃ ૨૧૭) કહી જતાં છે

પ્રસસ્તિમાં તેથી પોતાના ગુરુની પર પગ જતાવી પોતાનું કર્તૃત્વ જતાવી પછી અથવા કરીને હરિભદ્રસૂરિના અથથી પોતાને ઉપકાર થયો તેથી અને ખાસ કરીને ' લલિતવિસ્તર ' નામની ચૈત્યવ દ્વન સૂત્રની વૃત્તિ વાળીને ખૂબ લાભ થયો તેથી ઉપકારનો જાહેરો વાળવા ઉદ્ગાર રૂપે જી નાખે છે

" અથવા તો આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મજોધકર ગુરુ છે " જે પદ્ધતિએ એમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં સુસ્થિત મહારાજ, ધર્મજોધકર અને તદ્વયા પાત્રને ચિતર્યા છે તે પ્રમાણે તેઓ સુધર્માસ્વામીને પણ ધર્મજોધકર કહી શકે, કોઈ પણ પૂર્વાચાર્યને ધર્મજોધકર કહી શકે અને માગ ઉપર અધ્યાત્મકટપદ્રુમ અથે જે જીવનસરણી ફેંવી નાખે તેવી અસંગ કરી હોય તો હું પણ સુનિસુદરસૂરિને માગ ધર્મજોધકર ગુરુ એ અર્થમાં જી શકું

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય સંગ્રાંથી ચર્ચા આપણે આગળ કરશું. અત્યારે પ્રશસ્તિમાંથી એક જ વાત કાઢવાની રહે છે અને તે એ કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને આ ગ્રંથના લેખક શ્રી શિદ્ધર્ષિ સમકાલીન નહોતા; અથવા સમકાલીન હતા એવી જે વિચારણા પ્રો. જેકોબીએ પોતાની ઉપોદ્ઘાતમાં તથા મારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં કરી હતી તે યથાયોગ્ય નહોતી. ‘સમરાષ્ટ્રચક્રહા’ ની ઉપોદ્ઘાતમાં આ હકીકતનો સ્વીકાર પ્રોફેસરશ્રીએ કર્યો છે, છતાં ઉપમિતિની ઉપોદ્ઘાત કાયમ રહે છે અને આ સ્વાલ ઘણો ગંભીર છે તેથી તેને વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે.

આટલી ચર્ચા ઉપરથી એક જ વાત મુકરર કરી છે કે જન્મે વિશિષ્ટ લેખકો સમકાલીન હતા એવો જે પુરાવો ગ્રંથમાં જ છે એમ પ્રો. જેકોબીએ લખ્યું છે તે અસિદ્ધ છે. જન્મેના સમયની વિચારણા તદ્યોગ્ય સ્થાને આ જ ઉપોદ્ઘાતમાં થશે. હવે આપણે પ્રશસ્તિનો બાકીનો ભાગ વિચારી જઈએ.

૪. પ્રશસ્તિનો બાકીનો ભાગ—

(a) કથા જાહેરમાં મૂકવાનું સ્થળ. (પ્રકટ કરવાનું સ્થાન)

પ્રશસ્તિના ૧૮-૧૯-૨૦ માં શ્લોકમાં આ કથા કયા નગરમાં પ્રગટ કરવામાં આવી તે જણાવ્યું છે. તે ત્રણે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

યત્રાતુલરથયાત્રાધિકમિદમિતિ લઘ્વરજયપતાકમ્ ।

નિખિલસુરભુવનમધ્યે સતતં પ્રમદં જિનેન્દ્રગૃહમ્ ॥ ૧૮ ॥

યથાર્થષ્ટઙ્કશાલાયાં ધર્મઃ સદેવધામસુ ।

કામો લીલાવતીલોકે સદાસ્તે ત્રિગુણો મુદા ॥ ૧૯ ॥

તત્રેયં તેન કથા કવિના નિઃશેષગુણગણાધોરે ।

શ્રીમિહ્રમાલનગરે ગદિતાગ્રિમમણ્ડપસ્થેન ॥ ૨૦ ॥^૧

૧. અતુલ્ય રથયાત્રાને કારણે સર્વ દેવભુવનથી વધી જતું, ઉત્તમ જય-પતાકાથી વિભૂષિત અને નિરંતર પ્રમોદને કરાવતું જિતેન્દ્ર ભગવાનનું ભુવન જે નગરમાં આવી રહેલું છે, જે નગરની ટંકશાળોમાં ધન-પૈસા છે, જેના સદેવ (રાગરહિત દેવ) ના મંદિરોમાં ધર્મ છે અને જેના સ્ત્રીવર્ગમાં

બિહ્નમાલ નગરમા ગ્હીને આ કથા કહી મલખાવી
ગનાવ્યા પછી બહિર સભામા અથ વાચવાનો ગિવાજ અગાઉ હોય
એમ જણાય છે એ રીતે અથને પ્રસિદ્ધ કરવામા આવતો હશે
એમ અનુમાન વાય છે

બિહ્નમાલ નગરનુ વર્ણન વાચવા જેવું છે એને દેવભુવન
ક્રતા પણ વિશેષ ગણ્યું છે, જાણ કે એ મર્વ રીતે દેવભુવન
જેવું તો છે, પણ દેવભુવનમા ગ્યયાત્રા મહોત્સવ થતા નથી, આ
નગરમા થાય છે તેથી તે રીતે એ દેવભુવનથી ચઢી જાય છે

પ્રમદ શબ્દ શા માટે વાપર્યો હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે
પ્રમદનો અર્થ ' છકેલ-પીધેલ, ખેદગ્રસ્ત ' એવો થાય છે આખો
દિવસ ધમાલમા રહેનાર એ નગર હશે એમ જણાય છે

ત્યા વર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણે પુરુષાર્થો સાધવામા લોકો રસ
લેતા હતા ત્યા એકલા ધનની ધમાલ જ નહોતી અથવા તો ત્યા
કામક્રીડા જ નહોતી, તેની સાથે લોકો મદિરામા જાય ત્યા ધર્મ
પણ કરતા હતા

‘ સર્વ શુભોના આધારભૂત ’ એ જગ અતિશયોક્તિ જેવું
લાગે છે આખી દુનિયાના સર્વ શુભોના આધાર એક નગર પર
હોય તે કવિની ઘટના છે

બિહ્નમાલ નગર જોધપુર પાસે મારવાડમા આવેલું છે શ્રીમાળી
વાણીઆ વર્ગની ઉત્પત્તિ એ નગરમા થઈ હતી ટોડના ગજ-
સ્થાનમા એ નગરની અનેક હકીકતો આવે છે નવમા દશના
સૈકામા જૈન ધર્મની બહોજલાલી મારવાડ મેવાડમા વધારે હતી
તે અત્યારે મદિરાના અવશેષો જોતા જરૂર જણાઈ આવે છે ઉદ્દેપુર
પાસેના એક ગામમા અત્યારે મો દેરાસર મોજુદ છે, પ્રતિમા નથી,
ભૂમિમા લ કારી દીધેલ હશે એમ જણાય છે માગ્વાડ મેવાડના કેટલાક

કામ છે, જ્યા આવી રીતે (ધર્મ, અર્થ, કામ, રૂપ) ત્રણગણો આનંદ સર્જા
તમેલો રહે છે એના મર્વ શુભગુણના આધારભૂત બિહ્નમાલ નામના
નગરમા કવિ(શ્રીગિદ્ધર્જિ)એ આ કથા મુખ્યમંડપમા ગ્હીને કહી
મલખાવી. ૧૮-૨૦

મંદિરો તો મોટી ટુકો જેવાં છે. ખાવન જિનાલય સાથેના દેરાસરોનો પાર નથી. જૈન કોમની ઐતિહાસિક જાહેરાતોની કેવી હશે તેનો ખ્યાલ કરવો હોય તો આ પ્રદેશમાં એક વાર ફરવા જેવું છે. રેલવેની ઝડપી મુસાફરીથી ખરો ખ્યાલ આવે તેમ નથી, ગામે ગામ ગાડામાં અથવા મોટરમાં ફરવાથી જૈન સમૃદ્ધિની વિશાળતા અને વર્તમાન યુગની ભયંકર ઉપેક્ષા નગરમાં આવે તેમ છે.

પ્રશસ્તિના નવમા શ્લોક પરથી જણાય છે કે એ જ ભિલ્લમાલ નગરમાં દુર્ગસ્વામી કાળધર્મ પામ્યા હતા. તેમણે ઘણો સમય મારવાડમાં વિહાર કર્યો હશે એમ એ સમયના પુસ્તકો વાંચતા સમજાય છે.

જ્યારે અગ્નિમ સલામંડપમાં આ કથા કવિથી સિદ્ધર્ષિએ કહી સંભળાવી હશે ત્યારે કેવો આનંદ આવ્યો હશે તે કદાચ મનસિક ચિત્ર ખડું કરવા જેવું છે. અનેક દેવમંદિરોથી પવિત્ર થયેલા પૈસાના રણરણાટથી ગાજી રહેલા અને લીલાવતી લોક (સ્ત્રીઓ) થી ધમધમી રહેલા એ નગરમાં આ કથા વાંચાણી હશે ત્યારે ખરેખર આનંદની લહરીઓ જામી હશે. કદાચ સલાસ્થાન ઘણું મોટું હશે, તો પણ લોકો સમાઈ ન શકવાને પરિણામે નાનું થઈ પડ્યું હશે.

જે નગરમાં અતિ નમ્ર લેખક આવ્યા હશે, રહ્યા હશે, રચના તૈયાર કરી હશે અને અગ્નિ સલામંડપમાં જેમણે તે કહી બતાવી હશે તે નગરને ધન્ય છે ! શ્રીસિદ્ધર્ષિએ પોતાના ગ્રંથને લાકડાની પેટીમાં મૂકવા યોગ્ય જ કહ્યો છે, પોતાનું નામ ‘ સિદ્ધ ’ એટલું જ નાનું કહ્યું છે અને પોતાને માટે કોઈ પણ સારો શબ્દ આખા ગ્રંથમાં વાપર્યો હોય તો છેલ્લા વીશમા શ્લોકમાં ‘ કવિ ’ શબ્દ છે. આ નમ્રતા અતિ વિશિષ્ટ છે, હૃદ બહારની છે, ખાસ અનુકરણીય છે.

આ કથાનું પબ્લીકેશન (જાહેરાત) શ્રી ભિલ્લમાલ નગરમાં થયું એમ પ્રશસ્તિના આ વિભાગ પરથી જણાય છે. તે કંઈ જગ્યાએ બનાવવામાં રચવામાં આવી હશે તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. જૈનના સાધુઓ એક સ્થળે સ્થિર રહેતા નથી અને આ કથા એટલી વિવિધતાથી ભરપૂર છે કે એક સાથે તે બતાવી શકાય નહિ. વળી એવી જાહેરાતની તારિખ જેઠ શુદ્ધિ ૫ હવે પછી આવશે તે જોતાં

ચોમાસા પહેલાનો એ સમય છે, એટલે એ વર્ષમા ચાતુર્માસ કરવા શ્રીસિદ્ધર્ષિ લિલ્લમાલ નગરે પધાર્યા હોય અને ત્યાં મુખ્ય સભા-મંડપમા આ કથા વાંચી હોય એ બનવાભેગ છે એ આખી કથા-રચના એક નગરમા અથવા એકી સાથે બની હશે કે કેમ થયું હશે તે નક્કી કરવાનું કોઈ સાધન પુસ્તકમાથી મળતું નથી

આખો અથ તૈયાગ કગ્તા કેટલો વખત થયો હશે તે કહેવું પણ મુશ્કેલ છે પ્રભાવદ્યગ્નિમા તેની જે હકીકત આવે છે તે વિચારતા અસાધારણ બુદ્ધિદોશરચના ધણી શ્રી સિદ્ધર્ષિને ગ્રેણા વધે તેના પરિણામે આ અથ લખાયો છે આ મળધમા પુસ્તક-માથી કોઈ પણ પ્રકારનો પુગવો મળતો નથી

લિલ્લમાલ નગરમા જૈનધર્મની બહોળાલી ખૂબ વર્તતી હશે એમા શક નથી ત્યાના દેરાસર ગ્યયાના આદિનું વર્ણન વાચતા જૈન ઇતિહાસમા એ નગરે ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હશે એમ જણાય છે

ગુર્જર લોકોના ત્રણ મોટા ગાંત્યો વયા જણાય છે ખૂદ ‘ગુર્જાત’ ગ્રામ ગુર્જર-ગુર્જર-રાષ્ટ્ર ઉપરથી આવેલ છે એમ પ્રાચીન ઇતિહાસકારોનું માનવું શોધખોળને પરિણામે વચેલું છે

લિલ્લમાલ અથવા લિલ્લમાલ અથવા લિલ્લમાલના ગુર્જર ગાંત્યો રાજ્ય કગ્તા હતા વલ્લભિ અને નાદોદમા ગુર્જર ગાંત્યોના ગાંત્યો નવમા સેકામા હતા આ લિલ્લમાલ અને ત્રીમાલ એક જ નગર હતા. મારવાડનો એ વિભાગ તે વખતે ગુર્જરાતનાં હતો એટલે કે ગુર્જરાતની અંદર તે વખતે લિલ્લમાલ નગર મુખી જરૂર હતી ધીમે ધીમે ત્યાંથી ગુર્જર નીચે ઉતરતા આવ્યા જણાય છે લિલ્લમાલનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવા માટે ટોડનું ગાંત્યાન, વલ્લિક ગાંતિની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ અને ગુર્જરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વિગેરે વચો નેવા

(.b) શુદ્ધ નકલ (Fair Copy) પ્રતિપુસ્તક.

આપણે પ્રશસ્તિમાં આગળ વધીએ. ૨૧ માં શ્લોકમાં પ્રશસ્તિકાર ગ્રંથકાર લખે છે કે:—

પ્રથમાદર્શો લિખિતા સાધ્વ્યા શ્રુતદેવતાનુકારિણ્યા ।
દુર્ગસ્વામીગુરુણાં શિષ્યિકયેયં ગણાભિધ્યા ॥ ૨૧ ॥

એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કહેવાય છે—“ અસલ પુસ્તકમાંથી એની પહેલી કોપી દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા શ્રુતદેવતાનું અનુકરણ કરનારી ગણા નામની સાધ્વીએ લખી. ”

આ બહુ મજાનો શ્લોક છે. એને જરા છૂટો પાડી વિચારીએ. સાથે ધ્યાનમાં રાખીએ કે તે વળતે મુદ્રણકળા નહોતી. ગ્રંથકાર ગ્રંથો તૈયાર કરે તેને જાહેર કરવા માટે એની પ્રતો-કોપીઓ તૈયાર કરવી પડતી હતી.

આદર્શ એટલે પ્રતિપુસ્તક. આદર્શ એટલે દર્પણ. આપ્ટે એનો અર્થ આપે છે કે The original manuscript from which a copy is taken એટલે જે અસલ પુસ્તક પરથી કોપીઓ તૈયાર થાય તે.

એટલે છૂટા છૂટા પાનામાં ચેરચૂકવાળી મૂળ પ્રત જે લેખકે બનાવી હોય તેના ઉપરથી પ્રથમની અસલ પ્રત-ફેર કોપી ગણા નામની સાધ્વીશ્રીએ લખી હશે એમ લાગે છે. એ આદર્શ કોપીમાંથી પછી બીજી અનેક કોપીઓ થઈ હશે. ગ્રંથકર્તા ગ્રંથ બનાવે, સુધારે, વધારે અને પછી છેવટની કોપી તૈયાર થાય, તેમાં પણ દૃષ્ટિપાત કરી જાય અને છેવટે ચેરચૂક કરતાં જે શુદ્ધ કોપી તૈયાર થાય તેમાંથી તદ્દન આદર્શ કોપી-શુદ્ધ કોપી સાફ દસ્કતે લખી તૈયાર કરે તેને આદર્શ કહેવી ઘટે.

દુર્ગસ્વામીનો પરિચય આપણને ઉપર થઈ ગયો. શશાંક(ચંદ્ર)નાં કિરણ જેવા નિર્મળ ચારિત્રવાળા એ મહાત્મા ભિલ્લમાલ નગરમાં અસ્ત થઈ ગયા (શ્લોક ૯). એ દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા શ્રી ગણા નામની સાધ્વી હતી. એ સાધ્વીએ આ પુસ્તકને પ્રથમ આદર્શમાં લખ્યું.

એ સાધ્વી કેવી હતી તેનું વર્ણન મહાપ્રતિભાશાળી એક

શબ્દમા આપ્યું છે અને ' શ્રુતદેવતાનુકાંગિણી ' કહીને વર્ણવી છે એટલે શ્રુતદેવી-સરસ્વતી દેવીનું અનુકંગણ કરનારી બતાવી છે મતલબ એ સરસ્વતીનો લડાઈ હશે, પુસ્તક લખવાની આવડત એનામા બહુ મુદ્દા હશે અને અમલ આદર્શ ડોપી દર્પણ જેવી તૈયાઈ કરવાની એનામા તાકાત હશે આવી ગણના નામની સાધ્વીએ આ ત્રયનો પ્રથમ આદર્શ તૈયાઈ કર્યો

શ્રુતદેવતાને અનુકારી-શ્રુતદેવતાની નડક ડગના-મગ્ધવતીના અવતાગ જેવી સાધ્વી એ મમથે વિદ્યમાન હતી તે હરીકૃત બાહુ આનંદ આપે તેવી છે એવી નાધ્વીને જોઈએ તો આપણને શ્રુતદેવી યાદ આવે-મામે યાગદા ખડી થઈ નય-એ વાન ધાગી મનની લાગે છે અન્યાગના માધ્વીગુપ્તનોએ આ એક વિશેષાનુ ઉપગ્રથી ધાડ ગીળવા જેવું છે શ્રુતદેવીની નડક ડગના-ડેટલી માધ્વી અત્યાદે મળે ? ન મળે તો શા માટે ? પ્રયાનથી તેમ વડં ચંદ કે નહિ ? આવા તો ઘણા પ્રશ્નો થાય એને આપણે સાધ્વીઓના વિચાર પર અને તેમને વર્તમાન સ્થિતિમા રાખી મૂકનાગ વર્ગ ઉપગ ગળીએ

એક બીજી વાત સ્ત્રીવર્ગથી મન્દુર જાપાનો અજ્યાસ ન વધે શકે એવી પ્રાચીન માન્યતા હતી. સ્ત્રીઓ તટલા માટે નમોર્હત્તિસદાચાર્ય-પાખ્યાયમર્વસાવુમ્ય હુ-પુ પપુ બોલી ચકતી નવી 'નમોર્હત્તુ વર્ધમા-નાય' અને 'વિશાલલોચનદત્ત'ને જાહેરે મમમન્દુર ત્રણ સ્તુતિઓ બોલે છે. આ પ્રાચીન મત વ્યભાગ્યુધારે થયો તે વખતે અવધા તે વખતે પછી આ પુસ્તક લખાયું હોય તેથી એ મન્દુર જાપાના અસાધારણ કાળુ વગર આવા પુસ્તકનું આદર્શ પુસ્તક કોણુ-પ્રવચન કોપી તૈયાર 'કવ્યો' એ કાઈ મન્દુર જાપાના પૂરતા અજ્યાન વગર અને નહિ કાળી કોપીમાલી ઉપરની કોપી તૈયાર કન્ટાગના ઘાણી વખતે અચ્ચલ કોણક કન્ટા વધારે જાનની જરૂર પડે છે, એ વાત જાણુએ નાખીએ તો પણ મારા નાનું મન્દુર જાનની તો આજરૂપકતા જરૂર નેકે જ

૧ નમેદરેવ, નમેદરુદ્દનામ અને વિશ્વામકમ્ભ-ના રો નાના
દરિયા નનમાયો ઉદ્ધરે દોસાથી અને ને નન કાસનો નાસી
નરિસાર ન દોસાથી ને દેવર ને નાડા રો નરુન તાક મટે ના
નિમેય રો

ખાડી તો આવા મહાપુરુષ વિશિષ્ટ લેખકના સમયમાં જીવવું એ જ મોટી વાત છે. જે ગણા કાળના પ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ હોત, તે આજે હજાર વર્ષે પણ જીવતી રહી છે તે મહાપુરુષનો પરિચય, મહાપુરુષનો સંસર્ગ અને મહાપુરુષની સેવાને લઈને જ બન્યું છે. એ શ્રુતદેવીને અનુકારિણી દેવી ગણાશ્રીજીને અંતરના નમસ્કાર હો ! એનું અનુકરણ વર્તમાન સાધ્વીઓ કરી અનેક ગણા થાય એવી લાવના રાખીએ તો આ જીવનચરિત્ર લખવાનો સર્વ પ્રયાસ ખરેખર સફળ થાય. ધન્ય દેવી ગણાને ! એનો આદર્શ તે ખરો આદર્શ નીવડ્યો.

(૯) ગ્રંથની તારિખ—

પ્રશસ્તિનો ૨૨ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

સંવત્સરશતનવકે દ્વિપૃષ્ઠિસંહિતેઽતિલક્ષિતે ચાસ્યાઃ ।

જ્યેષ્ઠે સિતપશ્ચમ્યાં પુનર્વસૌ ગુરુદિને સમાપ્તિરભૂત ॥ ૨૨ ॥

“સંવત ૯૬૨ નો સંવત્સર ઘણો પૂરો થતાં જેઠ શુદ્ધિ ૫ ને ગુરુવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં આ ગ્રંથ પૂરો થયો.”

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હકીકત રજૂ કરી છે કે આ ઉપમિતિ ગ્રંથ સંવત્ ૯૬૨ ના જેઠ શુદ્ધિ પાંચમને દિવસે પૂરો થયો. તે દિવસે ગુરુવાર હતો અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર હતું.

આટલી સ્પષ્ટ હકીકત કોઈક જ ગ્રંથમાં હોય છે. હવે એમાં એક જ સવાલ રહે છે કે સંવત્ એટલે કયો સંવત્? કારણ કે સંવત્ અનેક છે. જૈન પુસ્તકોમાં વીર અને વિક્રમ સંવતો તો ઘણા પ્રચલિત છે. એ સિવાય ગુપ્ત ને શક આદિ સંવત્સરો છે.

પ્રથમ વિક્રમ સંવત્ તપાસીએ. કાર્તિકાદિ વર્ષ ગણીએ તો સંવત ૯૬૨ ના જેઠ શુદ્ધિ ૫ ને દિવસે ગુરુવાર આવે છે અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર સૂર્યોદયથી બપોર સુધી છે. એને મળતી અંગ્રેજી તારિખ ૧ લી મે સને ૯૦૬ આવે છે. આમાં સર્વ બાબતનો ઘાટ બેસતો આવે છે.

સ્વામી કન્નુ પીલાઈ દિવાનખહાદુરે ઇન્ડિઅન એફીમેરીસ (Indian Ephemeris) ના મોટાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે

અને મદ્રાસની ગવર્મેન્ટે તે છપાવ્યા છે, જેના પ્રથમ વિલાગમાં ઇસ્વી સન ૭૦૦ થી ૧૭૯૯ સુધીના ટેબલો આપ્યા છે તેથી પણ આ વાત બગબર મળતી આવે છે

હવે જો એને વીર સવત ગણીએ તો તે દિવસે ૭ મી મે સને ૪૩૬ આવે છે તે દિવસે શુરુવાર તો આવે છે, પણ સૂર્યોદય વખતે પુષ્ય નક્ષત્ર થાય છે અને જે કલાક પછી અશ્લેષા નક્ષત્ર થાય છે તે દિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્ર થતું નથી તેથી વીરસવત લાગુ થઈ શકે તેમ નથી તે ઉપરાંત વીરસવત ગણવામાં એક બીજો વાધો એ આવે છે કે તેની સાથે વિક્રમ સવત ૪૯૨ આવે છે ત્રી પીટગ્મને રાયલ એસીઆટીક સોસાયટિ (જોએ બ્રાન્ચ)ના પાચમા પુસ્તકના પાચમે પાને એને સવત ૫૯૨ માન્યો છે તે બાદબાકીમાં ચોખી ભૂલ થઈ છે ૯૬૨ માથી ૪૭૦ બાદ કરીએ એટલે ૪૯૨ જ બાકી ગ્હે શ્રી મહાવીર પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ સવત શરૂ થયો એ બીનતડગરી બાબત છે બાદબાકી કરવામાં પ્રોફેસર ચૂકી ગયા લાગે છે હગ્લિફ્સૂરિની તાગિખ જૈન દત્તવા પ્રમાણે મત્ય હોય તો પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ૪૯૨ મા ગણતા તો તેના પૂર્વ કાળના થઈ જાય છે તેથી કોઈ પણ રીતે ૯૬૨ને વીરસવત લાગુ થઈ ગ્હે તેમ નથી

ત્રી પીટગ્મને વર્ષની ગણતરીને અંગે પોતાના ગિપોર્ટમાં ઘણી જગ્યાએ સ્પષ્ટતા કરી હોય તેમ દેખાય છે નીચેની બાબત વિચારતા તેમના પગિણામાં શ્રી હરિલક્ષ્મ અને સિદ્ધર્ષિને અંગે માન્ય રાખી શકાય તેમ નથી

ત્રી પીટગ્મને એ જ ગિપોર્ટમાં ગર્ગર્ષિનો સમય વિક્રમ સવત ૯૬૨ લખે છે ગર્ગર્ષિ મહાગજ શ્રી સિદ્ધર્ષિના દીક્ષાશુરુ વાય એ વાત પ્રચલિતથી જણાય છે તેથી સદગ હકીકતને ટેકો મળે છે

સૂગચાર્યનો સમય ત્રી પીટસન તે જ ગિપોર્ટમાં ભીમગજ મોલકીના વખતમાં મૂકે છે એને લોન્ગગજનો સમય પણ કહે છે એ સૂગચાર્ય આ અથની પ્રચલિતના પ્રથમ પાત્ર હોય તો તેઓ શ્રી સિદ્ધર્ષિના પૂર્વશુરુ વાય, નિવૃત્તિકુળના આચાર્ય થાય અને એ લાટ દેવના વિભૂષણ હોઈ, તેમનો સમય જો નવમાં મૈકામાં હોય તો ૫મી સિદ્ધર્ષિ તેની પહેલા હોવાની વાત ટકે તેમ નથી આ સૂગચાર્ય અન્ય એ સમ ઉપર બનાવાઈ ગયું છે

પ્રો. પીટર્સને ગણતરીમાં ભૂલ કરેલી હોવાને કારણે તેમણે આણેલું પરિણામ ટકે તેમ નથી.

ખાકી ગુપ્ત કે શક સંવતનો તો સવાલ જ રહેતો નથી, કારણ કે તે દિવસે ગુરુવાર અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર આવતાં નથી. આ ખાખતનો વધારે વિસ્તાર અને અજ્ઞાત પરિણામ સંબંધી વિસ્તૃત વિચારણા આગળ હરિભદ્રસૂરિ સાથે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિનો સમય જોડવા સંબંધી ઉલ્લેખ આવશે ત્યાં કરવામાં આવશે. પ્રશસ્તિના આ વિભાગનો સાર એ છે કે આ ગ્રંથ સંવત ૯૬૨ ના જોઈ શુદ્ધિ ૫ ને દિવસે બનાવ્યો. તે દિવસે ગુરુવાર હતો અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર હતું. ખીબા ટેબલો ઉપરથી એ વિક્રમ સંવત હતો એમ જણાય છે. એટલે અંગ્રેજી ગણતરી પ્રમાણે તે દિવસ તા. ૧-૫-૯૦૬ ગુરુવારે આવે છે.

(અહીં પ્રસંગોપાત્ત વાત કરવાની જરૂર છે કે હિંદના લોકોની ગૃહ ગણતરી પૂર્વકાળથી બહુધા ચોક્કસ હતી. તેઓએ ઘણા બનાવોને પ્રસંગે જુદા જુદા ગ્રહોનાં સ્થાન ક્યાં હતાં તેની ચોખ્ખી નોંધ કરી રાખી છે. આકાશમાં ગૃહચાર દરરોજ થાય છે, પણ એક સરખી સ્થિતિ ઘણા વરસે આવે છે. એટલે મંગળ અમુક ઘરે હોય, તે જ વળતે બુધ, ગુરુ, શુક્ર, ચંદ્ર, રવિ અમુક જ ઘરે હોય અને એ સર્વનો યોગ એક સાથે થાય એવો પ્રસંગ દશ વીશ હજાર વર્ષે ફરી વાર ભાગ્યેજ થાય છે. અને ગણતરીથી એવો યોગ મુકરર થાય તો અમુક બનાવની તારિખ મુકરર કરવામાં ઘણી સગવડ પડે. મહાભારતની લડાઈ, મહાવીર કે બુદ્ધનો સમય, રામ રાવણ યુદ્ધ વિગેરે બનાવોની તારિખ આ ગૃહચારનો ઉલ્લેખ બહુ સારી રીતે મુકરર કરી આપે છે. એની સગવડ સારું જર્મન ભાષામાં તો અનેક ટેબલો છપાયા છે. જ્યોતિર્વિદ્ જર્મન સાક્ષ-દોષે આ દિશામાં બહુ કામ કર્યું છે અને ઉપરોક્ત પંડિત સ્વામી કન્નુ પીલાઈના ગ્રંથોએ ઘણો નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. ઉદ્યોગી માણસો કેટલું કામ કરી શકે છે તે જોવા સમજવા માટે પણ સદર ગ્રંથો ઘણા ઉપયોગી છે અને શોધખોળ કરનારને એક નવીન દૃષ્ટિબિન્દુ પૂરું પાડે છે. પ્રેરણા માટે આટલો બાબુનો ઉલ્લેખ અત્ર અપ્રસ્તુત છતાં યોગ્ય ગણવામાં આવ્યો છે.)

(d) અથાગ્ર— (અથ-શ્લોક તેનુ અગ્ર-પરિભાણ)

છેવટે લખે છે કે—

ग्रन्थाग्रमस्या विज्ञाय कीर्तयन्ति मनीषिण ॥

अनुष्टुभां सद्वक्त्राणि प्रायशः सन्ति षोडश ॥ २३ ॥

“ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો આ અથનો અથાગ્ર બાણીને કહે છે કે એ લગભગ અનુષ્ટુભની રીતે સોળ હબ્બર છે ”

અગાઉ દરેક પુસ્તકનુ પ્રમાણ છેવટે લખવાનો ગિવાજ હતો. અત્યારે જેમ પૃષ્ઠો આટલા છે અને કદ (રોયલ, કીમી, મુપરોયલ વિગેરે) આ છે એમ ગણાય છે તેમ લખેલ પ્રતોના અથ ગણાતા હતા. અથ એટલે ઉર અક્ષર, ગત્રીશ અક્ષરનો એક અથ (શ્લોક) ગણી નેટલા અથ વાય તેટલો અમુક અથનો અથાગ્ર કહેવામા આવે. લહીઆને ડોપી કરવાના પૈસા અપાતા તે પણ અથાગ્ર ઉપર મુકર કરવામા આવતા લખેલી પ્રત વેચાતી લેવામા આવે તે પણ અથાગ્ર ઉપર લેવાતી ઘણે ભાગે એક હબ્બર શ્લોકનો ભાવ કરવામા આવતો. ગણતરી ગણવા માટે ગમે ત્યાથી એક એક પક્ષિમા કેટલા અક્ષરો આવ્યા છે અને પ્રત્યેક પાના પર કેટલી પક્ષિ છે તે ગાપી-ગુણાડાર કંવામા આવતો અને તેને ઉર વડે ભાગી અથાગ્ર કહાતો.

દાખલા તરીકે કોઈ પ્રતમા ૨૦૦ પાના હોય તો બે આઠ જગ્યાએથી તેના પક્ષિના અક્ષરો ગણી લેતા ધારો કે દરેક પક્ષિમા ૬૫ અક્ષર થયા પાનાની એક બાબુએ ઉર પક્ષિ હોય તો ૬૫ ને ૬૪ વડે ગુણી તેને ઉર વડે ભાગવા અને તેને ૨૦૦ વડે ગુણવા એટલે અથાગ્ર થાય લખનારાની ઢલમ એવી એકધારી રહેતી કે આખી પ્રતમા એક સરખા મોતીના દાણા જેવા અક્ષર આવે અને ઘણે ભાગે અક્ષરની વધઘટ ન થાય.

એ હિસાબે આ અથમા ૧૬૦૦૦ અથાગ્ર છે એમ ગણતરી કરેલી છે. આ પ્રમાણે પ્રશસ્તિની વિચારણા પૂરી થઈ.

૨ અંતઃકર્તાના ચરિત્ર સંબંધી અંતઃકર્તા મળતી હકીકતો

હવે શ્રી સિદ્ધર્ષિના ચરિત્રને અંગે બીજી જે હકીકતો તેમના અંતઃકર્તા પ્રાપ્ત થતી હોય તે વિચારી તેનો સાર કાઢીએ. આ સર્વ બાબતો અનુમાનને અવલંબીને કરવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખવું; છતાં અંતઃકર્તા કેટલી હકીકતો મળે છે તે જરૂર વિચારવી તો ઘટે. તેનું પ્રયત્ન કરતાં કઈ કઈ વાતો મળે તેમ છે તે આપણે હવે જોઈએ.

કોઈ અંતઃકર્તા પોતાનું ચરિત્ર અંતઃકર્તા લખતા નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિ-ગણિએ એથી તદ્દન જુદી જ લાઈન લીધી છે. આત્મચરિત્ર લખતાં પ્રશંસા લખાઈ જાય તો અયોગ્ય થાય. તેથી પોતાની કથા લખવામાં બહુ જોખમ છે. જીવનચરિત્ર (Biography) બહુ બોધ કરનાર હોય છે, કારણ નવલકથા વાંચનાર જાણે છે કે તે અંતઃકર્તા બનાવટી છે, કલ્પિત છે, એટલે મગજ અને હૃદય ઉપર એની ખરી અસર થતી નથી, પણ જીવનચરિત્રનાં પાત્રો તો જીવતાં હોય છે તેથી તેની અસર જરૂર થાય છે. આપણે હિમચંદ્રાચાર્ય કે પ્રભા-વક્રચરિત્રમાંના કોઈ પણ પ્રભાવશાળી નરરત્નનું ચરિત્ર વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને અનેરો આનંદ થાય છે. તેથી વધારે અઘરું કામ આત્મકથા (Auto-biography) લખવાનું છે. લખનાર પોતાનું જ ચરિત્ર લખે એટલે એમાં તો પોતાની નાની મોટી વાતો લખવી જ પડે અને તે વખતે સમાવસ્થા અને તુલના રહેવી બહુ મુશ્કેલ પડે.

આ પ્રમાણે હોવા છતાં આત્મકથા લખાયેલી આપણે વાંચીએ છીએ. વ્યવહારુ મુશીબતોને બાબુએ મૂકીને આખો પ્રથમ પ્રસ્તાવ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ પોતાના ચરિત્રનો લખ્યો છે, પણ એમાં વિશિષ્ટતા કેવી સુક્ષ્મથી આણી શક્યા છે તે આપણે જોવાનું છે.

તેઓશ્રીએ પોતાનું ચરિત્ર જ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં લખ્યું છે તેમાં કંઈ શંકા નથી. પૃષ્ઠ ૫૩ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ) માં કહે છે કે “ એ અદ્યક્ષમૂલપર્યંત નગરમાં નિષ્પ્રહયક નામનો લિખારી છે એમ

કહ્યું છે તે આ સ સારમા સર્વજ્ઞશાસનની પ્રાપ્તિ થયા પહેલા અહીં-
તહીં ચારે ગતિમા રખડનારો મારો જીવ જાણવો ' અને પૃષ્ઠ
૨૧૭ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ) મા ઉપસ હાટ કરતા સ્પષ્ટ કહે છે કે ' મે
મારા જીવની અપેક્ષાએ અહીં ને ને કહ્યું છે તે ઘણે ભાગે સર્વ
જીવોને લાગુ પડી શકે તેવું છે ' છતાં આ કથા લખવામા એમને
પોતાની ખ્યાતિનો વિચાર નહોતો, પણ બે મુદ્દા ખાસ ધ્યાનમા
ગમીને એમણે પોતાનું ચરિત્ર લખ્યું છે —

૧ લેખકશ્રીની એવી ૬૬ માન્યતા હતી કે આત્મનિંદા કરવાથી
ઘણો લાભ થાય છે (પૃ ૨૧૭)

૨ પોતે એક એવું ચરિત્ર લખવા માગતા હતા કે જે સર્વ જીવોને
લાગુ પડે અને તે દ્વારા મ સારનો પ્રપચ બતાવાય અને શુદ્ધ
માર્ગના ગ્સ્તા ગ્નૂ કગાય, અને માયે તેમ કગતા તે દ્રાગ
અથનો સંકેત બતાવાય

આ ચરિત્ર લખવાનો હેતુ તેઓને પોતાનું જન્મચરિત્ર લખ-
વાનો નહોતો પણ પોતાને સ સાગના મર્વ પ્રપચો બતાવનાર એક
સુદર ગ્રંથ લખવો હતો અને તેના પ્રત્યેક અર્થમા ઊંડો આગય
ઉતાગવો હતો આશય બે વાગવાર બતાવે તો અવગૌગવ વધી
જાય અને ડયાની મીઠાશ ચાલી જાય તે સર્વ ઠગ કગવા માટે
અવની શરૂઆતમા પોતાનું નાનકડું ચરિત્ર લખી નાખી તેના
પ્રત્યેક શબ્દોની ચોજના બતાવી, પ્રત્યેક ગતિની ઉપયુક્તાતા રગ્નૂ
ડગી, સંકેત બતાવી, પછી જણાવી દીધું કે હવે ને કથા રચવામા
આવે છે તેનો પ્રત્યેક ગણદ અર્થગલિત, આરાયગલિત અને
ગહસ્યગલિત છે તે વાચનારે મમજી લેવું આ પ્રકારનો આશય
તેમણે પૃ ૨૧૬ મા બગબગ બતાવ્યો છે એટલે આત્મચરિત્ર
લખનાગમા સખલના થવાનો સ ભવ ગહે તેનો અહીં તદ્દન અભાવ જ છે

હવે તેમણે ને પોતાનું ચરિત્ર પ્રથમ પ્રસ્તાવમા ગ્નૂ ડયું
છે તેમા ઢાઈ અગત તત્ત્વ છે કે સામાન્ય વાર્તા છે તે નોંધએ
પ્રથમ પ્રસ્તાવમા તેમણે ને ચરિત્ર લખ્યું છે તેના બે વિભાગ પડી
શકે તેમ છે

(૧) નિષ્પુણ્યકની ઓળખાણ, ધર્મબોધકર અને નિષ્પુણ્યક, તદ્યા-
અને સદ્બુદ્ધિ, શાસનપ્રાપ્તિ, દીક્ષા અને સપુણ્યક નામ.

આટલો વિભાગ સર્વસામાન્ય જણાય છે. પૃ. ૨૧૭ માં લેખક પોતે કહે છે કે “અહીં મારા જીવની અપેક્ષાએ જે જે કહ્યું છે તે તે સર્વ ઘણે ભાગે બધા જીવોને લાગુ પડી શકે તેવું છે.” આ હકીકત સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવી છે અને ખાસ કરીને કષ્ટસાધ્ય વર્ગના સઘળા જીવોને વગર શકે લાગુ પડે તેવું એ વિભાગનું ચરિત્ર છે.

(૨) બીજા વિભાગમાં આ ગ્રંથ રચવાને અંગે શું કારણ બન્યું ? કોઈ ઉપદેશ સાંભળવા ન આવતાં સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણા થઈ અને છેવટે આ ગ્રંથને જાહેરમાં મૂકવા નિર્ણય થયો. એ સર્વ વિભાગ ખાસ ગ્રંથકર્તાને અંગત લાગુ પડે તેવો છે અને ત્યાં એમની આત્મકથા સકારણ લખાઈ હોય તેમ લાગે છે.

સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું ચરિત્ર લખવાનો ખ્યાલ અત્યુ-
ત્તમ છે, પણ તેમાંથી ગ્રંથકર્તાના જીવનનો કોઈ પણ ભાગ ખાસ તારવવો અશક્ય છે. જ્યારે પ્રાણી પોતાને નિમિત્તે સર્વસામાન્ય ચરિત્ર લખે ત્યારે તેમાંથી તેનું પોતાનું ચરિત્ર તારવવું અશક્ય છે.

અહીં તો જે પદ્ધતિએ નિષ્પુણ્યકની કથા શરૂ કરી છે તે અનુસારે કોઈ ખાસ બાબત ગ્રંથકર્તા માટે રજૂ થઈ શકે તેમ જણાતું નથી. આ આખી હકીકત ધ્યાનમાં રાખી પ્રથમ પ્રસ્તાવ જોઈ જતાં મને એમાંથી ગ્રંથકર્તાનું ચરિત્ર તારવવું અશક્ય જણાયું છે. એ માત્ર બોધક હકીકત છે અને એનો આશય સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવી કથા રજૂ કરવાનો જણાયો છે. પૃષ્ઠ ૫૦ માં ગ્રંથકર્તા જણાવે છે કે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો પ્રયોજન વગર વિચાર, ઉચ્ચાર કે વર્તન કરતા નથી. અત્યારે ગ્રંથકર્તાની પ્રવૃત્તિ શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથાનો આરંભ કરવાની હોઈને ‘મારી પ્રવૃત્તિનું સાર્થક-પણું બતાવું છું.’ એમ કહ્યું છે. પ્રથમનો આખો પ્રસ્તાવ સમજવાની આ ચાવી છે. મતલબ ગ્રંથકર્તાએ સપ્રયોજન ચરિત્ર લખ્યું છે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં આપેલ આખું ચરિત્ર રજૂ કરવાની અહીં જરૂર નથી. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જરૂરી નોટ વિગેરે આપી ત્યાં યોગ્ય

ખુલાસા કર્યા છે મારા મત પ્રમાણે તે શ્રી સિદ્ધર્ષિનું અગત્ય ચરિત્ર છે જ નહિ, પણ સર્વસામાન્ય ચરિત્ર છે, એટલે તે પરખાસ ટીકા કરવાનું ગ્રંથેતુ નથી

આ અથર્તા ઉત્પત્તિને અગે તેઓશ્રી કહે છે કે પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરતા એવો અભિપ્રાય થયો કે-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અન્યને ખૂબ આપ્યા હોય તો વાર વાર તે ભવાતરમા પણ મળ્યા કરે પ્રથમ એ લેવા આવનારની રાહ જોઈ બેસી રહ્યા પણ કોઈ આવ્યું નહિ પછી એણે જાહેર રીતે કહેવા માંડ્યું ‘ મારું ઔપધ અહણુ કરો, અહણુ કરો ! ’ પણ લોકોએ તેને કાંઈ ગણકાર્યા નહિ અને તેના ઔપધ લેવા કોઈ આવ્યું નહિ, અતે એક પેટીમા ઔપધો ભર્યા અને તે પેટીને રાજમાર્ગમા મૂકી દીધી કથા-ઉત્પત્તિનો આ પ્રસંગ છે પેટી એટલે પુસ્તક

અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આત્મકથાનો આ વિભાગ સામાન્ય કે અગત્ય? એમણે આ વિભાગ પોતાની આત્મ-નિદા કરવા લખ્યો છે કે જરૂર તેમજ જન્યું હશે આનો જવાબ અથર્તા જ છે પ્રથમ તો કાષ્ઠપેટીની કલ્પના જ બતાવે છે કે એ વિભાગ પણ બોધ-ઉપદેશની કક્ષામા જ આવે છે અન્યની કરેલી મોટાઈ અને મિથ્યાભિમાનના પરિણામો બતાવવાની એક તક હાય ધરી છે અને પોતાની નમ્રતા બતાવવાની તક લેખકશ્રીએ લીધી છે ઘોષણાની વાત તો તદ્દન ચોખ્ખી છે એ હકીકતથી રૂપ જણાય છે કે આ આખી હકીકત બોધક જ છે જે મહાન વિભૂતિએ આ અદ્ભુત અથર્તા લખ્યો છે તે ઘેઘેઝ જઈ પોતાની પાત્રેવી ઔપધ લેવા ઘોષણા કરે અને લોકો એને ગાડો ગણે (પૃ ૨૧૦) એ સર્વ વાત આવા વિશિષ્ટ લેખક માટે અશક્ય છે આવો મારો વિચાર આ અથર્તા પરિચયનથી થયો છે

જાનાદિના ખપી પુરુષો પૈકી મોટી બુદ્ધિવાળા શ્રી સિદ્ધર્ષિની પૂર્વ અવસ્થા યાદ કરી તેના તરફ ‘ હમે છે ’ પણ તેને ધિક્કારતા નથી એટલી તેમની કૃપા ગણાય-(પૃ ૨૧૨-૩) એ હકીકત કોઈ અગત્ય અનુભવની હોય તો બનવાજોગ છે જો કે જે મહાન-કથાનેવી અને ઉચ્ચ આશયથી આ અથર્તા યોજાયો છે તે જોતા

એમના જેવા લેખક એવી રીતે કોઈ માટે ટીકા કરે એ પણ મને યથાસ્થિત લાગતું નથી. મને તો આખો વિભાગ બોધક લાગે છે. એ લખવામાં આત્મચરિત્રની પ્રસિદ્ધિની ભાવના હું ક્યાંઈ દેખતો નથી.

એટલે અંતની અંદરના કોઈ વિભાગમાંથી શ્રી સિદ્ધર્ષિનું ચરિત્ર તારવવું મને મુશ્કેલ અથવા લગભગ અશક્ય જણાય છે. એક હકીકતની સ્પષ્ટતા આ સ્થાને કરવા યોગ્ય છે. ધર્મબોધકર મંત્રીને નિષ્પુણ્યક સાથે વાતો કરતાં ગતાવ્યા છે અને તે દ્વારા તેમનો સીધો પરિચય હતો એ હકીકત પર ભાર મૂકીને પ્રો. જેકોબીએ જે કલ્પના હરિભદ્રસૂરિના અને શ્રી સિદ્ધર્ષિના સંબંધની કરી છે તે તો સ્વતઃ ભીડી જાય છે, કારણ કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય તેઓ શ્રી જિનવિજયજીના કથન પ્રમાણે સમરાઈન્ય કહાની પછવાડેથી લખેલી ઉપોદ્ઘાતમાં કળૂલ રાખે છે અને તે પ્રમાણે તો બન્ને મહાત્માઓ સમકાલીન થઈ શકતા જ નથી. આથી પ્રથમ પ્રસ્તાવમાંથી શ્રીસિદ્ધર્ષિનું જીવનવૃત્ત ઉપજાવવાની અશક્યતાનો મેં જે અભિપ્રાય ઉપર બાંધ્યો છે તે મારા મતે હજી કાયમ રહે છે. એના અંદરના પુરાવાઓ પર અગાઉ આ વિભાગમાં વિવેચન થઈ ગયું છે.^૧

એ ત્રિવાય અંતમાંથી જે કાંઈ હકીકત અંતકર્તા સંબંધી મળે છે તે પ્રશસ્તિમાં આવેલી છે તે છે. તે પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે.

૩

પ્રભાવક ચરિત્રે શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધ

સંવત ૧૩૩૪ માં પ્રભાચંદ્ર સૂરિએ શ્રી પ્રભાવક ચરિત્ર નામનો ઐતિહાસિક અંત લખ્યો છે અને સને ૧૯૦૬ માં નિર્ણયસાગર પ્રેસે મુદ્રિત કર્યો છે. તેમા ૨૨ ધુરંધર મુનિપતિઓના ચરિત્ર પદ્યમાં આપ્યા છે. તેમાં ચૌદમો પ્રબંધ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સંબંધી છે. એના ૧૫૬ શ્લોકો છે. એ આખો મૂળ વિભાગ અને તેનું ભાષાંતર દ્વિતીય વિભાગની આખરે આપ્યા છે. પૃ. ૧૪૩૦ થી ૧૪૪૧ સુધી મૂળ વિભાગ છે અને પૃ. ૧૪૪૨ થી ૧૪૬૦ સુધીમાં તેનું ભાષાંતર તૈયાર કરી છાપ્યું છે. તે વિભાગ પ્રથમ વાંચી જવો. અત્ર તેના ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

સદર અથના કર્તા પ્રભાચદ્રસૂરિ છે. એ નિર્ણયસાગર મુદ્રણના તત્ત્વીએ એના કર્તાનું નામ ચદ્રપ્રભસૂરિ બતાવ્યું તે ત્યાર પછી એમ ને એમ ચાલ્યું છે પ્રત્યેક પ્રગથને શૃંગ કહેવામા આવે છે અને પ્રત્યેક શૃંગની આખરે એક શ્લોક મૂક્યો છે તેમા જણાવ્યું છે કે ચદ્રપ્રભસૂરિની પાટે શ્રી પ્રભાચદ્રસૂરિ આવ્યા તેમણે આ અથ બનાવ્યો અને અથને છેડે લખાણ પ્રશસ્તિ ૨૪ શ્લોકની લખી છે તે પછી આ અથ પ્રભાચદ્ર સૂરિ મહાગજનો બનાવેલો ચોક્કસ થાય છે અને અથની તાળિયે ' વેદાનલ શિષિ શશિધર ' સહ્યા આપી છે તેથી સવત ૧૩૩૪ મુકરર થાય છે

ગુર્જર દેશે લિલ્લમાલ—

પ્રભાવક ચરિત્રના શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રગથ ઉપર આપણે દ્રષ્ટિ નાખી જઈએ ગુર્જર દેશમા શ્રીમાલ નામનું નગર છે અહીં આપણે જગ થોભીએ શ્રીમાલ અને લિલ્લમાલ સળધી ઇતિહાસ તપાસતા જણાય છે કે તે હાલ મારવાડમા આવેલ લિલ્લમાલ ગામ છે તે અસલ લિલ્લમાલ અથવા શ્રીમાલ કહેવાતું હતું ગુર્જર-ગૃહ ઉપગ્રંથાં ગુજરાત નામ પડેલું જણાય છે અસલ એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હતો અત્યાગના ગુજરાત ઉપગત તેમા અત્યાગનું આખું કાઠિયાવાડ અને મુબઈ મુધીના પ્રદેશનો તેમા સમાવેશ થતો હતો અને મારવાડનો ઘણો વિલાજ ગુર્જર-ગૃહમા આવતો હતો એ ગુર્જર અથવા ગુજ્જર લોકોનું અમલ ગળત્ય પળળમા આવેલું હતું અને અત્યારે પણ ત્યાં ગુજરાત પ્રાત છે ઉત્તર ગુર્જર ગૃહની ગજધાની પાચમા છઠ્ઠા સૈદામા લિલ્લમાલ જણાય છે અને દક્ષિણ પ્રદેશની રાજધાની નાદિપુરી (હાલનું નાદોદ) જણાય છે એનો ઘણો વિસ્તીર્ણ ઇતિહાસ છે જે માટે બુચો ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ટોડરું ગજન્ધ્યાન શ્રીમાલનું નામ લિલ્લમાલ લોજ અને માધના સમયમા થયું છે તે મળધી નાપુવા લાયક કવા પ્રગથિતામતિમા લોજ-પ્રગથમા આવે છે (ભાષાતઃ પૃ ૧૧૦)

વર્મલાલ રાજ—

પ્રભાવક ચરિત્ર પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધર્ષિનો જન્મ ગુર્જર દેશના શ્રીમાલ નગરના વયો હતો ત્યાં વર્મલાલ નામનો ગણ હતો

આ વર્મલાતના સંબંધમાં બહુ લખી શકાય તેમ છે. શિશુ-પાલવધમાં માઘ કવિ તેનું વર્ણન ગ્રંથને અંતે ‘કવિવંશ-વર્ણનમ્’માં કરે છે. ત્યાં તેનું ‘વર્મલાખ્ય’ નામ આપે છે. કલકતામાં મુદ્રિત શિશુપાલવધ પુસ્તકમાં ‘શ્રી ધર્મનાથસ્ય’ એવું નામ આપ્યું છે. શિશુપાલવધની બુદ્ધી બુદ્ધી પ્રતોમાં તેનાં નીચે પ્રમાણે નામો મળી આવ્યા છે. “ધર્મનાથ. ધર્મનાથ. ધર્મલાલ. ધર્મલાલ. ધર્મલાલ. વર્મલાત. વર્મલાત. વર્મલાખ્ય. વર્મલાત. વર્મનાલ. નિર્મલાન્ત.”

આવી રીતે મહાકવિના સંબંધમાં આવનાર આ રાજાનાં નામનો પાર આવે તેમ નથી. મોટા માણસના સંબંધમાં આવનારનાં નામની પણ આવી દશા થાય છે એ જરા લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેવી હકીકત છે. હાલમાં વસંતગઢનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તેની સોળ લીંટીઓ છે. તે લેખ ઉપરથી જણાય છે કે રાજાનું સાચું નામ વર્મલાત હતું. અને તેનો સમય વિક્રમ સંવત ૬૮૨ હતો. એ વસંતગઢના લેખ સંબંધી ઘણી જાણવા લાયક હકીકતો છે, પણ અહીં તેટલો વિસ્તાર કરી શકાય તેમ નથી. માઘ કવિનો સંવત મુકરર કરવામાં એ શિલાલેખ બહુ ઉપયોગી નીવડ્યો છે. (વસંત ગઢ શિરોહી સ્ટેટમાં આવેલ છે અને સહર લેખ દેવીના મંદિરની બાજુમાંથી મળી આવ્યો છે.) એ શિલાલેખમાં ‘વર્મલાત’ નામ સ્પષ્ટ છે એટલે હવે રાજાના ખીન્ન નામો પાઠાંતરોમાં આપ્યાં છે તેના સંબંધમાં કાંઈ સંદેહ રહેતો નથી.

માઘ અને સિદ્ધર્ષિ—

આ વર્મલાત રાજાનું નામ શિશુપાલ વધમાં માઘ કવિએ કેવી રીતે મૂક્યું છે તે હકીકત અત્ર જણાવવી પ્રસ્તુત છે. શિશુપાલ વધને અંતે કવિવંશ વર્ણનના શિર્ષક નીચે આ પ્રમાણે લખે છે.

સર્વાધિકારી સુકૃતાધિકારઃ શ્રીવર્મલાખ્યસ્ય વભૂવ રાજઃ ।

અસક્તદૃષ્ટિર્વિરજાઃ સદૈવ દેવોઽપરઃ સુપ્રમદેવનામા ॥ ૧ ॥

કાલે મિતં તથ્યમુદર્કપથ્યં તથાગતસ્યેવ જનઃ સચેતાઃ ।

વિનાનુરોધાત્સ્વહિતેચ્છયૈવ મહીપતિર્યસ્ય વચશ્ચકાર ॥ ૨ ॥

તસ્યાભવદત્તક ઇત્યુદાત્તઃ ક્ષમી મૃદુર્ધર્મપરસ્તનૂજઃ ॥

યં વીક્ષ્ય વૈયાસમજાતશત્રોર્વચઃ ગુણગ્રાહિ જનૈઃ પ્રતીયે ॥ ૩ ॥

સર્વેણ સર્વાશ્રય इत्यनिन्द्यमानन्दभाजा जनित जनेन ॥

यश्च द्वितीय स्वयमद्वितीयो मुख्य सत्ता गौणमवाप नाम ॥ ४ ॥

શ્રીશબ્દરમ્યકૃતસર્ગસમાપ્તિલક્ષ્મ

લક્ષ્મીપત્તેશ્ચરિતકીર્તનમાત્ર ચારુ ।

તસ્યાત્મજ સુકવિકીર્તિદુરાશયાદ

કાવ્યં વ્યવત્ત શિશુપાલવધામિધાનમ્ ॥ ૫ ॥^૧

આ આપુ લખાણુ હેતુસર અત્ર ઉતાગ્વામા આવ્યુ છે એમા ગતનુ નામ છે, તે ઉપગત માધ કવિના પિતા અને દાદાના નામો

૧ ધર્મજ્ઞ નામના ગજ્ઞનો મર્વાધિઝારી મહાસેનાપતિ સુપ્રભદેવ નામનો હતો, મર્વ માગ ઝામોનો તે અધિઝારી હતો, એની દષ્ટિ કોઇ જગ્યાએ આમઝત ન ચાય તેની હતી, એ ગજ-પાપ વગરનો હતો અને સર્વદા જાણુ અન્ય દેવ જ હોય તેવો લાગનો હતો (કલકતા આવૃત્તિમા ' ધર્મ-નાથસ્ય ' એવો પાઠ છે)

૨ જેની રીતે બુદ્ધ ભગવાનનુ વચન પ્રાપ્ત મનુષ્ય સ્વીકારે તેવી ગીતે તે(સુપ્રભદેવ)નુ યોગ્ય સમયનુ જરૂરી અક્ષરવાણુ અને આયદે લાભ કરનારુ વચન કોઇ જાતના મકોચ વગર માન પોતાના ભવિષ્યના હિત ખાતર જ રાખ કગતો હતો (એટલે તેની મક્કાહ હિતબુદ્ધિએ ચી-કગતો હતો)

૩ તે (સુપ્રભદેવ) ને વિસ્તીર્ણ હૃદયવાળો ક્ષમાવાન નરમ અને ધર્મપ્રગયણુ દત્તક નામનો પુત્ર હતો એને જોઇને વ્યાસના યુધિષ્ઠિર-ધર્મ-ગાનના શુણ્વપ્રાહી વચનની પ્રતીતિ લોકોને થતી હતી

૪ એ જાતે અદ્વિતીય હોઇને આનદભાવી લોકોએ એ મનગતોના મુખ્ય દત્તકને ' મર્વાશ્રય ' (ગરીમનો માળવો) એવુ શુણ્વપ્રાપ્તિવી થયેલુ નામ આપ્યુ હતુ એટલે લોકો એને એ બીજા નામથી પણ મારી રીતે ઓળખતા હતા.

૫ તે(દત્તક)ના પુત્રે માગ કવિ તરીકેની કીર્તિ મેળવવાની આશાએ આ શિશુપાલ વધ જેના મર્ગને અતે શ્રી શબ્દથી મમાપ્તિ કરવામા આવી ડે અને જેમા લક્ષ્મીપતિ(નારાયણુ)નુ સુન્દર ચરિત્ર શુચવામા આવ્યુ છે તે કાવ્ય બનાવ્યુ છે

પણ છે અને તે વાત પ્રભાવકચરિત્રકારે લીધી છે તેની હકીકત આગળ ચર્ચાવામાં આવશે.

આ કવિવંશવર્ણનમાં વર્મલા નામ જે રાજાનું ખતાવવામાં આવ્યું છે તેનું ખરું નામ વર્મલાત જણાય છે અને તેની સાક્ષી વસંતગઢનો સદર શિલાલેખ પૂરે છે.

આ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે માઘ કવિના પિતા દત્તક અને દાદા સુપ્રભદેવ હતા. આ હકીકત પણ ઉપયોગી છે.

કવિવર માઘનો સમય—

પ્રથમ આપણે માઘ કવિનો સમય વિચારી જઈએ. એ સંબંધમાં બહુ લખાયું છે. સર્વથી સીધો પુરાવો વસંતગઢનો શિલાલેખ આવે છે. એ આખો લેખ અત્ર લખી શકાય નહિ અને તે પરની ચર્ચા રજૂ કરતાં પણ સ્થળસંકોચના નિયમનો ભંગ થાય. તે લેખથી સાબિત થાય છે કે એ વર્મલાત રાજા સંવત્ ૬૮૨ માં વિદ્યમાન હતા. વળી એ વસંતગઢના લેખમાં વર્મલાત નામ સ્પષ્ટ આપ્યું છે એટલે એના ચર્મલાત ધર્મલાલ વિગેરે અનેક પાઠાંતરો આપ્યા છે તે અશુદ્ધ છે.

એ લેખ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય કે વર્મલાત રાજાના મંત્રી સુપ્રભદેવના પુત્ર દત્તકનો પુત્ર માઘ કવિ થાય. એનો સમય સંવત્ ૭૫૦ એટલે સાતમી સદીની આખર લગભગ ગણાય. આટલી વાત માઘકવિના સમયને અંગે ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

એ સંબંધમાં બીજા કેટલાક પુરાવાઓ તપાસીએ:—

કવિ માઘના સમય માટે નીચેના ત્રણ ઉપયોગી લેખો મને મળ્યા છે તેને આધારે આ ચર્ચા કરી છે.

- 1 The Date of poet Magha by John Clatt (Vienna Oriental Journal Vol. IV pp. 61-71.)
- 2 Anandavardhana & Date of Magha by Hermann Jacobi (Vienna Oriental Journal Vol. IV (1890) pp. 236 to 244.)

3 Date of Post Magha by K B Pathak B A
(Journal of Bombay Branch of Royal Asiatic
Society Vol XX pp 303-306)

કોઈ પણ કવિની તારિખ મુકરર કરવામા તેનો ખીજા કવિએ ઉતારો કર્યો હોય અને તે ખીજા કવિની તારિખ મુકરર થઈ શકે તેમ હોય તો તેનો ઉપયોગ સાગી ગીતે થઈ શકે છે એક કવિને પોતાની પ્રસિદ્ધિ મેળવવામા થોડા વર્ષો લાગે છે તે વાત ધ્યાનમા રાખવી જોઈએ ઉપરના ત્રણ લેખોમા, પ્રભાવકચરિત્રમા ડરેલા ઉલ્લેખને લઈને જ મોટો ધુ અવાડો ઉત્પન્ન થયો છે તેના ઉપર, ઊહાપોહ કરવામા આન્યો છે

પ્રભાવકચરિત્રનાર ડહે છે કે શ્રીમાલ નગરના ગળ વર્મલાતના મત્રી સુપ્રભદેવનો પુત્ર દત્ત હતો અને દત્તનો પુત્ર માધ કવિ-શિશુપાલવધનો કર્તા એ જ સુપ્રભદેવને ખીજો પુત્ર શુભ કર નામનો હતો, તેમનો પુત્ર સિદ્ધ આ વાતની સત્યાસત્યતા પર આખી ચર્ચા છે

કવિવશવર્ણન શિશુપાલવધને અતે આપેલ છે અને શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિની પ્રશસ્તિ લખી છે તે ઉપરથી જન્મે લિપ્તમાલ નગરના હતા એમ જણાય છે લિપ્તમાલ નગરનું અસલ નામ શ્રીમાલ હતું અને મેરુતુ ગાચાર્યના ખુલાસા પ્રમાણે લોજરાન્યએ એનું નામ ફેરવીને લિપ્તમાલ બનાવ્યું હતું (સર્ગ ૨ લોજ-પ્રબંધ ભા ૫૧૦) તેનું કારણ એ કે એ નગરના લોકો એક વખતના મહાઝલ્દિમાન અને દાનગીલ માધ કવિનું દાગિર નિર્દય-પણું જોઈ રહ્યા હતા

આન દવર્ધન નામના સાહિત્યકારે ‘ ધ્વન્યાલોક ’ નામનો માહિત્યનો ગ્રંથ રચ્યો છે એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે આન દવર્ધનનો સમય કાશ્મીરના અવતીવર્મા સાથે છે જ્ઞહણ પોતાની ગતર-ગિણીમા કહે છે કે આન દવર્ધન સદૃ અવતીવર્માના રાજ્યમા ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયો હતો હવે અવતીવર્માનો સમય ઈ સ ૮૫૫-૮૮૪

છે. આનંદવર્ધનના ધ્વન્યાલોકમાં કવિ માધના શિશુપાલવધના શ્લોકોના ઉતારા છે. જુઓ પાંચમા સર્ગનો ૨૬ મો અને ત્રીજાનો ૫૩ મો શ્લોક. સિદ્ધર્ષિના કહેવા પ્રમાણે તેમણે સંવત ૯૬૨ માં ઉપમિતિ કથા પૂરી કરી એટલે તે ઇ. સ. ૯૦૬ થાય.

હવે અવંતીવર્માના વખતમાં આનંદવર્ધન પૂરતી ખ્યાતિ મેળવે અને તે માથ કવિના ઉતારા કરે તેટલી માધની ખ્યાતિ થઈ ગઈ હોય તે ઇ. સ. ૮૫૫ લગલગમાં જનવું અસંભવિત ગણાય.

એ ઉપરાંત શિશુપાલવધના ત્રીજા સર્ગનો ૩૩ મો શ્લોક મધ્યે સમુદ્રં કકુમઃ પિશાંગીઃ મુકુલના અલિધાવૃત્તિ માતૃકમાં ટાંક્યો છે અને તેનો સમય ઇ. સ. ૮૭૫-૯૦૦ છે.

શિશુપાલવધના ચાર શ્લોકો કાવ્યાલંકાર વૃત્તિમાં વામન ટાંકે છે. વામનનો સમય મુકરર નથી થયો, પણ અગિયારમી સદીમાં અલિનવશુપ્ત તેના ઉતારા કરે છે અને આનંદવર્ધને વામન માટે એક કાવ્ય લખ્યું છે તેમ કહે છે. આથી એમ જણાય છે કે આનંદવર્ધનથી વામન વધારે પુરાણો છે અને ઉપર જણાવ્યું તેમ આનંદવર્ધનનો સમય અવંતીવર્મા સાથે છે. આ હકીકત પણ માધને માટે ઉપયોગી છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તો માધનો સમય નવમી સદીની આખરે જાય, પણ તે રાજતરંગિણીની હકીકતથી વિરુદ્ધ જાય છે. આ જાને વિરુદ્ધ વાત થઈ. પ્રભાવકચરિત્રકારનો મત રાજતરંગિણીની સામે મૂકી જાનેમાંથી કઈ હકીકત વધારે જનવાજ્ઞેય છે તે વિચારીએ. આનંદવર્ધને અવંતીવર્માના વખતમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી એમ કદહાણના કહેવાથી જણાય છે. કદહાણ તે માટે ચારનાં નામો આપે છે: મુક્તાકણ, શિવસ્વામી, આનંદવર્ધન અને રત્નાકર. એ ચારે અવંતીવર્માનો સમયમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. (પ્રથામગાત્ એમ કહે છે.) આનંદવર્ધન વામનના ઉતારા કરે છે અને વામન માધના ઉતારા કરે છે, તેથી કેટલાક એમ અનુમાન કરે છે કે માધકવિ આઠમા સૈકાથી મોડા તો ન જ હોઈ શકે.

ખીજી રીતે જોઈએ તો રત્નાકર જે આનંદવર્ધનનો સહયુગ-ગામી છે તેણે માધનું ઘણું અનુકરણ કર્યું છે અને જાનેની કવિતા

સમાનપદે સામસામી જોઈએ તો માધની કળા અપૂર્વ, લેખનશક્તિ મજબૂત અને રત્નાકરની ઢીલી તથા પાછળના પડતા સમયની જાણ છે એટલા ઉપરથી ચર્ચા કરીને ડા. જોકોળી નીચેની તારવણી સદર લેખમા કરે છે

- ૧ માધના ઉતાગ આનંદવર્ધને કર્યા છે તેથી તે નવમા મેકાની પંત્રીનો ન હોય
- ૨ વામને તેના ઉતાગ કર્યા છે તેથી પણ એક યુગ પહેલા તે હોવો જોઈએ (અભિનવગુપ્ત કહે છે કે વામનના પુસ્તકથી આનંદવર્ધન માહિતગાર હતા તે વાત મત્ય હોય તો આ વાત ટકી શકે તેવી છે)
- ૩ રત્નાકર જે જયપીડના સમય(૮૩૫-૮૪૭ ઇ. સ)મા થયો તેણે માધનુ અનુકરણ કર્યું છે તેથી તેની પહેલા માધ કવિ વયેલા હોવા જોઈએ

આટલા ઉપરથી માધનો સમય આઠમા મૈકા પૂર્વનો હોઈ તેને માટે પ્રભાવકચરિત્રમા જે દત્તકયા મૂકવામા આવી છે તે બરાબર નથી એમ ડા. જોકોળીનો મત છે

ત્રીયુત પડિત ઉપરના અનુમાન ક્રમ આગળ વધે છે એ પોતાના ઉલ્લેખમા આનંદવર્ધનની ઉપગ્રેક્ષ્ત હુકીકત ઉપગત નીચેની જાણત ઉમેરી માધ કવિને આઠમા મૈકાના છેવટના ભાગ ઉપર મૂકે છે

- ૧ કેનેરીઝ લેખો ૪૪ ૧૧૦૨ ના છે તેમા માધનુ નામ આવે છે
- ૨ ગદ્ય ભોજ પોતાના મગ્ગવતીક ઠાબગુમા માધના ઉતાગ કરે છે
- ૩ મોમદેવ કવિ યશસ્તિલકચ પૂમા ભોજના ઉતાગ કરે છે અને સદર અથ શંક ૮૮૧ મા પૂરા વયો છે આ અથ પૂરા વયો ત્યારે રાષ્ટ્રકૂટમા રાજા ત્રીને કૃષ્ણગજ ગજ ક્રમો હતા અને રાષ્ટ્રકૂટના છેલા ગત કક્ષને તેલપે હુગલ્યો હતા અને તે જ નેલપે ભોજના કાકા મુજને ડાઘી કર્યો હતા. આ સર્વ જગજગ હોય તો ભોજની પહેલા રાષ્ટ્રકૂટો આવે અને તેના નમયમા મોમદેવ આવે એટલે નાવ કવિના ઉતાગ ક્રમના તેની પહેલા આવે

૪. નૃપતુંગે કવિરાજમાર્ગી ગ્રંથ ઈ. સ. ૮૧૪ માં લખ્યો છે તે માઘ કવિને શકુંતલાના અમર લેખકની કક્ષામાં મૂકે છે.

૫. માઘ બીજા સર્ગના ૧૧૨ માં શ્લોકમાં કાશિકાવૃત્તિ અને ન્યાસનાં નામો આપે છે. આ બન્ને બૌદ્ધગ્રંથો છે. ઇટસીંગ કાશિકાવૃત્તિનું નામ પોતાના ગ્રંથમાં આપે છે, પણ ન્યાસનું આપતો નથી. તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે કે ઇટસીંગના સમય પછી ન્યાસ બનેલ હોવો જોઈએ. ઇટસીંગ હિંદમાંથી ઈ. સ. ૬૯૫ માં વિદાય થયેલ છે એટલે એ અનુમાને ન્યાસ આઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં બનેલ હોવો જોઈએ.

આ પાંચ કારણો મિ. પંડિત આપે છે તે કોઈ પણ પ્રકારે સંતોષકારક નથી. કેનેરીઝ લેખ તો શક ૧૧૦૨ ના છે એટલે ઈ. સ. ૧૧૮૦ આવે તે કાંઈ ઉપયોગમાં આવે નહિ. રાજા લોજ સરસ્વતીકંઠાભરણુમાં માઘના ઉતારા કરે છે તેનો સમય તો નવમા સૈકા પછી છે એટલે તેનો પણ કાંઈ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી.

યશસ્તિલકચંપૂમાં લોજના ઉતારા આપે છે તેથી પણ માઘ કવિ નવમા સૈકાની આખરે જાય છે. નૃપતુંગની તારિખ ચોક્કસ નથી. કાશિકાવૃત્તિ બનાવવાની તારિખ તદ્દન આનુમાનિક છે.

આ સર્વ બાબતો વિચારતાં કવિ માઘની બાબતમાં છેવટનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. વસંતગઢનો લેખ મળ્યો છે તેમાં જે રાજાનું નામ છે તે વર્મલાત સુપ્રભદેવના સમયમાં હતો તે જ રાજા છે એમ માનીએ તો જ કાંઈક નિર્ણય થાય, પણ રાજાઓના સરખાં નામો ઘણાં હોય છે, એક ને એક વંશમાં સરખાં નામવાળા એકથી વધારે રાજા થયેલા છે અને એ ઉપરથી કાંઈ અનુમાન બાંધી શકાય તેમ નથી. વસંતગઢના લેખમાં સુપ્રભદેવ કે માઘનું નામ નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

આની સામે લોજગ્રંથ, પ્રભાવકચરિત્ર અને ગ્રંથઘણિતા-મણિ એ ત્રણ ગ્રંથો માઘ કવિને સિદ્ધર્ષિના કાકાના પુત્ર કહે છે. એની સામે આનંદવર્ધનના દ્વન્યાલોકની બાબત જ માત્ર ખાસ વિચારવા જેવી રહે છે. એ હકીકતમાં મને સદર દંતકથા સાથે કશો

વિરોધ લાગતો નથી આન દવર્ધનનો સમય કાશ્મીરના અવતીર્ણમાં સાથે આવે છે અને તેનો સમય ઈ સ ૮૫૫ થી ૮૮૪ છે અને કવિ સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિ કથા ઇ સ ૯૦૬ માં પૂરી કરી છે કવિ માધ જો પ્રધાનપુત્ર હોય તો પોતાના જીવનકાળમાં પણ મોટી ખ્યાતિ મેળવી શકે અને તેનો સમય નવમાં સૈકાના મધ્ય ભાગમાં હોય અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનું આયુષ્ય લાંબુ હોય તો તેના ઉપમિતિ અથરચનાના સમયને અને તેના માધ કવિના ભાઈ હોવાને ખાસ વિરોધ જણાતો નથી

આપણે પુરાણા સમયના ઐતિહાસિક લેખકો પ્રજા ધર્મિતામણિ, ભોજપ્રજા ધ કે પ્રભાવકચરિત્ર જેવા પુસ્તકો લખનારને માત્ર અનુમાન ઉપર રદ ન કરી શકીએ એક એ લેખકોએ એવી પણ દલીલ કરી છે કે જૈન લોકોને તો એવી ટેવ છે કે પૂર્વ કાળના જે સાગ લેખકો હોય તેમને તે પોતાના જતાવવા પ્રયત્ન કરે છે અથવા કોઈ પણ ગીતે જૈન માથે તેને જોડવા મથે છે આ અનુમાન અસંગત જણાય છે આવા ખ્યાલ ઉપગ્રી ઐતિહાસિક લેખકોએ લખેલ હકીકત ઊડાવી દેવી એ અન્યાયભરેલું લાગે છે

જો કોઈ એમ માનતા હોય કે માધ કવિના ડાકાના દીકરા થવાથી શ્રી સિદ્ધર્ષિની આગર વધે છે તો તેમાં કાંઈ દમ નથી શ્રી સિદ્ધર્ષિની ખ્યાતિ એના ડાવ્યમાં છે, એના અભ્યાસમાં છે, એના ચાતુર્યમાં છે, એના લાપા પગના કાળૂમાં છે, એના મનુષ્યસ્વભાવના અભ્યાસમાં છે, એમની વિવેકશક્તિમાં છે, એમના મર્વગ્રાહી જ્ઞાનમાં છે એટલે જૈન કવિને કોઈ મહાકવિના સગા જતાવવાની એની કિંમત વધશે એ આદ્યેપને અર્થ કે મૂલ્ય વગરનો ગણી આપણે સહજ રીતે આ જાણતો ન્યાય આપવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમાં ઐતિહાસિક નુદ્ધ ગવેષકદષ્ટિ મિવાય કોઈ પૂર્વ ખ્યાલ કે ઊર્મિને સ્થાન ન જ હોય જોઈએ

નદર ત્રણે ઇતિહાસકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ પછી ત્રણ સૈકાની અદર લગભગ થયા છે એટલે તેઓને હકીકત જાણવાની તક વધારે સુલભ હતી તેઓએ જે હકીકત લખી છે એ ખરી જ છે એમ કહેવાને આનંદ નથી, પણ તે હકીકત જનાવટી છે એમ કહેવા માટે જે

કારણે અત્યાર સુધી લભ્ય થયાં છે અને ઉપર તપાસાયાં છે તેમાંનું એક પણ કારણ હજી છેવટના નિર્ણય ઉપર લઈ જવામાં સાધન-ભૂત થાય તેમ લાગતું નથી. એમ કરવામાં કદાચ માઘ કવિ નવમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં જાય તો તેમાં મને વાંધો લાગતો નથી. સુપ્રભદેવનો એક વેલો ઉતાવળો ચાલ્યો હોય અને ખીજો ઠંડો ચાલ્યો હોય તો ચાળીશ પચાસ વર્ષનો અંતર જે પેઢીએ પડવા-જોગ છે. વળી માઘ કવિએ બાળવયે અફભુત કાવ્યચાતુર્ય દાખવ્યું હોય અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ હુનિયાના અનુલવ લઈ, જોડોનો અભ્યાસ કરી, જીવનની આખરે અનુલવ ગ્રંથ લખવા ઉદ્યુક્ત થયા હોય તો પણ ૫૦ વર્ષનો અંતર સહજ પડી જાય. આ સર્વ જોતાં કવિ માઘને નવમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં મૂકવામાં આવે તો તેથી શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગ્રંથકર્તૃત્વના ઈ. સ. ૬૦૬ સાથે ખાસ વિરોધ આવતો નથી.

મિ. પંડિત સહજ સંકોચ સાથે અનુમાન કરીને કવિ માઘને આઠમા સૈકાની આખરે મૂકે છે, પણ નવમાની શરૂઆતમાં તે ન હોય એમ કહેવા માગતા નથી.

આ સંબંધી છેવટનો નિર્ણય થવો મુશ્કેલ છે, પણ જે સફાઈથી અને ચુક્તિથી જૈન દંતકથાને પ્રસાર કરી દેવા પ્રયત્ન થયો છે તે પદ્ધતિ મને વાસ્તવિક લાગી નથી અને દલીલ બંધબેસતી જણાણી નથી. વસંતગઢનો લેખ જરૂર ઘુંચવણ કરે તેવો છે. એ લેખ પ્રમાણે તો માઘ કવિ ઘણા પુરાણા થાય છે. વર્મલાતની બાબતમાં નિર્ણય કરવા ઉપર તે લેખની કિંમતનો આધાર રહે છે અને અન્ય હકીકત તેમાં કાંઈ છે નહિ તેથી ખાસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી; છતાં એ લેખમાંનો વર્મલાત રાજા માઘ કવિના સમયનો જ હોય એવું જોડાણ કરનાર કાંઈ વસંતગઢના લેખથી પ્રાપ્ત થતું નથી.

આવી અચોક્કસ સ્થિતિમાં જ આ હકીકત રહેશે. જ્યાંસુધી જૈનોના કાવ્યગ્રંથોનો બરાબર અભ્યાસ અને તે પરથી ઐતિહાસિક અનુમાનો પર નિરીક્ષણ થઈ જશે નહિ ત્યાં સુધી આવી જ સ્થિતિ રહેવાની હોય એમ જણાય છે. આ બાબતમાં એક પણ બાબતે આગ્રહ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી અને શ્રી સિદ્ધર્ષિની ખ્યાતિ એના પોતાના જોર પર હોઈ એ બાબતમાં ખેંચતાણ કરવાનું કારણ પણ

ખરેખર અનુકરણીય દેખાય છે અને વાત્સલ્ય કેવું હોય તેનો દાખલો પૂરો પાડે છે. આગ્રહપૂર્વક સવાલો કર્યા, પણ સાધ્વી વધુ એમ કાંઈ પતિની વિરુદ્ધ વાત કરે ? ઉડાવવાના જવાબ આપ્યા, પણ માયાળુ સાસુના વાત્સલ્યને આખરે વશ થઈ અને પતિ મોડા આવે છે એટલું કહી દીધું.

ઉપાય ઊંઘો પડ્યો—

સાસુએ વહુને સુઈ જવા કહ્યું. પોતે જાગતી બેઠી. રાત્રે મધ્યરાત્ર ગયા પછી પુત્ર આવ્યો. બારણા ખખડાવ્યા. લક્ષ્મી માતાએ અંદરથી ‘અત્યારે મોડી રાતે કેાણુ છે ?’ એવો સવાલ કર્યો. સિદ્ધે જવાબ આપ્યો એટલે ખોટો-દેખાવનો ક્રોધ કરી માતાએ કહ્યું કે ‘આવી મોડી રાતે રખડનાર પોતાનો પુત્ર સિદ્ધ હોય એમ પોતે માનતી નથી.’ ‘અત્યારે ક્યાં જઈ ?’ એવો સવાલ પૂછતાં ‘અત્યારે જેના દરવાજા ખુલ્લા હોય ત્યાં જા.’ એવો કડક જવાબ આપ્યો.

માતામાં વાત્સલ્યનો પાર નહોતો, દીકરો એકનો એક હતો અને માતાએ તેને ઠેકાણે લાવવાનું ખીડું ઝડપ્યું હતું. પ્રેમ-વાત્સલ્ય એક બાબતુએ હોય અને ખીણ બાબતુએ ચૌવનનો ઉન્માદ હોય ત્યાં કોનો વિજય થાય એ આર્ય સતી કલ્પી શકી નહિ. વ્યસનીને ઠેકાણે લાવવામાં આવો ઉપાય કદી સફળ ન થાય અને ઊલટું વ્યસની પોતાના વ્યસનમાં મજબૂત થઈ જાય, વળી આંખની શરમ જતાં તદ્દન હાથથી ચાલ્યો જાય એ વાત આર્યા લક્ષ્મી સમજી શકી નહીં.

ઉઘાડા દ્વારે પહોંચ્યો—

માનભંગ થયેલો સિદ્ધ ઊભો ન રહ્યો. એને માટે એક કડવું વચન પૂરતું હતું. એ તુરત ચાલ્યો અને રસ્તે જતાં અણુગારનાં દ્વારો ઊઘાડાં બેંચાં. જૈન સાધુઓનાં દ્વારો ઊઘાડાં જ હોય છે. એમની વસ્તુ કોઈ ચોરનાર ન હોય, એમની પાસે ચોરાઈ જાય તેવી વસ્તુઓ ન હોય અને એમની પાસે કોઈ જાતનું જોળામ ન હોય એટલે એના દરવાજા ખુલ્લા જ હોય. પ્રસંગનું વર્ણન વાંચતાં રાત્રિના ચાર વાગ્યા લગલગનો સમય જણાય છે. સાધુઓ પૈકી કોઈ ધ્યાન કરતા હતા, કોઈ પાઠ કરતા હતા અને કોઈ ધર્મક્રિયા કરતા હતા. સિદ્ધ દૃઢ નિર્ણયવાળો હતો. એનું અપમાન થયું

હતુ એમ એને લાગ્યું હતું એને ઘેર પાછું ફરવું નહોતું એમા આવું અદ્ભુત દૃશ્ય જોયું અતરથી એણે માતાનો ઉપકાર માન્યો અને એમના વચનથી પોતાને આવી તક સાપડી એટલા માટે પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યો તે તુરત જ ગુરુમહારાજ પામે ખડો થઇ ગયો

યોગ્યાતનાં અનુમાન—

ગુરુ કોણ હતો તેનું નામ પ્રભાવકચરિત્રમા આપ્યું નથી પ્રશસ્તિ પ્રમાણે ગર્ગર્ષિ હોવાનો સંભવ ગણી શકાય શ્રુતના પાગ-ગામી ગુરુમહારાજે સવાલ જવાબ કર્યા, શા માટે અત્યારે મિદ્ધ ત્યા આવેલ છે તેનું કાગણુ પામી ગયા, તેની પોતાની પામે ગહેવાની ઇચ્છા મમલુ ગયા અને વાતચીત દગ્મ્યાન ઇગિતજ્ઞાનથી અને શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગથી સિદ્ધમા ગહેલી અસાધારણ શક્તિનો ખ્યાલ કરી ગયા જે પદ્ધતિએ સિદ્ધે વાત કરી તે પરથી તે દઢ નિશ્ચયવાળો છે એવો એમને ખ્યાલ આવો ગયો ધર્મની ણાળતમા દઢ નિશ્ચય-વાળાજ ખરું કામ કાઢી શકે છે તે તેઓ જાણતા જ હતા ‘કર્મમા શૂરો હોય તે ધર્મમા શૂરવીરજ હોય છે’ એ સૂત્ર તેઓના અનુભવનો વિષય હતો એવા ભારે કર્મ કરનારા ધર્મમા જોડાય તો ત્યા પણ નિશ્ચયગણે આત્મસાધન સાધી શકે એ એમના દુનિયાના અવલોકનનું પરિણામ હતું એ ઉપરાંત શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસથી અને અનેકના પરિચયથી તેઓને મનુષ્યની પરીક્ષા ધરાવત આવડી ગઇ હતી—તેઓશ્રીમા જાત્રી ગઇ હતી એમના અનુભવ અને ઉપયોગથી તેમજ વાતચીત દગ્મ્યાન થયેલી મન પગની અસરથી તેઓને લાગ્યું કે આવો માણસ ધર્મમા જોડાય તો જરૂર પોતાનું માથે અને મહાન પ્રભાવક થઇ શાસનની મેવા કરે

દીર્ઘદૃષ્ટિ : સીધી વાત—

એ વિચારને પરિણામે ગુરુમહારાજે પ્રયોગ કર્યો પરીક્ષા કરવાને માટે સીધી વાત કરી અને જુગાગી કેટલી હદ સુધી પાછો વળી શકે તેમ છે તેનો નિર્ણય કરવા વાત માડી તેમણે તેને જણાવી દીધું કે ‘પોતાના જેવા જે થાય તે જ પોતાની પામે હ મેથ રહી શકે છે’ એના જવાબમા સિદ્ધનો ત્યા ગહેવાનો નિશ્ચય જાણી તેમણે

તેની પાસે ચારિત્ર પાળવામાં મુશ્કેલી પડે છે તેની હકીકત જાણવી. કોઈ સામાન્ય મુનિ આવે વખતે એને ચેલો બનાવી દેત, પણ આ તો શ્રુતજ્ઞાની હતા, મહા દીર્ઘદષ્ટિવાળા હતા, જૈનશાસન પર એવા કાર્યની શી અસર થાય તે સમજવાવાળા હતા, શુભંકર શ્રેષ્ઠીનું એ નગરમાં-રાજ્યમાં શું સ્થાન હતું તે સમજનાર હતા અને એક ઉતાવળા કાર્યથી સમાજશરીરને કેટલું સહન કરવું પડે છે તેની કલ્પના કરવાની શક્તિવાળા હતા. એમણે સ્થૂળ ત્યાગ પણ કેટલો મુશ્કેલ છે તે જાણવું, એણે લોહાના ચણા ચાવવા જેટલી તેની મુશ્કેલી રજૂ કરી, એણે તપનો વિભાગ સમજાવ્યો, સંયમ, ખેત્તવાદ ભોજન, નીચ મનુષ્યોની ટીક, લોચ, બ્રહ્મચર્ય, ગોચરી વિગેરેની વાર્તા સમજાવી અને તેવો ત્યાગ કરવા સિદ્ધ તૈયાર છે કે નહિ તે જાણવા સીધો સવાલ કર્યો. પણ સિદ્ધ તો રાતના અભંગ દ્વાર જોઈ અંતરથી પલટી ગયો હતો. એણે ગુરુમહારાજને સાતે મુદ્દાના સંતોષકારક જવાબ આપ્યા. ખાવાપીવાના ઢંગધડા વગરના જુગારીને એમાંની એક પણ બાબત મુશ્કેલ નહોતી. એણે તો તુરત જ દીક્ષા લેવાની વાત કરી.

ગુરુમહારાજ શાસ્ત્ર અને સંપ્રદાયના જાણકાર હતા, વ્યવહાર-કુશળ હતા અને દીર્ઘ નજરે સમાજશરીરને થતી અસરો કલ્પના-બળથી જોનારા હતા. તેમણે કહ્યું “કોઈએ અમને નહિ આપેલ (અદત્ત) અમે લેતા નથી, માટે તું અહીં એક દિવસ સ્થિર રહે, રાહ જો; જેથી અમે તારા પિતાને ખબર આપીએ.” મૂળમાં અહીં વિજ્ઞાપના શબ્દ વાપર્યો છે. જેના પિતા હયાત હોય તેના પુત્રને દીક્ષા આપવામાં અદત્તાદાનનો દોષ ગણાતો હોય એમ આ ગર્ગર્ષિનું માનવું જણાય છે. ગમે તેમ હો, પણ એણે દીક્ષા લેવા ઇચ્છનારના માથાપને વિજ્ઞાપના કરવાની પોતાની ફરજ તો જરૂર જાણવી. આ હકીકત ખૂબ વિચારવા જેવી છે, પ્રાચીન જૈન રીતિ કેવી હશે તેનો ખ્યાલ આપનારી છે. સિદ્ધે ગુરુમહારાજના આ નિર્ણયને અનુમોદન આપ્યું.

શુભંકર અને લક્ષ્મી દેવી—

શુભંકર શેઠને ત્યાં શું થયું તે જોઈ જઈએ. રાજકાજથી થાકી ગયેલા અને ઘરે આવી ઊંઘી ગયેલા શેઠ સવારે ઉઠ્યા. સવારે શેઠ

સિદ્ધની ખળગ લેતા હશે એમ જણાય છે તેમણે સિદ્ધને સાદ કર્યો જવાળ ન મળ્યો પત્ની તરફ જોયું તો તેના મુખ પર મદતા જોઈ શેઠે જાણ્યું કે કાંઈ ન સમજાય તેવી હકીકત બની છે સવાલ કરતા મમજ્યા કે સિદ્ધ ગત્રે ઘેગ આવ્યો નથી કેમ આવ્યો નથી ? એમ સવાલ પૂછતા લક્ષ્મી દેવી શરૂઆત, લજ્જાથી નીચું જોઈ ગયા અને પછી છોકરો જુગટાને રસ્તે ચઢી ગયો હતો, દરગેજ મોડો આવતો હતો વિગેરે વાત કરી અને છેવટે ગર્ભ રાત્રે મોડો આવતા તેને ઠેકાણે લાવવાનો પોતે પ્રયોગ કર્યો હતો તે વાત ડી અને છોકરો ચાલ્યો ગયો છે, પાછો આવ્યો નથી એ વાર્તા પણ કહી વ્યવહારકુશળ શેઠ સમજી ગયા કે લક્ષ્મી દેવીએ છોકરાને ઠેકાણે લાવવાના ઉત્સાહમાં કાચું કાપ્યું હતું વ્યસને ચઢેલાને આક્રમ વચનો કહેતા તે ઉલ્લસ બને છે અને ઠેકાણે આવવાને બદલે હલકે માર્ગે વધારે ઊતરી જાય છે મોડો શરૂ થઈ ગયા પછી એને ઠેકાણે આવવાનો અવકાશ લાગ્યે 'જ' ગડે છે સ્ત્રીઓ આટલી હકીકત ન સમજી શકે તેને પગિણામે વાત વીકરી છે એમ શેઠ સમજી ગયા પણ લક્ષ્મી દેવીને કાંઈ ઠપકો ન આવ્યો ઘરમાં કલેશ વધી જાય એવી સ્થિતિ ન નીપજવનાર એ શેઠ માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે આવું જુગટાનું કાર્ય વણિકપુત્રને ઉચિત નથી પછી શેઠ ઊંચે મને ઘરબહાર નીજ્યા અને છોકરાને શોધવા લાગ્યા આખરે એને સાધુના ઉપાશ્રયમાં જોયો એણે ધાર્યું હતું કે છોકરો હવે તદ્દન ઉદ્ધત થઈ ગયો હશે પણ એને બદલે એણે છોકરાને શાતરમમાં નહાતો અને અનન્ય દેખાવ ધારણ કરતો જોયો

ગુરુમંદિરે મત્રીપિતા—

શેઠ તો આ દેખાવ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા, એ જાણે સ્વદેહે સ્વર્ગમાં ગયા હોય એવું મુખ અનુલવવા લાગ્યા અને મીઠા શબ્દોથી પુત્રને વાતમત્ત કરવા અને ઘેગ આવવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા સિદ્ધનો નિર્ણય પાકેો હતો એણે કહ્યું કે માતાએ તેને જેના દ્વારા ખુલ્લા હોય ત્યાં જવાની આજ્ઞા આપી છે અને તેનો અર્થ તે એમજ મમજ્યો છે કે ડોહ શાતરમગજના ખગ ખપીની પામે ચાલ્યા જવું પછી તેણે પિતાને મમજ્યું કે 'માતાની આજ્ઞા જાવ-

જાણવી એ જ ખરી કુલીનતા છે.' પિતાએ એને ઘણા ઘણા સવાલો કર્યા, પોતાનું અગણિત દ્રવ્ય એને વારસામાં મળવાનું છે તેનું પ્રલોભન આપ્યું, એની માતાનાં અને સ્ત્રીનાં આંસુ ઝુકાતાં નથી એવી દિલ ઉશ્કેરનારી વાતો કરી, પોતે બન્ને ઘણા વૃદ્ધ થઈ ગયા છે એ વાત જાણવી અને પોતાની હયાતીમાં પણ ધનનો સદુપયોગ કરવાની પુત્રને છૂટ છે એવી સ્વતંત્રતાની લાલચ આપી. ઘણા સવાલ જવાબ થયા, પણ સિદ્ધનો નિશ્ચય અફર હતો, એની લાવના સ્પષ્ટ હતી, એનું સાધ્ય ચોક્કસ થઈ ગયું હતું. 'એ પૈસાના કે સ્ત્રીના મોહથી લપટાયો નહિ, એને મોટા વારસાએ ફસાવ્યો નહિ, એને પિતાની વૃદ્ધ ઉમરે મુંઝવ્યો નહિ અને પરબ્રહ્મમાં દીન થયેલા એના મનને ભુગટા કે રખડપાટીના ખ્યાલે ખસેડ્યો નહિ. એનો આગ્રહ એક જ રહ્યો 'શુરુમહારાજને પગે પડી વિજ્ઞપ્તિ કરો કે મને દીક્ષા આપે. '

દુનિયાના અનુભવી વ્યવહારકુશળ વણિક મંત્રી શેઠ શુભંકર વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા. એવી સ્થિતિમાં અત્યાચ્છતું પરિણામ શું આવે તે કદપી ગયા અને વાતને બગાડવાને બદલે શુરુમહારાજને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે પુત્રને દીક્ષા આપે. શુરુમહારાજને સ્વરોહ્યનું જ્ઞાન હતું. દીક્ષા યોગ્ય સ્વરોહ્ય સાધી સિદ્ધને નાની દીક્ષા આપી. પિતાની રજા લેવાનું શા માટે યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું હશે અને રાતોરાત વિહાર કરી બીજે ગામ કે અન્ય રાજ્યમાં જઈ શુરુએ સિદ્ધને દીક્ષા કેમ આપી નહિ હોય તેનો જવાબ આ પ્રબંધમાં આવી ગયો છે તે શોધી લેવા યોગ્ય છે.

સિદ્ધની દીક્ષા—

સિદ્ધને તુરતમાં પવિત્ર સ્વરોહ્ય જોઈ શુરુમહારાજે દીક્ષા આપી. આને કાચી અથવા નાની દીક્ષા કહેવામાં આવે છે. શિષ્યની યોગ્યતા તપાસવા તથા તૈયાર કરવા સારે વખતે આ દીક્ષા આપવામાં આવે છે. ત્યારપછી જરૂરી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં અને તેની યોગ્યતા જાણતાં વડી દીક્ષા આપવામાં આવે છે. એને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે. પ્રથમા દીક્ષા પુણ્યસ્વરોહ્યે આપી તેથી એમ સમજવાનું લાગે છે કે તેને મોટે મોટા મુહૂર્ત જોવાતા નહિ હોય.

સ્વરોદયમા નાડી જોવાય છે દીક્ષા આપવા માટે ચંદ્રનાડીનો ઉપયોગ કરવાનો છે ત્રો જેકોખી સ્વરોદય સમજી શક્યા નથી તેથી ‘સ્વરોદય’ની ટીકપના કરી પૂજ્ય હીરવિજય આચાર્યને ‘સાદ્’ જાતિના કહેવા જેવો ભાવ પ્રગટ કર્યો છે જોનોમા સ્વરોદય બહુ પ્રચલિત શબ્દ છે

વડી દીક્ષા આપતી વળતે દિગ્ગજ કહેવાનો મ પ્રદાય છે ગજપર પગ સ લખાવવામા આવે છે વજ્રસ્વામી તેગમી પાટે થયા તેમના શિષ્ય વજ્રમેનથી ચાર શાખાઓ નીકળી નાગેદ્ર, નિવૃત્તિ, ચંદ્ર અને વિદ્યાધર એ પૈકીની ખીજ નિવૃત્તિ શાખામા સૂરાચાર્ય થયા તેના ગર્ગર્ષિ થયા તે ગર્ગર્ષિએ સિદ્ધને દીક્ષા આપી

સિદ્ધની કૃતિઓ—

પ્રભાવકચરિત્રકાં આગળ જણાવે છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ દીક્ષા લીધા પછી ખૂબ તપ ય્યા અને સિદ્ધાન્તના મોટા અભ્યાસી થયા તેમણે ધર્મદાનગણિની ઉપદેશમાળા ઉપર હેયોપાદેયા નામની ટીકા લખી આ ટીકા હાલ પણ લભ્ય છે, છપાયેલ છે

ઉપમિતિ લવપ્રપચા કથા લખવાનો પ્રસંગ—

પ્રભાવકચરિત્રકાં ત્યાગપછી શ્રી ઉપમિતિલવપ્રપચા કથા લખવાનો પ્રસંગ જણાવે છે એમના શુરભાર્ષ દાક્ષિણ્યચિન્હ નામના હતા તેઓએ દશ હજાર ગાથાપ્રમાણ કુવલયમાળા કથા રચી છે તેઓ બન્ને વચ્ચે નીચેનો વાણીવિનોદ થયો હશે એમ અથકાં જણાવે છે

દાક્ષિણ્યચંદ્ર (ચિન્હ)—“આર્યસિદ્ધ ! આ તે ઉપદેશમાળાની ટીકા લખી તેમા નવુ શુ કર્યું ? એતો આગમના શબ્દો ફરી વાર લખી ગયો એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ લખ્યો ! એ તો માત્ર ભરતીયુ કર્યું કહેવાય ! એમા કાંઈ સર્જન નથી, નવીનતા નથી, વિશિષ્ટતા નથી અરે કોઈ સુદર કયા તો લખી બતાવ તુ જો ! સમગ્રાચંદ્રકાં હે એ વાચતા ગમની છોજો ઉછળે છે એ વાચતા કે સાબળતા લોડો ભૂખ-તગમને ભૂલી જાય છે માત્રી કુવલયમાળામા

પણ રસ ભર્યો છે, અર્થગૌરવ ભર્યું છે. આ ઉપદેશમાળા લખીને તો તેં ગાલી ગ્રંથને જેમ તેમ કરીને પૂરો કર્યો છે.”

સિદ્ધ—‘ આર્ય ! એવા મહાપુરુષોની સાથે તે સ્પર્ધા કરવાની કલ્પના પણ થાય ? એવા મહાપુરુષોની સાથે આપણી વાત કરવી એ તો નાને મ્હોઢે મોટી વાતો કરવા જેવું છે. ક્યાં હું અને ક્યાં એ મહાન કથાકાર ? ’

આ પ્રમાણે જવાબ તો સિદ્ધર્ષિએ આપ્યો, પણ એના મનમાં ચટપટી લાગી. ત્યારપછી એમણે ઉપમિતિભવપ્રપંચા ગ્રંથ ગનાવ્યો. પ્રભાવકચરિત્રકાર એ કથાગ્રંથને માટે નીચેના વિશેષણો વાપરે છે:—“ અતિ રમ્ય, સારો બોધ થાય તેવી રીતે ગનાવેલી, અન્યના દુર્બોધને બાંધી લે તેવી, આઠ પ્રસ્તાવથી ભરેલી અને વિદ્વાનોનાં મસ્તકને ડોલાવે તેવી. ”

ગ્રંથ ગનાવીને સિદ્ધર્ષિએ દાક્ષિણ્યચંદ્રને ગતાવ્યો. દાક્ષિણ્યચંદ્ર છક્ક થઇ ગયા. એનું મસ્તક નમી પડ્યું અને માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે ‘ આર્ય સિદ્ધ ! તને પ્રેરણા થાય અને તારી પાસેથી સારામાં સારી કૃતિ તે પ્રેરણાને પરિણામે નીકળી આવે તેટલા માટે મેં તને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું હતું. એ સર્વ તારા હિત માટે જ હતું. ’ આ પ્રકરણ:અહીં પૂરું થાય છે.

દાક્ષિણ્યચંદ્રનો સમય ક્યો હતો, તેમણે કુવલયમાળા ક્યારે લખી, તેમના સંબંધી આ વાર્તા લખી છે તે કેટલી વિચારવા યોગ્ય અને ટેકો આપવા યોગ્ય છે તે સંબંધી ઘણી હકીકત વિચારવા જેવી છે. આપણે તે આગળ વિચારશું.

દાક્ષિણ્યચંદ્રનો સમય—

દાક્ષિણ્યચંદ્રના સમયના સંબંધમાં બહુ વક્તવ્ય છે તે હવે પછી આ ઉપોદ્ઘાતમાં આવશે. એ આખો જુદો જ વિષય છે અને શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમય પર પ્રકાશ પાડે તેમ છે. અત્ર તો આપણે શ્રી સિદ્ધર્ષિનું જીવનચરિત્ર પ્રભાવકચરિત્રના કર્તા કહે છે તે વિચારી જઇએ છીએ. હવે પછી તે હકીકત કહેવામાં આવશે.

દાક્ષિણ્યચ દ્રનો સમય શક સવત્ ૭૦૦ ધ સ ૭૭૬ છે એટલે તેનો સવત્ ૮૩૫ થયો આ વાત જો બરોબર હોય તો તે શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમકાલીન બની ગકે નહિ આગળ જે હકીકત જ્ઞા કરવામા આવશે તે પચ્ચી જણાશે કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દાક્ષિણ્યચ દ્ર અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હોઈ ગકે નહિ એને માટે કુવલયમાળા કથામા પુગવા છે

જો બન્ને વચ્ચે સવામોથી વધારે વર્ષનો અ તર હોય તો દાક્ષિણ્યચ દ્ર અને મિદ્ધર્ષિ વચ્ચે જે વાતચીત પ્રભાવકચગિત્રમા આવી છે તે અશક્ય ગણાય

ખીજી રીતે પણ તે વાત બનવાનું લાગતી નથી કુવલયમાળા જેવી પ્રાસાદિક કથાના લેખક પોતાની કથા (કુવલયમાળા) ને અર્થોત્પત્તિ રમાધિક્યથી ભરેલી કહે એ તદ્દન ન બને તેવી વાત છે એ લેખકનો આજો આશય પ્રેક્ષાત્મક હોઈ શકે, પણ પ્રેક્ષા ક્રવા જતા પોતાની પ્રશસા ન કરે વળી ઉપદેશમાળાની ટીકામા 'અથ-પુગ્ણ-ભરતીઉ થયુ છે એ વાત પણ તેઓ ન જ કહે ટીકામા તો મૂળના શબ્દો ફરી ફરીને આવે જ એને અથપૂગ્ણ ન જ કહેવાય. મને આ આજો પ્રસંગ ન બનવાનું લાગે છે

એક ખીજી પણ વાત છે આ પ્રમાણે હકીકત બની હોય એટલે શ્રી પ્રભાવકચગિત્રકાર કહે છે તે પ્રમાણે વાત વડ હોય તો ઉપમિતિ ભવપ્રપચા કથા પ્રથમ બની અને બોદ્ધોને ત્યા અભ્યાસ કરવા મિદ્ધર્ષિ પછી ગયા ઠરે એમ હોય તો ઉપમિતિની પ્રશસ્તિમા લલિત-વિમ્ભગનો ઉલ્લેખ અને શ્રી હગ્ગિલદ્રસૂગ્ગિની સ્તુતિ તથા તેમને નમસ્કાર અને કુવાસનારૂપ વિષ ધોવાની તેમની પ્રશ મા અભ્યાને વાય છે એટલે એ સર્વ રીતે જોતા આ દાક્ષિણ્યચ દ્રનો પ્રશ ધ મને કોઈ પણ રીતે બ ધમેસતો જણાતો નથી

આ પ્રશ ગમાથી જો વાત તાગવવા ચોગ્ય છે શ્રી પ્રભાચ દ્રે ઉપ-મિતિ કથા માટે નીચેના વિશેષણ વાપર્યા છે —

દુર્બોધમ બદ્ધા (અન્યના દુર્બોધને બાધી લે તેની), આઠ પ્રન્તા-વધી ભગ્નપૂ, ગ્ધ્ય, સુબોધ કથિત, વિઠાનોના મન્તકને ધૂશાવે તેવી

આ વિશેષણે ઉપરથી શ્રી સિદ્ધર્ષિની કથા માટે ચૌદમી શતાબ્દિમાં લોકમત શો હશે તે જાણવાનું મળે છે.

એ કથા સાંભળીને સંઘે શ્રી સિદ્ધર્ષિને ‘ વ્યાખ્યાતૃ ’-વ્યાખ્યાનકાર, સુપ્રસિદ્ધ વક્તાનું ધિરુદ્ધ આપ્યું. આ બીજી વાત થઈ. હવે આપણે પ્રભાવકચરિત્રમાં આગળ વધીએ.

વિશેષ અભ્યાસની તાલાવેલી—

શ્રી સિદ્ધને વ્યાખ્યાતાનું ધિરુદ્ધ મળ્યું એ વાત જરૂર બનેલી હોય એમ સંભવિત છે. પછી એમ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધને વિચાર થયો કે જેટલા તર્કગ્રંથો હાલ અહીં લભ્ય છે—પછી તે જૈન ગ્રંથ હોય કે જૈનેતરના હોય તે તો ભણી લીધા, પણ હજી ઘણું જાણવાનું બાકી છે.

તે વખતે જૌદ્ધના મોટા વિદ્યાપીઠો નાલંદ, તક્ષશિલા અને ગયામાં હતા, પણ જૌદ્ધના ગ્રંથો જૌદ્ધને જ ભણાવવામાં આવતા અને તે બહાર આપવામાં આવતા નહિ. શ્રી સિદ્ધને એના અભ્યાસની ચટપટી લાગી અને પોતાનું જ્ઞાન હજી ઘણું અધૂરું છે એવો ભાવ જાગૃત થયો. જ્ઞાનરુચિ જીવ બેસી રહે નહિ. તુરત ગુરુ પાસે ઉપડ્યાં. ત્યાં બન્ને વચ્ચે નીચેની મતંલબની વાતચીત થઈ.

સિદ્ધ—સાહેબ ! મેં અહીં મળી શકતા તર્કશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ તો કર્યો. આપ જાણો છો કે જૌદ્ધોનો ન્યાય પણ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ તેઓ તેનાં ન્યાયનાં પુસ્તકોને પોતાના દેશ બહાર જવા દેતાં નથી. આપ રજા આપો તો હું ત્યાં જઈ અભ્યાસ કરી આવું.

ગુરુ—ભાઈ ! તેં અહીં અભ્યાસ સારો કર્યો છે. હવે પરદેશ જવાથી સર્થું !

સિદ્ધ—સાહેબ ! ન્યાયના જેવા ચટપટા વિષયમાં જ્યાંસુધી સર્વ હકીકત જાણવામાં ન આવે ત્યાંસુધી જ્ઞાન કાચું રહે છે. આવા અગત્યના વિષયમાં જેટલું જાણીએ તેટલું ઓછું; માટે કૃપા કરી અનુજા આપો.

ગુરુ—ભાઈ ! તારી વાત સાચી છે જ્ઞાન તો દરિયો છે, એનો ડોહ દિવસ છેડા આવે તેમ નથી અને સાચી વાત તો એ જ છે કે જ્ઞાનની બાળતમા કદી ધગઈ જવું નહિ, પણ હવે તે ઠીક અભ્યાસ કર્યો છે, માટે આટલેથી સંતોષ ગળ

ગુરુ વિચક્ષણ હતા એ મિદ્ધના ચહેરા ઉપરથી સમજી ગયા કે એને વિશેષ અભ્યાસની તાલાવેલી લાગી હતી આવા વ્યાખ્યાનકાર લેખક મહાન શિષ્યની માચી શુદ્ધ વિકાસગર્ભા ભાવનાને—અભ્યાસ કરવાની રુચિને ગુરુમહાગજ દાખી દે એ કદી બને નહિ ગુરુ દીર્ઘદર્શી હોય તો શિષ્ય પર જોટા હુકમો કરવાની અને પોતાના સ્થાનનો લાલ લેવાની ઈચ્છા ન જ કરે

આ ગુરુ તો બહુ દીર્ઘ નજર પહોંચાડનાર હતા જ તેથી એણે તુલ્ય શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂક્યો અને જોડ્યા—ભાઈ સિદ્ધ ! તારી અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા તો સાચી છે, પણ ત્યા જવામા માત્ર નથી

સિદ્ધ—માહેળ ! એમ કેમ કહો છો ? ત્યા જવાનો હેતુ અભ્યાસ માત્ર છે એમા માત્ર જેવું નથી એમ આપત્રીએ કમ્ભાવ્યુ, તો કાંઈ વિશેષ સ્પષ્ટ કરો

ગુરુ—ભાઈ ! એ જોડો અમત્યવાદી છે, એ મર્વ વસ્તુને દાણિક માને છે તેઓના તર્કમા હેત્વાભાસો બહુ છે, એમા કોઈ વાર ચકી જનાય તો બધી વાત બગડી જાય

સિદ્ધ—એમ કેમ બને માહેળ ?

ગુરુ—ભાઈ ! પ્રાણી નિમિત્તવાચી છે આદીઅવળી દલીલમા લપટાઈ જતા મન ડોળાઈ જાય અને એક વાત મન ક્યોતે ચકી ગયું, તો પત્રી લપટી જતા વાત ન લાગે અને તેમ વાય તો અત્યાચારુધી જે કાંઈ પુણ્યબળ એકદુ ડ્યું હોય તે મર્વનો નાશ વધ જાય વળી તુ ઘણું ભણ્યો છે, માટે એ વિચાર મોકુફ ગળ

સિદ્ધ—માહેળ ! માગ મળધમા એ ચિંતા નકામી છે માગ આટલા વખતના અભ્યાસથી આપત્રીએ જાણ્યું હશે કે

આપનો ભય અસ્થાને છે. હું તો તર્કનો અભ્યાસ પૂરો કરવા જઈ છું, એમાં ચિંતાને સ્થાન હોય ?

ગુરુ—જો ભાઈ ! હું તને એક વાત કહું. ત્યાં ગયા પછી તારે જોદ્ધોની પેઠે રહેવું પડે, એનાં આગમો ભણવાં પડે અને ધીમે ધીમે એ રીતે પ્રાણી સ્થાનથી ખસતો જાય, એ મારા અનુભવનો વિષય છે. વળી ન્યાય-તર્કની જટિલતા એવી છે કે એક વખત ચક્કરમાં પડી ગયા પછી તેમાંથી નીકળવું મુશ્કેલ બને છે. અત્યાર સુધી મેળવેલ સર્વ લાભ ગાળ્યો જાય એવો વ્યાપાર કરવો ઠીક નહીં.

સિદ્ધ—સાહેબ ! એવી રીતે ખત્રી જનાર તો સાધારણ બુદ્ધિવાળા હોય, મારે માટે આપને એવો ખ્યાલ આવે એજ નવાઈ જેવું છે.

ગુરુમહારાજ બહુ વિચક્ષણ-વ્યવહારકુશળ હતા. એમણે શ્રુત-જ્ઞાનનો અને નિમિત્તનો ઉપયોગ મૂક્યો. એમણે ભાવી અવદશા જોઈ. ખીજી બાબતે એમણે જોઈ લીધું કે તેમનો ચેલો સિદ્ધ દૃઢ વિચારનો હતો. એ લીધેલ વાત મૂકે તેમ ન હતો. એની માગણી વાસ્તવિક હતી, પણ એનું પરિણામ ગુરુને સારું ન દેખાયું. મનમાં એમને ખૂબ ખેદ થયો. અંતે વિચાર કરીને અત્યંત દુઃખતે હૃદયે બોલ્યા.

ગુરુ—ભાઈ ! તારો આગ્રહ જવાનો છે તો જા. તને સદ્બુદ્ધિ થાય એવી ઇચ્છા રાખું છું. ભણીને વહેલો આવજો. પણ એક વાત કહું છું કે જો કોઈ પણ કારણે મન ભમી જાય તો આ મારો આપેલો એવો (રજોહરણ) મને પાછો આપી જજો.

ગુરુના મુખ પર ગ્લાનિ ખૂબ દેખાણી. સિદ્ધને એમાં સહજ માનભંગ લાગ્યું. એણે પોતાના કાન આડા હાથ મૂક્યા. પછી સભ્યતાપૂર્વક બોલ્યા—

સિદ્ધ—સાહેબ ! આ શું બોલ્યા ? અરે ! એવી ઉપરઉપરની પારકાની વાણીથી મારા જેવો ફીટી જાય ? આપશ્રી આવી વાત શું કરો છો ? મારે તો આપનો જ આધાર છે. આપે તો જ્ઞાન-દાનથી મારી આંખો ઊઘાડી છે. આપના મનમાં આવા વિચારો આવે એથી પણ મને દુઃખ થાય છે. કુળવાન માણસ પોતાના

શુરુક્રમનો ત્યાગ કરે ખરો ? છતાં આપના સતોષ ખાતર કળૂદ કરુ છુ કે આપે જે છેલ્લી માગણી કરી તે મારે મજબુર છે

આટલુ કહી શુરુ તરફ કાઈક વિનય બતાવ્યો. ઊંચે મને શુરુએ આજ્ઞા આપી મહાભોધ નામના જૌદ્ર નગરમા કોઈ ન ઓળખે તેવો વેશ લઈ શ્રીસિદ્ધ ગયા

કુર્યો પાણુ વચન પાળ્યુ —

શ્રીસિદ્ધ જૌદ્રોના નગરમા ગયા ત્યા જમીને અભ્યાસ માણ્યો મોટા મોટા વિદ્વાનોને પણ ભારે આક્રમ પડે એવા શાસ્ત્રો શ્રી સિદ્ધે તો ઝમત માત્રમા ભણી નાખ્યા એ તો જે અથ લે તેમા પાગ ગત થઈ તથ અને તર્કશક્તિ અને વાદકળા તો મોટામા મોટા નૈયાયિકને પણ છક્ક ઠગી નાખે તેવી એનામા જણાઈ એ મર્વને પગિણુમે જૌદ્ર લોકોને અને ખામ કરીને અધ્યાપક શુરુવર્ગને ખરેખર અમત્કૃતિ લાગી તેઓને સિદ્ધની બુદ્ધિવિશાળતા, વિવેચકશક્તિ અને આતુર્ય જોઈ માન દાસ્તર્ય થયુ

પછી જૌદ્રોએ એને પોતાનો કરી લેવા ભારે મોટી યુક્તિ ચોલુ તેઓ મમલુ ગયા કે શ્રીસિદ્ધ જૌદ્ર નથી, પણ મુખેથી એ વાત બોલ્યા નહિ જાણુતા છતાં અબલુનો ડોળ રાખી તેઓએ દગ્ધાસ્ત કરી કે ‘ પોતાના મોટામા મોટા શુરુને સ્થાને તેને સ્થાપન કરવા છે ’ આખો વખત જૌદ્રોના પરિચય, તેમના શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને કુલ વાતાવરણ જ જૌદ્રમય એટલે અ તે શ્રીસિદ્ધ પોતાના સ્થાનેથી ડગ્યા તેને જૌદ્રની વાત ખમદ પડવા લાગી

તક જોઈને આવા અમાધાગલુ બુદ્ધિબળવાળાને પોતાને ત્યા મજબૂત કરવાનો લીધમ પ્રયોગ જૌદ્રોએ આદર્યો અ તે શ્રીસિદ્ધ લપસતો ચાલ્યો, નીચે બિનરતો ગયો અને જૈનત્વને વિચરતો ગયો એમ કરતા એને જૌદ્રોના શુરુસ્થાને દીક્ષા આપવાનો પ્રમગ પ્રાપ્ત વયો એણે જૌદ્રની દીક્ષા લેવા હા પણ પાડી એના મુદ્દર્ત લેવાયા દરમ્યાન પોતે અભ્યાસ કરવા આવ્યો તે વખતે શુરુમહા-રાજને જે વચન આપી આવ્યો હતો તે તેને યાદ આવ્યુ તેણે પોતાનો ઓગો (રજેકરણુ) શુષ્કપણે જાળવી ગમ્યો હતો ત શુરુને પાછો આપવા પોતાને જપ્ત જોઈએ એ વાત તેને ચાલવી

સાધારણ ગોટા વાળનાર માણસ હોત તો મનને મનાવી દેત, ગોટા વાળત અને ન જાત; પણ મધ્યમ વિચારવાળા શ્રીસિદ્ધ પોતાના સાથીઓને કહી ચૂક્યો કે તેણે વચન પાળવા જરૂર જાયું જ પડશે. આમ કહેવા પછી તુરત પોતાના ગુરુને મળવા માટે અને રજોહરણ પાછું આપવા માટે તે નીકળી પડ્યા. એના જોદ્ધ મિત્રોએ તેની કઠાચ મરકરી પણ કરી હશે, પણ ધૂની માણસા એવી વાત કે ટીકાની દરકાર કદી કરતા નથી. એ ગુરુમહારાજને મળવા માટે રજોહરણ લઈને નીકળ્યા.

એક બીજી વાત એ પણ છે કે જોદ્ધના મત પ્રમાણે લીધેલ પ્રતિજ્ઞા જરૂર પાળવી જોઈએ અને તેટલા માટે તેની પ્રતિજ્ઞાલગ કરવા કોઈએ તેને પ્રેરણા ન પણ કરી હોય. ગમે તેમ બન્યું હોય, પણ પોતાના જૈન ગુરુ પાસે જવા સારુ શ્રીસિદ્ધ નીકળી પડ્યા અને તેમ કરવામાં તેનો ધરિદો રજોહરણ પાછું આપી પ્રતિજ્ઞા-પાલન કરવાનો હતા.

ગુરુમહારાજને ચરણે—

ગુરુમહારાજ ગર્ગર્ષિ જ્યાં બિરાજતા હતા ત્યાં શ્રી સિદ્ધ આવી પહોંચ્યા. જતી વખતે શ્રી સિદ્ધ બીજા હતા, આજે બીજા છે. જતી વખતે એને ગુરુ તરફ પૂજ્યભાવ હતો, સન્માન હતું, ઉપકાર-ખુદ્ધ હતી. આજે તો એ માત્ર વારો વઢાડવા અને લીધેલ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા આવ્યા હતા. તે આવ્યા ત્યારે ગુરુમહારાજ ઊંચા આસન પર બેઠા હતા. તેજ વખતે વ્યાખ્યાન પૂરું થયું હશે એમ જણાય છે. ગુરુમહારાજને ઊંચા આસન પર બેઠેલા જોઈ શ્રી સિદ્ધ માત્ર એટલું જ બોલ્યા ‘આપ આટલા ઊંચે ચઢીને બેઠા છો તે સારું લાગતું નથી.’ એટલું બોલીને એ મૌન રહ્યા. એણે ગુરુને વાંધા નહિ, સુખશાતા પૂછી નહિ, આડુંઅવળું જોયું નહિ અને માત્ર ઉપર કહેલા શબ્દો ઉચ્ચારી એની શી અસર થાય છે તે નીહાળતા બેસા રહ્યા.

દુનિયાના અનુભવી ગુરુમહારાજ એક ક્ષણ વારમાં સર્વ હકીકત સમજી ગયા. શ્રી સિદ્ધને ગયાને ઘણો સમય થયો હતો, પણ ગુરુ-મહારાજ એની જેવા વિદ્વાન શિષ્યને વિસરી શક્યા નહોતા. પોતાની

આખ આગળ આવી રીતે શ્રી સિદ્ધ આવીને ઊભો રહે, વાદે પણ નહિ અને સુખશાતા પણ પૂછે નહિ—આવી પગિસ્થિતિ તેમને અકલ્પ્ય હતી, પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષોમા હકીકત મમજવાની અને સમયાનુસાર નિર્ણય કરવાની અસાધાગ્ય કુશળતા હોય છે શુરુ મહાગજના મનમા વિચાર આવ્યો કે જ્યારે શ્રી સિદ્ધ પોતાની પામેથી ગયો ત્યારે ખગળ નિમિત્તો હતા અને અપશુકન થયા હતાં, એ દુર્નિમિત્તોએ પોતાનો લાવ લજવ્યો જણાય છે શ્રી સિદ્ધ જેવો વિનેય (શિષ્ય) અત્યારે આ શુ ખોલી ગ્યો છે ? એ ખોલે છે ઝઘ્ઘસ્થા ન જુમા વ્યય એનો એમા ગમે તે આશય હોય, પણ અત્યારે કાંઈ ઠીક લાગતુ નથી આવો સારો તૈયાગ થયેલો ગિધ્ય અન્યત્ર ખેચાઈ જાય, એ તો ભારે દુઃખની વાત ! ખરેખર, જૈન ડામની અવવા અમારી પોતાની નળળી થહદરા વગર આવી હકીકત ન જ બને ! પણ આ તો ખરેખર ભારે થઈ !

આટલા વિચારો લખતા કે વાચતા તો ઘણા વખત લાગે પણ આ અને આવા અનેક વિચારો એક ક્ષણ વાગમા ગર્ગર્ષિ શુરુ-મહારાજના મગજમા આવી પમાગ થઈ ગયા એણે સર્વ પગિસ્થિતિ જોઈ લીધી, તોળી લીધી, સમજી લીધી એને મનમા વચ્ચુ કે કોઈ પણ ઉપાયે આને ખોધ દગ્વો જોઈએ એ અનેક પર ઉપદાગ દગ્નાગ થાય તેવો મમૃદ્ધ શક્તિશાળી વિદ્વાન થવા યોગ્ય છે અને ગ્પના આત્માને લાભ કરવાની માગી કરજ છે

શુરુપ્રયોગ : લલિતવિસ્તરા—

સમયજ મમલાવી શુરુમહાગજ જગ પણ સુ ગાયા નહિ કે શ્રી સિદ્ધની અઘટિત લાવાપદ્ધતિ પર મનને દોગવી ગયા નહિ એમણે ઊભા થઈને મિદ્ધને પોતાના ઊંચા આમન પર ખેસાચો અને પામે શ્રીહગ્મિદ્રસુગિ મહાગજની એલી લલિતવિસ્તરા નામની ગ્રંથવ દન વૃત્તિ પડી હતી તે તના હાથમા આપી માત્ર એટલુ જ ખોલ્યા— ‘અમે દેગસગ દર્શન દગ્વા જઈ આવીએ છીએ તુ જગ અહીં ખેસજે અને આ અથ જોઈ જજે !’ આટલુ ડહી ખીજી દોગ નતની ટીકા કે ચર્ચા ડર્ચા વગર ગર્ગર્ષિ મહાગજ ત્યાથી ચાલ્યા ગયા

આ આખા બનાવમા શ્રી ગર્ગર્ષિના ગાભીર્ય, વિશાળતા, દીર્ઘ-

દષ્ટિ, સમયવિચારણા, મનુષ્યપ્રકૃતિના આવિર્ભાવોનો અભ્યાસ અને નિરસિમાન વૃત્તિ ખૂબ વિચારવા જેવાં છે. આપણે છોકરો આવીને કહે કે ‘બાપા ! હેઠા ઉતરો, તમે એવા ઊંચા આસને સારા ન લાગો’ એવું કહેનાર કોઈ બહારનો માણસ હોય તો તો બુદ્ધિ વાત, પણ ઘરનો છોકરો વર્ષોના આંતર પછી મળવા આવે અને ખહેલી જ વાર બાપાને સિદ્ધાસન પરથી હેઠા ઉતરવાનું કહે, ત્યારે મનમાં પણ ગુસ્સો ન આવે એ તો મોટી યોગસાધના અને આત્મ-અંતઃક્રમ વગર બને નહિ. અને બીજી વાત એ છે કે આવા સમયે આખી કાર્યદૃષ્ટિનો નિર્ણય કરવામાં બુદ્ધિચાતુર્ય છે. વિદ્વાન છોકરાની સાથે ચર્ચા કરવી નકામી હતી. જે પોતાના ગુરુને કહે કે તમે ઊંચે આસને શોભતા નથી તેની સાથે ચર્ચા કરવામાં કાંઈ સાર ન નીકળે.

ગુરુમહારાજનો પ્રયોગ ખરેખર અસાધારણ હતો. એણે સિદ્ધને ખબરઅંતર પૂછ્યા નહિ, પોતાનું અપમાન કર્યું તેનો જવાબ નહિ, પણ પોતાના આસન ઉપર જોસાડી દીધો. અવિનય અને તાડુકા કરનાર શિષ્યની સાથે આ વર્તણૂક અસાધારણ છે. આવા મહાપુરુષોના હાથમાં શાસનની દોરી હોય એને એ દીપાવે, બહલાવે, અપનાવે.

રસિક અભ્યાસી શ્રી સિદ્ધે લલિતવિસ્તરા વૃત્તિ હાથમાં લીધી. એના મનમાં રજોહરણ પાછું આખી વિદ્યાય થઈ જવાની ઘડલાંજ હતી. ગુરુમહારાજ દેરે જઈ આવવાનું કહે ત્યારે તે તેમને ના કહે અથવા પોતાના કાર્યની ઉતાવળ મન પર લાવે, એટલી હદ બુદ્ધીની ધૃષ્ટતા તેનામાં આવી નહોતી. એને સમય પસાર કરવો હતો. ગુરુમહારાજ દૂર ગયા કે એણે પુસ્તક ઉઘાડ્યું. એ વાંચતાં એની આંખો ઉઘડી ગઈ.

ક્યા પુરુષને માર્ગ પર આવવામાં કંઈ વસ્તુ ઉપયોગી નીવડે છે તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. સામાન્ય લાગતાં સાધનો કોઈ જીવને મહાઉપકારી નીવડે છે. લલિતવિસ્તરામાં તો ચૈત્યવંદનની વૃત્તિ છે, પણ એ વાંચતાં શ્રી સિદ્ધના, માનસમાં શા ફેરફારો થયા હશે તે કહી શકાય નહિ. એ તર્કનો ગ્રંથ નહોતો, એમાં અન્ય ધર્મનું કે બૌદ્ધોનું ખાસ ખંડનમંડન નહોતું અને એ ખાસ કરીને વિધિવાદનો ગ્રંથ હતો. એ વાંચતાં એને પૂર્વ સંસ્કાર જાગૃત થયા હોય કે ગમે તેમ થયું હોય, પણ ગુરુમહારાજ મંદિરેથી પાછા

આવે તે પહેલાં એ ફરી ગયો, ઠેકાણે આવી ગયો, એને એ અથ ઉપર આદર થયો, એના લેખક ઉપર આદર થયો, પોતાના ગુરુની દીર્ઘદષ્ટિ તરફ રાગ થયો અને પોતાની અપણતા ઉપર ખેદ થયો ગમે તેમ વયુ, પણ એ અથ વાચતા શ્રી સિદ્ધમા મહાન દેવદાસ થઈ ગયો.

વિમર્શ—

આ અતિ મહત્વનો પ્રસંગ છે શ્રી લલિતવિસ્તગ્ર અથથી શ્રી સિદ્ધ ઉપર મહાન ઉપકાર થયો છે એ નિર્વિવાદ છે મૂળ અથની પ્રશસ્તિમા પોતાના શબ્દોમા શ્રી સિદ્ધર્ષિ એ સળધી જે લખે છે તે આપણે ઉપર પ્રશસ્તિની વિચારણામા ત્રીજા પેટા વિષયમા જોઈ ગયા (જુઓ પૃ ૨૬૦-૩૦૨) હરિભદ્રસૂત્રિએ અનાગત ભાવ જાણીને શ્રી સિદ્ધર્ષિની કુવાસનારૂપ એ લલિતવિસ્તગ્ર નામના અથથી નાથ પામશે એમ ધાર્યું આ સર્વ હકીકત અગાઉ આવી ગઈ છે એટલે લલિતવિસ્તગ્ર અથનો અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો અળધ સીધો અને ગકા વગરનો છે.

લલિતવિસ્તગ્ર અથનો એવો જોયો વિષય છે કે જે વાચતા જોદ્ધોને ત્યાં વચેલ કુવાસના ઊડી જાય એ અર્થા જરૂર કરવા જેવી છે, પણ જવાબ લગભગ અશક્ય છે, કારણ કે એ માનસના પ્રકાર ઉપર વ્યક્તિને અવલગન કરતી ખીના હોઈ એક પ્રાધાન્ય નિયમને અનુસરનાર પગિણામ લાવવું મુશ્કેલ છે લલિતવિસ્તગ્ર અથ વાચતા જરૂર આહુલાદ થાય તેવો અથ છે એનો પ્રધાન મૂળ વિધિવાદનો છે એના લેખક શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂત્રિ પ્રકૃષ્ટ તાર્કિક હોઈ આખા અથમા એમણે ઠામ ઠામ ન્યાયની કોટિઓ મૂકી છે.

અથની શરૂઆતમા એના (ધર્મના) અધિકારી કોણ? અને અનધિકારી કોણ? એનું વિવેચન કરતા અધિકારીના ચિહ્નો (લિંગો) બતાવતા કહે છે કે—(૧) તેને ધર્મકથાની પ્રીતિ હોવી જોઈએ, (૨) ધર્મની નિંદાનું શ્રવણ પણ તે મહી ન શકે એમ હોવું જોઈએ, (૩) ધર્મ ન કરનાર તરફ એને અનુકંપા હોવી જોઈએ, (૪) ધર્મ તરફ એના મનનું સ્થાપિતપણું હોવું જોઈએ, (૫) ધર્મને માટે ખામ જિજ્ઞાસા-આતુરતા હોવી જોઈએ, (૬) ગુરુ તરફ વિનય હોવો જોઈએ, (૭) ધર્મને યોગ્ય જાણ શોધવાની અપેક્ષા તેનામા હોવી જોઈએ, (૮) ઉચિત સ્થિતિ આસન જોઈએ, (૯) યોગ્ય સ્વર,

પરને ઉપધાત-અડચણ ન કરે તેવો સ્વર હોવો જોઈએ, (૧૦) પાઠના શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે તેનો ઉપયોગ તેમાં હોવો જોઈએ, (૧૧) લોકપ્રિયત્વ હોવું જોઈએ, (૧૨) અગર્હિત ક્રિયા હોવી જોઈએ, (૧૩) કદ વળતે ધીરજ હોવી જોઈએ (૧૪) શક્તિ પૂરતો ત્યાગ હોવો જોઈએ અને (૧૫) લબ્ધલક્ષ્યપણું હોવું જોઈએ.

જો સિદ્ધર્ષિ વ્યુત્પન્ન જીવ હોય તો આ અધિકારીનું લક્ષણ વાંચી નીચે નજર કરે, પોતાના અંતરાત્માને પૂછે અને જવાબ મેળવે. આવા છૂટા છૂટા અનેક પ્રસંગો એ લલિતવિસ્તરા ગ્રંથમાં છે. એમાંથી કંઈ હકીકત વાચતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિને જાગૃતિ થઈ હશે તે કહેવું અશક્ય છે. જોધના પ્રસંગો ઘણી વાર એટલા સાદા હોય છે કે જીનને તે વાત જાણે નહિ. આપણે વૃદ્ધ જાગદને ઘણી વાર જોઈએ છીએ, પણ કંઈ વૈરાગ્ય થતો નથી અને કરકંડને થયો છે તે આપણે વાંચીએ છીએ. માનસિક વિકાસ અને પૂર્વના ક્ષયોપશમ ઉપર તેનો આધાર રહે છે.

એનો નિર્ણય કરવામાં બીજી અગવડ એ છે કે ગુરુમહારાજ દેરાસરેથી પાછા ક્યારે આવ્યા તે આપણે જાણતા નથી. તેઓ અરધા કલાકમાં પાછા ફર્યા હોય કે બે કલાકે આવ્યા હોય તે આપણને જાણ નથી. સિદ્ધર્ષિએ ગ્રંથ હાથમાં લઈ પ્રથમથી વાંચવા માંડ્યો કે ચપળ વિદ્વાનની પેઠે વચ્ચેનું કોઈ પાત્ર ઉપાડી શરૂ કર્યું તે પણ આપણે જાણતા નથી.

પણ લલિતવિસ્તરા વૃત્તિથી તેમને જરૂર લાલ થયો છે એ જાણતમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા નથી. તેઓ પ્રશસ્તિમાં જે ત્રણ શ્લોકો મૂકે છે તે ઉપરથી તેમના મન ઉપર શ્રી હરિભદ્ર-સૂરીશ્વરની લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદન વૃત્તિથી ઘણી અસર થઈ છે એ સિદ્ધ વાત છે. એ ગ્રંથ જાણે ખૂદ સિદ્ધર્ષિને માટે જ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લખ્યો હોય એમ તેઓ માને છે, પોતાની કુવાસનાનું ઝેર દૂર કરનાર તરીકે શ્રી હરિભદ્રસૂરિને પોતે ગણે છે અને પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ધર્મજોધકરનું પાત્ર આવે છે તે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું પાત્ર કાળથી દૂર હોવા છતાં છે એમ જાતે કબૂલ કરે છે. આ સર્વથી આપણે કદાચ લલિતવિસ્તરાનો કયો અમુક

વિભાગ વાચવાથી તેમના ઉપર અમર થઈ તે ન કહી શકીએ તો પણ એ અથનો તેમના ઉપર ઉપકાર સ્પષ્ટ છે

એ અથની પંજિકા મુનિચંદ્રસૂરિએ ૨૧૫૫ શ્લોક પ્રમાણ લખી છે તેની ગરૂઆત ક્રૂતા તેઓશ્રી પણ લખે છે કે —

યા બુદ્ધવા કિલ સિદ્ધસાધુરશિલવ્યાખ્યાત્તુચૂડામણિ,
સમ્યુદ્ધ સુગતપ્રણીતસમયાભ્યાસાચ્ચલચેતન. ।

યત્કર્તુ સ્વકર્તૌ પુનર્ગુહ્યતા ચક્રે નમસ્યામસૌ,
કૌ હ્યેના વિવૃણોતુ નામ વિવૃત્તિ સ્મૃત્યૈ તથાપ્યાત્મન ॥

‘વ્યાખ્યાત્તુચૂડામણિ સિદ્ધ સાધુ જેનું ચિત્ત સુગત(બુદ્ધ)ના શાસ્ત્રાભ્યાસથી ચળી ગયું હતું તેને બોધ પમાડીને જે વૃત્તિએ મબુદ્ધ કરેલ હતો અને જેના કર્તાને પોતાના ગુરુ તરીકે પોતાની કૃતિઓમા નમસ્કાર કર્યો છે તેવી વૃત્તિ ઉપર વિવેચન કરવાને તો કોણ શક્તિવાન થાય? પણ પોતાની જાતની સ્મૃતિ માટે હું આ (પંજિકા) ગ્યું છું’

લગભગ ૨૦૦ વર્ષને અંતરે વયેલા મુનિચંદ્રસૂરિએ પોતાની પંજિકામા આ પ્રમાણે ગરૂઆતમા જ લખ્યું છે તેથી તે વખતે પણ આ વાર્તા જરૂર પ્રચલિત હશે

એ અથની ત્રી સિદ્ધર્ષિ મહાગજ ઉપર અમર તો ઘણી વયેલી હોવી જોઈએ લલિતવિસ્તરના કેટલાક આખા વાક્યો ત્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિ અથમા ઉતારી લીધા છે તે પૃથ્વી તેમની ઉપર સદા અથની ઘણી અમર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે આતમા પ્રસ્તાવમા આગ વ્યાપારી કથાનક આવે છે (અવતરણ પૃ ૧૭૨૩) ત્યાં જે અકલ્યાણ મિત્રનો સંબંધ છોડી દેવાથી શરૂ થતું મહાન વાક્ય છે તે આખું લલિતવિસ્તર વૃત્તિમાવી પૃ ૧૧૬ (દે લા) અક્ષરે અક્ષર ઉદ્ધરી લીધું છે તેમજ ચોથા પ્રસ્તાવમા વિચક્ષણસૂત્રિ નગવાહન ગતને ઉપદેશ આપે છે ત્યાં ગરૂઆતમા (અવ પૃ ૭૫૯) એક મોટા વિશાળ મહેલમા આગ લાગવાની હકીકતનું જે મહાવાક્ય છે તે લલિતવિસ્તર પૃ ૪૬ માથી લઈ લીધું છે એ જાને વાક્યો ખાસ લક્ષ્યમા રાખવા, યોગ્ય છે અનુક્રમે તે નીચે પ્રમાણે છે —

પ્રથમ વાક્ય. મૂળ પૃષ્ઠ. ૧૦૧૨. લલિત પૃ. ૧૧૬. ભાષાંતર ૧૭૨૩-૪.

પરિહર્તવ્યોઽકલ્યાણમિત્રયોગઃ, સેવિતવ્યાનિ કલ્યાણમિત્રાણિ,
ન લઙ્ઘનીયોચિતસ્થિતિઃ, અપેક્ષિતવ્યો લોકમાર્ગઃ, માનનીય
ગુરુસંહતિઃ, ભવિતવ્યમેતત્તન્ત્રેણ, પ્રવર્તિતવ્યં દાનાદૌ, કર્તવ્યો-
દારપૂજા ભગવતાં, નિરૂપણીયઃ સાધુવિશેષઃ, શ્રોતવ્યં વિધિના
ધર્મશાસ્ત્રં, ભાવનીયં મહાયત્નેન, પ્રવર્તીતવ્યં વિધાનતઃ,^૧ અયલમ્બ-
નીયં ધૈર્યં, પર્યાલોચનીયાયતિઃ, અવલોકનીયો મૃત્યુ, ભવિતવ્યં
પરલોકપ્રધાનેન,^૨ સેવિતવ્યો ગુરુજનઃ, કર્તવ્યં યોગપટ^૩દર્શનં,
સ્થાપનીયં તદ્રૂપાદિ ચેતસિ,^૪ નિરૂપયિતવ્યા ધારણા, પરિહર્તવ્યો
વિક્ષેપમાર્ગઃ, ^૫પ્રયતિતવ્યં યોગસિદ્ધૌ, કારયિતવ્યા ભગવત્પ્રતિમાઃ^૬,
લેખનીયં^૭ ભુવનેશ્વરવચનં, કર્તવ્યો મઙ્ગલજાપઃ^૮, પ્રતિપત્તવ્યં
ચતુઃશરણં, ^૯ગર્હિતવ્યાનિ દુષ્કૃતાનિ, ^{૧૦}અનુમોદનીયં કુશલં,
પૂજનીયાઃ મન્ત્રદેવતાઃ, શ્રોતવ્યાનિ સચ્ચેષ્ટિતાનિ, ભાવનીયમૌદાર્યં,
વર્તિતવ્યમુત્તમજ્ઞાનેન:

(આ વાક્યનો ઉપયોગ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ચૈત્યવંદન-પ્રશિધાન
કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાના પૂર્વ કારણોને અંગે કરે છે. શ્રી
સિદ્ધર્ષિ સાધુધર્મના અનુષ્ઠાન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા ગૃહ-
સ્થને આ પ્રમાણે લલામણુ કરે છે.)

દ્વિતીય મહાવાક્ય. મૂળ પૃ. ૪૭૬-૭. લલિત પૃ. ૪૬. અવતરણ
પૃ. ૭૫૬-૬૦

^{૧૧}પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોઽયં^{૧૨}ભવો, નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં ।
ન યુક્તઃ હ્રદ વિદુષઃ પ્રમાદઃ । ^{૧૩}યતઃ અતિદુર્લભેયં માનુષાવસ્થા,
પ્રધાનં પરલોકસાધનં, પરિણામકટવો વિષયા, વિપ્રયોગાન્તાનિ

૧ અનુષ્ઠેયસ્તદર્થો વિધાનેન એ પ્રમાણે ઉપમિતિમાં પાઠ છે. ૨ પરલો-
કપ્રધાનૈઃ એવો પાઠ ઉપમિતિમાં છે. ૩ પટ્ટ ઉપમિતિ પાઠ. ૪ માનસે ઉપ-
મિતિ પાઠ. ૫ પ્રયતિતવ્યં ઉપમિતિ પાઠ. ૬ ભગવદ્ભુવનવિમ્વાદિકં ઉપમિતિ
પાઠ. ૭ ભુવનેશ ઉપમિતિ. ૮ જપઃ ઉપમિતિ. ૯ ગાર્હિતવ્યાનિ ઉપ-
મિતિ. ૧૦ અનુમોદયિતવ્યં ઉપ૦. ૧૧ પ્રદીપ્તભવનોદરકલ્પ ઉપ૦. ૧૨ સંસાર-
વિસ્તારઃ ઉપ૦. ૧૩ યતઃ ઉપ૦ આ શબ્દ છોડી દે છે.

સત્સહજાતાનિ, પાતભયાતુરમવિજ્ઞાતપાતમાયુઃ, તદેવં વ્યવસ્થિતે
વિધ્યાપનેઽસ્ય યતિતવ્ય,^{૧૪} ^{૧૫}એતચ્ચ સિદ્ધાન્તવાસનાસારો ધર્મમેદો
યદિ પરં વિધ્યાપયતિ, અતઃ સ્વીકર્તવ્યં સિદ્ધાન્તં, સમ્યક્ સેવિ
તવ્યાસ્તદભિજ્ઞા, ભાવનીયં ^{૧૬}મુણ્ડમાલાલુકાજ્ઞાતં, ત્યક્તવ્યા સલ-
વદસદપેક્ષા, ભવિતવ્યમાજ્ઞાપ્રધાનેન, ઉપાદેયં પ્રણિધાનં, પોષણીયં^{૧૭}
સાધુસેવયા ધર્મશરીર, રક્ષણીયં પ્રવચનમાલિન્યં, એતચ્ચ વિધિપ્રવૃત્ત
સમ્પાદયતિ, અતઃ સર્વત્ર વિધિના પ્રવર્તિતવ્યં સૂત્રાત્^{૧૮} । જ્ઞાતવ્ય
આત્મભાષ ^{૧૯}, પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ, યતિતવ્યમસમ્પ-
ન્નયોગેષુ, લક્ષયિતવ્યા વિદ્યોતસિકા, પ્રતિવિધેયમનાગતમસ્યા
^{૨૦}ભયશરણાદ્યુદાહરણેન, ^{૨૧}ભવત્યેવ સોપક્રમકર્મનાશ. ^{૨૨}નિરુપ-
ક્રમાનુચિન્ધવ્યવચ્છિત્તિરિત્યેવ^{૨૩} ધર્મં દેશયન્તીતિ ધર્મદંશકા

(લગવાન ડેવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે તે બતાવવા ધમ્મ-
દેસયાણના ઉપગ વિવેચન કરતા આ વાક્ય શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિ
મહાગાન વાપરે છે વિચક્ષણસૂત્રિ ઉપદેશની શરૂઆત કરતા નવાહન
ગત પામે આ આખુ વાક્ય બોલે છે પૃ ૭૫૬-૬૦)

આ ઉપગત ત્રયમા નાના મોટા ઉતાગ શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિના
૨૫૯ છે તેથી હરિભદ્રસૂત્રિનો તેમના (લેખક) ઉપગ ઉપકાર ૪૩૨
હોવો જોઈએ આટલો વિભર્ષ અહીં પ્રાસંગિક છે બાકી શુરુ
મહાગાને પાછા આવતા વખત કેટલો થયો તે હકીકત નોધાયલી
નથી અને લલિતવિસ્તારનો કયો ભાગ વાચીને શ્રી સિદ્ધર્ષિના મન
પગ અમગ થઈ તેની પણ નોંધ ન હોવાથી માનમિક પરિવર્તનના
માર્ગો પગ ૨૫૯ નિર્ણય થાય તેમ નથી ગમે તે કારણે શ્રી હરિભ-

૧૪ વિધ્યાપનેઽસ્ય સસારપ્રદોષનકસ્ય મત્ત કર્તવ્ય ઉપગ ૧૫ તસ્ય ચ
હેતુ સિદ્ધાન્તવાસના મારો ધર્મમેષ ઉપગ અને ' યદિ પગ વિધ્યાપયતિ '
ઉપગ ૩૦૩ી દે છે ૧૬ મુણ્ડમાલિકોપમાન ઉપગ ૫૦૪ ૧૭ મત્સાધુસેવયા
ઉપગ ૫૦૪ ધર્મશરીર છોડી દે છે ૧૮ સૂત્રાનુસારેણ ઉપગ ૫૦૪ ૧૯
આત્મસ્વરૂપ ઉપગ ૫૦૪ ૨૦ ' ભયશરણાદ્યુદાહરણેન ' ઉપગ ૩૦૪ આ
શબ્દો નથી ૨૧ ભવત્યેવ પ્રવર્તમાનાના ઉપગ ૫૦૪ ૨૨ નાથ સ્થાને
વિત્ય ઉપગ ૨૩ વિચ્છિન્ધતે નિરુપક્રમ કર્માનુચિન્ધ । તસ્માદત્રૈવ યતજ્ઞ
યૂયમિતિ ઉપગ ૫૦૪

દ્રસૂરિને ઉપકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ પર થયો છે તેને અનાગત પરિણામવાળા શ્રવણે સાથે વાંચીએ ત્યારે ઘાટ એસે છે કે સીધો ઉપકાર કાંઈ થયો જણાતો નથી પણ પરંપરાએ જરૂર થયો છે. આ ચર્ચા અન્યથા થઈ ગઈ છે.

એક બીજી બાબત પણ અહીં વિચારવા યોગ્ય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ-પ્રબન્ધ પ્રમાણે ઉપમિતિની રચના પ્રથમ થઈ છે, ત્યારપછી જૌદ્ધોનો અભ્યાસ કરવા તે ગુરુમહારાજની રજા લઈને જાય છે. આ હકીકત અસંભવિત એટલા માટે છે કે અભ્યાસ કરીને પાછા આવ્યા પહેલાં જો ઉપમિતિ અંથ તેમણે બનાવ્યો હોય તો પ્રશસ્તિમાં વિષ વિનિર્ઘૂય કુવાસનામયંવાળા શ્રી હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કારના ત્રણે શ્લોક અપ્રસ્તુત બની જાય છે. ઉપમિતિ બનાવ્યા પછી જો જૌદ્ધોને ત્યાં જવાનું બન્યું હોય તો લલિતવિસ્તરા અંથ ગુરુમહારાજ તેમના હાથમાં મૂકે એ વાતનો ઉલ્લેખ પ્રશસ્તિમાં કદી આવી શકે નહિ. વળી હરિભદ્રસૂરિને ધર્મજોષકર સાથે સંરખાવ્યા છે અને પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કાલવ્યવહિત શબ્દ વાપરી હરિભદ્રસૂરિને સમયની અપેક્ષાએ પોતાથી દૂર બતાવ્યા છે. એ સર્વ વાત અસંગત બને છે. આ સર્વ વિમર્શો વિચારતાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિના અંથોનો ઉપકાર લેખક મહાત્મા પર જરૂર જણાય છે, પણ તે કેવી રીતે થયો હશે તે સંબંધીની વાર્તા શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકારે લખી છે તે બંધએસતી જણાતી નથી. બાકી મનુષ્યનાં મન એવા ચિત્રવિચિત્ર હોય છે કે કેટલીક વાર નાની બાબત મોટી અસર કરી દે છે, તેથી તત્ત્વ કેવલીગમ્ય રાખી આપણે આગળ વધીએ.

ઠેકાણે આવ્યા—

લલિતવિસ્તરા અંથ વાંચતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઠેકાણે આવી ગયા. એને પૂર્વ સંસ્કાર જાગૃત થઈ ગયા. એના મનમાંથી ધ્રુવ નીકળી ગઈ. એને શ્રીવીરના સંદેશાનું સ્મરણ થયું અને મનમાં જે આંટી પડી હતી તે તૂટી ગઈ. વિચાર થયો કે ગુરુમહારાજને ધન્ય છે! એમણે મારે માટે વિચાર કરીને જ મને પાછો બોલાવવાની સૂચના કરી હશે! કદાચ એમને લવિષ્યત્ નિમિત્તજ્ઞાન થયું હશે! ગુરુમહારાજ આવશે એટલે એમને પગે પડીશ.

આવી વિચારશ્રેણી ચાલતી હતી ત્યાં ગુરુમહારાજ આવ્યા.

ખડાગ્રથી 'નિમિદ્ધી' શબ્દ મોટેથી બોલ્યા. માધુએ મ દિર કે ઉપાશ્રયમા પેમતા આ શબ્દ બોલે એવો આચાર છે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ શુરુઆગમન બાણી લીધુ એ તુરંત વિનય બતાવવા ઊભા થઈ ગયા.

જે શિષ્યે થોડી મિનિટ કે કલાક પહેલા શુરુને કહ્યું હતું કે 'તમે જાણા બેઠા ચોલતા નથી.' તે જ વિનય-શિષ્ય શુરુને આવતા જોઈ ઊભો થઈ જાય છે.

આનંદમેળાપ—

વિચક્ષણ શુરુમહારાજ સમજી ગયા, આખી વસ્તુસ્થિતિને પામી ગયા. જગ પણ ઢંડવાશની વાત ન કરતા શ્રી સિદ્ધર્ષિ મામે પ્રેમનજરે ઢંગે આગમન પર બેઠા સિદ્ધર્ષિએ વાત આદરી.

સિદ્ધ—ભગવન્ ! મારી ખુદ્ધિમા કેટલોક ભ્રમ થયો હતો તો આ લલિતવિસ્તર એ વ વાચતા હું વધુ ગયો છે, આપની મને અહીં પાછા બોલાવવાની દીર્ઘદષ્ટિ જરૂર વદનને ચોગ્ય છે.

શુરુમહારાજ—તાગ જેવા કદી છેતગય તમ મે માન્યુ જ નહોતું અત્યારે આપણા વિશાળ જ્ઞાનોના મર્મ મમજી શકે એવો આપણા ગજમા તાગ જેવો કોણ છે ?

સિદ્ધ—પણ પ્રભુ ! આટલી દયા આ પામજી છવ પર ત્યા મોટે ? આ પ્રાણી તુ આપના ચૈત્યો કગવશે ? કે તુ મોટો તુ ધર ધરે ? મારા જેવા તુજી ગિધ્યોને તો હું કંવા જોઈએ.

શુરુમહારાજ—એવું કાઈ નવી ઉપર ઉપરની બાળંતાથી દોઈવાર ખુદ્ધિમા લેદ વાય, તેવા કાગણે હું કંવાથી તો પ્રાણી અધર્મ પામી જાય તુ પાછો આવ્યો તે ચોગ્ય જ ક્યું છે.

સિદ્ધ—આ પ્રાણી જરૂર દોહી છે એને આપ પ્રાયશ્ચિત્ત આપો, એનો ઉદ્ધાર કરો, એને લાયક જનાવો, એના પાપો ધોઈ નાખો.

શુરુમહારાજે શ્રી સિદ્ધર્ષિને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું જાનનેએ ધણ વખત તુરી જોડોના ઉપગ્રપડેના તર્કની વાંતા કરી અને વિગ્રિષ્ટ અર્જાદાગ ખૂબ આનંદ મેળવ્યો. શુરુમહારાજે વાતચીત દરમિયાન તો સિદ્ધર્ષિને ખૂબ આપી દીધુ, એના મનમા કાઈ ધુ અવશ્ય રહી.

ગઈ હોય તો તે દૂર કરી અને તેના જ્ઞાનની પ્રશંસા સવિશેષ કરી એને સ્થિર કર્યો.

ગચ્છપતિ શ્રી સિદ્ધર્ષિ—

ત્યારપછી પોતાની પાટ પર એની સ્થાપના કરી. પોતે પૂર્વકાળના ઋષિઓની પેઠે જિનકલ્પની તુલના કરવા અને યોગસાધના કરવા જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. ગચ્છપતિ થાય તેને આખા ગચ્છની ખાખત ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે અને તેની જવાબદારી પણ ઘણી મોટી હોય છે. ગચ્છાધિપતિ પણ યોગ્ય શિષ્યને પોતાના સ્થાન પર નીમી પોતે ગચ્છનો ભાર ઉતારી મૂકતા હતા. જિનકલ્પનો વિચ્છેદ થયા પછી પણ જિનકલ્પની તુલના કરવાની રજા હતી. એટલે જિનકલ્પ આદર્યો છે એમ જણાવ્યા કે જાહેર કર્યા સિવાય જિનકલ્પને યોગ્ય સર્વ ક્રિયાઓ અને પ્રવર્તનો થઈ શકતા હતા. એને જિનકલ્પની તુલના કહેવાય. જંગલમાં રહેવું, વસતિમાં પ્રાયઃ આવવું નહિ, ઘોર પરીષદો સહન કરવાં અને મહાતપ કરવાં, તેમજ દુનિયાદારીની સર્વ ખટપટો છોડી દેવા ઉપરાંત ગણુ-ગચ્છ કે સંઘની સર્વ ચિંતા પણ છોડી દેવી—એ સર્વ જિનકલ્પની તુલનામાં આવે છે. ગુરુમહારાજે (ગર્ગર્ષિએ) આવા પ્રકારનો નિઃસંગ ભાવ આદર્યો અને ગચ્છની સર્વ ચિંતા શ્રી સિદ્ધર્ષિ પર નાખી.

નિવૃત્તિ કુળના આ પ્રવર સંતાને વ્યાખ્યાતૃ-વ્યાખ્યાનકાર તરીકે ખૂબ સેવા કરી, અનેક તીર્થયાત્રા કરી, કઈકની સાથે ચર્ચાઓ કરી અને નિવૃત્તિ કુળને નિવૃત્તિ-આનંદ કરી આપ્યો.

આ રીતે પ્રભાવક ચરિત્રમાં આવેલા શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધની વિચારણા ચર્ચા વિમર્શ સાથે પૂરી થઈ. એના ઘણા પ્રસંગો ખૂબ ચર્ચા કરવા જેવા છે. એનાં ઉપયુક્ત સાધનો અત્ર રજૂ કર્યાં છે. બાકી તો જેમ ઇતિહાસની શોધખોળ થતી જશે તેમ આ પ્રસંગો પર વધારે પ્રકાશ પડતો જશે. માઘ કવિનો અને કર્તાનો સંબંધ અને કર્તાનો તથા શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સંબંધ ખૂબ ચર્ચવા યોગ્ય છે. હવે આપણે કુવલયમાળાના કર્તા શ્રી દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સંબંધી વિચારણા કરી જઈએ.

દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને સિદ્ધર્ષિ

દાક્ષિણ્યચંદ્ર—ઉદ્યોતનસૂરિએ કુવલયમાળા નામની કથા પ્રાકૃતમા દશ હજાર ગાથાપ્રમાણુ લખી છે તેઓએ પ્રેરણા કરી તેથી શ્રી સિદ્ધર્ષિએ આ ગ્રંથ બનાવ્યો. એ હકીકતની અશક્યતા ઉપર, ૫ ૩૩૫ માં શ્રી પ્રભાવક ચગ્ત્રિનો તે ભાગ વિચારતા સહજ બતાવી છે એ કુવલય-માળા કથા કેવી છે અને ક્યારે બની છે તેની હકીકત ખાસ પ્રસ્તુત છે એ જાણ્યા પછીજ દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને આ કથાના લેખકનો અબધ હોઈ શકે કે કેમ ? તેનો નિર્ણય કરી શકાય

કુવલયમાળાનો વિષય—

કુવલયમાળા કથા પ્રાકૃતમા છે, તે પરથી રત્નપ્રલસૂરિએ મસ્કૃતમા રચના કરી છે સસ્કૃત કૃતિનો સમય તેરમી સદીની આખરનો અને ચૌદમીની શરૂઆતનો છે એ મૂળ ગ્રંથ શ્રી આત્માનંદ ળેન સલા(લાવનગર)એ સને ૧૯૧૬ માં છપાવ્યો છે એનું શુભગતી લાખાતર શ્રી ળેન ધર્મ પ્રસારક સલાએ સને ૧૯૧૩ માં છપાવ્યું છે અસલ કુવલયમાળા પણ લલ્ય છે એ ગ્રંથમા નીચેની હકીકત આવે છે (એને ઉપમિતિ કથા સાથે કાંઈક મામ્ય છે તેથી વિચારી જવા યોગ્ય છે)

એ ગ્રંથમા રુદ્રસોમ, શાતિલટ, ગગાદિત્ય, ધનદેવ અને વ્યાઘ્ર-દત્ત નામના પાત્ર ; છવોની કવા છે તેમના નામો ચરત્રોમ, માનલટ, માયાદિત્ય, લોલદેવ અને મોહદત્ત છે આ પાત્રે છવો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહના અનુક્રમે કડવા ક્ષણ આખનાગ છે એ પાત્રેની કવા કુવલયચંદ્ર કુમાર પાને એક મુનિ-મહાગજ કહે છે એ કુમાર મદર પાત્ર છવો પૈકી એક છે અને કથા કહેનાર મુનિ પણ તે પાત્ર પૈકીના એક છે આ પાત્રે છવોને ક્રોધાદિના ક્ષણ કેવી ગીતે મળે છે અને અતે આરાધના

કરી તેઓ પોતાનું સાધ્ય કેવી રીતે સાધે છે તેની આખા અંધમાં વાર્તા છે. એ પૈકીનો એક જીવ માયાના પ્રતાપે સ્ત્રી થાય છે ત્યારે તેનું નામ કુવલયમાળા ખાડવામાં આવે છે. પાંચે જીવો ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી પાસે આવે છે અને વારાફરતી દીક્ષા લઈ શુદ્ધ સંયમ પાળી શ્રી વીરભગવાનના સમયમાં મોક્ષે જાય છે.

એ કથાને કુવલયમાળાનું નામ શા માટે આપ્યું તે સમજાતું નથી. આખી કથામાં કુવલયચંદ્રનું પાત્ર વિશેષ ભાગ ભજવે છે. પ્રકાશક શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલા સદર અંધના ગુજરાતી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે ‘કથાના મુખ્ય નાયક પાંચ છે. પાંચે સારો ભાગ ભજવે છે. પાંચમાં પણ કુવલયચંદ્ર અને કુવલયમાળા મુખ્ય પાત્ર છે. તે બન્ને સારો ભાગ બજાવે છે. તેમાં પણ કુવલયચંદ્રને લગતો ભાગ વધારે હોવા છતાં આકર્ષક નામ તરીકે કથાનું નામ કુવલયમાળા રાખવામાં આવેલ છે. આ પાંચ પૈકી એક જીવનું ત્રીજા ભવનું એ નામ છે.’

આ કથામાં સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિગેરેનું કેટલુંક રહસ્ય પણ પ્રસંગોપાત આપેલું છે.

બે આદર્શો—

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ પાસે બે મુખ્ય કથાઓ હતી: એક શ્રી હરિભદ્રસૂરિની ‘સમરાઈચ્ચ કહા.’ અને બીજી દક્ષિણચંદ્ર-ઉદ્યોતનસૂરિની ‘કુવલયમાળા.’ સમરાઈચ્ચ કહામાં અગ્નિશર્મા અને ગુણુસેન નામના જીવોના ભવોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અગ્નિશર્મા ક્રોધનો નમૂનો છે, વૈશ્વાનર છે અને મહાતંપ કરવા છતાં ક્રોધથી તેને બગાડી નાખનાર છે. ગુણુસેન શાંતિનો નમૂનો છે. ક્રોધી અગ્નિશર્મા વૈરવૃત્તિ પ્રથમ ભવમાં જન્મી ક્રે છે અને ભવાંતરમાં વિશેષ કેળવે છે. એ ગુણુસેનને અનેક રીતે ભવાંતરમાં હેરાન કરે છે. કર્મ એ શી ચીજ છે, એનું નિદાન કેવું થાય અને વિકાસમાર્ગમાં એનાં પરિણામો કેવાં આવે તેનું આખું દિગ્દર્શન એ કથામાં આપ્યું છે. નાનાં કર્મો ભોગવવાં પડે એટલે કે એનાં ફળો આપવાં પડે ત્યારે કેટલી હદ સુધી દુઃખો અનુભવવાં પડે છે એ સર્વને બતાવનાર એ અદ્ભુત કથા છે. એનાં મુખ્ય પાત્ર બે જીવો

છે અને એની ક્રમિક ઉત્ક્રાન્તિ જૈન પદ્ધતિએ બતાવવી એ સદર અથનો ઉદ્દેશ છે કથાદ્વારા વિગિષ્ટ નીતિ અને ધર્મનું ઐક્ય બતાવવા જે સુપ્રયાસ એ અથમા થયો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે પણ અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી

શ્રી હુગ્લિદ્રઝૂરિ પછી કુવલયમાળા આવી તેના કર્તાએ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહનો ખૂબ પરિચય કરાવ્યો. પાત્ર પૈકી ત્રણ લવો મનુષ્યના બતાવી તેમા સદર મનોવિકાસને ખૂબ વિસ્તારથી સમજાવ્યા કથાનો કેટલોક ભાગ એક મુનિ પાસે કહે-વગવ્યો અને બાકીનો અથકર્તાએ કહ્યો છે

સિદ્ધર્ષિનું અપનયન—

આ બન્ને આદર્શો (Models) શ્રી સિદ્ધર્ષિ મામે હતા. તેણે આખી હકીકતને ખૂબ અપનાવી એમણે પણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું, પણ તેની સાથે પાસે ઇદ્રિયોની સ્થૂળ અને આત્મ પ્રવૃત્તિ અને પ્રાણાતિપાત, મૃધાવાદ, અદત્તાદાન, મૈયુન અને પશ્ચિહને પણ ખૂબ અપનાવ્યા, એમણે મોહરાજાને સર્વથી વધારે અપનાવ્યો અને ચારિત્રધર્મને સર્વથી પ્રધાનપદે અપનાવ્યો; એણે પાંચગાંની અત્ત લડાઈઓ ચીતરી, એણે ઈર્મના આખા ક્ષેત્રને ઊવતું કરી બતાવ્યું અને એણે સુસ્થિત મહારાજાને માત્ર માળે બગાળા જેમણી આપ્યા

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ખૂબી એ કડી કે મનુષ્યભૂમિના અથવા ક્ષેત્રના ટોઈ પણ વ્યવહાર-અદગ્ના અને બહારના-છોડ્યા નહિ એણે આખા ઈર્મના ક્ષેત્રને ચર્ચી નાખ્યું અને વાર્તાનો રસભગ ન વાય તે રીતે ધર્મના ગુહ્યો ઊવતા ચાલતા હાલતા કરીને એણે મહાન અથ બનાવી નાખ્યો

કુવલયમાળાની ક્વા ચૌદમા તીર્થ કર શ્રી અનંતનાથજીના સમયથી શરૂ કરી શ્રી મહાવીરજીના તીર્થમા પૂરી કરી, ત્યારે ઉપમિતિ ક્વા લિખાગીના મુખમા અનંત ઢાળ સુધીના સમય પર લઈ લીધી અને છતાં નવ કલાકમા પૂરી કરી લીધી, પણ તેમ કન્વામા માગ્યે વિશ્વનું અવલોકન કરી લીધું

છતાં કુવલયમાળાને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વાંચતાં તેનો આદર્શ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સન્મુખ જરૂર રહ્યો હોય એમ જણાય છે તેથી તેની કૃતિ સંબંધી અને તેના સમય સંબંધી વિચાર કરવો પ્રસ્તુત જણાય છે. એની વિચારણા પૂરી થશે ત્યારે શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકારે ઉદ્યોતનસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સંબંધી જે વાર્તાલાપ મૂક્યો છે અને પ્રેરણાની કલ્પના કરી છે તે કેટલી સંભવિત હોઈ શકે તે પર નિર્ણય કરવાનું સાધન પણ પ્રાપ્ત થશે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ક્રોધ(વૈશ્વાનર)નાં ફળ વાર્તારૂપે બતાવ્યાં, દાક્ષિણ્યચિહ્ને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહનાં ફળ બતાવ્યાં જ્યારે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ અંદરનાં સર્વ મનોવિકારો, ઈદ્રિયો, અવ્રતો અને સંક્ષેપમાં કહીએ તો બાહ્ય અને અભ્યંતર આળા વિશ્વને પોતાનો વિષય બનાવી દીધો. એમણે મોહરાજના પાત્રને સર્વથી વંધારે મદહાબ્યુ, એણે ચારિત્રરાજના પાત્રને ખૂબ દીપાબ્યુ અને કર્મની કુલ પ્રકૃતિઓને જીવતી બોલતી ચાલતી કરી તેમજ આખી મનુજગતિ નગરીને અંદરથી અને બહારથી પ્રત્યક્ષ કરી દીધી.

ઉદ્યોતનસૂરિની પ્રશસ્તિ—

હવે ઉદ્યોતનસૂરિની પ્રશસ્તિ કુવલયમાળાની તપાસી જઈએ. એટલે એમનો સમય નિર્ણય કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય. (પં. ચતુરવિજયજીની પ્રસ્તાવનામાંથી ઉદ્ધૃત)

અત્થિ પયડા પુરીણં પવ્વહયા નામ રયણસોહિલ્લા ।

તત્થ દ્વિણ્ણ મુત્તા પુહર્હ સિરિતોરસાણેણ ॥ ૧ ॥

તસ્સ ગુરૂ હરિયત્તો આયરિઓ આસિ ગુત્તવંસાઓ ।

તીણ નયરીણ દિત્તો જિણનિવેસો તહિં કાલે ॥ ૨ ॥

વહુકલાકુસલો સિદ્ધન્તવિઆણઓ કઈં દક્ખો ।

આયરિયદેવગુત્તો અજ્ઞવિ વિજ્ઞરણ કિત્તી ॥ ૩ ॥

સિવચંદગણી અહ મયહરો ત્તિ સો પત્થ આગઓ દેસા ।

સિરિમિલ્લમાલનયરમ્મિ સંઠિઓ કપ્પરુક્ખો વ્વ ॥ ૪ ॥

તસ્સ ચમાસમણગુણો નામેયં જક્ખવદત્તગણિનામો ।

સિસ્સો મહ્મહપ્પા આસિ તિલોણ વિ પયડજસો ॥ ૫ ॥

તસ્સ ય સીસાં બહુઆ તવવીરિયલદ્ધચરણસંપણ્ણા ।
 રમ્મો ગુજ્જરદેસો જેહિં કઓ દેવહરણહિં ॥ ૬ ॥
 આગાસવપ્પનયરે વહેસરો આસિં જો સમાસમણો ।
 તસ્સ મુહ્હસણે સ્વિય અવિ પસમદ્ધ જો અહવ્વો વિ ॥ ૭ ॥
 તસ્સ ય આયારધરો તત્તારિઓ ત્તિ નામ સારગુણો ।
 આસિં તવનેયનિજ્જિયપાવતમોહો દિણયરો વ્વ ॥ ૮ ॥
 જો દૂસમસલિલપવાહવેગહીરન્તગુણસહસ્સાણ ।
 સીલદ્ધવિહસાલો લગ્ગણપ્પમો વ્વ નિકંપો ॥ ૯ ॥
 સીસેણ તસ્સ એસાં હિરિદેવીદિન્નદસણમણેણ ।
 રદ્ધયા કુવલયમાલા વિલસિર ઢમ્મિન્નદ્ધેણ ॥ ૧૦ ॥
 દિન્નજહિચ્છિયફલઓ વહુકિત્તીકુસુમરેહિરામોઓ ।
 આયરિય ધીરમદ્ધો અહાવરો કપ્પરુન્નઓ વ્વ ॥ ૧૧ ॥
 સો સિદ્ધન્તગુરપમાણનાપ્પણં જસ્સ હરિમદ્ધો ।
 ચહુગન્થસત્થવિત્થરપયડ (સન્નત્થ) સન્નવ્થો ॥ ૧૨ ॥
 રાયાસત્તિયાણં ધંસે જાઓ વહેસરો નામ ।
 તસ્સુજ્જોયણનામો તણઓ અહ વિરદ્ધયા તેણ ॥ ૧૩ ॥

શરૂઆતમા ત્ર થકર્તા પોતાના પૂર્વપુરુષોની હકીકત કહે છે તેનો આશય નીચે પ્રમાણે છે —

એક પવ્વધઆ નામની રત્ન જેવી નગરી હતી તેનો તોરસાણ નામનો રાજા હતો. ગુપ્તવશમા ઉત્પન્ન થયેલ ‘હરિદત્ત’ નામના આચાર્ય તેના ગુરુ હતા. એ આચાર્યના ઉપદેશથી ગત્તએ તે નગરીમા જિનપ્રાપ્તિ આપ્યો હતો.

તેના શિષ્ય ‘દેવગુપ્ત’ થયા તે બહુ કળાઓમા કુશળ હતા, સિદ્ધાન્તના જાણકાર હતા, દક્ષ હતા અને આજે પણ તેમની કીર્તિ વિસ્તરે છે.

તેના પત્રી ‘મિવચ્છ ગણિ’ આવ્યા તેમણે એ પ્રદેશ (પવ્વધઆ નગરીવાળા પ્રદેશ) માથી નીકળીને ભિક્ષુમાલ નગરમા સ્થાન કર્યું તેઓ કટ્ટપવૃક્ષ જેવા હતા.

તેના ‘યક્ષદત્ત ગણિ’ નામના શિષ્ય થયા એનામા સાધુના ગુણો

હતા. એ મહાત્મા હતા. એનો યશ ત્રણ લોકમાં પ્રકટ હતો. એને પપ, વીર્ય અને લબ્ધિથી સંપન્ન અનેક શિષ્યો હતા, તેમણે રમ્ય પુર્ણ દેશ અનેક દેવમંદિરો બનાવરાવી ભરી દીધો.

એના શિષ્ય ‘ વડેસર ’ નામના થયા. એ આગાસવખ નગરમાં રહેનારા થયા. તેમના મુખના દર્શનથી અલવ્ય પ્રાણી પણ શાંતિને પામી જાય તેવા એ થયા.

એના શિષ્ય ‘ તત્તારિય ’ નામના થયા. તે આચારના ધારણ કરવાવાળા હતા. ઉચ્ચ ગુણવાળા હતા. સૂર્યની પેઠે એમના તપના તેજથી પાપરૂપ અંધકાર જતાઈ ગયો હતો. દુષ્ક્રમ કાળના સલીલ-પ્રવાહને અટકાવનાર હજારો ગુણો એમનામાં હતા. એમનામાં શીલાંગો વિસ્તૃત આકારમાં હતા અને એ મુખ્ય સ્તંભ જેવા નિષ્પ્રકંપ હતા.

એમના શિષ્ય ‘ દાક્ષિણ્યચિહ્ન ’ થયા જેમણે હ્રીદેવીના દર્શનથી મનની પ્રસન્નતા મેળવી હતી તેમણે આ કુવલયમાળા રચી.

ઇચ્છિત ફળના દેવાવાળા, કીર્તિરૂપ કૂલોથી અલંકૃત હોવાને લીધે નવીન કલ્પવૃક્ષ જેવા દેખાતા, આચાર્ય ‘ વીરભદ્ર ’ જેને સિદ્ધાન્તનો અભ્યાસ કરાવવાવાળા હતા અને અનેક ગ્રંથોની રચના કરી સમસ્ત શ્રુત(આગમો)નો :સત્ય અર્થ જેણે પ્રકટ કર્યો એવા આચાર્ય હરિભદ્ર જેમને પ્રમાણજ્ઞાન(ન્યાયશાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કરાવવાવાળા હતા, જે ક્ષત્રિય વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા વડેસરના પુત્ર હતા અને જેનું મૂળ નામ ‘ ઉદ્યોતન ’ હતું તેણે આ કથા રચી.

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે—

૧. કુવલયમાળાના કર્તા તત્તારિય નામના આચાર્યના શિષ્ય થાય.
૨. એમનું નામ ‘ દાક્ષિણ્યચિહ્ન ’ હતું.
૩. એમનું અસલ નામ ઉદ્યોતન હતું.
૪. એમના સિદ્ધાન્તના અભ્યાસક ગુરુ વીરભદ્ર હતા.

૧ આ વડેસર—તે ઉદ્યોતનસૂરિના ગુરુના ગુરુ વડેસર હોય તેમ જણાય છે. વટેશ્વર રાજા ક્ષમાશ્રમણ થયા અને તેમના પુત્રે પણ દીક્ષા લીધી હતી.

૫ એમના ન્યાયશાસ્ત્રના અધ્યાપક હરિલદ્ર હતા

૬ એ હરિલદ્ર તે જ હતા જેમણે અનેક ગ્રંથોના વિસ્તારમાં
મત્યાર્થ પ્રકટ કર્યો છે

સમયનિર્ણય—

ઉદ્યોતન મૂર્ગિના પૂર્વ પુરુષોમા કોઈપણ નામ ઐતિહાસિક ન
હોવાથી એ એમનો સમયનિર્ણય કંવામા ઉપયોગમા આવે તેમ નથી.

સમયનિર્ણય માટે તેઓ પોતે જ મદદ પ્રશસ્તિમા આગળ
લખે છે કે—

તુગં ધવલ મળહારિરયણપસરન્તધયવઢાડોવ ।

ઉસદ્વજિણિન્દાયયણં કારવિય વીરમહેણં ॥

આમા એ મિદ્ધાન્તશુર વીગલદ્રે વિશાળ મનોહારી શ્રી ઋષભ-
દેવ ભગવાનનો મહાપ્રામાદ ડગવ્યો એ હકીકત છે. પત્રીની હકીકત
ખૂણ ઉપયોગી છે

તમ્મિ દ્વિણં અદ્ધ ચોદસીણ ચિત્તસ્સ કિણ્હપમ્પમ્મિ ।

નિમ્મવિયા ઘોહકરી મવ્વાણં હોડ સવ્વાણ ॥

સગકાલે ઘોલીણે વરિસાણ સપહિં સત્તહિં ગપહિં ।

પગદિણેણૂણેહિં પમ્મ મમત્તાવગ્ગહમ્મિ ॥

ત્યા ગહીને કૃષ્ણપદ્મની વદિ ઐદગને દિવસ આ કથા ગી તે
નર્વભવ્યોને જોધ કરનારી ધાઓ (અહીં એક અનુદ્ધ શ્લોક છે
તેનો અર્થ એમ થાય છે કે—આ કથા કહેવાથી મને જે કાંઈ પુણ્ય
પ્રાપ્ત થયું હોય તેનાથી માધુઓને યોગ્ય ક્રિયા કરવાનું મારું મન
ભવે ભવે યાઓ) શરૂગતને લીન વયે માત એ વર્ષ ગયા તેમા
એક દિવસ ઓછો ગયો તે દિવસે અપગડણે આ કથા પૂરી કરી

એટલે એક દિવસ ગાકી માતશે ચક્રને દિવસે કયા પૂરી વર્ષ
શક વર્ષ ચૈત્ર શુદ્ધ એકમે જોમે છે વદિ પક્ષ પ્રથમ આવે છે
એટલે શક વર્ષ ૬૯૯ ના ચૈત્ર વદિ ૧૪ ને દિવસે આ કથા પૂરી થઇ
અર્થાત ઇ સ ૭૭૬ ના ૨૧ મી માર્ચે આ કથા પૂરી થઇ વિક્રમ
સ વત ૮૩૫ ના ફાગુન વદિ ૧૪ (શુદ્ધગતી) આ કથા પૂરી થઈ.

હવે આપણી પાસે જરૂરી સાધનો પ્રાપ્ત થયાં ગણાય. શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતાની કથા સં. ૯૬૨ ના જેઠ શુદ્ધિ પાંચમે પૂરી કરે એટલે ઉદ્યોતનસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો આંતરો વર્ષ ૧૨૭ નો થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

પરિણામો—

આ ઉપરથી શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ અને ઉદ્યોતનસૂરિ સમકાલીન હોય એ વાત તદ્દન અશક્ય બને છે. બન્ને લેખકોએ પોતાનો સમય બરાબર આજેજ્યો છે, પોતાના શબ્દોમાં જ લખ્યો છે અને શક ૭૦૦ માં તો કાંઈ શંકા જેવું રહેતું નથી. આગળ જણાવેલ હકીકતથી એ પણ જણાયું હશે કે ૯૬૨ નો જે સંવત શ્રી સિદ્ધર્ષિએ લખ્યો છે તે વિક્રમ સંવત જ છે. આટલી હકીકત ઉપરથી બન્ને કવિઓ સમકાલીન નહોતા એમ સિદ્ધ થાય છે. અને આ ઐતિહાસિક પરિણામ બે સાચું હોય તો શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકારે શરૂઆતમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ અને દાક્ષિણ્યચિહ્ન વચ્ચે જે વાદવિવાદ લખ્યો છે તે કાલ્પનિક હોવાનું પરિણામ અનિવાર્ય થાય છે. હવે આપણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સંબંધી વિચાર કરી જઈએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

મારો પત્રવ્યવહાર—

મને ૧૯૦૫ના એપ્રિલ માસમા મેં પ્રો. હરમન જેઠાણી સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો ઉપમિતિલવપ્રપચ્ચાના પીઠળ ધના ગુજ-ગતી ભાષાતઃ સાથે મેં એક નાની ઉપોદ્ધાત લખી હતી તેની કોપી પ્રો. જેઠાણીને મોકલી પછી શ્રી સિદ્ધર્ષિની તારિખને અંગે અને સાથે સાથે શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય માટે લખાણ પત્રવ્યવહાર તેમની સાથે થયો તે શ્રી જૈન સ્વેતાનંદ ડૉન્ડરન્સ હૅન્ડલ પુસ્તક ૧૧ મા પૃ ૨૩૬-૨૭૪ મા પ્રકટ થયો છે (ઐતિહાસિક અંક સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫) એમા છાપેલા પૃષ્ઠ ૫૪ શેકાયા છે એ પત્રવ્યવહારમા લખેલી ઘણીખરી હકીકત મેં ૫ ગલીરવિજયગણિ અને ૫ આનંદસાગર (હાલ આચાર્ય) પાસેથી મેળવીને લખી હતી તે વખતે જે પરિણામો પ્રાપ્ત કર્યા તેમા ત્યારપછી ઘણા સુધારાવધારો થયો છે ઐતિહાસિક વિષયમા બહુવિધ પ્રકાશ પાડનારા નવા લેખો અને પ્રાચીન સાધનો ત્યારપછી પ્રાપ્ત થયા છે

પ્રેરણા અને પ્રસંગ—

નહો પત્રવ્યવહારમા જે દલીલો કહી છે તે આજે અપૂર્ણ લાગે છે કેટલાક નિર્ણયો ત્યાગપછી મળેલ હકીકતને અંગે ફેરવવા પડે તેમ છે, છતાં એક અસર નહર પત્રવ્યવહારથી એ થઈ કે મને આ વિષયમા વિશેષ સાધનો મેળવવાની અને અભ્યાસ કરવાની તાલાવેલી લાગી અને પત્રવ્યવહાર પ્રકટ થયા પછી જૈન વિદ્વાનોનું એ વિષયમા શોધખોળ કરવા તરફ લક્ષ ખેંચાયું એમા અગત્ય શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ણય કરતાં પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય-

નિર્ણયને અંગે સવિશેષ હતી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. એમણે ઘણાં પુસ્તકો રચ્યાં છે, એમણે ન્યાયના-તર્કના વિષયને લગભગ પોતાનો બનાવ્યો છે. તેઓ પૂર્વસમય (પ્રાચીન) અને નૂતન સમય વચ્ચે સાંકળરૂપ હતા. જો કે તેઓનું રચેલું ઘણું સાહિત્ય નાશ પામેલ છે તેમ છતાં પણ જે પ્રાપ્ય છે તે પણ ઘણું વિશાળ, વિસ્તૃત અને દલીલથી ભરપૂર હોઈ, તેઓના સમયનિર્ણયમાં ખૂબ અગત્યનો ભાગ બળવે છે. આથી મેં પણ ઉપલબ્ધ સાહિત્યનો ખૂબ વિચાર કર્યો છે અને અભ્યાસ કર્યો છે તેનું પરિણામ અત્ર રજૂ કરવાનું છે.

ઉપલબ્ધ સાહિત્ય—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણયને અંગે ત્યારપછી અનેક લેખ બહાર પડ્યા છે. તે સર્વમાં શ્રી જિનવિજયજીનો લેખ ખાસ ભાત પાડે એવો છે. શ્રી જૈનસાહિત્યસંશોધકના પ્રથમ પુસ્તક પૃ. ૨૧ થી ૬૨ સુધીમાં એ લેખ છપાઈ પ્રકટ થયો છે અને ઐતિહાસિક અન્વેષણો કેમ કરવા જોઈએ તેનો તેમજ ખાંત, ચીવટ અને ઉદ્યોગનો એ આદર્શ નમૂનો છે. મને એ લેખ પરથી ઘણો પ્રકાશ પડ્યો છે. તેમણે એ લેખ લખવા પહેલાં મારો સદર પત્રવ્યવહાર વિચાર્યો હતો એમ તેમના સદર લેખ પરથી માલૂમ પડે છે (પૃ. ૨૨. પં. ૧૭ અને નોટ નં. ૭). આ સર્વ સાધનોનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તેમ કરતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના સમયનો નિર્ણય કરવામાં ઘણી અગત્યની બાબતો મળી આવવી સંભવિત છે. તેથી આ બાબતને સવિશેષ પ્રસ્તુત ગણવામાં આવી છે. પ્રો. જેકોબીએ જે નિર્ણયો ઉપમિતભવપ્રપંચના મૂળ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં કર્યા હતા અથવા સૂચવ્યા હતા તે સર્વ તેમને ‘ શ્રી સમરાઈચ્ચક્રહા ’ની પ્રસ્તાવનામાં ફેરવવા પડ્યા છે, તે હકીકત અત્ર ખાસ નોંધ કરવા યોગ્ય છે. આ સંબંધી આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

પ્રો. પીટરસન—

પ્રો. પીટરસને પોતાની શોધખોળનું પરિણામ મુંબઈ રોયલ એશીઆટીક સોસાયટી મારફત ચાર રિપોર્ટોમાં બહાર પાડ્યું છે. એથા રિપોર્ટના પૃ. ૧૨૬ માં તેઓ જણાવે છે કે “ સિદ્ધર્ષિ

ઉપમિતિભવપ્રપચા કથાના કર્તા છે, જે કથા તેઓએ ૯૬૨ વર્ષમાં લખી છે માગ ત્રીજા પુસ્તકના ૧૪૮ મા પૃષ્ઠમાં તેઓ જે કહે છે તે પગથી જણાય છે કે હુગ્લિદ્રે તેના જોધ માટે લલિતવિસ્તરા અથ લખ્યો આ ઉપગ્રથી જણાશે કે ૯૬૨ વર્ષ તે વીરસવત છે અને તેટલા માટે આ અથ વીરસવત ૯૬૨ વિક્રમસવત ૫૬૨ અને સને ૫૩૬ મા લખવામાં આવ્યો છે ”

આ પ્રમાણે નિર્ણય કરવામાં પ્રો પીટગ્ગન મોટી છદ્ધક ખાઈ ગયા છે અને ત્યાગપદ્ધી તેની પગપગએ ઘણાએ ભૂલ ખાધી છે હુદીકત એવી બની છે કે તેમણે બાદબાકી કરવામાં મો વર્ષની ભૂલ કરી નાખી છે વીર લગવાન પગી ૪૭૦ વર્ષ વિક્રમ સવત ગરૂ થયો તેથી ૯૬૨ માથી ૪૭૦ બાદ કરીએ એટલે બાકી રહે ૪૯૨ તેને બદલે પ્રોફેસર માહેએ ૫૬૨ કરી, તેમને હુગ્લિદ્રમુગ્નિ દતકથાવી ચાલી આવતી પટપ ની માલ લગલગ લાવી, બન્નેને સહુમમયવાળા બનાવી દીધા છે આ આખી દલીલ મૂળ ગણુતરીની ભૂલને લીધે થયેલ હોવાથી આપણે તેની દગ્ગા ન કરીએ આ ભૂલની પગપગમાં ઘણી ધુઅવણુ વધ છે, પણ તે હવે ખુદ્લી પડી ગઈ છે તેથી તેની વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર રહેતી નથી પ્રો પીટગ્ગને શ્રી હુગ્લિદ્રસૂગ્નિ અને શ્રી મિદ્ધર્ષિને એક સમયમાં થયેલ સમકાલીન માનવામાં ગભીર ભૂલ ગણુતરીને અગે કરી નાખી છે પદ્ધી તે ધર્મજોધકને દીક્ષાગુરુ મનાવવા જાય છે અને એ રીતે આખી હુદીકત ભૂલપગપગને વધારે છે પણ એમનો એ મત ઐતિહાસિક પુગવાથી ઊલટો થાય છે અને ‘અનાગર્ત પરિમાય’ વાળો સ્લોહ ખુલાસા વગરનો રહી જાય છે તથા પ્રથમ

1 *Siddharshi* (*Siddha Rishi*) Author of *Upamitibhava Prapancha* which he wrote in “ the year ” 962 From the fact that he tells us, 3 App p 148, that Haribhadra wrote his *Lalitavistara* for his edification, it would appear that this is the Vira date, & that the book was therefore written in 962 V=Samvata 592=A. D 536 (*Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, XLIX, N p CXXIX)

પ્રસ્તાવમાં 'દેશકાલવ્યવહિતાનાંવાળું' આખું વાક્ય નિર્રર્થક થઈ જાય છે—તેથી એ આખી હકીકત બાબતે મૂકી દેવા યોગ્ય છે. જો પ્રો. પીટર્સનનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવે તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય પહેલાં લગભગ સો વર્ષે શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય આવે છે અને તે હકીકત તો તદ્દન ન બનવાજોગ છે, ઉપમિતિની પ્રશસ્તિથી સ્પષ્ટ વિરુદ્ધ છે અને ઐતિહાસિક અનેક પ્રમાણોથી અસંભવિત બને છે.

મેરુતુંગાચાર્યરચિત વિચારશ્રેણિ—

પ્રથમ આ સંબંધમાં પ્રાચીન માન્યતા દંતકથાથી શી છે તે તપાસી જઈએ. ત્યાં પ્રથમ એક વાત નિશ્ચિત કરવા યોગ્ય છે અને તે એ છે કે હરિભદ્ર નામના ઘણા લેખકો (આચાર્યો) થયા છે; આપણે તેમાંથી મહાપ્રતિભાશાળી, વિશાળ અભ્યાસી, દંતકથાથી ચૌદ સો ચુભાળીશ ગ્રંથના કર્તા, જેઓ પોતાની જાતને 'ચાકિની-મહત્તરાસૂત્ર'ના નામથી ઓળખાવે છે અને જેમના લગભગ પ્રત્યેક ગ્રંથને છેડે 'વિરહ' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ માટે વિચાર કરીએ છીએ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. એમના જીવનવૃત્ત સંબંધી અનેક છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો મળી આવે છે તે પૈકી શ્રી મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણિ ખાસ મહત્વનું સ્થાન ધારણ કરે છે. ત્યાં નીચેની ગાથા 'ઉક્તં ચ' એવી પ્રસ્તાવના સાથે આપવામાં આવી છે.

પંચસપ્ત પણસીપ વિક્રમકાલાંશો જ્ઞાતિ અત્યમિઓ ।

હરિમદ્સૂરિ સૂરો ભવિયાળં દિસડ કલ્હાળં ॥

“વિક્રમ સંવત ૫૮૫ માં અસ્ત થયેલા હરિભદ્રસૂરિરૂપી સૂર્ય લવ્ય જીવોનું કલ્યાણ કરે.” મેરુતુંગાચાર્યનો સમય વિક્રમની ચૌદમી સદીની આખરનો ગણાય છે, કારણ કે તેમણે શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કરાવનાર સમરાશાહ એસવાળ જેમણે વિક્રમ સંવત ૧૩૭૧ માં સદર ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે તેનું વર્ણન એ વિચારશ્રેણિ ગ્રંથમાં કર્યું છે.

ઉપરની ગાથા વિચારશ્રેણિમાં દાખલ કરતી વખત 'ઉક્તં ચ' એવી પ્રસ્તાવના કરી છે તેથી તે ગાથા અન્ય લેખકની લીધી જણાય.

છે તેથી તે પ્રાચીન હોવી જોઈએ એથી એવો ભાવ નીકળે છે કે લગભગ તેમના સમય પહેલાં ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષના પણ એવી જ માન્યતા પ્રચલિત હોવી ઘટે કે શ્રી હરિલદ્રસૂરિ વિક્રમ સવત ૫૮૫ માં કાળધર્મ પામ્યા

સમયસુદર ગણિની ' ગાથાસહસ્રી ' માં એ જ ગાથા આપવામાં આવી છે, પણ તેમાં પળસીઈને બદલે પળતીઈ એવો પાઠ આપ્યો છે, તેથી એમ સમજાય છે કે ૫૮૫ને બદલે ૫૩૫નો વિક્રમ સવત પણ કોઈ કોઈ માન્યતામાં શ્રી હરિલદ્રસૂરિના અવસાનને અંગે પ્રચલિત હોય

ત્યાગપછીના બીજા ત્રયોમાં એ ગાથા લેવામાં આવી છે અને હરિલદ્રસૂરિનો અવસાન સમય વીર નિર્વાણથી ૧૦૫૫ વર્ષનો ગણવામાં આવ્યો છે એટલે કે હરિલદ્રનો અવસાન કાળ વિક્રમ સવત ૫૮૫ અને વીર સવત ૧૦૫૫ એ અભિપ્રાયે થાય એ વાત તપાગચ્છ ગુર્વાવલીમાં આલેખવામાં આવી છે એના કર્તા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય (૧૭ મી સદી) છે તેની પહેલાં શ્રી મુનિસુદર સૂરિએ સ્વરચિત ગુર્વાવલીમાં જણાવ્યું છે કે—

અમૂદ્ ગુરુ શ્રીહરિમદ્રમિત્રં, શ્રીમાનદેવ પુનરેવ સૂરિઃ ।

યો માન્યતો વિસ્મૃતસરિમન્ત્ર, લેમેડમ્બિકાસ્યાત્તપસોજ્જયન્તે ॥

(“ પછી હરિલદ્રના મિત્ર ગુરુમહાગજ માનદેવ આચાર્ય થયા, જેમણે મતિમદ્વતાથી ભૂલાઈ ગયેલો મૂરિમત્ર તપસ્યા કરીને ઉન્નત્યત (ગિનાત) ઉપર અગ્નિકા દેવીના મુખથી પાછો મેળવ્યો ”)

આ સિવાય અનેક જૈન ત્રયોમાં શ્રી હરિલદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમની છઠી સદીની આખરનો ગણવામાં આવ્યો છે અને તેમ કરીને જાણે તેઓ પૂર્વનો સમય પૂરો થતા તુરતજ થયા હોય અને શ્રી જિનલદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય હોય એ રીતે વાત ચાલી ગઈ છે આ માન્યતા ઐતિહાસિક અન્વેષણને બધબેસતી છે કે નહિ તે આપણે આ વિચારણામાં તપાસશું અને તેમ કરતા શ્રી મિદ્ધર્પિનો સમય વિચારાઈ જશે અને તેઓ જાનને સમકાલીન હોઈ શકે ? તે પ્રશ્ન પર પણ જનતો પ્રકાશ નાખવાના સાધનો વિચારવામાં આવશે

હરિભદ્રસૂરિના સમય સંબંધી ઉલ્લેખો—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયના સંબંધમાં પૂર્વકાળના ઉલ્લેખોનો અત્ર સંગ્રહ કરવાની જરૂર છે. મેરુતુંગાચાર્યની સદર ગાથા સિવાયના એના ઉલ્લેખો વિચારવા યોગ્ય છે.

(૧) પ્રભાવક ચરિત્રે—

શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિક્રમ સંવત ૧૩૩૪ માં શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે તેમાં નવમો પ્રબંધ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો આવે છે. તેના ૨૨૫ શ્લોક છે (નિર્ણયસાગર આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૧૦૩-૧૨૩. મુદ્રિત છે.) આ પ્રબંધમાં હરિભદ્રસૂરિનું પ્રચલિત ચરિત્ર છે. આ નવમા શૃંગમાં એક પણ સ્થાને સંવત્ કે તારિખ આપી નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને હંસ પરમહંસ નામના શિષ્યો સંબંધી હકીકત આવે છે. શરૂઆતમાં હકીકત લખી છે તે પરથી જણાય છે કે ચિત્રકૂટ નામના પર્વતની પાસે આવેલ ચિત્રકૂટ (હાલના ‘ચિતોડ’) નગરમાં જિતારી નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજાનો પુરોહિત મહાવિદ્વાન હરિભદ્ર નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. એને વિદ્યાનો ગર્વ ખૂબ હતો અને એનો દાવો એવો હતો કે પોતે સર્વ હકીકત સમજી શકે છે અને તેથી એણે એવો નિયમ લીધો હતો કે અન્યનું બોલેલું પોતે સમજી શકે નહિ તો તેનો પોતે શિષ્ય થઈ જાય. એક વખતે એ જૈનના ઉપાશ્રય પાસેથી પસાર થતો હતો ત્યારે ચાકિની નામની એક સાધ્વી શ્લોક ગોખતી હતી:—

ચક્રીદુગં હરિપણગં પણગં ચક્રીણ કેસવો ચક્રી ।

કેસવ ચક્રી કેસવ દુચક્રી કેસવચક્રી ય ।

હરિભદ્ર પુરોહિતે તે સાંભળ્યું. એ કંઈ સમજ્યા નહિ. સાધ્વીને પૂછ્યું ‘ આ બધું ‘ ચાકચિત્ત્ય ’ શું કરે છે ? ’

પૂછવાનો ભાવ એ હતો કે આ બધું ‘ચક ચક’ બોલી ગયા તે શું ?

ચાકચિત્ત્યનો ખીજો અર્થ ‘ ચકચકિતપણું, ઉજ્જવળપણું ’ એમ થાય છે. એટલે સાધ્વી ચાકિનીએ કહ્યું “ પુત્ર ! એ ચાકચિત્ત્ય ‘ ગોમચાર્દ્રલિપ્ત ’ છે એટલે એ ઉજ્જવળપણું ગાયના છાણથી લીપા-

યહુ છે. અમારા ગુરુની આજ્ઞા છે કે જેને તેને જિનાગમ ન બતાવાય તેથી તુ માગ ગુરુ પામે ચાલ ”

ગુરુમહારાજે તેને દીક્ષા લેવા કહ્યું નવું જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા તેણે દીક્ષા લીધી અને ચાકિની સાધ્વીને અમર કરી જ્યાં જ્યાં પોતાનું નામ અથવા કૃતિકર્તાનું નામ લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યાં તેમણે ‘ ચાકિનીમહત્તગસુનુ ’ એમ લખ્યું છે

આ પ્રસ્તાવનામા ગુરુનું નામ જિનમટ આપવામા આવ્યું છે (શ્લોક ચોથો) એ ઘણું ધ્યાનમા ગળવા યોગ્ય છે જો અહીં શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણુનું નામ અપાયું હોત તો પૂર્વનો સમય જે વીગત્ એક હજારે પૂરો વાય છે તે મળધમા ઘુચવણ થાત. જિનભટનું આગામી ડાળમા જિનભદ્ર થઈ ગયું જણાય છે અને પછી ધીમે ધીમે તેના માથે ક્ષમાશ્રમણ શબ્દ વધ્યો હોય તે બનવાનોગ છે એ શબ્દ પૂર્વના જ્ઞાનવાળાને જ લગાડવામા આવે છે

હગ્ગિલદ્રસૂત્રિનું ચરિત્ર ત્યાગપત્રી એ શૃંગમા આવે છે તે હવે પછી આગળ ચર્ચવામા આવશે

(૨) વિચારસારસ ગ્રંથ—

પ્રદ્યુમ્નસૂત્રિ નામના પૂર્વાચાર્યે ‘ વિચારસારસ ગ્રંથ ’મા અનેક પ્રચલિત ગાથાઓનો મગ્રહ કર્યો છે તેમા ઉપર લખેલી વિચારગ્રંથોણીવાળી ગાથા મળી આવે છે આ ગ્રંથકર્તાનો સમય નિર્ણય થઈ ગયે તેવા માધનો ઉપલબ્ધ વતા નથી, કદાચ તે મેરુતુ ગાચાર્યની પહેલાના પણ હોય તે બનવાનોગ છે એ વિચારસારમાં એક બીજી પણ ઉપયોગી ગાથા છે તે આ છે —

પણપણ વારસસણ હરિમહો સૂરિ આસિ પુવ્વકર્દ ।
તેરસય વીસ અહિણ વરિસેહિં વપ્પમદ્દિયદ્ ॥

એ ગાથા પ્રમાણે વીગલગવાન મોક્ષ ગયા પછી ૧૨૫૫ વર્ષે હરિલદ્રસૂત્રિ પૂર્વ કવિ થયા અને ૧૩૨૦ વર્ષે બપ્પલદ્દિસૂરિ થયા. પ્રભાવક ગત્રિ પ્રમાણે બપ્પલદ્દિસૂરિનો જન્મ વિક્રમ સવત્ ૮૦૦ મા વયો છે એટલે વીગત્ ૧૨૭૦ થાય એ રીતે બપ્પલદ્દિનો સમય ૧૩૨૦ વર્ષે આવે તો સમીચિત જણાય છે બપ્પલદ્દિનું

દીક્ષા વખતનું નામ ભદ્રકીર્તિ હતું. પ્રભાવક ચરિત્રમાં ૧૨ મો પ્રબંધ તેમનો છે. એ સર્વ હકીકત જોતાં એ ગાથા પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વીરાત્ ૧૨૫૫ સ્વીકારવામાં આવે તો વિક્રમ સંવત ૭૮૫ આવે. આ વાત ઘણી રીતે બંધબેસતી આવે છે, પણ ક્રમનસીબે આ ગાથામાં ઘણા પાઠાંતરો છે. પ્રો. પીટરસન ત્રીજા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૭૨)માં એ ગાથા પળપન્નદસસર્ણહિ એમ કહી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ૧૦૫૫ વીરાત્ એટલે ૫૮૫ વિક્રમ સંવત લાંબે છે. છતાં એક પાઠ પ્રમાણે સંવત્ ૭૮૫ (વિક્રમ) આવે છે એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

આ હકીકત અને મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણીની ઉપર જણાવેલી ગાથા પંચસળ પળસીળ ને સ્પષ્ટ વિરોધ છે. એનો સમન્વય કરતાં મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજી શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે ‘ જો હરિભદ્ર છઠ્ઠા સૈકામાં થયા જ નથી, તો પછી એ ગાથામાં જણાવેલી હકીકત કેવળ નિર્વર્થક જ ખરી કે નહિ ? અને જો ગાથામાં જણાવેલી હકીકત નિરાધાર જ હોય તો આમ હોવાનું કાંઈ કારણ પણ હોઈ શકે કે નહિ ? ’

આ પ્રમાણે શંકા સદર મુનિરાજ ઉઠાવે છે. તેઓએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૫૮૫ લઈ આવવા અનેક દલીલો કોન્ફરન્સ હેરલ્ડમાં આપી હતી, તેઓનો મત પણ અંતે ક્યેઈ જણાય છે. તેઓ એ શંકાનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આપે છે:—

“ ઉપર્યુક્ત શંકાનું સમાધાન એ છે કે ઉપર્યુક્ત ગાથાનો વિષય હરિભદ્રસૂરિ નહિ, પણ હારિલ યુગપ્રધાન છે. એ યુગપ્રધાન જ પટ્ટાવલીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વીર સંવત ૧૦૫૫ (વિક્રમ સંવત ૫૮૫)માં સ્વર્ગવાસી થયા હતા અને એમની પાટે જિનભદ્રગણિ બેઠા હતા. હરિભદ્રને પણ જિનભદ્ર નામક શિષ્ય હતા. આમ શિષ્યોના અને એમના પોતાના નામોના સાદ્રશ્યથી પાછળના લેખકો એમની ભિન્નતા ભૂલી ગયા, અને હારિલને જ હરિભદ્રસૂરિ માની તેમનો સ્વર્ગવાસ ૫૮૫ માં લખી દીધો છે. આમ ઉક્ત ગાથાકત ૫૮૫ નો સમય હરિભદ્રનો નહિ પણ હારિલનો માની લેવાનો છે. ગાથાકત અર્થની સંગતિ પણ આવી રીતે થઈ જશે.” (પ્રભાવક ચરિત્ર ઉપોદ્ધાત પૃ. ૫૪)

(૩) અતુર્વિંશતિ પ્રબંધ—

શ્રી ગ્લેન્ડેન્ડ્રિયો વિદ્યમ સવત્ ૧૪૦૫ મા દીક્ષી શહેન્દ્રમા અતુર્વિંશતિ પ્રબંધ અથ ગયો છે એ અથમા ૨૪ પ્રબંધો આપવામા આવ્યા છે તેઓ જણાવે છે કે તીર્થ ક્ષેત્ર અને આર્યગણિત જેવા ઋષિના જીવનવૃત્તોને ‘અગ્નિ’ કહેવામા આવે છે અને તેમના પછીના કાળમા વયેલા પુરુષોના જીવનવૃત્તોને ‘પ્રબંધ’ કહેવામા આવે છે તેમણે હરિભદ્રમૂરિનો આઠમો પ્રબંધ લખ્યો છે તેનું ભાષાતઃ વડોદરા મંકારે અને ૧૮૬૫ મા બહાર પાડ્યું છે તેના પૃ ૪૭-૪૮ નીચે પ્રમાણે છે એ હરિભદ્ર પ્રબંધનો અંતિમ ભાગ છે

“ આ મમયે શ્રીમાલપુરમા કોઈ ધનવાન જૈન શેઠીઓ હતા આતુર્ભામિમા પગિન્દ્ર મમેત દેવમ દિગ્મા જતા તેણે મિદ્ધ નામના ગાજપુત્રને દૂતકાંઠે લેણા સુવર્ણ માટે ખાડામા નાખી માગતા હતા તે જોઈ સુવર્ણ આપી સુક્ત કર્યો તેને ઘેર આણી જાવગળ્યું અને ધીમે ધીમે બોધ કર્યો, ને મર્વનો અધ્યક્ષ બનાવ્યો મિદ્ધને મા હતી, તેથી શેઠે કૃપા કરી ધન આપી જુદું ઘર મડાવ્યું સિદ્ધરાત્રીએ શેઠની અઠિકા (ચોપડો) લખતો, તે લેખનના વ્યાપારથી સામુ અને વહુને બહુ કટાણો થવા લાગ્યો, કેમકે વધારે જગલુ પડતું વહુએ માસુને કહ્યું ‘મા ! પુત્રને એમ કહો કે ગત્રીએ વહેલા આવે’ માએ કહ્યું ‘પુત્ર ! ગત્રીએ વહેલા આવવું, જે કાલજ છે તે સર્વજ છે’ સિદ્ધે કહ્યું ‘માતા ! જેણે મને સર્વસ્વદાન આપી—જીવિતદાન આપી ઉદ્ધર્યો છે તેની આજ્ઞા કેમ લોપાય ?’ તે માલગી માતા ચૂપ ગઈ એક વાર માસુ વહુએ વિચાર કર્યો કે—‘આ ગત્રે મોટો આવે છે માટે ગત્રીએ આપણે ઉધાડ્યું નહિ’ બીજી ગત્રીએ તે આવ્યો ને દમાડ જાખડાવવા લાગ્યો, તો કોઈએ ઉત્તર આપ્યો નહિ તેણે ટોપ કરીને કહ્યું કે ‘જાગ્યું-કેમ ઉધાડતા નથી ?’ ત્યારે તેની માતાએ કહ્યું કે ‘ત્યા અત્યારે જાગ્યા ઉધાડ હોય ત્યા જાઓ’ તે માલગી તેને બહુ ક્રોધ આવ્યો એટલે ચોટામા ગયો ત્યા મૂર્ચ્છિત્ર જપતા હરિભદ્રમૂર્તિ ઉધાડે ઠાં જોડેલા જોઈ તેમની પાને ગયો ને દેશના માલગી દીક્ષા લીધી સર્વ વિદ્યા, સર્વ ગાત્ર, દિવ્ય કવિત્વ આદિ હમ પગ્મહુ સની પેઠે ભણ્યો વિશેષ તર્ક જાણવા માટે જોદ્ધ પાંચ જવા માત્ર ગુરુની તેણે આજ્ઞા માગી કે મને જોદ્ધ પાંચ મોડેલા,

ગુરુએ કહ્યું—ત્યાં ન જા, તારું મન ફેરી જશે. તોણે કહ્યું—યુગાંત પણ એમ નહિ થાય. ત્યારે ગુરુએ કહ્યું—જે બદલાઈ જાય તો મેં આપેલો વેષ મને પાછો આપી જશે. તે વાત સ્વીકારીને તે ગયો. અને અભ્યાસ કરવામાં તે પડ્યો, તે લોકના બહુ બહુ તર્ક જાળથી એનું મન ફેરી ગયું. એટલે તેની દીક્ષા લઈને વેષ પાછો આપવા હરિભદ્ર પાસે આવ્યો, તેમણે તેને આવતાં જોઈને વિચાર્યું કે ‘આના જે વેષ થયા, એ મૂર્ખા એમજ આયુષ ક્ષીણ કરી મિથ્યા-દૃષ્ટિપણમાં મરણ પામશે તો ભવબ્રમણથી છૂટશે નહિ. પૂર્વ પણ વાદથી એ વારંવાર પરાજિત થયેલો છે. હવે વાદનું કામ નથી.’ એમ વિચારી લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદના વૃત્તિ પોતે તર્ક-યુક્ત રચી. તે આવ્યો એટલે પુસ્તકને પાદપીઠ આગળ મૂકી ગુરુ બહાર ગયા. તે પુસ્તક વાંચતાં જ સમ્યક્ત્વ તેના સમજવામાં આવ્યું. તેથી પ્રસન્ન થઈ, નિશ્ચળ મનવાળો થયો ને બોલ્યો કે—પ્રવરસૂરિ એવા શ્રી હરિભદ્રને નમસ્કાર કરું છું, જેમણે લલિત-વિસ્તરા નામની વૃત્તિ રચી. પછી મિથ્યાત્વથી નિર્વેદ પામેલા સિદ્ધઋષિએ ૧૮ હજાર સ્લોકપ્રમાણ ઉપમિતભવપ્રપંચા કથા રચી. શ્રીમાલમાં તેને સાક્ષાત્ સરસ્વતીએ શોધી. તે સિદ્ધ તથા હરિભદ્રસૂરિ સમય આવતાં અનશન ગ્રહણ કરી સ્વર્ગે ગયા. ”

ઉપર પ્રમાણે હકીકત છે. તેમાંથી નીચેની બાબતો નીકળે છે.

(a) પ્રબંધકારના મતે એ બંને મહાપુરુષો સમકાલીન હતા

(b) લલિતવિસ્તરા ગ્રંથ તર્કમય છે.

(c) એ ગ્રંથ ચૈત્યવંદન વૃત્તિ છે.

(d) એ ગ્રંથ ખાસ સિદ્ધર્ષિના ઉપયોગ માટે હરિભદ્રસૂરિએ બનાવ્યો.

પ્રભાવકચરિત્ર અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ વચ્ચેની હકીકતની સરખામણી અહીં કરી લઈએ એટલે વાતની ચોખ્ખવટ થઈ જશે.

પ્રભાવકચરિત્રકાર સિદ્ધને શુભંકર નામના અમાત્યનો પુત્ર કહે છે, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર તેને રાજપુત્ર કહે છે. ચતુર્વિંશતિમાં શેઠીઓ એને છોડાવે છે, એવી કોઈ વાત પ્રભાવકમાં નથી. ચતુર્વિંશતિવાળા એને બુદ્ધ ધર મંડાવવાનું કહે છે.

ક્રમાંક ખખડાવવાની વાત જન્નેમા સામાન્ય છે, પણ મોડા આવવાનું કારણ પ્રભાવક્રમા છૂતનું છે, ત્યારે ચતુર્વિંશતિમા ચાપડા લખવાનું—ચેઠની નોકરીનું છે

તે પાછો આવે છે ત્યારે હરિભદ્રસૂરિ લલિતવિસ્તરના બનાવે છે અને તે વાચતા તેને સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે ત્યારપછી તે ઉપમિતિલવપ્રપ આ કયા બનાવે છે આ રીતે જન્ને ચરિત્રોમા ઘણો તકાવત પડે છે

ચતુર્વિંશતિ પ્રજા ધકાર ગર્ગર્ષિ દેહલમહત્તર કે બીજા તેવા કોઈનો ઉલ્લેખ પણ કરતા નથી એ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિને હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય ન કહી દે છે આથી સદગ્રંથની હકીકત ઘણી વિચારવા લાયક જની જાય છે સિદ્ધર્ષિ પોતે પોતાના દીક્ષાગુરુ તરીકે ગર્ગર્ષિનું નામ આપે છે એ મર્વ વાત કોઈ પણ રીતે ઊઠાડી મૂકાય તેમ નથી

ઉપરાત જૌદ્ધની પાસેથી અભ્યાસ કરીને આવે તે વખતે હરિભદ્રસૂરિ લલિતવિસ્તર લખવા બેસી જાય અને ત્યાં સુધી સિદ્ધર્ષિ બેસી રહે એ જનવાજેગ વાત લાગતી નથી જૌદ્ધ મતનો અભ્યાસ કરી તેની હેત્વાભાસની ચક્રબળમા પડનાર તો એટલો ઉગ્ર જની જાય કે એ તો ગુરુની સાથે વાદવિવાદ કરવા મંડી જાય

એને જાહેરે માનસશાસ્ત્રની નજરે ગુરુ જિનમ દિરમા દર્શન કરવા જાય અને સિદ્ધર્ષિને કહેતા જાય કે ‘હું આવું ત્યાંસુધી બેસજો ને આ શાસ્ત્ર વાચજો’ ત્યાં પડેલી કિતાબ એ વાચે, લલિતવિસ્તર જોઈ જાય—એ કાઈકે સ્વાભાવિક લાગે છે એવા ખુલામા વગર અનાગત પરિણામ એ વાત બેમે તેમ નથી અને ચતુર્વિંશતિકાર ખૂદ સિદ્ધર્ષિને માટે હરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તર વૃત્તિ બનાવી એમ જણાવે છે એ તો ધર્મબોધકનું પ્રથમ પ્રસ્તાવનું અગ્નિ અને પ્રશસ્તિનો મહત્તર ‘અનાગત’ વાળો શ્લોક એ સર્વથી અશક્ય જાને છે

(૪) પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખો—

એ જ ગાવા સમયમુદ્દર ગણિએ ગાથાસહસ્રી નામના ગ્રંથમા લખી છે એ ગ્રંથ સમયમુદ્દર ગણિએ અવત્ ૧૬૮૬ મા તૈયાર કર્યો છે, એ જ ગાથા કુલમહાનમૂર્તિએ પોતાના વિચારમૃત-

સંગ્રહમાં લખી છે અને ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયે તપાગચ્છ ગુર્વાવલીમાં મૂકી છે. વિચારામૃત ગ્રંથ વિક્રમની પંદરમી સદીમાં બન્યો છે, બ્યારે ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયનો સમય સત્તરમી વિક્રમ શતાબ્દિ છે.

એ જ પ્રમાણે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ પોતાની ગુર્વાવલીમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિને માનદેવસૂરિના મિત્ર તરીકે વર્ણવ્યા છે.

આ સર્વ ઉદ્દેષોથી પ્રાચીન માન્યતા પ્રમાણે મેરુતુંગાચાર્યશ્રી માંડીને અત્યાર સુધી શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દિનો અંત મનાયો છે. શ્રી આત્મારામજી મહારાજ પોતાના જૈન તત્વાદર્શ ગ્રંથમાં પણ એ જ માન્યતા સ્વીકારી છે અને નાના મોટા અનેક ચરિત્રો એ ધોરણ પર રચાયા છે.

આ માન્યતા સ્વીકારવામાં ઘણી વાતનો વાંધો આવે છે તે સ્ખૂ કરવા પહેલાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિની કેટલીક મહત્વની બાબત જોઇ લઈએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી હકીકતો—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ શ્વેતાંબર આચાર્ય હતા તે હકીકત તેમના પોતાના શબ્દોથી જણાય છે. આવશ્યક ટીકાને અંતે તેઓ પોતે જ નીચે પ્રમાણે લેખ લખે છે કે:—

સમાપ્તા ચેયં શિષ્યહિતા નામાવેશ્યકટીકા । કૃતિઃ સિતામ્બ-
રાચાર્યજિનમટનિગદાનુસારિણો વિદ્યાધરકુલતિલકાચાર્યજિનદત્ત-
શિષ્યસ્ય ધર્મતો યાકિનીમહત્તરાસ્ત્તોરલ્પમત્તેરાચાર્યહરિમદ્રસ્ય ।

આ વાક્યથી તેઓશ્રી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના હતા તે ઉપરાંત તેમના પરત્વેની બીજી મહત્વની બાબતો પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેન થયા, તેનાથી ચાર શાખા નીકળી : નાગેંદ્ર, નિવૃત્તિ, ચંદ્ર અને વિદ્યાધર. આ વિદ્યાધર શાખામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ થયા છે એ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક હકીકત છે.

શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ નિવૃત્તિ શાખામાં થયા છે તે હકીકત ઉપમિતિની પ્રશસ્તિના બીજા શ્લોકથી તેમજ પ્રભાવકચરિત્રના સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધના શ્લોક ૮૫ માં દિગ્-
બંધ બતાવ્યો છે તે પરથી જણાય છે.

મદર ટીકામા પોતાની જાતને હરિભદ્રસૂરિ ' યાકિની મહત્તગમુનૂ ' કહે છે તે હકીકતના સળધમા સપ્રદાય કથા શ્રી પ્રલાવક ચત્રિમા આપી છે તે શરૂઆતમાં જણાવવામા આવી છે (જુઓ પૃ ૩૬૪-૫)

આ ઉદ્દેશમા ખામ મહત્વની જાણત એ છે કે તેઓ પોતાને જિનમટની આજ્ઞામા રહેનાર અને આચાર્ય જિનદત્તના શિષ્ય તરીકે જણાવે છે આ ઉદ્દેશ તેમનો પોતાનો કરેલો છે એટલે તેઓ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય થતા હતા તે આખી હકીકત ઊઠી જાય છે

જે ચાર મઢીઓ ગયા પછી જિનભટતુ જિનભદ્ર થઈ ગયું હશે અને તેને લઈને તેઓ પૂર્વધર જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય હતા એવી વાત ચાલી હશે

આ મિવાય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સળધી, તેમના શિષ્યો હસ પગમ-હમ મળધી અનેક વાતો શ્રી પ્રલાવકચત્રિ, ચતુર્વિંશતિપ્રજા-ધાદિ ચથોમા મોબુદ છે અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી તેમનો મમય સુકગ કગવા પૂરતી હકીકત આપણે વિચારી જઈએ

ચૌદમી શતાબ્દિમા મનાતો હરિભદ્ર મમયનિર્ણય—

- (૧) મેરુતુગાચાર્યની વિચારચેતિ અને ખામ કરીને તેમાની ઉપર જણાવેલી પચસવ વળતીવનાળી ગાવાને વિચારતા,
 - (૨) સમયસુદગની ગાધામહસીનો ઉદ્દેશ જોતાં,
 - (૩) ધર્મમાગર ઉપાધ્યાયની તપગરજની પદાવલી વાચતા,
- ચૌદમી શતાબ્દિમા હરિભદ્રસૂરિનો મમય વિક્રમ મવન પદપ મનાતો હતા એમ નિર્ણય કરનામા વાધો જણાતો નથી
- (૪) મુનિસુદગસૂરિ ગુર્જાનલોમા શ્રી હરિભદ્રસૂરિને માનદેવના નિત્ર કદીને એ જ વાત પાકી દરે છે

ચતુર્વિંશતિ પ્રજાધકાર તો એને અષ્ટ યીતે હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય જ કહે છે અને જેમ હસ અને પગમહસ તેમના શિષ્ય હતા તે જ કથામા શ્રી મિદ્ધર્ષિને પણ મૂકે છે

એ નિર્ણય સ્વીકારમાં અડચણો—

ઐહમી શતાબ્દિએ જે સમયનિર્ણય શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય-પરત્વે બતાવ્યો છે તે અને તેઓશ્રી તથા શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હતા તે સ્વીકારવામાં નીચેના વાંધાઓ આવે છે.

(૧) આ ઉપમિતિભવપ્રપંચાની પ્રશસ્તિમાં અનાગતં પરિજ્ઞાય-વાળો શ્લોક તદ્દન અર્થવગરનો થઈ જાય છે.

એ પર વિવેચન ઉપર પૃ. ૨૯૪-૩૦૨ સુધીમાં થયું છે તેનું અત્ર પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ પદને સાર્થ કરવા અને છતાં હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન ઠરાવવાનો પ્રયત્ન પ્રો. જેકોબીએ કર્યો તેની ચર્ચા આપણે ત્યાં કરી હતી. એવો જ પ્રયત્ન મુનિ ધનવિજયજીએ ચતુર્થસ્તુતિનિર્ણય-શંકોદ્ધારમાં કર્યો છે તે અત્ર તપાસી લઈએ. એ વાંચતાં જ જણાય છે કે એમણે કરેલો અર્થ તાણીતુસીને કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રી ધનવિજયજી અનાગત શબ્દના ચાર અર્થ કરે છે જે પ્રત્યેક લાગી શકે તેમ નથી. તેમનો પ્રયત્ન શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન કરવાનો છે. એટલા ખાતર એ શબ્દનો સીધો અર્થ ‘ ભવિષ્યના ’ એમ ન કરતાં તેમને સદર શબ્દનો અર્થ તાણવો પડ્યો છે. તેમના ચાર અર્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ ‘ હું જૌદ્ધોમાંથી પાછો ન આવ્યો ’ એમ જાણીને.

(આ અર્થ ઇતિહાસની વિરુદ્ધ છે. ઇતિહાસ પ્રમાણે સિદ્ધર્ષિ પાછા આવ્યા છે અને આવ્યા પહેલાં તેને માટે ગ્રંથ બનાવે એ ન બનવાયોગ્ય વાત છે.)

૨ મને જૈન મતથી ‘ અજ્ઞાન ’ જાણીને.

(અનાગતનો અર્થ અજ્ઞાત-અભણ થઈ શકે ખરો, પણ સિદ્ધર્ષિ તો જૈન શાસ્ત્રના પારંગત હતા તે એમની કૃતિઓ અને જીવન-વૃત્તથી જણાઈ આવે છે. એમને એ પ્રસંગે ‘ અભણ ’ કહેવા એ અક્ષમ્ય ધૃષ્ટતા જ ગણાય.

૩ ભવિષ્યમાં હું વિપરીત જૌદ્ધ ધર્મની મતિવાળો એટલે અનાગત-‘ અજ્ઞાન ’ થઈ જવાનો છું એવું જાણીને.

(આ અર્થ કોઈ પણ રીતે લાગે તેમ નથી અનાગત શબ્દનો એ રીતે પ્રયોગ અશક્ય છે અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિમા ભવિષ્ય જ્ઞાન હોવાનું કાળજળે શક્ય નથી અને એમના જીવનચક્રના કોઈ પણ ઉદ્દેશમા એવો દાવો નથી)

૪ બાવીશમી વખત જૌદ્ધમાથી ‘ પાછો નહિ આવેલો ’ જાણીને (એકવીશ વાર આવ્યા, બાવીશમી વાર ન આવ્યા, આ સર્વ કપોળકલ્પિત છે અને એમા આગમન કરનારના ભિન્નત્વનો અવકાશ પણ રહેતો નથી એ ખાતર લલિતવિસ્તર લખાય એ પણ મલવિત નથી અને ‘અનાગત’ એટલે સંપૂર્ણ બોધ પ્રાપ્ત થયેલો નહિ એવો મને જાણીને એ અર્થમા પણ એ જ વાધો આવે છે)

આમાનો એક પણ અર્થ લાગી શકે તેમ નથી અને કેટલાક અર્થ તો પ્રભાવકચગ્રિથી વિરુદ્ધ છે, જ્યાં ૨૨ વખત જૌદ્ધમા ગયા અને પાછા આવ્યા એવી વાત કોઈ સ્થળે નોંધાયેલી નથી ૫૬૨મી સદીમા એ વાત નોંધાણી તે તદ્દન આધાર વગરની છે

ડોક્ટર પિટગ્મને બન્ને મહાપુરુષો—શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન ડરવા પ્રયત્ન કર્યો તેમા સો વર્ષની ભૂલ કરી એટલે ત્યાં એ વાત ઊઠી ગઈ અને ડોક્ટર જેકોબીએ ઉપમિતિપ્રપચા કવાની ઉપોદ્ધાતમા એ પ્રયત્ન ઠર્યો તે તેમને પોતાને જ શ્રી સમરાધ્યક્ષ કહામા ફેગવો પડ્યો નીચેના એ ઉદ્દેશો પ્રો જેકોબીના છે તે સગખાવવા યોગ્ય છે

૩૧ જેકોબી ઉપમિતિની પ્રસ્તાવનામા લખે છે કે —

Now as Sidhharshi gives us to understand that Dharmabodhakara is Haribhadra, and the beggar Nispunyaaka he himself, it follows, almost beyond doubt, that he was instructed and directed by Haribhadra himself up to the time when he became monk and wandered about preaching the Law (Jacobi's introduction to Upamiti-bhava-Katha p VI)

આ અભિપ્રાય પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ ગણિ સમકોલીન થાય છે. ત્યાં ઉપમિતિના પાત્ર ધર્મજોધકરને હરિભદ્રનું સ્થાન ડો. જેકોબીએ આપ્યું. આ ઉપોદ્ધાત ડો. જેકોબીએ ઈ. સ. ૧૯૧૫ લગલગ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

ત્યારપછી એ જ વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં સમરાધ્યક્ષહાની ઉપોદ્ધાત લખી. તે ગ્રંથના કર્તા શ્રી હરિભદ્રસૂરિ હોવાથી એમનો સમયનિર્ણય કરવાની જરૂર જ હતી. શરૂઆતમાં જ ડો. જેકોબી તેટલા માટે લખે છે કે:—

Now the question arose whether Haribhadra was actually Sidhharsi's teacher of sacred Law, or his paramparaguru; in this invetigation I took what eventually turned out the wrong side of the question (page 1).

અહીં ડો. જેકોબી કબૂલ કરે છે કે સિદ્ધર્ષિના ગુરુ માનવાને અંગે ઉપમિતિલવપ્રપંચાની ઉપોદ્ધાતમાં પોતે જે લાઇન લીધી હતી તે ખોટી હતી.

એટલે હવે ડો. જેકોબીના પ્રથમ મતનું મહત્ત્વ રહેતું નથી.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સદર સમય માનવામાં ખીજી અડચણો શી શી આવે છે તે હવે આપણે જોઈએ.

(૨) એ અનાગતં પરિજ્ઞાયવાળા શ્લોકમાં આગળ જણાવે છે કે મારે જ માટે જેમણે લલિતવિસ્તરા નામની વૃત્તિ બનાવી. મદર્થેવ કૃતા—‘ મારે માટે જ બનાવી ’ એ અનાગતં પરિજ્ઞાયની સાથે જ લઈ શકાય તેમ છે. અહીં ‘ મારે માટે જ ’ એટલો ભાર મૂકીને કહે છે તેથી સહજ ધુંચવણ થાય છે, પણ તેની સાથે એ જ શ્લોકમાં અનાગત શબ્દ વાપર્યો છે તેથી ધુંચવણ નીકળી જાય છે. એ જ શ્લોક પ્રભાવકચરિત્રકારે પોતાની કૃતિમાં મૂક્યો છે. ત્યાં પાઠ મદર્થ નિર્મિતા યેન એવો છે, એ પાઠથી ધુંચવણ દૂર થતી નથી. જો મદર્થેવ કૃતા યેન એવો પાઠ હોય તો ધુંચવણ નીકળી જાય, કારણ કે ત્યાં ફક્ત સંભાવના અર્થમાં આવે. પણ હરિભદ્રસૂરિને પ્રશસ્તિમાં કહેવા પ્રમાણે ‘ ધર્મજોધકર ’ ને રસવંતીપતિનું સ્થાન

આપવામા આગ્યુ છે અને તેને કાલવ્યવહિત 'સમયથી દર ગહેલા' અથકાર પોતે જ કહે છે એટલે સર્વ વાતનો મેળ મળે છે અહીં એક વાત ધ્યાનમા રાખવાની કે 'મારે માટે જ બનાવી' એવી જે હકીકત કહી છે તે માન અર્થમા જ છે અને પોતાને થયેલ ગુણના બદલામાં ગતાવેલ વફાદારીનું સૂચક જ એ વાક્ય છે એ અર્થ ન બેએ તો આખો શ્લોક અર્થવગરનો થઈ જાય છે અને પરસ્પર વિરોધ સ્પષ્ટપણે દાખવનાર થાય છે

અત્રે એક વાત નોધવા જેવી એ છે કે ભગવાનની અવલોકના સિદ્ધર્ષિ.પર-નિષ્પુણ્યક પર થઈ એટલી વાત ધર્મબોધકરે જોઈ એટલુ જ મૂળ કથામા આવે છે તે પ્રસંગે લલિતવિસ્તરના વાચનને કે કથનને કોઈ પ્રકારનો અવગણ આવી ગયતો નથી અવલોકના લાક્ષણિક પ્રતિભાને ગતાવે છે એટલુ જ અહીં કહી શકાય તેમ છે, બાકી વધારે હકીકત મૂળ અથમાથી મળી શકતી નથી

(૩) શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહાગજ શ્રી હગ્નિદ્રસૂગ્નિ સમકાલીન નથી તેનો તેમના પોતાના ગળ્દોમા મળજૂત પુગવો છે પ્રથમ પ્રસ્તાવમા 'ધર્મબોધકર' નામના સુસ્થિત મહાગજના મત્રીનું પાત્ર આવે છે તેને માટે પ્રથમ મૂળમા વાત કરી કે 'તે ધર્મ-બોધક ગજમેવકે પેલા દગ્દ્રી ઉપર મહાગજની કૃપાદષ્ટિ પડી છે એમ જોયુ' (ભાષા પૃ ૨૧)

એનો ઉપનય અવકર્તાએ પોતે જ ઉનાર્યો છે પૃ ૧૧૨ મા તેઓ પોતે લખે છે તે આ મુદ્દાનો નિર્ણય કરવામા બહુ ઉપયોગી હકીકત છે અને વિચાર કરતા જણાયે કે એ ગળ્દોનુ પૃથક્કરણ કરવામા આવે તો બન્ને સમકાલીન નથી તેનો સતોષકાન્ક નીવેડો કરે છે

“यथा च ता महाराजदृष्टिं तत्र रोरे निपतन्तीं धर्मबोधकरा-
भिधानो मद्दानसनियुक्तो निरीक्षितवानित्युक्तं तथा परमेश्वराव-
लोकना मज्जीवे भवतीं धर्मबोधकरणशीलो धर्मबोधकर इति यथा-
र्थभिधानो मन्मार्गोपदेशक सूरिः स निरीक्षते स्म । तथाहि ।

“ એ સુસ્થિત મહાગજે અવતી બાતાના ઉપરી તરીકે ધર્મ-
બોધક નામના ગજમેવકની નિમણુક કરેલી છે, તેણે તે વળતે

તે દરિદ્રી ઉપર મહારાજની કૃપાદષ્ટિ થઇ છે એમ જોયું—” આ પ્રમાણે અગાઉ કથાપ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ધર્મનો ઓથ કરવામાં તત્પર હોવાથી ધર્મબોધકરના નામને યોગ્ય અને મને માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય મહારાજે મારા ઉપર પરમાત્માની કૃપા નજર થતી જોઇ એમ તે હકીકત ઉપરથી સમજવું.

હવે ખાસ પ્રસ્તુત વાક્ય આવે છે તે વિચારવું:—

સદ્ધ્યાનવલેન વિમલીભૂતાત્મનઃ પરહિતૈકનિરતચિત્તાઃ ભગ-
વન્તો યે યોગિનઃ પદ્યન્ત્યેવ દેશકાલવ્યવહિતાનામપિ જન્તૂનાં
છદ્મસ્થાવસ્થાયામપિ વર્તમાના દત્તોપયોગા ભગવદ્વલોકનાયા
યોગ્યતાં પુરાવર્તિનાં પુનઃ પ્રાણિનાં ભગવદાગમપરિકર્મિતમત-
યોઽપિ લક્ષ્યન્તિ તિષ્ઠન્તુ વિશિષ્ટજ્ઞાના इति । ये च मम सदुप-
देशदायिनो भगवन्तः सूरयस्ते विशिष्टज्ञाना एव यतः कालव्यवहि-
तैरनागतमेव तैर्ज्ञातः समस्तोऽपि मदीयवृत्तान्तः स्वसंवेदनसंसि-
द्धमेतदस्माकमिति । (જે મહાત્મા યોગીઓનો આત્મા વિશુદ્ધ
ધ્યાનથી નિર્મળ થયેલ હોય છે અને જેઓનું મન હમેશાં પારકાનું
હિત સાધવા તરફ લાગેલું હોય છે તેઓ દેશકાળથી દૂર રહેલા
પ્રાણીની યોગ્યતા પણ જાણી શકે છે. જેઓ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં વર્તતા
હોય છતાં જો તેઓની બુદ્ધિ જૈન આગમથી વિશુદ્ધ થયેલી હોય છે
તો તેઓ ઉપયોગ મૂકીને પોતાની પાસે રહેલા પ્રાણીની યોગ્યતા
કહી શકે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની પણ યોગ્યતા
અયોગ્યતા માટે ઉપયોગપૂર્વક વિચાર કરી નિર્ણય આપી શકે છે તો
પછી વિશેષ જ્ઞાની માટે તો શી વાત કરવી ? મને ઉપદેશ દેનારા
આચાર્ય મહારાજ તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા હતા, કારણ કે ભવિષ્યમાં
મારા સંબંધમાં બનનારા સર્વ બનાવ તેઓ અગાઉથી જાણી ચૂક્યા
હતા-જાણે એમને પોતાને અનુભવસિદ્ધ હોય તેમ. (ભા. પૃ. ૧૧૨).

આ વાક્યથી જાણાય છે કે ધર્મબોધકર અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ
સમકાલીન હતા નહિ. ભવિષ્યમાં સિદ્ધર્ષિ નામની વ્યક્તિ થશે તે
હકીકત બે રીતે જાણાય : કાં તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી અને કાં તો શ્રુતના
ઉપયોગથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિ કહે છે કે પોતાના સંબંધી સર્વ હકીકત
ધર્મબોધકરને સંવેદન સિદ્ધ હતી. અહીં એમણે કાલવ્યવહિત

મમયથી દૂર રહેલા-એવા શબ્દો વાપર્યા છે એટલે સમકાલીનના પ્રશ્નોનો તો ખગખર નીકાલ થઈ જાય છે

પણ અહીં એક ધુ ચવણ નવી ઊભી થાય છે ધર્મબોધકરનું પાત્ર હુગ્લિદ્રસૂરિનું એમા તો જગ પણ શકા નથી, કારણ કે પ્રશસ્તિમા પદરમા શ્લોકમા આચાર્ય હરિભદ્રને પ્રથમ પ્રસ્તાવના ધર્મબોધકરનું પાત્ર શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ બતાવે છે પણ ધ્યાન-બળથી યોગીઓ ભવિષ્ય જાણે છે તે કરતા વધારે વિશિષ્ટ જ્ઞાની તેને કહે છે એ વાતનો સમન્વય અગાઉ જણાવ્યું તેમ એક જ રીતે શક્ય છે વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાળા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે શ્રુતજ્ઞાનનો ખગખર ઉપયોગ મૂકે તો બ્યુત્પન્ન આત્મા કેવળજ્ઞાની તુલ્ય લાવોને લાખી શકે છે

શ્રી હુગ્લિદ્રસૂરિને વિશેષ જ્ઞાની એટલે કેવળી તો કોઈ રીતે કહી શકાય તેમ છે જ નહિ, એટલે આ અર્થમા એ શબ્દપ્રયોગ ગણવામા આવે તો જ ઘડ બેસી શકે એમ છે તેના કારણો નીચે મુજબ છે —

a ધર્મબોધકરનું પાત્ર સામાન્ય ગીતે મર્વ ઉપદેશકને લાગુ પડે તેવું ચિતગ્વામા આવ્યું છે

b બન્નેની વચ્ચે મમયનો અતઃ સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યો છે

c તદ્દયાના પાત્રનું નિરૂપણ તે જ કાગણે થયું હોય તંમ જણાય છે તદ્દયા આખા લોકના સમસ્ત પ્રાણી પર ધ્યાન આપે છે (પૃ ૧૮૫) અને તદ્દયાને અગે પૃ ૧૮૬ મા ખુલાસો કરતા જણાવે છે કે ગુરોર્યા જીવસ્યોપનિ દયા સૈવ પ્રાધાન્યાત્પાર્ય-ક્યેન કર્ત્રી વિવક્ષિતા ।

d તદ્દયાનું પાત્ર અને ધર્મબોધકર વસ્તુતઃ એક હોવાથી એ જ પ્રસ્તાવમા સદ્બુદ્ધિનું પાત્ર ચિતગ્વામા આવ્યું છે તે Conson-
ance સાથે ખરાખર મળતું લગલગ આવે છે

e પ્રથમ પ્રસ્તાવને છેડે આ આખું ચત્રિ 'સલવ' માત્રથી પોતાના જીવને લાગુ પડે છે અને તે સર્વ જનોને લાગુ પડે છે એમ બતાવ્યું છે અહીં સર્વ વાતનો ખુલાસો થઈ જાય છે

આ કારણે વિશિષ્ટ જ્ઞાની શબ્દથી ધ્રુવવાણુ થતી નથી એમ મારું ધારવું છે. આ સંબંધી કોઈ વધારે ખુલાસો કરશે તો તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય થઈ પડશે. સર્વ પ્રસ્તુત હકીકતોનો સમન્વય મને આ પ્રમાણે બેઠો છે અને કોઈ પણ પ્રકારના આગ્રહ વગર તે જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યો છે.

(૪) પ્રો. જેકોબીએ મારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જણાવ્યું છે કે ન્યાયની જે પરિભાષા શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ વાપરી છે તે તેમને માટે જે સમય કહેવામાં આવે છે તેની પછી ઘણાં વર્ષે ઉપયોગમાં આવી છે. મતલબ એ પરિભાષા છઠ્ઠા સૈકાની નથી. એમની સાથેના પત્રવ્યવહારમાં મેં હરિભદ્રસૂરિનો છઠ્ઠો સૈકો સ્વીકારવાની વાત ચાલુ રાખી હતી. હવે જે દલીલની સૂચના ઉપરના પત્રવ્યવહારમાં કરવામાં આવી છે તેની તપાસ કરીએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથના ૧૧ મા ૪લોકમાં જૌદ્ધન્યાયસંમત હેતુ(લિંગ) ના ત્રણ રૂપ આ પ્રમાણે આપે છે:—

રૂપાણિ પક્ષધર્મત્વં સપક્ષે વિચિન્નતા ।

વિપક્ષે નાસ્તિતા હેતોરેવં ત્રીણિ વિભાવ્યતામ્ ॥

હેતુનાં આ ત્રણ સ્વરૂપ જૌદ્ધન્યાયમાં જાણીતાં છે, પણ એમાં જે પક્ષધર્મત્વ શબ્દનો ઉપયોગ છે તે જૌદ્ધનો પુરાણા ન્યાય ગ્રંથોમાં વપરાયેલ નથી. એ શબ્દનો ઉપયોગ અર્વાચીન ન્યાય ગ્રંથોમાં થયો છે એ કારણે છઠ્ઠી શતાબ્દમાં શ્રી હરિભદ્રનો સમય આવી શકે નહિ. આ હકીકત લાક્ષણિક શોધક બુદ્ધિથી પ્રો. જેકોબીએ બંહાર પાડી, ત્યારપછી તો એના સમર્થનમાં ઘણા આધારો મળ્યા, જે શોધવાનું માન શ્રી જિનવિજયને ઘટે છે. આટલી શોધથી તો માત્ર એટલું થાય છે કે હરિભદ્રનો સમય છઠ્ઠી શતાબ્દનો ન હોઈ શકે, તેમનો સમય નિર્ણય કરવાના પ્રસંગો પર બીજી અનેક સાગિતીઓ છે તે તુરતમાં જ વિચારવામાં આવશે.

(૫) નંદીસૂત્ર ઉપર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. તે જ ગ્રંથ પર શ્રી જિનદાસ મહત્તરે કરેલી ચૂર્ણિમાં પ્રાંતે લખે છે કે:—

શકરાજઃ પञ्चसु वर्षशतेषु व्यतिक्रान्तेषु अष्टनवतिषु नन्द्य-
व्यनचूर्णिः समाप्ता

એટલે એ નદીસૂત્રની ચૂર્ણિ શક સવત પદ્દત માં બની 'ચૂર્ણિ' પ્રાકૃતમા જ હોય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એ ચૂર્ણિને પોતાની સદરં થયેલી સસ્કૃત ટીકામા વાગવાર ઉધ્ધૃત કરી છે અને ત્યારપછી તેના ઉપર સસ્કૃત ટીકા કરી છે તેમની ટીકાની એ જ પદ્ધતિ છે. દશવૈકલિકની ટીકામા પણ તેમણે એ રીતિનું અનુકરણ કર્યું છે. ચૂર્ણિના પાઠો હાલ પણ વિદ્યમાન છે અને તે અલગ થયેલા આકાશમા મળે છે.

શકસવત પદ્દત એટલે વિક્રમ સવત ૭૩૩ અને નદીસૂત્રના ચૂર્ણિકાને વિક્રમ સવત ૭૩૩ માં થયા હોય તો તેની પહેલા તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સવત ૫૪૫ કે ૫૮૫ માનવામા આવે તો ચોખ્ખો વિગેધ આવે છે તેથી કાઢી ગીતે તેમનો જે સમય ચૌદમી ગતાગિદના જન લેખકોએ માન્યો છે તે કળૂલ થઈ ગઈ તેમ નથી.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયપરત્વે આવા આવા અવાતર તેમજ આતર યુગવાથી ચૌદમી ગતાગિદમા કહેલી માન્યતા ટકી ગઈ તેમ નથી.

હરિભદ્ર સમયનિર્ણયનાં વિશેષ સાધનો

ચૌદમી ગતાગિદના જન લેખકોએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો જે સમય નિર્ણય કર્યો છે તે સ્વીકારવામા તો શ્રી સિદ્ધધિન ત્રયમા આપેલા તવા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના પોતાના ત્રયોના પ્રમાણથી ઘણો વિગેધ આવે છે એ રીતે જોતા સવત ૫૮૫ કે ૫૪૫ એ ઠાઠ રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

હવે કેટલાક જીજ્ઞાસુઓ માધનો પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના કહેલા ત્રયોથી પ્રાપ્ત થાય છે તે વિચારી જઈએ અને પછી પ્રાપ્ત માધનોમાથી બની શકે તેટલો નજીકનો નિર્ણય કરી નાખીએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના અનેકાવલ્યપનાક્ષ વિગેરે ત્રયોમા અનેક વિઠાનના નામો આપ્યા છે તેમનો સમય નિર્ણય છે તે પાંચી આપણે ઠેરઠેર નિર્ણય કરી ચૂકીએ તેમ જીએ.

દર્શન ત્રયોમા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના જે મુખ્ય ત્રયો છે (૧)

અનેકાંતજયપતાકા અને (૨) શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય. આ બન્ને ગ્રંથોમાં અન્ય દર્શનકારોનાં નામ તેમણે આપ્યાં છે તે દર્શન-કારોનો સમય વિચારવાથી કાંઈ રસ્તો નીકળી આવે તેમ છે.

(ડ) અનેકાંતજયપતાકાના ચોથા અધિકારમાં ભર્તૃહરિ નામના વૈયાકરણતું નામ લખ્યું છે. મૂળ ગ્રંથમાં તો તેમણે શબ્દાર્થતત્ત્વવિદ્ એટલો જ શબ્દ આ વ્યાકરણકોવિદ માટે વાપર્યો છે, પણ તેની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં ભર્તૃહરિ નામ સ્પષ્ટપણે આપ્યું છે.

હવે આ ભર્તૃહરિની વિશેષ હકીકત રજૂ કરવા પહેલાં એક અગત્યની હકીકત અહીં જણાવી દેવી પ્રાસ્તાવિક છે. ચીનાઈ મુસાફરો અભ્યાસ કરવા માટે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે પૈકી હુએનત્સીંગનો સમય ઇ. સ. ૬૨૯-૬૪૫ છે અને ઇત્સીંગનો સમય સાતમી શતાબ્દિનો ઉત્તરાર્ધ કાળ છે. એણે ચીન જઈ જે નિવેદન રજૂ કર્યું તેનો સમય ઇ. સ. ૬૬૫ છે. (જુઓ મેક્સમુલરકૃત India : What can it teach us ? p. 210) એ બન્ને ચીનાઈ મુસાફરો પૈકી ઇત્સીંગ ભર્તૃહરિ માટે ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન કરીને જણાવે છે કે એણે ૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વાક્યપ્રદીપ ગ્રંથ રચ્યો હતો અને એના ગ્રંથકર્તાનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૬૫૦ માં થયું હતું. આથી ભર્તૃહરિ વૈયાકરણનો સમય સંવત ૭૦૬ થયો (૬૫૦+૫૬) એટલે તે પહેલાં તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ન હોઈ શકે.

(બ) હવે એક બીજી વાત વિચારીએ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ મીમાંસા દર્શનની આલોચના કરી છે. એમણે મહાન મીમાંસક કુમારિલના તંત્રવાર્તિક ગ્રંથના શબ્દો ટાંકી તે પર ચર્ચા કરી છે. એ કુમારિલ મીમાંસકે અનેક સ્થાનો પર ભર્તૃહરિના વાક્યપ્રદીપ ગ્રંથ પર ટીકા-ચર્ચા કરી છે. આથી કુમારિલ મીમાંસકનો સમય વૈયાકરણ ભર્તૃહરિ પછી આવે.

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં પ્રમાણુના વિષયપરત્વે કુમારિલ મીમાંસકના શબ્દો ટાંકવામાં આવ્યા છે અને સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યામાં કુમારિલનું નામ પણ આપ્યું છે (શા. વા. સમુચ્ચય. દેવચંદ લાલભાઈ ગ્રંથ-માળા પૃ. ૩૫૪). એથી ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ અને કુમારિલ મીમાંસક બન્નેનો સત્તાસમય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પહેલાં થયો. પ્રો. પાઠક

કુમારિલનો સમય આઠમી શતાબ્દિની શરૂઆત કહે છે (જુઓ જર્નલ ઓફ બોમ્બે પ્રાચ્ય રો એન્ડ એ પુ ૧૮ પૃ ૨૧૩-૨૩૮) તો એ રીતે હરિલદ્રસૂરિ અને કુમારિલ સમકાલીન થાય છે આ રીતે હરિલદ્રસૂરિ ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દિની શરૂઆત પહેલા હોઈ શકે નહિ એમ દેખાય છે

(c) આથી પણ વધારે અગત્યની બાબતો જોઈ લેખોના અવતરણ પરથી પ્રાપ્ત થાય છે ધર્મપાળ નામના જોઈ આચાર્યનું નામ હુએનત્સંગે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમા આપ્યું છે એ ઈ સ ૬૩૫ માં નાલદા વિદ્યાપીઠમા આવ્યા ત્યારે એને માલૂમ પડ્યું કે એના આવવા અગાઉ થોડા વખત પહેલા એ વિદ્યાપીઠના અધ્યક્ષ ધર્મપાલ નિવૃત્ત થઈ ગયા હતા અને તેના સ્થાન પર સત્યપાલ નામનો ધર્મપાલનો શિષ્ય આવેલ હતો હુએનત્સંગે વિદ્યાભ્યાસ આ સત્યપાલ નામના ધર્મધ્યક્ષ પામે કર્યો

આથી એમ માલૂમ પડે છે કે ધર્મપાલનો સમય ઈ સ ૬૦૦ થી ૬૩૫ ની વચ્ચે હતો અનેકાતજ્યપતાકાની ટીકામા શ્રી હગ્ગિલદ્રસૂરિ પોતે ધર્મપાલ અને ધર્મકીર્તિનું નામ પોતાના પૂર્વ લેખક તરીકે આપે છે (અનેકાતજ્યપતાકા ટીકા, અમદાવાદ ચોથો પગિચેદ પૃષ્ઠ ૫૦)

આથી ‘ ધર્મપાલ ’ પહેલા તો આચાર્ય હરિલદ્રનો સમય હોઈ શકે નહિ ધર્મપાલનો સમય ઈ સ ૬૦૦ થી ૬૩૫ વચ્ચે એટલે વિક્રમ સ વત ૬૫૮ થી ૬૯૧ પહેલા તો ન જ હોઈ શકે

(d) હવે ધર્મકીર્તિનો સમય જોઈએ એ જોઈના અતિ વિખ્યાત ન્યાયાચાર્ય થયેલા છે એને માટે હગ્ગિલદ્રસૂરિએ ‘ ન્યાય-વાદી ’ અને ‘ મહામતિ ’ વિશેષણો વાપર્યા છે અને એનું નામ આપીને અનેકાતજ્યપતાકામા અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમા એના મુત્રો પગ ચર્ચા કરી છે

આ ધર્મકીર્તિ તે સદૃઢ ધર્મપાળના શિષ્ય થાય હુએનત્સંગે ઝીની મુમાદ્ અભ્યાઝીના સમયમા એની વય ઘણી નાની ચ ભવે છે, પણ ત્યારપછી ઝીનાઈ મુમાદ્ હર્નગિ ઈ સ ૬૭૧-૬૯૫ મુખી બાન્તવાર્મા પ્રવાસ કર્યો ત્યારે એની પ્રગિદ્ધિ ખૂબ થઈ હતી

એણે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં ન્યાયના વિષય પર લખતાં જણાવ્યું છે કે દિગ્જ્ઞાનાચાર્ય પછી ન્યાયને ખૂબ પદ્ધતિ કરનાર ધર્મશ્રીતિ થયા હતા. એટલે ઇત્સીંગના પ્રવાસસમયે મહામનિ ધર્મશ્રીતિની પ્રસિદ્ધિ સારી રીતે થયેલી હતી.

આ ધર્મશ્રીતિનું વર્ણન શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ઠામઠામ કરેલું હોવાથી અને ધર્મશ્રીતિનો સમય ઇસ્વીસનની સાતમી શતાબ્દિનો પૂર્વાર્ધ હોવાથી તેની પહેલાં તે હરિભદ્રસૂરિનો સમય થઈ શકે નહિ.

(e) હવે કુમારિલ મીમાંસકે ધર્મશ્રીતિ ઉપર ખૂબ ચર્ચાઓ કરી છે તેથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ધર્મપાળ, ધર્મશ્રીતિ અને કુમારિલ પછી આવે. કુમારિલનો સમય ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં આવે છે. આ સર્વ સાધનો ધ્યાનમાં રાખીને હવે આપણે કાંઈક નિર્ણય પર આવી શકશું.

ઉપલબ્ધ સાધનોથી હરિભદ્ર સમયનિર્ણય

આપણી પાસે હવે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય નિર્ણય કરવા માટે કેટલાંક સાધનો પ્રાપ્ત થયાં. તે પરથી આપણે કામચલાઉ નિર્ણય કરીએ. એ નિર્ણયને કામચલાઉ એટલા માટે કહેવાનો છે કે આવી બાબતમાં આપણે છેવટનો નિર્ણય ન જ કરી શકીએ. જેમ જેમ સાધનો વિશેષ પ્રાપ્ત થતાં જાય તેમ તેમ નિર્ણયમાં ઘટતો ફેરફાર કરવાની સરળતા રાખવી જોઈએ. પોતાનાં નિર્ણયને ફેરવવા જ નહિ અને વિરુદ્ધનાં કારણોની ઉપેક્ષા કરવી એ પદ્ધતિ આ કાળમાં પાલવે નહિ. આપણને જે સાધનો મળ્યાં છે તે પરથી નીચેની વાતો પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના પોતાના શબ્દો બતાવે છે કે બન્ને સમકાલીન નહોતા. કાલવ્યવહિત અને અનાગત એ બે શબ્દો તે માટે પૂરતા ગણાય તેમ છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના દીક્ષાગુરુ ગર્ગર્ષિ હતા એ પ્રશસ્તિથી જણાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ સૂરાચાર્ય હતા એ પણ પ્રશસ્તિથી જણાય છે. એના સંબંધમાં અનેક વિકલ્પો ઉપર વિચારાઈ ગયા છે, તેથી એક વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ અને હરિભદ્રસૂરિ રૂબરૂ મળ્યા નથી.

છતા તે બન્ને વચ્ચે ચાગ એ વર્ષનો અતઃ પણ સંભવતો નથી. એટલા અતરે ‘મારે માટે લલિતવિસ્તર બનાવી’ એમ લખવામા એક જાતની ધૂષ્ટતા લાગે ખરી.

હવે શ્રી હરિભદ્રસૂત્રની સપ્રદાય પ્રમાણે જણાતી તારિખ ટકે તેમ નથી તે વાત ઉપર સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ અને કુમારિલની તારિખોથી હરિભદ્રસૂત્રનો સમય ઈશ્વીસનના સાતમા સૈકા પછી જાય છે તે ઉપરાંત નરીમૂત્રની ચૂર્ણિનો સમય શક સવત ૫૬૮ એટલે વિક્રમ સવત ૭૩૩ હોવાથી એથી પણ આગળ શ્રી હરિભદ્રસૂત્રનો સમય જાય છે.

દાક્ષિણ્યચિન્હની કુવલયમાળા શક સવત ૬૬૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧૪ ને રોજ બની એટલે એનો સમય ૮૩૫ વિક્રમ સવત થયો એની પ્રશસ્તિમા એ સમગ્રાધ્યક્ષકાની પ્રશ્નમા હજે છે એ લખે છે કે —

જો રૂચ્છદ્ ભવચિરહ ભવચિરહ કો ન વંધય સુયજો.

સમયસત્યસયગુરુણો સમરમિયંકા કહ્યા જસસ ॥

‘લવવિગ્હ’ અથવા ‘વિગ્હ’ શબ્દ શ્રી હરિભદ્રસૂત્રના મર્વ ગ્રંથોની છેવટે આવે છે અને સમગ્રાધ્યક્ષકા તો તેમની જ લખેલી છે એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે આથી એક વાત નિર્ણય થાય છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂત્રનો સમય વિક્રમ સવત ૮૩૫ થી આગળ તો ન જ જાય.

અગાઉ કુમારિલ અને ધર્મકીર્તિના દાયણથી જાતાંબુ છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂત્રનો સમય ઈશ્વીસનની આઠમી ગતાબ્દ પહેલાં તો ન જ થઈ શકે.

દાક્ષિણ્યચિન્હ ઉત્પત્તનસૂત્રિ અને હરિભદ્રસૂત્રિ ચોટા વખત માથે પણ ગદ્યા હોય એટલે કે હરિભદ્રસૂત્રનો વૃદ્ધાવસ્થાનો કાળ અને દાક્ષિણ્યચંદ્રનો શરૂઆતનો કાળ માથે હોય તો તે વાતની માથે શ્રી હરિભદ્રસૂત્રનો સમયમૂલ વિચારતા તેમનો જીવનકાળ પણ લગભગ ૬૫ થી ૭૦ વર્ષનો ગણીએ તો મર્વ વાતને અગમ્યમ મેળવતા શ્રી હરિભદ્રસૂત્રનો સમય ઈ સ ૭૦૦ થી ૭૭૦ એટલે વિક્રમ સવત ૭૫૬ થી ૮૨૬ આવે છે આ મર્વ હકીકત ઉપરજીવ માધનોથી અતઃ જુદી દરી છે આથી તેમા કેટકાગ ડગવા માટે વિશિષ્ટ દલીલો કે આધનો મળે તો વાધો નથી.

આ વિભાગ લખવામાં અનેક સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે અને એમાં શ્રી જિનવિજયના હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી જૈન સાહિત્ય-સંશોધકના લેખનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે આ સ્થળે જણાવવા યોગ્ય છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય નિર્ણય કરવા માટે ઉપયોગી પ્રસ્તુત સાહિત્ય આપણે જોયું. હવે જરૂરી ખાળતની સ્પષ્ટતા કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય વિક્રમ સંવત ૬૬૨ જેઠ માસની શુદ્ધિ ૫ તેમણે પ્રશસ્તિમાં જણાવી છે તે ઉપરથી વિક્રમની દશમી શતાબ્દિ ખરાબર મળતો આવે છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય સંપ્રદાય પ્રમાણે વિક્રમસંવત ૫૮૫ છે તે સ્વીકારવામાં અનેક વિરોધો આવે છે. તેઓશ્રીના પોતાના વાક્યપ્રયોગો અને ટાંચણો પરથી તેમને આઠમી વિક્રમની શતાબ્દિ પહેલાં તો મૂકી શકાય તેમ નથી જ.

દક્ષિણચિહ્ન ઉદ્યોતનસૂરિ પોતાની કુવલયમાળામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિને પ્રમાણુ અને ન્યાય શીખવનાર કહે છે અને તેમનો સમય શક સંવત ૭૦૦ તેમના લખવા પ્રમાણે છે એટલે હરિભદ્રસૂરિનો સમય $૭૦૦+૧૩૫=૮૩૫$ વિક્રમ સંવત થાય એ સર્વ પરથી વિક્રમ નવમી શતાબ્દિની શરૂઆત અને આઠમી શતાબ્દિનો અંતભાગ મુકરર થાય છે.

એટલા ઉપરથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો આંતરો લગભગ સવાસો વર્ષનો થવા આવે છે. સો એક વર્ષ પહેલાં લલિત-વિસ્તરા વૃત્તિ લખાણી હોય અને તે જાણે પોતાને જ માટે હરિભદ્રસૂરિએ લખી હોય એમ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ કહે તો તેમાં વાધો લાગતો નથી.

હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણય પર શ્રીચુત હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહે જૈન સાહિત્ય સંશોધક (૧. ૧. પૃ. ૩૮) પર સમાલોચનાનો લેખ લખ્યો છે. તેમણે એક બહુ સુંદર સમન્વય કર્યો છે. તેઓ સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી સંવત ૫૮૫ ની તારિખ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

પરત્વે સાચી છે એવું સુદર સમર્થન તે ઉલ્લેખમા કરે છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

તેમની એક દલીલ મળતી છે તેઓ કહે છે કે ૫૮૫ ની સાલને ૪૬ તો નજ કરી શકાય પણ સવાલ એ થાય છે કે એને કયો સવત ગણવો ? શ્રીયુત હીગલાલના મતે ગુપ્ત સવતની ગણતરી કગ્વામા ભૂલ થયેલી છે શ્રી જિનવિજયે ૫૮૫ મા ૨૪૧ વર્ષ લેખવી ગુપ્ત સવત ૫૮૫ માટે શક સવત ૮૨૬ કર્યો છે અને તેમ કરીને ૫૮૫ નું સાપ્રદાયિક સવત્સર નિર્મૂળ ગણાવ્યું છે

પણ ગુપ્ત સવત એમ ગણવો તે શ્રીયુત શાહના મતે ખોટું છે તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ગુપ્ત સવત વીરાત ૭૨૭ વર્ષે શરૂ થયેલ છે એટલે કે વીગત ૬૦૫ વર્ષે (ઈ સ ૭૮) શકવર્ષની શરૂઆત છે તે પ્રમાણે ગુપ્ત સવત વીગત ૭૨૭ એટલે ઈ સ ૨૦૦ અને શકના ૧૨૨ વર્ષે શરૂ થાય છે

આ વાત ધરાબર હોય તો ૫૮૫ મા ૧૨૨ ઉમેગતા શક સવત ૭૦૭ થાય એટલે દાક્ષિણ્યત્રિહ-ઉદ્યોતનસૂરિએ પોતાની કુવલય-માળા શક ૭૦૦ પૂરા થયા પહેલા એક દિવસે લખી તેની સાથે ધરાબર મેળ બેસી જાય છે

તેઓ આ ગણતરી હિન્દિય પુરાણને આધારે બતાવે છે હરિ-વશ પુરાણની સાલોનો સરવાળો કરતા ગુપ્ત સવત વીગત ૭૨૭ વર્ષે આવે છે, એટલે કે એની શરૂઆત ઈ સ ૭૮ વર્ષથી થાય છે શ્રીયુત શાહના મત પ્રમાણે શક ૨૪૧ મા ૭૦ વર્ષની શરૂઆત થાય છે તે ગુપ્ત સવત્સર નથી, પણ વલ્લભી સવત્સર છે (આ સળધમા જુઓ શ્રી હી અ. શાહનો ગુપ્ત સવત્સર પગ્નો લેખ) આ રીતે સર્વ પ્રકારનો વિરોધ થતો જાય છે એમા ગ્રાદર્મી શતાબ્દિના લેખકોનો સવત ૫૮૫ પણ જવતો ગ્રહે છે, માત્ર તેને ગુપ્ત સવત ગણવાનો છે એમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની પ્રશસ્તિનો પણ સમન્વય થાય છે અને કુવલયમાળાની પ્રશસ્તિને ધ્યાન ધરાવતો મળે છે હવે આપણે દશમી શતાબ્દિમા જનતાની સ્થિતિ વિગેરેની હકીકત બહારના ઇતિહાસથી અને અંતરની અદ્વૈતા પુરાવાથી વિચારી જઈએ

પૂરવાળી—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૪ ની પંક્તિ ચારથી]

દાક્ષિણ્યચિહ્ન (દાક્ષિણ્યચંદ્ર) અને સિદ્ધર્ષિ

શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ણયને અંગે છેવટે એક હકીકત સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા જણાય છે. ઉપર છઠ્ઠા વિભાગમાં પૃ. ૩૫૮ માં જણાવ્યું છે કે કુવલયમાળાના કર્તા શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિ (દાક્ષિણ્યચિહ્ન) અને સિદ્ધર્ષિગણિ સમકાલીન હોય તે વાત તદ્દન અશક્ય છે અને તેનાં કારણો સદર વિભાગમાં વિગતવાર બતાવ્યાં છે. એને અંગે એક વિકલ્પ શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૭૪ માં પૃ. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ રજૂ કર્યો છે. તેઓને પણ કુવલયમાળાના કથાકાર અને ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાકારને સમકાલીન ગુરુભાઈ માનવામાં મોટો વિરોધ જ લાગ્યો છે, પણ પછી તેઓશ્રી એક કલ્પના રજૂ કરે છે કે કદાચ ‘દાક્ષિણ્યચિહ્નથી દાક્ષિણ્યચંદ્ર નામના લિપ્ત કવિ સિદ્ધર્ષિના ગુરુબ્રાતા માનવામાં આવે અને તેમણે ખીજી કુવલયમાળા કથા બનાવી હશે એમ માનવામાં આવે તો પૂર્વોક્ત વિરોધનો પરિહાર થઈ શકે.’

પણ આ વિકલ્પને સ્થાન જ નથી. એવી કુવલયમાળા હસ્તિ ધરાવતી નથી અને તેઓ પોતે જ કહે છે તેમ ‘પણ આ નવી કલ્પનાને સત્ય ઠરાવનાર પ્રમાણ નથી એટલે એ કલ્પના પણ કેવળ કલ્પના જ રહે છે.’ આ કલ્પના કરવાને માટે વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ કારણ હસ્તિ ધરાવતું નથી. ધ્યાનમાં રાખવા લાયક હકીકત એ છે કે જ્યાં દાક્ષિણ્યચંદ્રનું નામ પ્રભાવકચરિત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં તેમણે ‘શૃંગારપૂર્ણ કુવલયમાળા કથા રચી.’ એમ પણ સાથે જ કહેવામાં આવ્યું છે. (ભાષાંતર પૃ. ૧૯૩) એટલે કુવલયમાળા નામની કથા તદ્દન અલગ દાક્ષિણ્યચંદ્રે બનાવી હોય અને તે હાલ અલભ્ય હોય એમ કલ્પના દોડાવવી એ તો લગભગ કલ્પનાને નકામો મોટો ઝોક આપ્યો જ કહેવાય. એની સાથે દાક્ષિણ્યચિહ્નની કુવલયમાળા કથા મોબુદ્દ છે, તે શૃંગારપૂર્ણ છે અને તેના કર્તાએ કૃતિકાળ વિગતવાર બતાવ્યો છે, એટલે એ સર્વ રીતે

વિચાર કરતા એ ઉપર ૫૮ ૩૫૮ માંજે અનુમાનો દાક્ષિણ્યચિહ્નને
અગે તાગ્યા છે તેમા સુધારોવધારો કે ફેરફાર કરવાને કોઇ
કાગ્ય સાપડતુ નથી

ઉપદેશમાળા ટીકા

આચાર્ય મિદ્ધર્ષિએ ઉપદેશમાળા ટીકા બનાવી છે અમલ
ઉપદેશમાળા અથવા ધર્મદાન ગણિએ ગ્યેલો છે. તેની ૫૩૮ ગાથા
પ્રાકૃતમા છે તેના પર અસ્કૃત ટીકા ગી છે તેમા સસ્કૃત ભાષામા
વ્યાખ્યા આપી છે અને કથાઓ સંપ્રેષમા આપી છે આ અથર્થ ૧
૧૮૧૪ પડિત હીંગલાલ હ મગજે ભાસ્કરોદય પ્રેસમા છપાવ્યો છે

શરૂઆતમા ટીકાકાર લખે છે કે —

હેયોપાદેયાર્યોપદેશાભિ, પ્રવોધિતજનાઞ્જ,
જિનવરદિનકરમવદલિતકુમતતિમિર નમસ્કૃત્ય ॥
ગીર્દેવતાપ્રસાદિતધાષ્ટ્યર્થાન્મિન્દતરજનપ્રવોધાય,
જહ્વુદ્ધિરપિ વિધાસ્યે વિવરણમુપદેશમાલાયા ॥

આવી ગીતે ઉપદેશમાળાની હેયોપાદેયા ટીકા લખવાનને
નમસ્કાર કરીને અને પોતાથી ઓછી બુદ્ધિવાળા લોકોના પ્રબોધને
માટે વિવગ્ણ રૂપે કવ્વાનું શરૂ કર્યું છે ટીકાને છેડે કેટલીક સૂચક
હકીકતો લખી છે " આ સૂત્રોમા પાઠાતરો ઘણા છે તેમાથી જેનો
માગે અર્થ નીકળે એમ અમને લાગ્યું તે પાઠ પર અમે વિવગ્ણ
કર્યું છે, બાકીના પાઠો પર વિવગ્ણ કર્યું નથી કોઇ વખત
અમારી પાસે પ્રાપ્ત થયેલ પ્રતિમા પ્રસ્તુત અર્થને બાધેસતો ન
આવે તેવો પાઠ નેઇને અમે આપ્યો છે તે પાઠ કોઇ જગ્યા પર
હુમે એમ અમે ત્યા જણાવી દીધું છે "

ત્યાગ્પત્રી નીચેની ગાથા આપી છે

ત્રિપં ચિનિર્ધૂય કુવાસનામયં વ્યરીરચ્ચ કૃપયા મદાશયે ।
અચિન્ત્યવીર્યેણ સુવાસનાસુધા નતોઽસ્મિ તસ્મે જિનધર્મસૂરયે ॥

આ શ્લોક ઉપમિતિ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં પણ આવે છે. તેના પર વિવેચન ઉપર પૃ. ૨૬૦ થી આગળ થઈ ગયું છે. એમાં પાઠાંતરો નોંધવા લાયક છે. અત્ર વ્યરીરચત્ છે, ઉપમિતિમાં વ્યચીચ-રત્ પાઠ છે. અહીં જિનધર્મસૂરયે પાઠ છે, ઉપમિતિમાં હરિભદ્રસૂરયે પાઠ છે. આ પાઠાંતરોથી ઉપર જે પરિણામો આપ્યા છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમદ્રાલીન હતા નહિ એ વાતને ટેકો મળે છે. ‘ જિનધર્મસૂરિ ’ તો સામાન્ય નામ છે.

ઉપદેશમાળાની ટીકાની પછવાડે આ શ્લોક આગળપાછળના સંબંધ વગર આવે છે તેથી તેનો હેતુ બરાબર સમજાતો નથી. ગ્રંથને છેડે લખે છે કે इत्याचार्य श्रीसिद्धर्षिप्रणीता उपदेशमालाया हेयोपादेयाख्या लघुवृत्तिः समाप्ता । અહીં સિદ્ધર્ષિને આચાર્ય જણાવ્યા છે. આચાર્યપદની તેઓને ક્યારે પ્રાપ્તિ થઈ તે જણાતું નથી.

ઉપમિતિ ગ્રંથ સુધી તો તેઓ ગણિપદધારક હતા અને પ્રભાવકચરિત્રકારના કહેવા પ્રમાણે કુવલયમાળાના કર્તા દક્ષિણચંદ્રે ટોણો માર્યો ત્યારે ઉપદેશમાળા વૃત્તિ તો બની ગઈ હતી. આ વાત બંધબેસતી થતી નથી. ઉપદેશમાળા વૃત્તિ પ્રથમ બનવાની વાત તો સહેજે ઊડી જાય છે, કારણ કે ઉપદેશમાળા બનાવતી વખતે સિદ્ધર્ષિ આચાર્ય હોય તો ત્યારપછીની કૃતિમાં ગણિ તરીકે લખાય નહીં.

આ કૃતિ આખી જોઈ જતાં ઉપમિતિના કર્તા આ વૃત્તિ કરનાર ન હોય એમ ધારવાનું કાંઈ કારણ મળતું નથી, બન્ને એક જ હશે એમ વિષં વિનિર્ઘૂયવાળા શ્લોકથી લાગે છે. કૃતિ વાંચવા યોગ્ય છે. બાકી શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ણયને અંગે સદર કૃતિથી કાંઈ વિશેષ પ્રકાશ પડતો નથી. ઉદ્યોતનસૂરિ કે દક્ષિણચંદ્ર (ચિહ્ન) સંબંધીની હકીકતને કાંઈ ટેકો મળતો નથી, પણ એમણે ટોણો માર્યો છે કે તારા ગ્રંથમાં તો માત્ર પૂર્વ લેખકોના ગ્રંથનું ભરતીયું છે એ વાત પણ સિદ્ધર્ષિમહારાજની ટીકા વાંચતાં ઉચિત લાગતી નથી. પ્રેરણાત્મક વાક્ય તરીકે તેનો ઉપયોગ સમજી શકાય છે, પણ તેમાં સંપૂર્ણ તથ્યાંશ દેખાતો નથી.

દશમી શતાબ્દિ

આ ઉપમિતિ અથના લેખક વ્યાખ્યાતા શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય વિક્રમ સવત ૯૬૨ એટલે ઇસ્વીસન ૯૦૬ હોવાથી વિક્રમની દશમી શતાબ્દિ તેમને માટે મુકરર છે તે વખતે જનકમાળની ગજકીય, સાહિત્યિક, સાસારિક આદિ સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી એનો ખ્યાલ કરવાથી એ અથ સમજવામા ઘણી સગવડ થાય તેમ છે, કારણ કે પ્રવર્તમાન દેગકાળની છાયા અથકર્તા પર પડ્યા વગર ગહેતી નથી તેથી આપણે દશમા સૈકાની પગિસ્થિતિ ઉપર નજર નાખી જઈએ

‘લિન્નમાળ ગુજરાતમા ચૈત્યવાસનુ જોર અને તેનુ સ્વરૂપ—

દશમો સૈકો અઘકાગ્યુગના ઉત્તર ગાળુના છેડા પરનો છે ચૈત્યવાસનો છેડો પણ ત્યાગપછી આવ્યો રાજ્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વલ્લભીનો સૂર્ય તપીને અસ્ત થઈ ગયો હતો તે સમયે ગુજરાતની મગહ લિન્નમાળ નગર મુધી હતી ગુજરાતની ઉત્તરે એ અગાઉ ગુજરાતની ગજધાની હતી એનું કવચિત્ લિલ્લમાલ એવું નામ પણ આવે છે એ લગલગ ગુજરાત અને માગ્વાડની મગહ પર આવેલું હતું

આ અથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ઉપમિતિલવપ્રપ આ કથા જનાવીને પ્રથમ એ જ નગરના અગ્રમ ઉપમા કહી સલાળાવી એમ સદગ અથની પ્રશસ્તિના વીશમા શ્લોક પઠ્ઠી જણાય છે લિન્નમાલ નગરને મર્વ ગુણોનો આધાર કહેવામા આવ્યું છે તેથી તે વખતે તેની જાહોજલાલી સારી હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે

‘અગ્રમ ઉપ’ શબ્દથી દેગસગનો મ ઉપ સમજવો કે સલામ ઉપ સમજવો તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય ચૈત્યવાસનો હતો એ ચૈત્યવાસનો સમૂળ નાથ અગિયારમી શતાબ્દિમા થયો છે તેથી ચૈત્યના અગ્રમ ઉપમા પણ આ કથા વચાણી

હોય એ બનવાબેગ છે. ચૈત્યવાસનું જોર વનરાજ આવડાના સમયમાં નવમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં એટલું બધું હતું કે અણહિલપુર પાટણમાં ચૈત્યવાસી સિવાય અન્ય સાધુને પેસવાનો હુકમ નહોતો. ચૈત્યવાસનું જોર પ્રભાવકચરિત્રમાંના ૧૯ મા અભયદેવસૂરિના ચરિત્ર પરથી જણાય છે. ત્યાં કહે છે કે—“ હે રાજેન્દ્ર ! સાંભળો. પૂર્વે ધનુષ્ય સમાન ઉત્કટ (આપોત્કટ) ક્ષત્રીય વંશમાં વનરાજ નામે રાજ થયો. તેને બાલ્યાવસ્થામાં નાગેન્દ્ર ગચ્છરૂપ પૃથ્વીને ધારણ કરવામાં વરાહ સમાન એવા શ્રી દેવચન્દ્રસૂરિએ ઉછેરીને મોટો કર્યો. વળી પંચાશ્રય (પંચાસર) નામના સ્થાનમાં રહેલ ચૈત્યમાં વસતાં તેમણે અહીં નવું નગર વસાવીને તેને રાજ્ય આપ્યું, તેમજ વનરાજવિહાર નામે ત્યાં ચૈત્ય સ્થાપન કર્યું. વનરાજે કૃતરાપણાથી શુરનો ભારે આદરસત્કાર કર્યો. તે વખતે શ્રી સંઘે રાજ સમક્ષ એવી વ્યવસ્થા કરી કે—‘ સંપ્રદાયનો લેહ કાઢી નાખવાથી લઘુતા થવા પામી છે, મોટે ચૈત્ય-ગચ્છવાસી યતિઓને સંમત હોય તે મુનિ અહીં રહી શકે; પણ તેમને સંમત ન હોય તેવા મુનિઓ આ નગરમાં આવીને રહી ન શકે. હે રાજન્ ! પૂર્વજ રાજઓની વ્યવસ્થા પાશ્ચિ-માત્ય રાજઓએ માન્ય રાખવી જોઈએ ’ (ભાગાંતર પૃષ્ઠ ૨૫૭-૮.)

ત્યારપછી એ ઠરાવ રાજ હુલ્લરાજે કેવી રીતે ફેરવ્યો તેની હકીકત ઉક્ત ગ્રંથમાં રજૂ થયેલી છે. આ હુલ્લરાજનો—અભયદેવ-સૂરિનો સમય સં. ૧૦૮૦ છે, એટલે શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયમાં ચૈત્યવાસ પૂરજોસમાં પ્રવર્તતો હશે એમ જણાય છે.

મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી સદર ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાના પૃ. ૭૫ માં પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે તે ખાસ પ્રસ્તુત હોવાથી અત્ર આખો ઊતારી લેવામાં આવે છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે:—

“ સિદ્ધર્ષિનો સમય ચૈત્યવાસીઓના સામ્રાજ્યનો સમય હતો, છતાં સિદ્ધર્ષિ અને એમના શુરભાઈઓ વિગેરે ત્યાગ-વૈરાગ્યવાન હતા. જો કે સિદ્ધર્ષિએ પોતે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાનું વ્યાખ્યાન મંદિરના અગ્રમંડપમાં બેસીને કર્યું હતું છતાં તે સુવિહિત સાધુ હતા, ચૈત્યમાં ધર્મોપદેશ કરનારને ચૈત્યવાસી માની લેવાની ભૂલ કોઈ ન કરે. જિનમંદિરમાં બેસીને ધર્મોપદેશ કરવો, એ પ્રત્યેક

સાધુનો શાસ્ત્રવિહિત અધિકાર છે નૂતન ગચ્છસૂત્રિ પહેલા ચૈત્ય-
વાસી કે સુવિહિત સાધુ દરેક જિનચૈત્યના અગ્રમ ડપમા બેમીને
ધર્મકથા કરતા હતા, પણ નૂતન ગચ્છપ્રવર્તકોએ અનેક પ્રવૃત્તિ-
ઓની જેમ આ પ્રવૃત્તિને પણ ચૈત્યવાસીઓની પ્રવૃત્તિ માનીને એનો
નિષેધ કરવા માલ્યો ત્યાગપછી ધીરે ધીરે આ પ્રવૃત્તિ બંધ પડી ગઈ ”

આ દાગણ પગથી શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયમાં ચૈત્યવાસનું કેટલું
જોર હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજ ચૈત્યવાસના
માનતા હતા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનું એક પણ સાધન પ્રાપ્ત
થતું નથી પૂજ્ય શ્રીકલ્યાણવિજયજીના ઉપરોક્ત કથનનો સાગ માત્ર
એટલો જ છે કે શ્રી ઉપમિતિલવપ્રપચા કથા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ
દેગસગના અગ્રમ ડપમા વાગી હોય છતા પણ તેઓ ચૈત્યવાસી
ન હોય તે બનવાલોગ છે એ દલીલ બેધારી છે ગમે તેમ હોય
પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજના ત્યાગ સળધી વિચારે તેમના અથ-
દ્વાગ વાચતાવિચારતા તેઓ આત્મલક્ષી હતા એમ તો જરૂર જણાય
આવે છે તેમના અથમા ચૈત્યવામ સળધી કાંઈ ઉલ્લેખ ન હોવાને
કારણે તેમના સળધમા એક કે બીજી બાબુ કોઈ પણ નિર્ણય
બતાવી શકાય તેમ નથી

ચૈત્યવામનું સ્વરૂપ જાણવા જેવું છે મૂળમાર્ગમા મદતા આવતા
શિથિલ સાધુઓએ ચૈત્યવામ ગરૂ કર્યો એની વિગતમા અનેક
પ્રકારની ચર્ચાકર્ણની મદતા દેખાય આવે છે ગાથાસહસ્રી
પ્રમાણે એની શરૂઆતનો સમય વીગત ૧૨૫૦ (વિ સ ૭૮૦)
આવે છે આ સળધમા મતભેદ ઘણો છે, પણ એકદર આધારે
વિચારના વિક્રમની આઠમી, નવમી અને દશમી શતાબ્દિ ચૈત્યવા-
સનો સમય ગણાય અગિયારમી વિક્રમ શતાબ્દિના આખરના
ભાગમા તે વખતના આચાર્યોએ જો કરી ચૈત્યવામ દૂર કરાવ્યો એ
ચૈત્યવાસી શિથિલ સાધુઓ પોતાનો મઠ કરીને ગઢેતા હતા, દેગ-
મગમા ગઢેતા હતા, પ્રતિમા વેચતા હતા, વૈદકનો ધધો કરતા હતા,
જેવ જેઠ આવતા હતા, ધન ગણતા હતા અને પૌષ્ટિક આહાર
લેતા હતા એ વાહન ગખે, શરીરે તેલ ચોળાવે, સ્ત્રીઓ સાથે
વાતો કરે, ગૃહસ્થનું બહુમાન કરે અને ચર્ચાકર્ણમા, અનેક
પ્રકારની મદતા કરે

એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આ ચૈત્યવાસના સમયમાં પણ અનેક શુદ્ધ ત્યાગીઓ થયા છે અને તેમની સામે ટીકા થતી તો પણ તેઓ મૂળ માર્ગને ચૂક્યા નથી. ખુદ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ચૈત્યવાસના સમયમાં થયા છે, છતાં સર્વ પ્રકારના શિથિલાચાર વિરુદ્ધ એમણે પોતાનાં અનેક પુસ્તકોમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે.

જૈન ઇતિહાસમાં આવી રીતે બસો ત્રણસો વર્ષ ઉદ્યોતનાં આવે અને બસો ત્રણસો વર્ષ મંદતાનાં આવે એમ બનતું જ આવ્યું છે. નવમી અને દશમી શતાબ્દિ એ રીતે જોતાં મંદતાનો સમય ગણાય.

દશમી શતાબ્દિનું રાજકીય વાતાવરણ—

દેશનું રાજકીય વાતાવરણ ઘણું અવ્યવસ્થિત હતું. વનરાજ આવડાએ વિ. સં. ૮૦૨ માં આણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું. વલ્લભી-પુરનો તે સમય પહેલાં સંપૂર્ણ નાશ થઈ ગયો, ગુજરાતની રાજધાની પાટણ બની. શીલગુણસૂરિના પ્રતાપે વનરાજની આણ સમસ્ત ગુજરાત પર પ્રસરવા લાગી. એ શીલગુણસૂરિના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિએ વનરાજની પરિપાલના કરી.

ગુજરાતના રાજ્ય પર જૈનોનું જોર શરૂઆતથી જ રહ્યું. એને માટે મેરુતુંગાચાર્ય ખૂબ ગૌરવ લઈને પોતાના પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથમાં લખે છે કે—

गौर्जरात्रमिदं राज्यं वनराजात्प्रभृत्यभूत् ।

स्थापितं जैनमंज्यौघैस्तद्वैषी नैव नन्दति ॥

એનો આશય એ છે કે ગુજરાતનું રાજ્ય વનરાજથી માંડીને જૈન મંત્રીઓએ સ્થાપિત કરેલું છે અને એનો દ્વેષ કરનાર ટકી શકતો નથી. જૈન મંત્રીઓમાં સાંતનૂ, વિમળ, સુન્નલ, ઉદયન, વસ્તુપાળ વગેરે મહાપ્રતાપી થઈ ગયા છે અને એક રીતે વિચારતાં ગુજરાતનો નવમી, દશમી અને અગિયારમી શતાબ્દિનો ઇતિહાસ એટલે જૈન ઇતિહાસ જ છે. આપણે આ સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ.

વલ્લભીપુરનો નાશ થયો, ગુજરાતમાં પંચાસર નામે ગામ કચ્છના રણ પાસે છે ત્યાં જયશિખરી નામે રાજા રાજ્ય કરતો

હતો કાન્યકુબ્જ દેશના કલ્યાણકટક નગરના ભૂવડ (ભૂદેવ અથવા ભૂયડ) નામના રાજાએ એના ઉપર ચડાઈ કરી જયશિખરી ખૂળ બહાદુરીથી લડ્યો પણ ભૂવડની જળરજસ્ત સેના પાસે તેણે પોતાનું લશ્કર સંખ્યામા નાનું જોયું એટલે પોતાની ગર્ભવતી ગણી રૂપસુ દરીને તે રાણીના ભાઈ સૂરપાળ સાથે જ ગલમા મોકલી આપી રાણીએ ત્યાં પુત્રને જન્મ આપ્યો એ પુત્રનું નામ વનરાજ પાડ્યું એ વનરાજને ઉછેરવામા શીલગુણસૂરિ નામના જૈન સાધુએ ખૂબ મદદ કરી વનગને ખૂબ પરાક્રમ કરી પિતાનું ગાંધ્ય પાણી મેળવ્યું અને અણહિલપુરપાટણ વિ સવત્ ૮૦૨ મા વસાવ્યું એણે ૫૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું

ત્યારપછીનો શુભગતનો ઇતિહાસ એ આવડા વશનો ઇતિહાસ છે એમા સાત રાજાઓ થયા છે

વનગજ (ચ ૮૦૨-૮૬૨) વૈરીસિંહ (સ ૮૫૧-૮૭૬)
 યોગગજ (સ ૮૬૨-૮૯૭) ગ્નાદિત્ય (સ ૮૭૬-૯૯૧)
 દેમગજ (સ ૮૯૭-૯૨૨) સામતસિંહ (૯૯૧-૯૯૮)
 ભુવડ (સ ૯૨૨-૯૫૧)

આવડાના વશના અત સાથે વિક્રમની દશમી સદીનો અત આવે છે એટલે આવડા વગનો ઇતિહાસ આ જન્મે સદીઓના ઇતિહાસમા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે વનગને અનેક પગક્રમે કચેલા નોધાયલા છે

આવડા વશનો આખો ઇતિહાસ ઘણી અવ્યવસ્થિત દશામા છે, છતાં એ આખા સમયમા જૈનોની જાહોજલાલી સારી હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે આ વશના ઇતિહાસ માટે નીચેના પુસ્તકો લખ્યા થાય છે —

શ્રી હેમચ દ્રાચાર્યકૃત દ્વિચાત્રય મહાકાવ્ય

શ્રી મેરુતુ ગકૃત પ્રજા ધર્મિતામણિ

શ્રી મેરુતુ ગકૃત વિચારગ્રેણી

કૃષ્ણાજીકૃત રત્નમાળા

શ્રી જિનપ્રભસૂરિકૃત વિવિધતીર્થકલ્પ.

શ્રી જિનમંડનકૃત કુમારપાળ પ્રબંધ.

કૃષ્ણઋષિકૃત શ્રી કુમારપાળ ચરિતં.

સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી.

અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્તન.

શ્રી રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ.

અંદકવિકૃત પૃથ્વીરાજ રાસા.

એ ઇતિહાસનો કેટલોક ભાગ સદર સાધનોમાંથી નીચેના પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથોમાં રજૂ કરવામાં આવેલો માલૂમ પડે છે.

કાર્ણસકૃત રાસમાળા.

સદરનું ગુજરાતી અવતરણ (રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ)

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

(ગુ. વ. સો. રા. રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ)

જૈનોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (રા. રા. મોહનલાલ દ. દેશાઈ).

ગવર્મેન્ટ ગેઝેટીયર ભાગ ૧ લો.

એ સર્વ સાધનો પરથી જણાય છે કે **વનરાજ** પર જૈન ધર્મની અસર સારી થયેલી હતી. વનરાજ સંબંધી અનેક દંતકથાઓ છે તે અત્ર રજૂ કરતાં વિસ્તાર વધી જાય. આપણા ઉદ્દેશને અંગે તે વખતની જીવનની અસ્થિરતા અને રાજકાર્યમાં ધમાધમ ઘણી હતી એ વાત ચોક્કસ માલૂમ પડે છે. પંચાસરના દેરાસરમાં વનરાજ પૂજા કરતો હતો તે મૂર્તિ તેણે પાટણ મંગાવી, તેની પ્રતિષ્ઠા મુખ્ય દેરાસરમાં કરી. એ દેરાસર અત્યારે પણ ‘ **પંચાસરા પાર્શ્વનાથ** ’ ના દેરાસરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

વનરાજની મૂર્તિ એ પંચાસરા પાર્શ્વનાથના દેરાસરની ભમતીમાં પહેલી દેરીમાં જ છે. એ મૂર્તિનું ચિત્ર રાસમાળામાં આપ્યું છે. તે રાજાએ દાઢી રાખી છે, કાનમાં કુંડળ, હાથે કડાં, પગે તોડા (સાંકળાં) અને કોટમાં કંઠો પહેરેલો છે, ટૂંકું ધોતિયું પહેરેલ છે, કેડે કમરબંધ બાંધ્યો.

છે અને ખાલે ઉપજી નાખ્યો છે ગજની પામે એક મનુષ્ય છત્ર ધરીને ઊભો છે અને ખીજા પાચ હજુરીયા ઊભા રહેલા છે અત્ર જે વર્ણન કર્યું છે તેને મળતુ જ ગપ્ટ્રક્ટ ગજઓતુ વર્ણન આરણ મુસાફરોએ કરેલુ છે મોમનાથથી પચીસ માઈલ દૂર માળી-આમાં મોલ કી ગજની મૂર્તિ મોબુદ છે તે પણ આવા જ આકાગની છે (શુ પ્રા ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૧૫૬)

આવડા વશના ગજઓના મમય અને ગજ્યકાળ પરત્વે ફેરફાર જુદાજુદા આધાર પ્રનાણે થાય છે એક સગખી હકીકત મળતી નથી, પણ નવમી દશમી વિક્રમ ગતાબ્દિમા શુજગતમા આવડાતુ ગજ્ય હતુ એ મળ ધમા જગ પણ મતભેદ નથી અને દશમી ગતાબ્દિની આખરે મોલ કીનો ગજ્યઅમલ શુજગત પર વયો એ વાત પણ એકમતે ચોક્કસ વાય છે

ચાલુક્ય અથવા મોલ કીવ રાનો ઇતિહાસ વધારે વિગતોથી લગ-પૂર મળી આવે છે એ મમય પર સારી મ ખ્યામા થયો લખાયલા છે એટલી વિગત આવડા વશના શુજગતના ઇતિહાસને અંગે ઉપલબ્ધ થતી નથી, એ જોદનો વિષય છે

આ વિગત પ્રમાણે ઉપમિતિલવપ્રપ આ અથ સવત ૯૬૨ મા ગજ્યો તે વખતે શુજગતતુ ગજ્ય આમુડરાજના હાવમા હતુ એમ શ્રી મેન્તુગાચાર્યની વિચારશ્રેણિ પછી જણાય છે પ્રજ ધર્મિતા-મણિમા આમુડને ગદલે ભૂયડ એવુ નામ આપ્યુ છે અને એ ભૂયડે ૨૭ વર્ષ ગજ્ય કર્યું છે. અનુમાન એમ કુવામા આવે છે કે આમુડરાજનું ખીન્તુ નામ ભૂયડ હશે વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ભૂયડનું ગજ્ય સવત ૯૬૨ (ઇ મ ૯૦૬) મા પૂર થયુ જણાય છે પ્રજ ધર્મિતામણિમા ભૂયડનું ગજ્ય ૨૯ વર્ષ લખ્યુ છે અને વિચાર-શ્રેણિમા આમુડનું ગજ્ય ૨૭ વર્ષ લખ્યુ છે તેથી આ બે વર્ષનો તફાવત જો કોઈએ તો આમુડરાજનું ખીન્તુ નામ ભૂયડ હતું એમ ધારવાથી મર્વ જાખતનો લગભગ મમન્વય થઈ જાય છે આ દિસાએ વિચારના શ્રી ઉપમિતિ અથની પૂર્ણાહતિ વખતે (સ . ૯૬૨) શુજરાતમાં આવડાવ શના રાજા આમુડરાજ હોઈ ભૂયડનું રાજ્ય હતુ એમ ધારી ગકાય

દશમી શતાબ્દિની આખરે ચાવડા વંશનો અંત આવ્યો અને સોલંકી વંશ ગુજરાતની ગાદી પર આવ્યો એટલે ચાવડા વંશનો ઉત્તરાધી ભાગ એ આ ગ્રંથનો સમય ગણાય.

પ્રાચીન ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે ચાવડા વંશના હાથમાં લિલ્લમાલ પણ હતું. ગુજરાતની ઉત્તર સીમા ભેધપુર રાજ્ય સુધી હતી અને દક્ષિણે લાટ દેશનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થતો હતો. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પ્રથમ ભાગ. પૃ. ૧૩૨.) આ પ્રમાણે ગુજરાત અને રાજપૂતાનાના મોટા ભાગની સ્થિતિ હતી. એકંદરે આ સમયના ઇતિહાસનાં થોડાં સાધનો જ પ્રાપ્ત થાય છે.

નવમી અને દશમી સદીના ઇતિહાસનાં સાધનો હબ્બુ એટલાં અલ્પ છે કે એના સંબંધમાં વિસ્તારથી લખવાનું બની શકે તેવું નથી. ટોડના 'રાજસ્થાન'માંથી અને શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઓઝાના 'રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ'માંથી છૂટીછવાઈ હકીકતો મળી આવે છે તે ભાગ્યે જ શૃંગલાળદ્વ ઇતિહાસ લખવા માટે પૂરતી ગણાય.

સાંસારિક સ્થિતિ—

દશમી શતાબ્દિમાં જનતાની સાંસારિક સ્થિતિ સમજવા માટે કેટલીક હકીકતો પ્રાપ્ત થાય છે. રાજપૂતોની શૂરકથા એમાં સુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એક હકીકત એ પણ જણાય છે કે રાજ્યો નાનાં મોટાં ઘણી સંખ્યામાં હશે. તે વખતે પ્રતાપી ગોહિલ વંશની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી, પણ એનો ભવ્ય ઇતિહાસ હવે પછી રચાવાનો હતો. તે ઉપરાંત પરમાર, રાઠોડ વિગેરે વંશો પણ પ્રચલિત થઈ ગયા હતા. લિલ્લમાલમાં ગુર્જરાનું રાજ્ય હતું.

સ્ત્રીઓ ઘણી શૂરવીર હતી. પડદાનો રિવાજ સામાન્ય પ્રકારનો હતો અથવા લગભગ નહોતો એમ કહી શકાય તેમ છે.

રાજસ્ત્રીઓ પોતાના પતિ સાથે જાહેરમાં જતી આવતી હતી એમ જણાય છે. એ વીરમાતા કે વીરપત્ની કહેવરાવવામાં ગૌરવ માનતી હતી. ધર્મોત્સવમાં સ્ત્રીઓ જાહેરમાં ભાગ લેતી હતી. શિકાર કરવા પતિ સાથે જતી હતી. પડદાનો રિવાજ મુસલમાની સમયમાં વધારે પ્રચલિત થયો હોય એમ જણાય છે.

રજપૂતોમા સ્વદેશલક્ષિત અને સ્વામીલક્ષિતનો ગુણ સારી રીતે કેળવાયેલો હોય, એમ જણાય છે રાજ્યો પોતાના સામ તર્ગ ઉપર કુદુખીઓ જેટલું વાતસલ્ય રાખતા હતા

લોકોમા મધપાન કરવાનો રિવાજ આ સમયમા જણાય છે રજપૂતોના આખા ઇતિહાસમા જેમ તેમના શૌર્ય તરફ પ્રેમ થાય તેવું છે, તેમજ તેમના અનેકપત્ની કરવાના રિવાજ તરફ ખેદ થાય તેવું છે રજપૂતોની પડતીના કાગ્જોમા બહુપત્ની અને મધપાન સુખ્ય છે

ખાકી તેમના પ્રેમમા અગત તત્ત્વ ઘણું હતું ચિતોડવાળા ચિતોડ ઉપર જ દુષ્ટિગિન્દુ ગમે અને જોધપુરને મારવામા આનંદ માને તે વખતનો સ્વદેશપ્રેમ તે અત્યાગ્રી નજરે પ્રાતિક પ્રેમ હતો, એમ ઇતિહાસ વાચતા લાગ્યા વગર ગહે તેમ નથી

રાજ્યવ્યવસ્થા—

શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા ‘ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ’ ભાગ ૧ પૃષ્ઠ ૬૭-૬૮ માં વિવેચન કરતાં નીચેની મતલબની હકીકત જણાવે છે —

“ મહાભારતના સમયમા રાજધાનીના અને અન્ય મોટાં નગરની આસપાસ મોટો ગઢ બનાવવામા આવતો હતો, તેની દિવાલો ચારે બાજુએ ઊંચી રાખવામા આવતી હતી અને તેની પછવાડે જળથી ભરપૂર ઊંડી ખાઈઓ ખોદી રાખવામા આવતી હતી રાજ્યોનાં અત પુરને પુરુષોના નિવાસસ્થાનથી અલગ રાખવામા આવતા હતા એ અત પુરમા વિસ્તીર્ણુ મેદાન, બગિચા અને કીડાર્થાનો પણ બનાવવામા આવતા હતા હાલના સમયમા છે તેટલો સ્ત્રીઓ માટે મખત પડદાનો નિયમ નહોતો એ વખતે કૂરતાથી પુરુષોનું પુરુષત્વ નાશ કરી, નપુમક બનાવી, અત પુરની ગ્લા માટે તેમને નિયત કરવાનો રિવાજ નહોતો દારુ વિગેરે નિશાની ચીજોનો નિષેધ કરવામા આવતો હતો અને દારુની દુકાનો તથા વેચાણો પર ખારિક દેખરેખ રાખવામા આવતી હતી

“ કૌટિલ્યના ‘ અર્થશાસ્ત્ર ’ થી જણાય છે કે તે વખતે વખત જાણવા માટે ઘડી (તડકામા ચક્ર) અને પાણીમા નળી રાખવામા

આવતી હતી. રાત્રે એક પહોર લગલગ પૂરે થતાં યોધડિયા વાગતાં રાજા અંતઃપુરમાં જતા હતા અને સવારમાં યોધડીયાં વાગતાં રાજા જાગૃત થતા હતા. જોગી અને જાદુગરને સર્વદા પ્રસન્ન રાખવામાં આવતા હતા. અંતઃપુરની ચારે બાજુ ઊંચી દિવાલો કરી લેવામાં આવતી હતી. દરવાજા પર દેવોની મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવતી હતી, મહેલોમાં સુરંગો રાખવામાં આવતી હતી અને કેટલાક તાંત્રિક પ્રયોગો પર વિશ્વાસ હોવાથી તેનો પણ અમલ કરવામાં આવતો હતા. રાજાઓનાં અંતઃપુરની રક્ષા માટે શસ્ત્રધારી સ્ત્રીઓને રાખવામાં આવતી હતી. રાજાના શરીરની સેવા સ્ત્રીઓ કરતી હતી. અંતઃપુરમાં છળ-પ્રપંચ આદ્યા કરતા હતા. રાજાની સવારી આદે ત્યારે બન્ને બાજુ પોલિસનો બંદોબસ્ત રાખવામાં આવતો હતો અને જાણેના ચારા માટે તથા તપસ્વી લોકોને રહેવા માટે ગામની આસપાસ જગ્યાઓ છૂટી રાખવામાં આવતી હતી. શિકારને માટે જંગલોને રક્ષિત કરવામાં આવતાં હતાં. નગરોની ચારે બાજુ પાકો કોટ બનાવી, તેની પછવાડે ખાઈ ખોદાવવામાં આવતી હતી. રસ્તા પર પથ્થર પ્રાથરવામાં આવતા હતા. ગઢના દરવાજા પર લિપ્તલિપ્ત દેવતાઓની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવતી હતી. વેશ્યાઓ રાજાની સાથે રહેતી હતી. રાજાની વર્ષગાંઠ પર કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવતા હતા અને ભૂત-પ્રેતની પૂજા થતી હતી. દાસદાસીઓનાં લેવાણુવેચાણુ થતાં હતાં, પણ આર્યજાતિનાં સ્ત્રીપુરુષને દાસ બનાવવામાં આવતાં નહોતાં.”

રાજ્યપ્રબંધ-યુદ્ધપ્રણાલિકા—

નવમી દશમી શતાબ્દિમાં રાજ્યપ્રબંધ અને યુદ્ધપ્રણાલિકા તથા યુદ્ધના નિયમો કેવા પ્રકારના હતા તે જાણવું ખાસ પ્રાસંગિક છે. મહાભારતમાં જે નિયમો બતાવવામાં આવ્યા હતા તે રજપૂતના સમયમાં ઘણાખરા જળવાઈ રહ્યા હતા. એ સંબંધમાં શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઓઝા ‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૬૬ થી જે હકીકત શોધખોળને પરિણામે જણાવે છે તેનો સારાંશ નીચે મુજબ છે:—

રાજ્યપ્રબંધ અને ન્યાયનું કામ રાજાઓ આઠ મંત્રીઓની સલાહ લઈને ચલાવતા હતા. અત્યારે પણ ‘આઠ કૌંસલ’ ના

નામથી એ ગજપૂતાનામાં પ્રસિદ્ધ છે. એની મામે અત્યાગ્રુ પ્રધાન મંત્રી સંખ્યાવવા જેવું છે

૧ પ્રધાન, (of Prime minister)

૨ મેનાપતિ, (of Commander-in-chief)

૩ પુરોહિત (of Commissioner of Police)

૪ ગુપ્તચરવિભાગનો અધ્યક્ષ (of Head of C I D Department)

૫ દુર્ગાધ્યક્ષ (War minister)

૬ ન્યાયાધીશ (of Judge)

૭ આયોગ્યધિપતિ (of Finance minister)

૮ મહામાધિવિગ્રહિક (of Foreign minister)

એ આઠ ઉપગત નિદેશના હાકેમ તથા પ્રબળના સર્વ વર્ણોના શ્રેષ્ઠ પુરુષોને ગજસલામાં મામેલ કરવામાં આવતા હતા પૂર્વકાળમાં ગાંધી પોતે દરબારમાં આવી ન્યાયકાર્ય કરતા હતા અને તેને મહાય કરવા માટે એક ગજસલા પણ ગાંધીમાં આવતી હતી (of Our Privy Council) એ ગજસલામાં ૪ વેદના જાણનાર સદાચારી ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ, ૮ જાળવાન શસ્ત્રકુશળ ક્ષત્રિય, ૨૧ ધનવાન વૈશ્ય-બ્યાપારી અને ૩ પવિત્ર અને વિનયી શૂદ્રોને ગાંધીમાં આવતા હતા આ ગજસલા એકલા ન્યાયના કાર્ય ઉપર જ ધ્યાન આપતી હતી એમ નહોતું, પણ દેશના પ્રબંધ સાથે પણ મંત્રી ગાંધી હતી

ગાંધીમાં ૩૬ ગુણ હોવા જોઈએ એવી આશ્નાય હતી તે છત્રીય પેઢી સુખ્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે-ગાંધીએ ગગદેય છોડી ધમાચળ કરવું, દાર્યમાં શિયલતા ન કરવી, મદોન્મત્ત થઈ વિષય-ભોગમાં ન પડવું, ગૂંચવી જવું, દાનગૂંચવું પણ કુપાત્રને દાન ન આપવું, નીચ પુરુષોની સગતિ ન કરવી, સ્ત્રીનૈવનમાં નિયમિત રહેવું, મદાચારીનું મન્માન કરવું, દુર્ગચારીને દડ આપવો, સમયને અમૃત્ય મનજવો, પ્રબલકથાણના દાર્યો માટે વિચાર કરવો અને

એનો અમલ કરવો, યોગ્ય અને કાર્યકુશળ મનુષ્યોને અધિકાર આપવા, વ્યાપારી અને કારિગરોને સહાયતા આપી વ્યાપાર અને કળાકૌશલ્યની ઉન્નતિ કરવી, લોકોને કષ્ટ થાય તેવો ભારે કર ન નાખવો, આજસને અવકાશ ન આપવો અને વિદ્યા તથા ધર્મની ઉન્નતિ કરવી. (આ સર્વ વાત મહાભારતના શાંતિપર્વમાંથી લીધેલી જણાય છે.) એનો અમલ કેટલો થતો હતો તે વ્યક્તિગત રાજા પર આધાર રહેતો. રાજાનો આવો આદર્શ હતો, એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય.

રાજાની કર્તવ્યપ્રણાલિકામાં એને ઇશ્વરનો ભય રાખી સત્ય માર્ગથી કદી પણ બહાર પગલું ન ભરવાનો સમાવેશ થતો હતો. રાજ્યસત્તાના મુખ્ય આધારસ્તંભ તરીકે સત્યને ગણવામાં આવતું હતું.

સેના અને યુદ્ધ સંબંધી પ્રાચીન સ્થિતિ—

સેના ચાર પ્રકારની હતી.

૧. પાયદળ—પદાતિ (Infantry)
૨. અશ્વ—ઘોડેસ્વાર (Cavalry)
૩. હાથી સ્વાર
૪. રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરનાર. (રથી)

એને ચતુરંગિણી સેના કહેવામાં આવતી હતી.

લશ્કરના અંગ તરીકે હાથીને બહુ ઉપયોગી ગણવામાં આવતા હતા. હાથીને શિક્ષણ આપીને ખાસ તૈયાર કરવામાં આવતા હતા અને એને મસ્ત કરી એની સુંઢમાં બેધારી તરવાર આપવામાં આવતી અને પછી તેને શત્રુ પર છોડી મૂકવામાં આવતા હતા. લડાઈની આગળ હાથીઓની હાર કરવામાં આવતી હતી અને એની વચ્ચે તથા બાજુ પર ધનુર્ધારી યોદ્ધાઓ રહેતા હતા. રાજા ખૂબ શણગારેલા હાથી પર ઘણેભાગે સ્વારી કરતા અને તેથી લડાઈ વળતે તેનો હાથી શોધી કાઢવો ઘણો સહેલો થઈ પડતો હતો. વ્યૂહરચના અનેક પ્રકારે કરવામાં આવતી હતી અને એ રચનાની આવડત ઉપર લડાઈનાં પરિણામનો ઘણો આધાર રહેતો

હતો જો હાથીની લાઈન તૂટી જાય તો લશ્કરમા લ ગાણુ પડવાનો ઘણો સંભવ ગ્રહેતો હતો લડાઈમા જો રાજાનો હાથી ગાડો થઈ જાય તો ભારે ગુચવણુ થતી અને ગળત પડે એટલે લશ્કર નાસવા માડતુ અનેક પ્રસંગે આવા કાગળે લડાઈમા હાઝ થઈ જતી હતી

મેનાનીઓને કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા સારુ વર્ષો સુધી લશ્કરી તાલીમ આપવામા આવતી હતી લશ્કરીઓને પગાર નિયત સમયે રોકડ તથા અન્નના આકાગમા આપવામા આવતો હતો દશ થોડા પર એક ઉપરી, મો પગ એક ઉપરી-નાયક અને હજાર પર એક ઉપરી, એવી રીતે હવાલદાર, દફતાર અને જમાદારની નિમણુક થતી અને એવી સર્વ ટુકડીઓના ઉપરીને મેનાપતિ કે મેનાધિપતિની મજા આપવામા આવતી હતી

અતુઃગી મેનાની સાથે દૂત, જલસૂસ, નોકર અને દૈશિક (માર્ગ જતાવનાર-લોભિયા) રાખવામા આવતા હતા

લશ્કરીઓનાં આયુધો—

પાયદળ લશ્કરનાં આયુધોમા ધનુષ, ગાણુ, ઢાલ, તલવાર, લાલા, ફુની, તોમર (લોઢાનો દડ) વિગેરે હથિયારો હતા ગદાનો ઉપયોગ તો માત્ર દંડયુદ્ધમા જ વતો ઘોડેસ્વારની પામે તલવાર અને ગરૂડી રાખવામા આવતા હતા રથી અને મહાગ્ધી ગ્ધમા પ્રેમતા ગ્ધને જો પૈડા હતા અને ચાર ઘોડા જોડવામા આવતા હતા એને મવાળે જુદા જુદા ચિહ્નવાળી ધ્વજાઓ ફરકાવવામા આવતી હતી ગ્ધની અદર ગાણુ, શક્તિ વિગેરે આયુધોનો મથક ગ્રહેતો, ગ્ધી અને મહાગ્ધી પોતાના માવા પર લોઢાનો ટોપ ગખતા, શરીર પર લોઢાનુ ગખતર પહેરતા, હાથો પર ગોધાશુલીત્રાણુ રાખતા અને આજળીઓની વક્ષા માટે આવરણુ ગખતા ગ્ધનો હાકનાર મારવિ પણ વ્યવ (ગખતર) પહેરતો મેનાપતિ ઘણે ભાગે લશ્કરને મોખરે ગ્રહેતો

યુદ્ધના નિયમો—

યુદ્ધના નિયમો બાધેલા હતા એ નિયમોને આધારે યુદ્ધ કરવામા આવે તેને ' ધર્મયુદ્ધ ' કહેવામા આવતુ હતુ ઝેરી અથવા

કર્ણી (આંકડાવાળું) બાણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતું નહિ. રથ-વાળો રથવાળા સાથે લડે, હાથી પર સ્વારી કરનાર હાથીવાળા સાથે લડે, ઘોડેસ્વાર ઘોડેસ્વાર સાથે લડે અને પાયદળ પાયદળ સાથે લડે, એવો નિયમ હતો. જન્ને બાબુના ચોદ્દાઓનાં શસ્ત્ર સમાન રખાતાં.

સામો શત્રુ જો દુઃખાકુળ હોય તો તેના ઉપર ઘા કરવામાં ન આવતો. લયભીતને, હારેલાને કે પૂંઠ પકડી નાસનારને મારવામાં ન આવતો. સામા લડનારનું શસ્ત્ર લાંગી જાય, ધનુષ્યની દોરી તૂટે જાય, તેનું બળતર નીકળી પડે અથવા તેનું વાહન લાંગીને નાશ પામી જાય તો તેના પર શસ્ત્ર ચલાવવામાં ન આવતું. સૂતેલા, થાકેલા, ખાતા, પાણી પીતા અથવા ઘાસઘાણો લાવતા શત્રુ પર ઘા કરવામાં ન આવતો. લડાઈ વળતે ખેડૂત કે પ્રજાજનને કોઈ પણ પ્રકારની પીડા ન થાય તેની ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવતી. લડાઈમાં ઘાયલ થયેલા સામાવાળાને કાં તો તેની છાવણીમાં પહોંચાડી દેવામાં આવતા અથવા પોતાની છાવણીમાં ઘા પર મલમપટ્ટા કરવામાં આવતા અને એને સારું થયા પછી છોડી દેવામાં આવતા.

આપત્તિકાળમાં રાષ્ટ્ર ખાતર શત્રુ સાથે સંગ્રામ કરવો અને પ્રજાની રક્ષા કરવી, એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ ગણાતો. જે દેશ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેના ઉપર નીતિ પ્રમાણે શાસન કરવાની અને તેની પ્રજાને સુખી બનાવવાની વિજેતાની ફરજ ગણવામાં આવતી. યુદ્ધમાં લડીને મરવું એ ક્ષત્રિયને માટે સૌભાગ્ય ગણાતું અને યુદ્ધમાંથી નાસી આવવું, એ તેને માટે અતિ નિંદનીય ગણાતું.

હુએન્ત્સંગ દક્ષિણના રાજા પુલકેશિનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે “ રાજા જાતિનો ક્ષત્રિય છે. એનું નામ પુ-લો-કે-શિ (પુલકેશિ) છે. એના વિચાર અને કાર્ય અતિ વિસ્તૃત છે, એના ઉપકારનાં કામોનો લાલ દૂર દૂર પહોંચે છે. એની પ્રજા પૂર્ણ વિનયપૂર્વક એની આજ્ઞા ઉઠાવે છે. આ સમયમાં શિલાહિત્ય (કનોજનો શ્રીહર્ષ) રાજાએ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીના દેશ પર વિજય મેળવ્યો છે અને દૂર દૂરના દેશો પર ચડાઈ કરી છે, પણ આ દેશ(મહારાષ્ટ્ર)વાળા એને સ્વાધીન થયા નથી. અહીંવાળાને દંડ દેવા માટે તથા આધીન કરવા માટે એણે પોતાના રાજ્યના

પાથે વિલાગના સૈન્યને એકઠું કર્યું, સર્વ રાજ્યોના બહાદુર
 એનાપતિઓને બોલાવ્યા અને પોતે પણ લશ્કરી હરોળમાં રહ્યો,
 તો પણ એ અહીંના સૈન્યને જીતી ન શક્યો. અહીંના લોક સાદા,
 પ્રમાણિક, શરીરે જિંઘા, સ્વભાવે કઠોર, બદલો લેવાવાળા, ઉપકાર
 કરનારનો આભાર માનનારા અને શત્રુપરત્વે નિર્દય છે એ લોક
 તેઓનું અપમાન કરનાર મામે બદલો લેવામાં પોતાનો જીવ પણ
 આપી દેનાર છે, પણ કોઈ મુશ્કેલીને વળતે તેમની મદદ માગે
 તો તેને મદદ દેવાની ઉતાવળમાં પોતાના શરીરની પણ દરકાર ન
 કરે તેવા છે જો તે કોઈ બાળતનો બદલો લેવા માગતો હોય તો
 શત્રુને એ પહેલેથી સાવધાન કરી દે છે, પંજી બંને ગરબો ધારણ
 કરી એક બીજા પર હુમલો કરે છે એ બંનેમાંથી એક નામી-
 ભાગી જાય તો બીજો તેનો કેડો પકડે છે, પણ જો તે શરણ આવી
 જાય તો તેને મારતા નથી કોઈ એનાપતિ લડાઈમાં હાથ ખાઈ
 જાય તો તેનો દડ કગ્તા નથી, પણ એને તેઓ સ્ત્રીનો
 પોશાક ભેટ આપે છે અને એમ થાય એટલે પેલા એનાપતિને
 જાતે જ મરણ પડે છે રાજ્યના અધિકારમાં એકેડો યોદ્ધાઓ
 નિયત કરેલા હોય છે તેઓ લડાઈ વખતે નિશો કરી મદમત્ત થઈ
 જાય છે અને પછી તો પ્રત્યેક હાથમાં લાલો લઈ લલકારતા આગળ
 વધે છે અને દશ હજાર માણ્યોનો મામનો કરે છે એવી ગીતે
 લશ્કર માટે પ્રયાણ કરતો યોદ્ધો રસ્તામાં ચાલનારા કોઈ આદમીને
 મારી નાખે તો તેને સજા કરવામાં આવતી નથી એ જ્યારે લડવા
 માટે બહાર પડે છે ત્યારે પોતાની આગળ ઢોલ વગડાવે છે
 એકેડો હાથીઓને પણ મદમત્ત કરી લડવા માટે લઈ જાય છે
 એ લોક પહેલેથી નિર્ગો કરે છે અને પછી એકી સાથે આગળ
 વધીને દરેક ચીજને બરણાદ કરી મૂકે છે અને તેથી કોઈ શત્રુ
 તેની સામે ટકી શકતો નથી ” (‘મોલ ક્રીઓકા પ્રાચીન ઇતિહાસ’
 પ્રથમ ભાગ પૃ ૩૪-૩૫ માંથી ઉદ્ધૃત)

આ લખાણ ટાચણ નજરે જોનાર પગદેશી અભ્યાસી મુસાફરે
 કરેલ લખાણને આધારે થયેલ હોવાથી એમાં તથ્યાશ હોવાનો ઘણો
 મલવ છે જનપૂતો માટે જે હકીકત ઇતિહાસમાં વાચવામાં આવે
 છે તેના પર તે મહીસિંહો કરનાર હોવાથી બહુ ઉપયોગી જણાય છે

રાજ્યસંબંધ—

શ્રીયુત ઓઝા આ નવમી દશમી શતાબ્દિ સંબંધી વિવેચન કરતાં સદર “રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પ્રથમ ભાગ”માં આગળ પૃ. ૭૫ પર જણાવે છે કે “પ્રાચીન કાળથી ભારતમાં અનેક નાનાં મોટાં રાજ્યો વિદ્યમાન હતાં અને તે રાજ્યો અંદર અંદર લડાઈ ઝગડા કર્યા કરતા હતા, પણ એમાં એક વાત એ જરૂર હતી કે કોઈ રાજા પોતાનું યજ્ઞ વધારી દઈ ખીન્ન રાજા ઉપર વિજય મેળવતો તો પણ તે પરાજિત રાજાનું રાજ્ય ઈનવી લેતો નહિ, તેની અભ્યંતર સ્વતંત્રતામાં અડચણ નાખતો નહિ, માત્ર વિજયગ્રિહ તરીકે તેની પાસેથી કં તો ખંડણી નિયત કરતો અથવા લેટ લેતો. એ ઉપરાંત પ્રાચીન રાજ્યો પરસ્પરના વૈર મટાડવા માટે કન્યાની આપલે કરવાનો રિવાજ પણ રાખતા હતા. રજપૂતોમાં પ્રાચીન સમયથી અત્યાર સુધી એક રીત ચાલી આવે છે કે ભિન્ન વંશના રાજા સાથેના વિરોધ પોતાની દીકરીને વિવાહ સંબંધમાં આપીને શમાવવામાં આવતો હતો અને એક જ વંશના રાજાઓ વચ્ચે વિરોધ થયો હોય તો અગ્રીણ પીવરાવવાથી (કસુંબા કાઢવાથી) વિરોધ દૂર થતો હતો. ઇતિહાસમાં આવા અનેક દાખલાઓ મોબુદ છે. રાજ્યો વચ્ચે અંદર અંદરની લડાઈઓ ચાલુ રહેતી ત્યારે પણ જો યહારનો કોઈ શત્રુ રાજ્ય પર આક્રમણ કરતો અથવા દેશ પર હુમલો કરતો ત્યારે નાનાં મોટાં સર્વ રાજ્યો મળી જઈને તેવા પરદેશી હુમલાનો સામનો કરતા હતા. આગળના જમાનાનું આ સંગઠન જ્યારે રદ થયું ત્યારે પરદેશીઓ આ દેશમાં દીર્ઘકાળ માટે દાખલ થઈ ગયા; પણ એ સમયનો વિચાર અપ્રસ્તુત હોઈ અહીં તે વિષય પર વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ”

રજપૂતો અને સ્ત્રીઓ :—

રજપૂતોમાં સ્ત્રીઓ તરફ મોટો આદર હતો. સ્ત્રીઓ પણ પોતાની જાતને વીરપત્ની કે વીરમાતા કહેવરાવવામાં પોતાનું ગૌરવ માનતી હતી. એ વીરાંગનાઓના પતિવ્રતા ધર્મ, શૂરવીરતા અને સાહસ જગત્પ્રસિદ્ધ છે. એનાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં છે. દશમી શતાબ્દિ પછીના ઇતિહાસમાં સુસલમાનો સાથેના અનેક પ્રસંગમાં રાણીઓએ અદ્ભુત શૌર્ય બતાવ્યાના

દાખલાઓ મોબુદ છે એવી જ રીતે પોતાનું સતીત્વ જાળવવા માટે હજારો ગજપૂત મહિલાઓએ નિર્ભયપણે જોહુની ધગધગતી આગમાં ગળીને લક્ષ્મસાત થવાના અનેક પ્રસંગો જાણીતા છે. પડદાનો રિવાજ આ શતાબ્દિઓમાં મધ્યકાળના જેવો નહોતો. ધર્મોત્સવ, શિકાગ અને યુદ્ધ વખતે રાણીઓ ગજની સાથે ગહેતી હતી અને ગજ્યાલિયેક વખતે પતિની સાથે લગ્નગણારમાં ગણી યેમતી હતી. મુમલમાની સમયમાં દેખાદેખીથી સખ્ત પડદાનો રિવાજ વધતો ગયો અને એના અનુકરણથી ગજદારી પુરુષોમાં અને ધનાઢ્ય વૈશ્યોમાં એ રિવાજ વધતો ચાલ્યો.

સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીધર્મ:—

મર્વ ગજપૂતોમાં સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીધર્મ પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યા આવે છે. ગજપૂતાનાના ઈતિહાસમાં એવા મેકડો ઉદાહરણો મળે છે કે જેમાં પોતાના સ્વામીને સાથ દેવામાં અને દેશની રક્ષામાં હજારો લાખો ગજપૂતોએ પોતાના પ્રાણોની આહુતિ આપી હોય. પોતાના માલેક-સ્વામીનો મામનો કરનાર અથવા તેની સાથે છળદપટ કરનારના માથા ઉપર હુગમખોરીનું આકરુ કલક લગાડવામાં આવતું હતું અને એ કલક મમસ્ત ગજપૂતાનામાં મોટી ગાળ મમાન અથવા આકરી એળ મમાન ગણવામાં આવતું હતું (સ્વદેશની લાવના તે વખતે વિશેષતઃ પ્રાતિક હોય એમ જણાય છે) ગજઓ પોતાના મામતો તરફ ખૂબ પ્રેમ ગખતા હતા અને માનમર્યાદા જાળવતા હતા. આથી સ્વામી-મેવકનો સળધ પ્રેમપૂર્ણ હોઈ, પરસ્પર દંઢ બધન ગહેતું હતું અને મેવાથી એને પુષ્ટિ મળતી હતી. દગમી શતાબ્દિ મુધી તે આ સ્થિતિ કાયમ ગહી ત્યાગપછી એ પ્રથા શિથિલ થતી ચાલી અને મુસ્લીમ ખાદશાહોની લેદનીતિથી પરસ્પરનો સળધ દીલો થના અને પ્રેમ-શ્રદ્ધા-ભક્તિ અને વિશ્વામનો પૂલ તૂટી જતા અવ્યવસ્થા ચાલી અને ગજ્યોમાં લગણુ પડ્યા ત્યાગપછી રાજઓ પણ મમયાનુરૂણ પોતાનો સ્વાર્થ માધવા લાગ્યા અને ગજ્યની છત્રછાયામાંથી છૂટી ખુદી રીતે સ્વતંત્ર થવાની એલા કરવા લાગ્યા. નીતિશાસ્ત્રોમાં રાજ્યને એકે શરીર ગણીને ગજ, અમાત્ય, પ્રજા અને મામતગણને તેના અગો તરીકે કલપવામાં આવ્યા છે. જે

એમાંનું એક પણ અંગ રોગી, નિર્જળ અથવા કર્તવ્યહીન થઈ જાય તો રાજ્યરૂપ આખા શરીરને તે નિર્જળ બનાવી દે છે. રાજ્યની ઠંડી છાયામાં એના સામંતો બીજા પ્રબળ પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી થતા ઉત્તાપ, વ્યાધિ કે આપત્તિઓથી બચી જતા હતા. રાજ્યની જડ ચલાયમાન થઈ જાય ત્યારપછી એનાથી બુદ્ધા પડેલાં અંગો એમકુશળ રહેવાની આશા ટેવી રીતે રાખી શકે ? પણ આ સર્વ બાબતો દશમી શતાબ્દ પછી બની જણાય છે. મુસલમાન યાદ-શાહોની ભેદનીતિનો ભોગ બનેલા અને મરાઠાઓના અંદરઅંદરના ક્લેશથી નિર્જળ બનેલા ભારતવર્ષની શી દશા થઈ તે બાણીતા ઇતિહાસ છે, પણ તે વખતની સ્થિતિને પ્રસ્તુત વિચારણામાં સ્થાન નથી. દશમી શતાબ્દ સુધી ભારતવર્ષ સન્નદ્વગદ્દ હતું.

શ્રીયુત ઓઝા સદર પુસ્તકના પૃ. ૭૬ પર લખે છે કે “ ભારત-માં જ્યાં સુધી પ્રાચીન આચારવિચાર, રીતિરિવાજ, રાજ્યપદ્ધતિ અને શિક્ષાપ્રચારનો કમ બન્યો બન્યો રહ્યો ત્યાં સુધી ક્ષત્રિયવર્ણ ભારતવર્ષ માત્ર જ નહિ, પણ દૂર દૂરના બહારના દેશોને પણ હસ્તગત કર્યા. એની સભ્યતા, શિષ્ટતા અને પ્રતાપની સામે અન્ય જાતિઓએ પોતાનાં શિર ઝૂકાવ્યાં અને એ લોકો મહારાજ્યનો આનંદ લૂંટતા રહ્યા, પરંતુ ત્યારપછી જેમ જેમ એ વર્ણમાં શિક્ષાનો અભાવ થતાં સ્વાર્થપરાયણુતાનાં મૂળ ઘુસ્યાં, દેશમાં અનેક પ્રકારના ધર્મો અને નાની નાની જાતિઓ બની ગઈ અને એક સૂત્રમાં ‘બંધાઈ રહેલી પ્રજા જાતિ, પંકિત અને મતમતાંતરોના ઝગડાથી પૃથક્ પૃથક્ થઈ એક બીજાને વૈરવિરોધની નજરે જોવા લાગી, રાજાઓ પણ સ્વધર્મીઓનો પક્ષ લઈ કોઈ કોઈ વાર અન્ય ધર્માવલંબીઓ પર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા અને પોતાની પ્રજાને તુચ્છ દૃષ્ટિથી દેખવા લાગ્યા તેમ તેમ નીતિ અને ધર્મની મયાદાનું ઉલ્લંઘન કરી રાજાઓ સ્વેચ્છાચારી બનતા ગયા. પરિણામે અંદર-અંદરની ફાટફૂટ ફેલાઈ જતાં રાતદિવસના ઝગડાથી એનાં બળ પરાક્રમ ક્ષીણ થતાં ચાલ્યાં.”

ક્ષત્રિયોની ક્ષતિનાં બે કારણો:—

શ્રીયુત ઓઝાજી પોતાનાં ઇતિહાસમાં ક્ષત્રિયોની ક્ષતિનાં બે કારણો બતાવે છે: (૧) બહુવિવાહ—એક રાજા અનેક સ્ત્રીઓને પરણે

તે એકપત્નીત્વનો અભાવ આ કારણની શરૂઆત ઘણા વખતથી ચાલી આવી જણાય છે, પણ એનાં લયક પરિણામો આજો ઇતિહાસ વિચારતાં જણાયા વગર રહેતા નથી એનાથી અનેક રાજાઓના પ્રાણ ગયા છે, અનેક નિરપરાધી ખાળકોનાં મરણ થયા છે અને અનેક ગળ્યો નષ્ટબ્રહ્મ થયા છે મેવાડના સાગા જેવા મહાપગકર્મી રજપૂતોના રાજ્યમાં આ બહુવિવાહથી નાશના ગણેશ મડાયા હતા (૨) મધપાન. રજપૂતોની ક્ષતિનું બીજું કારણ દારુ-મધપાન મેગાસ્થનિસ લખે છે કે ભારતના લોકો યજ્ઞયાગ સિવાય દારુનો ઉપયોગ કરતા નહિ (૪ એન્ટિક્વરી પુ ૬ પૃ ૧૩૧) પૂર્વકાળમાં કોઈ વખત લડાઈ પ્રમ ગે મધપાન કરવાનો ગિવાજ હતો, છતાં એમાં વધારો થતો ગયો અને બાળ, વીર્ય, ગૌર્ય અને સાહસનું લક્ષણ ડગ્ના એ દૈત્યના પંજમાં રજપૂતો વધારે વધારે સંપડાતા ગયા

છેવટે શ્રીયુત ઓગ્રાજ જણાવે છે કે (પૃ ૮૧) “ સાગશ એ છે કે સ્વાર્થપગયણતા, અવિદ્યા, આળસ, બહુવિવાહ, મધપાન, પગપગમાં ફાટફૂટ અને દેપને કારણે છેવટે આખી રજપૂત જાતિનું એકલક્ય ન રહેવાથી રજપૂતો નિર્જા થતા ગયા ”

ઉપરની સર્વ સ્થિતિ દશમી શતાબ્દ પછી થઈ, પણ એની શરૂઆત પ્રસ્તુત સમયમાં થઈ ગઈ હતી

દશમી શતાબ્દના રિવાજો વિગેરે (અથવાથી તારણ)

દશમી શતાબ્દના સામાજિક રિવાજો સંગ્રહી અન્યત્ર ઉપલબ્ધ હકીકત આપણે જોઈ ગયા હવે ખૂદ ઉપમિતિલવપ્રપચા કથામાંથી કેટલીક હકીકત સાપડે છે તે વિચારી લઈએ

યુદ્ધની ભૂમિકા:—

ઉપમિતિ અથવા યુદ્ધની અનેક ભૂમિકાઓ જુદે જુદે પ્રમ ગે ચિતરી છે તે પ્રસંગે પછી યુદ્ધનીતિ અને રીતિ પર ઘણા પ્રકાશ પડે છે તે મર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચનાર એટલા માટે છે કે લડાઈની વર્તમાન પદ્ધતિ તદ્દન જુદી છે અને દશમી સદીની રીતિ

તદન જુદી હતી. થોડા પ્રસંગો જોઈ જઈએ એટલે એની વિશિષ્ટતા ખ્યાલમાં આવશે.

મોહરાય અને ચારિત્રરાજનું યુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૫, પ્રકરણ ૧૯ માં આવે છે. આ પ્રથમ યુદ્ધ છે. ચારિત્રરાજનો સૂર્યમ નામનો સુલટ દુશ્મનોથી ખૂબ ધવાયો છે. એને ચારિત્રધર્મરાજની રાજ-સલામાં લાવવામાં આવે છે. સલામાં પોતાના સુલટને માર પડેલો જોઈ મોટો ખળભળાટ થાય છે અને કોઈ હોકારા કરવા માંડે છે, કોઈ તરવાર પર હાથ નાખે છે અને આખું સલાસ્થાન ઉઘળી જાય છે. મહારાજ ચારિત્રરાજના ઇસારાથી સર્વ શાંત થઈ જાય છે. પછી પ્રથમ નાના રાજાઓ પોતાના વિચારો બતાવે છે અને દુશ્મનને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાની સલાહ આપે છે. એ સર્વે રાજાઓનો મત જાણી મહારાજની ઠોંગીલ જોડે છે અને ખાનગીમાં મંત્રણા શરૂ કરે છે. ઠોંગીલ હોલમાં ગયા ત્યારે લશ્કરી સેનાધિપતિ સમ્યગ્-દર્શન અને દિવાની મુખ્ય સચિવ સદ્બોધની સલાહમાં ભારે મોટો તક્ષવત પડે છે. લશ્કરી સમ્યગ્-દર્શન તો એક ધાના બે કટકા કરવાની વાત કરે છે. એ કહે છે ‘શત્રુ તરફથી આવો અસહ્ય ગુન્ડો થયા પછી સ્વમાનવાળો કેમ જોડી રહે ?’ એણે શત્રુનું અપમાન સહન કરી જનારને તરખલાને તોલે ગણાવ્યા, એવા જીવતર કરતા મરણને વધારે સારું બતાવ્યું અને શત્રુને હઠાવી રાજ્યને નિષ્કંટક બનાવવાની સલાહ આપી. પછી સાચા મુત્સદી સદ્બોધનો વારો આવ્યો. એ કદી આવેશમાં આવે તેવો નહોતો. એ ગણતરીબાજ અને વિચારશીલ હતો અને એ લાંબી નજરે પરિણામને કદંબી શકે તેવો હતો. એણે સૈન્યાધિપતિ તરફ ખૂબ માન બતાવ્યું, એના સ્વામીલક્ષ્મણની પ્રશંસા કરી અને પછી મર્યાદિત શબ્દોમાં સલાહ આપી કે સમજી માણસ અવસર વગર કોઈપણ કાર્ય કદી શરૂ કરતો નથી. (પૃ. ૧૩૦૬).

ત્યારપછી એ રાજનીતિના છ ગુણો ગણાવે છે: સ્થાન, યાન, સંધિ, વિગ્રહ, સંશ્રય અને દ્વેધીલાવ. આ છ ગુણોની વિગત પૃ. ૧૩૦૬-૭ માંથી જાણવા યોગ્ય છે. એમાં લશ્કરની વ્યૂહરચના વિગેરે અનેક ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

ગજનીતિના પાંચ અંગ ગતાવવામા આવ્યા છે ઉપાય (સામ, દામ, દંડ, ભેદ અને ઉપેક્ષા), દેશકાળ વિભાગ, પુરુષ અને દ્રવ્ય, આપત્તિનો ઉપાય, કાર્યસિદ્ધિ (પૃ ૧૩૦૮)

રાજ્યચત્તાને અંગે ત્રણ પ્રકારની શક્તિ ધ્યાનમા ગણવી ઉત્પાદકશક્તિ પ્રભુશક્તિ અને મત્રશક્તિ (પૃ ૧૩૦૮-૯)

ત્રણ ઉદ્ય, ત્રણ સિદ્ધિ ગતાવીને પંચી મામ, દામ, દંડ અને ભેદ એમ ચાર પ્રકારની નીતિનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે (પૃ ૧૩૦૯) ગતએ ચાર પ્રકારની વિધાઓ જણવી જોઈએ

ત્યાગપછી મદ્યોધ મત્રી ગદુ વ્યવહાર વાત કરે છે એ ગજનીતિના અભ્યાસીએ ખાસ ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે કે “ પ્રાણી ગમે તેટલા ગાઓ જણતો હોય, પણ જો તે પોતાની અવસ્થા જગજગ મમજતો ન હોય તો આધના માણુમની પાને ધરવામા આવેલો આગ્નિઓ નકામો વાય છે તેમ તેનું જ્ઞાન પણ નકામું થાય છે ન માધી શકાય તેવી જાણત મેળવવા માટે જે પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેને અંગે યોગ્ય વિવેક ગળતો નવી તેની લોઢામા હામી થાય છે અને પોતે મૂળવી નાગ પામે છે ” આ મર્વ પ્રસ્તાવના ઠી મદ્યોધ મત્રી કમાલ કામ કરે છે એ જણાવે છે કે આ આખી જાણતનો વગગત તો સ સારી જીવ છે, આખી ચિત્તવૃત્તિ અટવીનો ગત એ છે અને એ તો આગ્નિધર્મ-ગજને જોળખતો પણ નથી, એનો પક્ષપાત મહામોહ-દુઃખન ગત તરફ છે, એ આપણને જગજગ જોળખે ત્યા મુખી કાઈપણ જીવુ નકામું છે, હાલ તો ગદુ જોવી અને જગ પાછા હડી વધારે જો મેળવવું ઉચિત છે

એ પ્રમાણે દહીને વળગ લખાવવાની અને અનુકૂળ સમયની ગદુ જોવાની એ સલાહ આપે છે, છતાં લજ્જની મેનાપતિ છેવટે દત મોહકવાની મૂચના કરે છે તેના જવાબમા મદ્યોધમત્રી જણાવે છે કે સામી જાનુ ઉઝેગયલી હોય ત્યારે દત મોહકવો એ ગરમ નેલમા પાણી ડેવા જગજગ છે, એની તો ગરમો

લડકો થશે; છતાં એ પ્રયોગ કરી જોવા એમ ઠર્યું. ચારિત્રરાજનો ફત મોહરાજની સલામાં ગયો. (પૃ. ૧૩૧૫).

ફતે મહામોહની રાજધાનીમાં જઈને સંદેશો આપ્યો. એ સાહસિક હતો, છતાં એણે શાંતિથી વાત ચલાવી અને અસ્પર્શ પ્રેમ વધે તેવી રીતે કામ લેવા સૂચના કરી, પણ તેનાં વચન સાંભળીને મોહરાજના સેનાનીઓ લાલપીળા થઈ ગયા અને સર્વ હોકારા પાડી જોલવા મંડી ગયા, ફતનું અનેક પ્રકારે અપમાન કરી એને તેઓએ બહાર કાઢ્યો અને લડાઈનું કહેણ મોકલ્યું. (પૃ. ૧૩૧૫)

આ આખા પ્રસંગ પરથી અસલ કૌંસીલની પદ્ધતિએ રાજ્ય ચાલતું હતું, લશ્કરી માણસો ઉપર મુત્સદ્દીઓનો દોર ચાલતો હતો, રાજના સલાહકારો બળાબળની બરાબર ગણતરી કરતા હતા, ફતનું શરીર પવિત્ર માનવામાં આવતું હતું છતાં તેનું અપમાન કરવાથી લશ્કરી માણસો બહુધા આવેશમય હતા એમ જણાય છે.

ત્યાર પછી વાંચનારને વિસ્મય કરે તેવું યુદ્ધ થાય છે. તેમાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્રોની ફેંકાફેંક, હાથી અને રથની ધમાલ, ઘોડેસ્વાર, પગવાળા અને શબ્દનો મોટો રવ-એટલે દશમા સૈકામાં યુદ્ધ કેવું થતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

યુદ્ધના અન્ય પ્રસંગો આ ગ્રંથમાં અનેક આવે છે તે ઉપરથી પણ દશમી શતાબ્દમાં યુદ્ધ કેવી રીતે થતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬ માં નંદિવર્ધનનું વંગરાજ સાથેનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે. પૃ. ૬૨૦-૧) એ જ પ્રસ્તાવમાં અંબરીષ બહારવટીઆનું યુદ્ધ પ્ર. ૨. પ્ર. ૨૨ માં વર્ણવ્યું છે. ત્યાં તીરથી લડાઈ થાય છે તેમાં પણ તત્સમયની લડાઈનો થોડો ખ્યાલ આવે છે. સર્વથી મોટું યુદ્ધ એ પ્રસ્તાવના પ્ર. ૨૩ માં વિલાકર સાથેનું માલૂમ પડે છે. એમાં વ્યૂહરચના પણ બતાવી છે. (પૃ. ૫૮૪). લડાઈના વર્ણનમાં રાડો, હાથી, રથ અને ઘોડાની ધમાલ અને તીર તથા કોળાહળનું જ વર્ણન માલૂમ પડે છે. મહારથીઓનું યુદ્ધ હાથોહાથનું પણ હોય છે. સરદાર પડે એટલે એના આખા લશ્કરમાં ભંગાણ પડે છે, એ સમયસેન પડવાનાં પરિણામમાં દેખાઈ

આવે છે (પૃ ૫૮૫) આ યુદ્ધમા તન્વાગ્ની પદ્માખાલ દેખાય છે દુરુમન તન્દ દાનાઈ જતાવવામા આવતી હતી, એ કનકશેખરના વર્તન પરથી જણાય છે (પૃ ૫૮૬)

યુદ્ધની ભૂમિકા તો ઉપગ્ના લાક્ષણિક ચિત્રોમાથી જ સાપડે છે આગળ ચાલતા આઠમા પ્રસ્તાવમા મોહગજના સર્વ સ્થાનો ભાગી નાખવામા આવે છે તે આતન્સ્ટ્રિમા ભીષણ યુદ્ધ જતાવે છે (પ્ર ૮ પ્ર ૬), પણ એને યુદ્ધ ભાગ્યે જ કહી શકાય દશમી શતાબ્દિ સુધીમા તીગ અને શસ્ત્ર અસ્ત્રનુ જ યુદ્ધ જણાય છે, એમા ગ્ધ, હાથી અને ઘોડાનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને થાય છે લડનારના શારીરિક બળ ઉપર ઘણા આધાર ગહે છે અને ગજ-સરદારના હુમલે આધીન આખુ સૈન્ય રહે છે લગભગ મહાભારતના સમયથી જે યુદ્ધપ્રણાલિકા ચાલી આવતી હતી તે જ એમા દેખાય છે ત્યા સુધી દારુગોળાનો ઉપયોગ માત્રમ પડેનો નથી અને સર્વ યુદ્ધ જમીન પર જ વતા હોય એમ જણાય છે યુદ્ધની ભૂમિ મેદાન અથવા દિલ્લાજ દી-બન્ને પ્રકારની જણાય છે

પ્ર. ૫ પ્ર ૩ મા આકાશમા યુદ્ધની હકીકત આવે છે જે પુરુષો લડતા લડતા આકાશમા ઊડે છે (પૃ ૧૧૬૫) આ યુદ્ધ વિદ્યાધરેનુ હતુ એટલે અત્યારના લોકોની અક્ષરમા ઉતરે તેવુ ન હોઈ વધારે અર્થાને પાત્ર નથી, પણ એના અતગમા અત્યારે દોરડાની કળા (Rope Trick) સળધી જે અર્થા ચાલી ગઈ છે તેથી જગ ખ્યાલ દગ્વા યોગ્ય છે એ આકાશના યુદ્ધને વર્તમાનકાળના હવાઈ યુદ્ધ માથે ફાઈ પ્રકારનો સળધ નથી વિદ્યા, મત્ર જે અમલકાર એ આન્ધાનો વિષય છે, પણ દશમી શતાબ્દિમા એવા યુદ્ધની શક્યતા ગણવામા આવી છે તંદલા પૂતી એ હકીકત નોંધી લેવા લાયક છે

નીચિના હથિયાળોના નામ આ અધમા મળે છે

ગદ્ગિ, તન્વાગ, બાલા, તીગ, અર્ધશસ્ત્ર બાણ, અમ્બ્યસ, ચક્ર, અગ્નિ (તન્વાગ), તળીગ (બાધા), કુન્ત (બર્છી), નાગચ (લોદાના બાણો), પ્રાચ, ધનુષ, દડ, ગદા, શૂળ, (પ્ર. ૮ પ્ર ૩ પૃ ૧૮૭૮) મર્વાસ, વામ્બાસ, ગામ્બાસ (પ્ર. ૩ પ્ર ૨૩ પૃ ૫૮૫-૬) યવનોના આક્રમણ દશમી શતાબ્દિમા થવા લાગ્યા હતા

તે ચવનરાજ વંગરાજ સાથેના નંદિવર્ધનના યુદ્ધથી જણાય છે.
(પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬)

લડાઈના મેદાનમાં સ્ત્રીઓ જતી હોય એમ લાગતું નથી. દ્રેષ-
ગજેન્દ્ર અને અવિવેકિતા (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૮ માં) વાત કરે
છે ત્યાં દ્રેષગજેન્દ્ર પોતાની પત્નીને ભારે શરીરે (ગર્ભાધાનકાળમાં)
લડાઈના મેદાનમાં આવવા ના કહે છે, છતાં આલતી લડાઈમાં સ્ત્રીઓ
સાથે હોય તેવો એક પણ દાખલો વ્યવહારુ દુનિયામાં આલતો હોય
તેવું ગ્રંથમાં બતાવ્યું નથી. લડવાનું કામ પુરુષો જ કરતા હતા
એમ લગભગ સાર્વત્રિક હકીકત જણાય છે.

રાજાઓ ખાતમીદારો ખૂબ રાખતા જણાય છે. એના બસુસી
ખાતાના માણસો વિવિધ દેશની ભાષાઓ, વેશ, વર્ણસ્વરભેદ અને
વિજ્ઞાન જાણતા અને રાજાની ખાનગી મંડળીમાં વાતો થાય
તેનો ભેદ સામેના રાજાને મળી જતો હતો. તપન ચક્રવર્તી પાસે
રિપુદારણના મંત્રીઓ પહોંચ્યા તે પહેલા તેની સર્વ વાત ચક્રવર્તી
પાસે પહોંચી ગઈ હતી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૧)

લશ્કર ચાર પ્રકારનું અનેક પ્રસંગે વર્ણવ્યું છે: રથ, હાથી,
પાયદળ અને અશ્વ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૫૬૦).

લશ્કરીખાતાના ઉપરીને સેનાનાયક કહેવામાં આવતો જ્યારે
મંત્રીનો હોદ્દો અલગ હતો અને રાજા મંત્રીની સલાહ ઉપર ખૂબ
ધ્યાન આપતા હતા. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૫૬૧)

લડાઈ વખતે ઘોંઘાટ ખૂબ થતો હશે એમ જણાય છે, સેના-
નીઓ લડતાં લડતાં સિંહનાદ કરતા હતા, મોટેથી તાડુકા કરતા
હતા અને જળરા અવાજથી આકાશને ગળવી મૂકતા હતા. (પ્ર. ૮
પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૮) સામું લશ્કર હારી જાય એટલે પછી એના
મકાનો-મંડપો તોડી પાડવાનો તે વખતે રિવાજ જણાય છે (પ્ર. ૮.
પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૪૭)

સાંસારિક રિવાજો—

સાંસારિક રિવાજો સંબંધી દશમી શતાબ્દિની સ્થિતિને અંગે આ
ગ્રંથ ઘણું અજવાળું પાડે છે. આપણે તેના થોડાક દાખલાઓ જોઈએ.

(a) એકથી વધારે સ્ત્રીઓ રાજા પરણતા હતા તેના અનેક દાખલાઓ અથમા આવે છે દા ત લવચકના લલિતપુર નગરમા રિપુક પનને રતિલલિતા અને મતિકલિતા નામની બે સ્ત્રીઓ હતી (પ્ર ૪ પ્ર ૨૩ પૃ ૯૪૫) નદિવર્ધન ગ્નવતી પર કનકમ જગીને પરણ્યો હતો (પ્ર. ૩ પ્ર ૨૪) આવા અનેક પ્રસંગો આખા અથમા છે તેની કેટલીક હકીકત આગળ સ્ત્રીઓની તે સમયની સ્થિતિની વિચારણાને અગે વિચારવામા આવશે

(b) પુત્રજન્મ પ્રસંગે દીવાઓ કરવામા આવતા હતા, આગિસાઓની માળા ચોતગ્ધ વિસ્તારવામા આવતી હતી, ગ્લાના વિધાનો કંવામા આવતા હતા, ઘોળા સગસવથી નફાવર્તની મેકડો રેખાઓ પૂરીને સાથિયા કંવામા આવતા હતા, વિલાસિની સ્ત્રીઓને હાથમા આમર આપી ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન કંવામા આવતી હતી (પ્ર. ૪ પ્ર. ૨૩ પૃ ૯૪૫)

(c) ઊંચા વર્ગની દાસીઓ ક દોરો પહેરતી હતી, તે કટિમેખળા ઢોંઢવાતી હતી (પૃ ૯૪૫)

(d) મહોત્સવ ઉજવવાની રીતિ નોખત શરણાઈના અવાળે, કેમગ, અગર, કસ્તૂરી, ચ દન અને કપૂગના સુગંધીદાગ પાણીના છાટણા, વામન અને કુળ્લોના નાચ, વધામણીની ગ્કમ આપવાની રીતિ, ગળ્યલોહોનુ નવા નવા વસ્ત્રોનુ ધારણ કરવુ, મદિરમા સ્ત્રીઓના રાસડા, વધામણી લઈને આવનારને લોજન તથા પાન (પ્ર. ૪ પ્ર ૨૩ પૃ ૯૪૬-૭) આવા પ્રકારનુ વર્ણન લવચકનુ અવલોકન કરતા પ્રકર્ષ વિમર્શદ્વાગ પ્રકટ કરવામા આગ્યુ છે અને તે દશમી શતાબ્દનો એવા પ્રસંગે થતા વિધિનો બગબગ ખ્યાલ આપે છે

પુત્રજન્મના અનેક પ્રસંગો આ અથમા આવે છે મળધીને જમાડવાનો, વધામણી આપવાનો અને બાગમે દિવમે પુત્રનુ નામ પાડવાનો રિવાજ લગભગ સાર્વત્રિક જણાય છે (એને માટે જુઓ ધનશેખર જન્મપ્રસંગ, પ્ર ૬ પ્ર ૧ પૃ ૧૪૬૭)

ગતને ત્યા પુત્રજન્મ વાય ત્યારે જન્મમહોત્સવ વધારે મોટા પાયા ઉપર ઉજવવાનો રિવાજ જણાય છે પ્રમ્તાવ ત્રીજામા

નંદિવર્ધનના જન્મપ્રસંગે મોટાં દાનો આપવાનો, કેદળાનામાંથી કેદીઓને છોડી દેવાનો, નગરદેવતાનું પૂજન કરવાનો, દુકાને અને ખારણે તોરણો લટકાવવાનો, મોટા રસ્તાઓ ઉપર સુગંધી જળનો છંટકાવ કરવાનો, વાજિંત્રો વગાડવાનો, સ્ત્રીઓને ગીત ગાવાનો, અને કંચુકી વામન કુળડાઓનો નાચવાનો રિવાજ ત્યાં નોંધાયેલો છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૫: ૩૪૫). અને એને મળતું જ વર્ણન શુણ્ધારણના જન્મની નોંધમાં જોવામાં આવે છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૫).

શેઠીઆઓને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે પણ પૂજા, ભક્તિ, દાન આપવાનો અને મહોત્સવ કરવાનો રિવાજ હતા તે માટે વામદેવ જન્મમહોત્સવ વર્ણવ્યો છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૨). તેનું જ વર્ણન ધનશેખરના જન્મનું આવે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭). ધનવાહનના જન્મ અવસરે પણ એવો જ મોટો મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો એમ નોંધાયેલું છે. એના રસીલા વર્ણન માટે જુઓ, પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૬.

(e) જે મિત્રો ઘણા વળતે મળે ત્યારે ખૂબ હળે મળે છે અને આનંદમાં નાચ અને ગાયનો થાય છે. ઢોલ તાંસા વગાડવામાં આવે છે અને કુટુંબના માણસોને સારું ભોજન આપવામાં આવે છે. અત્યારે એવા પ્રસંગે મીજલસ કરવામાં આવે છે તેની સાથે સરળાવવા યોગ્ય આ રિવાજ જણાય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૯)

(f) પુત્રીજન્મ વળતે વધામણી આપવાનો તો એક જ પ્રસંગ નોંધાયેલો છે. તે વિદ્યાધરનો છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૨.) છોકરીનો જન્મ ઉજવવાનો આ પ્રસંગ અભિનવ ગણાય, કારણ કે તે વળતે છોકરીનું મૂલ્ય બહુ અદ્ય હતું. પુત્રજન્મ મહોત્સવનું સુંદર વર્ણન અનુસુંદરના જન્મપ્રસંગે છેવટે કર્યું છે. તે લગભગ ઉપરના મહોત્સવોને મળતું જ છે, પણ વધારે લાક્ષણિક છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૯૭૫)

(g) દીક્ષા આપતી વળતે સાંસારિક નામ હોય તે ફેરવવામાં આવતું. (નોટ પૃ. ૨૦૫ પીઠબંધ)

(h) કોઈની નજર ન પડે તેટલા માટે ઘણા છોકરા હોય છતાં પિતાને નિર્બીજ તરીકે જાહેર કરવાનો રિવાજ હતો (પ્ર. ૨ પ્ર ૪ પૃ ૨૭૫)

(h) જન્મ થયા પછી નામ પાડવાનો વિધિ થાય છે તે કવચિત્ જાગ્રમે દિવસે કરવામા આવતો હતો (પ્ર. ૬ પ્ર ૧ પૃ ૧૪૬૭) અને કવચિત્ એક માસ પછી કરવામા આવતો (પ્ર. ૩ પ્ર ૧ પૃ ૩૪૫ અને પ્ર. ૮ પ્ર ૧૨ પૃ ૧૬૭૫)

(૧) વિજય મેળવવા માટે ગામ બહાર નીકળતી વખતે-પ્રયાણ કરતી વખતે સામે સોનાનો કળશ સ્થાપન કરવાનો, જય જયની ઉદ્દોષણા કરવાનો, મગજ ગીતો ગવગવવાનો અને વાજિત્રો વગડાવવાનો રિવાજ હતો (પ્ર. ૩ પ્ર ૪ પૃ ૩૬૦) લડાઈ માટે પ્રસ્થાન કરતી વખતે પિતાને નમન કરવાનો રિવાજ હતો (પૃ ૩૬૧) પિતા પાસે જઈ નમીને પુત્ર જમીન પર બેસે અને પિતાની આજ્ઞા થાય ત્યારે જ આસન પર બેસે એવો રિવાજ જણાય છે (પૃ ૩૬૩)

(૧) અનગ તેરશને દિવસે કુમારી સ્ત્રીઓ-છોકરીઓ સારા પતિ મેળવવા અને પગલેલી સ્ત્રીઓ મૌભાગ્યવૃદ્ધિ માટે નગર બહાર જઈ કામદેવની પૂજા કરતી હતી (પ્ર. ૩ પ્ર ૮ પૃ ૪૩૫)

(૧) ચાકાળને અસ્પર્શ્ય વર્ણના ગણવામા આવતા હતા એ વર્ણના લોકો તળાવમા ન્હાઈ શકે નહિ એ કોઈ ન દેખે તેમ તળાવમા ન્હાવા ઉતરેલ હોય તો પણ તેને મનમાં ખીક લાગે કે જો તેને કોઈ તળાવમા ન્હાતા જોઈ જશે તો તેની માથે કલેશ કરશે (પ્ર. ૩ પ્ર ૧૩ પૃ ૪૬૬) તે સમયની માન્યતા પ્રમાણે ચાકાળસ્ત્રી માથે ગમન કરવું તે ઘણું અધમ ગણાતું હશે એમ જણાય છે, છતાં સ્પર્શ્ય મનાતા વર્ગવાળા પણ ચાકાળ સ્ત્રી ઉપર કામને વશ થઈ ઉતરી પડતા હતા એમ જણાય છે

(૧) નદિવર્ધન જેવો તુમાખી છોકરો પણ પિતાને દગ્ગરો વદન કરવા જતો હતો એ ખામ નોધવા જેવું છે એ યુવાન ધયો અને પિનાથી ભુદા વામગૃહમા ગહેતો હતો ત્યારે પણ દગ્ગ-

રોજ વંદન કરવાની રીતિ એણે ચાલુ રાખી હતી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૫૫૨)

(iii) રાજકુમાર કોઈ કારણે રીસાય તો પરદેશ આડ્યો જાય (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૬૩). પછી તેને સમજાવવા દૂત મોકલવામાં આવે. (પૃ. ૫૬૭) આ રિસામણા મનામણાનો રિવાજ આ જ પણ કવચિત્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

(ii) લગ્ન મહોત્સવ વર્ણન: હાથમાં સોનાના કળશો લઈ કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ વરને સ્નાન કરાવવા આવે, વરને હાથે મંગળ-સૂત્ર બાંધે, દાન આપવામાં આવે, બાંદીબાનેથી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવે, નગરદેવતાનું પૂજન થાય, વડીલની પૂજા થાય, બન્નેરો શણગારવામાં આવે, રસ્તાઓ સાફ કરવામાં આવે, ગીતો ગવાય, દાસીઓ નાચે અને રાજવહ્નિ પુરુષો વિલાસ કરે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૧૨) લગ્નમંડપમાં માયડું (માતૃગૃહ) રચવામાં આવે, હસ્તમેળાપ થાય, મંગળકેશ ફેરવવામાં આવે. (પૃ. ૬૧૩)

(o) મરણ પછીની સ્થિતિ: મૃતિ(મરણ)ના હુકમથી લોકો ખીજી જગ્યાએ જાય છે ત્યારે અહીંનાં ધન, ઘરખાર, સગાંસ્નેહીઓ અને સંબંધીઓ સર્વને અહીં મૂકીને તદ્દન એકલા જ આડ્યા જાય છે. ત્યારપછી તેના છોકરા કે સગાઓ થોડો વખત રડવા-કૂટવાની ધમાલ કરે છે અને ત્યારપછી થોડા વખતમાં પોતા-પોતાને કામે લાગી જાય છે, ખાય છે, પીવે છે અને સર્વ વ્યવહાર કરે છે, મરનારના ધનના લાગ પાડે છે, તેને માટે પરસ્પર લડે છે અને કૂતરાને એક માંસનો ટુકડો મળે તો અર-સ્પરસ સામસામી ખેંચતાણ કરી મૂકે છે તેવો દેખાવ તેઓ કરે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૨). લાગલા પાડવાની લડાઈ તે યુગમાં પણ હતી એમ જણાય છે, પણ કોટેઈ ચડવાની કે વકિલ કરવાની વાત આવતી નથી તે નોંધવા જેવું છે.

(p) કોઈની ચીજ ખોવાય-ચોરાઈ જાય તો કોઈ સ્ત્રી ઘૂણે અને ખોવાયેલી વસ્તુનો પત્તો આપે (પ્ર. ૫. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૦૮)

(q) મોટા પૈસાદાર બાપનો ધનપતિ પુત્ર ધનશેખર પહેરેલે કપડે ધન કમાવા સારું સ્વેચ્છાએ નીકળી જાય છે તે વખતે તેની

વય વીશ વર્ષથી ઓછી ન હોવી જોઈએ, છતાં તેના લગ્ન કર્યા નથી એ બતાવે છે કે એ યુગમા ધનવાનના પુત્રો પણ બાળવયમાં પચ્છતા નહોતા બાળલગ્ન સુસલમાન યુગમાં દાખલ થયાની હકીકતને એ વાતથી ટેકો મળે છે (પ્ર. ૬ પ્ર ૧ પૃ ૧૪૭૨)

અનેક પ્રકારના રિવાજો

- ૧ ચોરીનું ધન રાખનાર અને ચોરીની ચીજ ખરીદનારનું રાજ મર્વસ્વ લૂટી લેતા હતા (પ્ર ૫ પ્ર ૨૪ પૃ ૬૫૬)
- ૨ ગર્ભમેવકો પકડવા આવે એટલે પોચા વાણીઆ ત્યાંથી પલાયન કરી જતા હતા (પ્ર ૫ પ્ર ૨૪ પૃ ૬૫૬)
- ૩ ચોરીનો માલ ગર્ભનારને ગધેડા ઉપર બેસાડવામા આવતો, તેના આખા શરીર ઉપર રાખ ચોપડવામા આવતી અને સિપાઈઓ તેને લાકડીથી મારતા (પ્ર. ૫ પ્ર ૨૪ પૃ ૬૫૬) આવા પ્રસંગે તેને ન્યાયાધીશ (મેજિસ્ટ્રેટ) પાસે રજૂ કરવાની જરૂર હોય એમ જણાતું નથી સુદામાલ સાથે પકડાય, એટલે પોલિસ જ સર્વ બાળતનો ફેસલો કરી નાખે એવી ત સમયની ન્યાયપદ્ધતિ હતી એમ પૃ ૬૫૬ પૃથ્વી જણાય છે
- ૪ શેઠ લોહો બંતરમા પોતાના હીરામાણેક તથા મહોર સિક્કા ખુલા રાખી શકતા હતા તેથી બંતરમાલની સલામતી ઠીક હોય એમ જણાય છે (પ્ર ૪ પ્ર ૨૪ પૃ ૬૫૪)
- ૫ વેશ્યાને ત્યા જનારા બનીઠનીને અત્તર તેલ લગાવી, માલ-પાણી ખાધને ત્યા જાય છે અને જતી વખતે બાણે પોતે મોટો મહાગાન હોય તેમ ચોટલો ચમાગ્તા અને સુગંધી સુધતા જાય છે (પ્ર ૪ પ્ર ૨૫ પૃ ૬૬૧)
- ૬ જુગાર રમવામા પોતાનું માથું મૂકી શકાતું હતું એમ જણાય છે એવી રીતે માથું મૂકનારનું જાન વાય તે શુંહો ગણાતો હશે કે નહિ તે સ્પષ્ટ થતું નથી (પૃ ૬૭૧)

૭. ઘૂત ખેલનારના શા હાલ થાય છે તે માટે પૃ. ૯૭૦ પર કપો-
તકતું દષ્ટાંત આપ્યું છે, પણ બુગટું કેમ રમાતું હતું તેનું
વર્ણન આવતું નથી તેથી તે યુગની ઘૂતપદ્ધતિથી આપણે
અજાણ રહીએ છીએ.
૮. શિકાર ઘોડા પર સ્વારી કરીને હથિયારથી કરવાનો રિવાજ
જણાય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬ પૃ. ૯૭૩)
૯. રાજ્યવિરુદ્ધ જૂઠી વાતો ફેલાવનારના ગળામાં ગરમ શીશુ રેડ-
વાનો રિવાજ હતો. આ તદ્દન કઠોર પ્રકારની સજા છે.
(પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૭)
૧૦. લિખારીને શેરીના છોકરાઓ ખૂબ ચોડવતા હોય એમ જણાય
છે. (પીઠબંધ પૃ. ૧૬)
૧૧. ધનવાનો પોતાના ધનના રક્ષણના ખચાવ માટે ધનને જમીનમાં
ગુપ્ત રીતે દાટતા હતા એમ જણાય છે. (પીઠબંધ પૃ. ૭૭)
૧૨. ગુરુમહારાજ શ્રાવકને દરરોજ ઉપાશ્રયે આવવાનો નિયમ કરા-
વતા હતા એમ જણાય છે. (પીઠબંધ ૧૩૩)
૧૩. રીંગણાં અને લેંસનું દહીં વધારે ખાધાં હોય તો ઊંઘ બહુ
આવે છે એવી માન્યતા તે સમયમાં હતી. (પીઠબંધ પૃ. ૧૭૪)
૧૪. ચોરને ફાંસી દેવા માટે લઈ જવામાં આવે ત્યારે તેના આખા
શરીર પર રાખ ચોળવામાં આવતી, તેની ગુચામડી પર ગેરુના
હાથા પાડવામાં આવતા, ઘાસની રાખથી તેના શરીર પર કાળા
ચાંડલા કરવામાં આવતા, ગળામાં કણેરના ઓડકાની માળા પહે-
રાવવામાં આવતી, છાતી પર રામપાત્રની માળા પહેરાવવામાં
આવતી, ફૂટેલી ઠીંગનું માથા પર છત્ર કરવામાં આવતું, ગળાની
એક બાજુ પર ચોરીનો માલ લટકાવવામાં આવતો અને તેને
ગધેડા પર સ્વારી કરાવવામાં આવતી હતી, એમ સંસારી-
જીવરૂપ ચોરને વધસ્થાનકે લઈ જવામાં આવતો હતો તે વખતે
કરેલા તેના વર્ણન પરથી જણાય છે. (જુઓ પ્ર. ૨. પ્ર. ૬.
પૃ. ૨૯૭-૮). લગભગ આને મળતું જ વર્ણન બાળને ફાંસી
દેવામાં આવે છે ત્યાં પણ આવે છે. (જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૬૦)

૧૫ ગાંતઓ ગજઅલા હરે ત્યા વખત જણાવવા માટે કાળનિવે-
દક ગહેતા હતા મધ્યાહ્ન અથવા માયકાળ થાય ત્યારે નોળત
વાગે, શુ ખુ કુ કાય અને કાળનિવેદક એકાદ મર્મસૂચક શ્લોક
બોલે એટલે મલા ખગ્ગાટ્ટ કવ્વાનો સમય થયો છે એમ
મમજવામા આવતું હતું (૩ ૩ ૩ ૨ ૫ ૩૭૨ તથા ૩ ૫
૩ ૧૦ ૫ ૧૨૧૯) મિનિટ કે કલાકની માથાફટ હતી નહિ

૧૬ આપઘાત કરવાની રીત જાડની ગાખા માથે દોરડું
બાધવું, ગફડા ઉપર ચઢી જવું, ગળામા પોતાને હાથે દોરડું
નાખવું અને ગફડા પગથી નીચે પડવા જતા સ્વયં લટકાઈ
જવું (૩ ૩ ૩ ૩ ૫ ૩૭૫)

૧૭ કામીએ ચઢાવ્યા પછી દોર તૂટી જાય કે બીજી કાઈ બની
આવે તો કડી વાગ કામી દેવાનો ગિવાજ નહોતો એમ જાણના
અગ્નિ પગથી જણાય છે (૩ ૩ ૩ ૧૦ ૫ ૪૬૦ અને તે
પગની નોટ)

૧૮ ધાન્યના ઢગલા-મુદાય પગ ઇતિઓ નુકશાન કરતી હતી ઇતિ
માત પ્રકારની હતી તે માટે જુઓ નોટ (૩ ૩ ૩ ૪ ૫ ૩૮૯)

૧૯ મુકર્ત જોવાનો ગિવાજ તે યુગમા હતો હીક્ષાની તાગિબ
જ્યોતિષીને પૃછીને નક્કી કરવામા આવતી હતી (૩. ૩
૩ ૧૭ ૫ ૫૩૫)

૨૦ તે યુગમા નજર લાગે છે એવી માન્યતા હતી જ્યારે કોઈની
નજર લાગી હોય ત્યારે તેના ઉપાય આ પ્રમાણે ગણાતા.
બુદ્ધ ટોળીને બોલાવી તેમની પાને મીઠું ઉગાવવું ને
અગ્નિમા નાખવું મત્રમા કુચળ માણસો પાને અપમાર્જન
કરાવવું, ગળા દબવી, કાડાને દોગ બાધવા અને બીજા
બુનિકર્મના પ્રમગો હાથ ધરવા (૩ ૩ ૩ ૨૪ ૫ ૫૬૮)
ગમે તેની અગ્નિ ટાકવું વળગી હોય પણ જો તેને બનાગર દમ
નાગીને ધમકાવી કાઢી હોય તો તેનું જોર એકદમ નગ્ન પડી
જાય છે (૫ ૨૬૦) એવી તે યુગની માન્યતા હતી

૨૧ દાદલ્લ-થાય ન્યાટે ચદનનું વિદેપન કરે, કપૂરના ઢા

પાણીના છાંટણા જેમાંથી થઈ શકે તેવા પંખાદ્વારા પવન નાંખે, ઠંડા તાડછાના પંખાથી અંગ પર ઠંડક કરે, નાગર-વેલના પાનની ખીડીઓમાં કપૂર નાખી ખવરાવે અને ટાઢક થાય તેવા અનેક પ્રયોગો કરે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૯૯).

૨૨. કોઈ વાત ચાલતી હોય અને રસ્તા પરથી અવાજ આવે કે ‘ ચાલો, એ કામ તો સિદ્ધ થયું ’-એ અચાનક વચન જાણે પોતા માટે બોલાયું હોય એમ માની કાર્યસિદ્ધિ જરૂર થઈ જવાની તે સમયે માન્યતા હતી. (પૃ. ૬૦૧) એ હકીકતને પૃ. ૬૦૩ માં વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી છે.

૨૩. દશમી સદીમાં ગુલામની પ્રથા ચાલતી હશે એમ માનવાના દાખલાઓ છે. નંદિવર્ધન ચોરોની પદ્મી પાસે આવ્યો ત્યારે તેને હુષ્ટપુષ્ટ જાણી ચોરોએ વિચાર કર્યો કે એને લઈને કોઈ જગ્યાએ વેચવામાં આવશે તો એનું ઘણું મૂલ્ય આવશે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૪૧).

૨૪. તે સમયમાં દેશપરદેશના સમાચાર જાણવાનાં સાધનો અતિ ઓછાં હશે એમ જણાય છે. નંદિવર્ધન ખૂનો કરી રાજ્ય-બ્રહ્મ થયો તેના સમાચાર બહુ વખત સુધી તેના મામાના દીકરા કનકશેખરને પડતા નથી એ વાત ભારે નવાઈ જેવી છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૪૭) તેવી જ રીતે વિલાકર રાજાને પણ તેના સમાચાર મળેલ જણાતા નથી. (પૃ. ૬૪૩). રાજાનું ખાતમીદાર ખાતું તો ઘણું મજબૂત હોવું જોઈએ, પણ તે યુગની સ્થિતિ આવી જણાય છે. એ જ પ્રમાણે શાર્દૂલપુરના રાજા અરિદમનને પણ જયસ્થળ નગર લાઠો થઈ જવાના અને પોતાના અધિકારીના પણ કાંઈ સમાચાર મહિનાઓ સુધી મળ્યા નથી તેથી તે કાળમાં અવરજવરનાં સાધનો ઘણાં અદ્ય હશે એમ ચોક્કસ થાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૧. પૃ. ૬૫૫).

૨૫. છોકરાને અભિનંદન આપવા સાથે તેના તરફ સ્નેહ બતાવવો હોય ત્યારે માથું સુંઘવાનો રિવાજ હતો. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૩).

૨૬. ઘોડાની જતો પૈકી બહલી દેશના, કંબોજ દેશના અને તુર્કસ્તાનના ઘોડાની જતો બિંચી ગણાતી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૫૬)

૨૭ વન-ઉદ્યાનના વર્ણનો ઘણા આવે છે તે પૃથ્વી અનુમાન થાય છે કે તે યુગમા હિંદમા મોટા વનો ખૂબ હશે નગર બહાર ઉદ્યાન-ગરિયા પણ ઘણા હશે એમ જણાય છે દા ત જુઓ લલિતવન વર્ણન (અ ૪ પ્ર ૬ પૃ ૭૫૭) આવા અનેક વનના વર્ણન આવે છે

૨૮ દારુના ભાજનને મો વાર ધોવામા આવે તો પણ તે સાફ થઈ શકતુ નથી એમ કહેલ છે (અ ૪ પ્ર ૧૬ પૃ ૬૦૬) એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે વખતે દારુ પીવા માટે માટીનાં ઠામનો ઉપયોગ થતો હશે અને અત્યારે વપરાય છે તેવા કે તેને મળતા કાચના ઠામો કે ગ્લાસોનો ઉપયોગ થતો નહિ હોય ચિત્રોમા પણ દારુના ભાડો માટીના જ બનાવેલા ભોવામા આવે છે

૨૯ મણુના અનેક કાચો પૃ ૧૦૦૦ (અ ૪ પ્ર ૨૮) મા બતાવ્યા છે તે તો આ યુગમા પણ ચાલુ જ છે, પણ તેમા પર્વત પૃથ્વી પડવાથી એટલે લેગવન્ય ખાવાથી અને હાથીના પગ તળે કચરાવાથી મરણુ વાય છે એ બે કારણો વિશેષ બતાવ્યા છે તે ખામ નોધવા જેવા છે

૩૦ ટોઈ કપડા વગરના મનુષ્યને ટોઈ ચીજ લેટ આપીએ પણ તે સ્વીકાર ન કરતો હોય તો આગ્રહ કરીને તેના કપડાને ઝેડે તે બાધી દેવાનો રિવાજ હતો, તે પૃથ્વી જણાય છે કે તે વખતે ખીસાં હતાં નહિ (અ ૫ પ્ર ૫ પૃ ૧૧૭૭) અવવા વિદ્યાધરે માત્ર પિનાબર અને એમ જ ગણના હોય તો તેને ખીમા ન હોય તેમ પણ બનવાનું છે

૩૧ ક્ષીરવૃત્તો—ઉજડે, વડ, પીપળો ડિગે ત્યા ધન જરૂર હોય છે એવી તે સમયે માન્યતા હતી દેશુદા (પલાશ) ને માટે પણ એવી જ માન્યતા હતી એ વૃક્ષનુ થડ પાતળુ હોય તો ચોડુ ધન ત્યા હોય છે, ગરે તેના પ્રકાર પડના હોય તો ખૂબ ધન ત્યા હશે એવી માન્યતા હતી, દેશુદાના નાડને વીધના નગથી ગંતો ગંગ નીકળે તો જમીનમા રત્ન છે, સફેદ ગંગ નીકળે તો રૂપુ છે અને પીળો ગંગ નીકળે તો મોનુ છે એમ નમજનુ દેશુદાના ગરના પ્રાર્થના પદ અનેક પ્રકારની ધનને

અંગે માન્યતા હતી. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫). આ વિધાને અન્યવાદ-ધાતુવાદ કહેવામાં આવતો હતો.

૩૨. ધનનો લોભી વાણીઓ માળાપને છોડી પરદેશ જાય છે, પર-
ણેલી સ્ત્રીને દિવસો સુધી મળવાની કુરસદ પણ મેળવતો નથી
અને ગમે તેવા સારા ખરાબ, પાપમય કે દુઃખમય વ્યાપારો કરી
ધન મેળવવાની પિપાસામાં રાત-દિવસ મશગુલ રહે છે. (પ્ર. ૬.
પ્ર. ૨ પૃ. ૧૪૭૬)

૩૩. એવો પણ પ્રસંગ જોવામાં આવે છે કે રાજા પોતાને ત્યાં
જન્મનાર બાળક પોતાનું રાજ્ય પચાવી પડશે એ ભયથી
એને જન્મતાં જ મારી નાખતા. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭)

૩૪. દૂર દેશાવરમાં ગયા પછી ત્યાં પોતાના દેશના માણસો મળે
ત્યારે ખૂબ આનંદ થાય છે અને અરુપરસ મૈત્રી સ્વતઃજમી
જાય છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૯)

૩૫. વસંત ઋતુમાં મિત્રમંડળ સાથે બગિચા-ઉદ્યાનમાં જઈ જુદી
જુદી રીતે વિનોદ કરવાનો રિવાજ હતો. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩ પૃ. ૧૪૯૧).

૩૬. ઊંટ ગાંગર્યા કરતો હોય ત્યારે તેની પીઠ પર માલ ન લોદી શકાય
તો તેને ગળે બાંધવાનો રિવાજ હતો અને તે હકીકતનો વ્યાભેક્ષિત
તરીકે પણ ઉપયોગ થતો હતો. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૩૨)

૩૭. જ્યોતિષમાં લોકો માનતા હતા. બારમાંથી અમુક રાશિમાં
જન્મનાર કેવો થાય તે પર વર્તારા બહાર પડતા હતા. પ્રત્યેક
રાશિના ગુણ વર્ણવ્યા છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૯-૫૪)

૩૮. મિત્રો મળે ત્યારે વ્યંગ્યમાં મશ્કરી કરે તેવા અનેક પ્રસંગો
આવે છે તેમાંથી નીચેના નોંધવા જેવા છે. ગુણુધારણુ બીજે
દિવસે બગિચે જવાનો વિચાર બતાવે છે ત્યારે કુલંધર મશ્કરીમાં
પૂછે છે કે ‘ગુણુધારણુ બગિચામાં ચાવી ભૂલી ગયો છે કે શું ?’ આ
ઠંડી મશ્કરી છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૬). હરિકુમારના
મિત્રો એને મન્મથને વશ પડેલો જોઈ ખૂબ બનાવે છે. (પ્ર. ૬.
પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૯૧ થી)

૩૯ વૃદ્ધ માતા જુવાન કુમારિકા પુત્રીને લાડમા જોળામા બેમાડે એ ભારે અભિનવ વ્રાત છે, પણ તે યુગમા સત્ય જણાય છે (૩ ૮ ૩ ૨ ૫ ૧૮૭૨)

૪૦ પોતે કહેલી વાત સાચી છે એમ ખાત્રી કરાવવા મોગન (શપથ) ખાવાનો ગિવાજ હતો, એકથી વધારે મોગન પણ ખાવામા આવતા અને કોઈ પ્રસંગે તો ભાગ મૂકવા માટે અનેક (મે કડો) શપથ લેવાના પ્રસંગ પણ નોંધાયા છે (૩ ૮ ૩ ૨ ૫ ૧૮૭૨)

૪૧ લગ્નવિધિ: આઠ માતૃકાનું સ્થાપન કરવું, (હાલ તેને માઈ થાપના કહેવામા આવે છે) મડપ બાધવો, તેમા વેદીની સ્થાપના કરવી, વેદીમા અગ્નિકુંડ ચેતાવવો, વધૂકર્મમા માતાઓ દીકરીને સ્નાન કરાવે, વિલેપન કરે અને આભૂષણ ધારણ કરાવે વગેરે સ્નાન વિલેપન વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરે કરાવે, ગોર અગ્નિમા ધૂત નાખે, યજ્ઞ કરે, તેમા આહુતિ અપાય, તે માટે અજળી ભરી ભરીને ગાળ અગ્નિમા નાખવામા આવે જોશી વરકન્યાનું પાણિપ્રહણ કરાવે સ્ત્રીઓ હર્ષ વિલાસ કરે (ગીત ગાય) પતિ પત્ની સિ હાસન (બાજોઠ) પર બેઠે આટલી ક્રિયા અત્ર બતાવવામા આવી છે (૩ ૮ ૩ ૬ ૫ ૧૬૪૬-૫૦)

લોકોનું સમૂહવર્તન:—

સમાજમા સમુચ્ચયે લોકો કેવી રીતે વર્તતા હતા તે ઘણું જોવા જેવું છે

(a) વસતક્રતુમા લોકો ટોળે મળી નગરની બહાર નીકળી પડતા હતા ઉપવન-ઉદ્યાનમા લોકો એ ક્રતુમા લહેર કરતા હતા કુદરતની લીલાનો લાલ લોકો સાચી રીતે લેતા હતા ઝાડ માથે હીચક લટકાવી તેના ઉપર બેસી અથવા ઊભા રહી હીચકા ખાતા ખાતા આનંદ કરતા હતા (૩. ૪ ૩ ૨૧ ૫ ૬૨૨-૪)

(b) લોકો ગામ બહાર જઈને ગોષ્ઠિ કરતા હતા, તેમા સ્ત્રીઓ પણ પૂતી છૂટથી ભાગ લેતી હતી

(c) લોકોના બાહ્ય આનંદમા નર્તન, વાદન અને યુગપાન સુખ્ય લાગ લજવાતા હતા ચાળાચેન કરવા, મશ્કરી કરવી, સ્ત્રીઓને

ચુંબન કરવું અને ઢંગધડા વગર અહીંતહીં દોડાદોડ કરવી, એમાં આનંદવિલાસ માનવામાં આવતો હતો. (પૃષ્ઠ ૯૨૫). વસંત સમયમાં નગરના બહારના વિભાગો પૂર બહારમાં આવતા હતા એમ જણાય છે. (પૃ. ૯૨૭). આ પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓને અંગે ‘વિલાસિની’ શબ્દ વાપર્યો છે તે પોતાની પરણેલી સ્ત્રી માટે સમજવો કે તેને વારવિલાસિની-નાચિકા સમજવી એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ લાગે છે, પરંતુ રાજાઓની સ્ત્રીઓ પણ એમાં લાગ લે છે એ વાત આગળ જણાવે છે તે સર્વનો સંબંધ વિચારતાં કુળવાન વધૂઓ પણ એ આનંદમહોત્સવમાં લાગ લેતી હતી એમ લાગે છે.

(d) પૃ. ૯૨૬ માં ઉપવનમાં લોલાક્ષ રાજા આવે છે ત્યારે શું થાય છે તે માટે એક ફકરો ઘણો સૂચક છે. ત્યાં જણાવે છે કે “ત્યારપછી તે સમુદાયમાં કોઈ લોકો નાચે છે, કોઈ કૂદે છે, કોઈ દોડે છે, કોઈ આનંદના અવાજો કરે છે, કોઈ કટાક્ષ ફેંકે છે, કોઈ આળોટે છે, કોઈ અરસ્પરસ મશકરી કરે છે, કોઈ ગાય છે, કોઈ વગાડે છે, કોઈ હર્ષ પામે છે, કોઈ મોટેથી ખૂમો પાડે છે, કોઈ આનંદમાં આવી જઈ કાબલી કૂટે છે અને કોઈ સોનાની પીચ-કારીઓ હાથમાં લઈ તેમાં સુખડકેશરમિશ્રિત જળ ભરીને અરસ્પરસ ફેંકે છે.” અત્યારે હોળીના સમયમાં જે હકીકત બને છે તે અસલના વખતમાં કેવા પ્રકારે બનતી હશે તેનો આથી કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

(e) સદર બનાવ પછી લોલાક્ષ રાજા પોતાના લાઈની વધૂ રતિલક્ષિતા પાસે નાચ કરાવે છે, મર્યાદાલંગ કરે છે અને ચંડિકાદેવીની મૂર્તિને ઊડાવી દે છે એ બનાવ અસાધારણ ગણીએ તો પણ એટલી હદ સુધીની મર્યાદાલંગની શક્યતા દશમી સ્તાવિદમાં હતી એમ તો લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. રાજા પોતાના નાના ભાઈ પર આધિપત્ય ભોગવતા જણાય છે, દેવીના મંદિરમાં પુષ્કળ દારુ પીવાય છે, નાચરંગ થાય છે અને દેવી પોતે પણ દારુ પીએ છે એ સર્વ હકીકત દશમી સદીની મનોદશા અને સમુદાયમાં લોકવર્તન બતાવે છે. આ સર્વ ભવચક્રનગરનાં કૌતુકો છે. વર્તમાન કાળમાં પાશ્ચાત્ય દેશોના બોલ-નાચ ભેતાં આપણને જે વિતર્કો થાય છે તેવા જ વિતર્કો ગ્રંથકર્તાને થયા જણાય છે અને અંતરંગ રાજ્યમાં મકરધ્વજ અને દેવી રતિને ખડા કરવાની જે જરૂરિયાત

તેમણે જોય છે તે ખાસ નોંધ કરવા યોગ્ય છે દારુ અને પગદારાને લોકસમુદાયમાં એ સદીમાં શુ સ્થાન હતું એનો આખો ચિતાર પ્ર. ૪ પ્ર ૨૩ પૂરો પાડે છે

(f) ગામ કે શહેરમાં આગ થાય ત્યારે લોકસમુદાય કેવું વર્તન કરે છે એ દશમી સદીને અગે વાચવા યોગ્ય છે તે સમયે જળા નહોતા અને આગ જોલવવાની પદ્ધતિસગ્ની ટુકડીઓ નહોતી આગને પ્રમગે “ ચોતરફ ધૂમાડાના ગોટે-ગોટા નીકળવા લાગ્યા અને આગના લડકા વધારે વધારે નીકળવા લાગ્યા, વાસને ફુટવાના અવાજો કડાકા અને ધડાકા ચોતરફ સંભળાવા લાગ્યા આવા મોટા અવાજો સાંભળીને લોકો જાગી ઉઠ્યા, ચારે તરફ ફોળાહળ થઈ ગયો, ધમાધમ થઈ ગઈ, છોકરાઓ આક્રંદ કરવા લાગ્યા, સ્ત્રીઓ હાફળીકાફળી અહીંતહીં દોડવા લાગી, આઘળા માણસો બુમગણ કરવા લાગ્યા, પાગળા લોકો જાગેથી રડવા લાગ્યા, કુતુહળી મશક-ગઓ કિલકિલાટ કરવા લાગ્યા, ચોર લોકો ચોરી કરવા લાગ્યા, બધી વસ્તુઓ જળવા લાગી, કૃપણ લોકો વિલાપ કરવા લાગ્યા અને માતા વિનાના પુત્રની માફક આખું ગામ ચરણ ગહિત નિગધાર જેવું થઈ ગયું ” (પ્ર. ૭ પ્ર ૨ પૃ ૧૬૫૮) આટલું વર્ણન તે સમયે થતી આગ જોઈ હોય તેનાથી જ લખાય લોકોની ધમાધમ, અવ્યવસ્થિત દોડાદોડી અને સ્ત્રી જાળકોના આક્રંદ એ અત્યારે પણ નાના ગામમાં આગ થાય ત્યારે દેખાય છે ચોર લોકો ચોરી કરવાની તક આપે છે એ મોટી આગો જોઈ હોય તે સમજી શકે તેવું છે

(g) અત્યારે જગતમાં ગામગપાટા માગવામાં આવે છે તે જ પ્રગરે દશમી સદીમાં માગવામાં આવતા હશે એમ અચ્છીતસંકેતાના દહેવા પછી જણાય છે (પ્ર ૨ પ્ર ૪ પૃ ૨૭૮) ખાસ કરીને ગન્ત્યની અને ગજકુટુંબની વાતો જગતમાં થતી હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે

(h) ટોઈટોઈ કુળવાન સ્ત્રીઓ પતિને તજ દઈ પરપુરુષ સાથે જમણ કરતી હશે અને જે શુરના પ્રતાપથી પોતે શુણ્બાજન થયેલ હોય તેના જ તરફ શિષ્યો પ્રતિક્ષણ વધે એમતા હશે એમ મહા-મોહના વર્ણન પરથી માલૂમ પડે છે (પ્ર ૩ પ્ર ૪ પૃ ૩૬૨)

(i) પોતાના કુળને કલંક લાગે તેવું કાર્ય ન કરવું એમ એ તત્સમયની લોકમાન્યતા હતી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૪૦૬)

(j) વસંત સમયમાં ઉદ્યાનમાં જઈ કામદેવની પૂજા કુમારિકાઓ સારો પતિ મેળાવવાની ઈચ્છાએ અને પરણેલી સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યમાં વધારો કરવા માટે કરતી હતી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૫.)

(k) દેવનું અપમાન કરનાર ઉપર લોકો તૂટી પડતા હતા, તેની નિંદા કરતા હતા અને તેના વર્તનનો તિરસ્કાર કરતા હતા (પૃ. ૪૩૬); પણ એકંદરે તેની ઉપેક્ષા કરતા હતા. તેને મારતા હોય કે ઈન્ત કરતા હોય એમ જણાતું નથી.

(l) ગામમાં કોઈ અસાધારણ યનાવ અને એટલે લોકો વાતો કરવા મંડી જાય. કોઈ પણ ખરાબ વાત આખા ગામમાં તુરત ફેલાઈ જતી હતી એમ જણાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૯. પૃ. ૪૫૩)

(m) રાજાનો દીકરો ખૂન પર ચઢે છે ત્યારે તેને પકડી લેવામાં આવે છે, કેદખાનામાં નાખવામાં આવે છે, પાંચ મોડીએ બાંધવામાં આવે છે અને લોકો તેની મશકરી કરે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૩૯)

(n) રાજા પુત્રને કાઢી મૂકે છે ત્યારે લોકો પણ તેના નામ પર ચૂંકે છે, તેને ન સંભળાવવા લાયક વચનો સંભળાવે છે અને તેની મશકરી કરે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૫. પૃ. ૭૫૫)

(o) સમૂહ વર્તનને અંગે નીચેનાં આખાં ચરિત્રો ખૂબ રસિક અને તત્સમયના સ્વભાવના આબેહૂબ વર્ણનથી ભરેલા છે.

(૧) ચાર પ્રકારના પુરુષો : ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૭૪-૪૯૨)

(૨) છ પ્રકારના પુરુષો : નિકૃષ્ઠ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને વરિષ્ઠ. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૦ થી ૧૫ પૃ. ૧૫૫૭-૧૬૨૮)

તે ઉપરાંત બાળ, મધ્યમ અને મનીષીનું ચરિત્ર ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં આવે છે, તે ત્રણ પ્રકારના પુરુષોને માટે સમજી લેવું.

(p) તદ્દન અધમ લોકો (નિકૃષ્ઠ) નું બાહ્ય જીવન: દેખાવમાં

લય કર, ગરીબ, ગર, હુ ખી, લોકો એની નિંદા કરે, પાગલ ઉપર
આધાર ગળનાર, હીનસત્ત્વી, શરીરે ગડગુમડ જખમ અને મેલ,
જાતે નોકર ચાકર કે ખેપીઓ, ઘાસના ભારા વેચીને કે હળ
ખેડીને નિર્વાહ કરનાર; અત્યંત તુરંછ જીવન વહનાર (૩ ૬
પ્ર ૧૧ પૃ ૧૫૭૪) આ પ્રકારના પ્રાણીઓ ધર્મ, અર્થ, કામ
અને મોક્ષથી ગ્રહિત હોઈ પુરુષાર્થ વગરના હોય છે

(૫) અધમ લોકો અર્થ અને કામમાં આસક્ત રહે છે
એને ઇદ્રિયોના વિષયલોગની ખૂબ વાછા હોય છે અને એ દયા,
દાન, શીલ તરફ દેખી હોય છે આ વર્ગમાં ભાટ ચારણ કે ભવા-
યાનો સમાવેશ થાય એમાં જુગારીઓ, બ્યલિચારી, નાસ્તિકો
અને પાપીઓ પણ આવે (૩ ૬ પ્ર ૧૨ પૃ ૧૫૮૩)

(૬) વિમધ્યમ લોકો પૈમા પેદા કરવામાં અને તેનું રક્ષણ
રખવામાં આસક્ત રહે છે અને કોઈ કોઈ વાગ ધર્મકાર્ય પણ કરે છે
એ સગળ પ્રકૃતિના હોય છે એની દાન દેવાની ઇચ્છા હોય છે એ
શીલ પાળવા તત્પર હોય છે એ દિવસના વિભાગ પાડી કેટલોક
વખત વિષયમેવનમાં ગાળે અને થોડો વખત ધર્મકાર્યમાં ગાળે
આ વર્ગમાં સદાચારી પ્રાણીઓ અથવા માગ પ્રખ્યાત ગણતોનો
સમાવેશ થાય (૩ ૬ પ્ર ૧૩ પૃ ૧૫૮૭-૮૮)

(૭) મધ્યમ લોકો ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ આરે પુરુષાર્થમાં
ચાલુ પ્રયાસ કરનાર હોય છે એ અર્થ કામની નિરૂપતા સમજે છે,
પણ તેને સર્વેયા તણ શક્તા નથી એ ઘરખાગ સ્ત્રી પુત્રના બંધનને
મત્વાભાવે છોડી શક્તા નથી, પણ એને બગબગ ત્યાગ્ય સમજે છે
જેન શામનમાં વર્જતા શ્રદ્ધાવાળા અને પાપથી પાછા હઠેલા દેશવિગ્તિ-
ઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે (૩ ૬ પ્ર ૧૩ પૃ ૧૫૯૦-૨)

(૮) ઉત્તમ લોકો વસ્તુચિતિ સમજીને તે સમજણ પ્રમાણે
અમલ કરે છે એ અતરંગ ગત્યપ્રવેશના ઉપાયો સમજે છે અને
સમજીને તેને અનુસરે છે એને માટે તે બાળતો ત્યા બતાવી છે
ગુરુપ્રવચ્ચા, શાસ્ત્રનો અધ્યાસ, ક્રિયાનું આચરણ, વ્રતપાલન, માધુતા,
ઈદ્રિય પર અકુશ, બાવના, મતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, અતરંગુદ્ધિ,
પરીપડન અને યોગ ત્યાગપદી અતરંગ ગત્યપ્રવેશના

રસ્તા ખતાવ્યા છે. ત્યાં આખો યોગ સમાવ્યો છે. એમાં વૈરાગ્યના અભ્યાસથી શરૂ કરી યોગરૂઢન સુધીના રસ્તા ખતાવ્યા છે. એ સર્વ રસ્તાઓને ઉત્તમ છવ અનુસરે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૫૯૪-૧૬૧૦)

(ઘ) વરિષ્ઠ વર્ગમાં સ્વયંજ્ઞાની આવે છે. એમાં ગણધરોનો સમાવેશ થાય. તીર્થંકર આ કેટલેમાં આવે. એ સદ્ગુણરંભી હોય, પરમ ઐશ્વર્યમંપન્ન હોય અને ગંભીર આશયવાળા હોય. એને સ્પૃહા નામ માત્ર પણ ન હોય, એને પ્રાતિહાર્ય સમવસરણુ આદિ બાહ્ય લક્ષ્મી હોય, અનેક અતિશયો હોય અને એ અદાર મહા-દૂષણથી રહિત હોય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૧૩-૨૮)

તત્સમયની કેટલીક માન્યતાઓ:—

(a) મીઠું-લૂણ વધારે ખાવાથી ઘડપણ એકદમ આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૯૯૫)

(b) પુરુષ સ્ત્રીના શરીરલક્ષણ પર અનેક જાતની માન્યતાઓ હતી. તે પર પાંચમા પ્રસ્તાવમાં પ્રકરણ બીજું વિચારવા યોગ્ય છે. (પૃ. ૧૧૫૧-૧૧૬૩)

કેટલીક હકીકત ખાસ અભિનવ છે. એ ઉપરાંત પાદુકાજ્ઞાનની વાત પણ ત્યાં ખતાવી છે. પગલાની નિશાની પરથી જેના પગની એ નિશાની હોય તે કેવા પ્રકારના લક્ષણવાળો મનુષ્ય હશે તે જાણવાના જ્ઞાનને પાદુકાજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૫૦)

(c) પુરુષનો જેવો વર્ણ હોય છે તેવું તેનું રૂપ હોય છે, જેવું રૂપ હોય છે તેવું તેનું મન હોય છે, જેવું મન હોય છે તેવું તેનું સત્ત્વ હોય છે અને જેવું સત્ત્વ હોય છે તેવા તેનામાં ગુણો હોય છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૬૦)

(d) કેશુડાના ઝાડ પાસે (નીચે) ધન દોટેલું હોય છે અને તેના પ્રારોહો અને ડાળીઓ અમુક પ્રકારના હોય તો તેની નીચેથી સોનું રૂપું રત્ન વિગેરે મળે છે તે સંબંધી આખી હકીકત અનેક

પ્રકાશના શિવાજીના શિર્ષક તળે નોધાયલી છે તે અત્ર પછુ પ્રસ્તુત છે એ સદીની માન્યતાઓ જાણવાનુ એ સારુ સાધન પુરુ પાડે છે (અ ૬ પ્ર ૨ પૃ ૧૪૭૫)

(૦) મહાપુરુષોને વિપત્તિ આવતી નથી અને કદાચ આવે તો અદ્ય સમયમા વિસરાણ થઈ જાય છે અને તેમને નિઃતર આનંદ જ રહે છે (અ. ૬ પ્ર ૭ પૃ ૧૫૪૨) સાધુપુરુષો વિકાર વગરના હોય છે (પૃ ૧૫૪૩)

(f) બીલીના ઝાડનો પ્રરોહ તેની શાખામાથી કૂટીને જમીન મુખી ગયેલો હોય તો ત્યાં ધન દાટેલુ છે એવી માન્યતા હતી (અ ૬ પ્ર ૧૬ પૃ ૧૫૩૬)

(g) વાદરાને ગમે તેટલુ ઘી પીવરાવવામા આવે તેથી તે પુષ્ટ થતો નથી (અ ૭ પ્ર ૧૫ પૃ ૧૮૦૬)

નીતિ-વ્યવહારના ખ્યાલો:—

દશમી શતાબ્દિમા વ્યવહાર અને નીતિના ખ્યાલો કેવા હશે તે જાણવાના અનેક પ્રસંગો અથમાથી પ્રાપ્ત થાય છે દાખલા તરીકે જુઓ —

(a) ‘આપ સાહેબના મહુપદેશથી જ્યારે હુ ચોરીથી કોઈ પણ પદાર્થ લેતો નથી, ગન્યવિરુદ્ધ કોઈપણ કાર્ય કરતો નથી, વેશ્યા અથવા પાગડી ત્રી તરફ દષ્ટિ કરતો નથી અને એવુ ધર્મ-વિરુદ્ધ અથવા લોહવિરુદ્ધ કોઈપણ આચરણ મદર ઉપદેશ પ્રમાણે કરતો નથી અને મહાઆજ્ઞા અને મહાપગ્નિહમા ત્રીજી જતો નથી ત્યારે લોકો મને સાધુ (માગ માણુમ) તરીકે ગણે છે, માગમાં વિશ્વાસ મૂકે છે અને માગ વળાણુ દે છે ... પૈસા ઉપજાવી મૂર્છાને લઈને હુ ચોરીથી ધન ઉપાડવા માહુ છુ, વિપય-લોચુપનાને સીધે વેચ્યા કે પરત્રીગમન કરુ છુ અને તેણુ બીનુ કાર્ષણુ ખોટુ આચરણુ કરુ છુ ત્યારે લોકો તરફથી નિંદા, ગન્ય તરફથી ગિણા અને સર્વ ધનહણુ, શરીરનો ખેદ, મનનો તાપ અને બીન અનેક પ્રકારના અનર્થો આ લોકમા જ પ્રાપ્ત કરુ છુ (પૃ ૧૬ પીટખ ૫)

(b) કોઈ મૂર્ખ માણસ અકાર્ય કરવા તૈયાર થયો હોય ત્યારે તેને તેમ કરતાં અટકાવવાનો પ્રયાસ નિર્ઠર છે. રાણના હગલામાં ઘીની આહુતિની પેઠે એ નકામો જાય છે. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૭)

(c) જે જુદાં જુદાં કાર્યોને અંગે ક્યું કાર્ય પ્રથમ કરવું એવી મનમાં શંકા થાય ત્યારે કાળક્ષેપ કરવો. (પૃ. ૪૧૦)

(d) ઉદ્યાનમાં અનંગતેરશને દિવસે અનેક સ્ત્રીઓ કામદેવની પૂજા કરવા આવે ત્યારે મોહાંધ કામી પુરુષો પોતાને પસંદ આવે તેવી સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કરવાની તક મેળવવાની લાલચે તે મંદિરમાં આવતા હતા. આવા ગહાદુર (!) પુરુષો દશમી સદીમાં પણ હતા તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૫)

(e) ગુરુની સ્ત્રી ગમે તેવી રૂપાળી હોય તો પણ તે સર્વથા અગમ્ય છે અને દેવની શય્યા પર સૂવાતું નથી. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૬)

(f) સારી રીતે છુપાવીને કરેલ પાપાચરણ પણ જરૂર પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે અને તેને છુપાવવા પ્રયત્ન કરવો એ મિથ્યા છે. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૯. પૃ. ૪૫૧)

(g) જનસમાજના મોટા ભાગના વર્તન માટે મધ્યમ પ્રકારના માણસોની સ્થિતિ અને અધમ વર્ગની સ્થિતિ ચાર પ્રકારના પુરુષોના વર્ણન પરથી સમજાય છે. તે વખતના સમાજને સમજવા માટે એ વર્ણન ઘણું ઉપયોગી જણાય છે. મધ્યમ વર્ગ સંશયાસ્પદ રહે છે અને જઘન્ય વર્ગ લહેરી અને વિષયાંધ હોય છે. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૮૬-૭) જઘન્ય વર્ગના પ્રાણીઓ ઘણી મોટી સંખ્યામાં હોય છે એમ આચાર્ય કહે છે તે તે સમયની સમાજ-સ્થિતિ બતાવે છે. (પૃ. ૨૮૮)

(h) એક માણસને મિત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા પછી તેના દોષ જાણવામાં આવે તો પણ તેનો અકાળે ત્યાગ કરાય નહિ એવી તે સમયની લોકનીતિ હતી, (દષ્ટાંત શુભસુંદરીની મનીષીને સલાહ (મ્ર. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૫) પણ અવસર આવે ત્યારે ત્યાગ ન કરે તો પછી પરિણામે તેનો પોતાનો જ ક્ષય થાય છે. તે સમયની નીતિ

એવી હતી કે હેયબુદ્ધિએ પણ કારણમર, અન્યને ગ્રહણ કરાય અને ત્યાગના અવસરની ગહ જોવાય વર્તમાન વર્તનવિચારણા-નિર્ણય અને આ નિર્ણયમાં ઘણો મોટો આતરો છે તે નોંધવા જેવું છે

(i) ચડાળ સ્ત્રીને અસ્પર્શ્ય માનવામાં આવતી હતી અને તેની માથે મૈથુન સળધ કરવો તે સ્પર્શ્યવર્ગ માટે અત્યંત કનિષ્ઠ કામ ગણવામાં આવતું હતું (પ્ર. ૩ પ્ર ૧૩ પૃ ૪૯૬)

(j) સાધુપુરુષ આત્મનિર્દા, પગ્સ્તુતિ અને પોતાના પૂર્વ ચગ્ત્રિનું વર્ણન ન કરે, પણ અતિ આગ્રહ અને ખામ લાભનું કાળુ દેખે તો પોતાના પૂર્વપશ્ચિમ સમયનું વર્ણન કરે (પ્ર. ૪ પ્ર ૬ પૃ ૭૬૦)

(k) સજ્જન પુરૂષો વડીલના વાક્યનું કદી પણ ઉદ્ધ ઘન કરતાં નથી (પ્ર. ૪ પ્ર ૭ પૃ ૭૭૬)

(l) ગુરુની સ્તુતિ તેમની હાજરીમાં કરવી, મિત્ર અને સગાની સ્તુતિ તેમની ગેરહાજરીમાં કરવી, નોડગની સ્તુતિ (પ્રશ સા) કામ થઇ રહ્યા પંડી કઠ્ઠી, પુત્રની સ્તુતિ (પ્રશ સા) ન કઠ્ઠી અને સ્ત્રીની પ્રશ મા તો તેના મગ્ધ પછી જ કઠ્ઠી (પ્ર. ૪ પ્ર ૭ પૃ ૭૮૩)

(m) હુમવાનું ગમે તેવું કાળુ પ્રાપ્ત થાય તો પણ ગભીર ચિત્તવાળા મનુષ્ય તો માત્ર મૂંઝામાં જ હોય છે, મુખને જરા મલકાવે છે, ખડખડાટ હાસ્ય કદી કરતા નથી (પ્ર. ૪ પ્ર ૧૫ પૃ ૮૭૩)

(n) દારૂની અસર તળે લોલાક્ષ ગન્ત પોતાના લાઈ ગિયુક પતની સ્ત્રી ઉપર ધનાત્કાર કરે છે એ વાત ખામ વિચારવા યોગ્ય છે પગાધીનપણું હોવા છતાં દારૂની અસર નીચે આ વાત શક્ય હતી એ નોંધવા જેવું છે (પ્ર. ૪ પ્ર ૨૨ પૃ ૯૪૧)

(o) મારી આકૃતિ-સુદૃઢ રૂપ હોય ત્યાં નિર્ભળ ગુણો વામ કરે છે (પ્ર. ૪ પ્ર ૨૮ પૃ ૧૦૦૭)

(p) ન્યા મૃપાવાદ હોય છે ત્યાં ઘણે ભાગે માયા પણ માયે જ હોય છે (પ્ર. ૫ પ્ર ૧ પૃ ૧૧૮૪)

છે કે પ્રાણીને ઘણી સ્ત્રીઓ પરણવાની આકાંક્ષા થતી અને તે સર્વ સ્ત્રીઓ પોતાને એકલાને જ વફાદાર રહે એવી તેની ઇચ્છા રહેતી, પોતાનો પરિવાર વિનયી અને ચતુર થાય એવી ભાવના રહેતી, મહેલોમાં વસવાની હોંશ થતી, અનેક રત્નો ઘરમાં ભરેલાં હોવાના એ યુગના લોકો સ્વપ્નાં સેવતા હતા, ઘરેણાં ઘડાવવાના મંકડપો કરતા હતા, ચીનાઈ (રેશમી) અને સુતરાઉ વસ્ત્રોના ઢગલા વાંછતા હતા, મહેલની ગહાર ગગિયો કરાવવાનો વિચાર કરતા હતા અને ઘોડાના રથમાં (ઘોડાગાડીમાં) બેસી પોતે ફરે અને પાળા આગળ પાછળ ચાલે અને ગહુ તો પોતે રાજા થાય-આ તે યુગનું મનોરાજ્ય હતું. એમાં સાહિત્ય કે અભ્યાસને સામાન્ય જનતામાં સ્થાન હોય એવું જણાતું નથી. (પીઠળાંધ પૃ. ૬૫-૬૮) યુવાની કાયમ ટકે એવા પ્રયોગો કરવાનો લોકો ચત્ન કરતા હતા. (સદર. પૃ. ૬૯)

(b) સંસારમુખનો ખ્યાલ આ પ્રમાણેનો જણાય છે:—

“ અમે માંસ ખાઈએ છીએ, દારુ પીએ છીએ, ખત્રીશ પ્રકારનાં લોજન અને તેત્રીશ પ્રકારનાં શાક આરોગીએ છીએ, સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરીએ છીએ, ઊજળાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરીએ છીએ, પંચ મુગંધી યુક્ત પાન ચાવીએ છીએ, ફૂલની માળા ધારણ કરીએ છીએ, શરીર પર વિકેપન કરીએ છીએ, ધનનો ઢગલો એકઠો કરીએ છીએ, મનને ગમે તેવી ચેષ્ટાઓ કરીએ છીએ, દુઃખમનની ગંધ પણ સહેતા નથી, અમારી કીર્તિને ચોતરફ ફેલાવીએ છીએ. ” (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૯)

પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ત્રિવ ઇચ્છા—

એ યુગમાં પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ખૂબ ઇચ્છા થતી હશે એમ નીચેના પ્રસંગોથી જણાય છે.

(a) દેવી કાળપરિણતિ પોતાના પતિ કર્મપરિણામને કહે છે: ‘ આપની કૃપાથી હું સર્વ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી ચૂકી છું, આ દુનિયામાં દેખવા લાયક સર્વ પદાર્થો આપની કૃપાથી હું જોઈ ચૂકી છું, માત્ર અત્યાર સુધી મેં પુત્રનું મુખ જોયું નથી એટલું બાકી છે, તેથી જો આપશ્રીની કૃપાથી મને એક પુત્ર થઈ જાય તો મારું

જીવતર મરૂળ થાય, નહિ તો આ જીવન બધું નિષ્ફળ છે (પ્ર. ૨ પ્ર ૩ પૃ ૨૭૧)

(b) સગળ શેઠ અને બધુમતી ઘરડા થયા હતા, પુત્ર નહોતો, દુકાન પર વામદેવ આવી થોડા આસુ પાડે છે એટલે શેઠ એને પુત્ર કહી લે છે અને આગા રાખે છે કે એ દીકરો પોતાનું ઘડપણ પાળશે (પ્ર ૫ પ્ર ૨૭ પૃ ૧૩૩૧)

(c) વિદ્યાધરના ગળ કનકોદરને પુત્ર નથી એની દિલ-ગીરીનો પાગ નથી એ માટે એની ગણીએ અનેક ઔષધો ખાધા, ત્રહુશાતિ કગવી, એ કડો માનતાઓ માની, નિમિત્તિયાને જોલાવી ભવિષ્ય પૂછ્યું, મત્રવાદીઓ પામે જાપ કરાવ્યા, જત્રો હાથે ખાધ્યા, જડી મૂળીઆ પીધા, ડોતુડો ઝર્યા, અવશ્યુતિ નીકાળી, હોગ તત્રો શોધ્યા, પ્રજનો પૂછ્યા, સ્વપ્ન-અર્યો પૂછ્યા અને યોગિણી-ઓની પ્રાર્થના કરવામા આવી (પ્ર ૮ પ્ર ૨ પૃ ૧૮૬૨)

(d) ન ખપુના શ્રીગર્ભ ગળની પુત્રપ્રાપ્તિ માટેની તીવ્ર ઇચ્છા નોધવા યોગ્ય છે એણે તો વળી અનેક ઔષધિઓ પણ ખાધી જણાય છે એને ત્યા પુ ડરીકનો જન્મ વાય છે (પ્ર ૮ પ્ર ૧૪ પૃ ૧૯૮૩)

રાજા-રાજ્ય-રાજસેવક-રૈયત—

(a) ‘ વન્તુઓ (દ્રવ્યાદિ) પ્રાપ્ત કરવાના ઇરાદાથી મનુષ્યો રાજસેવકા ઉઠાવે છે, રાજાની ચાકરી કરે છે, તેના તર્ક વિનય બતાવે છે, તેને અનુકૂળ લાગે તેવું બોલે છે, તેની ખુશામત કરે છે, પોતે દિલગીરીમા હોય તો પણ ગતને હમતો દેખીને પોતે હસે છે, પોતાને ઘેર પુત્રજન્મ વવાથી ઘણો આનંદ થતો હોય ત્યારે પણ ગતને ગટો જોઈને પોતે ગટવા લાગી જાય છે, ગતના માનીતા લોકો પોતાના દુશ્મન હોય તો પણ તેમના વખાણ કરે છે, ગતના દુશ્મનો પોતાના ઈષ્ટમિત્ર હોય તો પણ ગતની મમત તેમની નિંદા કરે છે, ગતની આગળ ગતદિવ્ય દોટે છે, પોતે તદ્દન યાત્રી ગયો હોય તો પણ ગતના પગ ચાપના બેચી જાય છે, ગતના અપવિત્ર મ્થાનો પોતાને હાથે ધુએ છે, ગતની આજ્ઞાથી જમે

(૧) જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધૈર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ-એ સત્ત્વવૃદ્ધિના ઉપાયો છે. (પ્ર. પ. પ્ર. ૧ પૃ. ૧૧૬૦.)

(૨) એકાંત સ્થાનમાં ઢાંકણા વગરનું દહીનું લાજન પડેલું હોય તો સ્વાદલુપ્થ કાગડો એને છોડીને બીજે કેમ જાય ? તેમ રૂપાળી સુંદર સ્ત્રી એકલી પડેલી જણાય તો એના વિદાસી પુરુષો એને કેમ છોડે ? (પ્ર. પ. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૧૭૩.)

(૩) કાણો માણસ અવસર વગર કોઈ પણ કામ કદી શરૂ કરતો નથી, કારણ કે નીતિ અને પુરુષત્વનો અવસર જ બરાબર કામ સાધી શકે છે. (પ્ર. પ. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૧૩૦૬)

(૪) પ્રાણી ગમે તેટલાં શાસ્ત્રો જાણતો હોય પણ જો પોતાની અવસ્થા બરાબર સમજતો ન હોય તો જેમ આંધળા માણસની પાસે આરિસો ધરવામાં આવે તે નકામો થાય છે તેમ તેનું જ્ઞાન પણ નકામું થાય છે.

(૫) ધનશેખર ધન કમાવા માટે પરદેશ જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેના પિતા હરિશેખર તેને શિખામણ આપે છે તે દશમી શતાબ્દનો નીતિ અને વ્યવહારનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. આખો ફકરો ખાસ લાક્ષણિક હોઈ દશમી શતાબ્દને ચિતરે છે. ‘દીકરા ! મેં તને સુખમાં ઉછેર્યો છે, તું પ્રકૃતિથી સીધી લાઇનનો છે, દેશાંતર દૂર છે, રસ્તાઓ આડાઅવળા અને આકરા છે, લોકો વાંકા હુદયવાળા હોય છે, સ્ત્રીઓ છેતરવાની કળામાં ઘણી કુશળ હોય છે, નીચ અને દુર્જનો ઘણા હોય છે, સજ્જન માણસો લાગ્યે જ મળી આવે છે, ધૂતારા લોકો અનેક પ્રકારના પ્રયોગો કરવામાં ચતુર હોય છે, વાણીઆઓ કપટી હોય છે, કરિયાણા વિગેરે વસ્તુઓનું રક્ષણ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી નડે છે, નવી જીવાની અનેક પ્રકારના વિકારોને કરનારી હોય છે, કાર્યોનાં પરિણામ દુઃખે જાણી શકાય તેવાં હોય છે, પાપ અથવા અકૃત્ય અનર્થને પસંદગી આપનારા હોય છે, ચોર અને લુચ્યાઓ હેરાન કરનારા હોય છે; તેથી જ્યારે એવા પ્રસંગ આવે ત્યારે વખતને અનુસરીને કોઈ વખત પંડિત બની જવું, કોઈ વખત મૂર્ખ બની જવું, કોઈ વખત દાક્ષિણ્યવાળા થઈ જવું અને કોઈ વખત તદ્દન કઠોર બની જવું,

કોઈ વખત દયાળુ બની જવું અને કોઈ વખત નિર્દય બની જવું,
કોઈ વખત મોટા લડવૈયા બની જવું અને કોઈ વખત તદ્દન
ખીકણ બની જવું, કોઈ વખત મોટા દાનેશ્વરી બની જવું અને
કોઈ વખત એકદમ કૃપણ બની જવું, કોઈવાર બગવૃત્તિ ધારણ
કરી તદ્દન મૌન રહી જવું અને કોઈ વખત ચતુર વક્તા બની જવું,
અને હમેશા ક્ષીરસમુદ્ર જેવા ઊંડા, ગભીર અને શાત થઈ જવું,
તેમજ એટલા ઊંડા થવું કે કોઈ માણસ એ સમુદ્રનો મધ્યભાગ
કદી પામી શકે નહિ.” (અ. ૬ પ્ર. ૧ પૃ. ૧૪૭૧)

(૪) ધનવાન પામે ધન છે તે તેની પાસે શા માટે રહેવા
દેવું જોઈએ ? તેનો તેના ઉપર શો હક્ક છે ? એમની પાસેથી લક્ષ્મી
પડાવી લેવી એમા શું ખોટું છે ? આવા સમાજવાદના વિચારો તે
સમયે પણ હતા (અ. ૬ પ્ર. ૨ પૃ. ૧૪૭૪)

(૫) જે પ્રાણી કટાણો પામે છે તેને ધન મળતું નથી, તેથી
સમજી માણસો કહે છે કે કોઈ પણ બાળકમા કટાણવું નહિ એ જ
ધન એકદું કંવાનો મૂળ ઉપાય છે (અ. ૬ પ્ર. ૮ પૃ. ૧૫૪૬)

(૬) જેનું પોતાના ઘરમા બરાબર માન નથી હોતું અને જેનો
ઘરમા પરાલવ થતો હોય છે તે બહાર પણ પગલવ જ પામે છે
યો મૃદે પરિમૂતોઽન્ન સ વહિઃ પરિમૂયતે । (અ. ૬ પ્ર. ૧૧ પૃ. ૧૫૭૪)

(૭) જેણે ખારીક અવલોકન કરીને એક સવત્સર (વર્ષ) જોયેલ
હોય તેણે આખી દુનિયાની બરાબર અવલોકના કરી લીધી છે એમ
સમજવું, કાગળ કે દુનિયાના લાવો ફરી ફરીને એવી ને એવી રીતે
અન્યાન્ય સળધે બન્યા જ કરે છે (અ. ૬ પ્ર. ૧૬ પૃ. ૧૬૩૦)

(૮) જે વસ્તુ નખથી છેદી શકાય તેવી હોય તેને ડાહ્યો માણસ
કુહાડાથી છેદવી પડે તેટલી મોટી થવા દેતો નથી, તેને મૂળમાથી જ
ડાબી દે છે (અ. ૭ પ્ર. ૧૧ પૃ. ૧૭૭૨)

સાંસારિક મનોરાજ્ય—

(૯) મામાગિક પ્રાણીઓને શું શું મેળવવાની ઇચ્છા થતી હોય
કે તેનું વર્તન ખીકણ ધ પૃ. ૬૫ મા આવે છે, તે પૃથી જણાય

તેવું હલકું કામ ઉપાડી લે છે, ચમના મ્હોં જેવા રણુમેદાનમાં જાતે પ્રવેશ કરે છે, તરવાર ભાલાના ઘા સહન કરવા માટે પોતાની છાતી આગળ ધરે છે. ” (પીઠબંધ પૃ. ૭૩). આમાં રાજસેવકની ખુશામત અને આજ્ઞાકિતપણું ખાસ નોંધવા જેવું છે.

(b) રાજમંદિરમાં રાજાની પાસે અમાત્ય, મોટા યોદ્ધાઓ, નિયુક્તક (કામદારો), તલવર્ગિક (કોટવાળો), વૃદ્ધ સ્થવિરાઓ, લશ્કરી સુલટો, વિલાસિની સ્ત્રીઓ વિગેરે રાજવામાં આવતા હતા એ ખાસ નોંધવા જેવું છે (પીઠબંધ પૃ. ૯૧) અને રાજમંદિરમાં પ્રવેશ રજા વગર થતો નહોતો એમ સ્વકર્મવિવર દ્વારપાળના ઉપયોગથી જણાય છે. (સદર)

(c) રાજાની નજર પડે તો પણ ધન્યતા માનવામાં આવતી હતી, એટલે રાજાઓ જાણે દેવાંશી હોય એ વિચારનો પ્રચાર હતો એમ સાતમા માળ પર બેઠેલા સુસ્થિત રાજાની નજર લિખારી પર પડવાને પરિણામે તેની ધન્યતા માનવાની હકીકત પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. (પીઠબંધ પૃ. ૧૧૨) અને તે જ પીઠબંધના પૃ. ૧૧૫ માં ‘ યથા રાજા તથા પ્રજા ’ ના સૂત્રનો નિર્દેશ કરી રાજાની વિશિષ્ટ સત્તા સંબંધમાં તે યુગના વિચારો બરાબર વ્યક્ત કર્યા છે. રાજ્ય-કૃપા માટે કેટલો તલવલાટ હશે તે આ આખા પ્રસંગ પરથી સહજ સમજાય છે. Divine Rights of Kings (રાજાના દૈવી હક્કો) નો સિદ્ધાંત આ યુગમાં પ્રવર્તતો હતો એમ બરાબર લાગે છે.

(d) રાજ્યવિરુદ્ધ કાંઈ પણ કાર્ય કરવું તે બહુ ખરાબ—નિંદ્ય કામ ગણાતું હતું એમ લોકવિરુદ્ધ કાર્યોની ગણનામાં તેને સ્થાન (પૃ. ૧૯૦ પીઠબંધ) આપ્યું છે તે પરથી જણાય છે.

(e) રાજાઓ તાળાનાં રાજ્યોમાં પોતાનો સરસૂબો (મહત્તમ) નીમતા હતા. દરેક પ્રાંતમાં એક સેનાધિપતિ અને મહત્તમ નીમાતો હતો. મહારાજાનો હુકમ ફક્ત મારફતે ત્યાં મોકલવામાં આવતો હતો. સંદેશો લઈ આવનાર ફત્તને ખૂબ માન આપવામાં આવતું હતું અને મહારાજાનો સંદેશો આખી સભા અને સેનાપતિ તથા સૂબો ખડેપગે સાંભળતા હતા. (અસંવ્યવહાર નગરની આ આખી પદ્ધતિ પ્ર. ૨. પ્ર. ૭ માં વર્ણવી છે તે દશમી સદીના રાજ્ય-બંધારણ ઉપર ખાસ અજવાળું પાડે છે. ભુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૦-૩૦૫)

મહારાજના રાજ્યપ્રદેશમા વસ્તી કેટલી છે તેનો કર્મપરિણામને ખ્યાલ નથી એવું અધેર દશમી સદીમા ચાલતું હતું સદાગમ ઘણાને મોઢે મોકલી દે, તો ખાલી પડેલી જગાએ પૂરવાની ગળને ચિંતા થઈ પડી હતી, પણ એને પોતાના સૂખાના તાબામા કેટલી મોટી વસ્તી હતી તેનો ખ્યાલ નહોતો (પ્ર. ૨. પ્ર ૭ પૃ ૩૦૪-૫) વર્તમાન સરકારના દફતરમા નાની નાની વિગતોના પણ આકડા હોય છે તેવું તે યુગમા ન હોતું એ ધ્યાનમાં ગળવા યોગ્ય છે

(f) ગળઓ સાથે સ્પષ્ટ શબ્દોમા વાત કરવામા ઘણા સ કોચ વતો હશે અને તેના નોકરો અથવા ઉપલવીઓ ઘણે લાગે મીઠી વાતો જ કરતા હશે એમ કળાચાર્યને પણ રાજ સાથે સ્પષ્ટ વાત કરતા થયેલ મ કોચ પૃથી સહજ અનુમાન થાય છે (પ્ર. ૩ પ્ર ૧ પૃ ૩૫૭)

(g) ગળઓની પામે ખામ એવક રહેતા હતા જે અત્યારના ‘ પ્રાઈવેટ એક્ટરી ’ જેવું ગળનું કામ કરતા હતા એમ વિદુરના વર્ણન પૃથી અનુમાન થાય છે (પ્ર. ૩ પ્ર ૧ પૃ ૩૫૫) એને ‘ ગજવૃક્ષ ’ કહેવામા આવ્યો છે તે ખામ નોધવા જેવું છે

(h) ગળમલા માળે મળવાનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે (પ્ર. ૩ પ્ર ૧૦ પૃ ૪૫૭) અને રાજ ચાલે ત્યારે તેની આગળ બળતી મમાલ ચાલે એવો ગિવાજ જણાય છે (પૃ ૪૫૮) વિગ્રાધર ચક્રવર્તી કનડોદગની ગળસલા પણ સાળે-સધ્યા વળતે મળતી હતી (પ્ર. ૮ પ્ર ૨ પૃ ૧૮૬૬)

(i) કોઈ ગળનો શુન્દો કહે તો ગળ તેને તપામ કર્યા વગર ત્રીધી જ સન્ન કહે, વાટ કાઢવાની જરૂર નહોતી નોકરોને હુકમ કહે, એટલે શુન્દેગારને ગાધી ઢેદ કરી એટલી ચાતનાઓ કરે કે શુન્દેગાર મહાત્મા પામી જાય એને લોહના ચાલલા માથે ગાધે, એને મખત કાગડા (ચાળખા) લગાવે, એના શરીર પર ધગધગતું તેલ રેટે, એની આગળીઓમા ખીલા કોકે અને એને અનેક પ્રકારની ચાતનાઓ-દહર્વાઓ કહે (પ્ર ૩ પ્ર ૧૦ પૃ ૪૫૯)

(j) સળના પ્રકાર—શત્રુમર્દન રાજ સ્પર્શનને દેશ-નીકાલની સળ કરે છે અને પાછો આવે તો લોહચંત્રમાં પીલવાની ધમકી આપે છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે દેહાંત દંડની સળનો અમલ ઘાણીમાં પીલીને પણ કરવામાં આવતો હતો. એવી ઘાણીને ‘લોહચંત્ર’ કહીને વર્ણવવામાં આવેલ છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૫૦૨)

(k) ‘લોકોને માથે ન્યાંસુધી કર આપવાની બીક હોય છે ત્યાંસુધી તેઓ હદને ઉલ્લંઘી જતા નથી, પણ એક વાર કર આપવાની બીકથી તેઓને મુક્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ તદ્દન છૂટા થઈ જાય છે અને છૂટો માણસ સર્વ અનર્થોને કરે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૮)

(l) તે વખતે કૌંસીલની પદ્ધતિ જાણીતી હશે. કનકચૂડ રાજના ચાર પ્રધાનો—મંત્રીઓ મતિધન, બુદ્ધિવિશાળ, પ્રજાકર અને સર્વરોચક છે. એ ચાર મંત્રીઓ રાજ્યને લગતી અગત્યની બાબતના નિર્ણયો કરે છે એ વાત નોંધવા જેવી છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૧૬-૨૦)

(m) રાજ જાતે ઊઠી પોતાને હાથે કોઈને પાન રાજસભા સમક્ષ આપે તે મોટામાં મોટું માન ગણાવાની તે સમયની રીતિ હતી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૪૬)

(n) રાજ્યો ઘણી સમૃદ્ધિવાળા હશે, કુબેર ભંડારી જેવા માલદાર હશે એમ દરેક રાજના વર્ણન પરથી જણાય છે. દા. ત. બુઓ નરવાહન રાજનું વર્ણન. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૪)

(o) રાજ્ય કમપ્રાપ્ત પણ હોય એટલે વડિલ તરફથી ઊતરી આવેલ હોય અથવા એક રાજને હરાવી તેનું રાજ્ય ખૂંચવી લેવામાં આવેલું પણ હોય. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૬)

(p) રાજ મૂર્ખ હોય તો તેના મંત્રીઓ ગમે તેવા કુશળ હોય અથવા લક્ષ્કરનો ઉપરી બળવાન હોય તો પણ રાજ્ય મહા-કષ્ટમાં આવી પડે છે. એકહથ્થુ સત્તાનો દોર કેટલો મોટો હતો તેનો આથી સહજ ખ્યાલ આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૩)

(૭) સમસ્ત પ્રજાજનને બાધા વગરના કગી સુખમા સ્થાપન કરવા અને પછી પોતાનું સુખ શોધવું એ રાજ્યધર્મ છે અને તેમ કરનાર ખરો રાજા છે પોતાના હાથ નીચેના દુખમા સખ-ડતા હોય, પ્રજાજન દુખ ભોગવતા હોય તેવે વખતે જે રાજા સુખ ભોગવે છે તે પેટભરો કહેવાય છે-આવો વિચક્ષણ માણસોનો અભિપ્રાય હતો (અ પ પ્ર ૧૧ પૃ ૧૨૨૫)

(૮) ચોગ્ને દેહાતદ ડની સજા કરવાનો ધારો હતો (અ પ પ્ર ૨૨ પૃ. ૧૩૩૪) રાજા કરેલી સજા માફ કરી શકતા હતા (સદર) અત્ય ત શકદાર માણસોને અત્યારે જેમ પોલિસની દેખ-રેખમા ગખવામા આવે છે તેમ અગાઉ રાજા પોતાની જ દેખરેખ નીચે ગખતા હતા (અ પ પ્ર ૨૨ પૃ ૧૩૩૪) અને ઘણી વાર નામીચો ચોગ વગગુન્હે માર્યો પણ જતો હતો (સદર)

(૯) પરદેશથી દરિયાની સફર કરીને કોઈ વેપારી આવે તે રાજા પાને જાય, ત્યા નજરાણું ધરે અને દાણ ચુકાવે અથવા માફ કરાવે (અ ૬ પ્ર ૨ પૃ ૧૪૮૫)

(૧૦) ગજાઓને રાજ્ય અન્ય પચાવી પાડશે, એ જાણતની બહુ બીક ગહેતી હશે એમ જણાય છે નીલકંઠ ગજા પોતાના ભાણેજ હગ્નિમાગની લોકપ્રિયતા માલખી પોતે ચિતામા પડે છે અને તૃણાથી અધ બની તેને મારી નાખવાના વિચારો કરે છે (અ ૬ પ્ર ૭ પૃ ૧૫૩૬) ગજા પામે બુદ્ધિશાળી વ્યવહારદક્ષ મંત્રીઓ હતા, જેઓ સાપ મરે નહિ અને લાકડી ભાગે નહિ એવી સત્તાહ આપતા (પૃ ૧૫૩૭)

(૧૧) રાજાનું વર્ણન કરવું હોય તો તેના કોશ (ખજનો), ચતુરંગ લશ્કર, ભૂમિ, દેશ, ગજ્યમામત્રી વિગેરે અપરિહાર્ય છે ગજાની માથે આ સર્વ હોવું જ જોઈએ એવો તે સમયનો ખ્યાલ જણાય છે (અ ૬ પ્ર ૧૦ પૃ ૧૫૫૬) કોશ(ટ્રેઝરી)મા રત્ન મણિ માણેડનો મચય ગણવામા આવતો હતો રોકડ નાણાને તેમા સ્થાન આપવામા આવ્યું નથી એ હકીકત ઘણી અર્થસૂચક છે

(૧૨) ગજ્યમા નવો રાજા થાય ત્યારે ડાંડી ખીટાવવાનો ,

રિવાજ જાણાય છે. એ ડાંડી અથવા ઢાલ ટીપનારને ડિંડિમકે નામ આપવામાં આવતું હતું. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૬૮)

(જ) રાજા નખળો હોય ત્યારે ચોરનું જોર વધે છે, લૂંટા-રાઓને તડાકો પડે છે, ધાડ પાડનારને મળ થાય છે અને દુષ્ટ લશ્કરી માણસો હરખમાં આવી જાય છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૭૧) એક માણસની સત્તા લાલ અને નુકસાન કેવી રીતે કરે છે તે જાણવાનું આ પ્રખળ કારણ પૂરું પાડે છે.

(ઙ) રાજા જ્યારે ઘણો અધમ થઈ જાય, દુરાચારી થઈ જાય અને રાજ્યધર્મ વિસરી જાય ત્યારે પ્રજા અને મંત્રીઓ એકઠા થઈ રાજાના ભાઈને વિરૂપિત કરે-તેને રાજ્ય સ્વીકારવા વિનવે, એ પ્રમાણે ન થાય તો નજીકનો પારકો રાજા આવી રાજ્યને કબજે કરી લે. આ પદ્ધતિ ઘણી વિચારવા યોગ્ય છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૧૨) અને એવો અધમ રાજા પદભ્રષ્ટ થાય ત્યાર પછી સર્વે તેની મશ્કરી કરે, તેને બાંધે, ખેંચે, કેદમાં નાખે અને કોઈ તેની પડખે ચઢે નહિ. (પૃ. ૧૮૧૩)

(ટ) સ્વયંવર મંડપમાં કોઈ પણ રાજાને રાજકુમારી ન વરે તો પણ લડાઈ થતી. સ્વયંવરમાં આવેલ રાજાઓ તેમ થતાં પોતાનું અપમાન થયેલું સમજતા. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૧)

(ડ) લોકસ્થિતિ કેવી છે તેનો જાતે અભ્યાસ કરવા સારું રાજાઓ અને ચક્રવર્તીઓ રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળી પોતાના તાબાના દેશમાં ફરતા હતા. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૯૭૮)

રાજનીતિ—

(ઇ) મોટા માણસો અને રાજાઓ પાસે અંગત માણસો રાખવામાં આવતા હતા. એવા માણસ દૂતનું કામ કરતા હતા. અત્યાચારના સી. આઈ. ડી. ખાતા જેવા તે હતા. તેવા માણસોને દેશ દેશની ભાષાનો અભ્યાસ હોય, જુદા જુદા પ્રકારના વેશો ધારણ કરવામાં તે બહુ કુશળ હોય, ચીવટથી કામ કરનારા હોય અને અન્ય તેને

પકડી શકે નહિ એવી ચાલાકી તેનામા હોય (પ્રભાવ દ્વતનું વર્ણન
પ્ર. ૩ પ્ર ૪ પૃ ૩૮૫)

(b) બુદ્ધિશાળી મત્રીઓ સલાહ આપવા ઉપરાત પોતાના
ખાસ એવકોને પાસે રાખતા, જે જરૂર વખતે અગત્યની ખાતમી
અન્યને મોકલી કામ લેતા વૃદ્ધ સુબુદ્ધિ મત્રીઓ દમનક નામના
એવકને મોકલી હરિકુમારનો ખચાવ કર્યો—એ ધ્યાનમા લેવા જેવી
તે સમયની લાક્ષણિક રાજઘટના છે (પ્ર. ૬ પ્ર ૭ પૃ ૧૫૩૮)
રાજને સાચી સલાહ આપતા વાત ખગડી જાય તેમ હોય તો મત્રી
રાજની હામા હા મેળવી દેતા અને આડકતરી ગીતે વાતનો તોડ ઉતાગતા
ગજની મામે થવાની તાકાત મત્રીઓમા નહોતી (પૃ ૧૫૩૭)

(c) ચાગિરરાજે લશ્કરી મેનાપતિ સમ્યગ્દર્શનને મોકલવા
વિચાર કર્યો ત્યારે સદ્બોધે સદાગમને મોકલવા લલામણુ કરી—એમા
લશ્કરી માણુઓ અને દિવાન ઓફિસના માણુઓની કામ લેવાની
ગીતિનુ જ્ઞાન ખતાવે છે, છતાં એ સમ્યગ્દર્શનના વખાણુ જ કરે
છે એ એની કામ લેવાની કુનેહ છે (પ્ર ૭ પ્ર ૧૦ પૃ ૧૭૬૮)

(d) દિવાની ઓફિસના માણુઓની સલાહ આધાર ગખવા
લાયક અને કાર્યસાધક હોય છે એમ અતે લશ્કરી મેનાધિપતિ
સમ્યગ્દર્શન સ્વીકારે છે (પ્ર. ૭ પ્ર ૧૬ પૃ ૧૮૨૪)

ધન અને ધનવાનોનો દોર—

ધનિક વર્ગ દશમી શતાબ્દિમા કેટલો જોગમા હશે તેના અનેક
દાખલાઓ આખા ગ્રંથમા છે એમાથી થોડા દાખલાઓ આપણે
તપાસી જઈએ

(a) પ્ર ૪ પ્ર ૨૪ પૃ ૬૫૪ મહેશ્વર શેઠ લવા ચઢાવીને
બેઠા છે, કોઈ માગે તેના તગ્દ નજર પણુ કગ્તા નથી, ખુશામત
કગ્નાર તગ્દ પણુ નજર કરતા નવી, રત્નોને જોઈ ગણ થાય છે
અને તેના ધ્યાનમા સ્તબ્ધ થાય છે—એ દશમી મહીના ધનવાનનુ

લાક્ષણિક ચિત્ર છે. ચોરીનો માલ એ ચોધી ક્રિમતે પડાવી લે છે, એ સર્વ કાળનો જાણીતો વિષય છે. દશમી શતાબ્દિમાં એવી સ્થિતિ હતી એ ભવચક્રનાં સ્વરૂપદર્શનમાંથી પ્રતીત થાય છે. તેની પાસેના હીરા માણેક સોનામહોરોના ઢગલાનો વિચાર કરતાં દેશમાં ધન અમુક વર્ગ પાસે બહુ મોટા પ્રમાણમાં હશે એમ જણાય છે.

(b) ધનવાન વર્ગના વિચારો લાક્ષણિક ભાષામાં પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬ માં તેના મુખમાં અંથકર્તાએ મૂક્યા છે તે દશમી શતાબ્દિનું આબેહૂળ ચિત્ર રજૂ કરે છે. જુઓ આગળનું પૃષ્ઠ ૪૩૪.

(c) રાજ્યલોભનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત હરિકુમાર અને નીલકંઠ રાજાના સંબંધમાં આવે છે. મામા રાજા લાણેજની લોકપ્રિયતા જોઈ એ પોતાનું રાજ્ય પડાવી લેશે એ બીકે એનો વધ કરવા નિર્ણય કરે છે અને તેવો નિર્ણય કરતાં સૂત્ર ગોઠવે છે કે ‘ અરધા રાજ્યને હરણ કરી લે અથવા પચાવી પાડે તેવો નોકર હોય તેને જો હણી નાખવામાં ન આવે તો આખરે પોતાને મરવાનો વખત આવે છે. ’ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૩૬) હરિકુમાર સુખુદ્ધિ મંત્રીની વખતસરની સલાહથી બચી જાય છે એ જુદી વાત છે, પણ ધન કે રાજ્યના લોભમાં રાજાઓ પોતાના સંબંધીઓનું ખૂન કરવા માટે પણ તૈયાર થઈ જતા હતા એમ જણાય છે.

(d) ધનવાનના મગજના ફાંટા કેવા હોય છે તેનું લાક્ષણિક ચિત્ર પીઠબંધમાં કર્તાએ આપ્યું છે. ત્યાં બુઢા બળ થઈ ગયેલાં ધનપતિને યુવાન ગણાવ્યો છે, તે બીકણ હોવા છતાં મહાન લડવૈયા તરીકે તેને બતાવ્યો છે, અલણ હોવા છતાં તીવ્ર બુદ્ધિશાળી બતાવ્યો છે, કદરૂપો હોવા છતાં સ્વરૂપવાન તરીકે તેની સ્તુતિ થતી બતાવી છે, દાસીયુત્ર હોય તો પણ કુળવાન તરીકે તેનું વર્ણન થાય છે, દૂરના સંબંધી તેના નજીકના સગા થતા આવે છે એમ જણાવ્યું છે. (પૃ. ૧૩૭-૮) ધનવાન વર્ગનો દોર કેટલો હશે તે આ ચિત્ર ઠીક ઠીક રજૂ કરે છે.

(e) સારી સલાહ આપનાર અને સુંદર વાર્તા કહેનાર વિદુર જેવા વયોવૃદ્ધ અધિકારીને તોરમાં આવી નંદિવર્ધન તમાચો મારે છે એ ધનવાનવર્ગ અને રાજવર્ગ કેટલો તુમાખી હશે તે બતાવે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૮ પૃ. ૫૫૧)

(f) ધનિક વર્ગના વિચારતરંગો: ' ખૂબ પૈસા એકઠા કરીને મોજ ઉડાવું, અત પુરને દેવતાના વૈભવસ્થાન જેવું બનાવી દઉં, મનને આનંદ આપનાર સુદર ગભ્યને સારી રીતે લોગવું, મોટા મોટા ગજમહેલ બંધાવું, સાગ સાગ બગિચાઓ તૈયાર કરાવું, મોટો વૈભવ પ્રાપ્ત કરીને તેમજ શત્રુઓનો ક્ષય કરીને દુનિયામાં સર્વ લોકોની પ્રથ સા પામી, સર્વ મનોગ્થ સંપૂર્ણ કરી પાચે ઇદ્રિયોના વિષય સંબંધી સુખસાગરમાં મારા મનને તરબોળ કરી નિરતર આનંદની મસ્તીમાં ગ્રહા કરું. આવી રીતે ખાવું પીવું, લોગ લોગવવા અને ઇદ્રિયોને તૃપ્ત કરવી એ જ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરવાનું કળ છે ' વિગેરે (અ. ૪ પ્ર. ૧૧ પૃ. ૮૨૯)

(g) ધનવાનના તરંગોનું વર્ણન ધનશેખરને અંગે અતિ વિશિષ્ટ આપ્યું છે ' આ દુનિયામાં ધન જ ખરેખર સામ્રાજ્ય છે, ધન જ ખરેખર સુખ આપનાર છે, ધનના જ લોકો વખાણ કરે છે, ધનના ગુણ વધારે વધારે ગવાય છે, લોકો ધનને વાદે છે, પૂજે છે, નમે છે, ધન જ ખરેખર સાચું તત્ત્વ છે, ધન જ ખરેખર પદ્મમાત્મા છે અને ધનમાં જ સર્વ બાળતો પ્રતિષ્ઠા પામે છે, આવી વસ્તુ છે દુનિયામાં અવલોકન કરીને જોશો તો માલુમ પડશે કે દુનિયામાં જે પ્રાણી પૈસા વગરનો છે તે વાસ્તવિક રીતે જોતા તરબોળને તોલે છે, ગળ જેવો છે, શરીરના મેલ જેવો છે, ધૂળ જેવો છે અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો તેની તેટલી પણ ડિમ્મત નથી, તે વસ્તુ ત્રાસ નથી વિગેરે (અ. ૬ પ્ર. ૧ પૃ. ૧૪૬૮) ધન અને ધનવાનનું શુ વર્તન હશે તેનો આથી ખ્યાલ આવે છે

(h) ધન ક્રમાવા મારે અનેક જાતના માહત્ત જોડનાર વાણીઆના પુત્રો તે વળતે મોલુદ હતા અત્યંત શ્રીમાન વર્ણિક શેઠનો પુત્ર ધનશેખર એક પાંચ લીધા વગર પહેરેલ કપડે ઘેરથી નીકળી જાય છે અને પૈસા ગળવા મારે સ્વપગક્રમ ફેરવવા પડેશ જાય છે, તે ઉપરથી ધન ક્રમાવાના અને પડેશ જવાના તે યુગના વિચારો પર મારો પ્રભાવ પડે છે (અ. ૬ પ્ર. ૧) યાદ રાખવાનું છે કે તે વળતે જવા આવવાના માધનો ઘણા ઓછા હતાં અને દુર દેશથી પત્રવ્યવહાર પણ અગત્ય હતો તેવા યુગમાં માહત્ત કરનાર હતા એ ખાસ નોંધવા જેવું છે ધનશેખર પોતાની માતાને

જતાં જતાં કહે છે કે—‘ છોકરો ધંધે લાગી જાય તે ઘણું સારું છે અને ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે (કરે) એ તો આપણામાં જાણીતી વાત છે. ’ (પૃ. ૧૪૭૩)

(i) ધનપ્રાપ્તિ કરવાનાં નીચેનાં સાધનો તે સમયે જાણીતાં હતાં એમ ધનશેખરના વિચારતરંગો પરથી જણાય છે:—

(૧) રત્નક્રીપે જઈ ધન ઘસડી લાવવું.

(૨) ધનવાનો સાથે લડાઈ કરી ધન પડાવી લેવું.

(૩) ચંડિકા દેવીની આરાધના કરી તેને લોહીનો ભોગ આપી તેની પાસે ધન માગવું.

(૪) રોહણચળ પર્વતને ખોદી તેમાંથી ધન કાઢવું.
(રત્નો કાઢવા).

(૫) શુક્રામાંથી રસદ્રૂપિકાનો રસ લાવી તેનાથી સોનું બનાવવું. (અ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૪)

(j) ધનના લોભી વાણીઆઓ હજારના પંદર સો કરે, તેના દશ હજાર કરે, કરોડ કરે, દ્રવ્યમાં વધતો જાય તેમ વધારે વધારે લોભી થતો જાય (અ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫) અને કરોડ દ્રવ્ય મળે તો કરોડ રત્ન એકઠાં કરવા રત્નક્રીપે જાય. કરોડાધિપતિ જાતે, સસરાનો મોટો વારસો મેળવનાર એક પણ નિરાંતે બેસતો નથી, સુખે ખાતો નથી, અપ્સરા જેવી પત્નીને સંતોષ આપતો નથી કે ચિત્તની શાંતિ અનુભવતો નથી. (સદર પૃ. ૧૪૮૨)

(k) ધનપ્રાપ્તિના ઇચ્છકો ધનની જ ઝંખના કરે છે અને ગાઢ મૈત્રીને પણ આડી આવનાર ગણે છે અથવા વિદ્વન્રૂપ ગણે છે. ધનશેખરના હરિની મિત્રતાને અંગેના સંકલ્પો લાક્ષણિક છે. (અ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૯)

(l) સંસારરસિક મૂઢ પ્રાણીઓ ઉપદેશ આપનાર ગુરુને આમ પણ કહેનારા એ યુગમાં જીવતા હતા કે—‘ સાહેબ ! તમારા મોક્ષનો અમારે ખપ નથી ! તમે મોક્ષ જવાની વાત શા માટે કહો છો ? જુઓ, તમારા મોક્ષમાં નથી કાંઈ ખાવાનું, નથી કાંઈ

પીવાનુ, નથી કાંઈ લોગવિલાસ કરવાના કે નથી ઐશ્વર્યમા આજોટવાનુ ! નથી ત્યા દેવાગનાનો સ્પર્શ થવાનો કે નથી ત્યા કમલાક્ષીના કટાક્ષોથી વીધાવાનુ ! નથી ત્યા વિલાસના લાપણો કે નથી ગાયન કે નાચ, નથી હસવાનુ કે નથી રમવાનુ ! અમારા દિલને તો અહીં જ મોક્ષ છે અમને અહીં ખાવાપીવાનુ પુષ્કળ મળે છે, ધનસ પત્તિ સાપડે છે, વિલાસ મોજ ઉડાવાય છે, ઘરેણા-ગાઠા પહેરાય છે અને કમલાક્ષી સાથે આનંદ થાય છે ' વિગેરે (પ્ર. ૭ પ્ર ૭ પૃ ૧૭૩૦)

(ઇ) પૈસાથી સુખના સાધન મેળવી-લોગવી શકાય છે, એવા પૈસા તે પગલોકના સુખ સાધન માટે ખર્ચી નાખવા એ વ્યાજબી ગણાય ? નજરે દેખાય તે સુખ છોડી, કલ્પનાના સુખ ખાતર ધન ખર્ચી નખાય ? આવા વિચાર કરનાર ધનવાહન જેવા દ્રવ્યવાનો પણ તે યુગમા હતા (પ્ર. ૭ પ્ર ૧૪ પૃ ૧૭૬૩)

ધનના હાલહવાલ—

ધનવાન વર્ગના પૈસા ચાલ્યા જવાના પણ અનેક માર્ગો મોજુદ હતા એમ અનેક ઉદ્દેશોથી જણાય છે

(a) સમુદ્રદત્ત શેઠ ઘર, ધન, ધાન્ય, સુવર્ણથી ભરપૂર હતા અને કુબેર જાડારી સાથે સ્પર્ધા કરે તેવા હતા તેનું ધન તેનો પુત્ર રમણ ગણિકાના છદ્મ પડી ગુમાવે છે અને ત્રીથરેહાલ થઈ જાય છે, છતાં ઇશ્કી થઈને ફરે છે (પ્ર ૪ પ્ર ૨૫ પૃ ૬૬૨)

(b) “ ધનવાન પ્રાણીઓ ધૂર્તથી લય પામે છે, અગ્નિની પીડા ખમે છે, લૂટાગથી નિરતર લયમા ગહે છે, રાત્ર તરફથી લૂટાઈ જવાની વિમામણુમા ગહે છે, લાઈઓ કે સગાઓ તરફથી લાગ લાગ પડાવવાની પચાતીમા પડે છે, ચોરથી ચોગવાના લયમાં ગહે છે ” (પ્ર ૪ પ્ર ૨૪ પૃ ૬૫૮)

(c) ધૂતથી પૈમા ખોનાર તરીકે કપોતકનુ આખુ દયાત લાક્ષણિક છે એણે ધનેશ્વર પિતાનું ઘર સ્મશાન તુલ્ય કરી મૂક્યું (પ્ર ૪ પ્ર ૨૬ પૃ ૬૭૧)

(d) અતિ લોભથી અનેક રત્ન એકઠાં કરનાર ધનશેખર હરિકુમાર સાથે દરિયામાં સફર કરતાં હરિકુમારનાં રત્નો અને સ્ત્રી પર લોભ કરવા જતાં સમુદ્રમાં પડીને ઘસડાય છે અને લિંગારીને હાલે રખડે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૪૪)

(e) ધનવાનોને ચોરની ખીક રહેતી હતી, રાજ્ય તરફથી ત્રાસનો ભય રહેતો હતો, પિત્રાર્થઓની ખીક રહેતી હતી. (પીઠ-અંધ પૃ. ૭૬) તે ઉપરાંત તેને અગ્નિનો ભય પણ રહેતો હતો, જળપ્રલયની આશંકા થયા કરતી હતી અને કોઈ સખાવતમાં પૈસા આપવા પડશે એવી ચિંતા નિઃસ્પૃહ મુનિઓ તરફની પણ રહેતી હતી. (પૃ. સદર) ધનને રક્ષણ સારુ જમીનમાં દાટવાનો શિવાજ તે વળતે જણાય છે. (પૃ. ૭૭)

(f) ધનવાન કે રાજા કેદમાં પડે ત્યારે તે અત્યંત ગંધાતી કોટડીમાં દુઃખી થાય, ત્યાં તે ભૂખપરાભવ અને તાડના સહન કરે અને એના ખાવાપીવાનું પણ ઠેકાણું ન હોય. ધનવાહનની દશાનો ચિતાર નજરમાં રાખવા યોગ્ય છે. તે યુગના કેદખાનાં કેવાં ખરાબ હશે તેનો પણ તેથી સહજ ખ્યાલ આવે છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૧૪)

(g) ધનની લાલસા-વાસના એવી મજબૂત હોય છે કે ગ્રાણી મરીને સર્પ, ઊંદર કે ગરોળી થાય ત્યાં પણ ધનનો ભંડાર મળે ત્યારે એને આનંદ થાય છે અને એ ભંડારને કોઈ લઈ જાય ત્યારે દુઃખ થાય છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૧૭-૮)

તે સમયની ગરીબાઈ—

જેમ દશમી સદીમાં ધનની વિપુળતા હતી તેમ ગરીબાઈ પણ આકરી જણાય છે. તે યુગના સર્વ લોકો લગ્નપતિ હતા એમ માનવાનું કારણ નથી. નીચેનાં પ્રસંગો ગરીબાઈ-દારિદ્ર્ય નજરે જોનાર જ લખી શકે એમ માનવાનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ મગજમાંથી ઉપજવેલ કલ્પના નથી.

(h) નિષ્પુણ્યક લિંગારીનું વર્ણન ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ પીઠ-અંધ પૃ. ૧૬-૧૭ માં આવે છે. તેની પાસે કોઈ પૈસા નથી, જાત-

મહેનત કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી, ભૂખથી તેનું શરીર તદ્દન લેવાઈ ગયેલું છે, તે હાડપિંજર જેવો દેખાય છે, તે ભાંગેલું ઠીકરું લઈને લીળ લેવા માટે ગતદિવસ ઘેર ઘેર ભટકે છે, જમીન પર ચૂંચાથી તેના પાંચા ઘસાઈ ગયેલાં છે, ફાટેલા વસ્ત્રથી તેનું શરીર અડધું ઢાંકાયેલું છે, તેના શરીરમાં પાર વગરના રોગો છે અને તેને અનેક પ્રકારની વેદનાઓ ભોગવતો ખતાવવામાં આવ્યો છે

(b) દગ્ધિતા—ગરીબાઈને લાવનાર બાહ્ય કારણોમાં નીચેના ગણાવ્યા છે જળ, અગ્નિ, લૂટાગ, ગત, મગા, ચોર, મધ, ઘૂન, ભોગમાં આમંત્રિત, વેશ્યાગમન અને ખગળ ચાલચલગત

દગ્ધિતા સાથે દીનતા, પગિલવ, મૂઢતા, અતિ મતતિ હોવાપણ, હૃદયની મ કુચિતતા, સિલા, લાભનો અભાવ, તુચ્છ ઇચ્છાઓ, ભૂખ, સતાપ, કુટુંબીઓની વેદના—પીડા—કડગાટ વિગેરે આવે છે (પ્ર. ૪ પ્ર ૨૮ પૃ ૧૦૦૮)

દગ્ધિતાથી ઘેરાયેલો પ્રાણી ધન મેળવવાની આશાના પાશથી બધાઈને જુદા જુદા ઉપાયો અજમાવે છે, કાફા મારે છે અને નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરે છે, પત્ની એ બાઈ ગડવા એમે છે, મનમાં વધારે વધારે ખેદ પામે છે, જે પૈસા પેદા કરવા ધાર્યો હતા તે પોતાના જ હતા એમ માની લઈને તે ન મળતા શોક કરે છે અને પાગકા પૈસા ઉઠાવી લેવાના કે પચાવી પાડવાના પ્રયત્નો આદરે છે પોતાની પાસે કૂટી બદામ પણ ન હોવાથી કાસે ઘી ક્યાથી લાવશું ? તેલ ક્યાથી લાવશું ? અનાજ ક્યાથી લાવશું ? સરપણ (બળતણ) ક્યાથી લાવશું ? એ સર્વ લાવવાના પૈસા ક્યાથી મળશે ? એવી કુટુંબચિંતાથી બાપડાને ગત્રિએ જગએ બાંધ પણ આવતી નથી એવી ચિંતાને પગિલામે જેમ તેમ કરીને પૈસા મેળવવા માટે અનેક ન કરવા ચોગ્ય કામો કરે છે, ધર્મદાર્યની તદ્દન વિમુખ થઈ જાય છે, મનમાં માને છે કે ધર્મ કરવામાં કાર્યમાં નથી, કારણ કે ધર્મ કરનાર દુખી દેખાય છે પગિલામે લોહિમાં લલકારી પામે છે અને તરણલાથી પણ ચોપી તેની ડિમન થાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર ૨૮ પૃ ૧૦૦૯)

વર્તમાન સ્થિતિ સાથે આ વર્ણન મળ્યાવવા ચોગ્ય છે આમાં સદાનું નામ આવતું નથી તે ખાત્ર મોઘવા ચોગ્ય છે

(c) દુર્ભાગી માણસનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે એવા પ્રાણીઓ લોકોમાં અપ્રિય થઈ પડે છે, પોતાના માલેક(શેઠ સ્વામી)ને પણ પસંદ પડતા નથી, પોતાની સ્ત્રી પણ તેને હડધૂત કરે છે, છોકરાઓ તેના કહ્યામાં રહેતા નથી, ખાંધવો તેને જોવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, એના સગા ભાઈઓ પણ એની સાથે જોલતા નથી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૧૧)

(d) વિમળકુમારે પિતાની પરવાનગી લઈ હિમલયનની યોજના કરી ત્યાં કોઈ પ્રકારનાં દુઃખ કે ત્રાસથી હેરાન થતાં માણસોને રાખવા અને તેમનાં દુઃખો દૂર કરવાની ધારણા કરી. (પ્ર. ૫. પૃ. ૧૧. પૃ. ૧૧૨૬.) એ ઉપરથી ગરીબ કે દુઃખીને માટે યોજના કરવી એ તે યુગમાં રાજ્યધર્મ ગણાતો હતો એમ લાગે છે. પણ એના અંતરમાં વડીલપણાનો ભાવ અથવા મુરખીવટ દેખાય છે અને જાણે તેમ કરવું એ ફરજરૂપે નહિ, પણ ખાસ કૃપાદષ્ટિએ થતું હોય એમ સમજાય છે તે ઉપરથી વર્તમાન કાળના ‘સમાજવાદ’ના કોઈ પણ સૂત્રને દશમી સદીમાં સ્થાન હોય એમ લાગતું નથી.

દાસ-દાસીની સ્થિતિ—

(a) દાસ અને દાસીઓનો સિવાજ દશમી સદીમાં ખૂબ જણાય છે. દાસીઓ નોકરી કરતી અને છતાં તેમનામાં માતા જેવું વાતસલ્ય પણ રહી શકતું. કપિંજલા દાસી કનકમંજરીની ધાવમાતા હતી. કનકમંજરીને દાહજવર થાય છે ત્યારે એ છોકરી તરફ અસાધારણ વાતસલ્ય બતાવે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૯૭)

(b) વળી એવી દાસીઓ લગ્નસંબંધ જોડી આપવાના કોલકરાર પણ કરે છે અને પ્રેમીઓને નજીક લાવે છે. (સદર) ત્યાં કપિંજલાએ તેતલિ સારથી સાથે વાતચીત કરી તે આખી દશમી સદીનું માનસ રજૂ કરે છે.

(c) એવી દાસીઓ ઘણી વાર ખૂબ નિમકહલાલ અને સેવાલાવી પણ હોય છે. આનંદપુરના કેસરી રાજાની રાણી કમળસુંદરીની દાસી વસુમતી એની સ્વામિનીની સુવાવડ જંગલમાં કરે છે અને એ

રાણી મગી જાય છે ત્યારે એના ખેદનો પાગ રહેતો નથી (૩ ૬ પ્ર ૩ પૃ ૧૪૮૭-૮) ત્યારપછી તુગ્તના જન્મેલ બાળકને એ માતા તરીકે ઉછેરે છે અને એના બચાવ માટે એના મામાને ઘેર રત્નદીપે પહોચી જાય છે

(d) દાસીઓનું સમાજમાં સ્થાન કેવું હશે તે હગ્નિકુમારના વિનોદમાથી-મન્મથના સ્વાર્ણમાથી પ્રાપ્ત થાય છે 'તું દાસી છે તેથી તારા હાથથી હું શિક્ષા લઈશ નહિ,' એ પ્રમાણે લિખારીએ કહ્યું એટલે તે સ્ત્રી લજવાઈ ગઈ દાસીના હાથથી શિક્ષા પણ ન લેવી ઘટે એટલું તેનું નીચું સ્થાન હતું, એ પરિસ્થિતિ આ પ્રસંગે પ્રસ્તુત ગણાય (૩ ૬ પ્ર ૩ પૃ ૧૫૦૨-૩)

(e) દાસી પુત્રજન્મની વધામણી આપે તેના બદલામાં તેનું દાસીપણ હુમેશને માટે દૂર કરવાનો રિવાજ ગળ-રજવાડામાં જણાય છે (૩ ૭ પ્ર ૧ પૃ ૧૬૪૬)

આવી દાસીઓ શુદ્ધામ તરીકે જ રહેતી હતી એમ જણાય છે તેમને ખાવાપીવાનું આપવામાં આવતું પગાર સળધી કાઢી જતને બદોમસ્ત નહોતો તે જ તેમની શુદ્ધામગીરી બતાવે છે પુત્રજન્મ વખતે તેમનું દામપણું દૂર કઢવામાં આવતું હતું તે બતાવે છે કે એ લગભગ શુદ્ધામગીરીમાં જ હતી

તે સમયના સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન—

(૧) દશમી શતાબ્દમાં પડદાનો રિવાજ બહુ જણાતો નથી. સ્ત્રીઓ જાહેરમાં ભિઘાડે મ્હોંએ લાગ લેતી જણાય છે ૩. ૪ પ્ર ૨૨ માં વસંતોત્સવ થાય છે ત્યારે આખું નગર ગામ બહાર નીકળી પડતું જોવામાં આવે છે અને સ્ત્રીઓ પુરુષો સમક્ષ નાચતી દેખાય છે (પૃ ૬૩૪) આ બનાવ ત્યાં તો કદાચ અસાધારણ ગણી શકાય, પણ દરેક જન્મોત્સવની નોંધમાં પણ સ્ત્રીઓને નાચતી બતાવવામાં આવી છે, તેથી જાહેરમાં નાચ કરવાનો રિવાજ તે સમયમાં હશે એમ જણાય છે ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં વિમલાનના અને રત્નવતી નગર જોવા એકલી નીકળી પડે છે એ પણ બતાવે

છે કે પડદાનો રિવાજ તે યુગમાં નહિ હોય. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૨) સ્ત્રીઆસક્ત પુરુષોનું વર્ણન કરતાં પીઠળંઘ પૃ. ૭૮ માં ઇર્ષ્યાથી અન્ય પુરુષને પોતાને ઘેર ન બોલાવવાની હકીકત રજૂ કરી છે અને મિત્રો પણ તેના ઉપર નજર ન નાખે તે માટે તેમને આમંત્રણ ન કરવાની વાત જણાવી છે, પણ તે બહાર ન જાય તેવી ચોકી કરવાની કે ઘુમટો તાણવાની વાત જણાવી નથી; તેથી પડદાનો રિવાજ હોય તેમ લાગતું નથી. આખા પુસ્તકમાં પડદાની વાત કોઈ સ્થાનકે આવતી નથી. જો પડદો રાખવાનો રિવાજ હોત તો એ વાત આવ્યા વગર ન રહેત. એવા અનેક પ્રસંગો કથામાં આવેલ છે, જેથી સલામતીથી કહી શકાય તેમ છે કે સિદ્ધર્ષિ જેવા ખારિક અવલોકનકારે એ વાતનો ઉલ્લેખ કોઈ સ્થાનકે કર્યો નથી તેથી તેવો કોઈ રિવાજ તે વખતે હોવાનો સંભવ જણાતો નથી. પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૩ માં ગુણધારણનું સામૈયું થાય છે ત્યારે માતા તથા સ્ત્રીવર્ગ હાથણીઓ પર બેસે છે તે એ જ વાતને પુષ્ટ કરે છે.

(૨) તે વખતના સમાજમાં પણ્યસ્ત્રી (ગુણિકા) પણ હતી, અધમ વર્તન કરતી હતી, લોકોના પૈસા લૂંટી લેતી હતી અને પોતાની જાતનો વિલાસદ્વારા લોકોને ઉપલોગ કરવા દેતી હતી, એમ રમણ અને નાયિકાના પ્રસંગમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૫) એવી નાની યુવાન ગુણિકાઓની માતા-અક્કાઓ ઘણી લુચ્ચી લોભી અને તુચ્છ હતી એમ જણાય છે.

(૩) પીઠળંઘ પૃ. ૧૦૨ માં શ્રાવિકાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમાં બે પ્રકારની શ્રાવિકાઓ બતાવી છે (પૃ. ૧૦૩) : એક શ્રમણોપાસક(શ્રાવક)ને બંધાઈને રહેલી એટલે કુળવધુઓ-ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ અને બીજી મુતકલ-છૂટી સ્ત્રીઓ. આમાં કુમારી સ્ત્રીઓ અને વિધવાનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ જે છૂટથી સર્વજ્ઞ શાસનમાં હરેફરે છે તે જોતાં તે યુગની સ્ત્રીઓને હરવાફરવાનો અતિબંધ જણાતો નથી. બીજું એમ પણ જણાય છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓ કુમારજીવન ગાળતી હશે, આજીવન બ્રહ્મચર્ય પાળતી હશે. સ્વધર્મી બંધુ વગરના દેશમાં એમને રહેવું પડે તો તેમના મનમાં ઉદ્વેગ થાય છે એ ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્રીઓ પરદેશ જતી હતી.

(૪) અભ્યાસ-જૈન સ્ત્રીવર્ગમા સારો અભ્યાસ હશે એમ માલૂમ પડે છે શિક્ષાત્રતની માયે તો ‘અભ્યાસ’ શબ્દ જ વાપર્યો છે અને ધર્મકથા કથાની તેની ટેવનું ત્યા વર્ણન કરવામા આવ્યું છે તે અભ્યાસ વગર અગત્ય છે

પ્રજ્ઞાવિશાળા રાજપુત્રી છે, વિધવા છે તેણે દીક્ષા લીધી છે. એ વાત યોગ્ય છે અઅહિતસ કેતા રાજપુત્રી હોવા છતાં એને પ્ર ૨ પ્ર ૪ ની શરૂઆતમા પ્રાદ્યણી શા માટે કહેવામા આવી છે તે સમજાતું નથી કદાચ તે કાળની પ્રાદ્યણીઓ ગણુ આગળ પડતી અને ચાલાક નહિ હોય પ્રજ્ઞાવિશાળા-મહાશ્વેતા તો ગગમણી અથવા વાણિયણુ લાગે છે એ ખૂણ સુદર વિદ્વાન પાત્ર છે ગજ્ઞેને કેટલી છૂટ મળે છે તે તે યુગની નજરે ખૂણ વિચારવા યોગ્ય છે આગળ અવિવેકિતા નામની ન દિવર્ધનની ધાવમાતા આવે છે (પ્ર ૩ પ્ર ૧ પૃ ૩૪૬) તેને પણ પ્રાદ્યણી કહેવામા આવી છે તેથી એ વર્ગની સ્ત્રીઓનું સમાજમા બહુ સારું સ્થાન હોય તેમ લાગતું નથી

(૫) જ્યારે ભવિતવ્યતાના પાત્રનો વિચાર કરીએ છીએ (પ્ર ૨ પ્ર ૭) ત્યારે સ્ત્રીઓ કેટલી સત્તાધારી હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે એ પોતાના પતિને નાક થોલીને નચાવે છે એ મીઠા વચનોથી બોલાવે છે પણ એને તદ્દન નિર્ભણ ગનાવી મૂકે છે એ પાત્રને જાણુ કરતા જ કહેવામા આવ્યું છે કે-‘મારે ભવિતવ્યતા નામની એક સ્ત્રી છે’ વાસ્તવિક રીતે એ સ્ત્રી નથી, પણ માડી પહેરનાર મોટો સૈનિક છે (પૃ ૩૦૮) આ રીતે જોતાં એ પાત્રને વાસ્તવિક સ્ત્રીઓની એ યુગની દશા બતાવનાર પ્રતિનિધિ પાત્ર ગણવું કે માત્ર અલકારિક પાત્ર ગણવું એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે એનો દોષ તો અજળ છે, છતાં એ યુગમા આવી ‘amazon’ સ્ત્રીઓ પણ હશે એટલું તો જરૂર નોંધી લેવા જેવું છે એમ ન હોય તો અલકારમા પણ એવી જળરી પત્નીઓનો ઉલ્લેખ ન સલાવે ભવિતવ્યતા જેવી પોતાની પ્રજ્ઞના એક માણસની સ્ત્રીને રાજમલામા બોલાવવામા આવે ત્યારે અત્યંત અબોધ (મિનાપતિ) અને તીવ્રમોહોદય (મહત્તમ) તેને વાણીથી પાદપતન કરે (પ્ર ૨ પ્ર ૭ પૃ ૩૧૧) એ સ્ત્રીવર્ગ તરફનું તે યુગનું સન્માન સૂચવે છે ભવિતવ્યતા અમાધાણુ ગણિતશાળી છે એ ખરૂં, પણ મધ્ય યુગમા કોઈ મહાગાન કે

તેનો સરસૂળો સ્ત્રીને નમન કરે એ વાત બનવાબોગ મનાય નહિ. અને ત્યાં તો વ્યાપકલક્ષણા કરે છે કે સર્વાપિ સ્ત્રી કિલ દેવતા એટલે સર્વ સ્ત્રીઓનો પૂજ્યભાવ સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રીઓનું સમાજમાં સ્થાન શું હશે તે આ હકીકત બતાવે છે. (પૃષ્ઠ સદર)

(૬) માતાઓ પુત્રના સંસ્કારો પર બહુ જખરી અસર કરતી હશે એવી માન્યતા જણાય છે. અકુશળમાળાએ બાળ પર પોતાનો કેવો પ્રભાવ પાડ્યો અને શુભસુંદરીએ મનીષી પર કેવો પાડ્યો એ લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત છે. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૫) અને સામાન્યરૂપાએ મ્ર. ૩. પ્ર. ૭ માં ઘુંચવણી થાય ત્યારે થોડો વખત પસાર કરી જવાની પોતાના પુત્ર મધ્યમબુદ્ધિને સલાહ આપી અને તે પર ઋણુપ્રણુણી વાત કરી તે તે યુગની સ્ત્રીઓની દીર્ઘ વિચારણાશક્તિનો ખ્યાલ આપે છે.

(૭) મદનકંદળીનું વર્ણન મ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૫૭ માં વાંચતા જાણે સ્ત્રીઓએ શરીર પર વિલેપન કરવું, કપડાં ઘરેણાં પહેરવાં અને મોજશોખ માણવા એ સ્ત્રીકર્તવ્ય હોય એમ જણાય છે. મ્રણ-વિશાળા જેવી ચતુર સ્ત્રીઓ હોય છે ખરી, પણ ઘણીખરી સ્ત્રીઓ તો પુરુષવર્ગની મોજને પૂરું પાડનારી પુતળીઓ હોય એવું જણાય છે.

(૮) જાહેર પ્રસંગોએ મોટા વરઘોડામાં સ્ત્રીઓ ચામર વીંઝતી હતી (મ્ર. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૮) એ ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્રીઓ પુરુષો સાથે પૂરતી છૂટથી મળતી હતી અને મહોત્સવમાં ભાગ લેતી હતી.

(૯) ભાઈબહેન કબૂલાત કરતા કે બન્નેને જો પુત્ર પુત્રી થાય તો તેના લગ્ન કરવા. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૭) આવાં સાટાં જન્મ પહેલેથી થઈ જતા હતા એવી વાત વાંચીએ છીએ તેથી તેવો રિવાજ પણ તે કાળમાં પ્રચલિત હોવાનો સંભવ રહે છે. લગ્ન-સંબંધમાં છોકરીની ઈચ્છા પૂછવામાં આવતી હતી અને કેટલીક વાર જોખમ ખેડીને પણ તેનું ધાર્યું કરવાની પિતા રજા આપતા હતા. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૯) રત્નવતી જેવી સુંદર સ્ત્રી હોવા છતાં નંદિવર્ધન કનકમંજરીને હારથી બુએ છે ત્યાં એવો ઘાયલ થઈ જાય છે કે એના વિકારનું વર્ણન કરવામાં અને એની વિરહદશાને વ્યક્ત કરવામાં અંતઃકર્તાએ લાંબાણુ વિવેચન કર્યું છે. (પૃ. ૫૯૧)

(૧૦) માત્ર ગજપુત્રીઓના લગ્નમા પસ દગીને સ્થાન હતું એમ જણાય છે, છતાં તેમા પણ પિતાની ઇચ્છા તો અવશ્ય સુખ્ય ભાગ લજવતી નગ્નુદરી પસ દગીથી વગ્વા આવી, ગજસલામા ગિપુદાગણનો રક્ષામ થયો, છતાં એના પિતાએ બન્ને પક્ષની આગરનો વિચાર કરી અ તે નગ્નુદરીને ગિપુદાગણ સાથે પગણાવી (પ્ર. ૪ પ્ર ૪ પૃ ૭૩૬)

(૧૧) એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી કરવામા જરા પણ વાધો કે સંકેત તે યુગમા નહોતા એના અનેક પુગવા આ અથમા છે એના કુશળ સાગથિને પણ એ વાત તદ્દન યોગ્ય જ લાગે છે માત્ર હાથી પર બેઠેલ ગજકુમાર અન્ય સ્ત્રી સામે જોઈ રહે તે ઠીક ન દેખાય એનો એને ખ્યાલ થાય છે, પણ એના લગ્ન બે દનકમજરી સાથે થાય તો તેને તે કામદેવ-ગતિના સબધ જેવો ગણે છે (પૃ ૫૬૦)

એક સ્ત્રીની હયાતીમા વધારે સ્ત્રી પગણવાના ગિવાજના પાર-વગરના પ્રસંગો આ અથમા આવે છે તેથી પુરુષના હક્કનો તે પ્રકારનો ઉપયોગ સારી રીતે તે યુગમા થતો હશે તેમ જણાય છે આ સબધમા નીચેના દાખલાઓ વિચારવા —

ગિપુક પનને ગતિલલિતા અને મતિકલિતા નામની બે સ્ત્રીઓ હતી (પ્ર. ૪ પ્ર ૨૩ પૃ ૬૪૫)

નદિવર્ધન ગતવતી માથે પ્રેમથી પગણ્યો અને થોડા જ દિવસમા દનકમજરી સાથે અતિ આનંદથી પગણ્યો (પ્ર. ૩ પ્ર ૨૦૪ પૃ ૬૧૩)

કેમગી ગન્ત(આનંદપુરે)ને જયમુદરી અને કમળમુદરી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી (પ્ર. ૬ પ્ર ૩ પૃ ૧૪૮૬)

શુણધાગણ અલ કાગિડ રીતે અનેક કન્યાઓ પગણે છે તે તદ્દન સ્વાભાવિક ધાગવામા આવ્યું છે (પ્ર. ૮ પ્ર ૬ પૃ ૧૬૫૦-૧)

સ્ત્રીઓની પગધીનતા વધારે પરતી દેખાય છે તેઓ લડવા જતી હોય એમ લાગતું નથી પોતાના બચાવ માટે એને પુરુષવર્ગ પર આધાર રાખવો પડતો હતો એના અનેક દાખલા મળે છે

લતાગૃહમાંથી ઊડેલા વિદ્યાધરનું યુદ્ધ થાય છે ત્યારે લયભીત સુંદરી વિમળકુમારનું શરણું કરે છે. એના પતિને લડતા જોઈ એ ધૂજલી હતી, ગભરાઈ ગઈ હતી, મુંઝાઈ ગઈ હતી. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૧૬૫)

એક પતિની અનેક સ્ત્રીઓ શોક કહેવાતી અને તેઓ અરસપરસ ખૂબ લડતી એ અત્યારે છે તે પ્રમાણે જ તે વખતે હશે એમ રત્નવતીના વચન પરથી જણાય છે. તે કહે છે ‘ હું’ બહેન વિમળા વગર એક ક્ષણ પણ રહી શકું તેમ નથી, પણ હું કનકશેખરને વરીને મારી બહેનને શોક નહિ થવા દઉં.’ સ્ત્રીઓમાં અરસપરસ ગમે તેટલો પ્રેમ હોય, પણ જો તેઓને શોક તરીકેનો સંબંધ થાય તો સ્નેહ જરૂર તૂટી જાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૯)

નંદકુમારની બહેન લીલાવતી પોતાની શોકના છોકરાને ગંધ (વિષમય) આપી મારી નાખવાની પેરવી કરે છે. જો કે એ પડિકાથી પોતાનો ભાઈ જ મૃત્યુનો ભોગ બને છે, પણ શોકના તરફ અને તેના પરિવાર તરફ એક પતિની પત્નીઓનો કેવો ભાવ વર્તતો હતો તેનું એક વધારે દૃષ્ટાંત એ હકીકતથી પૂરું પડે છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૧૩૨૦)

(૧૨) પુરુષોનો સ્ત્રીઓ પર સર્વ હક્ક સ્વાધીન હતો. રિપુદારણ નરસુંદરીને વગરગુંડે પોતાના મહેલમાંથી કાઢી મૂકે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૫) અને નંદિવર્ધન કનકમંજરીનું ખૂન કરે એ તે યુગના સ્ત્રીપરતંત્રતાના ખ્યાલને તદ્દન યોગ્ય હતું. સ્ત્રી પોતાના પતિને આધીન રહેવા જ સરજાયેલી હતી એ વાત અનેક સ્થળે બહાર આવે છે. નરસુંદરીની નમ્રતા તો અવધિ છે, પણ નરપિશાચ રિપુદારણે એની માતાને પણ લાત મારી અને નરસુંદરીને અંતે આત્મઘાત કરવો પડ્યો. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૫) આ દશા તે યુગમાં સ્ત્રીઓની હતી.

(૧૩) ‘ હકીકતનો સાર સમજ્યા વગર જે મૂર્ખ પ્રાણી સ્ત્રીનાં વચન પર આધાર રાખીને પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને અનર્થ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય કે અસંલલિત નથી.’ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૭. પૃ. ૭૭૫) સ્ત્રીઓનું સમાજમાં સ્થાન શું હશે તે પર પ્રકાશ પાડનાર આ લાક્ષણિક વાક્ય છે.

(૧૪) એથી પણ વધારે લાક્ષણિક વાક્ય તે જ પ્રસંગમાં

પૃ ૭૭૭-૮ મા આવે છે ‘ સર્વ સ્ત્રીઓ પવનની જેવી ચ ચળ હોય છે, સ ધ્યાકાળના આકાશની પ ક્ષિત જેવી ક્ષણવાર રક્ત અને પછી વિરક્ત હોય છે, નદીની પેઠે નીચગામિની હોય છે, કાચમા દાખલ કરેલ મુળની પ્રતિમા પેઠે દુર્ગાદેવ હોય છે, નાગોને ગળવાના કં ડિયા જેવી હોય છે, કાલકૂટ વિષની વેલડી સમાન એકદમ મરણ કનાર હોય છે, નરકના અગ્નિ સમાન સતાપ કરનાર હોય છે, શુભ ધ્યાનની દુશ્મન હોય છે, મનમા કાઈ ચિંતવના કરે છે, માયા-કપટથી ખીજી બોલે છે અને કાઈ ત્રીજી જ કરે છે, પુરુષ પામે તે મહાપતિવ્રતાનો દેખાવ કરે છે, ઇદ્રજળ વિદ્યાની પેઠે દુષ્ટિને આચ્છાદન કરે છે, અગ્નિ જેમ લાખને પીગળાવી નાખે તેમ મનુષ્યના ચિત્તને એ પીગળાવે છે, વિરોધ કગવે છે, બુદ્ધિમાન પુરુષોએ તેટલા માટે સ્ત્રીઓને સ સામ્યક ચલાવવાના કારણભૂત કહી છે અસત્ય લાપણુ, સાહસિકપણુ, કપટવૃત્તિ, લજ્જાગહિતપણુ, અતિલોભીપણુ, નિર્દયપણુ, અપવિ-ત્રપણુ એ શુભે સ્ત્રીઓમા સ્વાભાવિક હોય છે આ દુનિયામા જે કાઈ દોષોનો સમૂહ ગ્રહેલો છે તે સર્વ એકઠો કરીને સ્ત્રીરૂપ લ ડા-ગમા ભરી રાખ્યો છે તંટલા માટે જે પ્રાણી પોતાનું હિત ઇચ્છતો હોય તેણે પોતાનો આત્મા એ સ્ત્રીઓને ભગેમે ન રાખવો ’

આગળ પૃ ૭૭૬ મા એક શ્લોક આપ્યો છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—‘ પ્રાણી ગમે તેવો ખગગદાર હોય, પણ જો તે સ્ત્રીના અસલ સ્વભાવની ખગખર તપાસ કરતો નથી, તેને ખગખર પીછાનતો નથી અને છતા તેને પોતાનો હૃદયભાવ અર્પણ કરી દે છે તો આખરે તે જરૂર હેગન થાય છે, નાશ પામે છે અને પૂરો પત્તાય છે ’

(૧૫) સ્ત્રીઓના જ્યા જ્યા વર્ણનો આવ્યા છે ત્યા ત્યા તેમને પતિપગયણુ ખતાવવામા આવી છે આન દનગનું વર્ણન કરતા ત્યાની સ્ત્રીઓને અત્યંત રૂપાળી છતા આખનો પલકારો (કટાક્ષ) ન મારે તેવી ખતાવી છે અને ધનશેખરની માતા જ ધુમતીને રૂપનું પણ રૂપ હોય તેવી વર્ણવી પછી એને પતિભક્તિનું મદિગ ગણાવી છે (૩ ૬ ૩ ૧ પૃ ૧૪૬૬-૭) એમા સ્ત્રીઓ મહોત્તમ મિવાય અન્ય કોઈ પ્રમગે જાહેરમા લાગ લેતી જણાતી નથી તે

ઉપરથી સ્ત્રીઓ વિશેષતઃ ઘરમાં જ રહેતી હશે એવું અનુમાન સહજ થાય છે.

(૧૬) બકુલશેઠને ત્યાં ધનશેખર આવી પહોંચે છે, તેનો સત્કાર કરી જમાડી તે કોણ છે એમ પૂછે છે, તેનાં કુળ, શીલ, વય ને રૂપ યોગ્ય જાણી તેને આનંદ થાય છે અને પોતાની એકની એક દીકરી કમલિનીનો પતિ થવા યોગ્ય છે એમ જાણી છોકરીને ખોલાવે છે. અરસ્પરસ બન્નેનો રાગ જાણી પુત્રીની સંમતિથી તેનો ધનશેખર સાથે વિવાહ કરે છે. આ લગ્નસંબંધમાં પુત્રીની ઇચ્છા અને પિતાની સંમતિ એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. તેમજ આ રિવાજ દશમી સદીમાં હતો તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૭)

(૧૭) સ્ત્રીસૌંદર્યનો તે યુગનો ખ્યાલ નીચે પ્રમાણે જણાય છે: વિશાળ સ્તન, વિશાળ આંખ, પાતળી કેડ, મોટા નિતાંબ, હાથણી જેવી ચાલ. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૪૦) આવી સ્ત્રીઓ સૌંદર્ય-શાળી ગણાતી હતી. છોકરીને લગ્નમાં આપવા પહેલાં પતિના કુળ શીલનો ખરાબર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એમ ન કરવામાં આવે અને પતિ મૂર્ખાઈ કરી દીકરીનો પરાલવ કરે, તેને મારે-કૂટે અથવા તેની સાથે પૂરતો સ્નેહસંબંધ ન રાખે તો વડિલોને મોટો સંતાપ થાય. આવો પુત્રીલગ્નસંબંધ પરત્વે તે યુગનો ખ્યાલ હતો. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૫)

(૧૮) છોકરાના જન્મપ્રસંગો ખૂબ ઉજવાતા વર્ણવ્યા છે, પણ છોકરીનો જન્મ તો માત્ર વિદ્યાધર કનકોદર જ ઉજવે છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૨) છોકરીનું સમાજમાં શું સ્થાન હશે તે આ ઉપરથી જણાય છે.

(૧૯) છોકરીનું સમાજમાં તે વખતે શું સ્થાન હતું તે નીચેના વાક્ય પરથી માલૂમ પડે છે. એ વાક્ય વિદ્યાધરપતિના મુખમાં મૂક્યું છે તે આ પ્રમાણે છે:—“ દીકરી જન્મે ત્યારે શોક કરાવે છે, મોટી થતી જાય છે ત્યારે ચિંતા કરાવે છે, અન્યને આપી દેવાનો વખત આવે ત્યારે અનેક સંકટપવિકટપ કરાવે છે અને ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડે ત્યારે અત્યંત શોક કરાવે છે. એને જો યોગ્ય

વરને આપવામા આવે, એ વગ એને પસદ પડે અને એ વગ ધર્મીય અને ધનવાન હોય તો એની ખાખતમા નિશ્ચિતપણું પ્રાપ્ત થાય છે ” (અ. ૮ પ્ર. ૩ પૃ. ૧૮૭૮)

પ્રેમ કરવાના વિવિધ પ્રકારો—

(ક) ચિત્રપટને જોઈને પ્રેમ લાગ્યો અને તાપસી માગ્દતે મયૂરમજરી અને હરિકુમારનો સખધ જોડવા ધનશેખર પ્રયામ કરે છે એ સમયમા પણ પ્રેમલગ્ન થતા હતા એમ જણાય છે. (અ. ૬ પ્ર. ૫) પ્રેમપાત્રની ખાતરી માટે એ બે હાથના દોરેલા ચિત્રો ગજૂ કરે છે વિદ્યાધગમિથુન અને વિયોગી ગજહસીના ચિત્રદ્વારા પ્રેમપાત્રની મનોદશા વ્યક્ત કરે છે આ પ્રેમ કરવાની રીતિ ખાસ ધ્યાન બેચે તેવી છે એનું વર્ણન અ. ૬ પ્ર. ૬ માંથી વાચવા યોગ્ય છે

(બ) સ્ત્રીઆસક્ત પ્રાણીઓ પોતાને ઘેર મિત્રને પણ બોલાવતા નથી, સ્ત્રી તરફ કોઈ નજર ન કરે તેની ચીવટ ગણે છે અને સ્ત્રી જાણે પોતાનો પગમાત્રા હોય તેમ તેની સાથે વર્તે છે (પીઠળધ પૃ. ૭૮)

(ગ) નામ માલગીને વગર જોયે પણ પ્રેમ થયાના દાખલા નોંધાયેલા છે અને બ્યામોહ થયા પછી તો ખાલુપીલુ, ગમત-ગમત સર્વ વિસારે પડી જાય એવી સ્થિતિ થાય છે (અ. ૩ પ્ર. ૨૦ પૃ. ૫૬૮)

(દ) વિજય પ્રાપ્ત કરી નગગ્રવેશ કરનાર પગ તારામૈત્રકથી પ્રેમ બધાય છે જુઓ કનકમજરી અને નદિવર્ધન મખધ (અ. ૩ પ્ર. ૨૪ પૃ. ૫૮૬)

(ઇ) કામદેવનો પ્રભાવ વિચિત્ર હોવાથી કામાસક્ત માણુઓ કદી મીઠો જવાબ આપતા નથી, એ ત્રણ કાળમા માચી વાત હોય એવી સ્થાપના કરવામા આવી છે (અ. ૩ પ્ર. ૨૪ પૃ. ૫૬૩)

(ફ) શુભધારણ કુમાર નગર બહાર બગિચામા જાય છે, ત્યાં ઝાડની નીચે હીંચકા ખાતી મદનમજરી ઉપર પ્રેમમા પડી જાય

છે. ત્યાં બન્નેનું તારામૈત્રક થાય છે પણ બન્ને કુળવાન હોવાથી જરા પણ છૂટ લેતા નથી. ઊલટું પોતાના મિત્રે પોતાને પરસ્ત્રી તરફ નજર કરતો જોયો હશે તો તે પોતાને માટે શું ધારશે એવી ચિંતા તેને થાય છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૫૭)

(૬) સ્વયંવર મંડપનો રિવાજ પણ વર્ણવ્યો છે. રાજાઓ એકઠા થાય. દીકરીને વસ્ત્રાભૂષણો પહેરાવી રાજાઓની વચ્ચે લાવવામાં આવે, એની ધાવમાતા રાજાના વૈભવ, રૂપ, ગુણ વર્ણવે અને દીકરીને ગમે તેના ગણામાં દીકરી વરમાળા આરોપે, અને કોઈ ન ગમે તો સ્વયંવર પડી પણ લાંગે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૪-૫)

દશમી સદીના વિલાસો—

અનેક સ્થાને નોંધવા જેવા વિલાસો વર્ણવ્યા છે. દશમી શતાબ્દિની એ બાબતમાં લાક્ષણિક નૂતનતા આપણે વિચારીએ.

૧. સુગંધીવાળા કપૂર(બરાસ)થી મિશ્ર કરેલ સુખડ, કેસર, કસ્તૂરીનું વિલેપન કરવાનો રિવાજ હતો. (પીઠબંધ પૃ. ૬૬)
૨. પાનમાં પાંચ સુગંધી નાખવામાં આવતી હતી તેમાં કપૂર નાખવાનો રિવાજ હતો એ તદ્દન નૂતન હકીકત છે. (પૃ. સદર)
૩. અંગહાર નામનો નાચ, હાલમાં ઉદયશંકર જે પદ્ધતિએ નાચ કરે છે તેનો તે પ્રકાર હોવો જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. (પૃ. સદર)
૪. વાજિત્રમાં કાકલી નામના વાજિત્રનું નામ આવે છે. વેણુ, વીણા, મૃદંગ ઉપરાંત તે વાજિત્ર ક્યું હશે તે સમજાતું નથી. એનો સ્વર ઘણો મીઠો હોય છે અને ચોર લોકો ધરના માણસ જાણે છે કે નહિ એ જાણવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે. એ શ્રવણે દ્રિયને વિલાસ કરાવનાર વાજિત્ર છે. (પીઠબંધ પૃ. ૬૬)
૫. ગરમી ઓછી કરવા માટે ચંદન રસના છાંટણાવાળો પંખો કરવામાં આવતો હતો. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૬)
૬. સ્પર્શન સુખના પ્રકાર—કોમળ તળાઈ અને કોમળ ઓશીકાં વાપરવાં; હંસ પક્ષીનાં રૂંવાંથી ભરેલા આસનીઆનો ઉપયોગ.

કરવો, રેશમી તથા ચિનાઈ વસ્ત્રો પહેવ્વા, શિયાળામા ગરમ અને ઉનાળામા ઠંડા વિલેપનો કરવા, સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ કરવો (અ ૩ પ્ર ૩ પૃ ૩૭૭-૮) વિષયસુખનો ઉપલોગ શરીરે વિલેપન અને ઉદ્ધર્તન (પૃ ૪૦૧)

૭ રાત્ર ગણી સુખ લોગવે ત્યારે કોઈ કોઈ વાર વિલાસ માટે હાથમા ફૂલની છાળડીઓ લઈ બગિચામા જઈ ફૂલો વીણવા મંડી જાય અને પ્રથમ છાળડી કોની ભરાય છે તે સુખ ધી હોડ કંટે (ઋણપ્રણા વર્ણન અ ૩. પ્ર ૬ પૃ ૪૧૧) વસત સમયમા લોકો ચર્ચરીની ગમત કરે છે, ઘેરઘેર હાડોળાખાટ બધાય છે અને સુગંધી પવનનો રસાસ્વાદ જનતા કરે છે (અ ૩ પ્ર ૮ પૃ ૪૩૫)

૮ ગજાઓ નગર બહાર નીકળે ત્યારે તે ઘોડા કેવા ખેલાવે છે તે જોવા માટે લોકો ટોળા વળીને જાય છે (અ ૪ પ્ર ૬ પૃ ૭૫૬)

૯ રસનાસુખ પ્રકાર—દૂધપાક, શેગડી, ખાડ, દહીં, ઘી, ગોળ, પકવાન ખાવા અને મધ, મામ, મધના પીણા પીવા (પૃ ૭૭૩) આવી બાળતમા ખૂબ ગાઢતા રાખવી એ એની લોહપતા લાવતી વસ્તુઓ અકગતીઆની પેઠે ખાવી, સ્ત્રીઓ સાથે બગિચામા ફરવા જવું, ગસ્તે ચાલતા દાન આપવું એ પણ વિલાસનો એક પ્રકાર ગણવામા આવતો હતો (વેલ્લહલ દયા અ ૪ પ્ર ૧૧ પૃ ૮૦૦-૧)

૧૦ મ્હોમા દારુનો કોગળો લગી સ્ત્રી પોતાની તરફ પ્રેમ બતાવનારના સુખમા તેને પાછો ઠેલવે અને પ્રેમી તે પી જાય તેને ગતિનો એક પ્રકાર માનવામા આવતો હતો એમ મહાકવિજની પત્ની ગતિના વર્ણન પગથી જણાય છે (અ ૪ પ્ર ૧૪ પૃ ૮૭૦ અને તે પગની નોટ)

૧૧ વસત ઋતુમા નવ પ્રકારે વિલાસો થાય છે તેના નામ નર્તન, ગાન, તર્જન, આક્ર (ખેલાવવું તે), પ્રણમન, હસન, રૂદન, પઠન અને ઉત્કંઠ (અ ૪ પ્ર ૨૧ પૃ ૮૨૨) એનું વિસ્તારથી ગદ્યવર્ણન પૃ ૮૨૧ મા આપ્યું છે તે ખામ વાચવા યોગ્ય છે

૧૨. ઋતુના વર્ણનમાં અનેક વનરાજી અને પુષ્પોનાં નામો આવે છે તે પરથી લોકોનો કુદરત તરફ સહભાવ ખૂબ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય. છએ ઋતુનાં વર્ણન પ્રસ્તાવ ચોથામાં આવે છે. તે માટે જુઓ:—

શરદ્વર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૮૫-૬)

હેમંતવર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૮૭-૯)

શિશિરવર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૯૧૨-૫)

વસંતવર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૯૨૧-૫)

ગ્રીષ્મવર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૭. પૃ. ૧૦૯૯-૧૧૦૦)

વર્ષાવર્ણન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૭. પૃ. ૧૧૦૧-૧૧૦૩)

૧૩. દારુ પીવાનો રિવાજ ઘણો જણાય છે. દારુ પીવાની મંડળીઓ થાય, ત્યાં નાચના જલસા ચાલે, માણસો છાકટા થઈ ચેન-ગાળા કરે, મદ્યપાત્રો પાથરવામાં આવે, કોઈ મોટા માણસોનું મંડળ હોય તો મદ્યપાત્રો સોનાનાં પણ હોય, દારુ વધારે ચડાવવા માટે હિંદોળ રાગ ગાવામાં આવે, વાદ્ય વગાડનારને પણ આગ્રહ કરી દારુ પીવરાવવામાં આવે, દારુ પીતાં સ્ત્રીનાં અધરોષનું પાન કરવામાં આવે, ધીમે ધીમે મર્યાદા પણ ચૂકાય અને મોટા માણસો પણ ખાળક જેવી ચેષ્ટા કરે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૯૩૮-૯)

૧૪. દ્રાણુવર્ણન—નાસિકાનું વર્ણન અલિનવ છે. લલાટપદ પર સુંદર પર્વત અને એ પર્વત પર શિખર અને તેની ઉપર કળરી નામની ઝાડી અને તે ઝાડીમાં નાસિકા નામની ગુફા અને ગુફામાં બે અંધારીઆ ચોરડા અને તેની વચ્ચે બે વિલાગ પાડતી એક શિલા—એ આખું વર્ણન મૌલિક છે, અશ્રુતપૂર્વ છે, અદ્ભુત છે અને યથાસ્થિત હકીકત રજૂ કરનાર છે. એટલી જ લઘ્ય કદપના ભુજંગતા દાસીની છે. સુગંધી ફૂલો અને બીજા સુગંધી પદાર્થોને સુંઘવા એ દ્રાણુનો વિષય છે. ભુજંગતા સાથે મળતાં દ્રાણુ તરફ રાગ થાય છે અને દુગંધી તરફ દ્રેષ થાય છે એ આખી રચના ખૂબ રસભરેલી છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૧૨૮૮-૯૨.)

- ૧૫ મિત્રો બગિચામાં જઈ વિદ્વત્તાલરેલો વાર્તા વિનોદ કરે, મશ્કરી સાથે આનંદ કરે અને ટોળટપ્પા કરે એવો પણ ગિવાજ હતો અને એમાં વિદ્વદ્ગોષ્ઠિ પણ થતી હતી વિદ્વત્તાલરેલા વિનોદના પ્રસંગો પણ આવે છે (અ. ૬ પ્ર ૩ પૃ ૧૪૬૫ થી આગળ)
- ૧૬ દષ્ટિદેવીનો પ્રભાવ — સ્ત્રીઓના રૂપ જોવા, સ્ત્રીઓએ કટાક્ષ કરવા, સ્ત્રીઓ આડી આંખે જુઓ કે નિશાની કરે તે જોવું, સ્ત્રીના અંગના વિભ્રમોની ચેષ્ટા જોવી, સ્ત્રીના હાવભાવ જોવા, હસવું જોવું અને સ્ત્રી સળધી કાઢી પણ હકીકત અને તે આખ માડીને જોવી એના જુદા જુદા અવયવો માટે કમળ ચંદ્ર આદિની કલ્પના કરવી વિગેરે (અ. ૬ પ્ર ૧૨ પૃ ૧૫૮૧)
- ૧૭ શ્રુતિ — વીણા, વેણુ, મૃદંગ સાલજવામાં આનંદ માનવો પછી ગધર્વ કિત્તરના ગાયનો સાલજવાની વૃત્તિ થાય વિગેરે (અ. ૭ પ્ર ૧૨ પૃ ૧૭૮૨)
- ૧૮ દેવોનો વિલાસ — ગ્તનોના કિંગ્ણથી લાલ રંગના દેખાતા જળથી ભરેલા અને ખીલેલા કમળોથી ચોલતા સરોવરમાં હ્રુપ્પુટ શરીર અને પયોધગ્વાળી લલિત લલનાઓ સાથે સ્નાન કરવું, જળક્રીડા કરવી, મદિગમાં જઈ તીર્થ કરને વદન પૂછન કરવું, મણિગ્તનમય પુસ્તકોનું વાચન કરવું અને સર્વ ઇદ્રિયોના લોગો લોગવવા (અ. ૭ પ્ર ૧૭ પૃ ૧૮૩૩)

તે યુગના બાળકોનાં તોફાન—

તે યુગના બાળકોના તોફાનો સમજવા માટે પણ કેટલાક પ્રશ્નો પ્રાપ્ત થાય છે

(a) નિષ્પુણ્યકને તોફાની છોકરાઓ માગતા હતા તેઓના લાકડી, સુઠી અને માટીના ઢેકાના પ્રહારથી તે અધમુઓ થઈ ગયો હતો (પીઠગધ પૃ ૧૬) તે નિષ્પુણ્યક લિખારી ‘ બાળકોને રમત કરવાનું ગમકડું થઈ પડ્યો હતો ’ (મદર પૃ ૧૭)

(b) નદિવર્ધન બોલે છે કે— ‘ લાલ આખ અને ચઢાવેલાં

લવાં સાથે દરેક અભ્યાસ કરનાર બાળકોની સાથે કંઈકાં કરું, સર્વની ખાનગી બાળતની ચાડી કળાચાર્ય પાસે ખાઈ, સાચું ખોટું ખોટું, તેઓ વચ્ચે પડીને મને સમજાવવા યત્ન કરે તે સહન પણ ન કરું અને લાકડી કે બીજું જે કાંઈ હાથમાં આવે તે વડે દરેક અભ્યાસીને ફટકાવું. ' (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૧.) તે યુગના છોકરાઓનું આ લાક્ષણિક ચિત્ર છે. છોકરાઓને નંદિવર્ધનનો ભય પણ એટલો લાગતો હતો કે કળાચાર્ય પાસે નંદિવર્ધનના તોફાનની વાત કહેવાની તેમની હિંમત પણ ચાલતી નહોતી.

(c) રિપુદાસ ગુરુના આસન પર ચઢી બેસતો. તોફાની છોકરાઓ બાળવયમાં આવાં ટીંખણ કરતા હતા (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૭) અને પાછા પોતાનો ગુન્હો બીજા ઉપર ઢોળી પાડતા હતા. (સદર) ગુરુના આસન પર બેસવું એ તે સમયમાં ગુન્હો ગણાતો હતો.

(d) નિશાળના છોકરાઓમાં તો અરસ્પરસ ધમાલ કરવી, ચાડી ખાવી અને શિક્ષક પાસે ફરિયાદ કરવાની આપણી ધૂડી નિશાળો જેવી પદ્ધતિ જણાય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૮)

(e) તોફાની છોકરાઓને માર મારવાની રીત પ્રચલિત જણાય છે. સદાશિવ ભૌતાચાર્યની ઉપકથા એ વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૮૧૩-૫)

રમતગમત (Sports) વિગેરે—

રમતગમતના કેટલાક પ્રસંગો દશમી શતાબ્દિના લેખકે વર્ણવ્યા છે.

૧. વસંતમાસમાં લોકો નગર બહાર નીકળી પાનગોષ્ઠિ કરે છે. વનભાગમાં વિલાસ કરતી સ્ત્રીઓની આસપાસ ધનવાન યુવકો ફરી વળેલા દેખાય છે. સ્ત્રીઓ ઝાડ સાથે લટકાવેલા હીંચકા ખાય છે. સ્ત્રીઓ રાંસે લેતી દેખાય છે. કોઈ વનવિભાગમાં સ્ત્રીપુરુષના યુગલો અરસ્પરસ ભેટીને બેસી ગયા છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૨૬)

૨ રમનગમતમા કુળવાન સ્ત્રીઓ મારી ગેતે જાહેરમા લાગ લેતી હતી એમ ગતિલલિતાના નાચ પથ્થી પૃ ૯૩૯ પથ્થી જ જણાય છે

૩ નાચને અંગે 'અગહાર' નામનો નાચ આવે છે (પીઠળ ધ પૃ ૬૬) એ નાચમા આગળીઓ અને શરીરના બીજા અવયવોના લટકાઓ કંવામા આવે છે હાલમા ભૂતકાળના નાચોનું પુનર્જીવન કંવામા આવે છે તે વળતે આ ગ્રન્થપ્રયોગ ધ્યાનમા ગમવા લાયક જણાય છે

૪ વીણા વગાડવી, દડો ઉડાડવો એ રમન નોધાયલી છે ત્યાં પછી 'પત્રઝેદ'ની રમત લખી છે શરીર પર મેદી કે ચ દનના ચિત્ર દાઢવા એવો એનો અર્થ અનુમાનથી કયો છે (પ્ર ૩ પ્ર ૨૦ પૃ ૫૬૮)

૫ ગતની છોકરીઓ હાથમા દડો લઈ તેને ઉછાળવાની રમત કરતી જણાય છે મેના-પોપટને પાળવામા અને તેમને રમાડવામા પણ આનંદ માનવામા આવતો હતો (પ્ર ૬ પ્ર ૬. પૃ ૧૫૧૯)

જીવાની-તેના ચાળા—

(a) જીવાની જાળવવા માટે એ યુગના માણસો ખૂબ ચોક્કસ રહેતા એમ જણાય છે. હાલમા જેમા Rejuvenationના પ્રયોગ જીવાની જાળવવા માટે થાય છે અને વાદગની નસ મનુષ્યના શરીરમા નાખી અસલ નળણી પડતી નમને ફર કંવામા આવે છે તેમ અમલ કુટ્ટીપ્રાવેશિક નામનું ગ્રમાયણ તૈયાગ કંવામા આવતું હોય એમ જણાય છે એ રસાયણના ઉપયોગથી શરીર વળીઆ, ઘોળા વાળ, (માધાની) તાલ અને ખોડખાપણ વગરનું થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા ફર થાય છે એમ જણાવવામા આવે છે એથી શરીર દેવકુમાર જેવી દાતિવાળું થાય છે, મર્વ વિષયો ભોગવવાને સમર્થ થાય છે અને જાદુ બળવાળું થાય છે એમ પણ જણાવવામા આવ્યું છે (પીઠળ ધ પૃ ૬૮-૯)

(b) યુવાવસ્થામા ચેતચાળા દેવા ધતા રહે તેનું વર્ણન દેવી દાગપરિવિત્ત આપે છે —“ ત્યાગપટ્ટી કુમારબાવ પૂના થાય એટલે વચ્ચેપણ ધાગણુ ફરે, ત્યા સર્વ વિવેકી પ્રાણીઓને દાન્ય ઉપત્ત

કરે તેવા કટાક્ષો મહારાજશ્રી કામદેવ નામના મહાગુરુના ઉપદેશ અનુસાર કરો અને તેમ કરવામાં પોતાના કુળને કલંક લાગશે કે ખીજ કોઈ મુશ્કેલીઓ આવશે તેની દરકાર ન કરો, પણ જેમ કામદેવ કહે તેમ જુદા જુદા પ્રકારના વિલાસો કરી નાચો અને તોફાન મસ્તી કરો, પરદારાગમન જેવા અનાર્થ કાર્ય કરો. ”
(પ્ર. ૨. પ્ર. ૨. પૃ. ૨૬૮)

(c) બાળ જેવા જુવાનો રાત્રે રખડતા હતા અને પરસ્ત્રી મેળવવાને માટે અનેક પ્રકારના ફાંફા મારતા હતા. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૯) એવા રખડુઓ આચાર્યનો સુંદર ઉપદેશ ચાલતો હોય ત્યારે પણ રૂપાળી સ્ત્રીઓ તરફ નજર ફેંક્યા કરતા હતા. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૮૦)

(d) જુવાનીના તોરમાં નંદિવર્ધન રાજસભામાં છરી ઉછાળે છે અને કનકશેખરનો સંબંધ વિસરી જાય છે. (પૃ. ૬૧૮) ત્યાંથી માંડીને જુવાની કેવા કેવા ચાળાઓ કરાવે છે તેનું આખું ચિત્રપટ વિચારણીય છે અને દશમી શતાબ્દિના માનસનું લાક્ષણિક ચિત્ર રજૂ કરે છે.

(e) યૌવનનું અતિ સુંદર વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

યૌવન યોગી પ્રાણીઓનાં શરીરમાં દાખલ થઈ અનેક પ્રકારના વિલાસો કરાવે છે, વારંવાર હસાવે છે, ચાળાચસ્કા કરાવે છે, ઊલટા-સુલટા વિચારો કરાવે છે, ઠેકકા મરાવે છે, કુદકા મરાવે છે, ઉલ્લાસ કરાવે છે, નાચ કરાવે છે, દોડાદોડી કરાવે છે, અભિમાન કરાવે છે, પરાક્રમ કરાવે છે, ભાંડયેષ્ટા કરાવે છે, સાહસ કરાવે છે વિગેરે.
(પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૯૯૬-૭)

(f) પરદેશ જતા પુત્રને શિખામણ આપતાં પિતા ધનશેખર કહે છે કે ‘ નવી જુવાની અનેક પ્રકારના વિકારોને લાવનારી હોય છે. ’ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૧૭)

(g) છળિ જોતાં પ્રેમ થવાના દાખલા નોંધાયલા છે. આવા જુવાનીના વેગને પસંદગી લગ્નની કોટિમાં મૂકાય. કે જુવાનીના આવેશમાં મૂકાય તે વિચારવા જેવું છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૯૧) જુવાનીનાં જોસ અને મિત્રોની ઠૂંકા મશકરી કેવી હોય છે તે માટે હરિકુમારનો આખો મિત્રવિનોદ વિચારવા યોગ્ય છે.

(h) જીવાનીનું જોશવાળું વર્તન ધનશેખર બરાબર બતાવે છે અને લોગવિલાસથી તૃપ્તિ થતી નથી એ વિધવા સ્ત્રીઓ, ભગત સ્ત્રીઓ અને જેના પતિ પગદેશ ગયેલા હોય છે તેવી સ્ત્રીઓમાં રખડે છે, બાંધ વેચે છે અને લાજ મૂકીને લટકે છે (પ્ર ૬. પ્ર ૬ પૃ ૧૫૩૩) છેવટે ઢઢ લ ગીયણુ જેવી સ્ત્રીઓમાં પણ એ રખડે છે

એની સાથે ઘડપણનું જે વર્ણન કર્યું છે તે તે સમયની લાક્ષણિક સ્થિતિ બતાવે છે ઘરડા માણસો ‘ હુબરો હુ ખના લોગ થઈ પડે છે, ગક જેવા થઈ જાય છે, તેમની પોતાની સ્ત્રીઓ પણ તેમને હડધૂત કરે છે, કુટુંબીઓ તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. બાળબચાઓ તેમની મશ્કરી કરે છે, જીવાન સ્ત્રીઓ તેમના તરફ ધિક્કાર બતાવે છે, તેઓ વાગવાગ ઉધરસ ખાધા કરે છે, લાગીતૂટી ખાટલીમાં પડી આજોઢ્યા કરે છે, તેઓના નાકમાંથી લીટ ચાલ્યું જતું હોય છે ” વિગેરે (પૃ ૬૬૭)

મહોત્સવો—

(a) મ દિગ ઉપર શીજો કગ્વા પડદા લગાડવા, કસ્તૂરી, ચ દન, કપૂરનું મિશ્રણ કરી સુદગ્ધ લેપ જમીનતળ પગ ઢગ્વો, પાચ જાતના સુગંધી ફૂલથી મ દિગનું તળ ઘુટણ સુધી ભગ્વુ, ચ દગ્વો બાંધવો, ચ દગ્વો નીચે થાલલા પર કાચો બાંધવા, મોતીની માળા લટકાવવી, ચોતરફ ધૂપ કગ્વો, સુગંધી દ્રવ્ય ચોતરફ ફેલાવી મ દિગને સુગંધમય કરવું—આ રીતે દ્રવ્યશુદ્ધિ કરવાનો રિવાજ જણાય છે મોટા ગજાઓ હાથમાં કળશ લઈ ઊભા ગહે, મહાગણી આમઝ વીંછે, મત્રી સુગંધોશ બાંધી ધૂપધાણુ લઈ ઊભો ગહે (પ્ર. ૩ પ્ર ૧૫ પૃ ૫૧૪-૬) દીક્ષા લેનાર મોટું દાન કરે એવો—તે સમયે પણ ગ્વાજ હોય એમ જણાય છે ખરેખરી નોંધવા લાયક વાત એ છે કે દીક્ષા લેનાર મનીષીને હાથી પગ ભેગાડવામાં આવે છે અને ખૂદ ગાન તેની પછવાડે ભેગી તેને છત્ર ધરે છે (પૃ ૫૧૭)

(b) અઘાઈમહોત્સવ માટે મ ડપ તૈયાગ કરાવવો અને ત્યા દાન આપવું—એવો ગિવાજ હતો જેને નિમિત્તે મહોત્સવ થાય તેને

આઠે દિવસ નગરના મોટા રસ્તાઓ પર ફેરવવામાં આવતા. રાજા મંત્રી આદિ પગે ચાલતા (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૫-૬).

(c) ધવળરાજ અને વિમળકુમારની દીક્ષા વખતે અષ્ટાહિકા મહોત્સવ અને વિશેષ આડંબરથી જિનપૂજન થાય છે તેના વર્ણન માટે જુઓ પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૧૩૨૫.

(d) હરિમંજરીના લગ્નનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે તે અવસરે “ માણસો સુંદર રસપાનથી ભસ્ત થયા, અનેક લોકોને ધનનાં દાન દેવામાં આવ્યાં, દેવતાઓને પણ એ મહોત્સવથી આનંદ અને વિસ્મય થયા અને લોકો નાચવા ને ગાવામાં જૂળ આસક્ત થયા (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૬-૭). તે અવસરે દેવગુરુની પૂજાઓ આડંબરથી રચવામાં આવી, સામંતોને માન આપવામાં આવ્યું, ગ્રેમીવર્ગને પહેરામણી કરવામાં આવી, રાજલોકોને પ્રસન્ન કરવામાં આવ્યા અને સર્વ ઉચિત ક્રિયાઓ કરવામાં આવી. (પૃ. ૧૫૨૭)

(e) ઉતાવળને પ્રસંગે લગ્ન જેવી ગંભીર વિધિ ઘણા સંક્ષેપથી પતાવી દેવામાં આવતી હતી (પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૭).

(f) ગુણધારણ વિદ્યાધરની દીકરીને પરાણી નગરપ્રવેશ કરે છે તે વખતના મહોત્સવનું ભારે સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પદ્મહસ્તીની અંબાડી પર ગુણધારણ અને તેના પિતા (રાજા), ખીન્ત હાથી પર કુલંધર, હાથણીઓ પર માતા અને સ્ત્રીવર્ગ, આગળ લોકોનું ટોળું, તેમાંના કેટલાકના નાચ ગાયન અને વિલાસો વિગેરે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૨-૩).

મેલી વિદ્યા—

(a) રાજા ઉપદ્રવ પામે ત્યારે આબુગાબુના રાજાનો પરાલવ દૂર કરવા મેલી વિદ્યાનો ઉપયોગ કરે. એની છ માસ સુધી આસેવના કરે. પછી બત્રીશ લક્ષણા પુરુષના લોહીથી હોમ કરે, એ આખો પ્રયોગ આઠ દિવસ સુધી ચાલે. વિદ્યાનો જાપ પૂરો થાય ત્યારે ૩૨ લક્ષણવાળા પુરુષની પીઠમાંથી માંસની પેશી કાઢે, તેને દાખીને તેમાંથી નીકળતા લોહીનો ખોખો ભરે અને જાપ બરાબર પૂરો

ધાય એટલે તે લોહીની આહુતિ આપે આવા પ્રયોગો આઠ દિવસ ચાલે અને ૧૦૮ જાપો પૂરા થાય એ પ્રાણી ઉપર કોઈથી દયા ન ખવાય વળી એના શરીર પર એજા લાવવા એને ખાટા પદાર્થો ખવડાવવામા આવે અને શરીરને તદ્દન જાહેર બનાવી દેવામા આવે આઠ દિવસ સુધી દરરોજ એક એ આઠ જાપ એ રીતે થાય અને આહુતિઓ અપાય (પ્ર. ૩ પ્ર. ૬ પૃ ૪૪૭-૮)

(b) તપન ચક્રવર્તી પામે મેલી વિદ્યાનો જાણનાર યોગેશ્વર હનો એણે પોતાની પામેના યોગચૂર્ણની એક મુઠ્ઠી ભરી રિપુદાગ્નિને લગાવી, એટલે એનું હૃદય શૂન્ય વર્ધ ગયું અને પોતે જાણે જી ડી ગુફામા કે કાંઈ ગયો હોય તેવો ધર્મ જઈ પોતાનું સ્વરૂપ પણ ન જાણી શક્યો પત્રી તો એની પામે નાચ-નાટક કરાવ્યા તે પર અર્ચા અન્ય સ્થાનકે થશે મેલી વિદ્યાથી શરીર તદ્દન જાહેર કરી શકતા હતા એમ એ ઉલ્લેખથી જણાય છે (પ્ર. ૪ પ્ર. ૪૦ પૃ ૧૧૨૪)

(c) મત્રવિદ્યાને પરિણામે નિધાન હાથ કરવાનો વખત આવે ત્યારે છેલ્લી ઘડીએ વૈતાળો છળ કરે અને માધ્યપ્રાપ્તિમા આડા આવે એવી તે સમયમા માન્યતા હતી (પ્ર. ૮ પ્ર. ૬ પૃ ૧૯૪૫)

શોક વખતે વર્તન—

મજ્જુ વખતે ગડવાકટવાના ગિવાજ તે યુગમા કેવા હશે તેના અનેક પ્રમગો કથાઅથમાં આવે છે નીચેના મુદ્દાથી તે પર અજવાળું પડશે

(a) રિપુકપનનો નવો જન્મેલો ફીકરો તુગ્તમા જ અસાધ્ય વ્યાધિથી શુન્દરી ગયો ત્યારે તેની ગણી ‘ મતિકલિતા અને રતિ-લલિતાના માધાના ચોટલાઓ છૂટા વર્ધ ગયા, લાગી ગયેલા આભૂષણો લલાટ માથે અકળાવીને તેઓ માધા કટવા લાગી અને એવી જ કટો રીતે રાણીઓએ ગડગેજ કરી મૂકી આખા મુખમા લાળ ભર્મળ ગર્મ, ફીન જની જઈ તેઓ જમીન પર આજોટવા લાગી, માધાના વાળ ચુટીચુટીને તોડવા લાગી અને મોટેથી પોક મૂકીને ટોળાહળ કરવા લાગી ’ (પૃ ૬૫૧) અત્યારે ટોળે મળીને જે પ્રકારે આક્ર દ કરે છે તેવા ગિવાજ તે વખતે જોવામા આવતો નથી

(b) મરણ વખતે રડારોળ કરવાનું ચિત્ર પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૬. પૃ. ૯૮૦ માં આપ્યું છે. ત્યાંથી પણ જણાય છે કે મોહથી લોહો રડતા હતા અને સ્ત્રીઓ હાહારવ કરતી હતી. સગાસંબંધીઓ પણ એવે પ્રસંગે રડે છે એમ તે હકીકત પરથી જણાય છે.

(c) શોક અને મોહનો સંબંધ અને તેની આખી ઉત્પત્તિ અને દ્વેષગર્ભે રાજાની ગેરહાજરીમાં તામસચિત્ત નગરમાં એનું સ્થાન ખૂબ વિચાર કરવા યોગ્ય ભાષામાં આપ્યું છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬).

(d) શોકનું લાક્ષણિક વર્ણન પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૫ માં આવે છે. ત્યાં બતાવે છે કે ‘ શોક હીનતા ઉત્પન્ન કરે છે, રડાવે છે અને આકંઠ કરાવે છે. એને વશ પડીને પ્રાણી માથાં ફૂટે છે, પોતાનાં વાળ ખેંચી કાઢે છે, છાતી ફૂટે છે, પછાડી ખાઈને જમીન પર પડે છે, ગભરાટમાં પડી જાય છે, ગળે દોરડું બાંધી આત્મઘાત કરવા મંડી જાય છે, નદી, સમુદ્ર કે સરોવરમાં પડતું મૂકે છે, અગ્નિમાં ઝંપલાવે છે, પર્વતના શિખરેથી ભેરવજવ ખાય છે, કાળકૂટ ઝેર ખાય છે, પોતાને હથિયાર મારી મરવા મંડી જાય છે, ગાંડાઘેલા જેવા દેખાય છે, ગભરાટમાં પડી જાય છે, રાંકની જેમ બોલે છે ’ વિગેરે (પૃ. ૮૭૫-૬).

(e) મદનસુંદરીના અગ્રાનક મરણ વખતે ઘનવાહન માથું ફૂટે છે, આંસુઓ પાડે છે, રાજકાર્ય પર ધ્યાન આપવું બંધ કરે છે અને જાણે એને ચેટક વળગ્યું હોય તેવો થઈ જાય છે. તે વખતે અકલંક મુનિ એને લાક્ષણિક બોધ આપી શરીરની-જીવનની અસ્થિરતા સમજાવે છે, તે છતાં પણ ઘનવાહન તો આકંઠ કર્યા જ કરે છે; એટલે પછી વધારે અસરકારક ઉપદેશ આપી તેને સ્વસ્થ કરે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૭૮૭-૮).

વ્યાધિ-ઉપાય—

(a) વ્યાધિઓનાં અનેક નામો આવે છે. આંખના વ્યાધિઓ પૈકી કાચ, પટલ, તિમિર અને કામલ નામના વ્યાધિઓ (પીઠબંધ પૃ. ૧૨૨) ગણાવ્યા છે.

(b) આખમા અજન આજવાથી આખના વ્યાધિ જાય છે એવી માન્યતા હતી (પૃ ૧૨૬) એ તો અત્યારે પણ પ્રચલિત છે, પણ પાણી (જળ) પીવાથી તે ‘સર્વ રોગોને ઓછા કરે છે અને શરીરમા ગહેલા ઉન્માદનો એકદમ નાશ કરે છે’ (પૃ ૧૨૬) એ વાત ખામ વિચારવા જેવી છે અમુક ક્ષાગ્વાળા પાણીના ઝરાનો મહિમા અત્યારે પણ અમુક અમુક વ્યાધિઓને અ ગે ગવાય છે કેટલાક ઝગના પાણી વ્યાધિ કરનાર હોય છે અને કેટલાકના પાણી વ્યાધિ મટાડનાર હોય છે, તે વાતની જડ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે

(c) પરમાત્મ એટલે ખીર ખીર ખાવાથી શા લાભો થાય તે જતાવતા કહે છે કે ‘તે સર્વ વ્યાધિઓને મૂળમાથી નાશ કરવાને શક્તિમાન છે, તેને જગજગ વિધિપૂર્વક ખાવામા આવેલ હોય તો તે શરીરનો વર્ણ વધારે છે, પુષ્ટિ કરે છે, ધૃતિ આપે છે, જળ પ્રાપ્ત કરાવે છે, મનને આનંદમા ગમે છે, પરાક્રમીપણ લાવી આપે છે, નિઃતર યુવાવસ્થા ટકાવી રાખે છે, વીર્યમા વધારે કરે છે અને અજગમગ્નપણ પ્રાપ્ત કરાવે છે’ (પૃ સદૃશ) અમુક રીતે તૈયાગ કરેલી ક્ષીરમા આટલા જધા ગુણો આવી શકે તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે આ ખાણતમા અતિશયોક્તિ નથી કે ઉપમા નથી એ આનુજાનુનો મ જ ધ વિચારતા સ્પષ્ટ જણાય છે

(d) ઉન્માદ, કોઢ, ખુજલી, શૂળ એટલા વ્યાધિના નામો પૃ ૧૬ મા આપ્યા છે

(e) પૃ ૧૮૨ મા શૂળ દાહ, મૂઝવણ, તાવ, શઘ્દી, જડપણ, છાતીમા તથા પડખામા વેદના (શૂળ), ઉન્માદ, અન્યિ એટલા નામો આવે છે

(f) પૃ ૧૬ (પીઠજ ધ)મા ઉન્માદ (સન્નેપાત), તાવ, કોઢ, ખુજલીના નામો જતાવ્યા છે અને પૃ ૬૦ મા તેનો ખુલાસો કરતા જોદગ ને નેત્રરોગના નામો આપ્યાં છે

(g) ભસ્મક વ્યાધિવાળાને ગમે તેટલું ખાવાનું તથા પીવાનું આપવામા આવે તે સર્વ તે ખાઈ જાય છે અને તે તેના શરીરમા ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે (પ્ર ૩ પ્ર ૫ પૃ ૪૦૧)

(h) સન્નિપાત થયેલ હોય તેને ક્ષીર (દૂધ) અપચ્ચ છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૬). કોઈને સખત પછાડ લાગ્યો હોય તેને ખટાશ ખવરાવવામાં આવે તો આગે શરીરે સોજત થઈ આવે છે (સદર).

(i) ઊંટવૈદ્ય પશુ ઘણું ચાલતું હોય એમ સદાશિવ ભૌતાચાર્યની કથા પરથી જણાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૮૧૩-૧૫). શિખામણુ ન સાંભળે તેને માર મારવો એવું પણ તે હકીકતમાંથી નીકળે છે.

(j) તાવ આવે ત્યારે કાંઈ ખાવું નહિ, પવન ન આવે તેવા ચોરડામાં જઈ આરામ કરવો, લાંઘણ કરવી, ઉકાળેલું પાણી પીવું એ અણર્ણુને મટાડવાના ઉપાયો છે (વેદકુલ કથા પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૧-૨).

(k) તાવ, અતિસાર, કોઠ, હરસ, પરમીઓ, પ્લીહ (ગરોળ વધવી તે), ધૂમક (હરસ ?), અમ્લક, સંઘ્રહણી, પડખામાં શૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ક્ષયરોગ, ભમરી, ગુલ્મ (ગોળો), હૃદયરોગ, મૂર્છા, સંઘ્રહણી, ધ્રુજ, ખસ, કોઠ, ધાધર, અરુચિ, શોફ (સોજત), ભગંદર, ગળાના વ્યાધિ, ચાળ, જળોદર, સનેપાત, શોષ, શરદી, આંખના રોગો, વિદ્રધિ-આટલાં નામો રૂબ સાથે જતાવ્યાં છે (પ્ર. ૪ પ્ર. ૨૮. પૃ. ૯૯૮-૯).

(l) ગળત કોઠ થાય છે ત્યારે એ કોઠ ગળ્યા કરે છે, એ વ્યાધિ-વાળા મનુષ્યનું નાક ચીળું થઈ જાય છે, એનો અવાજ ઘોઘરો અને અસ્પષ્ટ થાય છે, એની આંગળીઓ ટૂંકી ટૂંકી થતી જાય છે ને ઉખડી પણ જાય છે (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૨૪૪). શૂળ થાય છે ત્યારે દરેક પળે સણુકા આવે છે અને એ વ્યાધિવાળો પોતાના હોઠને વારંવાર દબાવ્યા કરે છે, દાંતોને દાબે છે અને ભવાં ચઢાવે છે (સદર પૃ. ૧૨૪૫).

(m) વાયુ, પિત્ત અને કફ એ શરીર સંબંધી ત્રણ પ્રકારના દોષો છે. વાયુ અનેક પ્રકારનો હોય છે તે તેનાથી ઊલટા પ્રકારની વસ્તુથી શમે છે. પિત્તના પાંચ પ્રકાર છે અને કફના પણ પાંચ પ્રકાર છે. રસના છ પ્રકાર છે. મીઠો, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને તુરો. પ્રથમના ત્રણ રસ કફને વધારે છે, છેલ્લા ત્રણ વાયુને વધારનાર છે અને તીખો ખાટો અને ખારો રસ પિત્તને વધારે છે. ઊલટા રસો તે પર વિજય મેળવે છે.

અલ્પુ ચાખ પ્રકારના છે . આમ, વિદગ્ધ, વિષ્ણુ, રસશેષ વમનથી આમાલુર્ચ મટે, છાશથી વિદગ્ધ મટે, શેક કે નાહથી વિષ્ણુ અને ઊઘી જવાથી રસશેષ અલ્પુ મટે (મ ૬. પ્ર ૪ પૃ ૧૫૧૦-૧૧)

દુર્વ્યસનો—

જનમમાજમાદુર્વ્યસનો અનેક હતા નીચેના ખામ ધ્યાન ખેંચે છે

દાડ (મ ૪ પ્ર ૨૨) (મ ૭ પ્ર ૩)

પગ્દાગમેવન (મ ૪ પ્ર ૨૨)

ગુણિકા-વેશ્યા (મ ૪ પ્ર ૨૫)

લુગદુ (મ ૪ પ્ર ૨૬ પૃ ૯૭૦)

શિકાર (મ ૪ પ્ર. ૨૬ પૃ ૯૭૩) (મ ૩ પ્ર ૨૫ પૃ ૬૧૫)

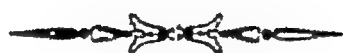
વ્યાપારના પ્રકાર—

ખેતી
ગજમેવા
લગ્નગી નોકરી
ગાડના ભાડા કરવા
દેશપરદેશનો સાથ માગ્કત વેપાર
ઘર નોકરી
વડાણવટું
ખાણ ખોદવી
ધાતુવાદ
અકૃષિકા દાગ મુવર્ણ પ્રયોગ
(Alchemy) (આ સર્વ
પ્રકારો મ. ૬ પ્ર ૮ પૃ
૧૫૪૬-૮ મા વર્ણવ્યા છે)
પીટળ ધમ્મા પૃ ૬૩-૪ મા નીચેના
વ્યાપારો જનાવ્યા છે

અનાજના ટોઠાગ ભગી ધાન્યનો
મ ઘરો કરવો
કપામ અને તેલને ભાડગાળામા
ભગ્વા લાખ, ગળી, તલનો
મ મહુ કરવો
અ ગાગ પડાવવા, વનજ ગલ કપા-
વવા (મ ૬ પ્ર ૨ પૃ ૧૪૭૬)
માલ લાવવા લઈ જવા ગાડાઓ
તેયાગ કરવા, ઊંટનુ ધણ એકદુ
કરી પગ્દેશ મોકલવુ, વહાણો
જ ધાવી પગ્દેશ મોકલવા, ગધેડા
એકઠા કરીને તે પગ માલ લાધી
પગ્દેશ મોકલવા
જગતના દલગ લેવા જગદનુ
ટોણુ જમાવવું નાવકાનું ટોણુ

વહાણુવેદું-સફર
 પર્વતની શુક્રામાં ભ્રમણ
 મંડલાના માંસનું વેચાણ
 ખન્યવાદ, ધાતુવાદ
 ચામડાનો વ્યાપાર
 હાથીદાંતનો વ્યાપાર

જમાવી તેમની ચામડી (રૂપ)
 વેચવાનો ધંધો કરવો. રસદાર
 તાડીના વ્યાપાર. શેરડીના રસની
 ખાંડ કરવી (સદર પૃ. ૧૪૮૧)

વ્યાપારની પદ્ધતિ—

(ઈ) વેપાર કરવા માટે સાહસિકો સમુદ્ર ઓળંગીને પરદેશ જતા હતા (પ્ર. ૭. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૭૦૧). પરદેશ ખેડનારામાંના સમળુ વેપારીઓ ત્યાં જઈ ખીલું કામકાજ ન કરતાં વેપાર ઉપર જ ધ્યાન આપતા હતા, જ્યારે કોઈ કોઈ લહેરમાં પડી જઈ ખોટો વેપાર કરતા હતા અને કોઈ ખેદરકાર પણ થઈ જતા હતા. (પૃ. ૧૭૦૨-૩)

(બ) વ્યાપાર બજારમાં થતો હતો, હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે છે તેવી જાતની દુકાનો તે વખતે બજારમાં હતી એમ જણાય છે. ‘ શ્રેણી ’ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી દુકાનની હારોની રીત તે વખતે પણ હતી એમ લાગે છે. દુકાનમાં કરીઆણું-વ્યાપારની ચીજો રાખવામાં આવતી, મૂલ્ય આપીને ચીજો ખરીદવામાં આવતી તે દેખાડે છે કે તે વખતે વ્યાપાર મોટે લાગે રોકડથી થતો હતો. બજારના વર્ણનમાં એક ખીલ વાંત એ જણાય છે કે દેવાદારને ફેદખાનામાં નાખવાનો રિવાજ તે વખતે હતો. સંસાર બજારનું આખું વર્ણન તે વખતના વ્યાપારનો સરસ ખ્યાલ આપે તેવું છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૭૩૫)

(ં) ધનશેખરના પિતા પાસે અઢળક ધન છે છતાં એ પરદેશ જઈ પોતાના પ્રયાસથી ધન રળવા માગણી કરે છે ત્યારે ડોસા અનિચ્છાએ રજા આપતાં તેને જે લલામણુ કરે છે તે પરદેશના વ્યાપારની તે સમયની આખી નીતિરીતિ પર મુદ્દાસરનો પ્રકાશ નાખે છે. પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૧ માં હરિશેખર ડોસા જણાવે છે તેની આખતમાં અગાઉ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.

ધનશેખર પામે અઢળક દ્રવ્ય છતા સ્વોપાર્જિત પૈસા મેળવવાની તેની તીવ્ર ઇચ્છા રહે છે તે તે વખતની આહુસિક વૃત્તિ બતાવે છે

(d) તે યુગમા અનાજના કોઠાગે લગ્વાનો ગિવાજ હતો કપાસ અને તેલને લાડશાળામા લગ્વાનો ગિવાજ હતો લાખ અને ગળીનો મોટા પાયા પર વ્યાપાર ચાલતો જણાય છે જ ગલના ઝાડો કાપી બાળીને કોલસા બનાવવાનો વેપાર ચાલતો માલૂમ પડે છે (પ્ર. ૬ પ્ર ૨ પૃ ૧૪૭૬) વ્યાપાર માટે ગાડાઓ, ગધેડાઓ અને ઊંટો મોટી સંખ્યામા ગખવાનો ગિવાજ જણાય છે (પૃ ૧૪૮૦) વહાણથી પણ ઘણો વેપાર ચાલતો જણાય છે (પૃ ૪ સદૃ)

(e) ચામડાનો વેપાર ચાલતો હતો જગાતના ઇબ્રાહમ અપાતા હતા અને નવી નવાઈની વાત એ છે કે એ સમયે વેશ્યાનું ટોણુ ગમી તેમનું શિયળ વેચી તે દ્વારા ધન મેળવવાનો વેપાર પણ ચાલતો હતો દારુ, હાથીદાત, ગોળ, ખાડનો વેપાર પણ ચાલતો હતો (પૃ ૧૪૮૧) આ ઉપરાંત ખાણ ખોદવાનો, લાડા કઢવાનો, ચાકરી કઢવાનો વેપાર પણ ચાલતો હતો (પૃ ૧૫૪૭)

(f) દરિયાની મફરે મોટા વેપારીઓ વહાણે ચઢે ત્યારે વહાણમા ઈધણ છાણા ભરી લેવામા આવતા હતા, પીવાના પાણીના ઠામો ભરી લેવામા આવતા હતા વેપારના કારિયાણાથી વહાણ લગ્વામા આવતા હતા અને ચાચીઆ લોકે ભગ્દગિયે લૂટ ન ચલાવે તે માટે લડાઈનો અરબમ અને લડનાગ માણસોને પણ વહાણ પર ચઢાવવામા આવતા હતા (પૃ ૧૪૮૪)

(g) પારકાનો વિશ્વાસ ન કરનાર લોભી શેઠો દુકાન પર સૂતા અને જડગી કાગણે ગત્રે બહાર જતા તો દુકાનની સાચવણી માટે પાકો બ દોળસ્ત કરીને પછી જ જતા (પ્ર. ૫ પ્ર ૨૨ પૃ ૧૩૩૧)

(h) હર દેશમા વેપાર કરવાનો હોય ત્યારે વ્યાપારની ચીજ આપીને-વેચીને તેના બદલામા તે સ્થાનની ચીજ લેવાનો ગિવાજ હતો દેશપરદેશના નાણાનો વિનિમય આ રીતે થતો હતો (પ્ર. ૬ પ્ર ૨ પૃ ૧૪૮૫)

(i) તે યુગનો વ્યાપારનો ખ્યાલ એવો જણાય છે કે જે ખરે વેપારી હોય તે આજો વખત વેપાર જ કરે, એને કાંઈ રમત-ગમત કે કૌતુક હોય નહિ અને જેટલે દરજ્જે તેમ હોય તેટલે દરજ્જે એ વેપારમાં એણે ગણાય. (ચારુ અને યોગ્યનું વર્તન-રત્નદ્રીપને અંગે સરખાવે. પ્ર. ૭. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૭૦૧-૨). ખાગમાં દ્રવ્ય, વનખંડમાં લટાર મારવી કે સરોવર પર જવું એ વ્યાપારીને ન ઘટે. તે શોખ ગણાતો હતો. (પૃ. ૧૭૦૨)

પરદેશગમન—

પરદેશ—દૂર દેશ લોકો નવું નવું જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી જતા હતા અથવા વ્યાપારનિમિત્તે જતા હતા તેના ઘણા દાખલા નોંધાયેલા છે. તે વખતમાં જવા આવવાનાં સાધનો અદ્ય હોવા છતાં પરદેશ જવાની આવશ્યકતા ખાસ સ્વીકારવામાં આવતી હતી એમ જણાય છે. નીચેની હકીકતો આ મુદ્દા પર ખાસ વિચારવા યોગ્ય જણાય છે.

(a) માર્ગાનુસારિતા માસી વિચાર નામના પોતાના લાણેજને કહે છે. ‘ હુનિયા અનેક પ્રકારના ખનાવો, હેવાલો અને કુતૂહલોથી ભરેલી છે. તેને જે પ્રાણી પોતાને ઘરેથી નીકળીને પહેલેથી છેલ્લે સુધી જોતો નથી તે કૂવાના દેડકા જેવો છે એમ સમજવું. ’ (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૨૪૮).

આગળ આલતાં માસી કહે છે કે ‘ એવા ઘેર ખેત્રી રહેનારની હુનિયા ખહુ ટૂંકી હોય છે, કારણ કે હુનિયાના વિલાસ, હુશિયારી, બુદ્ધિ, ચાલાકીઓ અને તેના પ્રકારો, વિવિધ દેશની બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભાષાઓ જાણવા લાયક હોય છે, લોકોની અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ અને આચારોની સુંદરતા જોવા લાયક હોય છે. ’ (સદર)

(b) ગમે તેટલું ધન હોય તો પણ પરદેશ જઈ વધારે ધન મેળવવું જ જોઈએ એવા ધનવાનોના વિચારો હતા. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૯). ધનશેખર કહે છે કે જે લક્ષ્મી પૂર્વપુરુષોએ પેદા કરેલી હોય તેનો ઉપભોગ કરતાં માણસે શરમાવું જોઈએ. મૂર્ખ માણસો જ એવી વડિલોપાર્જિત લક્ષ્મી વાપરે. કુળકમાગત

પુછને લોગવવા જ માડી હોય તો કેટલો વખત ચાલે ? એમ તો કુખેર લડારીના ભડાગ પણ ખૂટી જાય ' (સદર પૃ ૧૪૭૦)

(c) પરદેશ જતા લગ્નશુદ્ધિ જોવામા આવતી હતી, અવશ્યુતિ કરવામા આવતી, સમુદ્રદેવનુ પૂજન કરવામા આવતું, સફેદ સઢો સજ્જ કરવામા આવતા, વહાણમા કૂવાસ્ત ભો ઊભા કરવામા આવતા, વહાણમા ઇંધણ અને મીઠું પાણી ભરી લેવામા આવતા, લડાયક સામગ્રી વહાણ પર રાખવામા આવતી-આ પ્રમાણે તૈયારી કરી પરદેશની સફર કરવામા આવતી અને તે જ સ્થાને જવા ઇચ્છનાર અન્ય વ્યાપારીઓને વહાણો પર સાથે લેવામા આવતા (મ ૬ પ્ર ૨ પૃ ૧૪૮૪) વહાણ ચાલે ત્યારે શખનાદ થતો અને મગજપાઠનો ઉચ્ચાર થતો (પૃ ૧૪૮૫)

(d) પરદેશગમનના સાધનોમા વહાણ અગત્યનો ભાગ ભજવતા હતા ધનશેખર પરદેશ જાય છે ત્યારે વહાણની તૈયારી કરે છે તે ઉપર જોયુ રત્નદ્રીપથી હરિકુમાર સાથે નામે છે ત્યારે પણ બે વહાણ શોધી કાઢે છે, એ સાધનસામગ્રીથી સંપૂર્ણ છે એમ ખાત્રી કરે છે અને પછી તેમા ગ્લ (cargo) ભરે છે અને રાત્રિ થતા ભરતીને વખતે ગુપચૂપ પ્રયાણ કરે છે (મ ૬ પ્ર ૭ પૃ ૧૫૩૮).

(e) આ વ્યાપારી કથાનકમા પૈસા કમાવા માટે રત્નદ્રીપ જાય છે એટલા પરથી પરદેશ જવાની ખૂબ જરૂર હશે અને સાહમિકો તેનો સારી રીતે લાભ લેતા હશે એમ જણાય છે (મ ૭ પ્ર ૬ પૃ ૧૭૦૧)

વિજ્ઞાન—

આયુર્વેદ-વૈદ્ય તે માટે જુઓ મ ૬ પ્ર ૪ પૃ ૧૫૦૮-૧૬.

શુકનશાસ્ત્ર-નિમિત્તશાસ્ત્ર તે માટે જુઓ મ ૬ પ્ર ૫ પૃ ૧૫૧૬.

આકડા માડીને નિમિત્ત જોવાય છે તેમા આઠ આય હોય છે ધ્વજ, ધુમ્ર, મિહ, શ્વાન, વૃષભ, ખગ, હસ્તી અને કાગ એને નાખીને તે પરથી ભવિષ્યનો નિર્ણય કરાય છે. (મ ૬ પ્ર ૫ પૃ ૧૫૧૬-૨૧)

સ્વપ્નક્રૂણ. આ સંબંધી અનેક પ્રકારની માન્યતાઓ હતી. સ્વપ્ન કોઈ પણ આવે એટલે તેનાં ક્રૂણ જાણવાની લોકોની જિજ્ઞાસા તીવ્ર હતી (અ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૬).

જ્યોતિષ. અમુક નક્ષત્ર ને અમુક રાશિમાં જન્મ થાય તેનું અમુક ક્રૂણ થાય (અ. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૭-૫૪).

નરનારીશરીરલક્ષણ (અ. ૫. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૧૫૧-૬૩).

સ્વપ્નક્રૂણને અંગે ઘણી વાર આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમાયતું હોય છે જે પર આંતરદૃષ્ટિએ ખુલાસો થઈ શકતો હતો (અ. ૮. પ્ર. ૫).

ઐદ સ્વપ્ન આવનાર માતાનો પુત્ર ચકવર્તી કે તીર્થંકર થાય છે (:અ. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૬૭૫).

મુખવાટે પુરુષ પ્રવેશ કરે તેવા સ્વપ્નના ક્રૂણની પણ વિચારણા આગળ ઉપર કરી છે (અ. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૬૮૪).

કુટુંબપ્રેમ—

(a) બાળ કામદેવના વાસભુવનમાં દેવશય્યા પર સૂઈ જવાનું સાહસ કરે છે, છતાં એનો ભાઈ મધ્યમબુદ્ધિ બાળને લોકોના રોષમાંથી છોડાવે છે અને એની આજીવન પરિણામે વ્યંતર એને જીવતો મૂકે છે. આ બધું સ્નેહનું દષ્ટાંત છે. (અ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૪૦)

(b) કનકમંજરી પર એના પિતામાતાનો અપાર સ્નેહ છે (પૃ. ૫૬૬). મણિમંજરી પોતાની બહેનને ઘેર જ પરણશે એ વિચારથી હર્ષધેલી થાય છે (પૃ. ૬૦૩). કનકશેખરના પિતાએ રાજ્યના કરમાંથી જોનોને મુક્તિ અપાવવાની વાત સાંભળી ત્યારે હુર્મુખને તે વાતનો ઉપાય કરવા સૂચવ્યું પણ પુત્રવાત્સલ્યથી પુત્રને કાંઈ કહી શક્યા નહિ (અ. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૬૩).

(c) બકરચુર પોતાના કુટુંબીઓ પર પ્રેમ ન રાખતાં નાદાન ચોરો પર પ્રેમ રાખે છે તે તેનું વર્તન તેના સેવકોને પણ ગમતું નથી. એ હકીકત બતાવે છે કે એ યુગમાં કુટુંબપ્રેમ રાખવો એ અતિ મહત્વની સાંસારિક બાબત ગણાતી હશે (અ. ૫. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૨).

(d) મલયમ જરીનો પોતાની દીકરી કનકમ જરી ઉપરનો અસાધ્ય પ્રેમ માતાનું વાત્સલ્ય સૂચવે છે (૩ ૩ ૩ ૨૪ પૃ ૫૯૬)

(e) ચોથા પ્રસ્તાવના વિમર્શ મામો પ્રકર્ષ લાણેજની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા એક વર્ષ સુધી તેની સાથે દૂર દેશમાં ભટકે છે એ મામા લાણેજનો પ્રેમ બતાવે છે એવા દાખલાઓ તે યુગમાં ઘણા બનતા હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે વિમર્શને તે માટે સૂચના થતા જ તે ઘણી ખુશીથી કામ ઉપાડી લે છે (૩ ૪ ૩ ૭ પૃ ૭૮૨)

(f) વામવશેઠ પુત્રમરણના સમાચાર સાંભળે છે તે વખતે તેને જે ધ્રાસકો પડે છે તે પિતાનો પુત્ર તરફનો વાત્સલ્યભાવ સૂચવે છે (૩ ૪ ૩ ૨૬ પૃ ૯૮૩)

(g) માર્ગાનુસંગિતા માસી પોતાની બેનના દિકરા વિચાર તરફ અત્યંત રુનેહ બતાવે છે અને કહે છે કે તેની આંખોને જોતા જ તે ઓળખી ગઈ હતી આખર અને હૃદય એ જાતિને ઓળખાવનાર છે એના તરફ એ ખૂબ પ્રેમ દાખવે છે અને જિજ્ઞાસા-વૃત્તિથી પગદેશ નીકળી પડવા માટે તેને અલિનદન આપે છે (૩ ૫ ૩ ૧૯ પૃ ૧૨૯૮-૯)

(h) કુટુંબપ્રેમ જ્યારે ઉચ્ચ ભૂમિકા પર જાય છે ત્યારે તે વળી અતિ અલિનવ આકાર લે છે ધ્રુવજગજ સ સારત્યાગ કરી પુત્ર વિમળને ગંજગાદી પર બેમાગવાનું કહે છે ત્યારે પુત્ર જણાવે છે કે પિતાનો પોતા ઉપર સાચો પ્રેમ નથી, નહિ તો પિતા સાચા નિર્વાણમાર્ગ તરફ જાય અને પુત્રને સ સારમાં ધકેલે એમ કેમ બને ? આ આશુ સ લાપણુ ઉચ્ચ કક્ષાનો પ્રેમ-વાત્સલ્ય બતાવે છે (૩ ૫ ૩ ૨૧ પૃ ૧૩૨૪)

(i) ધનચોળ-ધનવાન બાપનો પુત્ર પોતાની ઈચ્છાથી પૈસા કમાવા નીકળી પડે છે ત્યારે પિતા માવઘ ગહેવાનો લગાણુ ઉપદેશ આપે છે અને માતા બહુમતી તો બાપદીકરાની વાતચીત રડતી રડતી માબળી જ ગઈ છે માતાને પગે લાગી પહેરેલે કપડે ધનચોળ ગડા નીકળી જાય છે (૩ ૬ ૩ ૧ પૃ ૧૪૭૨)

સમજન દુર્જન સંબંધી ખ્યાલો—

સમજન gentleman અને દુર્જન loafer સંબંધી મધ્યયુગના વિચારો સંબંધી નીચેના બે ફકરાઓ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

(a) તે (વિચક્ષણ કુમાર) ગુરુવર્ગની પૂજા કરનારો હતો, બુદ્ધિશાળી હતો, ગુણ તરફ પ્રેમવૃત્તિવાળો હતો, હુશિયાર હતો, પોતાનું સાધ્ય સમજનાર હતો, ઇંદ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો હતો, ઉત્તમ આચારો પાળવામાં તત્પર હતો, ધીરજવાળો હતો, સારી વસ્તુઓનો ઉપલોગ કરનાર હતો, મિત્રતાને વળગી રહેનાર હતો, સુદેવની હોંશથી પૂજા કરનાર હતો, દાનેશ્વરી હતો, પારકાના મનના ભાવોને જાણનાર હતો, સત્ય બોલનાર હતો, નમ્ર હતો, પ્રેમ રાખનાર પર વાતસલ્ય ભાવવાળો હતો, ક્ષમા ગુણવાળો હતો, મધ્યસ્થ વૃત્તિએ કામ કરનાર હતો, અન્યની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવામાં કદપવૃક્ષ સમાન હતો, ધર્મ પર દૃઢ નિષ્ઠા રાખનાર હતો, શુદ્ધ આત્મજીવન ગાળનાર હતો, આક્રમકમાં ખેદ ન કરનાર હતો, સ્થાનની કિંમત અને તક્ષાવત જાણનાર હતો, કદાચહથી રહિત હતો, શાસ્ત્ર-તત્ત્વોનો જાણકાર હતો, બોલવામાં ખૂબ કુશળ હતો, નીતિમાર્ગમાં વિચક્ષણ હોઈ શત્રુને ત્રાસ પમાડનાર હતો, સ્વગુણનો કદી પણ ગર્વ ન કરનાર હતો, સંપત્તિથી જરા પણ હર્ષ ન કરનાર હતો, પરોપકારી હતો. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૬૪-૫). એને મળતું અકલંક-કુમારનું વર્ણન આવે છે તે માટે જુઓ પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૫૫.

(b) જડે વિપરીત મનવાળો, સત્ય પવિત્રતા અને સંતોષથી રહિત, વારંવાર માયા-કપટ કરનારો, ગાડી ખાનારો, ખાયલા જેવો, સાધુઓની નિંદા કરનારો, ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરનારો, અત્યંત પાપાત્મા, દેવની નિંદા કરનારો, જૂઠું બોલનારો, લોભથી અંધ થઈ ગયેલો, પારકાના ચિત્તને ભેદી નાખનારો, બિલટાસુલટા વિચાર, વર્તન અને ઉચ્ચાર કરનારો, અન્યની સંપત્તિ જોઈ બળી મરનારો, અન્યની આપત્તિ જોઈ આનંદ માનનારો, અભિમાનથી કુલોઈ ગયેલો, ક્રોધથી ધમધમતો, દાંત કચકચાવીને બોલવાવાળો, ખડાઈ કરનારો, રાગદ્રેષને વશ પડવાવાળો અને અનેક રીતે આડે માર્ગે ઉતરી ગયેલો હતો. (સદર)

(૦) ઉત્તમ માર્ગે ચાલનારા મહાત્મા પુરુષોનું એ વ્રત હોય છે કે ત્યારે પણ તેઓ પોતાની સામે પારકી સ્ત્રીને જુએ છે ત્યારે નીચે મેહોએ જમીન તરફ નજર કરીને ચાલ્યા જાય છે (સદર પૃ ૭૬૯)

(૮) સૌજન્ય પોતાની સાથે સારી શક્તિ, ધીગજ, ગભીરતા, વિનય, નમ્રતા, સ્થિરતા, મીઠા વચન, પરોપકાર, ઉદારતા, દાક્ષિણ્ય, કૃતજ્ઞતા, સગળતા વિગેરે અનેક એનાનીઓને લાવે છે એ માણુઓના મનને મનોહર બનાવે છે અને તેને અમૃત જેવું સુદૃઢ કરે છે

એની મામે ખલતા (દૌર્જન્ય) કેવું કામ કરે છે તે પણ સાથે જ બતાવ્યું છે એની અમર તળે આવ્યા પછી માણુઓ અનેક પ્રકારના કપટ કરે છે, અન્યને છેતરવા તૈયાર થઈ જાય છે, દ્રેષ્ય ત્રવી દગાઈ જાય છે અને દ્રેષમય વર્ષ જાય છે, સ્નેહ મળ ધને તિલાંજલિ આપે છે, પરિચિતની સાથે શ્વાનની જેમ અસહ્ય લાપા વાપરે છે, પોતાના સખધીઓને ખાઈ જઈને શ્વાનથી પણ વધે છે, જ્ઞાતિ કે વિભાગના ગિલાભેયી ઉપગ્રહ થઈને ચાલે છે, અન્યના છિદ્રો ઉઘાડા પાડે છે, સ્થિર માણુઓને કે વસ્તુઓને ઉઘાડા પાડે છે, વાતાવરણને વિષમય બનાવે છે, જીવનને ખોળ રૂપ કરી મૂકે છે વિગેરે (પ્ર. ૪ પ્ર ૨૮ પૃ ૧૦૦૩-૪)

સૌજન્ય દૌર્જન્યના આ યુગના ખ્યાલો સાથે આ આખું વર્ણન ખાસ સંગ્રામવા યોગ્ય છે

(૮) મનજનનો મેળાપ ખરેખર સભ્ય છે મનજન મેળાપ પર રત્નચૂડના વિચારો ખૂબ વિચાર યોગ્ય છે (પ્ર. ૫ પ્ર ૭ પૃ ૧૧૯૮) ત્યાગનાદ દુર્જનની દુર્જનતા બતાવવામા વામદેવ કમાલ કરે છે એના ખાસ પ્રેમી મિત્ર વિમળનુ રત્ન છપાવવા એ જગત કાવાદાવા કરે છે અને અતે ચોગને પાટલે ધૂળની ધૂળ ગહે છે એ બતાવે છે કે દશમી શતાબ્દિમા દુર્જનતા આજથી કાંઈ ઓછી નહોતી (પ્ર ૫ પ્ર ૮ પૃ ૧૨૦૨ થી)

(૦) ગમે તે યાય-મૂર્ચ પશ્ચિમમા ભિગે, સસુદ્ર મર્યાદા મૂકે, અગ્નિ બરફ જેવો ઠંડો થઈ જાય કે મેરુપર્વત પાણીમા તરે તો પણ મનજનો જે માણુસનો હાથ પોતે પકડ્યો હોય તેને કદી છોડના નવી, તેના તરફ ઉપેક્ષા કરતા નથી અને પોતે નાદાનોના

ચેષ્ટિત જાણુતા હોય છે તો પણ જાણે જાણુતા જ નથી એવું વર્તન રાખે છે (પ્ર. ૫ પ્ર. ૮ પૃ. ૧૨૦૮).

(f) ધનશેખરે હરિકૃમારને દરિયામાં નાખવા યત્ન કર્યો, એની પત્ની તરફ ખરાબ નજર કરી, છતાં પણ હરિકૃમાર ઉત્તમસૂરિ પાસે વાત કરતાં ધનશેખરની દયા ખાય છે. અને એ ક્યારે છૂટશે તે માટે સવાલ પૂછી તેના છૂટકારાના માર્ગનો વિચાર કરે છે. આ સૌજન્યનું અદ્ભુત દૃષ્ટાંત છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૯. પૃ. ૧૫૫૪).

દશમી સદીનાં નાટકો—

(a) નાટકમાં નીચેનો સાજ અને પાત્રોની યોજના તે યુગમાં હશે એમ જણાય છે.

મૃદંગ (નરધાં)	નરધાં વગાડનાર	નાદી
ગવૈયા	સૂત્રધાર	નેપથ્ય
વિદ્વષક	વર્ણુ (વર્ણક)	વસ્તુસામગ્રી
મંજુરા (કંશિકા)	રંગભૂમિ	(ઉપસ્કર સંચય)
	(પ્ર. ૨. પ્ર. ૨. પૃ. ૨૬૧-૨)	

(b) રાજાઓ નાટકના ખૂબ શોખીન હશે એમ જણાય છે. કુર્મપરિણામ રાજા અને તેની કાળપરિણતિ મહારાણીને નાટકો જોવાના ખૂબ શોખીન બતાવવામાં આવ્યા છે. ઉપરના (a) માં ઉલ્લેખ છે તે ઉપરાંત કુર્મપરિણામના નાટકપ્રિયત્વને અંગે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૯૧૭.

(c) તપન ચક્રવર્તી સમક્ષ રિપુદારણનું રૌદ્ર નાટક કરવામાં આવે છે. પ્રથમ યોગચૂર્ણથી એનાં શરીરનાં અવયવોને બહિર્ગ કરી એને નાગો કરવામાં આવે છે. પછી એને મુંડો કરવામાં આવે છે. એના આખા શરીર પર મેસના ચાંદલા કરવામાં આવે છે. પછી ત્રણ તાલનો રાસ રિપુદારણ પાસે કરાવવામાં આવે છે. માણસો નાચતા જાય અને રિપુદારણ સર્વને પગે પડતો જાય. કુંડાળામાં એ વચ્ચે રહે અને તાલ દેતો જાય. આમ કરતા લોકો નવા નવાં

પદ બોલેતા બંધ અને ધ્રુવપદ વારવાર લલકારી ખૂબ ઊંચેથી બોલે (ધ્રુવપદ એ વર્તમાન કાળના કોરસ chorus જેવું જણાય છે) (અ ૪ પ્ર ૪૦ પૃ ૧૦૨૫-૮)

(d) બકર ગુરુનો પ્રસંગ જરા અસ્વાભાવિક લાગે છે, પણ અન્યે આપેલું સરાવણ હાથમા લઈ દરેક પાડે પાડે ભીખ માગવી, નાચ કરવો અને ચાળા કરી લોકોને રીઝવવા, એ તે યુગના નાટકનો એક પ્રકાર હશે એમ જરૂર લાગે છે (અ ૫ પ્ર ૧૫ પૃ ૧૨૬૨-૫)

નગરરચના—

(a) મોટા નગરો ઘણા ઊંચા સ્વેત ઘરોની હારથી વ્યાપી ગહેલ, અનેક બજારોથી સુશોભિત અને હુકાનોમા કઠિયાણાથી ભરપૂર હતા મોટા દેવાલયોમા ચિત્રો ચિત્રગ્વામા આવતા હતા કીડા કગ્તા બાળકોથી નગરો ગાજી રહેતા હતા નગરની આસપાસ અલ્લધ્ય અને ઊંચા કિલ્લા કગ્વામા આવતા હતા કિલ્લાની ચોતરફ ખાઈ કગ્વામા આવતી હતી નગરની અદર પાણીની સગવડ માટે નાના મોટા અનેક સરોવર રાખવામા આવતા હતા કિલ્લાની બાજુમા ગુપ્ત ઊંડા કૂવાઓ કગ્વામા આવતા હતા જે ઘેરો ઘાલના શત્રુને ત્રાસનું કારણ થઈ પડતા હતા નગરની બહાર ફળ-ફૂલના દેવળો (બગિચાઓ) કરવામા આવતા હતા (જુઓ અદ્યત્તમૂલપર્વત નગરનું વર્ણન પીઠબ ધ પૃ ૧૫-૬)

(b) દરેક નગરમા મોટા પાડાઓ (પોળો) કરવામા આવતા હતા એમ એકાક્ષનિવાસ નગરના વર્ણન પરથી જણાય છે (અ. ૨ પ્ર ૮ પૃ ૩૧૩) --

(c) વૈતાલ્ય પર્વત પર વિદ્યાધરના નગરોના વર્ણનમા ઉત્તર અને દક્ષિણશ્રેણી નગરોવાળી વર્ણવી છે તે ઉપરથી પર્વતની સપાટી પર જે દિશાએ હાગ્ન ધ નગરો હશે એવી પણ એક પદ્ધતિ જણાય છે (અ. ૫ પ્ર ૪ પૃ ૧૧૬૮)

(d) પર્વતને માથે પણ મોટા નગરો હશે એમ વિવેકપર્વત પગ્તા જૈન નગરના વર્ણન પગ્થી જણાય છે એ જૈનપુગ્ની કલ્પના

સલે મગજમાંથી કાઢી હોય, પણ મોટા પર્વતના સપાટ શિખર પર સબ્ય નગર રચી શકાય છે એ વાત કલ્પિત હોઈ શકે નહિ. (પ્ર. પ. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૦)

(e) બજારોમાં દુકાનોની હાર (શ્રેણી) હતી. તેમાં કચ્છાણાં ભરવામાં આવતાં. બજારમાં વેપારીઓ ધમાલ કરતાં વ્યાકુળ થઈને ફરતાં દેખાતા હતા. મૂલ્ય આપીને ત્યાંથી વસ્તુ ખરીદાતી હતી. બજારમાં છોકરાઓ મસ્તી કરતા હતા. દેવું ન આપનારને કેદમાં નાખવાનો રિવાજ હતો. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૭૩૫)

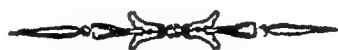

ગૃહરચના—

(a) મોટા પ્રાસાદો અને તેમાં પાર વગરના ઓરડાઓ હતા. (અસંવ્યવહાર નગરના મહેલોનું વર્ણન પ્ર. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૫)

(b) રાજમહેલમાં ફરસખંધી અતિ તેજસ્વી રાખવામાં આવતી હતી, પલંગ ખૂબ ઊંચો રહેતો અને શયનગૃહની બાહ્યમાં પ્રસાધનશાળા (Toilet room) રાખવામાં આવતી હતી એમ મદન-કંદળીના મહેલના વર્ણન પરથી જણાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૫૭)

(c) હિમગૃહની રચના—પાંદડાં પાથરી દીધાં, કમળોની તે પર ચોજના થઈ, બનાવટી નદી ઘરમાં એવી ગોઠવી કે ચંત્રથી તેમાંથી સુગંધી પાણી ચાલ્યા જ કરે, ચંદન કપૂરના પાણીની ચોતરફ ગાર કરવામાં આવી અને કમળના તંતુઓની રચનાથી તેમાં વિભાગો પાડવામાં આવ્યા. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૬)

કળા અભ્યાસ—

(a) કળાના જ્ઞાન માટે ખાસ ચીવટ જણાય છે. નંદિવર્ધનનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે તેને તેના પિતાએ વિક્રાન કળાચાર્ય પાસે ભણવા મોકલ્યો. નંદિવર્ધન કળાચાર્ય પાસે કળા ગ્રહણ કરવા લાગ્યો. ‘ અભ્યાસ કરવાનાં સર્વ સાધનો તૈયાર હોવાથી, મારા પિતાશ્રીનો કેળવણી આપવાની બાબતમાં દૃઢ ઉત્સાહ હોવાથી, કળાચાર્ય મને અભ્યાસ કરાવવામાં ખાસ રસ લેતા હોવાથી અને

આદ્યકાળ કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવહારની ચિંતાથી ગહિત હોવાથી બીજી કોઈ પણ બાબતમાં ધ્યાન ન આપતા એકચિત્તે બહુ થોડા વખતમાં લગભગ સર્વ કળાઓ કળાચાર્ય પાસેથી હુ શીખી ગયો ' (પ્ર ૩ પ્ર ૧ પૃ ૩૫૦)

અભ્યાસની શરૂઆત આઠમે વર્ષે થાય છે અભ્યાસ ઉચ્ચ વર્ગમાં ચીવટથી કરવાતો હશે, એવું મહજ અનુમાન થાય છે અભ્યાસની વિવિધતા કેવા પ્રકારની હશે તે નીચેના કળા-અભ્યાસના નામો પૃથ્વી જણાય છે

લિપિજ્ઞાન, ગણિતજ્ઞાન, વ્યાકરણ, નિમિત્ત (આઠ પ્રકારના), છ દશાશ્ર, નૃત્ય, ગાયન, હસ્તિગિદ્ધા, ધનુર્વેદ, વૈદક, ધાતુવાદ, નગલક્ષણ, કથવિકથ (વેચવું, ખરીદવું), પત્રચેદ વિગેરે (પ્ર ૩ પ્ર ૧ પૃ ૩૫૬-૭)

પુરુષની બહોતેર કળાઓનું વર્ણન અન્યત્ર જોવામાં આવે છે તેમાંની ઘણીખરી કળાનો સમાવેશ આમાં થાય છે કળાનો અર્થ શરૂ નથી, પણ અભ્યાસ-નિપુણતા હોય એમ જણાય છે

(b) અભ્યાસ કરાવવા માટે પુત્રોને શરૂને ત્યાં મૂકવામાં આવતા હતા, ખાવાપીવાનું શરૂને ત્યાં જ ગળવામાં આવતું હતું અને અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યારે શરૂને પારિતોષિક-ધનમાં આપવામાં આવતું હતું એમ જણાય છે વિદ્યા વેચવાનો રિવાજ નહોતો એમ જણાય છે પ્ર ૩ પ્ર ૧ માં એનું લાક્ષણિક વર્ણન છે તે પૃથ્વી આ સહજ અનુમાન પ્રાપ્ત થાય છે કળાચાર્ય શિક્ષણ આપવાની બાબતમાં ખૂબ ગમ લેતા હોય એમ પૃ ૩૫૦ થી જણાય છે અભ્યાસ દરમિયાન એકાગ્રતા જળવાઈ રહે તેટલા માટે અભ્યાસ કરનાર શરૂને ઘેર જ રહે અને પોતાને ઘેર આવ્યા-ગયા ન કરે એટલી પણ ચીવટ ગળવામાં આવતી હતી (પૃ ૩૫૫) કવચિત્ કળા અભ્યાસની સર્વ સગવડો કરી આપવાનું પણ જણાવ્યું છે અનુસુદન્ન ચક્રવર્તીના અભ્યાસ માટે જુઓ (પ્ર ૮ પ્ર ૧૨ પૃ ૧૭૬૬)

(c) પ્ર ૪ પ્ર ૨ પૃ ૭૨૨ માં નીચેની કળા જણાવી છે - દંતાવેજ લખવાની કળા, ચિત્રકળા, ગત્રકળા, મનુષ્ય લક્ષણ-

જ્ઞાન, ગાવાની કળા, હસ્તશિક્ષા કળા, પાંદડાની કોરણીની કળા, વૈદક, વ્યાકરણ, તર્ક, ગણિત, ધાતુવાદ, કૌતુક, અષ્ટાંગ નિમિત્ત.

(d) કળાચાર્યને વેતન આપવાનો રિવાજ નહોતો, પણ તેને ઘેર ધન, ધાન્ય અને સુવર્ણ વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયે મોકલવાનો રિવાજ હતો (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૪).

(e) કન્યાઓને લણવાનો કોઈ રીતસર પ્રબંધ જોવામાં આવતો નથી, છતાં રાજકુંવરીઓ લણેલી હોય અને કળામાં કુશળ હોય એમ જણાય છે. દાખલા તરીકે નરસુંદરીને વિદ્યા-કળામાં કુશળ ચીતરી છે (પૃ. ૭૨૫).

(f) છોકરાઓ નિશાળે જવાને ખડાને રખડતા હતા અને રિપુદારણ જેવા માયામૃષાવાદી બાર બાર વર્ષ સુધી એવી પોલ ચલાવી શકતા હતા (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૫).

(g) ચિત્રપટ ઉપર આબેહૂળ ચિત્ર પાડવાની કળા સારી રીતે વિકાસ પામેલી હોય તેમ જણાય છે. સ્ત્રીનાં ચિત્રવર્ણનમાં તેના ઘરેણાનું વર્ણન કરી તેમાં પૂરેલ રંગ અને છાયાનું આબેહૂળ વર્ણન આપ્યું છે. આખા ચિત્રનાં અંગોપાંગોનું વર્ણન વાંચતાં ચિત્ર નજર સન્મુખ ખડું થાય છે, તે ઉપરથી તે યુગની ચિત્ર-કળાનો ખ્યાલ આવે છે. એના ભ્રમર, અર્ધ ઉઘડેલ નેત્ર અને સ્તનનું વર્ણન વાંચતાં તે યુગની ચિત્રકળા લાવ પણ બરાબર બતાવી શકતી હશે એવો ખ્યાલ આવે છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૨-૩).

(h) વિદ્યાધરમિથુન અને વિયોગી રાજહંસીનાં ચિત્ર મયૂર-મંજરીએ પોતાને હાથે ચિત્રેલ છે તેનું વર્ણન જોતાં (પ્ર. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૨૪) જણાય છે કે ચિત્ર કાઢવાની કળા ઉચ્ચ વર્ગમાં બહુ આદર પામેલી હશે.

યોગશક્તિ માટે તત્કાલિન માન્યતાઓ—

(a) શરીરની અંદર કોઈ જગ્યાએ છુપાઈને બેસી જવું અને પછી લક્ષિતપૂર્વક ધ્યાન કરે તેને સુખ આપવું (સ્પર્શન-વર્ણન પ્ર. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૩૬૬). યોગશક્તિ બતાવવા માટે

સ્પર્શને “ પદ્માસન કર્યું, શરીરને સ્થિર કર્યું, મનના વિદ્યેપને દર કર્યો, આખને નિશ્ચળ કરી તેને નાકના અગ્ર ભાગ તરફ અનિ-
મેષપણે સ્થાપન કરી, મનને સ્થિર કર્યું, ધારણાને ધરાવતું સ્થિર
કરી, ધ્યાનના વિષય પર એકતાન લગાવ્યું, ઈન્દ્રિયની વૃત્તિઓને
રૂધી દીધી, પોતે તદ્દન સ્વરૂપગૂંચ થયો ” (આ રીતે યોગપ્રભાવ
ખતાવવામા આવતો હતો અને યોગનો ઢોંગ કરવાની પણ એ જ
રીતિ હતી સ્પર્શનનો યોગ, જુઓ ૩ ૩ ૩ ૫ પૃ ૪૦૧)
આ યોગપ્રભાવ તે વર્તમાન કાળના moshmarasam (મેસમેરી-
ઝમ) જેવો લાગે છે એ ઇચ્છાશક્તિ પર આધાર રાખે છે તેથી
નખળી ઇચ્છાશક્તિ (Will-power) વાળા બાળજીવો પર તેની
અસર થાય છે અને મનીષી જેવા મજબૂત ઇચ્છાબળવાળા પર
તેની અસર થતી નથી એ માન્યતા ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે
(પૃ ૪૦૨) અકુશળમાળાનો યોગશક્તિનો પ્રયોગ ૩ ૩ ૩ ૮
ની શરૂઆતમા આવ્યો છે (પૃ ૪૩૨) તે દશમી શતાબ્દિનો
યોગ સળધી કેવો ખ્યાલ હશે તે ખતાવે છે આગળ ૩ ૩
૩ ૧૪ પૃ ૫૦૧ મા જણાવે છે કે ‘ કોઈ વખત વ્યક્ત રૂપવાળા
થવું અને કોઈ વખત અદૃશ્ય થઈ જવું એવી શક્તિ યોગી-
ઓમા હોય છે ’

(b) પરપુરપ્રવેશના અનેક પ્રસંગો અથમા ખતાવ્યા છે
તે સૂચવે છે કે એવા કોઈ પ્રકારના પ્રયોગો તે યુગમાં કદાચ થઈ
શકતા હશે દાખલા તરીકે જુઓ ૩ ૪ ૩ ૨૦ પૃ ૬૧૦, તથા
૩ ૪ ૩ ૨૧ પૃ ૬૩૩ એ યોગશક્તિનો એક પ્રકાર છે અહીં
પુરુષ ગૃહ શરીરવાચક છે એટલે બીજાના શરીરમા પ્રવેશ કરવો તે

(c) નેત્રાંજનથી અદ્વનો લાગ દેખાય છે વિમળાલોક
અજનના અમલકાર માટે જુઓ પીઠળધ પૃ ૧૨૬-૩૦ તથા
૩ ૪ ૩ ૨૧ પૃ ૬૩૪

(d) મહાત્મા સાધુઓ લબ્ધિને લઈને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
રૂપો ધારણ કરી શકે છે, અને જોતજોતામા તેમા ફેરફાર કરી
શકે છે તેઓ પગમાણું જેવા સૂક્ષ્મ ઘર્ષ શકે છે, મજબૂત આવે તો
પર્વત જેવા શુભ થઈ શકે છે, ધારે તો આકાશના તુલ જેવા

હંલકા થઈ શકે છે, કારણ પડે તો ઇંદ્રને પણ નોકર માફક હુકમ કરી શકે છે, પથ્થરના શિલાતળમાં ડુળદ્રી મારી શકે છે, ઇચ્છા થાય તો એક ઘડામાંથી સેંકડો-હજારો ઘડાઓ કરી શકે છે, એક કપડામાંથી સેંકડો કપડાઓ કરી શકે છે, શરીરના કોઈ પણ અંગથી કે ઉપાંગથી સાંભળી શકે છે, ગમે તેવા રોગને આંગળી અડાડવાથી સાબત કરે છે, આકાશમાં પવનની પેઠે જાય આવે છે. (પ્ર. પ. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૧૬૫-૬)

અભિનવ અર્થાંતર ન્યાસો અને ઉપમાનો—

(a) રીંગણાં અને ભેંસનું દહીં ખાવાથી એવી સખ્ત ઊંઘ આવે છે કે તે નિદ્રાનું નિવારણ કરવું મુશ્કેલ પડે છે. (પીઠળંધ ૧૭૪).

(b) ‘ તે જ ખાડા અને તે જ મેંઢાં. ’ (પીઠળંધ પૃ. ૩૩૬) સાંજે મેંઢાં એના એ જ ખાડામાંથી મળી આવે છે. ‘ એ ભગવાન એના એ ’ ને મળતી પ્રચલિત કહેવત.

(c) એવો કોણુ ડાહ્યો મનુષ્ય હોય કે જેને એક વખત મોટું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારપછી પોતાના અગાઉના ચંડાળપણાની ઇચ્છા રાખે ? (પીઠળંધ. પૃ. ૨૦૨)

(d) ‘ કોઈ શેઠનો નોકર તદ્દન ભૂખ્યો હોય અને ભૂખથી તેનું શરીર તદ્દન ડુળળું પડી ગયું હોય તે પોતાના શેઠના હુકમથી શેઠના પરિવાર માટે તૈયાર કરેલી સુંદર રસોઈ તેમને પીરસી આપે તો તે ભૂખ્યા નોકરની પીરસેલી રસોઈ શેઠના પરિવારની ભૂખ ભાંગે છે (પીઠળંધ. પૃ. ૨૧૪-૫). આ ઉપમાન બહુ સુંદર છે અને મારા જેવા અધ્યાત્મ કે યોગ પરત્વે કોઈ લખે તેના બચાવ માટે ખાસ બંધબેસતું છે તેથી મને તે ઉપમાનને ‘ અભિનવ ’ ની કક્ષામાં મૂકવાનું મન થયું છે. ભોજન બનાવનાર કે પીરસનાર ભૂખ્યો હોય તો પણ ભોજનમાં ક્ષુધા શાંત કરવાની શક્તિ છે તે કાયમ રહે છે.

(e) વાઘણ(સિંહણ)નો નાશ કરવા માટે શરભ (અષ્ટાપદ) સમાન છે. (एष मायामहाव्याघ्रीघातने शरमायते.) (પ્ર. ૨. પ્ર. પ. પૃ. ૨૮૬)

(f) પતિ તરફ અપૂર્વ લક્ષિત હોય તેવી સ્ત્રીને માટે અરુધતીના માહાત્મ્યને તિરસ્કારી કાઢેલ, એ ઉપમાન વપરાયુ છે (અ ૩ પ્ર ૨ પૃ ૩૬૪)

(g) જે ઊંટની પીઠ પર ન સમાઈ શકે તે તેને ગળે બાધવામા આવે છે (અ ૩ પ્ર ૨૭ પૃ ૬૨૬)

(h) માનવુ રૂપ અદ્ભુત છે. એને આઠ મુખ બતાવ્યા છે એ આઠ મદના રૂપક છે એનું નામ શૈલગજ પણ લાક્ષણિક છે (અ ૪ પ્ર ૧ પૃ ૭૦૫)

(i) વૈશ્વાનરનું આખું સ્વરૂપ ખાસ લાક્ષણિક છે એ ક્રોધનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે એના આખા શરીરના વર્ણન માટે બુદ્ધિ ૩ ૩ પ્ર ૧ પૃ ૩૪૬-૭

(j) મૂર્ખ માછલીને તાળવામા આવડો લાગે ને ગણુ ઝલાઈ જાય તેવે પ્રસંગે જેવું મુખ (દુખ) થાય તેવું મુખ (દુખ) સસારી જીવોને હોય છે (અ ૫ પ્ર ૧૪ પૃ ૧૨૫૮)

(k) લક્ષ્મી વરેલ માણસ ને સાહસ છોડી દે તો જેવી રીતે પ્રેમાતુ પ્રણયીની આશ કાથી કુલટા સ્ત્રી ધન વગરના પુરુષને છોડી દે છે તેમ તેવા માણસને છોડીને લક્ષ્મી આલી જાય છે (અ ૬ પ્ર ૨ પૃ ૧૪૮૨)

(l) 'જધેડાને સર્વ મુખ આપનાર સ્વર્ગ મળ્યું તો ખરૂં, પરંતુ ત્યાં પણ હાથમા દોગડા માવે એક ધોળી તેને મળ્યો' (અ ૬ પ્ર ૬ પૃ ૧૫૨૬) ગમે ત્યાં જાઓ, પણ નશીબ તો બે ડગલા આગળ ને આગળ છે તે પર આ લાક્ષણિક ઉક્તિ છે

તત્સમયના ધર્મે-માન્યતાઓ:—

(a) દશમી શતાબ્દિમા નીચેના મતો આર્યાવર્તમા વર્તતા હશે એમ તે મળધમા કહેલા નામનિર્દેશથી જણાય છે (અ ૪ પ્ર ૧૨ પૃ ૮૫૬) એમાના કેટલાકનું જ સ્વરૂપ ખાસ થાય છે તે પૃ ૧૩૪૩ થી શરૂ થતા પગિશિષ્ટમાં જેટલું મળી શક્યુ તેટલું

ખતાવ્યું છે. અત્રે તો તેનો નામનિર્દેશ જ માત્ર કરવામાં આવે છે. આ સર્વે મતોમાં અર્થાને અંગે ભેદ હોય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

શાક્ય.	ત્રિદંડી.	શૈવ.
ગૌતમ.	ચરક.	સામાનિક.
સામપરા.	વેદધર્મી.	ધાર્મિક.
આજીવિક.	શુદ્ધ.	વિદ્યુદંત.
સુચુણ.	માહેન્દ.	ચારિક.
ધૂમ.	બદ્ધવેશી.	ખુંખુક.
ઉટ્કા.	પાશુપત.	કણાદ.
ચર્મખંડી.	સયોગી.	ઉલૂક.
ગોદેહ.	યજ્ઞતાપસ.	ઘોષપાશુપત.
કંદછેદ.	દ્વિગંઘર.	કામર્દક.
કાળમુખ.	પાણિલેહ.	ત્રિરાશીઆ.
કાપાલિક.	ક્રિયાવાદી.	ગોમત.
મૃગચારિ.	લોકાયત.	શંખધ્મા.
સિદ્ધવાદી.	કુલંતપ.	તાપસ.
ગિરિરોહી.	શુચિ.	રાજપિંડી.
સંસારમોચક.	સર્વાવસ્થ.	અજ્ઞાનવાદી.
શ્વેતલિક્ષુ.	કુમારવ્રતી.	શરીરશત્રુ.
ઉકેતંદ.	ચક્રવાળ.	ત્રપુ.
હસ્તિતાપસ.	ચિત્તદેવ.	બીલવાસી.
મૈથુનચારી.	અંઘર.	અસિધારી.
માઠરપુત્રો.	અંદ્રોદ્ગમિક.	ઉદકમૃત્તિક.
એકૈકસ્થાલિકો.	મંખ.	પક્ષાપક્ષી.
ગન્ધર્વજ.	ઉલૂકપક્ષી.	માતૃલકતો.
કંટકમર્દક.		

એ સર્વ મતો દેવ, વાદ, વેશ, કલ્પ, મોક્ષ, વિશુદ્ધિ અને વૃત્તિની બાબતમાં એક બીજાથી જુદા પડે છે તે હકીકત પૃ. ૮૬૦-૮૬૨ સુધીમાં સામાન્ય પ્રકારે બતાવેલ છે.

(b) લોકોમાં ધર્મ સંબંધી વિષ્ણુ કેવા થતા હશે તેનું લાક્ષણિક ચિત્ર:—

“ આ જગત્ ઇડામાથી ઉત્પન્ન થયું હશે ? કે તેને ઇશ્વરે બનાવ્યું હશે ? કે પ્રજ્ઞાએ તેને કર્યું હશે ? અથવા તે પ્રકૃતિનો વિકાસ હશે ? અથવા તે દરેક ક્ષણે નાશ પામનારું હશે ? પાત્ર સ્કંધરૂપ આ જીવ પચમહાભૂતમાથી ઉત્પન્ન થયો હશે ? અથવા તો તે જ્ઞાનમાત્ર જ હશે કે સર્વશૂન્ય હશે ? કર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ હશે કે નહિ જ હોય ? મહેશ્વરને લીધે આ સર્વ જુદા જુદા રૂપો ધાગણુ કરતા હશે ? ” (પીઠબધ પૃ ૧૧૭-૮) આ સર્વ જુદા જુદા દર્શનની આત્માના અગતી માન્યતાઓ છે તેને માટે મહા પૃષ્ઠ નીચે લખેલી નોંધો જુઓ.

(૦) તે વખતે મુખ્ય દર્શન છ જણાય છે તેના નામો અનુક્રમે નૈયાયિક, વૈશેષિક, સામ્ય, જૈન, મીમામ્સક અને જૈન છે એમ આ અથકાગની ગણતરી પ્રમાણે ૩ ૪ ૩ ૩૧ ઉપગ્રંથી જણાય છે શ્રી હર્ષિભદ્રસૂત્રિ પણ પોતાના પદ્ધર્શનસમુચ્ચય અથમા એ જ છ દર્શનો બતાવે છે

મીમાસાને પૂર્વ તથા ઉત્તર મીમાસા એમ બે વિભાગમાં વહેંચી અને સામ્યને મેશ્વર અને નિરીશ્વર બે વિભાગમાં વહેંચી જૈન અને જૈન દર્શનને ન ગણતા છ દર્શન ગણવામાં આવે છે ત્યારે તે વેદને અનુસરનારા છ દર્શનો છે એમ સમજવું પ્રો. મેક્સમ્યુલરે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની છ સ્કૂલો (Six Schools of Indian philosophy) નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તે આ બીજા પ્રકારના પદ્ધર્શનની વ્યાખ્યા છે એમ સમજવું

ઉપગ્રંના છમે દર્શનની માન્યતાનો વિસ્તાર ૩ ૪. ૩ ૩૧ માં સાગી ગીતે દેહલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાની આવશ્યકતા ગ્રહેતી નથી આવાંકોનું તે મમયમાં અસ્તિત્વ જરૂર હતું, પણ તે નિર્વૃત્તિમાર્ગ ન થઈ શકે, કારણ કે તે નિર્વૃત્તિમાં માનતા જ નથી.

(૧) ધર્મના બાહ્ય સ્વરૂપો-ઢાંગ ધર્તીગો કેવા હતા તે નીચેના વર્ણનથી જાગજર સમજાય છે

ગૈવાચાર્ય—દીક્ષા આપવી, પાપો દાપી નાખવાનું વચન આપવું અને શુભચણુમાં ધન સ્ત્રી વિગેરે મર્વસ્વ અર્પણ કરવા

માગણી કરવી. ‘અમારા કહેવા પ્રમાણે કરવાથી તું પિંડપાત કરીને એટલે શરીર છોડી દઈને શિવ થઈ જઈશ, તારું કલ્યાણ થઈ જશે અને તું પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થઈ જઈશ.’ આવી રીતે બોલીને શૈવાચાર્ય ઠગતા હતા. (પૃ. ૧૨૩)

પ્રાહ્મણો—(દ્વિ જ્ઞતિઓ) ‘સોનાનું દાન આપવું તે મહાકુળ આપનાર છે, ગાયનું દાન આપવાથી મહાઉદય થાય છે, પૃથ્વીનું દાન આપવાથી અવિનાશી થવાય છે, પૂર્વ ધર્મ(યજ્ઞ કરવા, કુવા ખોદાવવા તે)નું અતુલ્ય ફળ છે, વેદના પાર પામેલને દાન દેવું તે અનંત ગુણ કરનાર છે, તેમ જ દુઝતી, તરતની વીંઆયલી, વાછડાવાળી, વસ્ત્ર ઓઢાડેલી, સોનાના શીંગડાવાળી, રત્નોથી મંડિત અને ઉપચાર કરાયલી ગાય જે પ્રાહ્મણને દાનમાં આપવામાં આવે તો તેને ચાર સમુદ્રની વચ્ચે આવી રહેલી અનેક નગર અને ગામોથી ભરેલી અને પર્વતો તથા જંગલથી યુક્ત પૃથ્વીનું દાન આપવા જેટલું ફળ થાય છે.’ આવા બનાવટી વાક્યોથી પ્રાહ્મણો આખી દુનિયાને છેતરતા હતા. (પૃ. ૧૨૩)

ઐશ્વર્ય લિક્ષુઓ—‘વિહારો બંધાવો, સાધુઓનો તેમાં વાસ કરાવો, સંઘની પૂજા કરો, ઐશ્વર્ય લિખ્તુઓને દક્ષિણા આપો, સંઘના કેશ સાથે તમારું ધન મેળવી દો, સંઘના કેઠારમાં તમારું અનાજ મેળવી દો, સંઘના ગોકુળમાં તમારાં જનાવરો આપી દો, ઐશ્વર્ય ધર્મને અનુસરનારા થાઓ—એમ કરવાથી તમને થોડા વખતમાં ભગવાન બુદ્ધદેવનું પદ પ્રાપ્ત થશે.’ (પૃ. ૧૨૩-૪)

દિગંબર—‘સંઘને જમણ આપો, ઋષિઓને જમાડો, સારા સારા ખાવાના પદાર્થો આપો, મુખવાસ માટે સારી વસ્તુઓ ધરો, દાન આપવું એ ગૃહસ્થનો મોટો અને મુખ્ય ધર્મ છે, દાનથી સંસારનો પાર પમાય છે.’ (પૃ. ૧૨૪)

આ સર્વ ઉપદેશપ્રણાલિકાઓ ધન, માન કે ઋદ્ધિ મેળવવા માટે શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી ખેંચી તાણીને અથવા નવા શાસ્ત્રો બનાવીને ભોળા લોકો પાસે રજૂ કરવાનો તે સમયે રિવાજ ખૂબ પ્રચલિત હતો એમ જણાય છે.

શૈવાચાર્ય, પ્રાહ્મણ અને ઐશ્વર્ય લિક્ષુઓની તુચ્છતાની ઉપમા કરી વાર પૃ. ૧૨૬ માં આપી છે તે પરથી જણાય છે કે દશમી

શતાબ્દિમાં એ વર્ગ ઘણો માથાભારે હશે અને અધમતા-તુચ્છતામાં દષ્ટાતરૂપ હશે

(e) આલિસાસ્કારિક કુવિકલ્પોનું સ્વરૂપ પૃ ૧૫૧ (પીઠ-બધ) મા આપ્યું છે એ કુવિકલ્પો બહારના સસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે તેના દાખલાઓ ‘સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાળ રૂપ સૃષ્ટિ ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, બ્રહ્માદિ દેવે તેને બનાવેલ છે, તે પ્રકૃતિના વિકાર રૂપ છે, ક્ષણમા નાશ પામે તેવી છે, વિજ્ઞાન માત્ર છે, શૂન્ય રૂપ છે વિગેરે વિગેરે’

(f) ‘તમે વાગ વાગ ઓનાના દાન આપો, ગાયના દાન આપો, પૃથ્વીના દાન આપો, વાર વાર સ્નાન કરો, ધૂમાડાનું પાન કરો, પ આગિ તપ કરો, ચ ડિકા વિગેરે દેવીઓનું તર્પણ કરો, મોટા તીર્થો પર જઈ ભેરવજવ ખાઓ, સાધુઓને એક ઘરનો પિંડ આપો, ગાળ વાળ બળવવામાં આદર કરો, વાવો બ ધાવો, ફૂવાઓ ખોદાવો, તળાવો કગવો, યજ્ઞમાં પશુઓનો હોમ કરો’ આવા ધર્મે દુનિયામાં મિથ્યા દર્શન ફેલાવતા હતા (અ ૪ પ્ર ૧૨ પૃ ૮૪૭)

(g) કેટલાક મનુષ્યો અતિ વિશુદ્ધ ચારિત્રવાળા હોવા છતાં અને તેમણે કોઈ દર્શનનો સ્વીકાર ન કરેલો હોય છતાં પણ એવા વર્તનવાળા શક્ય હતા કે મુનિમહાગ્નઓ પણ એના વર્તનની સ્પૃહા કરે વિમળકુમારની નૈષ્ઠિક સંસ્થાગ્નિશીલતા એ દષ્ટાતરૂપ પાડે છે (અ ૫ પ્ર ૪ પૃ ૧૧૭૮)

(h) મોક્ષમાર્ગને અંગે કોઈ કહેતા કે -

‘હિંસા કરો-ગમે તે દરો, તેમાં વાધો નથી, માત્ર બુદ્ધિને લેપ લાગવા દેવો નહિ આખી દુનિયાને મારી નાખે પણ જેની બુદ્ધિ લેપ પામે નહિ તે પાપથી ખરડાય નહિ પ્રાણીને છેદી-કાપીને પણ જે શિવનું સ્મરણ કરે તે સર્વ પાપોથી મૂકાય અપવિત્ર કે પવિત્ર-તે વિષ્ણુનું સ્મરણ કરે તો પવિત્ર થઈ જાય, કેટલાક પાપાશનમત્રને પાપના વિનાશક કહેતા

વાયુ ઉપર જપ કરવાથી-હૃદયકમળમાં મનને સ્થાપવાથી મોક્ષ થાય છે એકાગ્રનો જાપ, રચક પૂરક કુલકનું નિયમન, નાસિકાના

અથ ભાગમાં ભ્રમર વચ્ચે ણિંદુની સ્થાપના, નાડીમાર્ગની સાધના, નાલિથી પ્રહરંધ્ર સુધી જતા વાયુની ચિંતવના, આદિપુરુષનો જાપ-આમ અનેક પ્રકારે મોક્ષ થાય છે, એવી લિન્ન લિન્ન માન્યતાઓ હતી (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૨૦૩૯-૪૨.).

(i) સાંખ્ય વિગેરેને આસ્તિક તીર્થીઓ ગણાવ્યા છે, જ્યારે બૃહસ્પતિને નાસ્તિક તીર્થી ગણાવ્યા છે તે નોંધવા જેવું છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૨૦૪૭.).

જૈનધર્મ-શાસનની સ્થિતિ—

(a) રાજમંદિરનો અતિ વિસ્તારથી અહેવાલ પીઠળંધમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ શાસનમંદિર છે. એમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, સાધ્વી, ગણચિંતક, રક્ષક, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓનું વર્ણન વાંચતાં અતિ આહ્લાદ થાય તેવી હકીકત છે. એનું વિસ્તારથી વર્ણન પૃ. ૯૧ થી ૧૦૬ સુધી પીઠળંધમાં આપ્યું છે. એ આદર્શ વર્ણન છે કે તે સમયની સ્થિતિ બતાવે છે તેનો નિર્ણય કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. એમાં લખે છે તેવા આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો હોય તો દશમી શતાબ્દમાં ચૈત્યવાસનું જે જોર આપણે ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ તેનો સંભવ રહે નહિ. પૃ. ૧૦૧ માં સુભટો શ્રાવકોની સંખ્યા અસંખ્ય^૧ બતાવી છે તે જોતાં એ વર્ણન કલ્પનામય જણાય છે. બહુ વિગતથી વાંચતાં મને એ આખું વર્ણન ભાવનાશીલ (idealistic) લાગ્યું છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિમહારાજની નજરે એવો જૈનસમાજ હોવો જોઈએ એવી હકીકત એમણે પોતાની લાક્ષણિક ભાષામાં કહી બતાવી છે.

(b) કોઈને વધારે પડતી દેશના અપાઘ જાય ત્યારે તે પ્રાણી સુંદર પરિણામથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ભ્રષ્ટ થયેલાનાં લક્ષણ બતાવતાં કહે છે કે એવો પ્રાણી ‘ દેવમંદિરે જતો નથી, સાધુના ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ પણ કરતો નથી, સાધુને જુએ તો પણ તેમને વંદના સરખીએ કરતો નથી, સ્વધર્મી બંધુઓને આમંત્રણ પણ કરતો નથી,

^૧ આ અસંખ્ય શબ્દ મોટી સંખ્યા વાચક છે.

ઘરમાં ચાલી આવતી દાનપદ્ધતિ હોય છે તે પણ બંધ કરી દે છે, ધર્મશુરને દૂરથી દેખી નાસવા લાગે છે, તેમની પુઠે તેઓની નિંદા કરે છે ' ધર્મબ્રહ્મ પ્રાણી ક્યારે થયો ગણાય તત્સળધી તે યુગના આ વિચારો જાણવા યોગ્ય છે એમાં દેવશુરપૂજન અને સાધર્મી-વાત્સલ્યને ઘણું મહત્ત્વ અપાયું છે, જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન કે નય પ્રમાણ જ્ઞાનને ખાસ સ્થાન મળતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે

(૦) સાધુઓ શ્રાવકને દરરોજ ઉપાશ્રયે આવી શુરવદન કરી જવાનો નિયમ તે યુગમાં પણ આપતા હતા (પીઠળ ધ ૧૩૩)

(d) ઉપદેશનો ક્રમ તે યુગમાં પણ એક જ પ્રકારનો હતો 'સર્વથી પહેલાં તો સર્વવિગતિનો ઉપદેશ આપવો, પરંતુ જ્યારે એમ માલૂમ પડે કે આ પ્રાણી સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવાથી વિમુખ છે, તેને સર્વવિગતિ ગ્રહણ કરવાનું અને સર્વથા ત્યાગ કરવાનું મન થતું નથી ત્યારે તેને દેશવિરતિનો ઉપદેશ આપવો ' (પૃ ૧૬૭ પીઠળ ધ) આ ઉપદેશપદ્ધતિ શા માટે પસંદ કરવામાં આવેલ છે તેનું ત્યા કારણ જતાવ્યું છે તે ખાસ નોંધવા જેવું છે એમાં શિષ્યસખ્યા વધાવવાનો હેતુ નથી, કે પગપરા ચલાવવાનો સ્વાર્થ નથી, પણ મનુષ્યના માનમના બાગિક અભ્યાસનું એક વિશિષ્ટ પરિણામ છે આ દશમાં સૈકાની આખી પરિસ્થિતિ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે એ જ પદ્ધતિ પ્રબોધનગતિ આચાર્યે સ્વીકારી છે (પ્ર. ૩ પ્ર ૧૨ પૃ ૪૯૨) એ ગૃહસ્થધર્મને પણ પરપગએ મોક્ષનું કારણ જતાવે છે અને સ સાગને ઓછા કરનાર હોઈ દુર્લભ જ છે એમ કહે છે એ ઉપદેશપદ્ધતિ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે પ્ર. ૩ પ્ર ૧૬ માં દત્ત મુનિ પણ એ જ રીતિને અનુસરતા જોવામાં આવે છે (પૃ ૫૫૫)

(૦) શ્રી સિદ્ધર્ષિ કરતા મહાબુદ્ધિશાળી અને સદ્બોધ આપવામાં અતિ કુશળ મહાત્મા પુરુષો તે સમયમાં વિદ્યમાન હતા. (પીઠળ ધ પૃ ૨૧૦)

(f) અતિ વિદ્વાન આચાર્યની પાસે અનેક શિષ્યો રહેતા હતા અને આચાર્યો નગરની બહાર આવેલા ઉદ્યાનમાં પધારતા હતા (પ્ર. ૩ પ્ર ૧૧ પૃ, ૪૬૩) ઉદ્યાનમાં ડોઠ દેવમંદિર હોય તેમાં

એક બાબુએ આચાર્ય ઉતરે એવી હકીકત પૃ. ૪૬૭ માં આવે છે તે ચૈત્યવાસનું જોર બતાવે છે.

(g) દ્રવ્યસ્તવની પ્રવૃત્તિ ગુરુમહારાજ કરે નહિ, એવી પ્રવૃત્તિ માટે તેમની સંમતિ લેવાય નહિ, એનો આદેશ કરવાનો ગુરુને અધિકાર નહિ. તેઓ તો માત્ર દ્રવ્યસ્તવનું સ્વરૂપ બતાવે અને તેનો ઉપદેશ પણ યથાવસર આપે. આ રીતિ હાલ વીસરાઈ ગયેલી જણાય છે, ધ્યાન પર લેવા યોગ્ય છે. દશમી સદીમાં આ રીતિ વર્તતી હોય એમ જણાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૫, પૃ. ૫૧૩.)

(h) દત્તમુનિને કેનકશેખરે જૈનધર્મનો સાર પૂછતાં તેમણે (૧) અહિંસા, (૨) ધ્યાન યોગ, (૩) રાગાદિ દુશ્મન પર વિજય અને (૪) સ્વધર્મી બંધુ પર પ્રેમ—એમ ચાર બાબત બતાવી છે. કેનકશેખરે સ્વધર્મી બંધુઓને કરમુક્ત કર્યા, તેમને ખાનપાન વસ્ત્ર પાત્ર આખ્યાં અને જૈન બંધુઓને ગુરુભાવે ખૂબ બહુલાવ્યા. દશમી શતાબ્દિની આ ઉપદેશપ્રણાલિકા ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૬.). ત્યાં એક બીજી વાત પણ ખાસ વિચારવા જેવી છે. અનેક લોકો જૈન મતમાં આવી ગયા એવી ત્યાં વાત છે તે પરથી જણાય છે કે જૈનોના વાડા દશમી શતાબ્દિ સુધી બંધાયા નહોતા. જૈનો-સંબંધી એના વિચારો ખાસ નોંધવા જેવા છે. “ એ જિનમતને અનુસરનારા લોકો સ્વભાવથી જ ચોરી, પરદારાગમન વિગેરે સર્વ દુષ્ટ વર્તનોથી પાછા હટી જઈને વગર કહ્યો પોતાથી જ સારે રસ્તે ચાલે છે—એવા મહાત્મા પુરુષોનો દંડ શા માટે કરવો ? એવા મનુષ્યોને સજા કરવાની જેઓની બુદ્ધિ થાય તેઓ જ ખરેખરા સજાને પાત્ર છે. જે પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવાની જરૂર પડતી હોય, જેની ચોકી કરવી પડતી હોય, તેઓના માથા ઉપર કરનો બોળે નાખવો ઉચિત ગણાય, પરંતુ જૈન લોકો તો પોતાના ગુણોથી જ રક્ષાયલા છે, તેથી તેઓના ઉપર કરનો બોળે નાખવો ઉચિત નથી. ” આ આખું વાક્ય ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. આગળ વધતાં તે કહે છે: “ રાજાઓએ તેટલા માટે તેવા લોકોનું દાસત્વ છોડીને બીજું કંઈ પણ કરવું ઉચિત નથી અને અમે પણ તેમ જ કરીએ છીએ ” (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૬૧). સ્વધર્મીવાત્સલ્યનો આ આખો ખ્યાલ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે.

(૧) સાચો ધર્મ જતાવનાર તરફ શુભાનુરાગી પ્રાણીઓ ખૂબ આભાર દર્શાવતા હતા અને પોતાને જીવન આપ્યું હોય તેટલો ઉપકાર દર્શાવતા હતા વિમળકુમારનું રત્નચૂડ સાથેનું આપુ સલાષણ એ સળધની સાક્ષી પૂરે છે, (અ. ૫ પ્ર ૭ પૃ ૧૨૮૩ થી આગળ) અને પૃ ૧૨૮૮ માં જણાવે છે કે સર્વજન ધર્મની પ્રાપ્તિના મળધમાં જે પ્રાણી આ જીવનો જગ પણ નિમિત્તમાત્ર વાય તે પગ્માર્થથી આ જીવનો શુરુ છે એમ સમજવું

(૨) અતિ વિક્ષાન્ અભ્યાસી સાધ્વીને પ્રવર્તિની પદ આપવામાં આવતું અને તેને વ્યાખ્યાન આપવાનો-દેશના દેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો હતો એમ જણાય છે (અ. ૮ પ્ર ૧૩ પૃ ૧૬૮૧)

(૩) આચાર્ય પોતાના યોગ્ય શિષ્યને આચાર્યપદે સ્થાપી ગચ્છની અનુજ્ઞા આપે ત્યારે એ ગચ્છાધિપતિ થાય (અ. ૮ પ્ર ૨૨ પૃ ૨૦૬૪-૫) એ અનુજ્ઞાનો આખો પાઠ અને ક્રમ ઘણો સુદૃઢ હોય છે (પૃ ૨૦૬૬-૭) એમાં નિયત્રણનો મહિમા ખૂબ આગી ગીતે વર્ણવ્યો છે તે અનુકરણીય છે

(૪) માધ્વી સારા અક્ષરે પુસ્તકો લખી શકતી હતી (અગ્નિ-સ્તિ પૃ ૨૦૮૭)

જૈનધર્મ-ધર્મીઓની સ્થિતિ—

(૧) ‘અહો ! આ આહુત લગવાનનું દર્શન અતિ અદ્ભુત છે ! અહીં જે લોકો વસે છે તેઓ જાણે લાઘવો હોય, મિત્રો હોય, એક અર્થ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય, હૃદય અર્પણ કરી દેનાર હોય, એક આત્માવાળા હોય તેમ અચ્ચગ્સ વર્તે છે, તેઓ જાણે અમૃતનું પાન કરીને ધગધ ગયા હોય તેવા જણાય છે, પોતાને કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદેગ હોય જ નહિ તેવા દેખાય છે, તેઓને કોઈ પ્રકારની આતુરતા જણાતી નથી, તેઓ ઉત્સાહથી ભરપૂર દેખાય છે, જેઓના મનના મર્વ મનોગ્યો જાણે પૂરા થઈ ગયા હોય તેવા તેઓ જણાય છે અને તેઓ મર્વ વખત આખી દુનિયાના મર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં તત્પર દેખાય છે’ (પીક-

ખંધ પૃ. ૧૦૬-૭). આ આખો પીઠખંધ ગ્રંથકર્તાએ પોતાના જીવની અપેક્ષાએ લખ્યો છે (પૃ. ૨૧૭) અને તેમાં આવેલ હકીકત સ્વાનુભવસિદ્ધ બતાવી છે (પૃ. ૧૧૨). જેમના સમયમાં શાસનમાં ખેંચાતાણી ચાલતી હોય, સત્તાનો દુરુપયોગ થતો હોય, ધર્મને નામે દુકાનદારી ચલાવાતી હોય તેઓ સર્વજ્ઞ શાસનનું આવું વર્ણન કરી શકે નહિ એવો મારો મત છે. સામાજિક સ્થિતિ બહુ સારી હશે એમ અનુમાન કરવાનું આથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે.

(b) ગુરુમહારાજ નિષ્પુણ્યકને કહે છે કે ‘ આ રાજમહેલની બહાર તો અનેક દુઃખી માણસો રહે છે, પણ તેમને આ મહેલ જોઈને આનંદ થતો નથી અને અમારા મહારાજની તેના ઉપર મીઠી દૃષ્ટિ પડી નથી તેથી અમારો તેઓ તરફ આદર હોતો નથી, અમે તેની વાત પણ પૂછતા નથી. ’ (પૃ. ૧૫૫-પીઠખંધ). જૈનેતર તરફ કેવી દૃષ્ટિ હશે તે અત્ર ખાસ નોંધવા જેવું છે. તે જ હકીકતનો ઉપનય ઉતારતાં ગ્રંથકર્તા પૃ. ૧૫૭ માં જણાવે છે કે ‘ જે પ્રાણીઓ અત્યાર સુધી સર્વજ્ઞશાસનરૂપ મંદિરમાં દાખલ થયા નથી અને જેઓ કોઈ પણ પ્રકારે દાખલ થઈ ગયા હોય પણ અંદર આવ્યા પછી જેઓને મંદિરના દર્શનથી આનંદ થતો નથી અને તેથી જ એવા પ્રાણીઓ ઉપર ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ થઈ હોય એમ અમને જણાતું નથી; એવા તો અનંત પ્રાણીઓને અમે દેખીએ છીએ, તો પણ તેઓ તરફ ઉદારસીનભાવ રાખીએ છીએ, એટલે એવા પ્રાણીઓનાં કર્મ માટે અને તેઓની અધમ સ્થિતિ માટે અમે દિલગીર રહીએ છીએ, એવા પ્રાણીઓ અમારા આદરને કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. ’ (પૃ. ૧૫૭ પીઠખંધ). જૈનધર્મમાં ન હોય તે તરફ સાધુવર્ગનું તે સમયે શું વલણ હતું તે અત્ર સ્પષ્ટ થાય છે. આ વિચાર કેટલાક યુગ સુધી ચાલ્યો છે. એમાં કોમી ભાવના છે, સંરક્ષણનિમિત્ત લાઘવતા છે કે ધર્મપ્રેમ છે તે વાંચનારે વિચારી લેવું.

(c) અનેક વખત દેશના આપવામાં આવે, છતાં પ્રાણી ધન અને વિષય તરફ વધારે ખેંચાયા કરે છે અને વિરતિ આદરતો નથી એનો અત્યારે જેવો અનુભવ થાય છે તેવી જ સ્થિતિ દશમા સૈકામાં પણ હતી એ પીઠખંધમાં વર્ણવેલી નિષ્પુણ્યકની સ્થિતિ પરથી માલૂમ

પડે છે ઉપદેશક અનેક રીતે સ સારની અસ્થિરતા વર્ણવે છે, પરંતુ પ્રાણી હજી સ માર તરફ જ રસ લે છે ગુરુમહારાજ જરા પણ અકળાતા નથી કે ઉશ્કેરાતા નથી અને મનગમતા વાક્યપ્રહાર કરતા નથી પૃ ૧૬૧(પીઠગ ધ)મા જોવાનું એ છે કે ગુરુમહારાજ દીક્ષા લેવા માટે ખોટી લાલચો આપતા નથી દીક્ષાના અગની આ આખી પરિસ્થિતિ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને વીશમી સદીમા પ્રવર્તતી અવ્યવસ્થિત દશામા અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે ધર્મબોધકરની આખી પરિસ્થિતિ, વિચારશ્રેણી અને કર્તવ્યપ્રગયણતા ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે દશમી શતાબ્દિમા દીક્ષા કેમ દેવાતી હશે અને એ જાણતને કેવી રીતે છેડવામા, વિચારવામા અને અમલમા મૂકવામા આવતી હશે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર લેખક મહાશયે આપ્યું છે તે બુદ્ધિગમ્ય હોઈ ખૂબ અપનાવવા યોગ્ય છે

(વ) દીક્ષા અને ઉપદેશ ત્રણ ધમા લગવાનની આજ્ઞા શી છે અને તેનો અમલ કેમ કરવો જોઈએ તે જાણતમા દશમી શતાબ્દિમા વિચારસ્પષ્ટતા ખૂબ હતી એમ જણાય છે પૃ ૧૭૭ મા ધર્મબોધક પોતે જણાવે છે કે ‘ અમે અપાત્ર પ્રાણીઓના ત્રણ ધમા પ્રયાસ કરતા નથી ’ ત્યાં ઉપદેશનો જે આજો ક્રમ જતાવવામા આવ્યો છે અને ત્રણે ઔપધની યોગ્યતા પર વિવેચન કર્યું છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે એમાં ત્રણ વર્ગના પ્રાણીઓ જતાવ્યા છે . સુસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય તે કેવી કક્ષાના હોય ? એનો નિર્ણય કંવાની શક્તિ કઈ ઉમરે આવે ? અને એ નિર્ણયની આવડત ક્યારે થાય ? એ આજો પ્રશ્ન પૂર્વગ્રાહ છોડી દઈ વિચારવામા આવે તો વર્તમાન યુગની દીક્ષાપત્તવેની ઘણી ધુ અવણો અને મતભેદો દર ધઈ શકે એવું મને લાગે છે પૃ ૧૭૬ મા એટાથી નિર્ણય કરવાની જે હકીકત ગુરુમહારાજે જતાવી છે તે કમોટી ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને વર્તમાન અનિચ્છનીય વાતાવરણમા ખાસ માર્ગદર્શક છે

(૭) ગુરુમહારાજની પ્રેરણા જ ધ થાય છે અથવા ગુરુ મહારાજનો જોગ જનતો નથી એટલે પ્રાણી પાછો ન સાગ્ના ગહવાટમા પડી જાય છે, આગલ-પગિઝડની જ જાળમા પડી જાય છે (પૃ ૧૮૮ પીઠગ ધ) ઉપલકીઆ વૈગમ્યની સ્થિતિ તે સમયે પણ આવા જ પ્રકારની હતી એમ જણાય છે

(f) ‘ સદ્બુદ્ધિ ’ની આખી યોજના, તેની સાથેની વાતચીત અને સર્વત્યાગ કરતાં પહેલાં સદ્બુદ્ધિપૂર્વક કરવાનો નિર્ણય અને કાચા નિર્ણયના વિપરીત પરિણામનું આખું પ્રકરણ પીઠબંધમાં વર્ણવ્યું છે તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને ગમે તેને દીક્ષા આપી દેવાની દોડધામ કરનારાએ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (પીઠબંધ પૃ. ૧૯૪). જે નરમ વિચારોનું વર્ણન પૃ. ૧૯૭ માં આપવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં દીક્ષા આપવાની યોગ્ય વય કંઈ હોઈ શકે તે પણ સમજાઈ જાય છે. નાના બાળકને એવા વિચારનો પ્રસંગ આવે નહિ એ સ્પષ્ટ વાત છે. બહોળતાએ તો સંસારના અનુભવીઓ જ દીક્ષા લેતા હશે એમ એ ચિત્રપટ પરથી જણાય છે. છેવટે દીક્ષા લેવાનો આ પ્રાણી નિશ્ચય કરે છે ત્યારે પણ ગુરુમહારાજ જાતે તેની કસોટી કરે છે, અન્ય ગીતાર્થી પાસે તેની પરીક્ષા કરાવે છે, વિચારો કરે છે અને ત્યારપછી જ દીક્ષા આપે છે (પૃષ્ઠ ૨૦૩); કારણ કે ગુરુમહારાજ જાણે છે કે ‘ દીક્ષા ગ્રહણ કરીને વિષયાદિ પર આસક્તિ થાય અને મન લોલુપી રહે તેના કરતાં તો પહેલેથી દીક્ષા ગ્રહણ ન કરવી તે વધારે સારું. ’ (પીઠબંધ પૃ. ૧૯૭) આવી તે કાળમાં માન્યતા હતી અને શાસ્ત્રાજ્ઞાનો એવો ભાવ તે યુગમાં સમજાતો હતો. ગમે તે આવે તેને દીક્ષા આપી દેવી તેમાં અને આ હકીકતમાં ઘણો તફાવત છે. આખી વસ્તુસ્થિતિ ખાસ વિચારણા માગે છે.

(g) મુનિશ્રી અને પ્રગુણા રાણીને દીક્ષા આપવાની સ્થિતિ ગુરુમહારાજ ખૂબ યુક્તિથી લાવે છે. એમાં પ્રલોભન કે લાલચને સ્થાન નથી. ચોખ્ખો વૈરાગ્યનો વિષય કેવી રીતે કામ કરી આપે છે અને નિઃસ્પૃહી ગુરુ પોતાનું કર્તવ્ય કેવી રીતે બજાવે છે તે આખું પ્રકરણ આ યુગમાં ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૭).

(h) સદાગમ બજારમાં ખેત્રી લવ્ય પુરુષનું વર્ણન કરે છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૪. પૃ. ૨૭૬) તે બતાવે છે કે જૈનાચાર્યો પોતાનો ઉપદેશ બહારમાં આપતા હતા. ઉપાશ્રયનો રિવાજ તે યુગમાં હશે એમ તો જણાય છે, કારણ કે આ આખો ગ્રંથ સિદ્ધમાલ નગરની અગ્રસભામાં કહેવામાં આવ્યો છે, (પ્રશસ્તિ પૃ. ૨૦૮૬). બહારમાં વ્યાખ્યાન આપવાનો રિવાજ જરૂર હશે એમ સદાગમના પ્રસંગથી જણાઈ આવે છે.

સદાગમ તે શ્રુતજ્ઞાનધારી પુરુષ છે એમ પૃ ૨૮૧ મા ૨૫૯ જણાવ્યું છે તેથી એ કેવળી કે તીર્થ કરને માટે વર્ણન નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં ગણવા જેવું છે (જુઓ પૃ ૨૮૧ નીચેની નોટ) સદાગમનું પાત્ર શ્રુતજ્ઞાનધારી છે એ જતાવવાના ઘણા દાખલા અથમા મોબુદ છે વિચાર જતાવવાનું કે બહેંગા બોલવાનું કાર્ય શ્રુતજ્ઞાનદ્રાગ જ થાય છે કાગણ કે બાકીના આગે જાનો મુગા છે

(૧) શુરુ વ્યાખ્યાન આપે ત્યારે સર્વ હાજર હોય, પણ કોઈ જીવને સદેહ પૂછવો હોય કે પોતાની વાત કંવી હોય તો તે શુરુને નિર્જન સ્થાન કે એકાતમા વાન કરે શુરુ એવી માગણીને અતે સભા તરફ નજર કરે એટલે સભાજનો ટપોટપ બેઠી જાય (પ્ર. ૨ પ્ર ૬ પૃ ૨૬૬) આ ગિવાજ ઘણા સાથે હતો શુરુમહાગજને આત્મમાધન માટે અને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા માટે એકાતની જરૂર ઘણી હોય છે આ ગિવાજ અનુકૂળ ચોગ્ય છે

(૧) દીક્ષા કેવી હોવી જોઈએ, દીક્ષિતે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેને માટે અપ્રમાદ યત્રની આખી ચોજના પૂર્ણ વિચારવા ચોગ્ય છે દશમી શતાબ્દિમા દીક્ષાના ખ્યાલો કેવા હતા તેનું એ આદર્શ રૂપક છે આખું ટાચણ અહીં સ્થળસંકોચને કારણે ગ્જૂ કર્યું નથી (જુઓ પ્ર. ૩ પ્ર ૧૪ પૃ ૫૦૩-૫૦૮)

(૬) કોઈ દીક્ષા લેવા જાય ત્યારે તેની સાથે જેને લાગેવળગે નહિ એવી ત્રીઓ પણ આવો રૂપસૌહર્દવાળો મનુષ્ય સ સાગ છોડી જશે એ વિચારથી દિલગીર થતી હતી ' ત્રણ કાળમા મનુષ્યસ્વભાવ આવો જ હશે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે (પ્ર ૩ પ્ર ૧૭ પૃ ૫૩૮)

(૧) ગજ આચાર્યને વાદવા આવે તો જમીન પર બેઠે એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે આચાર્ય પોતાના પગિવા માથે બગિચામા, નગર બહાર ઉદ્યાનમા ઉતરતા હતા ઉપાશ્રય જેવી કોઈ સસ્થાનો આખા અથમા ઉલ્લેખ નથી (પ્ર. ૬ પ્ર ૬ પૃ ૧૫૫૨) માત્ર કવિએ આ ઉપમિતિ કથા લિલ્લમાલ નગરના અગ્નિમ મઠપમા દહી એટલી વાત આવે છે (પૃષ્ઠ ૨૦૮૬) અને બુધનદન ઉગ્રાનની વાત કરે છે ત્યાં માધુઓ પોતાની વસતિમાથી આઠમનો ઉપવાસ હોઈ ઉગ્રાનમા આગ્યા એટલી હકીકત આવે છે

વસતિનો અર્થ ઉપાશ્રય એવો થઈ શકે ખરો એ વાત વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૫૬).

નિર્મળાચાર્ય જેટલી વાર આવ્યા તેટલી વાર નગરની બહાર બગિચામાં ઉતર્યા છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૮૬૫ તથા પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૮૫૨). કંદમુનિ પણ બગિચામાં જ ઉતરે છે અને દેશના આપે છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૮૮૭). એનો એક શક્ય ખુલાસો ગ્રંથના છેવટના ભાગમાંથી મળે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. નંદશેઠની ઘંઘશાળામાં મહાભદ્રા સાધ્વી ઉતર્યા હતા, તેને સમંત-ભદ્રાચાર્ય કેવળી પધાર્યા છે એમ ખબર પડતાં તેમને વંદના કરવા પોતે ઉદ્યાનમાં જાય છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૯૮૪). એ બતાવે છે કે સામાન્ય સાધુ સાધ્વી બહુધા વસતિમાં ઉતરતા અને કેવળીઓ નગર બહાર ઉદ્યાનમાં વિહરતા.

(iii) ધર્મરત્નની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુણો બતાવ્યા છે, સાધુધર્મની યોગ્યતા બતાવવા ગુણો બતાવ્યા છે, સિદ્ધાન્તગ્રહણની યોગ્યતાના ગુણો બતાવ્યા છે અને મોક્ષગમન યોગ્ય ગુણો પણ બતાવ્યા છે—એ ચારે ફક્ત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૨૨-૮). સ્થળસંકોચથી એ ફક્ત અત્ર ટાંક્યા નથી. એમાં મૌલિકતા છે અને ઘણી વખત અત્યારે શ્રાદ્ધપણું કે સાધુપણું પોતામાં માની લેનારને ઘડો લેવા લાયક છે. પોતામાં યોગ્યતાનાં ઠેકાણાં પણ ન હોય, અને પેસવાના દ્વાર સુધી પણ પહોંચાયું ન હોય ત્યાં એ પદની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે એવી વાતો કરવી એ તો ઘૃષ્ટતા જ ગણાય. દશમી શતાબ્દિમાં આવી વિચારણા હતી એ દૃષ્ટિએ એ ચારે ફક્તઓ નોંધી રાખવા જેવા છે.

(ii) પોતાને પૈસા ખર્ચવા ન પડે તે ખાતર બાહ્ય દેખાવ કરી ‘ગુરુમહારાજ ! માસકલ્પ પૂરો થયો છે.’ એવું જણાવી દંભ કરનારા અને છતાં ધર્મી હોવાનો દાવો કરનારા શ્રાવકો તે યુગમાં પણ હતા એમ ઘનવાહનનું ચરિત્ર બતાવે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪).

(iii) ચતિનો વેશ પહેરવા છતાં પારકાની નિંદા કરનારા તે યુગમાં પણ જીવતા હતા. કારણ કે વગર કારણે પારકાના અવર્ણ-વાદ બોલવા, છતી અછતી વાતના આશ્રેય કરવા અને ક્રિયારૂચિ-વાનની કરવી એ તે કાળે પણ શક્ય હતું. સંઘની, શ્રુતજ્ઞાનની,

ગણધરોની અને ખૂદ તીર્થ કુળની નિંદા કરનારા તે યુગમાં પણ શક્ય હતા એમ જણાય છે અમુક વાતો ગણધરો કે તીર્થ કરો પણ સમજી શક્યા નથી, એવું કહેનાર ચતિવેગધારી તે યુગમાં પણ હતા એ વાચતા વિચારકને નવાઈ જેવું લાગશે, પણ તે સત્ય છે (૩ ૭ ૩ ૧૭ પૃ ૧૮૩૯)

(p) કેદમુનિ જેવા મહાત્યાગી વૈગમીને ગુણધારણ સ્વપ્નની હકીકતનું રહસ્ય પૂછે છે ત્યારે તે ઉત્તરમાં કહે છે કે એનું રહસ્ય તો કેવળી ગુરુમહાગજ કહી શકશે એ પોતાની કલ્પના લઢાવી લગતો જવાબ આપતા નથી તે સ્થિતિ અત્યારે ખાસ સમજવા અને અનુકુળ ક્રવા યોગ્ય છે (૩ ૮ ૩ ૫ પૃ ૧૮૬૪)

(q) નિર્મળસૂરિ ગુણધારણને પ્રથમ વખતે જોતા જ દીક્ષા આપી દેતા નથી, એની પાસે ખૂબ પ્રાથમિક તૈયારીઓ કરાવે છે, એનામાં સાચી સાધુતા આવી ગઈ છે એમ પોતાને ખાતરી થયા પછી એને દીક્ષા આપે છે વ્યક્તિવિકાસ પર દીક્ષાનો નિર્ણય થતો જણાય છે, પણ ગમે તે આવે તેને દીક્ષા દઈ દેવી એવી વૃત્તિ તે યુગમાં જણાતી નથી (૩ ૮ ૩ ૬ પૃ ૧૮૫૨)

(r) ગુરુ પોતાની હયાતીમાં સુશિક્ષિત યોગ્ય શિષ્યને આચાર્ય પદવી આપી ગચ્છાધિપતિ બનાવે એવો ગ્વાજ હતો (૩ ૮ ૩ ૧૦ પૃ ૧૮૫૭) આચાર્યપદવીના મહોત્સવ વખતે દેવપૂજા અને સઘલક્ષિ કરવાનો ગ્વાજ જણાય છે (સદર) કેાઈ આચાર્ય અતિ વિદ્વાન થાય, વાદવિવાદ કરી સલાઓને છોડે ત્યારે તેની ચોમેર પ્રશ્ન સા થાય અને તેઓ માલજો તેમ પણ તેમની સ્તુતિ થાય (પૃ ૧૮૫૮)

(s) ગિચિલ સાધુઓ લોહપતાથી ખાવાનું માગતા, શરીરને પોષતા અને ઝીણા વસ્ત્રો પહેરતા (૩ ૮ ૩ ૧૦ પૃ ૧૮૬૩-૪)

(t) ઠાકશાગીના જાણનાર ગીતાર્થ મુનિને આચાર્યપદ આપવામાં આવતું હતું અને અતિ અભ્યાગી અગિયાર અગ જાણનાર વિદ્વાન સાધીને પ્રવર્તિની પદ આપવામાં આવતું હતું (૩ ૮ ૩ ૧૩ પૃ ૧૮૮૦)

(u) શ્રાવકો પોતાના ઘરમાં એક અલગ વિભાગ રાખી ત્યાં

સામાયિક કરતા. તેને ' ધંધશાળા ' કહેવામાં આવતી હતી. એવી શાળામાં મુનિ આવે તો વસતિ કરે. નંદશેઠને ત્યાં એવી શાળા હતી. પ્રવર્તિની મહાભદ્રા તેમાં ઉતર્યા હતા (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૬૮૨).

(૧) દીક્ષા બાળવયમાં આપવા સંબંધી તે યુગનો મત શો હશે તે પરત્વે અંધકર્તા સારો પ્રકાશ પાડે છે. આચાર્ય સમંતભદ્ર વિહાર કરે છે ત્યારે સાધ્વી મહાભદ્રાને ભલામણ કરતા જાય છે કે બાળપુંડરીક ઉપર નજર રાખવી, કારણ કે તે યોગ્ય વયનો થશે ત્યારે મારો શિષ્ય થવાનો છે. આ દીક્ષામાં લાલચ કે તરકટને સ્થાન નથી તે આખી હુકીકત વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૬૮૭). વળી એને બાળવયમાં દીક્ષા આપતા નથી તે નોંધવા જેવું છે.

(૪) વિચારની વિશાળતાના દાખલા બહુ સુંદર છે. જે અનુષ્ઠાનો રાગદ્વેષનો નાશ કરનારા હોય તે જૈનમતમાં હોય કે અન્ય તીર્થમાં હોય તે સર્વજ્ઞ મતને સંમત છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૨૦૫૦). વિકાસક્રમમાં માત્ર બાહ્ય વેશને સ્થાન નથી (પૃ. ૨૦૫૧). ચિત્તના સંકલ્પવિકલ્પોરૂપ જાળાનો નિરોધ કરવો એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે અને એ ઉપાય ગમે તે તીર્થિકે બતાવ્યો હોય તો તેમાં વાંધો નથી (પૃ. ૨૦૫૨). જૈનદર્શનની વ્યાપકતા પર પ્ર. ૮ નું ૨૧ મું પ્રકરણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

ધર્મને નામે ઘેલછાઓ:—

(a) મઠમાં ચટ્ટો (પરિવ્રાજકો) રહેતા હતા. તેમને તેમનું ભક્તમંડળ લોજન આપતું હતું. તેઓ અકરાંતીઆની જેમ ખાતા હતા અને માંદા પડતા હતા, કેટલાક ગાંડા થઈ જતા હતા અને કેટલાક વિહ્વળ થઈ જતા હતા. આવા વધારે પડતા ખોરાક ખાનારને વૈદની દવા લેવી પડતી હતી (પ્ર. ૭. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૬૮૮).

(b) ઉપનય ઉતારવાના હેતુથી પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૫ માં એક બઠર ગુરુનું દષ્ટાંત આપ્યું છે. એ દશમી સદીનું લાક્ષણિકચિત્ર છે. શિવ-મંદિરનું વર્ણન કરતાં એને ખાવાનાં પદાર્થોથી ભરપૂર, ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ અને ખૂબ પૈસાદાર બતાવવામાં આવ્યું છે. એનો આચાર્ય તદ્દન મૂર્ખ બતાવવામાં આવ્યો છે. એ ગુરુને ચોર લોકોની સોળ-

તમા પહેલો જતાવ્યો છે એના લકતો ચોરનો પગિય ચત્રવાની સલાહ આપે છે તેને ગુરુસ્વીકારતો નથી બહાર ગુરુની મૂર્ખતાથી એના લકતો મ દિગ્મા આવતા બ ધ થઈ ગયા બહાર ગુરુ નાટક અને નાચ ક્રવા લાગ્યો અને એના ધૂર્ત લકતો સાથે ગાયન ક્રવા લાગ્યા ગાયનમા પણ ખાવાપીવાની અને અન્યને લૂટવાની જ વાત ચાલી અ તે એ ગુરુ હાથમા મગવળુ લઈ ચારે પાડામા લીખ માગે છે એમ જતાવવામા આવ્યું છે એ લીખ માગતો જાય છે અને સાચે માર જાતો જાય છે (પૃ ૧૨૬૦-૧૨૬૭) આમા નોંધવા જેવું એ છે કે ગુરુ ગમે તેવો હીન, અધમ કે તુચ્છ હોય પણ એને કોઈ સ્થાન પગથી પદ-બ્રહ્મ કરી શકતું નથી કે એનો તુચ્છકાર કરતું નથી, માત્ર એની પામે આવવા જવાનું લકતો બ ધ કરે છે મહાધિપતિઓનો એ યુગમા કેટલો દ્વાર હશે તેનો આ કવાનકથી સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે

(૯) યોગીઓ પોતાની યોગવિદ્યાનો કેવો દુરુપયોગ કરતા હતા તેનું નોંધવા લાયક દષ્ટાંત રિપુદાગ્ણના ચત્રિમા ચોથા પ્રસ્તાવમા આવે છે તપન નામના ચક્રવર્તીએ રિપુદાગ્ણ પર કબજો મેળવ્યો, પછી એણે પોતાની સાથે તત્રવાદી યોગેશ્વરને સ જ્ઞા કરી યોગેશ્વર અનેક ગજપુરુષો સાથે રિપુદાગ્ણની નજીક આવ્યો અને રિપુદાગ્ણની આમપામ મશકરાઓ ફરી વળ્યા યોગેશ્વરે રિપુદાગ્ણ પર યોગચૂર્ણ નાખ્યું એટલે એની પ્રકૃતિમા મોટો ફેફફા થઈ ગયો એના મર્વ અવયવો ગિથિલ થઈ ગયા અને તેની બુદ્ધિ કે લાગણી બહેન મારી ગઈ પગી હાથમા નેતરની મોટી લીધી અને તપન ચક્રવર્તીને ન નમવાના ગુન્ડા બદલ રિપુદાગ્ણને ફટકાવવા માણ્યો યોગચૂર્ણની અમરથી રિપુદાગ્ણને આખા શરીરે તાવ આવ્યો, બળતગ થઈ અને ઉન્માદ વયો એને નાગો ક્રવામા આવ્યો, માથે મુઠો કરવામા આવ્યો, ગરીબ પગ ગળ ચોળી, મગ અને અડદના ચાદવા ક્રવામા આવ્યા, ત્રિતાલના લે કામા રિપુદાગ્ણને સર્વને નમાવ્યો, વાર વાર નમાવ્યો, પગે પડાવી પડાવીને નમાવ્યો, મફકરી કરી માગ મારી નમાવ્યો અને નચાવ્યો એના ઉપર પાગ વગરના મુઠી, ગડદાઓ અને પાદુપ્રહાર થયા એને જેમ વધારે પીડા ધાય તેમ પેલા મેવડો વધારે વધારે હમતા જાય છેવટે રિપુદાગ્ણ ઢેઢ અને લગીને પણ પગે પગ્યો અને તદ્દન નકામો થઈ ગયો

(પ્ર. ૪ પ્ર. ૪૦. પૃષ્ઠ ૧૧૨૩-૮). આ દાખલા પરથી દશમી સદીમાં યોગાચાર્યોનું 'કેટલું' જોર હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે અને યોગચાર્યોનો કેવો ઉપયોગ થતો હતો તે સમજાય છે. મોટા રાજાઓ આવા યોગાચાર્યને પાસે રાખી તેમનો કેવો ઉપયોગ કરતા હતા તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

(d) ગુરુઓ ધર્મને નામે કેવા કેવા ધાંધલો મચાવે છે તે જાણ-તમાં પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૮૫૦-૧ માં લંગાણુ ઉલ્લેખ છે તે જાણવાંચવા યોગ્ય છે. સ્થળસંકોચથી અત્ર તેનો પુનઃ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

(e) 'સાહેબ ! અમે દરરોજ ધર્મ તો કરીએ છીએ. બુઓ ! અમે દરરોજ સ્નાન કરીએ છીએ, અગ્નિહોત્ર ઘરમાં રાખ્યો છે તેને બળિદાન આપીએ છીએ, તેમાં તલ હોમીએ છીએ અને લાકડાં બાળીએ છીએ, ગાય ભૂમિ અને સોનાનું દાન દઈએ છીએ, વાવ, ફૂવા, તળાવ જોદાવીએ છીએ, કન્યાદાન આપીએ છીએ, ' (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬). આમ અન્યદર્શનીઓ કહેતા હતા.

આ પ્રમાણે સાંસારિક, રાજકીય, નૈતિક, ધાર્મિક પરિસ્થિતિ દશમી સદીની હતી એમ બહારનાં તેમ જ આ ગ્રંથની અંદરના પુરાવાથી જણાય છે. બાકી કોઈ પણ યુગની પરિસ્થિતિ સમજવા માટે ખૂબ સાધનો નોંધએ. દશમી શતાબ્દિ માટે ઐતિહાસિક સાધનો ઘણાં એવાં છે, જે ઉપલબ્ધ થયું તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને બાકી ગ્રંથમાંથી તારવણી કરી છે.

અંતીમ વક્તવ્ય

આ મોટા અથનુ ભાષાવતરણ કંવામા મે વર્ષો લીધા છે મને એ અથ વાચતા કે લખતા એટલો આનંદ થયો છે કે એનું વર્ણન મારાથી થાય તેમ નથી જ્યારે જ્યારે એક કલાક તેની પછવાડે ગાળ્યો હશે ત્યારે ત્યારે તેનો આતર-સ્વાત્મસ તોષ (તર્પણ) બે ત્રણ ઠલાક સુધી મનમા રહેતો હતો એક મહાન સત્ય જડતા જાણતા મનમા જે અનિર્વાચ્ય આનંદ થાય છે તે કોઈને કહી શકાતો નથી, પણ મન તે અનુભવે છે એવી ટેક દશાઓ મે અનુભવી છે

આને ભાષાતર ન કહેતા અવતરણ કહેવાનો હેતુ છે ઘણું ખરું મે અક્ષર્ય ભાષાતર નથી કર્યું, પણ કેટલીક જગ્યાએ છૂટ લીધી છે અને ભાષાતર નિઃકુશ (free) કર્યું છે એટલે એને તદ્દન ભાષાતર કહેવાય નહિ

આખા પુસ્તકમા શ્રી સિદ્ધર્ષિના આશયને કદી બગડવા લીધો નથી કે ઇંગ્લેન્ડપૂર્વક ફ્રેન્ચો નથી, પણ તેટલી વાતને આધીન રહી ભાષાતરમા ઘણી છૂટ લીધી છે એમા શાસ્ત્રોક્તીનો જગ પણ ફેરફાર ન વાય તેટલા માટે બહુ ચીવટ ગળી છે

પ્રકરણો મે પાડ્યા છે, તે માત્ર વાચનાગ્ની સગવડ ખાતર છે પેગઓ મે પાડ્યા છે વિસ્તારથી નોટ લેનાને માટે સામાન્ય રીતે પણ લેનેતર વાચકના લાભ મારુ ખાસ લખી છે અને લખાણ નોટો પછનાટે પરિશિષ્ટમા મૂકી છે.

આ સર્વમાં કોઈ પણ સ્થાને સ્ખલના ન થાય તેટલા સારુ તે આખો વિભાગ ધર્મપરિભાષાના નિષ્ણાત પુરુષોને ગતાવેલ છે અને પ્રત્યેક ગ્રંથમાં તેમનો આભાર દર્શાવ્યો છે. આ આખો ઉપોદ્ધાત આચાર્યશ્રી મેઘવિજયજી અને મુરખી શ્રી કુંવરજી આણુંદજીને વંચાવ્યો છે અને ઘણી કૃપા કરી બંનેએ તેમાં યથાયોગ્ય સુધારા કર્યા છે. શાસ્ત્રસંપ્રદાય વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન લખાઈ જાય તેની પૂરતી ગ્રીવટ રાખવા છતાં કોઈ સ્ખલના રહી ગઈ હોય તો તે માટે અંતરથી ક્ષમાચાચના છે.

મૂળ ગ્રંથ ડૉ. હરમન જેકોબીએ બેંગાલ રોયલ એશીઆટિકના જર્નલમાં ૧૯૦૫થી છપાવવા માંડ્યો તેનું પ્રથમ કાર્ય ડૉ. પીટર્સને શરૂ કર્યું. છન્તું છન્તું પૃષ્ઠના ત્રણ ભાગ બહાર પાડ્યા પછી ડૉ. પીટર્સને ગત થયા એટલે તેમનું કાર્ય ડૉ. જેકોબી(જોન)ને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે બીજા પ્રસ્તાવને ફરી છપાવ્યો અને આખો ગ્રંથ ૧૯૪૦ પૃષ્ઠમાં છપાવી પૂરો કર્યો. એ ગ્રંથ પૂરો કરતાં અને ઉપોદ્ધાત છપાવતાં લગભગ તેમને સોળ વર્ષ થયાં. મેં એના શરૂઆતના ભાગ વાંચ્યા એટલે એ ગ્રંથ હાથમાં લીધો. એના ઉપર રુચિ થવાનો પ્રસંગ તો તદ્દન આકસ્મિક બન્યો હતો. શ્રી ભાવનગરના મુખ્ય આદિજિન પ્રાસાદના ઉપાશ્રયમાં મારા કાકા કુંવરજી આણુંદજીએ એ ગ્રંથના ટૂંક સારનું પ્રકરણરત્નાકરમાંથી વાંચન કર્યું. શ્રોતાઓ ૧૫૦ ઉપર દરરોજ થતાં. મેં તે સાદ્યંત સાંભળ્યું તે વખતે મારી વય લગભગ નવ વર્ષની હશે. મને તે વખતથી પ્રકૃષ્ઠ વિમર્શ બહુ વહાલા લાગતા હતા. મારા બાળસ્વપ્નમાં એ મામા ભાણેજને લવચકમાં ફરતાં મેં જોયેલા અને હજી પણ એ સ્વપ્નનો અનુભવ છું. ત્યારથી એ ગ્રંથ પર મને રુચિ થઈ હતી અને છાપેલ ગ્રંથ હાથમાં આવ્યો એટલે એ વાંચવાની મરજી થઈ.

કોઈ જિંદગીનાં એક સુખી પણ મુદ્દામ ક્ષણે ધારણા કરી કે એ ગ્રંથનું અવતરણ કરવું. એને માટે મારા પિતાશ્રી અને વડીલવર્ગે પ્રેરણા કરી. પીઠબંધનું ભાષાંતર આઠ આઠ પાને ૧૯૦૧માં ‘શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ’ માસિકમાં છપાવ્યું અને તેને પુસ્તક આકારે ત્યારપછી સદર સભાએ બહાર પાડ્યું. તે વખતે આખા ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવાનો વિચાર હતો પણ મારા અભ્યાસકાળમાં મને સમય મળ્યો નહિ.

ત્યાગપદ્ધી સને ૧૯૦૮ માં માગ લખનમાં પગ્ગિર્તન પ્રસંગ આપ્યો ત્યારે સાધત અવતરણ કરવા દૃઢ સંકલ્પ કર્યો એ કાર્ય સને ૧૯૧૫ માં શરૂ કર્યું અને સને ૧૯૨૧ માં પૂરું કર્યું મેં અથના અવતરણને સુદર અને ઉપયોગી બનાવવા પૂરતો પ્રયાસ કર્યો છે, અનેક શકાસ્થાનો પૂછ્યા છે અને ઘટતું કરવા પ્રયત્ન થયો છે. જે થયું છે તે બરાબર છે કે નહિ તે વિચારવાનું મારું કામ નથી, પણ મારી અનુકૂળતા કે અભ્યાસનો પૂરતો ઉપયોગ કરવામાં મેં માગથી બની શકતું કર્યું છે

છતાં એક વાત કહી દેવાની જરૂર છે અનેક પત્રો મારા પગ આવે છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓ કોઈ કોઈ સુદૃઢ વિભાગ માટે અને અલિન દત્ત આપવા લલચાર્થ બન્યો છે મારે માલમાં નિવેદન કરવાની જરૂર છે કે આ પ્રથમા જે કાંઈ ચમત્કાર, ભાષાવૈભવ કે કથકવિશિષ્ટતા જણાય તે મર્વનું માન યોગ્ય રીતે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને ઘટે છે ત્યાં કાંઈ અસ્પષ્ટતા, સંદિગ્ધતા કે ઘુ અવણ જણાય ત્યાં જવાબદારી મારી છે બને તેટલી છૂટ લઈ ગ્રવને સુદૃઢ કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં મૂળ અથને પહોંચવાના કાફા માગવા એ તો એક પ્રકારની ધૂણતી ગણાય જેને સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભાષાનું જ્ઞાન હોય અને જેને અવકાશ હોય તેણે મૂળ ગ્રંથ વાચવો એવી મારી જ્ઞાન વિજસિ છે એની મળતી આગ પ્રદારની છે જેમને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ન હોય અથવા એટલી ધીંગલ ન હોય તેમણે ભાષાત્મક વાચન જે વિભાગોએ અજન એમાં આવવી ગણ્યું છે, તત્ત્વપ્રીતિકા પાણીની એમાં જે કલમચેત્ર છે અને મહાકથાઓને ભોજનના થાળો એમાં જે ભરી ભરીને તૈયાર કર્યા છે તે આજતા કે પીના કે ખાતા ઠી અભાવ વાય એ સળધી માગવામાં આવે તેટલી જામીનગીરી હું આપુ છું જે મૂળગ્રંથ વાચવાથી શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઉપર ઉપકાર થશે તો અનતરણ વાચવાથી તે ઉપગત માગ ઉપર પણ થશે એટલી મારી પણ વિજસિ એ મહાન લેખકના ગળદોમાં આ પ્રસંગે કરી દઉં

આ ભાષાત્મક અવતરણ કાર્યને માગ લખનમાં એક દહાવો સમગ્ર છું આ ઉપોદ્ધાતને એના ચિખર સ્થાને મૂક્યું છું અને માગ આ કાર્યને ત્યાં મારી પક્ષપાતી ચક્ષુએ લખનમાં આદર્શ તુલ્ય

માનું છું ત્યારે વાંચનાર મારા ઉપર જરૂર કૃપા કરી આ પુસ્તક વાંચવા નિર્ણય કરશે એટલી નમ્ર ભાવે વિનંતિ કરું છું.

પ્રસ્તાવિક વાતો દરેક વિભાગમાં લખી દીધી છે. મને પ્રશંસનાં પત્રોથી કદી આનંદ થતો નથી પણ સખલના ખતાવે તે સાભાર નોંધી રાખું છું અને ખીલુ આવૃત્તિમાં સુધારી લઉં છું. શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ આ પુસ્તક ખહાર પાડી સમાજ પર ઉપકાર કર્યો છે તેનો, તેમજ મને પ્રેરણા કરનાર અને મૂક જોઈ આપનાર સર્વનો અંતરથી આભાર માની, થયેલ દોષ માટે ક્ષમા ચાહી, સકારણ લાંબાણ લખેલી આ ઉપોદ્ધાત પૂરી કરતાં એક વિનંતિ કરું છું. આ ઉપોદ્ધાત બે વખત વાંચવી પડશે: પ્રથમ ગ્રંથ વાંચન શરૂ કર્યા પહેલાં અને પછી આખો ગ્રંથ પૂરો કર્યા પછી. એની યોજના એવા પ્રકારની છે કે બે વાર વાંચ્યા વગર એની મજા નહીં આવે. અહીંયા ઘણી વાતો કહી છે, ઘણાં અનુમાનો દોર્યા છે અને ખડુ ચર્ચાસ્પદ વાતો ઉપસ્થિત કરી છે તે સર્વ મૂળ લેખકનું મૂલ્ય સમજવા માટે છે. એ પરિપૂર્ણ નહિ હોય તો પ્રેરક તો જરૂર છે જ. એમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ ન થાય તેની સંભાળ રાખી છે અને આટલું લખવા છતાં લેખકને પૂરતો ન્યાય આપી શકાયો નથી એવી સ્વતઃ કબૂલાત છે.

મોતીચંદ

શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાવતરણના સ્થાનોનો

અક્ષરાનુક્રમ

(પૃષ્ઠાક પ્રથમ વિભાગની બીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે અને બીજા ત્રીજા વિભાગની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રમાણે ટૌસમા પ્રસ્તાવચખ્યા બતાવી છે)

સ્થાન	પરિચય	પૃષ્ઠાક
અમદ્વમૂલપર્થત-લોકમા આવેલુ મનાતન નગર (૧)		૧૫
અકર્મભૂમિ-માનવાવાચની બાલ્ય ભૂમિ ત્રીજા વિભાગ (૮)		૧૯૬૮
અધ્યવમાય-નિર્વૃત્તિને માર્ગે, આદિસિન્ય માર્ગમા મગેવર (૬)		૧૬૦૫
અતરદ્વીપ-માનવાવાચની બાલ્ય ભૂમિ છોપન વિભાગ (૮)		૧૯૬૮
અપૂકાય-એકાક્ષિનિવાસ નગરનો ત્રીજો પાડો બાલ્ય (૨)		૩૧૮
અપ્રમત્તત્વ-વિવેકપર્વતનુ શિખર લૈનપુરનુ સ્થાન બાલ્ય (૪)		૧૦૩૭
અયોધ્યા-પુષ્કરવદ્વીપમા નગરી ગાધારગજનુ નગર અમૃતસારની મુક્તિભૂમિ (૮)		૨૦૨૯
અગ વ્યવહાર-લોકમા ગોળકપ્રમાદવાળુ બાલ્ય નગર (૨)		૩૦૦
આનન્દ-ધનગેખરનુ જન્મસ્થાન કેસરિ ગજનુ નગર બાલ્ય (૬)		૧૪૬૫
એકાક્ષિનિવાસ-અત્યતઅયોધનુ નગરી બાલ્ય નગર (૨)		૩૧૩
ઐરવત-મનુજગતિ નગરીનો એક પાડો (૮)		૧૯૫૫
આદિગિન્ય-ચિતગતિના મધ્યમા નિર્વૃત્તિનો ગતમાર્ગ (૬)		૧૬૦૪
કનકપુર-પ્રમાદગ ગતની નગરી બાલ્ય (૩)		૫૬૭
કમ્બી-નવાટપદ પર્વતના શિખર પર આવેલી ઝાડી (૫)		૧૦૮૮
કર્મભૂમિ-માનવાવાચની બાલ્ય ભૂમિ પદ્મ વિભાગ (૮)		૧૯૬૮
કાચનપુર-સગળગેરનુ નગર નામદેવનુ નામી લવાનુ અને અતિ કામીનુ સ્થાન (૫)		૧૩૩૦

કાંચનપુર-સંસારીછવના રાખડપાટા દરમ્યાન તેનું વસવાટસ્થાન. (૭) ૧૮૩૬

કાંપિલ્યપુર-માનવાવાસે સંસારીછવ-વાસવનું જન્મસ્થાન. બાલ
નગર. (૭) ૧૮૩૫

કુશસ્થળ-બાળને વાસ થયેો હતો તે નગર. દરિશ્વંર રાગનું
બાલ નગર. (૩) ૪૪૫

કુશાવર્તપુર-કનકચૂડ રાગનું બાલ નગર. કનકશેખરનું જન્મ-
રાજસ્થાન. (૩) ૫૫૩

કિલ્લિમાનસ-દુષ્ટાશય રાગનું અંતરંગ નગર. મૃગાવાદના
પિતાનું ઘર. (૪) ૭૧૧

ક્ષમાતળ-સ્વમળનિયય રાગનું અંતરંગ નગર. શ્રુતિનું રમણસ્થાન. (૭) ૧૭૭૭
ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત-મનીષી બાળનું સ્થાન. કર્મવિલાસ રાગનું બાલ
નગર. (૩) ૩૭૪

ક્ષેમપુરી-મહાવિદેહના મુકચ્છવિજયની રાજધાની. સંસારીછવ-અનુ-
સુંદરનું સ્થાન. બાલ. (૮) ૧૯૭૩

ગગનશેખર(વલ્લભ)-દક્ષિણશ્રેણીમાં મુખ્ય વિદ્યાધરનગર. બાલ. (૫) ૧૧૬૮

ગાંધપુર-મુકચ્છ વિજયે મહાભદ્રના પતિ દિવાકરનું નગર. બાલ. (૮) ૧૯૮૦

ગાંધસમૃદ્ધ-વૈતાલ્ય પર્વતે વિદ્યાધરનગર, મદનમ જરીનું જન્મસ્થાન. (૮) ૧૮૬૧
ગ્રૈવેયક-વિષ્ણુધાલયમાં કલ્પાતીત સ્થાન. ગુણધારણની ઉત્પત્તિભૂમિ.
બાલ. (૮) ૧૯૫૪

ઘાંઘશાળા-શંખપુરના નંદશેઠના ઘરનો ઓરડો. મહાભદ્રાનું
વસતિસ્થાન. (૮) ૧૯૮૨

ચણકપુર-દુભાષા બોલનાર દુર્મુખને રહેવાનું બાલ નગર. ભવચક્રે. (૪) ૯૭૬

ચતુરક્ષ-વિકલાક્ષનિવાસનગરનો ત્રીજો પાડો. બાલ. (૨) ૩૨૩

ચિત્તવિક્ષેપ-ચિત્તવૃત્તિ અટવીના તદ્વિલસિત બેટમાં નાખેલો
મહામંડપ. અતરંગ. (૪) ૮૦૭

ચિત્તવૃત્તિ-અનેક બનાવોથી ભરપૂર, અતરંગ લોકોનું નિવાસસ્થાન.
મહાઅટવી. (૪) ૮૦૪

ચિત્તસમાધાન-જૈનપુરમાં બાંધેલો મહાવિશાળ મંડપ. અંતરંગ. (૪) ૧૦૪૩

ચિત્તસૌંદર્ય-ક્ષાંતિકુમારીનું અંતરંગ નગર. (૩) ૩૬૧

- જનમદિર-માનવાવામે સ સાગીજીવ-વિરોચનનુ જન્મસ્થાન
નગર બાલ (૭) ૧૮૨૬
- જયપુર-મહુલગેડની પુત્રી ડમણી આથે ધનગેખગના લખનુ
નગર બાલ (૬) ૧૪૭૩
- જયસ્થળ-મનુજગતિનુ બાલ નગર નદિવર્ધનનુ જન્મસ્થાન (૩) ૫૪૪
- જયવીર-જેનપુરમા ચિત્તસમાધાન મડપની નિ નૃહતા વેદિકા પર
મૂંડનુ ચિંહામન (૪) ૧૦૫૬
- જૈન-માનવાવામના વિવેક પર્વતના અપ્રમતત્ત્વ ગિખગપનુ નગર (૮) ૧૦૨૨
- જયોતિષક-સ સાગીજીવની ગમડપટ્ટી દરમ્યાન વિષુધાલયમા બાલ
સ્થાન (૭) ૧૮૩૪
- તથાવિય-ઝણુ ગગનુ નગર બાલ મિયુનદ્યકથાસ્થાન (૩) ૪૧૧
- તદુચ્ચય-ચ્વેદલ બગીચામા આવેલો ગફડો બાલ સ્પર્ગન એના
પર ફાંચો ખાવા ચઢેલો (૨) ૨૭૫
- તદ્વિલમિત-ચિત્તવૃત્તિ અટનીમા આવેલી પ્રમત્તતા નદી વચ્ચે આવેલો
બેટ અતગ (૪) ૮૦૬
- તામમચિત્ત-મહામોહના પુત્ર દ્વેષગજેન્દ્રની અતગ નગરી (૩) ૫૭૫
- તુગગિખગ-અલિંગ પ્રદેશમા પર્વત ગધર્વ-દિનરૂમિયુનુ
દીકાગણુ (૭) ૧૭૮૦
- તુલુવેદિકા-તદ્વિલમિત બેટના ચિત્તવિશેષમડપની વચ્ચે મૂંડલ
વેદિકા પ્લેટફોર્મ અતગ (૮) ૮૦૮
- તેજસ્કાય-એકાક્ષનિવાસનગરનો ચોવો પાડો બાલ (૨) ૨૧૮
- ત્રિકંગુ-વિક્રયાક્ષનિવાસનગરનો ખીન્ને પાડો બાલ (૨) ૨૦૨
- ત્રિહાપીક-વિનાક્ષનિવાસનગરનો પહેલો પાડો બાલ (૨) ૨૦૧
- વગનગ-શુના પિના ગુભરિપાકનુ અતગ નગર (૫) ૧૮૮
- વર્મધ્યાન-નિર્જનિને માર્ગે ધાગુ નદીને આમે પાડ દેડાયક-નાની
કરી (૨) ૧૮૮
- સાનકીખ-મનુજગિ-માનવાવામનો એક વિભાગ (૮) ૧૬૫
- ધાગુ-નિર્જનિને નાંઈ રાધ્યનાય અગરનાવી નીકળતી
મદાનરી () ૧૧૦૮

નાસિકા-લલાટપટ્ટ પર્વતપરની કળરી ઝાડીમાં જે ઝોરડાવાળી ગુફા. (૫) ૧૨૮૮

નિજદેહુ-કોવિદ-પ્રાલિશના તાપાનો બાલ પર્વત. (૭) ૧૭૭૮

નિર્મીજયોગ-નિર્વૃત્તિને માર્ગે શુક્લધ્યાન ફેરી પછી આવતો

મોટો માર્ગ. (૬)

૧૬૦૭

નિર્મળચિત્ત-મલક્ષય રાગનું અંતરંગ નગર. બુદ્ધિદેવીની જન્મભૂમિ. (૧૪) ૭૬૬

„ જૈનપુરનું પેટા નગર. સાત્ત્વિક માનસપુરના તાપામાં. (૪) ૧૦૪૫

નિર્વૃત્તિ-પિશાચીઓના દોરથી મુક્ત નગરી. (૪) ૧૦૧૬

„ ચિત્તવૃત્તિને છેડે પશ્ચિમમાં આવેલ અંતરંગ નગરી. (૬) ૧૬૦૪

નિઃસ્પૃહતા-જૈનપુરમાં નાખેલ ચિત્તસમાધાન મંડપ વચ્ચે મૂકેલી

વેદિકા. (૪)

૧૦૫૫

નૈયાયિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર-

નગર. (૪)

૧૦૨૦

પંચાક્ષપશુસંસ્થાન-તીર્થો લોકનું મોટું બાલ નગર. (૨) ૩૨૪

પશુસંસ્થાન-લવચકનું ત્રીજું અવાંતર નગર. (૪) ૯૯૦

પાપિપંજર-લવચકનું ચોથું અવાંતર નગર. (૪) ૯૯૧

પુષ્કરવરદ્વીપ-અનુસુદરના આગામી સ્થાનનું બાલ ક્ષેત્ર. ત્યાંથી મુક્તિ. (૮) ૨૦૨૯

પૃથ્વીકાય-એકાક્ષનિવાસનગરનો બીજો પાડો. બાલ. (૨) ૩૧૭

પ્રમત્તતા-ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં આવેલી મોટી નદી. અંતરંગ. (૪) ૮૦૫

પ્રમોદશેખર-નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં જિનમંદિર. પ્રબોધનરતિ

આચાર્યની વિહારભૂમિ. (૩)

૪૬૬

બૌદ્ધ-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર નગર. (૪) ૧૦૨૧

ભદ્રિલપુર-માનવાવાસે સંસારીજીવ વિશદનું જન્મસ્થાન. બાલનગર. (૭) ૧૮૪૨

ભરતક્ષેત્ર-મનુજગતિના ધાતકીખંડનો એક ભાગ. (૮) ૧૯૫૬

ભવ-અંકરગુરના શિવમંદિરનું સ્થાન. બાલ નગર. (૫) ૧૨૬૨

ભવચક્ર-આદિ અંત વગરનું મહાન બાલ નગર. (૪) ૯૦૯

ભુવનોદર-વેદબલ અંતરકથાનું અંતરંગ નગર. અનાદિરાજની

રાજધાની. (૪)

૮૨૦

ભૂતળ-વિચક્ષણાચાર્યનું જન્મનગર. મલસંચય રાગની બાલ

રાજધાની. (૪)

૭૬૩

મનુજગતિ-મુએચી પ્રતિષ્ઠિત અનાદિ નગર આલ્ય (૨)	૨૫૨
મનોનન-નખપુરના ચિત્તમ ઉદ્યાનમા ચૈત્ય ઉપમિતિકથા- ન્યનનુ ન્યાન (૮)	૧૯૯૦
મહાનમ-પાપિનિવાસ નગરીનો સાતમો પાડો (૪)	૧૧૨૮
માનવાવામ-લવચકની અન્નનુ આલ્ય નગર મહાધ્વજનુ ગજ- ન્યાન (૪)	૯૩૧
„ લવચકનુ પ્રથમ અવાનગ નગર આલ્ય (૪)	૯૮૬
„ અમારીજીવ ધનંધુની ગખડપટ્ટીનુ નગર (૮)	૧૮૭૧
મીમાસક-મિત્યાદર્શનના હાય નીચે માનવાવાસમા આવેલુ આતર નગર (૪)	૧૦૭૧
મૂર્તિ-નિર્જેદ પર્વતનુ ગિખર આલ્ય (૭)	૧૭૭૮
રત્નદ્વીપ-હરિદ્રમાગના મામા નીલકંઠનુ નગર રત્નવ્યાપારનુ મોટુ ધામ (૬)	૧૮૮૧
„ આર વ્યાપારીનુ રત્નમયધ્યાન (૭)	૧૭૦૧
રત્નપુર-સુદગ્ધનિર્જયનુ આલ્ય નગર મુલસિતાનુ જન્મન્યાન (૮)	૧૯૮૧
રાજસચિત-અતર ગ ગજકમરીની ગજધાની (૩)	૩૮૬, ૭૨૪
રાનદ્વીપ-પ્રનગેખગને ગખડપટ્ટીમા લાધેલો ખેટ આલ્ય (૬)	૧૫૪૭
રૌદ્રચિત્તપુર-અતર ગે દુષ્ટાલિઅન્ધિ ગમ્મની નગરી (૩)	૫૭૧
સલાહપટ્ટ-દેહક્ષેનમા આવેલો પર્વત સુધ-મહનુ કીડાન્યાન (૫)	૧૨૮૭
સલિત-મૃગધામકત સલિતગાનનુ નગર આલ્ય લવચકે (૮)	૯૭૩
સલિતપુર-માનવાવામે નગર લોકાક્ષ ગમ્મની ગજધાની આલ્ય (૮)	૯૩૩
લોકાયત-મિત્યાદર્શનના હાય નીચે માનવાનામમા આવેલુ આતર નગર (૮)	૧૦૭૧
વન્નદોહર-મનજનગરે નિચક્ષાનુ-જડની કીડાબુમિ જડની વામના- બમિ (૪)	૭૬૭
વનઅપતિ-એકામનિવાસનગરનો પટેલો પાડો આલ્ય (૮)	૫૧૩
વર્માનપુર-વામવેનુ જન્મન્યાન આલ્ય નગર (૪)	૧૧૮૦
વર્મતેગ-પ્રનગેખગની ગખડપટ્ટીમા આવેલો આલ્ય દેન ()	૧૫૮
વર્મતપુર-મોટા માર્થવારોનુ નગર આર વ્યાપારીનુ નગર આલ્ય (૭)	૧૭૦૧

- વાયવીય-એકાક્ષનિવાસનગરના પાંગરે પાડે. આલ્ય. (૨) ૩૧૬
- વિહસાક્ષનિવાસ-મનુષ્યલોકનું એક આલ્ય નગર. (૨) ૩૨૩
- વિપર્યાસ-ચિત્તવિક્ષેપ મંડપની નૃપગાંવદિકા પર મંદિરું સિદ્ધાસન.
અંતરગ. (૮) ૮૭૬
- વિષુધાસય-સવચક્રનું ખીજું અવાંતર નગર. (૪) ૯૮૭
- વિમળમાનસ-શુધતા સ્વચર શુભાભિપ્રાયનું અંતરંગ નગર. (૫) ૬૨૮૬
- વિવેક-સંકેત, કિંચિ, નિર્મળ, વિમ્બુત પર્વત, ભવચક્ર. (૪) ૯૬૫
- વિશદમાનસ-શુભાભિસન્ધિ રાજનું અંતરંગ નગર. મૃદુતા અને
અદ્યૈર્થતાની જન્મભૂમિ. (૫) ૧૩૨૬
- વિશાખા-નન્તરાગની રાજધાની. વિમલાનના-રત્નવર્ણની આલ્ય
નગરી. (૩) ૫૬૭
- વિષમકૂટ-અંબરીપ અહારવરીઆનો આલ્ય પ્રદેશ. કુશાવર્તને સિમાડે
આવેલો પર્વત. (૩) ૫૭૬
- વૈતાલ્ય-વિદ્યાધર નગરનું આશ્રયસ્થાન. આલ્યપ્રદેશે સ્વતપર્વત. (૫) ૧૧૬૮
- ,, વિદ્યાધરનું સ્થાન. (૮) ૧૮૬૨
- વૈશેષિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર
નગર. (૪) ૧૦૨૩
- શંખ-મનુજગતિના ધાનકીખંડનું આલ્ય નગર. શ્રીગર્ભ રાજનું નગર.
સંસારીજીવ શંખનું જન્મસ્થાન. (૮) ૧૬૫૬
- શાર્દૂલપુર-તંદિવર્ધનના વેવિશાળ માટે કહેણ મોકલનાર રાજ
અરિદમનનું નગર. આલ્ય. (૩) ૬૩૪
- શુકલધ્યાન-સખીજ યોગમાર્ગ પછી નિર્વૃત્તિને માર્ગે આવતો
દંડોલક-કેડી. (૬) ૧૬૦૭
- શુભ્રચિત્ત-સદાશય રાજનું ધામ. અહારતિ અને મુક્તતાની જન્મ-
ભૂમિ. અંતરગ. (૬) ૧૫૫૪
- શુભ્રમાનસ-શુદ્ધાભિસન્ધિ રાજનું આંતરનગર. મૃદુતા અને
સત્યતાની ભૂમિકા. (૪) ૧૧૧૭
- શેખરપુર-નરસુદરીના પિતા નરકેસરિનું આલ્ય નગર. (૪) ૭૨૫
- સૈલેશી-નિર્વૃત્તિને માર્ગે નિર્ખીજયોગ રસ્તા પછી આવતો રસ્તો. (૬) ૧૬૦૮

- સપ્રમોદ-અ સારીડવ ગુણધામણુનુ જન્મ-ધ્યાન માલ્ય પ્રદેગેનગર (૭) ૧૮૫૪
- મળીજયોગ-ધામણા નદીને પેલે પાઠ ધર્મધ્યાન દેડી પછી નિર્વૃત્તિને
માર્ગે મોટા માર્ગ (૬) ૧૬૦૬
- મમતા-નિર્વૃત્તિને માર્ગે ગખવાની યોગનલિઙ્ગ (૬) ૧૬૦૮
- મર્વાર્થમિદ્ધ-હિપનમચેણીએ ચઢેલ અનુમુદ્ધનુ ધ્યાન વિમાન
વિષ્ણુધાયથે (૮) ૨૦૦૭
- મોક્ષપુર-અગતક્ષેત્રે આલ્ય નગર અ સારીડવ-અમૃતોદરનુ ધ્યાન (૭) ૧૮૧૮
- માખ્ય-મિવ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાચમા આવેલુ આનન્દ-
નગર (૪) ૧૦૨૧
- માર્તિવક માનમપુર-લવચકનુ લવ્ય નગર જૈન આનન્દ નગરનુ
મદાન ધ્યાન (૪) ૧૦૪૪
- માપ્સાદ-અનરાહનના પિતા જિમ્મતવાહનનુ નગર આલ્ય (૭) ૧૬૪૫
- મિ માર્થ-મનુ-ગનિના ભગતપાડામા નગર ટિપુદાસનુ જન્મ-ધ્યાન
અને તેની ખેતણુમમિ (૮) ૭૦૩
- મિહુપુર-અગતક્ષેત્રનુ આલ્ય નગર અ સારીડવ ગગાપુરનુ
જન્મ-ધ્યાન (૮) ૧૬૫૫
- મુકુન્દ-આવદેગે મદામિદેહના અત્રીના વિભાગ પંચીનો એક વિભાગ
(મિત્ય) એની ગજવાની ક્ષેમપુરી (૮) ૧૬૭૪
- મોપાગક-અ સારીડવ-વિભૂપાનુ જન્મ-ધ્યાન માનવાવાચે માલ્ય
નગર (૭) ૧૮૮૮
- મોપર્મ-અ સારીડવની ગખડપટ્ટી ન્ધ્યાન આવનુ વિષ્ણુધાયથનુ
ધ્યાન પ્રથમ દેવનોક આલ્ય (૭) ૧૮૩૧
- મનુતિ-અ સારીડવનાનુ સ્થાન નગર ડા મુનિના વૈગવ્ય પ્રમગનુ
સ્થાન (૭) ૧૭૫૫
- મ્વકપ-અવનગરમા મનુનુ ગિવમન્તિ આલ્ય (૫) ૧૨૦૦
- મુકિપુર-મુક્ટ મિત્રના નગર આલ્ય મદ્દાભડા-પ્રનાવિરાજાનુ
જન્મ-ધ્યાન (૮) ૧૬૮૦
- મુમપુર-મય્ય વિનીકા ગવની ગજવાની વનિપુ-પાને માલ્ય
નાન (૮) ૨૫૫

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ગ્રંથમાં આવેલાં

ઉદ્યાનોનો અક્ષરાનુક્રમ

(પૃથાંક પ્રથમ વિભાગની ખીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે અને ખીજી તથા ત્રીજી વિભાગની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રમાણે છે. કૌંસમાં પ્રસ્તાવની સંખ્યા મૂકી છે.)

- આહુલાદમંદિર-સપ્રમોદ નગરની અહારનો અગીચો. ગુણધારણ-
કુલધરનું કીડાસ્થાન. (૮) ૧૮૫૬
- કીડાનંદન-વર્ધમાનપુરની અહાર અગીચો. વિમળ-વામદેવનું કીડા-
સ્થાન. (૮) ૧૧૪૮
- ચિતારમ-સુકચ્છવિજયના શંખપુર પાસેનું ઉદ્યાન. અનુસુદર ચક્ર-
વર્તીનું ચર્ચાસ્થાન (૮) ૧૬૭૮
- ચૂતચૂચક-કુશાવર્તપુરમાં વિમલાનના-રત્નવતીની દેલિભૂમિ (૩) ૫૮૨
- નિજવિલસિત-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરની અહાર ઉદ્યાન. પ્રમોદનરતિ
આચાર્યની વિહારભૂમિ. (૩) ૪૬૩
- બુધનંદન-સાહુલાદપુર અહાર ઉદ્યાન. ધનવાહન-અકલંકનું
કીડાંગણ. (૬) ૧૬૫૬
- મલવિલય-શાર્દૂલપુરની અહારનું ઉદ્યાન. વિવેકકેવળીની
સંભાષણભૂમિ. (૩) ૬૫૧
- મોહવિલય-તથાવિધ નગર અહાર ઉદ્યાન. પ્રતિમોદકાચાર્યની
ઉપદેશભૂમિ. (૩) ૪૧૭
- રતિમન્મથ-કનકમંજરી ને નંદિવર્ધનનું પ્રથમ મિલનસ્થાન. અગીચો. (૩) ૬૦૬
- લલિત-સિદ્ધાર્થપુરની અહાર આવેલું ઉદ્યાન. વિચક્ષણાચાર્યની
સંભાષણભૂમિ. (૪) ૭૫૭
- લીલાધર-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતની અહાર આવેલું ઉદ્યાન. આળનું કીડા-
સ્થાન. મન્મથમંદિરભૂમિ. (૩) ૪૩૫
- લીલાસુદર-રત્નદ્રીપે હરિકુમારનું કીડાઘાન. (૬) ૧૫૨૨
- શમાવહ-કુશાવર્તનગરની અહાર અગીચો. દત્તસાધુની વિહારભૂમિ. (૩) ૫૫૪
- શુભકાનન-સોપારક નગરની અહાર ઉદ્યાન. વિભૂષણનું કીડાંગણ.
સુધાકૃપાચાર્યની ઉપદેશભૂમિ. (૭) ૧૮૩૯
- સ્વદેહ-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતપુરનો અગીચો. સ્પર્શનનું કાંસીસ્થાન. (૩) ૩૭૪

પાત્ર રૂપકાદિ અનુક્રમ

શ્રી ઉપમિતિલવપ્રપચાકથા ભાષાવતરણમાં
આવેલાં પાત્રો, રૂપકો, વિગેરે વિશેષનામોનો

અક્ષરાનુક્રમ

[ગુજગતી ભાષાવતરણનો પૃથક્ પ્રથમ વિભાગની ખીજ આવૃત્તિ પ્રમાણે અને ખીજ ત્રીજ વિભાગની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રમાણે અત્ર નિર્દિષ્ટ કર્યો છે, જામમા પ્રતાવમખ્યા મૂકી છે અને પાત્ર ભાષાતંત્ર મૂક્યું છે]

પાત્રરૂપકાદિ	પરિચય	પૃષ્ઠ
અકર્મભૂમિ-માનવાવાસની ભૂમિ, ત્રીજ વિભાગ (૮)		૧૯૬૮
અકેલક-નનાહનના ઢાંગનો પુત્ર અને મિત્ર (૭)		૧૬૫૫
અદિ અન્ય-ચિત્તવાનગના છુપાઈ ગયેના પગિવારમા વાતચત્તુ (૭)		૧૭૫૬
અકુટિલા-તથાવિધનગરે મુજબકુમારની પત્ની (૩)		૪૧૧
અકુશાળમાળા-કર્મપગિણામગનની પત્ની બાળની માતા (૩)		૩૭૪
અનુહીતમ કેતા-પ્રાણપુત્રી ભોળી મકેત ન મમજના (૨)		૧૭૪
અચળ-વિનાશ અમિતપ્રભ-મણિગિખાનો પુત્ર ચપળનો ભાઈ		
ગલચૂડનો હરીક (૫)		૧૧૬૯
અચાપલ-આગ્રિગાળની ચતુર મ મેનાના પદ્મતિઓ (૪)		૧૦૬૭
અચૈર્યતા-નિવદ માનસના ગુલામિચિનિ-પાપબીજનાની માતા (૫)		૧૩૨૬
અજ્ઞાન-મદામોદના ચતુર મ હરકના પોડાઓ (૪)		૬૧૫
અજ્ઞાન-મિથુનકવના નગરમાથી નીકળેલ ઢાણ બાળક (૩)		૬૨૪
અજ્ઞાન-મલિનાતમા-લવરેટની પગનાળી (૭)		૧૬૮૩
અતત્વાભિનિયેગ-કોઈ દષ્ટિગત ગગરમગીનો મિત્ર (૪)		૮૬૪
અતિચિમ વિભાગ-ચૈદિધર્મનો પગિવાર આ પૃષ્ઠી ન ૧૨ ચતુર્થ		
ગિતાવન (૪)		૧૦૮૫

- અત્યંતઅપ્રોધ-અસંઅવહાર નગરનો સેનાપતિ. (૨) ૩૦૦
- અદત્તાદાનવિરમણુ-(સ્થૂળાં) ગૃહીધર્મનો પરિવાર. આરમાંનો નં. ૩. (૪) ૧૦૮૦
- અદદ્યમૂલપર્યંત-લોહમાં આવેલું સનાનન નગર. (૧) ૧૫
- અધમ-કર્મપરિણામ રાગના છ પુત્રો પૈકી નં. ૨. (૬) ૧૫૬૭
- અધ્યવસાય-નિર્વૃત્તિનગરીએ જ્યાં માંડ ઔદાસિન્ય માર્ગમાં સરોવર. (૬) ૧૬૦૫
- અનભિચર-મિથ્યાત્વ દુભોજનનું પરિણામ. અજ્ઞાન. સન્નિપાત. (૭) ૧૬૬૪
- અનર્થદંડવિરમણુ-ગૃહીધર્મનો પરિવાર. આર પૈકી નં. ૮. ત્રીજું ગુણવત. (૪) ૧૦૮૪
- અનશન-તપયોગના આર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૧. આજ પરિવાર. (૪) ૧૦૬૮
- અનાદિ-ભુવનોદર નગરના રાજા. અંતરકથાવાળા વૃક્ષલક્ષના પિતા. (૪) ૮૨૦
- અનાદિ વનરૂપતિ-અસંઅવહારના દુગપુત્રા. (૨) ૩૦૦
- અનુપ્રેક્ષા-સાધુના અંત.પુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- અનુસુંદર-ચક્રવર્તી. ચોર. સસારીજીવ. (૮) ૧૬૭૩
- ,, ક્ષેમપુરીમાં યુગંધર-નલિનીપુત્ર સસારીજીવ. ચક્રવર્તી. ચોર. (૮) ૧૬૭૫
- અંતરંદ્રીપ-માનવાવાસની ભૂમિ. છપ્પન વિભાગવાળી. (૮) ૧૬૬૮
- અંતરાય-પાંચ મનુષ્યોથી પદ્મવેલ મહામોહનો મિત્રરાજા. (૪) ૮૬૨
- અપરાપરજન્મ-ભવરેટથી ખેડાના જન્મસંતાન ખેતરના ક્યારા. (૭) ૧૬૮૩
- અપૂકાય-એકાક્ષિનિવાસનો ત્રીજો પાડો. (૨) ૩૧૮
- અપ્રબુદ્ધ-સિદ્ધાંત ગુરુનો જિજ્ઞાસુ શિષ્ય. (૬) ૧૫૫૮
- અપ્રમત્તત્વ-વિવેકપર્વતનું શિખર. જૈનપુરનું સ્થાન. (૪) ૧૦૩૭
- અપ્રમાદ-ચિત્તવાનર વિષયકુળ ખાવા ગોખ અહાર નીકળે તે વખતે અટકાવનાર વજ્રદંડ. (૭) ૧૭૪૩
- અભિષ્વંગ-હોદ્દે વિષયરાગ. રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪) ૮૬૫
- અભ્યાસ-ઉત્તમકુમારનો ખાસ સહચર. અંતરંગ રાજ્યપ્રવેશમાં સાથી. (૬) ૧૬૦૩
- અમિતપ્રભ-વિદ્યાધર. અચળ ચપળના પિતા. મણિશિખાના પતિ. (૫) ૧૧૬૮
- અમિતપ્રભ-મહનમંજરીના સ્વયંવરમાં આવેલ ગગનવલ્લભ નગરના વિદ્યાધર રાજા વિદ્યુદ્ધતનો પુત્ર. (૮) ૧૮૬૩
- અમૃતસાર-પુષ્કરવરદ્વીપે અનુસુંદર, સંસારીજીવ, તદ્દલવમુક્તિગામી. (૮) ૨૦૨૬

- અમૃતોદર-આકેતપુરે નદ-ધનમુદ્ગીનો પુત્રવર અમારીજીવ (૭) ૧૮૧૯
- અચો-યા-પુ-ગવગદીપની નગરી ગા'પાગગા'નુ નગર અમનમાગની
મુક્તિમૃતિ (૮) ૨૦૦૬
- અરુતિ મદગધ્વના મિદામન નજીક બેઠેલ પાચ મનુ'યોમાની એડમ્બી (૧) ૮૭૦
- અરિમન-ગાર્હલપુરનો ગાન દીડગી માટે નિર્વિધન તરફ ડહેણ
મોડલનાર (૨) ૬૩૪
- અર્ધનિચય-વિષયગ્રસ્તની નીચે પાદ્મ, કળ, ફલ, ગગ વિગેરે કચરો (૭) ૧૭૪૧
- અદીકુશિતા-કાયા ઓગડામાના ચિતવાનગને ત્રાસ આપનાર
ગરેળીઓ (૭) ૧૭૦૬
- અવગતિ-આગિતગા'ના મત્રી મદ્દઓ'પની પત્ની (૧) ૧૦૬૦
- અવગિ-અદ્દઓ'ધ મત્રીના પાચ પડી ત્રીજે મિત્ર (૧) ૧૦૬૦
- „ મદ્દઓ'પનો મિત્ર અનુમુદ્ગને વિગેરે જાન (૮) ૨૦૦૩
- અવિદ્યા-મદ્દાઓ'હ ગા'નુ દદ્દ ગરીગ (૧) ૮૧૦
- અવિનિ-ભવરે દ અમયત જીવવામાથી બેચે છે તે પાણી-જળ (૭) ૧૬૮૨
- „ બ'પહેતુ કુદુળના તત્રવાહમાના એડ (૭) ૧૬૬૦
- „ કાયા ઓગડામાના ચિતવાનગને કપ માગનાર નૃઓ (૭) ૧૭૦૬
- અવિવેદિતા-નિર્વિધનની ધાવમાતા કૈશાનગની માતા અતર ગ-
નગર (૨) ૮૧૬
- અવિવેદી-અમારીજીવની નિંદા કરનાર લોકો અજ્ઞની 'વિવેક'
જાણુ છે (૮) ૧૬૬૬
- અશુભવિપાદ-ધગતળના ગુભવિપાદ ગગનનો નાનો ભાઈ મદ્દનો
પિતા (૫) ૧૦૮૫
- અનુભોદય-મૃનળનગના મલમ અય ગા'નનો દીડગે, જડનો પિતા (૪) ૭૬૦
- અમદાવાર-અમારીજીવ-ઓગને એમના માટેનો મરેડો (૮) ૧૬૬૬
- અમદ્દઓ'પ-ભવરે દવી પાણી બેચી પાનાર (૭) ૧૬૮૩
- અમદ્ગી પચે દિય-દાગના પીકામા વચનાર તેર પ્રકારના લોકો
પંખી માત્રો પ્રકાર (૭) ૧૬૭૫
- અમયત જીવ-ફૂંવા એમાવી ભવરે દ પાણી જડે છે (૭) ૧૬૮૨
- અમવ્યવહાર-લોકમા ગોળક પ્રાનામય નગર (૨) ૩૦૦
- અમવ્યવહારવનસ્પતિ-દાગના પી'મા વચનાર તેર પ્રકારના
પંખી પ્રથમ પ્રકાર (૭) ૧૬૭૫

આહંકાર-નાયક. મિથ્યાભિમાનના પરિવારમાંનો એક પુરુષ. રાજસચિને. (૪) ૭૬૧
અસાત-વૈદીય રાજનો માણસ. પાપિયંજરનો જમીનદાર. (૪) ૬૬૧
આર્કિચન્ય-યતિધર્મની આલુઆલુ જેટલ દશ મનુષ્યો પૈકીનો

એક. નં. ૬. (૪)

૧૦૭૬

આકંઠન-તામસચિત્તના અધિકારીનો હબ્બુરીઓ. (૪)

૭૬૬

આઠ માતા-વ્રજસમારંભમાં માઈથાપના, અષ્ટ પ્રવચનમાતા. (૮) ૧૬૪૭

આદાનભંડમત્તનિદ્ધિપણા-ચોથી સમિતિ. આઠ માતાઓ પૈકી

ચોથી. (૮)

૧૬૪૮

આનંદ-જનમંદિરનગરનો ગૃહસ્થ. સંસારીછવ વિરાચનનો પિતા. (૭) ૧૮૨૬

આનંદ-અહિરંગ નગર. ધનજેખર ત્યાં જન્મ્યો હતો. (૬)

૧૪૬૫

આભિનિષેધ-સદ્બોધ સંત્રીના પાંચ પૈકીનો પ્રથમ મિત્ર. (૪) ૧૦૬૧

આયુધ્ય-ચાર છોકરાના આકારવાળા માણસોથી પરવરેલ મહામોહનો

મિત્ર રાજ. (૪)

૮૮૬

આયુધ્યરાજ-સ્થાન, સમય મુકરર કરનાર મહારાજા ભવિતવ્યતાના

ખાસ સલાહકાર (૮)

૧૬૬૪

આજીવ-યતિધર્મની આલુઆલુ જેટલ દશ મનુષ્યોમાંનો એક નં. ૩ (૪) ૧૦૬૭

,, મિથુનદ્રયના મુખમાંથી નીકળેલ રૂપાણું બાળક. (૩)

૪૨૩

આજીવ-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનર બચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬

આર્તધ્યાન-છાડી ગુફા. ચિત્તવાનર કુવિકલ્પોથી હણાઈ એમાં પેસે છે. (૭) ૧૭૪૦

આર્તશય-વિષયાભિલાષનો માણસ. (આર્તધ્યાનનું રૂપક) (૮) ૧૬૬૦

આવર્ત-મોહરાજના આવર્તો (સંસારસમુદ્રે). (૭)

૧૭૦૯

આહ્લાદમંદિર-સપ્રમોદનગરની બહાર બગીચો. ગુણધારણ-કુલ-

ધરનું દ્વીપસ્થાન. (૮)

૧૮૫૬

ઇન્દ્રિય-ચિત્તવૃત્તિ રાજ્યભૂમિમાં ચોરો (તસ્કરો). (૬)

૧૫૬૨

ઠયા-પ્રથમ સમિતિ. આઠ માતામાંની પ્રથમ. (૮)

૧૬૪૮

ઉત્તમ-કર્મપરિણામ રાજના છ પુત્રો પૈકી નં. ૫. (૬)

૧૫૬૭

ઉત્તમસૂરિ-આનંદપુરે હરિકુમારને દેશના આપનાર જ્ઞાની આચાર્ય. (૬) ૧૫૫૧

ઉત્સર્ગ-તપયોગના ચાર અંગત માણસો પૈકી એક નં. ૬. અંતરંગ

પરિવાર (૪).

૧૦૭૨

ઉનોદરી-તપયોગના ચાર અંગત માણસો પૈકી એક નં. ૨. બાહ્ય

પરિવાર. (૪).

૧૦૬૮

ઉમાર્જીપદ્મ-વિદ્યાક્ષનગરનો સૂર્યો (૨)	૮૨૧
પચાક્ષપગુસ-સ્થાનનો સૂર્યો (૨)	૩૨૪
ઉપમર્ગ-ચિત્તવૃત્તિભૂમિમા દુષ્ટ ભુજગો (સર્પો) (૬)	૧૫૬૨
જાયાપ ઓગડામાના ચિત્તવાનગરેડ સમાગના મચ્છગો (૭)	૧૭૩૯
ઉપેક્ષા-આધુના અત પુગમાની ૧૧ પૈટીની એક પત્ની (૫)	૧૨૫૬
ગુલપગિણામ-નિષ્પ્રપત્તાની વિગેષકન્યા ગુણધાગણની પત્ની (૮)	૧૯૫૧
ઉપરિમર્ષ-પચાક્ષપગુસ-સ્થાનનો લોહવિભાગ (૨)	૮૨૫
ઉદસામ્ય-ભવરે દના આગ (૭)	૧૬૮૨
ઉદર-ગમડપાટામા મસાગીજીવનુ ૩૫. (૭)	૧૦૧૩
મન્તુ-તથાવિનગરનો ગજ મુઘ્ધકુમારનો પિતા (૮)	૪૧૧
મહાનુતા-વિરાદમાનમના ગુલાલિસન્ધિ અને ગુદ્ધતાની પુત્રી (૫)	૧૩૦૯
મહિગૌરવ-સંધગજનો માણસ મિદ્ધમુનિનો પાત દગના (૮)	૧૯૬૨
એકાન્નનિવામ-અત્યતઅબોધનુ જાગીગી નગર (૨)	૩૧૩
એપણા-ત્રીજી સમિતિ આક પ્રવચન માતાઓમાની ત્રીજી (૮)	૧૯૪૮
એરવત-મનુજગતિ નગરીનો એક પાડો (૮)	૧૯૫૫
એધર્થ-પિરાચી દરિદ્રતાનુ વિગેધી અર્થ (૪)	૧૦૦૮
ઔદાર્ય-ચાગિતગજની ચતુર ગ મેનાના ગ્યો (૪)	૧૦૯૭
ઔદાર્ય-ચિત્તવાનગના છુપાઈ ગહેલા પગિવાગમા વાનગ બચ્ચુ (૭)	૧૭૫૯
ઔદામિન્ય-ચિત્તવૃત્તિ અટીની મધ્યમા નિર્દીતિનગરીનો ગજમાર્ગ (૬)	૧૬૦૪
ઓપગમિક-મમ્યગુર્દાન મેનાપતિના ત્રણ પૈટીનુ બીજુ ૩૫ (૪)	૧૦૮૯
કંદલિકા-કનકમજની નાની દામી (૩)	૫૯૮
કનકચૂડ-કુશાવર્તપુરનો ગજ નદિવર્ધનનો મામો કનકગેખગનો પિતા (૩)	૫૫૩
કનકપુર-પ્રભાકર ગજની નગરી (૩)	૫૧૭
કનકપ્રભા-ઓપાક નગરના વણિ નાલિલની ભાર્યા અચાગીજીવ વિનમણની માતા	૧૮૩૮
કનકમજરી-કુશાવર્તપુરે કનકચૂડની પુત્રી નદિવર્ધનની ગણી (૨)	૫૮૯
કનકગિખા-ગજનેખગના વિદ્યાધગજન મણિપ્રભની ગણી (૫)	૧૧૮૮
કનકગેખગ-કુશાવર્તનો ગજપુત્ર નદિવર્ધનના મામાનો દીકરો (૩)	૫૫૩

- કનકમુંદરી-વર્ધમાનપુરના શેકે સોમદેવની ભાયાં. કથાનાયક વામદેવની માતા. (૫) ૧૧૪૧
- કનકોદર-વૈતાલ્ય પર્વત પરના ગંધસમૃદ્ધ નગરનો વિદ્યાધર ચક્રવર્તી. ગુણધારણનો સાસરો. (૮) ૧૮૬૧
- કન્દમુનિ-આહ્લાદમદિર યગીચામાં ગુણધારણને ઉપદેશ આપનાર મુનિ. નિર્મળાચાર્યના શિષ્ય. (૮) ૧૮૮૭
- કપિંજલા-કુશાવર્તપુરની રાણી મલયમંજરીની દાસી. કનકમંજરીની ધાવમાતા. (૩) ૫૬૫
- કપોત-કાયારૂપ ઓરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી ૭ નોકર સ્ત્રીઓમાંની ત્રીજી (લેશ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- કપોતક-કોર્કે ધનેશ્વર. અદળક સંપત્તિવાળા કુખેરશેકેનો જુગટીઓ પુત્ર. (૪) ૯૭૧
- કપોલ-હરિકુમારના અંતરંગવિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૬૪
- કપરી-લલાટપદ પર્વતના શિખર પર ઝાડી. (૫) ૧૨૮૮
- કમલમુંદરી-વર્ધમાનપુરના ધવળરાજની રાણી. વામદેવના મિત્ર વિમળની માતા. (૫) ૧૧૪૧
- કમલિની-જયપુરના બકુલ-ભોગિનીની પુત્રી. ધનશેખરની પત્ની. (૬) ૧૪૭૭
- કમલિની-મુકચ્છ વિજયના શંખપુરના શ્રીગર્ભરાજની રાણી. મહાભદ્રાની માસી. (૮) ૧૯૮૩
- કમળ-ધરાતળના રાજસિંહાસને સ્થપાયો. વિમળે ગાદી ન લીધી. વિમળનો ભાઈ. (૫) ૧૩૨૪
- કમળમુંદરી-આનંદપુરના કેસરીરાજની બીજી રાણી. હરિકુમારની સગી માતા. (૬) ૧૪૮૭
- કરીઆણાં-સ સારમાં સુખદુઃખનું બજાર સાથે રૂપક. (૭) ૧૭૩૫
- કરુણા-શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષકન્યા. ગુણધારણની પત્ની. (૮) ૧૯૫૧
- ,, સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૯
- કર્મ-સ સૃતિ નગરની બજારમાં કેદ કરાવનાર લેણદારો. (૭) ૧૭૩૫
- ,, સદ્બોધ મંત્રીએ પુરોહિતનું કાર્ય કરતી વખતે અગ્નિમાં નાંખેલ કાષ્ઠો, (૮) ૧૯૪૨
- ,, સ સારીજીવના આખા શરીરે લગાડેલી ભસ્મ. વિલેપન દ્રવ્ય. (૮) ૧૯૯૮

- કર્મપરમાણુનિચય-વિષયવૃક્ષ નીચેનો ચિત્તવાનગને લગતો ડ્યગે. (૭) ૧૭૩૧
- કર્મપરિણામ-મનુજગતિનો નાટકપ્રિય મહાગબ્બ (૨) ૨૫૮
- કર્મપ્રકૃતિજાલ-ભવગેટવી ખેડાતા જન્મસતાનખેતરમા વવાતા
ખી(ખીજ) (૭) ૧૬૮૩
- કર્મભૂમિ-માનવાવાસની અમી, મમી ને કૃષિનાળી ભમિ, પદર
વિભાગ (૮) ૧૬૬૮
- કર્મવિદ્યાસ-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતપુરનો ગબ્બ બાળ-મનીષીનો પિતા (૩) ૩૭૪
- કલ્પ-આબીગ મદન અને ગેણાનો પુત્ર સમારીજીવનો આભીગ
વાગ (૭) ૧૮૩૪
- કલ્પ-વિભુધાલયમા બાગ દેવયોડ સમારીજીવનુ ગબ્બપટ્ટીન્ધાન (૭) ૧૮૪૩
- કલ્યાણ-ગુણુધાગણુનો એવડ નિર્મળાચાર્યના આગમન સમાચાર
આપનાગ (૮) ૧૮૯૫
- કપાય-ચિત્તવૃત્તિભમિમા કામીઆઓ (૧) ૧૫૧૨
- , ભરેટને ખેચનાગ મોળ બળદો (૭) ૧૬૮૨
- , બધહેતુ કુદુબના તત્તવાહકમાના એડ (૭) ૧૬૯૩
- , સમાગ બજગમા તોફાની છોડગઓ (૭) ૧૭૩૫
- , ગયાડપ ઓગડામાના ચિત્તબચ્ચાને કાપનાગ ચપળ ઊંદરો (૭) ૧૭૩૮
- , સમારીજીવની આબુબાબુ અવાજ ડગનાગ તોફાની છોડગ (૮) ૧૯૯૯
- , મલામોહના ખોળામા ખેડેલા મોળ છોડગઓનુ સમુચ્ચયનામ (૪) ૮૭૯
- કાચનપુર-મનુજગતિનુ નગર સમારીજીવના ગબ્બપાટા દગમ્યાનનુ
વસનાટન્ધાન (૭) ૧૮૩૬
- કાચનપુર-સગળગેકંતુ નગર વામદેવનુ નામી જનાનુ અને અતે
ફામીનુ મ્યાન (૫) ૧૩૩૦
- કામલતા-ગધમમૃદ્ધ નગરના નિશાધર કનકાદગની ગણી મદન-
મજરીની માતા (૮) ૧૮૬૧
- કાપિલ્યપુર-માનવાનામનુ નગર સમારીજીવ વાસનુ જન્મગથાન (૭) ૧૮૮૫
- કાયકલેશ-તપયોગના બાગ અગત માણુમો પૈગી એડ ન પ
બાલ્યપગિગ (૮) ૧૦૧૯
- કાચગુમ્મિ-નીશ ગુમ્મિ આર પ્રવચન માતાઓ પૈગી આકમી (૮) ૧૯૪૯
- કાયા-જીવમુનિને ંડવાનુ મ્યાન (૭) ૧૭૩૭
- કાર્મણુ-ચોગીનુ દ્રવ્ય-સમારી જીવ યદાણુ કોણુ (૮) ૧૯૯૮
- , નગર કાયા ઓગડા મામે ચોડ અવવા અદગનો ઓગડો (૭) ૧૭-૮

- કાલજા-અંતર, મુગ્ધનું રૂપ લેનાર. મિથુનકથા. (૩) ૪૧૨
- કાલપરિણતિ-કર્મપરિણામની નાટકપ્રિય મહારાણી. (૨) ૨૬૨
- કાળનિવેદક-વખત જણાવનાર સેવક. (૩) ૩૭૨
- „ સિદ્ધાર્થપુરના રાજાને સમય જણાવનાર. (૪) ૭૩૬
- „ કનકાદર રાજાને કાળ-સમય જણાવનાર. (૮) ૧૮૬૬
- કિન્નરમિથુન-તુંગશિખર પર ગધર્વમિથુન સાથે ગાનની દરીદ્રાર્થ કરનાર. (૭) ૧૭૮૨
- કિલિવપિક-વિશુધાસયના અધમ દેવો. પહેલા ખીજ દેવલોક વિગેરેની નીચે સ્થાનવાળા. (૮) ૧૬૭૦
- કુદૃષ્ટિ-મહામોહના સેનાપતિ મિથ્યાદર્શનની પત્ની. (૪) ૮૫૮
- કુંદકલિકા-લલિતપુરની પ્રખ્યાત ગણિકા. મદનમંજરીની દીકરી. (૪) ૬૬૨
- કુખેર-ભવચક્રે અટળક સંપત્તિવાળો શેઠ. જુગટીઆ કપોતકનો પિતા. (૪) ૬૭૧
- કુરૂપતા-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૧૦૦૫
- કુલંધર-સપ્રમોદનગરે વિશાલાક્ષનો પુત્ર. સંસારીજીવ ગુણધાર-જીવો સગોત્રીય અને મિત્ર. (૮) ૧૮૫૬
- કુલભૂપણુ-રિપુદામણની ગાદીએ આવનાર તેનો ભાઈ (તપન ચક્રી સ્થાપિત). (૪) ૧૧૨૮
- કુવાસના-સદ્બોધમંત્રીએ યજ્ઞમાં નાખેલી શાળો. (૮) ૧૬૫૦
- કુચિકલ્પસંતતિ-સંસારીજીવના પેટ સુધી લટકતી રામપાત્રની મોટી માળા. (૮) ૧૬૯૮
- કુશસ્થળ-આળને જ્યાં ત્રાસ થયો હતો તે નગર. રાજા હરિશ્ચંદ. (૩) ૪૪૫
- કુશાવર્તપુર-કનકચૂડનું નગર. કનકશેખરનું જન્મસ્થાન અને રાજ-સ્થાન. (૩) ૫૫૩
- કૃપણુતા-સાગર (લોભ) ની અંગીભૂતા અને સાથી. (૭) ૧૭૯૨
- કૃષ્ણુ-કાયારૂપ ઓરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી છ નોકર સ્ત્રીઓમાંની પ્રથમ (લેશ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- કેવળ-સદ્બોધ મંત્રીના પાંચ પૈકીનો પાંચમો મિત્ર. (૪) ૧૦૯૪
- કેસરી-કનકશેખરને તેડવા આવેલા ત્રણ રાજમંત્રીમાંનો એક. (૩) ૫૬૫
- „ આનંદપુરનો રાજા. (૬) ૧૪૬૬
- કેવિદ્-મુનિસમૂહના આચાર્ય. કુશ્રુતિની જળથી બચનાર. અકલંકના દીક્ષાગુરુ. ક્ષમાતલના સ્વમળનિયમ તર્દનુભૂતિના પુત્ર. (૭) ૧૭૬૯

કીડાન દન-વર્ધમાનપુત્રની બહાર બગીચો વિમળ-વામદેવનુ કીડા- ધ્યાન (૫)	૧૧૪૮
કુરચિત્ત-નદિવર્ધને આધેશ વડા (૩)	૩૫૩
કો-૧- (અનતાનુબધી) મહામોહનો પૌત્ર દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર (૪)	૮૭૬
,, (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહનો પૌત્ર બોળામા ગમતા મોળ છોડગમાનો એક	૮૮૦
,, (પ્રત્યાખ્યાની) દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર મર્દવિગતિગેવડ છોડગ (૮)	૮૮૧
,, (મન્વક્ત્રન) મહામોહનો અપળ પૌત્ર યથાખ્યાતચાગિત્રયાતક (૪)	૮૮૧
કિલિષ્ઠમાનસ - દુષ્ટાનય ગગનનુ નગર મૃધાવાન્તા પિતાનુ ૪૨ (આતર) (૮)	૭૧૧
ક્ષમા-યનિધર્મની આલુચાલુ એકેવ દશ મનુષ્યમાની પહેલી સ્ત્રી (૮)	૧૦૬૭
ક્ષમાતળ-સ્વમળનિચય ગગનનુ નગર શુનિનુ ગમલુધ્યાન (૧૨)	૧૭૭૭
ક્ષયોપગમ-દાયારૂપ આગડામા બારી (૭)	૧૭૩૮
ક્ષાન્તિ-ચિત્તઆર્યે ગુભષગિણામ-નિમ્ન પતાની પુત્રી (૩)	૩૬૫
ક્ષાયિક-મન્યગર્દન મેનાપતિના ત્રણ પૈનીનુ એક ૬૫ (૪)	૧૦૮૬
ક્ષાયોપગમિક-મન્યગર્દન મેનાપતિના ત્રણ પૈનીનુ ત્રીજીનુ ૩૫ (૪)	૧૦૮૬
ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત-નગર મનીષી-બાળનુ ધ્યાન (૩)	૩૭૪
ક્ષેમપુત્રી-મહાવિદેહના મુન્દગવિજયની ગર્જાવાની અનુસુદા ચક્રી- (મમાગીજીવ)નુ ધ્યાન (૮)	૧૬૭૩
ક્ષેમ-મમાગમમુદ્રે મયોગવિયોગાત્મ્ય ઉડગાદનુ ૩૫૬ (૭)	૧૭૧૦
ખસતા-ભવચક્રમા માત પૈનીની એક પિનાચી (૪)	૧૦૮૦
ખેચર-પચાક્ષપનુમ-ધ્યાનમા વસતા લોઢિ (૪)	૩૨૪
ગગનગેખર-દક્ષિણદેશીનુ વિલાધનનગર (૫)	૧૧૬૮
ગગાપર-મમાગીજીવ ઐવનમેદના મિદપુર નગરે શરિય (૮)	૧૬૫૫
ગાપર-ચરિત ગત્યના અમુત્યના ઉપરીઓ (૬)	૧૬૧૪
ગાપુર-મુક્ટ વિલગે મહાભદ્રાના પતિ દિવાગનુ નગર (૮)	૧૬૮૦
ગાવર્ધમિથુન-નુ ગગિખર પર દિવામિથુન આથે જાનની દગીકાર્ધ કુનાર (૭)	૧૭૮૦
ગાવરમુદ્ર-૧૧૬૫ પર્વત પર વિલાધનનગર મનમલ્લીનુ જન્મ ધ્યાન (૮)	૧૮૬૧
ગાવાગાત-પુરુષોપમા અગોખ્યાના ગત અમનગાના પિતા (૮)	૨૦૨૬
ગાભીર્ષ-અનર ન અનુર ન મન્યગ ગયો (૬)	૧૫૬૦

- ગાંભીર્ય-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના રથો. (૪) ૧૦૯૭
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનર બચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૯
- ગુણધારણ-સપ્રભોદનગરના મધુવારણ-સુમાલિનીનો પુત્ર. સંસારી-
જીવ. (૮) ૧૮૫૬
- ગૃહિધર્મ-ચારિત્રરાજ મહારાજનો ખીજો પુત્ર. ક્રિદાયો. (૪) ૧૦૭૮
- ગોત્ર-એ આત્મીય પુરુષોથી પરવરેલ મહામોહનો મિત્રરાજ. (૪) ૮૯૨
- ગૌરવ-શૈલરાજના ત્રણ મનુષ્યોઃ ઋદ્ધિ, રસ અને શાતા. (અભિ-
માન-રૂપક). (૮) ૧૯૫૯
- ગ્રૈવેયક-વિશ્વધાલયનું કલ્પાતીત સ્થાન-ગુણધારણની સ્થાપના-
ભૂમિ. (૮) ૧૯૫૪
- ઘંઘશાળા-શંખપુરના નંદશેઠના ઘરનો ઝોરડો. મહાભદ્રાનું
વસતીસ્થાન. (૮) ૧૯૮૨
- ઘનવાહન-સાહ્યાદ્ર નગરે જીમૂતરાજ-લીલાદેવીનો પુત્ર. સંસારી-
જીવ. (૭) ૧૬૫૫
- ઘનસુંદરી-સાકેતપુરના નંદની પત્ની. સંસારીજીવ અમૃતોદરની
માતા. (૭) ૧૮૧૯
- ઘાતિકર્મ-ચારિત્રરાજની ભૂમિમાં ચોરટા (ધાડ પાડનારાઓ). (૬) ૧૫૬૨
- ધ્રાણુ-નાસિકા ગુફામાં રહેનાર મંદનો મિત્ર. (૫) ૧૨૮૯
- ચક્ર (પ્રથમ)-ચિત્તવાનરને ફરવાનું ચક્ર. ભાવમન. (૭) ૧૭૪૩
- ચક્ર (ખીજું)-ચિત્તવાનરને ફરવાનું ચક્ર. કાર્મણશરીર. મનોવર્ગણા--
દ્રવ્યમન. (૭) ૧૭૪૮
- ચટુલ-ગંધસમૃદ્ધ વિદ્યાધર નગરના કનકોદર રાજાનો દૂત. (૮) ૧૮૭૧
- ચટ્ટ-મઠમાં રહેનાર પરિવ્રાજકો. એ પૈકી એક ચતુર્થ મુનિ હતા. (૭) ૧૬૮૭
- ચણુકપુર-દુર્ભાષા બોલનાર દુર્મુખને રહેવાનું નગર. ભવચક્રે. (૪) ૯૭૬
- ચંડ-લલિતપુરમાં કુંદકલિકા પર આસક્ત રાજપુત્ર. (૪) ૯૬૫
- ચંડિકા-દેવી. લોલાક્ષરાજથી પૂજ્યલક્ષી દાડ પીનારી મશ્તા. (૪) ૯૩૮
- ચતુર-કનકશેખર કુમારનો વિશ્વાસુ નોકર. (૩) ૫૬૨
- ચતુરક્ષ-વિકલાક્ષનિવાસનો ત્રીજો પાડો. ૩૨૩
- ચંદન-વિદ્યાધર. સિદ્ધપુત્ર. નિમિત્તીઓ. જોશી. રત્નશેખરનો મિત્ર. (૫) ૧૧૬૯
- ચપળ-વિદ્યાધર અમિતપ્રભ-મણિશિખાનો પુત્ર. અચળનો ભાઈ.
રત્નચૂડનો વિરોધી. (૫) ૧૧૬૯
- ચપળતા-મહામોહના ચતુરંગ લશ્કરના પાળાઓ. (૪) ૯૧૫

ચારનિકાય દેવો-દારના પીકામા વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પેકી અગિયારમો પ્રકાર (૭)	૧૧૭૧
ચારિત્રવર્મશાજ-જૈનપુરે જીવીર્ય મિહામને બેઠેલા મહાગમ્મ મોહગમ્મના હરીક (૪)	૧૦૫૮
ચારુ-ચાર વ્યાપારીઓ પૈકીનો એક, જેની કથાત્રવણુવી પચમ મુનિ વૈગમ્મ પામ્યા (૭)	૧૭૦૧
ચારુતા-ચિત્તમૌદ્યના ગુણપગિણામ ગમ્મની બીજી ગણી દયાની માતા (૩)	૬૨૭
ચિત્ત-કાયારૂપ ઓગડામા ચપળ વાદગાનુ બચ્ચુ (૭)	૧૭૩૮
ચિત્તરમ-મુદ્ધ વિજયના શખનગર પામેનું ઉદ્યાન અનુમુદ્ધનું ચર્યામ્ધાન (૮)	૧૬૭૮
ચિત્તવિક્ષેપ-ચિત્તવૃત્તિ અટનીના તદ્વિલમિત બેટમા આવેલો મહાન મડપ (૪)	૮૦૭
ચિત્તવૃત્તિ-અનેક બનાવથી ભગ્નર અતરગ લોકોનું નિવાસમ્ધાન અટની (૪)	૮૦૪
ચિત્તમમાયાન-જૈનપુરમા બાધેલો મહા વિનાય મડપ (૧)	૧૦૮૩
ચિત્તમૌદ્ય-અતરગનગર દયાનું ધામ (૩)	૮૬૧
ચૂતમજી-કુશાવર્તપુરના ગમ્મની ગણી જનકગેખરની માતા નદિવર્ધનની મામી (૮)	૫૫૪
„ ગગનગેખરના યુવગજ ગ્લગેખર-ગતિજ્ઞતાની દીકરી ગ્લચૂડની પત્ની (૫)	૧૧૬૯
ચૂતચૂક-કુશાવર્તપુરનો બગીચો વિમલાનના-ગ્લવતીની કેલિ-ભૂમિ (૮)	૫૮૦
ચૌરિંદિય-દારના પીકામા વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી છઠ્ઠો પ્રકાર (૭)	૧૬૭૫
છેદાપમ્ધાપન-ચારિત્રધર્મગમ્મના પાચ અગમ્મત મિત્રામાના એક ન ૨ (૪)	૧૦૬૫
જગતારણુ-ગુણધાણુનો પુત્ર તેની દીક્ષા વખતે તેની ગાદીએ બેસનાર (૮)	૧૯૫૩
જઘન્યતા-વિલપ્તમાનમના કુષ્ઠાચ ગમ્મની ગણી-મુધાવાદની માતા (૮)	૭૧૨
જડ-અશુભોદય સ્વયોન્મતા પુત્ર (૪)	૭૬૪

- જનમંદિર-માનવાવાસનું નગર. સસારીજીવ વિરોધનનું જન્મ-
સ્થાન. (૭) ૧૮૨૬
- જન્મસંતાન-ભવરેંટથી ખેંચેલા જળને જેમાં ઠંલવવામાં આવે છે
તે ખેતર. (૭) ૧૬૮૩
- જયપુર-બહિરંગનગર. બકુલ શેઠની દીકરી કમલિનીને ધનશેખર
પરણ્યો તે સ્થાન.. (૬) ૧૪૭૩
- જયસુન્દરી-આનંદપુરના કેસરી રાજની રાણી. (૬) ૧૪૬૬
- જયસ્થળ-મનુજગતિના ભરત પાડાનું નગર. નંદિવર્ધનનું જન્મસ્થાન
અને ખેલણભૂમિ. (૩) ૩૪૪
- જરા-ભવચક્રમાં સાત પિશાચીમાંની એક. (૪) ૯૯૫
- જળ-સંસારસમુદ્રમાં જન્મજરામરણનું રૂપક. (૭) ૧૭૦૯
- જળચર-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનના લોકો. (૨) ૩૨૪
- „ સસારસમુદ્રે દુઃખસમૂહનું રૂપક. (૭) ૧૭૧૦
- જિનમતજ્ઞ-જયસ્થળનો નિમિત્તિઓ. (૩) ૩૬૧
- જીમૂત-સાક્ષીદનગરના રાજા. ધનવાહનના પિતા. (૭) ૧૬૪૬
- જીવલોક-ભવરેંટનું ઘટમાળ યંત્ર. (૭) ૧૬૮૨
- જીવવીર્ય-જૈનપુરના ચિત્તસમાધાન મંડપની નિઃસ્પૃહતા વેદિકા પર
સિંહાસન. (૪) ૧૦૫૬
- જીવિકા-પિશાચી મૃતિનું વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૧૦૦૧
- જીગૃહ્સા-મકરધ્વજના સિંહાસન નજીક બેઠેલ પાંચ મનુષ્યો પૈકીની
કદરૂપી સ્ત્રી. (૪) ૮૭૬
- જૈન-માનવાવાસમાં વિવેકપર્વતના અપ્રમત્ત શિખર પરનું નગર. (૪) ૧૦૨૨
- „ જૈનપુરમાં રહેનારા લોકો. (૪) ૧૦૫૦
- જૈમિનિ-મીમાંસક-નવીન દર્શનના પ્રણેતા. (૪) ૧૦૨૧
- જ્ઞાન-અંતરંગ મહારાજ્યનો રત્નકોશ. (૬) ૧૫૬૦
- „ ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરબચ્ચું. (૭) ૧૭૫૯
- જ્ઞાનસંવરણ-પાંચ મનુષ્યોથી પરવરેલ મહામોહનો મિત્ર રાજા. (૪) ૮૮૮
- „ સદ્બોધને હઠાવવા પ્રયાણ કરનાર મહારાજા. (૮) ૧૯૩૬
- જ્યોતિષક-સંસારીજીવની રખડપાટીમાં વિશુદ્ધાલયમાં સ્થાન. (૭) ૧૮૩૪
- તજજીવપરિણામ-ભવરેંટથી ખેડાતા જન્મસંતાનખેતરમાં વવાતા
કર્મપ્રકૃતિથીજનો વાવનારો. (૭) ૧૬૮૩

તત્ત્વપ્રીતિકર-ધર્મબોધકર પામેનું સુદ જળ (૧)	૨૫
તત્ત્વરોચક-જળ તત્ત્વપ્રીતિકર પાણીનું ખીજી નામ (૫)	૧૨૭૬
તત્ત્વાવગમ-વિદ્યાકુમારીનું જે પૈકી એક મ્તન (૮)	૧૯૩૪
તત્પક્ષિ-ભૂતળનગરના મક્ષયસચયની ગણી વિચક્ષણની દાદી (૪)	૭૬૩
તત્પરિણતિ-અસ વ્યવહાર નગરની પ્રતિદારી (૨)	૩૦૨
તથાપિ-ઝળુગળનું નગર મિથુનદ્વયઅતઃકથામ્થાન (૩)	૪૧૧
તત્ત્વભૂતિ-ક્ષમાતળના અવમળનિચયની ગણી કાવિદ-બાલિશની માતા (૭)	૧૭૭૭
તદુચ્ચ-સ્વદેહ બગીચામાં ગરકો, જેના પર ફામો ખાવા અપર્શન ચઢેલ તે (૩)	૩૭૫
તત્ત્વા-ધર્મબોધકરની સુશીલ દીડરી (૧)	૨૩
તદ્વિલસિત-ચિત્તવૃત્તિ અટવીની પ્રમત્તતા નદીમાં આવેલો ખેટ (૪)	૮૦૬
તન્નિયોગ-ધર્મપરિણામે અમ વ્યવહારનગરે મોડેલેલો દૃત (૨)	૩૦૨
તપ-ચિત્તવાનગના છુપાઈ ગેહલા પગિવાગમાં વાનગમચ્યુ (૭)	૧૭૫૯
તપન-ગિપુદાગણનો ગર્વ ઉતાગનાઃ ચક્રવર્તી (૪)	૧૧૨૦
તપમુખ-આગ્નિધર્મગજના આઠ પૈકીનું ત્રીજું મુખ (૪)	૧૦૬૦
તપયોગ-ચતિધર્મની આજીબાજી ખેડેલ દશ મનુષ્યોમાનો એક નં ૫ (૪)	૧૦૬૮
તામમ-દ્રવ્ય સમારી જીવના શરીર પર કરેલા આડલા માટેની મગી-વસ્તુ (૮)	૧૯૯૮
તામમચિત્ત-રૂપગજેન્દ્રનું અતઃ નગર (૩)	૫૭૫
તીવ્ર-દુર્ભાષાનું ફળ બતાવવા નિર્દિષ્ટ થયેલો ચણકપુગનો ગળ (૪)	૯૭૬
તીવ્રમોહોદય-અસ વ્યવહાર નગરનો અમુખો (૨)	૩૦૦
તુનાગિખર-પદ્મિ ગ પ્રવેશમાં પર્વત ગધર્વ દ્વિગમિથુનનું દીડાગણ (૭)	૧૭૮૨
તુન્ડતા-હાચની પત્ની મન્તાઈ (૪)	૮૭૩
ત'પ્તોવેદિકા-નદિલમિત ખેટના ચિત્તવિક્ષેપમડપની વચ્ચે આવેલ વેદિકા (platform) (૫)	૮૦૮
તેર્ગદિય-દારના પીંડમાં વચનાઃ તે પ્રકારના લોકો ઈખી પાચમો પ્રાઃ (૭)	૧૬૭૫
તેર્ગકાય-એકાક્ષનિરામનો ચોથો પાડો (૨)	૩૧૮

- તેતલિ-કુશાવર્તપુરમાં નંદિવર્ધનનો સારથિ. તેનું અને કનકમંજરીનું તારામૈત્રક બેનાર. (૩) ૫૯૦
- તૈજસી-કાયારૂપ ઓરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી ૭ નોકર સ્ત્રીઓમાંની ચોથી (લેશ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- ત્રિકરણુ-વિકલાક્ષનિવાસનો બીજો પાડો. (૨) ૩૨૨
- દમ-વિશુદ્ધધર્મવાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાંનો એક. (૭) ૧૭૫૬
- દમનક-રત્નદ્રીપે સુચુદ્ધિ મંત્રીનો વિશ્વાસુ નોકર. હરિકુમારને ચેતાવનાર. (૬) ૧૫૩૮
- દયા-ચિત્તસૌહર્દ્યના શુભપરિણામ અને ચારુતાની દીકરી. (૩) ૬૨૮
- દરિદ્રતા-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૧૦૦૭
- દર્શન-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરખચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬
- દર્શનાવરણુ-નવ મનુષ્યોથી પરવરેલો અને મહામોહનો મિત્રરાજ. (૪) ૮૮૮
- દાક્ષિણ્ય-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના પદ્ધતિઓ. (૪) ૧૦૬૭
- દાનમુખ-ચારિત્રધર્મરાજના ચાર પૈકીનું પહેલું મુખ. (૪) ૧૦૫૬
- દારણુક-નંદિવર્ધનને કુશાવર્તપુરે તેડવા આવનાર પિતાનો દૂત. (૩) ૬૧૮
- દિવાકર-સુકચ્છવિજયે ગધપુરના રાજા રવિપ્રભ-પદ્મમાવતીપુત્ર. મહાભદ્રાના પતિ. (૮) ૧૬૮૦
- દિશિપરિમાણુ-ગૃહધર્મનો પરિવાર. બાર પૈકી નં. ૬ પ્રથમ ગુણુવ્રત. (૪) ૧૦૮૨
- દીનતા-મહામોહના ચતુરંગ લશ્કરના પાળાઓ. (૪) ૯૧૫
- દષ્ટિ-વિષયાભિલાષની સ્વરૂપવાન દીકરી. આકર્ષક યોગિની. (૬) ૧૫૭૬
- દષ્ટિરાગ-ઊર્જા અતત્ત્વાભિનિવેશ. રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪) ૮૬૪
- દુર્ભંગતા-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૧૦૦૬
- દુર્મુખ-કુશાવર્તના રાજા કનકચૂડનો ખટપટી કારભારી. કુટિલ રાજનીતિથી નીતરતો. (૩) ૫૫૮
- ,, ભવચક્રે-ચણુકપુરના ધનવાન સાર્થવાહ સુમુખનું સ્થાપિત નામ. (૪) ૯૭૬
- દુષ્ટયોગ-ભવરેંટના તુંબા. (૭) ૧૬૮૨
- દુષ્ટશીલ-હેમપુરના રાજા વિભીષણનો હબ્બરીઓ. ચોર. બાર. (૪) ૯૫૫
- દુષ્ટાભિસન્ધિ-રૌદ્રચિત્તપુરનો રાજા. હિંસાદેવીનો પિતા. ૫૭૨
- ,, કાયારૂપ ઓરડામાં ચિત્તવાનરનું લોહી ચૂસનાર માંકડો. (૭) ૧૭૩૯

- દુષ્ટાશય-કિલ્લિષ્ઠમાનમનો ગગ્ગ મૃષાવાદનો પિતા (૪) ૭૧૧
- ,, સસારીજીવની આસપાસ ફરી વળેલ ગજપુત્રો (૮) ૧૯૯૯
- દેડકે-પચાક્ષપગુમચ્ચાનમા સસારીજીવનો મ્વાગ (૭) ૧૮૩૫
- દેશાવગાગિક-ગૃહિધર્મનો પગિવાગ બાગ પૈકી ન ૧૦ દ્વિતીય શિક્ષાવ્રત (૪) ૧૦૮૫
- દૈન્ય-તામમચિત્તના અધિકારીનો હબુગીઓ (૪) ૭૯૬
- દ્રુમ-વગદેશનો ગગ્ગ વિલાડનો મામો ડનકચુડ સાથે લડાઈ ડગના (૩) ૫૮૪
- દ્વિહુપીક-વિકલાક્ષિનિવામનો દ્વીદ્રિય નામનો પહેલો પાડો (૨) ૩૨૧
- દ્વેષ-ભવેટને ખેચનાગે ડર્ષક (૭) ૧૬૮૨
- દ્વેષગજેન્દ્ર-તામમચિત્તનો ગગ્ગ વૈધાનગનો પિતા અવિવેકિ-તાનો પતિ (૩) ૫૭૫
- ,, મહામોહનો બીજો પુત્ર (૮) ૭૦૫
- નનગર્વ-મિથ્યાભિમાનનો અગમૂત મિત્ર (૪) ૯૫૪
- વનદત્ત-માનવાવામે વામવગેકનો પ્રભુ વર્ષે મળેલો મિત્ર (૪) ૯૭૮
- ધનગેખર-આનદપુત્રના હરિગેખર-બધુમતીનો પુત્ર મસારીજીવ (૬) ૧૪૬૭
- વનેશ્વર-ઝીકે ડ્યોતક અળક મપતિવાળા કુખેર રોકનો જુગટીઓ પુત્ર (૪) ૯૭૧
- ,, પુડગીકના પદે-પાટે આવનાર તેનો શિષ્યગ્ન (૮) ૨૦૬૫
- ધરણુ-માર્યાવાહ હરિકુમાર તથા ગાળને ગ્નદ્વીપે લઈ જનાર (૬) ૧૪૮૮
- ધગ-કાપિયપુત્રના વસુબધગગ્ગની ગણી સસારીજીવ વાસવની માતા (૭) ૧૮૩૫
- યગનળ-સુધના પિતા ગુર્ભાવિપાડનુ નગર (૫) ૧૨૮૪
- યરાનર-વિજયપુત્રના ગિખરીગગ્ગનો કુવર નદિવર્ધનનુ ખૂન ડગના (૩) ૬૮૪
- ધર્મ-ગુહલપુત્ર અમાધિનુ રૂપક પીતા, પદમા ને ગુહલા પગિચાગિકાના ગેર (૮) ૧૯૪૧
- પમગ્રોથ-જનમદિ નગર સસારીજીવ-વિગેચનને ઉપદેશ ડગના આચાર્ય (૭) ૧૮૨૬
- ધર્મચાન-ધાગ્લાનદીને સામે પાગ દડોલક નાની કડી નિર્દોષિતને માર્ગે (૬) ૧૬૦૬
- ,, ત્રણ લેશ્યાએ બનાવલા પગથિયા ચટતા લાગતો પવન (૭) ૧૭૫૮

- ધર્મખંધુ-રાજપુત્ર સંસારીજીવ-ચિહ્નને દીક્ષા આપનાર ગુરુ-
મહારાજ. (૮) ૧૯૫૬
- ધર્મખોધકર-સુસ્થિતરાજનો સેવક. રસોડાનો ઉપરી. (૧) ૨૧
- ધવલિકા-ગંધસમૃદ્ધ વિદ્યાધરનગરની મહાદેવી કામલતાની દાસી. (૮) ૧૮૭૧
- ધવળ-વર્ધમાનપુરના રાજા વામદેવના મિત્ર વિમળના પિતા. (૫) ૧૧૪૧
- „ કનકચૂડનું આગમન નંદિવર્ધન પાસે જાહેર કરનાર રાજસેનાપતિ. (૩) ૫૫૨
- ધાતકીખંડ-મનુજગતિ નગરીનો એક વિભાગ. (૮) ૧૯૫૬
- ધારણા-અધ્યવસાય સરોવરમાંથી નીકળતી મહાનદી, નિર્વૃત્તિને
માર્ગે. (૬) ૧૬૦૬
- ધિષણા-વિમલમાનસના શુભાભિપ્રાયની દીકરી. બુધની પત્ની,
વિચારની માતા. (૫) ૧૨૮૬
- ધૃતિ-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકી એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૯
- „ શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ કન્યા. ગુણધારણની પત્ની. (૮) ૧૯૫૧
- „ ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭) ૧૭૫૯
- ધૈર્ય-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરઅચ્યુ. (૭) ૧૭૫૯
- ધ્યાન-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. પ. અંતરંગ
પરિવાર. (૪) ૧૦૭૨
- „ અંતરંગ મહારાજનો રત્નકોશ. (૬) ૧૫૬૦
- નંદ-સક્રિતપુરનો વાણીઓ. સંસારીજીવ. અમૃતોદરનો પિતા. (૭) ૧૮૧૯
- નંદન-રાજપુરુષ, બાળ જીવતો છે એમ મધ્યમબુદ્ધિને ખબર
આપનાર. (૩) ૪૪૪
- „ વિશાળાનગરીનો રાજા. વિમળાનના-રત્નવતીનો પિતા. (૩) ૫૬૭
- નંદશેઠ-સુકચ્છવિજયના શંખપુરના શેઠ. એની ધંધશાળામાં મહાભદ્રા
ઉત્તર્યા હતા. (૮) ૧૯૮૨
- નંદા-જયસ્થળના રાજાની રાણી. નંદિવર્ધનની માતા. (૩) ૩૪૫
- નંદિવર્ધન-સંસારીજીવ, ત્રીજા પ્રસ્તાવનો નાયક. (૩) ૩૪૫
- નંદિની-જનમંદિરનગરે આનંદની પત્ની સંસારીજીવ વિરોચનની
માતા. (૭) ૧૮૨૬
- નરકેસરી-શેખરપુરનો રાજા. નરસુંદરીનો પિતા. ત્રિપુદારણનો સસરો. (૪) ૭૨૫
- નરસેન-ગંધસમૃદ્ધ નામના વિદ્યાધર નગરના રાજા કનકોદરનો લશ્કરી.
સખી લવલિકાનો પિતા. (૮) ૧૮૬૨

નગમુંદરી-એખગપુત્રના નગકેનગી-વસુધગની પુત્રી રિપુદામણની પત્ની (૪)	૭૨૫
નગ્યાહન-મિદ્યાર્થનગના ગજન, રિપુદામણના પિતા (૪)	૭૦૪
નલિની-સુકન્થ વિજયની ક્ષેમપુત્રીના ગજન યુગ ધગની ગણી અનુસુદન ચક્રવર્તીની માતા (૮)	૧૬૭૪
નામ-એતાળીન મનુષ્યોવી પગવેલો મહામોહનો મિત્રગજ (૪)	૮૮૯
નારેકો-દાકના પીકામા વચનાગ તેગ પ્રકાગના લોકો પૈકી આક્રમે પ્રકાગ (૭)	૧૬૭૫
નાસિકા-લલાટપટ્ટ પર્વતની કંચગી ઝાડીમા એ ઓગડાવાળી શુદ્ધ (૫)	૧૨૮૮
નામ્તિક બેર્કે બાહુરુપત્ય-માનવાવાસના લોકાયત નગમા ગહેનાગ લોકો (૪)	૧૦૦૧
નિકૃપ-ઝર્મપણિયામ ગજનના છ પુત્રો પૈકી ન ૧ (૬)	૧૫૬૭
નિજઆરતા-વિચક્ષણની માતા ગુબોદ્યની પત્ની (૪)	૭૬૩
નિજદેહુ-કોવિન્-બાલિનના તાપ્પાનો પર્વત (૭)	૧૭૭૮
નિજવિલમિત-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગગની બહાગ આવેલુ ઉદ્ધાન પ્રબો-ધનગતિની વિદ્યાગ્રમિ (૩)	૪૬૩
નિજમાયુતા-પગતળના ગજન શુભવિપાકની ગણી શુધની માતા (૫)	૧૨૮૫
નિરીહુતા-આગ્રિગજ-વિગતિદેનીની માનસિક કન્યા (૭)	૧૭૬૮
નિગંગતા-પિનાચી રજાનુ વિગ્રાધી સત્ત્વ (૪)	૯૯૯
નિર્મળયોગ-ગુહલધ્યાન કડી પડી આવતો મોટો માર્ગ નિર્મ-તિને માર્ગે (૬)	૧૬૦૭
નિર્મળચિત્ત-મલક્ષયગજનુ નગ શુદ્ધિદેનીની જન્મબુમિ (૪)	૭૬૬
„ જૈનપુત્રુ પેટાનગ આસ્તિવમાનમપુત્રના તાપ્પાનુ પેટાનગ (૪)	૧૦૪૫
નિર્મળમૂરિ-ગુણધામણુને સ્વખાદ્ય કહેનાગ દેવળી ગુરુ કદ-મુનિના ગુરુ (૮)	૧૮૯૪
નિર્વૃત્તિ-પિનાચીઓના દોગવી મુક્તગ્રામ એઠ નગગી (૪)	૧૦૧૦
„ ચિત્તપ્રતિ અટનીને કંડે પશ્ચિમ દિગામા નગગી (૬)	૧૬૦૪
નિષ્કંપુતા-ગેદચિત્તપુત્રના દુષ્ટાભિચન્ધિગજનની ગણી દિ આદેનીની માતા (૮)	૫૭૩
નિષ્પિયાગિના-એનાની મનોપની ધર્મપન્ની (૪)	૧૦૯૫
નિષ્પુત્રક-અષ્ટમલપર્ષતનો બિખાગી ક્રમ (૧)	૧૬

- નિષ્પ્રકંપતા-ચિત્તસૌહર્યની મહારાણી. ક્ષાંતિની માતા. (૩) ૩૬૩
- નિઃસ્પૃહતા-જૈનપુરમાં ચિત્તસમાધાન મંડપની વેદિકા. (૪) ૧૦૫૫
- „ ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી (૭) ૧૭૫૬
- નીરદવાહન-સાહુલાદ નગરના જીમૂતરાજના ભાઈ અકલંકનો
પિતા અને ધનવાહન પદભ્રષ્ટ થતાં ગાદીપતિ. (૭) ૧૬૫૫
- નીલ-કાયા ઓરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી છ નોકર સ્ત્રીઓમાંની
બીજી (લેખ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- નીલકંઠ-રત્નદ્રીપના રાજા. હરિકુમારના મામા. (૬) ૧૪૮૮
- નૈપુણ્ય-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના ઘોડા. (૪) ૧૦૬૭
- નૈયાયિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર-
નગર. (૪) ૧૦૨૦
- „ માનવાવાસના નૈયાયિક નગરમાં રહેનારાં લોકો. (૪) ૧૦૨૦
- નોકપાય-ચિત્તવૃત્તિ ભૂમિમાં હું ટારાઓ. (૬) ૧૫૬૨
- „ કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને ડખનાર વીંછીઓ. (૭) ૧૭૩૮
- પંચાક્ષ-કાયા ઓરડામાં પાંચ ગોખો. (૭) ૧૭૩૮
- પંચાક્ષપશુસંસ્થાન-તીર્થર્થ લોકનું મોટું નગર. (૨) ૩૨૪
- પંચેદ્રિયતિર્થ-દારૂના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી
નવમો પ્રકાર, જળચર, સ્થળચર, ખેચર. (૭) ૧૬૭૫
- પદ્મ-કાયા ઓરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી છ નોકર સ્ત્રીઓમાંની
પાંચમી (લેખ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- પદ્મકેસર-હરિકુમારના અતરંગ વિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૯૩
- પદ્મરાજ-જયસ્થળના રાજા. નંદિવર્ધનના પિતા. (૩) ૩૪૫
- પદ્મા-સાહુલાદ નગરના જીમૂતરાજના ભાઈ નીરદની પત્ની. અક-
લંકની માતા. (૭) ૧૬૫૫
- પદ્માવતી-વિશાળાનગરીના નંદનરાજની બીજી રાણી. રત્નવતીની
માતા. (૩) ૫૬૭
- „ સુકચ્છ વિજયે ગંધપુરના રાજા રવિપ્રભની રાણી. મહાભદ્રાની
સાસુ. (૮) ૧૯૮૦
- પદ્મિની-પુષ્કરદ્રીપે અયોધ્યાના ગાંધારરાજની રાણી. અમૃતસારની
માતા. (૮) ૨૦૨૯
- પરમાત્મા-નિર્વૃત્તિનગરીના મહારાજા સુસ્થિતરાજનું બીજું નામ. (૮) ૧૯૧૩
- પરમાધામી-પાપીપંજરના જમીનદાર અસાતના સેનાનીઓ. (૪) ૯૯૧

- પરમેશ્વર-નિર્વૃત્તિનગરીમા બેઠેલા સુચિત મહાગામ શુભ અશુભ
કામના પદ્મ કાગલુ (૮) ૧૯૧૩
- પગિયહુ-ગાગેશરીના પુત્ર આગતો મિત્ર નવાહનને નવાવના (૭) ૧૭૭૩
- પગિયહુપરિમાલુ-(અચૂળ)ગૃહીધર્મનો પગિવા બાગમાનો ન ૫ (૪) ૧૦૮૧
- પગિલુતિ-ધગતળના અગુલવિપાકની પત્ની મદની માતા (૫) ૧૨૮૫
- પગિહાગવિશુદ્ધ-આગિધર્મગાનના પાત્ર અગમૂત મિત્રોમાના
એક ન ૮ (૪) ૧૦૬૫
- પરીપહુ-ચિત્તત્તિ ભમિમા ચાગ હટો (ઉપક્રમ ક્રનાગ) (૬) ૧૫૬૨
- ,, કાયા ઓગડામાના ચિનવાનગને કમ માગના કામો (૭) ૧૭૮૬
- પશુમ અથાન-ભવચક્રનુ ત્રીલુ અવાતગ નગ (૪) ૯૯૦
- પાતાળકળગ-આગ ક્ષાયનુ કપક લવણમુદમા છે તે (૭) ૧૭૦૯
- પાપ-મિયુનદ્યના નગીમાયી નીકળેનુ કાણુ માળક (૩) ૪૨૮
- ,, લવરેટ અમયત દુગમાયી ખેચે કે તે પાણી-જળ (૭) ૧૬૮૭
- પાપલીગતા-વિનમ્માનમના ગુલાભિચન્વિગાનની ગણી અચૌધ-
તાની માતા (૫) ૧૩૨૬
- પાપાતકેક-અમારીજીવના માથા પર ગાખનામા આવેલી બોદી
રીખ (૮) ૧૯૬૬
- પાપિપજગ-ભવચક્રનુ ચોલુ અવાતગ નગ (૪) ૯૯૧
- પાપોદ્ય-કર્મપગિણામનો કૂગ-ભયક મેનાપતિ (૮) ૧૯૦૭
- પાગિષ્ટાપનિકા-પાત્રમી સમિતિ આક માતાઓ પૈથી પાત્રમી (૮) ૧૯૪૮
- પુડરીક-લચ્ચપુગનુ આસુ નામ (૮) ૧૯૮૮
- ,, મુકઅવિજયના નખપુગના ગાન શ્રીગર્ભ-કમનિનીનો પુત્ર
કુલધનો જીન લચ્ચપુગ (૮) ૧૯૮૫
- પુગ્યોદ્ય-અમારીજીવનો મિત્ર અને મદાયક (૨) ૮૨૮
- ,, ગિપુગામ માથે જન્મનાગ અતગ ન મિત્ર (૪) ૭૦૮
- ,, અમારીજીવનો મિત્ર મદનમજીના ન્વનમા આવનાગ
પાત્ર પૈથી એ- કર્મપગિણામનો મેનાપતિ (૮) ૧૯૦૩
- પુકક-અનુનુ કચવર્તિનો પુત્ર અને તેનાપ કી જાદીએ આવનાગ (૮) ૧૦૦૮
- પુકકવરુદીપ-અનુનુ કચવર્તિનો આગામી અથાન ક્ષેન-ત્યાયી મુક્તિ (૮) ૨૦૨૬
- પુવિદ-અગચ્ચના પગિગામનો એક પુગ (૪) ૮૬૯
- પુવીકાય-એમદાનિનામનો જીને પાડો (૨) ૩૧૭

- પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુ-દારના પીડામાં વસનાર તેર પ્રકારના
લોકો પૈકી ત્રીજો પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૫
- પૌષ્ઠ-ગૃહધર્મના પરિવાર. બાર પૈકી નં. ૧૧. તૃતીય શિક્ષાવત. (૪) ૧૦૮૫
- પ્રકર્ષ-વિચક્ષણ અને બુદ્ધિનો પુત્ર. વિમર્શનો ભાણેજ. શુભોદયનો
પૌત્ર. મત્સ્યસંયયનો પ્રપૌત્ર. (૪) ૭૬૭
- પ્રગુણા-તથાવિધનગરના ઋગ્નુરાગ્નની પત્ની. (૩) ૪૧૧
- પ્રજાહર-જયસ્થળના પદ્મરાગ્નના ચાર મંત્રીમાંનો એક. (૩) ૬૧૬
- પ્રજાવિશાળા-સમજણવાળી ચતુર સ્ત્રી. (૨) ૨૭૪
- પ્રતિબોધકાચાર્ય-મિથુનદ્વયનું રહસ્ય કહેનાર કેવળી આચાર્ય. મત્સ્યવિજય
ઉદાને. (૩) ૪૧૭
- પ્રખળરાગકલ્પોલ-સંસારીજીવની કોકમાં પહેરાવવામાં આવેલી
બોડકા(કણવીર)ની માળા. (૮) ૧૯૯૮
- પ્રબોધનરાત-નિજવિલસિત ઉદાને શત્રુમર્દન ને મનીષી વિગેરેને
પ્રબોધ કરનાર આચાર્ય. ૪૬૩
- પ્રભાહર-વિમલાનનાના મામા. કનકપુરના રાગ. પ્રભાવતીના ભાઈ. (૩) ૫૬૭
- પ્રભાવ-સ્પર્શનશુદ્ધિ માટે મોકલેલ દૂત. (૩) ૩૮૫
- પ્રભાવતી-વિશાળાનગરીના નંદનરાગ્નની પત્ની. વિમળાનનાની
માતા. (૩) ૫૬૭
- પ્રમત્તતા-ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં આવેલી મોટી નદી. (૪) ૮૦૫
- પ્રમાદ-બંધહેતુ કુટુંબના તંત્રવાલકમાંના એક. (૭) ૧૬૬૩
- ,, ચિત્તવૃત્તિ ભૂમિમાં પિંગો (લપટો). (૬) ૧૫૬૨
- ,, ભવરેટના તુંબા. (૭) ૧૬૮૨
- ,, કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને હેરાન કરનાર કાકિડાઓ. (૭) ૧૭૩૯
- પ્રમુદિતા-શુભપરિણામ અને નિઃપ્રકંપતાની વિશેષ કન્યા. ગુણુ-
ધારણની પત્ની. (૮) ૧૯૫૧
- પ્રમોદકુંભ-નંદિવર્ધનના જન્મની વધામણી આપનાર દાસીપુત્ર. (૩) ૩૪૫
- પ્રમોદવર્ધન-શાદ્દલપુરનું જિનમંદિર. અરિદમનનું ઉત્થાન તથા
દીક્ષાસ્થાન. (૩) ૬૮૩
- પ્રમોદશેખર-નિજવિલસિત ઉદાનમાં જિનમંદિર. પ્રબોધનરતિ
આચાર્યની વિહારભૂમિકા. (૩) ૪૬૬
- પ્રવરસેન-કુશાવર્તપુરને સીમાડે અં આરવટીઆનો ઉપરી (૩) ૫૮૦
- પ્રશમ-વિદ્યાકુમારીના નિતંબ. ૧૯૩૪

- પ્રગમ-વિશુદ્ધધર્મવાનગની આગેવાની નીચે છુપાઈ રહેલા
ચિત્તવાનરના પગિવાગમાનો એક (૭) ૧૭૫૯
- પ્રશ્રય-આગિત્રગની ચતુર ગ સેનાના હાથી (૪) ૧૦૯૭
- પ્રાણાતિપાતવિરમણુ-(ન્યૂજ) ગૃહધર્મનો પગિવાગ બાગમાનો
ન ૧ (૮) ૧૦૭૮
- પ્રાયશ્ચિત્ત-તપયોગના બાગ અગત માણુઓ પેટી એક ન ૧
અતર ગ પગિવાગ (૮) ૧૦૬૯
- પ્રિયદર્શના-માનવાવામે બધુદત વણિહની પત્ની મસાગીજીવની
માતા (૭) ૧૮૨૨
- પ્રિયનિવેદિકા-સુમનિના જન્મની વધામણી આપનાગ દામી (૩) ૨૭૦
- પ્રિય દરી-નનનાહનના જન્મની જીમતગાગને ખમગ આપનાગ દામી (૭) ૧૬૪૬
- ,, ક્ષેમપુત્રીના ગાન યુગધરને પુત્રજન્મની ખળગ આપનાગ
દામી (૮) ૧૯૭૫
- પ્રિય વદા-ગિપુર પનને મતિહલિતાથી પુત્ર વયો તેની વધામણી
આપનાગ દામી (૪) ૯૪૫
- બુદ્ધ-જયપુર નગરનો ધનવાન શેઠ દમયિનીતો પિતા ધનજેખગનો
આમગે (૬) ૧૮૭૬
- બુદ્ધગુરુ-ભગઆમના મ્વરૂપ મદિગના અધિપતિ માગગુરુનુ ઉપનામ (૫) ૧૦૬૧
- બ રહેતુ-મવાગીઓનુ ભક્ત કુદુબ (૭) ૧૬૯૦
- બ ધુ-માનનાવામે મસાગીજીવ બધુદત-પ્રિયદર્શનાનો પુત્ર (૭) ૧૮૦૨
- બ ધુદત-માનવાવામે વણિહ બ ધુ-મસાગીજીવનો પિતા (૭) ૧૮૨૨
- બ ધુમતી-વામદેવને આશ્રય આપનાગ કાચનપુગના મગળગેડની
ભાર્યા (૫) ૧૩૩૧
- ,, આનદપુગના દગિગેખગ ગેડની ભાર્યા-ધનજેખગની માતા (૬) ૧૪૬૭
- બ ધુલ-કાચનપુગના મગળગેડનો મિત્ર અને પુત્રજન્મની જીતીને
અગે ગેગે નોતગનાગ (૫) ૧૦૦૧
- બ ધુલા-ગિ-મગીનો મગધ વેગડાની આપનાગ, પદ બતાવનાગ
તાપમી (૬) ૧૮૯૧
- બ ધુગુ દરી-વિમનાનનાની મામી કનકપુગના પ્રબાકગની ગણી (૩) ૫૬૭
- બદુલિકા ગિરે માયા-મૃણાનાની બદેન વામદેવની મદચરી (૫) ૧૧૪૪

- બાહ્યસ્પત્ય ઓર્ડે નાસ્તિક-માનવાવાસના લોકાયત નગરમાં રહેનાર
લોકા. (૪) ૧૦૨૧
- બાસિશ-ક્ષમાતળના સ્વમળનિયય-તદનુભૂતિનો પુત્ર. શ્રુતિને વશ
પડનાર. (૭) ૧૭૭૭
- બાળ-કર્મપરિણામ અને અકુશળમાળાનો પુત્ર. (૩) ૩૭૪
- બિલાડો-રખડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (૭) ૧૮૧૬
- બુદ્ધિ-નિર્મળચિત્તે મલક્ષય-સુંદરતાની દીકરી, વિચક્ષણની પત્ની,
પ્રકર્ષની માતા. (૪) ૭૬૬
- બુદ્ધિપાટવ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના ઘોડા. (૪) ૧૦૯૭
- બુદ્ધિવિશાળ-જ્યસ્થળના પદ્મરાજના ચાર મંત્રીમાંનો એક. (૩) ૬૧૯
- બુદ્ધિસમુદ્ર-નદિવર્ધનને કળાનો અભ્યાસ કરાવનાર કળાચાર્ય. (૩) ૩૫૦
- બુધ-ધરાતળના શુભવિપાક-નિજસાધુતાનો પુત્ર. વિમળને ઉપદેશ
કરનાર આચાર્ય. (૫) ૧૨૮૫
- બુધનંદન-સાહસાદુર અહાર ઉદાન. ધનવાહન અકલકનું ક્રીડાંગણ. (૭) ૧૬૫૬
- બુધાચાર્ય-સ્રજિધસંપન્ન મહાત્મા સાધુ. વિમળ અને રત્નચૂડને
ધર્મ બતાવનાર. (૫) ૧૧૯૦
- બેઈંદ્રિય-દારુના પીડામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી એથો
પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૫
- બોધ-મનીપીનો અંગરક્ષક. સ્પર્શનના મૂળની શુદ્ધિ કરનાર. (૩) ૩૮૪
- બૌદ્ધ-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતરનગર. (૪) ૧૦૨૧
- ,, માનવાવાસના બૌદ્ધ નગરમાં રહેનારા લોકો. (૪) ૧૦૨૧
- બ્રહ્મચર્ય-યતિધર્મની આભુઆભુ એકેલ દશ મનુષ્યો પૈકીનો એક.
નં. ૧૦. (૪) ૧૦૭૭
- ,, (સ્થૂળ) ગૃહિધર્મનો પરિવાર. બારમાંનો નં. ૪. (૪) ૧૦૮૦
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરઅચ્યુ. (૭) ૧૭૫૯
- બ્રહ્મરતિ-શુભચિત્તના સદાશય-વરેણ્યતા રાજરાણીની એક દીકરી. (૬) ૧૫૫૪
- બ્રાહ્મણ-મુનિરાજો. દારુના પીડામાં રહેનાર છતાં દારુ નહિ પીનાર. (૭) ૧૬૭૧
- ભદ્રા-વાતકીખંડના શંખનગરના રાજા મહાગિરિની રાણી. સંસારી-
જીવ સિંહની માતા. (૮) ૧૯૫૬
- ભદ્રિલપુર-માનવાવાસે નગર. સંસારીજીવ વિશદનું જન્મસ્થાન. (૭) ૧૮૪૨
- ભય-મહર્ધ્વજના સિંહાસન નજીક એકેલ પાંચ મનુષ્યોમાંનો ત્રૂજતો
પુરુષ. (૪) ૮૭૪

ભય-ભયે દના કર્મચાગી (૭)	૧૬૮૭
ભગતમેવ-મનુજગિના ધાતનીખડનો એક ભાગ (૮)	૧૯૫૬
ભરતી-અમાગમુદ્રે મનોથેતુ ૩૫૮ (૭)	૧૭૧૦
ભય-નગર યરગુરના ગિરમદિગુરુ ધ્યાન (૫)	૧૨૬૨
,, રેદ તૃતીય મુનિનુ વૈગાજકાગુ (૭)	૧૬૮૭
ભયચક્ર-આદિચત્ર વગરનુ મહાન નગર (૮)	૯૦૯
ભયજતુ-અર્પણનમગમુક્ત મોક્ષગામી મહાપુરુષ (૩)	૩૭૬
ભયપાત ઠીંદ્રે રેતેહુગા-ગગકેમરીનો મિત્ર (૮)	૮૬૪
ભયમ્થા-ગોડની પત્ની ભાવક (૪)	૮૭૬
ભવિતવ્યતા-અમારીજીવની પત્ની (૨)	૫૦૮
ભવ્યપુરુષ-કર્મપગિણામ-કાવપગિણિતનો પુત્ર (૪)	૨૭૧
ભાનુપ્રભ-ગાધર્પપુરના નાગકમરી વિવાધર ગતનો મહનમજીના સ્વયવરમા આવેલ પુત્ર (૮)	૧૮૬૩
ભાવમુખ-ચાગિરધર્મગતના ચાગ મુખો પેટીનુ ચોથુ મુખ (૪)	૧૦૬૦
ભાપા-દ્વિતીય મમિતિ આક પ્રત્યન માતામાની ખીજી (૮)	૧૯૪૮
ભીમચ-મુદ્રેજીવિજ્ઞાના ગિરુગનો ગગન, મહાભદ્રા-પ્રજાવિશા- ળાનો પિતા (૮)	૧૯૮૦
ભુજગતા-મહના મિત્ર વ્રાણની દામી (૫)	૧૨૮૯
ભુજપગિમર્ષ-પચાક્ષપદ્મમધ્યાનનો લોહિભાગ (૨)	૩૨૫
ભુવનપતિ-પિણુધાલયમા અમારીજીવનો ધ્યાગ (૭)	૧૮૧૯
ભુવનોદર-વૈદ્યક અતરગથાનુ અતરગ નગર અનાદિ ગગનની ગજધાની (૪)	૮૨૦
ભૂતળ-વિચક્ષણાચાર્યનુ જન્મનગર મલસચય ગગનની ગજધાની (૪)	૭૬૩
ભોગતૃષ્ણા-અતરના શરીરમાવી નીડોલ કુરૂપ સ્ત્રી (૩)	૪૯૧
,, વિષયાભિલાષ મત્રીની પત્ની અર્પણનમનાદિની માતા (૪)	૮૮૬
ભોગરેતેહુ-વિષયટક્ષ નીચે આવતા ચિત્તવાનગ પર પડતા જળ- ગિન્દુ (૭)	૧૭૪૧
ભોગલોહુપતા-ભયે દની મકિલજીવિતના મળને ખાલી ચવાની નીડ (૭)	૧૬૮૩
ભોગિની-જયપુરના મકુલ ગેકની ભાર્યા ધનગેખગની આસુ (૬)	૧૪૭૬
ભોગોપભોગવિરમણ-શૃદ્ધિમર્મનો પગિવાર બાગ પેટી ન ૭ ખીજુ ગુણનત (૪)	૧૦૮૩

- મકરંધવજ્ર-મહામોહના પરિવારમાં દેવોને પણ ન્યાયનાર નાનો રાજા. (૪) ૮૬૭
- મગધસેન-સુકચ્છવિજયે રત્નપુરના રાજા. સુલલિતા 'હિરે' અગૃહીત-સંકેતાના પિતા. (૮) ૧૯૮૧
- મંજરી-રત્નદીપના નીલકંઠ-શિખરિણીની દીકરી. હરિકુમારની પત્ની. મયૂરમંજરીનું દ્વંદ્વ નામ. (૬) ૧૫૧૮
- મણિપ્રભ-દક્ષિણ શ્રેણીના વિદ્યાધરનગર ગગનશેખરનો રાજા. (૫) ૧૧૬૮
- મણિમંજરી-કનકચૂડ રાજાની દીકરી. કનકમંજરીની મોટી બેન. નંદિવર્ધનના મોટા ભાઈ શીલવર્ધનની પત્ની. (૩) ૬૦૧
- મણિશિખા-વિદ્યાધર રાજા મણિપ્રભની પુત્રી. અચળ ને અપળની માતા. અમિતપ્રભની પત્ની. (૫) ૧૧૬૮
- મતિકલિતા-લલિતપુરના રિપુકપનની બીજી પત્ની. નવજન્મા બાળકની માતા. (૪) ૯૪૫
- મતિધન-જયસ્થળના પદ્મરાજના ચાર મંત્રીઓમાંનો એક. (૩) ૩૬૮
- મતિમોહ-તામસચિત્તનો મુખ્ય અધિકારી. દ્વેષગળેન્દ્રની અવે-જમાં કામ કરનાર. સમર્થ સત્તાધારી. (૪) ૮૦૧
- મદન-માનવાવાસે આભીર. સંસારીજીવ કલંદનો પિતા. (૭) ૧૮૩૪
- મદનકંદળી-શત્રુમર્દનની અત્યંત રૂપાળી રાણી. (૩) ૪૩૭
- મદનમંજરી-લલિતપુરની પ્રખ્યાત ગણિકા. કુંદકલિકાની માતા. (૪) ૯૬૨
- ,, સાહલાદ નગરે ધનવાહનની રાણી. (૭) ૧૭૮૭
- ,, ગદ્યસમૃદ્ધ વિદ્યાધર નગરના કનકોદર-કામલતાની પુત્રી. ગુણધારણની પત્ની. (૮) ૧૮૬૨
- મદનમંજૂષા-શાર્દૂલપુરના અરિદમન-રતિચૂલાની દીકરી. (૩) ૬૩૪
- મધુવારણ-સપ્રભોદ નગરનો રાજા. સંસારીજીવ ગુણધારણનો પિતા. (૮) ૧૮૫૫
- મધ્યમ-કર્મપરિણામના છ પુત્રો પૈકી નં. ૪. (૬) ૧૫૬૭
- મધ્યમબુદ્ધિ-કર્મવિલાસ-સામાન્યરૂપનો પુત્ર. (૩) ૪૦૮
- મનરિવત્-ચારિત્રધર્મરાજની ચતુર ગ સેનાના પદ્ધતિઓ. (૪) ૧૦૯૭
- મનીષી-કર્મપરિણામ-શુભસુંદરીનો પુત્ર. (૩) ૩૭૪
- મનુજગતિ-સુમેરુથી પ્રતિષ્ઠિત અનાદિ નગરી. (૨) ૨૫૨
- મનુષ્ય-દારુના પીઠામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી દશમો પ્રકાર. સમૃદ્ધિમ અને ગર્ભજ. (૭) ૧૬૭૬

- મનોગુપ્તિ-પ્રથમ ગુપ્તિ આર પ્રવચનમાતાઓ પૈકી ૭મી (૮) ૧૯૪૯
- મનોનદન-ગખપુગના ચિત્તગમ ઉદ્ધાનમા ચૈત્ય ઉપમિતિ કયા-
ડયનનુ મ્થાન (૮) ૧૯૬૦
- મનોભાવ-ભવરેટને ખેચનાગ કર્ષક (૭) ૧૬૮૨
- મન પર્યાય-સદ્બોધ મત્રીના પાચ મિત્રો પૈકીનો ચોથો મિત્ર (૮) ૧૦૯૨
- મત્રવાદી-લોકોદ્ધારની આગનાતકગનાર મડળનાચયિતા અર્વસ (૭) ૧૬૫૮
- મન્-ધગતળના અલુભવિપાક-પગિપુનિનો પુત્ર (૫) ૧૨૮૫
- મન્મથ-હરિકુમારના વિનોદી અતરગ મિત્રોમાનો એક (૬) ૧૪૬૨
- મમત્વ-મદામોહના ચતુર જ લસકગના દાવીઓ (૪) ૯૧૫
- મયૂરમંજરી-ગ્લદ્દીપના નીલકંઠ-સિખગિગ્ગીની દીકરી હરિકુમારની
પત્ની (૬) ૧૫૧૮
- મરણ-ભવરેટના પ્રતિયત્રને ખેચનાગ નોકર (૭) ૧૬૮૩
- મસક્તય-નિર્મળચિત્તા ગગ્ન જુદિદેરી અને મામા વિમર્શના પિતા (૪) ૭૬૬
- મસક્તયમજરી-સુભ દેશના ગગ્ન જ્યવર્માની દીકરી કનકચૂડની
ખીછ ગણી કનકમજરીની માતા (૩) ૫૮૯
- મસવિસય-ગાર્હલપુગની બદાગ્નુ ઉદ્ધાન વિવેકકેરણીની મભાવણુ-
ભૂમિ (૩) ૬૫૧
- મસમચય-જૂતળનગગ્નો ગગ્ન વિચક્ષણના દાદા (૪) ૭૨૩
- મહાકંઠ્યાલુક-ધર્મબોધકર પામેનુ મુદ્ધ બોજન (૧) ૪૫
- મહાગિરિ-ધાતકીખડના નખનગગના ગગ્ન મસારીજીવ-મિહુના
પિતા (૮) ૧૬૫૬
- મહાતમ-પાપિષ્ટનિવાસ નગરીનો માતમો પાડો (૮) ૧૧૨૮
- મહાપરિશ્રુ-જુઓ પરિશ્રુ આગગના મિત્ર ધનનાદનને
નચાવનાર (૭) ૧૭૭૧
- મહાભદ્રા-મુદ્ધવિજયના હરિપુગના ગગ્ન ભીમગથ-સુભદ્રાની પુત્રી
કદ મુનિનો જીવ પ્રજાવિગ્ગાળા આધી-પ્રવર્તિની (૮) ૧૯૮૦
- ,, પ્રજાવિગ્ગાળાનુ આયુ નામ ભીમગથ-સુભદ્રા પુત્રી (૮) ૧૯૭૬
- મહામતિ-ગિપુદાગણુને અભ્યાસ કરાવનાર કળાચાર્ય (૪) ૭૧૫
- મહામૂઢતા-મદામોહ મદાગગ્નની અ ઓ પત્ની ગગકેમરી-
દેવગજેન્દ્રની માતા (૪) ૮૪૪
- મહામોહ-ગગકેમરીનો વૃદ્ધ પિતા (૩) ૩૯૧
- ,, ભવરેટને ખેચનાગ ચાર કર્ષકોનો ઉપરી (૭) ૧૬૮૨

- મહામોહ-કાયારૂપ ગોરડામાં ચિત્તવાનરને ગળી જનાર બિલાડો. (૭) ૧૭૩૯
- ” સંસ્કૃતિ નગરમાં બજારનો રખેવાળ. (૭) ૧૭૩૫
- મહાવૈદ્ય-ઉપનય કથાનું વિચક્ષણ પાત્ર. (૮) ૨૦૪૩
- મહેન્દ્ર-ઔરવત ક્ષેત્રના સિલપુરનો ક્ષત્રિય. સંસારીજીવ ગંગાધરનો પિતા. (૮) ૧૬૫૫
- મહેન્દ્ર-ભવચક્રના ક્ષણિનપુરનો અભિમાની શેઠ. (૪) ૯૫૩
- માછલો-રખડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (૭) ૧૮૧૬
- માન-(અનંતાનુબંધી) મહામોહનો પૌત્ર. દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર. (૪) ૮૭૬
- ” (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહનો પૌત્ર, જોળામાં રમતાં સોળ છોકરાંમાંનો એક. (૪) ૮૮૦
- ” (પ્રત્યાખ્યાની) દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર, સર્વવિરતિરોધક છોકરો. (૪) ૮૮૧
- ” (સંજ્વલન) મહામોહનો ચપળ પૌત્ર, યથાખ્યાત ચારિત્રનો વિદાતક. (૪) ૮૮૧
- માનવાવાસ-ભવચક્રની અદરનું નગર. મકરધ્વજનું રાજસ્થાન. (૪) ૯૩૧
- ” ભવચક્રનું પ્રથમ અવાંતર નગર. (૪) ૯૮૬
- ” સંસારીજીવ બન્ધુનું રખડપટ્ટી દરમ્યાન નગર. (૭) ૧૮૨૧
- માયા-રાજસચિત્તના રાગકેસરી-મૃદતાની દીકરી. મૃધાવાદની સ્વીકારાયેલી બહેન. (૪) ૭૨૪
- ” વિકલાક્ષ અને પંચાક્ષપશુસંસ્થાનના સૂયાની પત્ની. (૨) ૩૨૧
- ” ઊર્ધ્વબહુસિકા. મૃધાવાદની બહેન, વામદેવની સહચરી. (૫) ૧૧૪૪
- ” (અનંતાનુબંધી) મહામોહની પૌત્રી, રાગકેસરીની પુત્રી. (૪) ૮૭૬
- ” (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહની પૌત્રી, તેના જોળામાં રમતાં સોળ બાળકોમાંની એક. (૪) ૮૮૦
- ” (પ્રત્યાખ્યાની) રાગકેસરીની પુત્રી, સર્વવિરતિરોધક છોકરી. (૪) ૮૮૧
- ” (સંજ્વલન) મહામોહની ચપળ પૌત્રી, યથાખ્યાતચારિત્રની વિદાતક. (૪) ૮૮૧
- માર્ગાનુસારિતા-ધિષણ્ણની બહેનપણી, વિચારની માસી. (૫) ૧૨૯૬
- માર્દવ-ચતિધર્મની આબુબાબુ એકેલ દશ મનુષ્યોમાંનો એક. ન. ર. (૪) ૧૦૬૭
- ” ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનર બચ્ચું. (૭) ૧૭૫૯
- મિથ્યાભિનિવેશ-રાજસચિત્તમાથી બહાર પડતા રથો. (૩) ૩૮૭
- મિથ્યાત્વ-બંધહેતુ કુટુંબના તંત્રવાહકમાંના એક. (૭) ૧૬૯૩
- મિથ્યાદર્શન-મહામોહ રાજનો કાળો સેનાધિપતિ. (૪) ૮૪૪

- મિથ્યાદર્શન-મહામોહના ચતુર ગ લગ્નના ગ્યો (૪) ૯૧૫
- „ લવટે દને ખેચનાગ ઈર્ષ (૭) ૧૬૮૨
- „ કાયાઉપ ઓગડામાના ચિત્તવાનગને અધ કરી મટનાગ
અધાર (૭) ૧૭૩૯
- મિથ્યાસિમાન-ગાજમચિત નગરનો ગખેવાળ, ગગકચરીની ગેરહાજ-
રીમા કામ કરનાગ નાયક (૪) ૭૯૧
- „ લવટે દમા પાણી એઢું કરવાની કુડી (૭) ૧૬૮૩
- મીમાંસક-માનવાવાચના મીમાંસક નગરમા ગહેનાગ લોકો (૪) ૧૦૨૧
- „ મિથ્યાધર્મના હાથ નીચે માનવાવાચમા આવેલુ
આતર નગર (૪) ૧૦૦૧
- મુક્તતા-પતિધર્મની આલુબાલુ ખેડેલ દગ મનુષ્યો પૈનીની એક
ત્રી, નિર્લોભતા ન ૪ (૪) ૧૦૬૮
- „ શુભચિતના ગાજસદાગચ-ગણી વગેરેયતાનીખીજ પુત્રી (૬) ૧૫૫૪
- મુક્તાતમા-દારના પીકાની બહાર ગયેલ તેગમા પ્રજાગના લોકો (૭) ૧૬૭૨
- મુખર-અચળઅપણ પર દેખરેખ ગખવાગ્તચૂડે નીમેલો જામુચ (૫) ૧૧૭૦
- મુગ્ધ-મિથુનદ્રવ કથાનો નાયક જાલુ-પ્રણયુ પુત્ર (૩) ૪૧૧
- મુદિતા-આધુના અત પુરમાયી ૧૧ પૈનીની એક પત્ની (૫) ૧૨૫૯
- મુનિ-(પ્રથમ) લોકોદગમા આગથી વૈગચ પામનાગ જુધન દન ઉદાનમા
મુનિ (૭) ૧૬૫૭
- „ (દ્વિતીય) દારના પીકાને દેખી વૈગચ પામનાગ જુધ-
ન દન ઉદાનમા મુનિ (૭) ૧૬૬૫
- „ (તૃતીય) આગદનદી (૩૯) યત્ર દેખી વૈગચ પામ-
નાગ જુધન દન ઉદાનમા મુનિ (૭) ૧૬૮૧
- „ (ચતુર્થ) પાચ લકતોનો દેલો મકવાગીઓનો અને-
પાત દેખી વૈગચ પામનાગ જુધન દન ઉદાનમા મુનિ (૭) ૧૬૮૭
- „ (પચમ) આગ વ્યાપારી કથાનક શ્રવણુવી વૈગચ પામનાગ
જુધન દન ઉદાનમા મુનિ (૭) ૧૭૦૦
- „ (છઠા) સચાગ્ય-નગના દર્શનવી વૈગચ પામનાગ
જુધન દન ઉદાનમા મુનિ (૭) ૧૭૩૪
- મુઠ-આગ વ્યાપારીઓ જેની યાત્રવપુથી પાચ મુનિ વૈગચ
પામ્યા તેમનો એક (૭) ૧૭૦૧
- મુઠના-ગાજમચિતના ગગકચરી ગાજની ગામી, માયાની માના (૪) ૭૨૮

- મૂર્ધન-નિજદેહ પર્વતનું શિખર. (૭) ૧૭૭૮
- મૂલ્ય-સંસાર બળરમાં પાપપુણ્યનું રૂપક. (૭) ૧૭૭૫
- મૃતિ-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૧૦૦૦
- મૃદુતા-શુદ્ધાભિસન્ધિ-વરતાની પુત્રી, શૈલરાજ સંગ મૃદાવનાર. (૪) ૧૧૧૭
- મૃપાવાદ-કિલ્લિમાનસના દુષ્ટાશય-જ્ઞાન્યનાનો પુત્ર-રિપુદારણુનો અંતરંગ મિત્ર. (૪) ૭૧૨
- મૃપાવાદવિરમણ-(સ્થૂળ)ગૃહિધર્મનો પરિવાર. આરમાનો નં. ૨. (૪) ૧૦૭૬
- મેઘનાદ-રત્નચૂડ વિદ્યાધરના પિતા. (૫) ૧૧૬૮
- મેઘા-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૯
- ,, શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ દીકરી-શુભધારણુની પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- મૈત્રી-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૯
- ,, શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ દીકરી, શુભધારણુની પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- મૈથુન-દેવી કાલપરિણુતિનો અનુચર. ધનશેખરનો મિત્ર. (૬) ૧૫૩૦
- મોહવિલય-તથાવિધનગર બહાર ઉદ્યાન. પ્રતિબોધકાર્યાની ઉપદેશભૂમિ. (૩) ૪૧૭
- યતિધર્મ-ચારિત્રધર્મરાજનો યુવરાજ પુત્ર. (૪) ૧૦૬૬
- યથાખ્યાત-ચારિત્રધર્મરાજના પાંચ અગભૂત મિત્રો પૈકી એક. નં. ૫. (૪) ૧૦૬૫
- યવન-વંગ દેશનો રાજા. જયસ્થળ પર આક્રમણ કરનાર. (૩) ૬૧૯
- યશ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના હાથી. (૪) ૧૦૯૭
- યુગંધર-સુકચ્છ વિજયની ક્ષેમપુરીનો રાજા અનુસુંદર ચક્રીનો પિતા. (૮) ૧૯૭૪
- યોગ-બધહેતુ કુટુંબના નેત્રવાહકમાંના એક. (૭) ૧૬૯૩
- યોગંધર-કનકમંજરીના અંતઃપુરનો નોકર. (૩) ૬૧૧
- યોગેશ્વર-તપન ચક્રવર્તી પાસેનો તંત્રવાદી. રિપુદારણુને મહાયાતના કરનાર. (૪) ૧૧૨૩
- યોગ્ય-ચાર વ્યાપારીઓ. જેની કથાશ્રવણથી પાંચમા મુનિ વૈરાગ્ય પામ્યા તેમાંનો એક. (૭) ૧૭૦૧
- યોગ્યતા-પ્રાણીનો વિકાસક્રમ મુકર કરનાર સ્વાધીન શક્તિ. (૮) ૧૯૧૧
- યૌવન-પિશાચી જરાનો વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૯૯૬
- ,, દેવી કાલપરિણુતિનો અનુચર. ધનશેખરનો મિત્ર. (૬) ૧૫૩૦

રૂતિ-મદગધ્વની પત્ની (૪)	૮૬૯
રૂતિકાતા-ગ્લનચૂડના મામા ગ્લનગેખની પત્ની, ચૂતમ જગીની માતા (૫)	૧૧૬૯
રૂતિકેસિ-વિદ્યાધર, કુશન્ધલે આજના રૂગીનો યજ્ઞ કરનાર (૩)	૮૪૫
રૂતિચૂડા-ચાર્ફલપુરના અગ્નિમનની ગણી (૩)	૬૨૪
રૂતિમન્મથ-ગ્લનગેખની નિર્ધનનુ પ્રથમ મિત્રનગ્ધ્યાન (૩)	૬૦૬
રૂતિસલિતા-લલિતપુરના લોચાક્ષના ભાઈ ગિપુરપનની પત્ની જાદેગમા નાયનાગી (૪)	૯૨૯
રૂતિવિલામ-ગ્લનચૂડના વિદ્યાધર મદાગજ્ઞ રૂતિમિત્રનો મન્મથ- રીના વયવગમા આવેલો પુત્ર (૮)	૧૮૦
રૂતિચૂડ-વિદ્યાધર મિત્રનો મિત્ર ગ્લનગેખ-મેડનાદનો પુત્ર મણિપ્રભનો પૌત્ર (૫)	૧૧૬૮
રૂતિકૃપ-દગિરુઆના મામા નીલકંઠનુ નગર ગ્લનચૂડના માદુ ધામ (૧)	૧૪૮૧
,, આર વ્યાપારીઓનુ ગ્લનચૂડના ન્યાન (૭)	
,, અમાગરિઆનુ રૂપક (૧૭૦૯)	૧૭૦૧
રૂતિપુર-ચૂડગિરિજાનુ નગર નુનવિતાનુ ગ્લનચૂડના (૮)	૧૯૮૧
રૂતિવત્સી-વિનાજાનગરીના નન્મગ-ન ને પદમાવતીની દીત્રી નન્મ- ધનની ગણી (૨)	૫૬૭
રૂતિગિઆ-વિદ્યાધરગ્લન મણિપ્રભની પુત્રી, ગ્લનચૂડની માતા, મેડ- નાદની પત્ની (૫)	૧૧૬૮
રૂતિગેખ-વિદ્યાધરગ્લન મણિપ્રભનો પુત્ર (૫)	૧૧૬૮
રૂમા-અમુદ-તગેનો વિનાગી હોડગે પુત્રાન ગણિ-અક્ષિમા અર્ધગે ખોનાર (૧)	૯૬૭
રૂપિપ્રભ-ચૂડગિરિજાને ગધપુરના ગ-૧ મદાબદાના આમગ (૮)	૧૯૮૦
રૂમગૌરવ-ગ્લનગેખનો માનુષ્ય મિદમુનિનો પાત કરનાર (૮)	૧૯૬૭
રૂમચાન ગિરિ વિનાચ-ચાન-તપચાનના આર અગત માખનો ધર્મી એક ન ૪ માલ પગિનાર (૫)	૧૦૬૯
રૂમના-ગ્લનગેખના ગેડનાર, ગ્લનની ભાષા (૧)	૭૭૦
રૂમ-અર્ધ રૂમે ખેડનાર અર્ધક (૭)	૧૬૮૨
રૂમકેગરી-ગ-અમિતનો ગ-૧ મદાબદાનો પુત્ર (૩)	૩૮૬
,, માયાનો પિતા (૧)	૭૭૪

- રાગદ્વેષ-કાયારૂપ ઓરડામાંના ચિત્તવાનરનો લોપ કરનાર કાંદેરો. (૭) ૧૭૩૮
- રાજસ-સંસારીજીવના શરીર પર લગાવેલા ગોરૂચંદનના થાપાનું
દ્રવ્ય. (૮) ૧૯૯૮
- રાજસચિત્ત-રાગદેસરીની રાજધાનો. અંતરંગ. (૩) ૩૮૬
- ,, રાગદેસરી રાજનું નગર. (૪) ૭૨૪
- રિપુકંપન-લવચકે લોલાક્ષ રાજનના નાનો ભાઈ. રતિલલિતાનો પતિ. (૪) ૯૩૯
- રિપુદારણુ-નરવાહન-વિમલમાલની પુત્ર. રૌદ્રરાજનો મિત્ર. નાયક.
સંસારીજીવ. (૪) ૭૦૪
- રિપુસૂદન-કાંચનપુરનો રાજ. વામદેવને કાંચીનો હુકમ કરનાર. (૫) ૧૩૩૪
- રુજ્ઞ-લવચકમાં સાત પૈઝીની એક પિશાચી. (૪) ૯૯૭
- રેણુ-આબીર મદનની ભાર્યા. સંસારીજીવ દલંદની માતા. (૭) ૧૮૩૪
- રોધનદ્વીપ-ધનશેખરને દરિયામાં લાંબી ગયેલો એટ. (૬) ૧૫૪૭
- રોહિણી-મહાવિદ્યા. અધિષ્ઠાયક દેવી. (૫) ૧૨૧૯
- રૌદ્રચિત્તપુર-અંતરંગ નગર. દુષ્ટાલિસંધિરાજનું. (૩) ૫૭૧
- રૌદ્રધ્યાન-ખેરના અગારાથી ભરેલ ટૂંવા. ચિત્તવાનર એમાં પડી
જાય છે તે સ્થાન. (૭) ૧૭૪૦
- રૌદ્રાલિસંધિ-વિષયાભિલાષનો માણસ (રૌદ્રધ્યાનનું રૂપક). (૮) ૧૯૬૦
- લંબનક-વાસવશેઠના પુત્ર વર્ધનના મરણ સમાચાર લાવનાર
નિમકલલાલ નોકર. (૪) ૯૮૨
- લલન-મૃગયાસક્ત લલિતનગરનો રાજ. (૪) ૯૭૩
- લલાટપટ્ટ-શરીરક્ષેત્રમાં આવેલો પર્વત. યુધ-મંદનું કીડાંગણુ. (૫) ૧૨૮૭
- લલિત-સિદ્ધાર્થપુરની બહારનું ઉદ્યાન. વિચક્ષણાચાર્યની સંભાષણ-
ભૂમિ. (૪) ૭૫૭
- લલિત-મૃગયાસક્ત લલનરાજનું નગર-લવચકે. (૪) ૯૭૩
- ,, હરિકુમારના અંતરંગ વિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૯૩
- લલિતપુર-માનવાવાસનું નગર. લોલાક્ષ રાજની રાજધાની. (૪) ૯૩૩
- લવલિકા-વિદ્યાધર નરસેન-વલ્લરિકાની દીકરી. મદનમંજરીની
બહેનપણી. (૮) ૧૮૬૨
- લીલાદેવી-સાહલાદપુરના જમૂતરાજની રાણી. ધનવાહનની માતા (૭) ૧૬૪૬
- લીલાધર-ઉદ્યાન. ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતની બહાર. બાળનું કીડાંસ્થાન.
મન્મથ મંદિરસ્થાન. (૩) ૪૩૫
- લીલાવતી-રત્નદ્રીપે મયૂરમંજરીની દાસી. (૬) ૧૫૨૨

- લીલાવતી-ધગતળના દેગગગગગની ઓ મન્દકુમાગની બહેન (૫) ૧૩૧૯
- લીલામુદર-ગતદીપે હગિકુમાગનુ કીડા ઉઘાન (૬) ૧૫૨૨
- લોકસ્થિતિ-મહાગગ ઝર્મપગિણામની મોટી બહેન (૨) ૩૦૩
- લોકાયત-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમા આવેલુ આતગ
નગ (૪) ૧૦૨૧
- લોભ (અનતાનુબધી)-મહામોહનો પૌત્ર ગગકેસરીનો પુત્ર (૪) ૮૭૬
- ,, (અપ્રત્યાખ્યાની)-મહામોહનો પૌત્ર તેના ખોળામા ગમતા
મોળ બાળકોમાનો એક (૪) ૮૮૦
- ,, (પ્રત્યાખ્યાની)-ગગકેસરીનો પુત્ર સર્વવિગતિગેધકછોકરો (૪) ૮૮૧
- ,, (સત્વલન)-મહામોહનો ચપળ પૌત્ર ચયાખ્યાત ચાગ્રિનો
વિનાતક (૪) ૮૮૧
- લોલિતા-વદનકોટગમા ગહેનાગ ગસનાની દામી (૪) ૭૭૦
- લોલકાક્ષ-માનવાવાસના લલિતપુગનો ગગ (૪) ૯૩૩
- લોલુપતા-મહામોહના ચતુગ લસકગના પાળાઓ (૪) ૯૧૫
- વનદેવી-ગડી સ્ત્રીના વેગે ધૂલુનાગ વામદેવને જાગડો પાડનાગ (૫) ૧૨૦૮
- વચનગુમ્ફિ-ખીજ ગુમ્ફિ આક પ્રવચન માતાઓ પકી સાતમી (૮) ૧૯૪૯
- વદનકોટગ-બ્રતળનગગે વિચક્ષણુ ને જડની કીડાબૃમિ જડની વાસના-
બૃમિ (૪) ૭૬૭
- વનગ્ધતિ-એકાક્ષનિવામનો પહેલો પાડો (૨) ૩૧૩
- ,, દાગના પીકામા વસનાગ તેગ પ્રકાગના લોગ પકી ખીજો
પ્રકાગ (૭) ૧૬૭૫
- વરતા-ગુબ્રમાનસના ગુદાલિમન્ધની ગણી મૃદુતાની માતા (૪) ૧૧૧૭
- વગગ-કનકગેખગને તેડવા આવલા ત્રપુ ગગમત્રીમાના એક (૩) ૫૬૫
- વચ્ચિ-ઝર્મપગિણામના છ પુત્રો પૈકી ન ૬ (૬) ૧૫૬૭
- વગેચ્છતા-ગુબ્રચિત અતગ ગનગગના મદાયથ ગગની ગણી (૬) ૧૫૫૪
- વર્ન-વામવગેકનો ચોગથી મગાયલો પુત્ર એના મગલુથી ગેડના
વગમા વિષાદ થયો તેનુ નિમિત્ત (૪) ૯૮૧
- વર્માનપુગ-વામદેવનુ નગ બાલ્યપ્રદેગે (૫) ૧૧૪૦
- વર્ચતા-ગુબ્રમાનસના ગુદાલિમન્ધની ગણી અન્યતાની માતા (૪) ૧૧૧૭
- વગત-મકગધગનો પ્રિયમિત્ર (૪) ૯૩૦
- વગતદેગ-ધનગેખગની ગખડપટ્ટીમા આવલો દેશ (૬) ૧૫૪૬

- વસંતપુર-મોટા સાર્થવાહાનું નગર. શુભનંદન ઉદ્યાનમાં પાંચમો
મુનિના વૈરાગ્યકારણુ ચાર વ્યાપારીનું નગર. (૭) ૧૭૦૧
- વસુધરા-શેખરપુરના નરકસરિની રાણી. નરકસુંદરીની માતા. ત્રિપુ-
દારણની સાસુ. (૪) ૭૨૫
- વસુખંધ-કાંપિલ્યપુરનો રાજા. સંસારીજીવ વાસવના પિતા. (૭) ૧૮૩૫
- વસુમતી-કમળસુંદરીની વિશ્વાસુ દાસી, હરિકુમારની ધાત્રી અને તેને
રત્નદ્વીપે લઈ જનાર. (૬) ૧૪૮૬
- વહાણુ-સંસારસમુદ્રે જીવરૂપનું રૂપક. (૭) ૧૭૧૦
- વાગ્મિત્વ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના ઘોડા. (૪) ૧૦૯૭
- વાઘ-રણડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (૭) ૧૮૧૬
- વામદેવ-કથાનાયક સંસારીજીવ વર્ધમાનપુરે. સોમદેવ-કનકસુંદરી
પુત્ર. (૫) ૧૧૪૧
- વાયવીય-એકાક્ષનિવાસનો પાંચમો પાડો. (૨) ૩૧૬
- વાસવ-હર્ષમાં ગરકાવ થયેલો-શોકમાં ડૂબેલો માનવાવાસનો શેડીઓ. (૪) ૬૭૮
- ,, કાંપિલ્યપુરે સંસારીજીવ. વસુખંધ-ધરાનો પુત્ર. (૭) ૧૮૩૫
- વિકટ-વિમલાનના રત્નવતીને ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત પુરે લઈ આવનાર દૂત. (૩) ૫૬૬
- વિકલાક્ષનિવાસ-મનુષ્ય લોકનું એક નગર. (૨) ૩૨૧
- વિગયત્યાગ ઊર્ધ્વ રસત્યાગ-તપયોગના બાર અંગત માણસો
પૈકી એક. નં. ૪, બાહ્ય પરિવાર. (૪) ૧૦૬૯
- વિચક્ષણુ-શુભોદય-નિજચારુતાનો પુત્ર. પ્રકર્ષના પિતા. છેવટે રસના
કથા કહેનાર મહાન આચાર્ય. (૪) ૭૫૭
- વિચક્ષણા-કાળજીવ્યંતર પત્ની. મિથુન કથાનુ પાત્ર. (૩) ૪૧૨
- વિચાર-શુદ્ધ અને ધિષણનો પુત્ર. શુભવિપાક અને નિજસાધુતાનો
પૌત્ર. (૫) ૧૨૮૬
- વિજ્ઞાપ્તિ-શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ કન્યા. ગુણધારણની
પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- ,, સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- વિદુર-નંદિવર્ધન સંખંધી રિપોર્ટ કરનાર રાજસેવક. (૩) ૩૫૪
- વિદ્યા-ચારિત્રરાજ અને સમ્યગ્દર્શને ઉત્પન્ન કરેલી માનસિક કન્યા. (૭) ૧૭૬૭
- વિતર્ક-કર્મપરિણામ રાજાનો ખાસ કર્મચારી. પુત્રરાજ્ય અવ-
લોકનનું નિવેદન કરનાર. (૬) ૧૫૬૭
- વિતર્ક-કાચારૂપ ઓરડામાંના ચિત્તવાનરનું લોહી ચૂસનાર માંકડો. (૭) ૧૭૩૬

વિનય-તપયોગના બાગ અગત માણુઓ પેટી એક ન ૨ અત- ગગ પગિવાર (૪)	૧૦૭૦
વિપર્યાસ-ચિત્તવિક્ષેપ મડપની તૃપ્તિવેદિના પર મૂકેલું સિંહાસન વિપાક-પ્રભાવને દક્રીકૃત સમજવનાગ ગજઅચિત્તનો નાગગિક વિષયાભિલાષનો સબધી (૩)	૩૮૭
વિષુવાસય-ભવચક્રનું દ્વિતીય અવાનગ નગર (૪)	૯૮૭
વિષ્ણોક-આળા ભવગેટના આગ (૭)	૧૬૮૨
વિભાકર-કનકપુત્રો ગજવાગ્ય વિમલાનનાને પગણુવા ધુન્ધ- નાગ નદિવર્ધન આયે લડનાગ (૩)	૫૦૭
વિલીપણુ-ગત્રુમર્દનનો ગજમેવક બાળને યાતના કરનાગ (૩)	૪૫૬
,, ભવચક્ર હેમપુત્રનો ગજન જેનો મુગટ દુષ્ટગીલે ચોર્યો હતો (૪)	૯૫૫
વિભૂપણુ-મોપાગક નગરે સમારીજીવ વણિડ ગાલિભદ્ર-કનકપ્રભાનો પુત્ર (૭)	૧૮૩૮
વિભ્રમ-હગિકુમારના અતગગ વિનોદી મિત્રામાનો એક (૬)	૧૪૯૮
વિમંદ્યમ-કર્મપગિલામ ગજના ૭ પુત્રો પંડી ન ૩ (૬)	૧૫૬૭
વિમર્ષ-નિર્મળચિત્તે મલકાય-મુદગતાનો પુત્ર બુદ્ધિદેનીનો ભાઈ પ્રદર્ષનો માઓ (૪)	૭૬૬
વિમલ-કનકચૂડનો અમાત્ય નદિવર્ધન પામે તેના હાથની કનક- મજરી માટે માગણી કરનાગ (૩)	૬૦૬
વિમલમાલતી-મિદાર્યનગરના નગવાલનગજની ગણી અને ગિપુ- દાગણી માતા (૪)	૭૦૪
વિમલાનના-વિનાળાનગરીના નકનગજને પ્રભાવતીની દીકરી, કનક- ગેખગની પત્ની (૩)	૫૬૭
વિમળ-વર્ધમાનપુત્રનો યુવગજ ધ્યાનાયક વામદેવનો મિત્ર	૧૧૪૧
વિમળમાનસ-બુધના આગ ગુલાભિપ્રાયનું નગર (૫)	૧૨૮૬
વિમળમતિ-ગાર્દેલપુત્રના અગિદમનનો મત્રી (૩)	૬૮૧
વિમળા-ભદ્રિવપુત્રના રકાટિકગજની ગણી વિગદ સમારીજીવની માતા (૭)	૧૮૪૩
વિમળાલોક-ધર્મબોધક પામેનું મુદગ આજણુ (૧)	૨૫
વિગતિદેવી-આગિધર્મગજની પત્ની મહાગણી (૪)	૧૦૬૪
વિગેચન-પ્રગતિને માર્ગે સમારીજીવ જનમ દિના આનદ-નદિનીનો પુત્ર (૭)	૧૮૨૬

- વિલપન-તામસચિત્તના અધિકારીનો હજુરીઓ. (૪) ૭૬૬
- વિલાસ-ભવરેટના આરા. (૭) ૧૬૮૨
- ,, હરિકુમારના અંતરંગ વિનોદી મિત્રામાંનો એક. (૬) ૧૪૬૩
- ,, સંસારીજીવ પાસે અટ્ટહાસ કરનારા લોકો. (૮) ૧૬૬૬
- વિવિધિયા-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭) ૧૭૫૬
- ,, શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ દીકરી, ગુણધારણની પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- ,, સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- વિવેક-જીવો સંકેત નિર્માણ વિસ્તૃત પર્વત-ભવચક્રમાં આવેલો. (૪) ૬૭૦
- વિવેકકેવળી-શાર્દૂલપુરના મહાવિલયમાં સંશય છંદનાર કેવળી મહારાજ. (૩) ૬૫૧
- વિશદ-ભદ્રિલપુરમાં સંસારીજીવ. રક્ટિકરાજ-વિમળાનો પુત્ર. (૭) ૧૮૪૩
- વિશદમાનસ-શુભાલિસન્ધિ રાજનું અંતરંગ નગર. (૫) ૧૩૨૬
- વિશાલાક્ષ-સપ્રભોદ નગરના રાજનો સગોત્રીય. કુલંધરનો પિતા. (૮) ૧૮૫૬
- વિશાળા-નંદનરાજની રાજધાની. વિમલાનના-રત્નવતીની નગરી. (૩) ૫૬૭
- વિંશુદ્ધવર્મ-ચિત્તવાનરો સંબંધી મોટો આગેવાન વાનર. (૭) ૧૭૫૬
- વિષમદૂટ-પર્વત. કુશાવર્તપુરને સીમાડે. અંબરીષ આરવટીઆનો પ્રદેશ. (૩) ૫૭૬
- વિષય (પંચ)-કાયારૂપ ઓરડાના ગોખ પાસે ઝેરી ઝાડો. (૭) ૧૭૪૦
- વિષયરાગ ઝેરે અભિજ્વંગ-રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪) ૮૬૫
- વિષયાલિલાષ-રાજસચિત્તના રાગકેસરીનો મંત્રી. (૩) ૩૮૬
- વિષાદ-શોકનો મિત્ર. માનવાવાસે રડારોળ કરાવનાર. (૪) ૬૭૬
- વીણા-સિંહપુરના ક્ષત્રિય મહેન્દ્રની ભાર્યા. સંસારીજીવ ગંગાધરની માતા. (૮) ૧૬૫૫
- વીરસેન-અંબરીષ આરવટીઆનો ઉપરી. સમરસેનના સ્થાન પર આવનાર. (૩) ૬૧૪
- વીર્ય-અંતરંગ મહારાજ્યનો રત્નકોશ. (૬) ૧૫૬૦
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરઅચ્યુ. (૭) ૧૭૫૬
- વૃત્તિસંક્ષેપ-તપયોગના આર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૩. બાહ્ય પરિવાર. (૪) ૧૦૬૬
- વેદનીય-બે મનુષ્યોથી પરવરેલ, મહામોહનો મિત્ર રાજ. (૪) ૮૮૬

વેદસહસ્ર-ભુવનોદનગરે અનાદિ-સચ્ચિતિ ગજ ગણીનો ખાઉધરો પુત્ર (૪)	૮૦૦
વૈતાલ્ય-વિદ્યાધર નગરો આશ્રયસ્થાન, શ્વેત પર્વત (૫)	૧૧૬૮
,, વિદ્યાધરો સ્થાન, પર્વત (૮)	૧૮૬૧
વૈદ્યમુનિ-અનેપાતની અમરમાયી મુદ્રાવના મહાવૈદ્ય ધ્યાનસ્થ આચાર્ય. (૭)	૧૬૯૬
વૈગય-અતર ગ ગાન્યપ્રવેશમા ઉત્તમકુમારનો આથી (૬)	૧૬૦૩
,, ચિત્તનાનગના છુપાઈ રહેલા પગિવારમા વાનગબસ્યુ (૭)	૧૭૫૯
વૈયાવસ્થ-તપયોગના આગ અગત માણુઓ પૈકી એક નં ૩ અતર ગ પગિવાર (૪)	૧૦૭૧
વૈગેધિક-મિથ્યાદર્શનના હાય નીચે માનવાવાચમા આવેલુ આતર- નગર (૪)	૧૦૨૧
વૈદ્યાનર-અવિવંદિતાનો પુત્ર, નદિવર્ધનનો મિત્ર અતર ગ (૩)	૮૪૬
વ્યતર-કામદેવ મદિનો અધિરાયક બાળને બધન કરનાર (૫)	૪૩૯
,, વિષ્ણુપાલયમા અમાગીજીવનો સ્વાગ (૭)	૧૮૨૨
ગાંધ-મનુજગતિના ધાતકીખડનુ નગર સમાગીજીવ-મિહનુ જન્મસ્થાન (૮)	૧૯૫૬
ગાંધપુર-મહાવિદેહના સુરેન્દ્ર વિજયનુ નગર, અનુસુદનુ ચા- સ્થાન શ્રીગર્ભગજનુ નગર (૮)	૧૯૭૮
શત્રુમર્દન-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતનો ગાન બહિર ગ (૫)	૪૩૭
શમ-અતર ગ મનાગાન્યનો રત્નપ્રેશ (૬)	૧૫૬૦
શમાવહુ-કુશાવર્તની બહારનો બગીચો દત્તસાપુત્રી વિદ્યારમ્ય (૩)	૫૫૪
શાતાગૌરવ-જાણગાનનો માણુમ સિંહ મુનિનો પાત કરનાર (૮)	૧૯૬૨
શાતિગિવ-બહેગ ભોતાચાર્ય મદ્રગિવનો મુખ્ય ગિય (૮)	૮૧૬
શાતિમુગિ-કાપિસ્થપુરે અમાગીજીવ વામનને ઉપદેશ આપનાર ગુરુ (૭)	૧૮૩૫
શાર્દૂલ-હરિકુમારનો પુત્ર હરિની દીક્ષા વખતે તેની ગાદીએ આવનાર (૬)	૧૬૩૫
શાર્દૂલપુર-નદિવર્ધન માટે દીકરીનુ કહેલુ મોડવનાર અગ્નિમનનુનગર (૫)	૬૦૪
શાસિભદ્ર-મોપાક નગર વણિક અમાગીજીવ વિશ્વપણુનો પિતા (૭)	૧૮૩૮
શિખગિણી-રત્નદ્રીપના નીચડ ગાનની ગાળી હરિકુમારની મામુ (૬)	૧૫૧૮
શિવભક્ત-પગનુરને ઉપદેશ આપનાર મદ્રિમાદીના કરનાર ભક્ત (૫)	૧૦૭૬
શિવાસય-અજનના પ્રયોજથી દ્રવ્યી દેખાનુ ગાનિનુ પમિન ધામ (૭)	૧૭૦૬

- શીલમુખ-ચારિત્રધર્મરાજના ચાર મુખો પૈકીનું બીજું મુખ. (૪) ૧૦૬૦
- શુકલ-કાચાકાંચ ગોરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી છ નોકર સ્ત્રીઓમાંની
છટી (લેખ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- ,, શુકલપુરુષ. સમાધિનું કૃષક, શુકલ લેખ્યાથી યોધિન. (૮) ૧૯૪૧
- શુકલધ્યાન-સખીજયોગ માર્ગ પછી આવતો દેહાલક. નાની દેડી,
નિર્વૃત્તિને માર્ગે. (૬) ૧૬૦૭
- ,, આંતર પરિવારે ચિત્તવાનરને કંટુ શાંત વિલેપન. (૭) ૧૭૫૬
- શુદ્ધતા-વિશદ્ધમાનસના શુભાલિસન્ધિની રાણી. ઋણુતાની માતા. (૫) ૧૩૨૬
- શુદ્ધાલિસન્ધિ-શુભ્રમાનસ આંતર નગરનો રાજા. મૃદુતા સત્યતાનો
પિતા. (૪) ૧૧૧૭
- શુભકાનન-સોપારક નગરની બહાર ઉદ્યાન. વિમુક્ષણુનું દીકાંગણ.
મુધાકૃપાચાર્યની ઉપદેશશ્રુતિ. (૭) ૧૮૩૯
- શુભપરિણામ-ચિત્તસૌંદર્ય નગરનો રાજા. અંતરંગ. (૩) ૩૬૨
- શુભવિદ્યાક-ધરાતળ નગરનો રાજા. બુધનો પિતા. (૫) ૧૨૮૫
- શુભસુંદરી-મનીષીની માતા-કર્મવિલાસની પત્ની. (૩) ૩૭૪
- શુભાચાર-ઋણુ-પ્રગુણનો નાનો પુત્ર. (૩) ૪૨૮
- શુભાભિપ્રાય-વિમલમાનસના રાજા. ધિપણના પિતા. બુધના સસરા. (૫) ૧૨૮૬
- શુભાલિસન્ધિ-વિશદ્ધમાનસનગરનો રાજા. ઋણુતા ને અચૈર્થતાનો
પિતા. (૫) ૧૩૨૯
- શુભાશય-ચારિત્રરાજના લશ્કરમાં બહાદુર લડવૈયા. (૬) ૧૫૬૧
- શુભોદય-ભૂતળનગરના મલસંચય રાજાનો દીકરો. વિચક્ષણનો પિતા. (૪) ૭૬૩
- શુભ્રચિત્ત-અંતરંગનગર. સદાશય રાજાનું ધામ. (૬) ૧૫૫૪
- શુભ્રમાનસ-શુદ્ધાલિસન્ધિ રાજાનું આંતરનગર. (૪) ૧૧૧૭
- શૂર-શૂરના દીકરાનો ખૂની જડ. જડનો ખૂની શૂર ક્ષત્રીય. (૪) ૧૧૦૬
- શૂરસેન-કનકચૂડ રાજાનો ચોથો મંત્રી. વરવા આવેલ રાજકન્યાનું
કુશાવર્તપુરે આતિથ્ય કરનાર. (૩) ૫૬૯
- શેખરપુર-નરસુંદરીના પિતા નરકેસરીનું રાજનગર. ૭૨૫
- શૈલરાજ-દ્રેષગજેન્દ્ર-અવિવેકિતાનો પુત્ર. રિપુદારણનો મિત્ર. (૪) ૭૦૫
- શૈલેશી-નિર્ખીજયોગ રસ્તા પછી આવતો રસ્તો. નિર્વૃત્તિને માર્ગે. (૬) ૧૬૦૮
- શોક-તામસચિત્ત નગરના અધિકારી મતિમોહને મળવા આવેલ મિત્ર. (૪) ૭૯૬
- ,, મકરધ્વજના સિંહાસન પાસે બેઠેલ પાંચ મનુષ્યો પૈકીનો
એક પુરુષ. ૮૭૫

- શોક-ભવે દના કર્મચારી (૭) ૧૬૮૦
- શૌચ-યતિધર્મની આલુઆલુ ખેલેલશ મનુષ્યમાનો એક ન ૮ (૪) ૧૦૭૬
- ,, ચિત્તરાનગના છુપાઈ ગેહવા પગિવાગમા વાનગમચ્યુ (૭) ૧૭૫૬
- ,, ચાગિગાગની ચતુગ મેનાના ચે (૪) ૧૦૬૭
- શૌરીય-ચિત્તરાનગના છુપાઈ ગેહવા પગિવાગમા વાનગમચ્યુ (૭) ૧૭૫૬
- શ્રદ્ધા માધુના અતપુગમાની ૧૧ પૈડી એક પની (૫) ૧૨૫૬
- ,, ચિત્તરાનગના છુપાઈ ગેહવા પગિવાગમા વાદરી (૭) ૧૭૫૬
- ,, ગુભપગિલામ-નિપ્રદ પતાની રિંગેડ-ચા ગુલુધાગલુની પની (૮) ૧૬૫૧
- શ્રવણ-નિવૃદ્ધેદપર્વતના મર્ધન ગિખગની બાલુના ખે ઓગડા (૭) ૧૭૭૮
- શ્રીગર્ભ-ગ ખપુગના ગાન, અનુસુદર ચક્રવર્તીના મામા, મલાલદાના મામા (૮) ૧૬૮૩
- શ્રીધર-ગાઈલપુગના ગાન અગિમનનો ગાદીએ આવનાર પુત્ર (૩) ૧૮૦
- શ્રુતિ-કર્મપગિલામની ડાયા રિયાભિનાયની દોડી ગાવિગની પની (૭) ૧૭૭૮
- પટ્ટેદ-મરુચના પગિવાગમાનો એક પુત્ર (૪) ૮૬૬
- મહિલપ્રચિત્તા-ભવે દની નિર્વહણી-ખાગ (૭) ૧૬૮૩
- મગ-ગેશાગી ગુનિનો નોડ, જાનિગનો કુતિ માથે પગિયથ ડગવનાર (૭) ૧૭૭૬
- મજા ડાયાડપ ઓગડામાના ચિત્તરાનગને ખાનાર રાનની મિયાડીઓ (૭) ૧૭૭૮
- મત્ય-મોહાયના દગામા ચાગિગાગે મોડેલો ફૂત (૫) ૧૩૧૪
- ,, યનિયર્મની આલુઆલુ ખેલેલશ મનુષ્યમાનો એક ન ૭ (૮) ૧૦૭૫
- ,, ચિત્તરાનગના છુપાઈ ગેહવા પગિવાગમા વાનગમચ્યુ (૭) ૧૭૫૬
- મત્યના-ગુદાભિચન્ધિ-વર્ષતાનીની પુત્રી મૃધાવાદનોમ મ મનાવનાર (૮) ૧૧૧૮
- મદાગમ-મદુગાનિના ગાલ મદાપુત્ર (૦) ૦૮૦
- ,, ૧૧૪૭ ગુને પગનમ મમુના દગવનાર (૩) ૦૭૭
- ,, મગોધ ન રીના પાવ પૈડી તે બાંને જો તેનો નિ (૮) ૧૦૬૧
- મદાગાય-ગુદાભિચન્ધિનો મનગ મગાન મદગનિ-મુમ્તનાનો પિતા (૮) ૧૧૫૦
- મગિનિ-મગાની મગે નિવૃદ્ધ-દરી રિમર્મની મન-ચાકુ પા (૪) ૮૧૦
- મદુગુલુદ્ધના-ગાગિનના ના ડાયા ગૃદિધન તે પની (૪) ૧૦૮૦
- મગુદિ-નિ પાય તે ખાન પગિવાગિ (૧) ૦૬
- મદગેશ-મગાન મગિનાગેશ તે (૮) ૧૦૬

- સદ્ગોધ-વિશુદ્ધધર્મવાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાંનો એક. (૭) ૧૭૫૯
- સદ્ભાવના-પુરોહિતકાર્ય કરનાર સદ્ગોધમત્રીએ અગ્નિને આપેલ આહુતિઓ. (૮) ૧૯૪૯
- સદ્ભાવસારતા-ચારિત્રરાજના યુવરાજ યતિધર્મની મુંદર સ્ત્રી. (૪) ૧૦૭૭
- સંતોષ-સદાગમનો અનુચર, સ્પર્શનનો શત્રુ. મોહરાગ્નનો સમાવડીયો રાજા. (૩) ૩૮૯
- ,, ચારિત્રરાજનો સેનાની. સયમ યતિધર્મ સાથે રહેનાર. (૪) ૧૦૯૩
- ,, વિશુદ્ધધર્મવાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાંનો એક. (૭) ૧૭૫૯
- સપુણ્યક-નિપુણ્યક લિખારીનું નવું નામ. (૧) ૪૩
- સપ્રમોદ-માનવાવાસનું નગર. ગુણધારણ-સંસારીજીવનું જન્મ-સ્થાન. (૮) ૧૮૫૪
- સપ્તીજયોગ-ધારણા નદીને પેલે પાર ધર્મધ્યાન કેડી પડી આવતો મોટો માર્ગ. નિર્વૃત્તિને માર્ગે. (૬) ૧૬૦૬
- સમતા-નિર્વૃત્તિને માર્ગે રાખવાની યોગનલિકા. (૬) ૧૬૦૮
- સમયજ્ઞ-ભુવનોદરનગરે વૈદ્યનો પુત્ર. વેદલહલના વ્યાધિનો ઉપાય ચિંતવનાર. (૪) ૮૨૧
- સમરસેન-કલિંગ દેશનો રાજા. વિભાકરનો મદદગાર. (૩) ૫૮૪
- સમુદ્ઘાત-યોગવૈતાળોને મારી નાખવાના પ્રયત્ન પ્રયત્ન. (૬) ૧૬૦૭
- સમુદ્રદેવ-હરિકુમારને ભરદ્વારિયે ખચાવનાર. (૬) ૧૫૪૨
- સમંતભદ્ર-કેવલી. સદાગમ પોતે. (૮) ૧૯૮૮
- ,, સુકચ્છવિજયે હરિપુરના ભીમરથ-સુભદ્રાનો પુત્ર. પ્રજાવિશાળા-મહાભદ્રાનો ભાઈ. સદાગમ. (૮) ૧૯૮૦
- સંભોગ-સસારીજીવની આત્મામાં વાગતા નગારાઓ. (૮) ૧૯૯૯
- સમ્યગ્દર્શન-ચારિત્રરાજનો સેનાપતિ. (૪) ૧૦૮૭
- સંયત મનુષ્ય-બ્રાહ્મણ. દારુના પીઠામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી પારમો પ્રકાર. મુનિવર્ય. (૭) ૧૬૭૬
- સંયમ-વિશુદ્ધધર્મ વાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાંનો એક. (૭) ૧૭૫૯
- ,, યતિધર્મની આત્માઓ ખેડેલ દશ મનુષ્યોમાંનો સત્તરથી પર-વરેલો એક. નં. ૬. (૪) ૧૦૭૩

મહીનતા-તપયોગના બાર અગત માણસો પૈકી એક નં ૬	
બાલ્ય પગિવાર (૪)	૧૦૬૯
સવેગ-વિદ્યાક્રમાગીના બે પૈકી એક સ્તન (૮)	૧૯૦૪
સરળગેઠ-વામદેવને આશ્રય આપનાર કાચનપુરનો રોકીઓ (૫)	૧૩૩૦
સર્પ-ગ્રાહકપાટામાં મસારીજીવનુ રૂપ (૭)	૧૮૧૭
સર્વરોચક-જયચળના પદ્મગતના ચાર મત્રીમાનો એક (૩)	૬૦૦
સર્વાર્થસિદ્ધ-વિમાન ઉપરામરેણીએ ચટેલ અનુસુદનનુ ગમન- ધ્યાન (૮)	૨૦૦૭
મસારીજીવ-કથા કહેનાર ચોર (૨)	૨૬૩
સમૃતિ-મસાગવિન્તાનુ રૂપક-નગરી છટ્ટા મુનિના વૈગમ્ય પ્રસંગ- નુ નિમિત્ત (૭)	૧૭૩૫
મસ્થિતિ-વૈશ્વલની માતા જીવનોદગના અનાદિગતની ગણી (૪)	૮૦૦
સાકેતપુર-ભગતક્ષેત્રમાં નગર મસારીજીવ અમૃતોદગનુ ધામ (૭)	૧૮૧૮
સાગર-મહાપગિયરનો મિ. લોભનુ રૂપક માયાદેવીનો ભાઈ (૭)	૧૭૬૦
,, ધનગેખરનો અતરંગ મિત્ર લોભનુ રૂપક (૬)	૧૮૬૭
માખ્ય-માનવવાચના માખ્ય નગરમાં રહેનાર લોકો (૪)	૧૦૨૧
,, મિયાદર્શનના હાચનીએ માનવાવાચના આવેનુ અતરંગ (૪)	૧૦૨૧
માત-વેદનીય ગતનો માણસ વિષુધાવચનો નાયક (૪)	૬૮૮
,, વેદનીયગતનો ભાયાત મસારીજીવને શ્વાદ લવગવનાર (૮)	૧૮૮૮
માસ્તિકામાનમપુર-ભવચક્રમાં આવનુ ભવ્ય નગર જેન આતર- નગરનુ મહાન ધ્યાન (૮)	૧૦૮૪
મામાન્યરૂપા-કર્મનિતામની ત્રીજી પત્ની મધ્યમજીવિની માતા (૨)	૮૦૮
મામાયિક-આગ્નિધર્મગતના પાત્ર અગમૂત મિત્રોમાના એક નં ૧ (૮)	૧૦૬૮
,, શુદ્ધિધર્મનો પગિવાર આગ પૈકી નં ૬ પ્રથમ નિલાનત (૮)	૧૦૮૪
સાગુરુ-ભવગ્રામના સ્વરૂપમંદિરના અધિપતિ તેનુ ઉપનામ બદ્ધગુરુ થયુ હતુ (૫)	૧૦૬૩
માહુલા-વનવાહનના પિતા હમૂતગતનુ નગર (૭)	૧૬૧૫
મિદ્ધાર્થ-ગતુધર્મનો નિમિત્તાઓ જોડી (૩)	૫૩૫
,, મનુજીવિના ભગતપાડાનુ નગર, ગિપુદગળનુ જન્મધ્યાન અને ખેડબુધિ (૮)	૭૦૦
,, જ્યોતિષનાત્ર-ગણ આદ્યાદપુરમાં રચનાર જોડી (૭)	૧૬૪૭
સિદ્ધાન્ત-કર્મપગિયામ ગમનો ચર્ચ ભાગ મમજનાર મદાપુર (૬)	૧૫૫૮

સિંહ-ધાતકીખંડના શંખ નગરે સંસારીજીવ. સિંહ મુનિ. ગૌરવોથી

અધઃપાત ખમનાર. (૮)

૧૯૫૬

સિંહપુર-ઐરવતક્ષેત્રનું એક નગર. ગંગાધર સંસારીજીવનું સ્થાન. (૮) ૧૯૫૫

સુકચ્છવિજય-મહાવિદેહના ૩૨ વિભાગ પૈકીનો એક (વિજય).

એની રાજધાની ક્ષેમપુરી. (૮)

૧૯૭૪

સુખદુઃખ-ભવચક્રથી ખેડાના જન્મસંતાન એતરનો પાક. (૭) ૧૬૮૩

સુખા-શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ દીકરી. શુભધારણની

પત્ની. (૮)

૧૯૫૧

સુખાસિકા-ચિત્તવાનરના જીપાર્શ્વ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭) ૧૭૫૬

„ સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકી એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬

સુધોષ-ઐરવત ક્ષેત્રમાં આચાર્ય. સંસારીજીવ ગંગાધરના ગુરુ. (૮) ૧૯૫૫

„ સમંતભદ્રને ઉપદેશ આપી દીક્ષા દેનાર અને આચાર્યપદે

સ્થાપનાર ગુરુ. (૮)

૧૯૮૦

સુદર્શન-સાંકેતપુરની બાણુના જગલમાં મુનિ. સદાગમ તરીકે

અમૃતોદરને દેખા દેનાર. (૭)

૧૮૧૬

સુદૃષ્ટિ-ચારિત્રરાજના સેનાપતિ સમ્યગ્દર્શનની પત્ની. (૪) ૧૦૮૮

સુધાદૂષ-સંસારીજીવને દ્રવ્યશ્રદ્ધા કરાવનાર શુભકાનન ઉદ્યાનમાં

આચાર્ય. (૭)

૧૮૩૯

સુપ્રબુદ્ધ-ભદ્રિલપુરમાં વિશદ-સંસારીજીવને તત્ત્વશ્રદ્ધા કરાવનાર

મુનિ. (૭)

૧૮૪૩

સુબુદ્ધિ-શત્રુમર્દનનો સહૃદય પ્રધાન. (૩)

૪૫૯

„ રત્નદ્વીપના નીલકંઠ રાજાનો મંત્રી. હરિકુમારને નસાડનાર. (૬) ૧૫૩૬

સુભગતા-પિશાચી. દુર્ભગતાની વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૧૦૧૦

સુભદ્રા-સુકચ્છવિજયના હરિપુરના રાજા ભીમરત્નની રાણી. મહાભ-

દ્રાની માતા. (૮)

૧૯૮૦

સુમતિ-કર્મપંથેવીકાલપરિણતિનો પુત્ર. ભવ્યપુરુષનું બીજું નામ. (૨) ૨૭૧

સુમતિ-કનકશેખરને તેડવા આવેલા ત્રણ રાજામંત્રીમાંનો એક. (૩) ૫૬૫

સુમાલિની-સપ્રમોદ નગરના મધુવારણ રાજાની રાણી. શુભધારણની

માતા. (૮)

૧૮૫૫

સુમુખ-ભવચક્રે ચણકપુરના ધનવાન સાર્થવાહનુ મૂળ નામ. (૪) ૯૭૬

સુમંગળા-સુકચ્છવિજયે રત્નપુરના મગધસેન રાજાની રાણી.

સુલલિતા-અગ્રહીતસંકેતાની માતા (૮)

૧૯૮૧

મુરુપતા-પિનાચી કુરુપતાની વિગેધી સસ્વ (૪)	૧૦૦૬
મુલસિતા-મુરુચ્છવિજયે ગ્લપુગના મગધમેન-મુમગળાની પુત્રી અમૃદીતમકેતા મન્નમજ્જીતો છવ (૮)	૧૯૮૧
મુલોચન-શત્રુમર્દનનો પુત્ર ગાદીએ ખેમના (૩)	૫૪૨
મુચ્ચિત-માતમે માળ બેહેલા મદ્દાગમ (૧)	૧૮
મુદર-તેન મુનિ બધુ-અમાગીજીવને દ્રવ્ય આધુ કુના (૭)	૧૮૨૭
મુદરના-નિર્મલચિત્તે મલકયગ-નની ગણી બુદ્ધિ ને વિમર્ગની માતા (૪) ૭૬૬	
મુદ્દમમપ્રમય-આગિત્રધર્મગજના પાચ અગમત મિત્રો પેળી એક ન ૪ (૪)	૧૦૬૫
મોપારક-માનવાનામનુ નગર અમાગીજીવ-વિભૂપણુનુ જન્મમધ્યાન (૭) ૧૮૩૮	
મોમદેવ કથાનાયક વામદેવના પિતા વર્ધમાનપુત્રના ધનપતિ એક (૫) ૧૧૪૧	
મોજન્ય-પિનાચી ખસતાનુ વિગેધી અર (૪)	૧૦૦૩
,, આગિત્રગજની ચતુર ગ મેનાના દ્વાથી (૮)	૧૦૯૭
મોવર્મ-પ્રથમ દેવયોગ અમાગીજીવની ગ્ધપટ્ટી જન્મ્યાન મ્યાન (૭) ૧૮૩૧	
મોમનમ્ય-અતર ગ ચતુર ગ મન્યમા પદાતિઓ (૬)	૧૫૬૦
મોષ્ટવ-આગિત્રગજની ચતુર ગ મેનાના દ્વાથી (૪)	૧૦૯૭
મ્તપ્રચિત્ત-ત્રિપુદાગે વાગ વાગ દેલો લેપ-અયગજની બતાવટ (૪) ૭૦૯	
મ્તેય-વામદેવનો મિત્ર મૃષાવાન્તો નાનો ભાઈ (૫)	૧૧૮૬
મ્ત્રીવેદ-મગધજના પગિનાગમાનો એક પુત્ર (૮)	૮૬૯
મ્ત્રયગચર-પચાક્ષપગુમધ્યાનમા વનતા જોશ (૮)	૩૨૪
મ્તેલુગમ ગ્રહ ભરપાન-ગગમગરીનો મિત્ર (૪)	૮૬૪
મ્તેર્ગન-બાળનો મિત્ર વિષયાભિનાયનો માપુમ (૩)	૩૭૫
મ્ત્રિકુગજ-અદ્રિવપુત્રના મગ્ન અમાગીજીવ વિનમ્ના પિતા (૭) ૧૮૮૭	
મ્ત્રુત્રવચન-સાદ્વલપુત્રના અગિમન ગનનો દૂત નજીની બામતમા નદિવર્ધનને દારે મગધ પામના (૩)	૧૩૮
મ્ત્રુર્મવિચર-મુચ્ચિત ગજમજ્જિનો દ્વાપાળ (૧)	૧૮
મ્ત્રુદેવ-સિનિપ્રતિગિનનો બગીચો અપર્વનની કામીનુ મ્યાન (૩) ૩૭૬	
મ્ત્રુભાન-કનકાગના મ્યાનમા આવનાર ચાર મદાપુત્રો પેળી એક (૮) ૧૯૦૩	
મ્ત્રુમગનિચય-દામાનગનો ગન દાવિદ આવિચના પિતા (૭) ૧૭૭૭	
મ્ત્રુગોચના-જની માતા અશુભોચની પત્ની (૮)	૭૬૮
મ્ત્રુપ-અનના મદ્દાગ-નુ શિવમજ્જિ (૫)	૧૦૬૦
મ્ત્રુવીર્ધ-ગિનગનને મેરી દેવો આના અટમમ્યાન પ્રમગ દાયો (૭) ૧૭૮૧	

સ્વાધ્યાય-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૪.

અંતરંગ પરિવાર. (૪)

૧૦૭૨

હરિકુમાર-આનંદપુરના કેસરી રાજાનો પુત્ર-રત્નદીપે ઉછરેલો.

ધનશેખરનો મિત્ર. (૬)

૧૪૮૬

હરિપુર-સુકચ્છવિજયનું નગર. મહાભદ્રા પ્રજાવિશાળાનું જન્મ-

સ્થાન. (૮)

૧૬૮૦

હરિશેખર-આનંદપુરનો શેઠ. ધનશેખરનો પિતા. (૬)

૧૪૬૬

હરિશ્ચંદ્ર-કુશસ્થળ નગરનો રાજા. બાળના હાલકવાલ કરનાર. (૩) ૪૪૫

હર્ષ-માનવાવાસમાં રાગકેસરીનો એક સેનાની. આનંદ કલ્પલ

કરાવનાર. (૪)

૬૭૮

હાટશ્રેણી-સંસાર બગ્ગરમાં દુકાનોની હાર. ભવનુ રૂપક. (૭) ૧૭૩૫

હાસ-મહરૂપજના સિંહાસન નજીક બેઠેલ પાંચમાંનો એક પુરુષ. (૪) ૮૭૨

હાસ્ય-ભવરેટના કર્મચારી. (૭)

૧૬૮૨

હિતજ્ઞ-ચાર વ્યાપારીઓ. જેની કથાત્રયણથી પંચમ મુનિ વૈરાગ્ય

પામ્યા તેમાંનો એક. (૭)

૧૭૦૧

હિંસા-રૌદ્રચિત્તપુરના દુષ્ટાભિસન્ધિ અને નિષ્કરુણતાની દીકરી.

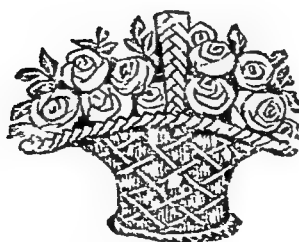
નદિવર્ધન પત્ની. (૩)

૫૭૪

હીનસત્યતા-ભયની પત્ની. (૪)

૮૭૫

હેમપુર-લલિતપુર પાસેનું નગર ભવચક્રે વિભીષણ રાજાની રાજધાની. (૪) ૯૫૫

વિષયાનુક્રમ

ઉપમિતિ ભવપ્રપચા કથા-ભાષાઅવતરણના ત્રણ ભાગમા આવેલા
વિષયોની અનુક્રમણિકા

(તા ૭ પૃષ્ઠમજ્જા ભાષાતરની છે પ્રથમ વિભાગની બીજી આવૃત્તિ વાપરી છે.
બીજા અને ત્રીજા વિભાગની પહેલી આવૃત્તિ વાપરી છે કાંસમા આઠ પ્રસ્તાવ
પેઢી જોડવામા હોય તે મૂકયો છે)

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અકરાતીઓ-વેલહલ (૪)	૮૨૦ ૮૨૨	„ સુવચિતા (૮)	૧૬૬૧
અકર્મભૂમિ-ત્રીશ (૮)	૧૬૬૮	અનાતી કર્મ-ચાર (૮)	૮૬૬
અક્લક-ધનવાહન મંત્રી (૭)	૧૬૫૫	અગ-પાચ-રા-નીતિના (૫)	૧૩૦૮
„ -દીક્ષા (૭)	૧૭૭૦	„ બાર (૧) નોટ	૮૬
„ -પુનરાગમન (૭)	૧૭૭૬	અગાર કર્મ (૪) નોટ	૮૩૦
„ -નિર્ગથક પ્રયત્ન (૭)	૧૭૬૭	અચાર્યતા (૫)	૧૩૨૬
અક'થાપમિત (૩) નોટ	૫૦૬	„ (૮)	૧૬૨૧
અનુદિક્ષા (૩)	૪૧૧	„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉગય (૮)	૧૬૨૬
અકુગલમાળા (૩)	૩૭૪	અણર્જુ-સમજણ (૪)	૮૭
„ -સ્પર્શન પરિવે (૩)	૩૮૨	„ પ્રકાર (૬)	૧૫૧૧
„ -ની યોગશક્તિ	૪૩૩	અણવ તત્ત્વ (પરિ)	૧૩૬૭
„ ને દેવનિકાલ હુકમ	૫૦૨	અગ્રાન (૩)	૪૨૪-૪૨૫
„ ના પુત્રો (૩)	૫૬૫	„ ઘોડાઓ (૩)	૩૮૭
અનન ભાવનાભાવિત માનમે (૬)	૧૪૯૮	„ વાદી (૮)	૧૦૪૬
અગ્રગણ દ્રવ્ય (૮)	૧૬૬૮	અટની-ચિત્તવૃત્તિ (૪)	૮૦૪
અગ્રેવદુ નામકર્મ (૪)	૮૬૦	„ -સમજણ (૮)	૮૭૬
અટલીતમ કેતા (૭)	૨૭૪ ૩૨૬	અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ (૩)	૫૩૫
„ નું સકામમાધાન (૮)	૮૨૫	અઠાર દોષ-અમાવ (૬)	૧૬૨૪
„ ને જુનામે (૮)	૮૬૧	અખૂડ નિષ્ઠા (૮)	૮૧૪
અટલીતમ કેતા સાદાઈ (૫)	૧૩૬૦	અણુવત (૩)	૫૧૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
આણ્વત ગૃહસ્થના (૪) ૧૦૭૮-૧૦૮૨		અનુપૂર્વી નામકર્મ (૪)	૮૮૦
અતરવમા તરવબુદ્ધિ (૪)	૮૮૮	અનુગ્રેષા-સાધુપત્ની, (૫)	૧૨૫૬
અતિચાર (૪) નોટ	૮૮૧	અનુમાન (પરિં) ૧૩૬૩. ૧૩૮૨. ૧૩૮૮	
આતથિસ વિભાગ-શિક્ષાત્રત (૪) ૧૦૮૫		અનુવ્રત-માહાત્મ્ય (૧)	૧૮૨
અતિશય-ચોત્રીશ (૬) ૧૬૧૯. ૧૬૨૧-૪		અનુપ્રાન-ચિત્તરા બાંધ (૮)	૨૦૫૦
અત્યંતચળોધ-સેનાપતિ (૨)	૩૦૦	અનુસુદર-જન્મ (૮)	૧૬૭૫
અદત્તાદાનવિરમણ-રથૂળ (૪) ૧૦૮૦		„ -પરિચય (૮)	૧૬૯૦
અદૃષ્ટમૂળપર્યંત (૧)	૧૫-૫૧	„ -વધસ્થાને (૮)	૧૬૯૮-૯
અદેવે દેવબુદ્ધિ (૪)	૮૮૫	„ -તું ઉત્થાન (૮)	૨૦૦૫
અધમરાજ્ય (૬)	૧૫૭૭-૧૫૮૬	„ દીક્ષા મહોત્સવ (૮)	૨૦૦૭
અધમાધમ પુરુષ (૬)	૧૫૭૬	„ ધ્યાનમાં (૮)	૨૦૨૬
અધર્મમા ધર્મબુદ્ધિ (૪)	૮૪૭	„ -સર્વાર્થસિદ્ધિ (૮)	૨૦૨૭
અધિકારી-(ગ્રંથના). (૧)	૧૩	અંતરકથા-મિથુનદ્વય (૩) ૪૧૧-૪૩૧	
„ -ઔષધના (૧)	૩૪-૧૭૫	અંતરકરણ (૧) નોટ	૮૮
„ -નિર્ણય-ચેષ્ટાથી (૧)	૧૭૯	અંતરંગ કુટુંબ (૩)	૬૭૦
અધઃપાતની સકળના (૮)	૧૬૬૧	„ -દુભાયક્ષુ (૩)	૬૭૨
અધ્યવપૂરક દોષ (૪)	૧૪૧૩	„ -ના વૈર (૩)	૬૭૩
અધ્યવસાય-સરોવર (૬)	૧૬૦૫	„ -ના ગુણદોષજ્ઞાન (૩)	૬૭૪
„ મન (૭)	૧૭૫૩-૧૭૫૬	„ -તું અનાદિ યુદ્ધ (૩)	૬૭૫
અનશન-તપયોગ (૪)	૧૦૬૮	„ -નો સ્પષ્ટ પરિચય (૩) ૬૭૫-૭	
અનંતકાય બત્રીશ (૪)	૧૦૮૩	અંતરંગ ઔર્ધ્વસ્વરૂપ (૮)	૧૬૬૪
અનંતધર્માત્મક વસ્તુ (પરિં)	૧૩૯૮	„ દેશે રસનાશુદ્ધિ (૪)	૭૬૦
અનંત પુત્રો-કર્મપરિણામના (૬)	૧૫૬૬	„ રાજ્ય-પરિક્રિયા. (૩)	૫૧૦
અનંતાનુબંધી (૪)	૮૭૯	„ „-વૈવિધ્ય (૬)	૧૫૫૯
અનંતાનુબંધી-ક્રોધ (૩)	૬૬૯	„ ત્યાગ વગર બાહ્ય ત્યાગ (૩)	૬૭૬
„ માન (૪)	૯૫૪	„ અનેક રૂપ (૪)	૯૩૬
અનર્થદંડવિરમણવ્રત-ગુણવ્રત (૪) ૧૦૮૪		„ શત્રુને દાળનાર (૩)	૫૦૭
અનાદેય નામકર્મ (૪)	૮૯૧	અંતરદ્વીપ-છાપન (૮)	૧૬૬૯
અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ (૭)	૧૬૯૧	અંતરશુદ્ધિ-રાજ્યપ્રવેશઉપાય (૬)	૧૫૯૮
અનાભોગ (૨)	૨૮૬	અંતરાય (૨)	૨૨૮
„ મિથ્યાત્વ (૭)	૧૬૯૧	„ અને દરિદ્રતા (૪)	૧૦૦૭
અનિવૃત્તિકરણ (૧) નોટ	૮૮	„ આક્રમણ-બાધા (૭)	૧૮૦૭
અવિસૃષ્ટ દોષ (૪)	૧૪૧૨	„ મિત્રરાજ (૪)	૨૮૬
અનુત્તર વિમાન (૨)	૬૧૯	„ -ના પાત્ર મનુષ્યો (૪) નોટ. ૮૬૨	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અતર્ધાન યથેસા અંતરગ લોક (૪)	૯૩૬	અભ્યાસ-અપાત્રને. (૪)	૭૧૬
અતસ્તાપ-ખાળનો. (૩)	૪૪૧	„ અસ તોપ (૪)	૭૨૩
અત્યજ-જૈન-ખલુ (૩)	૫૫૭	„-કાળમા રખાડું (૪)	૭૨૪
અધના-ખુવાગો (૫)	૧૨૪૭	„-ખાળપણમા (૨)	૨૬૫
અધાર-મિથ્યા દર્શન (૭)	૧૭૩૬	„-વૈરાગ્ય (૬)	૧૬૦૩-૧૬૦૬
અન્યોક્તિ (૪)	૭૩૬	અભ્યાસીત દોષ (૪)	૧૪૨૦
અપમિત્ય દોષ (૪)	૧૪૦૯	અમૃતોદર (૭)	૧૮૧૮
અપયરા નામકર્મ (૪)	૮૯૨	અભરીયો સાથે યુદ્ધ (૩)	૫૭૬
અપાયાપગમાતિશય (૬)	૧૬૨૧	„ ની પક્ષીમા નદિવર્ધન (૩)	૬૪૮
અપનિણુત દોષ (૪)	૧૪૨૭	અરધદૃઢી-રેટ (૭)	૧૬૮૧-૧૬૮૬
અપયોમ (૨) II	૩૧૬-૬૬૫	અરતિ-પરિચય (૪)	૮૭૨
„ નામકર્મ (૪)	૮૯૧	„-આક્રમણ-ખાધા (૭)	૧૮૦૫
અપાત્ર અને અભ્યાસ (૪)	૭૧૬	અરિદમન (૩)	૬૩૪, ૬૫૦
અપૂર્વકાણુ (૧) નોટ	૮૮	„ અને વિવેક ક્વણી (૩)	૬૫૨
„ (૫)	૧૨૭૬	„ „ „ ની સ્તુતિ (૩)	૬૫૩
અપુકાય (૨)	૩૧૮	„ ની ઉપયોગી પ્રજ્ઞાવળી (૩)	૬૫૫
અપ્રત્યાખ્યાની (૪)	૮૮૦	„ નું કાર્યાન (૩)	૬૮૧
અપ્રમત્તત્વ ગિખર (૪)	૧૦૪૮	અરુઘટી (૩) નોટ	૩૬૪
અપ્રમાદયત્ર (૩)	૫૦૩	અર્થકથા (૧)	૫
„ અને ભાવ દીક્ષા (૩)	૫૦૮	અર્થનિચય-કચરો (૭)	૧૭૪૧
„ વચ્ચે (૭)	૧૭૪૩	અર્થપુરુષાર્થ (૧)	૧-૭-૧૩૮
અભાણુ-અભિમાની. (૪)	૭૪૧	અર્થાપતિ (પરિં)	૧૩૮૬
„ નું માતાને ખાડું. (૪)	૭૪૭	અસ્થિત વિલાસ-જનમુખ (૫)	૧૨૨૬
અભક્ષ્ય-ખાવીશ (૪)	૧૦૮૩	અવધિજ્ઞાન (૮)	૨૦૦૧
અભવ્ય (૩)	૬૬૯	અવગણના-સ્વદુષ્કૃત તરફ (૫)	૧૨૬૭
„ નતિભવ્ય (૩)	૬૭૧	અવગતિ-સદ્ગોષ્ઠ ભાર્યા (૪)	૧૦૬૦
અભિજમ-પાય (૮)	૧૮૯૭	અવગદ (૮)	૧૮૯૭
અભિગ્રહ (૩) નોટ	૫૦૫	અવધિ (૨)	૨૮૦
અભિનિષાધ (૨)	૨૮૦	„ સદ્ગોષ્ઠમિત્ર (૪)	૧૦૬૨
અભિમાન-ના વિચારો (૪)	૭૦૭	અવયવ (પરિં)	૧૩૬૬
„-પોપા (૪)	૭૦૮	અવલોકન-વિમર્શનું (૮)	૮૦૩
„-અભ્યાસકાળમા (૪)	૭૧૫	અવલોકના-સદ્ગ્જ્ઞાન (૭)	૧૬૯૮
અભિપ્રેક્ષ-મનીષીને (૩)	૫૧૭		

વિષય	પૃષ્ઠ
અવશ્રુતિ. (૬)	૧૪૮૪
અવિદ્યાશરીર-મહામોહનું. (૪)	૮૧૦
„ -ચોળના. (૪)	૮૩૮
અવિનય-અભિમાનીનો. (૪)	૭૧૪
અવિરતિ (ખાર ભેદ). (૭)	૧૬૯૧
„ પાણું. (૧) નોટ.	૫૪
„ નંબાલ-કચરો. (૭)	૧૭૩૯
„ નળ-રેંટ. (૭)	૧૬૮૨
„ નૂં. (૭)	૧૭૩૯
અવિવેકિતા. (૩)	૩૪૬
„ -તામસચિત્તે	
„ ગેરહાજર. (૩) ૫૭૫	
„ -હલ્લેખ. (૪) ૭૬૪, ૭૬૬	
„ -રૌદ્રચિત્તપુરે. (૪) ૭૬૮	
„ -ચિત્તવૃત્તિમાં હાજર	
„ નહિ. (૪) ૮૬૬	
„ આકમણ-ખાધા. (૭) ૧૮૦૪	
અભ્યવહાર હુકમ. (૩) ૫૦૨	
અશાનક્રિયા-સાધુની. (૭) ૧૭૨૫	
અશુભ નામકર્મ. (૪) ૮૯૧	
અશુભ વિપાક. (૫) ૧૨૮૫	
અશુભોદય. (૪) ૭૬૩	
અશોક-મોટું પાણુ કળવિહોણું. (૪) ૭૪૦	
અષ્ટ પ્રવચન માતા. (૩) ૫૦૫	
„ „ (૮) ૧૬૪૭-૫૦	
અસંવ્યવહાર નગર. (૨) ૩૦૦	
અસતીપોષણ. (૪) નોટ. ૮૩૧	
અસલ-પાંચ-મોટાં. (૪) ૧૦૭૯	
અસદાચાર-ગથેડો. (૮) ૧૯૯૯	
અસાત અને પાપી પંજર. (૪) ૯૯૧	
„ અને રૂન. (૪) ૯૯૮	
અસાધ્ય. (૧) ૩૫-૧૭૮	
„ -મૂઠ. (૭) ૧૭૨૮. ૧૭૩૨	
અસ્થિર નામકર્મ. (૪) ૮૯૧	

વિષય	પૃષ્ઠ
અહંકાર. (૪) ૭૯૧	
અહિંસા-જનનધર્મનો સાર. (૩) ૫૫૫	
આકારસંવરણ-કામદેવ. (૬) ૧૪૯૨	
આકાશમાં યુદ્ધ. (૫) ૧૧૬૫	
આદિચિન્મય-ચતિધર્મ	
„ મનુષ્ય. નં. ૯ (૪) ૧૦૭૬	
આકૃતિ અને ગુણો. (૪) ૧૦૦૭	
આગમ અભ્યાસ-પુંડરીક. (૮) ૧૯૮૮	
આગમનો સાર. (૮) ૨૦૩૪-૪૨	
આગ-લોટ્ટાદરમાં. (૭) ૧૬૫૭-૧૬૬૪	
„ - નો ભાવાર્થ. (૬) ૧૬૬૦	
આત્માર્થપદે-સિંહ-સંસારીજીવ. (૮) ૧૬૫૭	
આચ્છાદ્ય દોષ. (૪) ૧૪૧૧	
આછવિક મત. (૪) ૮૫૯-૧૩૪૫	
„ મંખ. (૪) ૧૩૫૧	
આછવિકા દોષ. (૪) ૧૪૧૫	
આજ્ઞા-સિદ્ધ. (૮) ૧૬૧૪	
આજ્ઞાવિરાગન કળ. (૮) ૧૬૭૧-૧૬૭૨	
આતપ નામકર્મ. (૪) ૮૯૧	
આતિથ્ય-આદર. (૩) ૫૫૩	
આત્મકથા ન કરવી. (૫) ૧૨૮૪	
આત્મલધુતા. (૧) ૨૧૫	
આત્મવિચારણા. (૩) ૪૨૯	
આત્મવિડંબના વર્ણન. (૮) ૨૦૦૯	
આત્મસ્તુતિ. (૪) ૭૬૧	
આત્મસ્વરૂપ-વિવિધતા. (૪) ૮૪૮	
આત્મા-સ્વરૂપ-સ્ફાટિક. (૭) ૧૭૫૨	
આદાનલંડમતનિક્ષેપણા સમિતિ. (૩) ૫૦૫	
„ (૮) ૧૬૪૮	
આદેયનામકર્મ. (૪) ૮૯૧	
„ તું કાર્ય. (૪) ૧૦૦૭	
આદેશ અને અંતરંગ લોકો. (૩) ૫૦૨	
આધાકર્મી દોષ. (૪) ૧૪૦૬	
આનંદ-ક્ષમાનો. (૮) ૮૮૧૧	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
આનન્દ-નગરપ્રવેશ મહોત્સવ (૮) ૧૮૮૨		આગ્રવ-તત્ત્વ (પરિ)	૧૩૯૧
„ -સ્થૂળ અને આત્મિક (૫) ૧૧૮૭		આહાર-ચાર (૩) નોટ.	૫૦૫
આત્મકથા ભૌતાચાર્ય (૪) ૮૧૨		આહારવિશુદ્ધિ-નવકોટિ (૬)	૧૬૦૦
„ -ત્રેલોચનકથા (૪) ૮૧૬		આહાર-સસારીજીવ (૩)	૬૮૬
આત્મપ્રભોદ (૩) ૫૧૩-૫૨૩		ઘટવર અનશન (૪)	૧૦૬૮
આત્મીયિકી વિદ્યા (૫) ૧૩૦૬		ઈદ્રિય-તૃપ્તિ ભિન્નાપભોગ (૧)	૬૬
આપધાત-નરમુદરીનો (૪) ૭૫૦		„ પરાધીન-હરણ.	૩૨૬
આભિગ્રહિત મિથ્યાત્વ (૭) ૧૬૬૦		„ -હાથી	૩૨૭
આભિનિવેરાક મિથ્યાત્વ (૭) ૧૬૬૧		„ સ્વરૂપ-દમન (૩)	૪૭૫
આભિનિયોગ-સદ્બોધમિત્ર (૪) ૧૦૬૧		„ પર અકુશ-રાજ્યપ્રવેશ	
આશીર-વ્રત (૭) ૧૮૩૩		ઉપાય (૬)	૧૫૬૮
આસિસ સ્કારિક વિક્રમો (૧) ૧૫૨		ઈર્ષ્યાપચિકી (૭)	૧૭૨૬
આમર્ષીપદિ લખિય (૫) ૧૧૬૬		ઈર્ષ્યાસમિતિ (૫) ૫૦૫	૧૬૪૮
આમાજીર્ણ (૬) ૧૫૧૧		ઈરકી ગમલુ (૫)	૬૬૧
આય-આક-નિમિત્તશાસ્ત્રે (૬) ૧૫૨૦		ઉચ્ચ-દિવ્ય દર્શન (૫)	૧૨૨૬
આયુર્વેદ (૬) ૧૫૦૬-૧૫૧૭		ઉચ્ચ-પ્રવાસો (૫)	૧૨૫૦
આયુધ્ય (૭) ૧૧ ૨૬૦		ઉચ્ચ-વાસ નામકર્મ (૪)	૮૬૦
„ અને મૃતિ (૪) ૧૦૦૦		ઉચ્ચ-વળતા-અટવીમા (૭)	૧૭૬૭
„ આક્રમણ બાના (૭) ૧૮-૭		ઉત્તમ પ્રાણીસ્વરૂપ (૩)	૪૮૩
„ મિત્રરાત્ન (૪) ૮૮૬		„ રાજ્ય (૬) ૧૫૬૧-૧૬૧૨	
„ ના ચાર મનુષ્યો (૪) નોટ ૮૮૬		„ વર્તના (૬)	૧૬૦૬
„ રાજનો મહત્ત (૮) ૧૬૬૫		„ ગૃહિ ક્યાનક (૬) ૧૫૫૧-૧૬૦૮	
„ બધા કૃષ્ણ-નાડેનો (૮) ૧૬૬૫		„ -પાત્રમા પુત્ર (૬)	૧૬૩૧
આરાધ (૭) ૨૬૫		ઉત્તમોત્તમનુ સ્વરૂપ (૩)	૪૭૭
આર્જવ (૩) ૪૨૩, ૬૨૭		„ વર્ગપ્રાપ્તિ ઉપાય (૩) ૪૬૧	
„ યતિર્મ મનુષ્ય ન ય (૪) ૧૦૬૭		ઉત્તરા યાન સૂક્ષ્મ પાદ્મ (૧) ૧૧ ૨૩૦	
આર્ત યાન-પુત્ર (૭) ૧૭૪૦		ઉત્તરાસન (૮)	૧૮૬૬
આર્તશય-ગો વેળી મદદે (૮) ૧૬૬૦		ઉત્તરા-વિમળનુ (૫)	૧૧૮૫
આર્થ સ્તુત્ય (પરિ-) ૧૩૮૦		ઉત્પાદન દોષ ૧૬ (૬) ૧૪૦૫, ૧૪૧૬,	
આવશ્યક (૮) ૨૦૨૬			૧૪૨૦
આવશ્ય-મગગેળીઆ દષ્ટાન્ત (૧) ૧૧ ૨૧૬		ઉત્સર્ગ-તપયોગ (૪)	૧૦૭૭
„ -નાનદત્તકથા (૧) ૧૧ ૨૨૨		ઉત્સવ-ગૈન મદિરે (૧)	૬૫
આસક્તિ રહિત ભોજન (૪) ૭૭૬		ઉત્સાહ શક્તિ (૫)	૧૦૮૮
આગ્રવ (૧) ૧૪૬		ઉદ્ભવ દોષ ૧૬ (૬) ૧૪૦૫, ૧૪૦૬-૧૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉદ્દેશિક દોષ. (૪)	૧૪૦૬
ઉદ્ધત જવાબ. (૫)	૧૩૧૪-૫
ઉદ્દલિત દોષ. (૪)	૧૪૧૦
ઉદ્ધમ અને ધન-વિચારો. (૬)	૧૪૮૩
ઉદ્યાનગમન-વેલ્લહલુલુ. (૪)	૮૨૧
„ -સાવાર્ય. (૪)	૮૨૯
ઉદર-કપાય. (૭)	૧૭૩૮
ઉન્માદ-નાશ. (૧)	૧૪૯
„ ખુદાસો. (૫)	૧૨૪૭
„ અસર. (૭)	૧૬૯૫
ઉન્માર્ગોપદેશક-સૂબો. (૨)	૩૨૧. ૩૨૪
ઉન્મિશ્ર દોષ. (૪)	૧૪૨૭
ઉપક્રમ. (૪) નોટ.	૭૬૦
ઉપધાત નામકર્મ. (૪)	૮૯૦
ઉપચારો-ખાલ. (૩)	૫૯૯
ઉપદેશ. (૧)	૧૧૮-૧૧૯
„ -અનધિકારીને. (૧)	૧૩૨
„ -પ્રેરણારૂપે. (૧)	૧૫૫
„ -કર્તવ્યસૂચવન. (૧)	૧૫૭
„ -પ્રતીતિ માટે પ્રયત્ન. (૧)	૨૮. ૧૬૦
„ -વિશ્વાસ કરે તેવો. (૧)	૧૬૩
ઉપદેશ ક્રમ. (૧)	૧૬૭
„ -ઔષધસેવનનો. (૧)	૧૬૭
„ -ગભીરતા. (૧)	૧૭૧
„ -ક્રયાં ન લાગે. (૧)	૧૭૩
„ -અયોગ્યને નહિ. (૧)	૧૭૭
„ -અપાત્રને. (૨)	૨૮૨
„ -વૃથા. (૩)	૪૦૬-૭
„ -પ્રતિબોધકાર્ય. (૩)	૪૧૭. ૪૩૧
„ -પ્રબોધનરતિ. (૩)	૪૬૩
„ -ની ભૂદી ભૂદી અસર. (૩)	૪૭૮-૫૦૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપદેશ ક્રમ-પ્રબોધનરતિનો. (૩) ૫૪૨-૫૪૩	
„ -કર્તવ્યનો. (૩)	૫૪૬-૫૪૭
„ -જૈન ધર્મ સાર. (૩)	૫૫૫
„ -વિવેક કેવળી. (૩)	૬૫૪
„ -ધર્મદુર્લભતા. (૩)	૬૬૫ થી
„ -વિચક્ષણાચાર્યનો. (૪)	૭૫૯-૭૬૧
„ -સમયજ્ઞ વૈદ્યનો. (૪) ૭૩૭-૭૩૮	
„ -જગત્સ્વરૂપ. (૪) ૯૦૦-૯૦૧	
„ -યોગના બુધસૂરિની. (૫)	૧૨૨૨-૧૨૫૫
„ -બુધસૂરિનો. (૫)	૧૨૫૬
„ -ગુરુમહારાજનો. (૭) ૧૭૧૬	
„ -ચિત્તને. (૭)	૧૭૪૫-૭
„ -શોક દૂર કરો. (૭) ૧૭૮૯-૯૦	
„ -દાવિદાચાર્ય. (૭) ૧૭૬૬-૧૮૦૦	
„ -ધર્મધોષ. (૭)	૧૮૨૭
„ -નિર્મળાચાર્ય. (૮) ૧૮૯૮-૧૯૦૦	
„ -શોક-કેનો ? (૮)	૨૦૨૮
„ -ધ્યાનયોગ-ચિત્ત-શુદ્ધિ. (૮)	૨૦૩૯-૪૨
ઉપદેશક-ની અયોગ્ય ટીકા. (૧)	૧૭૩
ઉપનય. (૧)	૪૭-૪૮
„ -યોગના. (૧)	૫૦
„ મહિરાશાળાનો. (૭)	૧૬૮૦
„ વૈદ્યકથાનો. (૮)	૨૦૪૬-૫૩
ઉપમાન-સત્કલ્પિત. (૧)	૧૧
ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા. (૧)	૨૧૩
ઉપયોગ. (૭)	૧૭૨૫
ઉપશમશ્રેણિ. (૮)	૨૦૨૬-૭
ઉપસંહાર. (૧)	૨૧૬-૮
„ (૨)	૩૩૦-૧
„ (૩)	૬૯૦
„ જૈનપુર દર્શનનો. (૪) ૧૦૯૭-૮	

વિષય	પૃષ્ઠ
-દ્રુપદ હાર (૪)	૧૧૩૨-૩
" (૫)	૧૩૪૧-૨
" (૬)	૧૬૩૮
" (૭)	૧૮૬૦-૪૫
" (૮)	૨૦૭૩-૨૦૮૧
દ્રુપદગો (૮)	૨૦૬૯
" મન્થરો (૭)	૧૭૩૯
દ્રુપદનામકર્મ (૪)	૮૯૦
દ્રુપદનું ચિતવન (૧)	૧૨૯, ૧૩૦
દ્રુપેશ્વા-સાનુપત્ની (૫)	૧૨૫૯
ઉમાસ્વાતી-અનમામસ્વરૂપ (૬)	૧૫૭૬
" -અધમસ્વરૂપ (૬)	૧૫૮૫
" -વિમન્થમસ્વરૂપ (૬)	૧૫૮૯
" -મન્થમસ્વરૂપ (૬)	૧૫૯૩
" -ઉત્તમસ્વરૂપ (૬)	૧૬૧૨
" -વરિયસ્વરૂપ (૬)	૧૬૨૬
દર પરિસ્પર્ધ (૨)	૩૨૫
દક્ષદર્શન (૮)	૧૩૮૬
દાંડવંદો (૮)	૨૦૪૫
દક્ષિણોત્તર (૮)	૧૬૬૨
દક્ષિણતા (૫)	૧૩૨૯
" (૮)	૧૬૨૧
" પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય (૮)	૧૬૨૬
એકરૂપતા-મહામોહ-કર્મ પરિણામની (૮)	૬૧૮
એકવાક્યતા-સર્વ ચરિત્રની (૪)	૧૧૧૩
એકાક્ષરિવાસ (૨)	૩૧૩
" મા-સ સારીજીવ (૮)	૧૬૬૬
એપલાહો ૧૦ (૪)	૧૮૦૫, ૧૪૨૦-૧૪૨૮
એવળાસમિતિ (૩)	૫૦૫
" (૬)	૧૮૪૮
ઔરવતમેત્ર (૮)	૧૬૫૫
ઔશ્વર્થ-દરિદ્રતા વિરોધી સત્ત્વ (૭)	૧૦૦૮
ઓષ શ્રદ્ધા (૭)	૧૮૩૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ઓહુ ભોજન-ગ્રીષ્માદરી (૪)	૧૦૬૮
ઓરડો કથા (૭)	૧૭૩૮
ઓદાસિન્ધ-રાજમાર્ગ (૬)	૧૬૦૪
ઓપરામિકરૂપ-સમ્યગ્દર્શનનું (૮)	૧૦૮૯
ઓપધ-દાન (૧)	૪૬ ૨૦૭
" " ઉપાય (૧)	૪૬ ૨૧૦
" " પાત્ર (૧)	૪૬ ૨૧૨
કચરો-અવિરતિ (૭)	૧૭૩૯
" અર્થનિયમ (૭)	૧૭૬૧
કલ્યાદ દર્શન (૪)	૮૫૬-૧૩૪૬-૧૦૮૮
કટાણો અને ધનપ્રાપ્તિ (૬)	૧૫૪૯
કયાકચન-પૂર્વ કીડિતનું (૪)	૭૬૨
કયાનક ઉત્તમસૂરિ (૬)	૧૫૫૧-૧૬૨૮
" રસનાનું (૪)	૭૬૨ ૧૧૧૦
" બહાર ગુરુ (૫)	૧૨૬૨-૭
" પદ્મપુરુષ (૬)	૧૫૫૭-૧૬૩૦
કથા પ્રકાર (૧)	૫
કથા યોજના-વેવ્યહલની (૪)	૮૨૫
કથા નરીર (અતરંગ) (૧)	૮
" (બહિર્ગ) (૧)	૧૨
કનકમન્ગી (૩)	૫૮૬
" વિરહદશા (૩)	૫૯૮-૬૦૪
" પાણિગ્રહણ (૩)	૬૦૬
" ન દિવર્તન લગ્ન (૩)	૬૧૨
કનકાવધી વધ (૮)	૨૦૩૫
કદમુનિ-સદાગમ દર્શન (૮)	૧૮૮૭
"-માયાપટ (૮)	૧૬૮૦
"-મહાભદ્રા (૮)	૧૬૮૦
કન્યા-દત્ત (૮)	૧૬૨૧
" " ચતિર્મ-મેળ (૮)	૧૬૩૦-૧
" " લગ્નઉપાય (૮)	૧૬૩૨
" " સ્થાન (૮)	૨૦૩૧
" સ્મરણ (૮)	૨૦૧૪
કન્યારાગિ (૭)	૧૬૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ
કપાળ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮
કપોત-લેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨
કર્ક (૬)	૧૫૧૦
કબૂલાતો-ભિખારીની. (૧)	૩૩-૧૭૨
કર (ટેક્સ) સંબંધી ખ્યાલ. (૩)	૫૫૯
કરણસિત્તરિ (૧) નોટ.	૯૩
કરીઆણા-સંસારખળરે. (૭)	૧૭૩૫
કરુણા-સાધુ પત્ની. (૫)	૧૨૫૯
કર્કરાશિ. (૭)	૧૬૫૧
કર્તવ્ય. (૧)	૩
,,—ઉપદેશ. (૩)	૫૪૬
કર્મ-સોપકમ-નિરુપકમ. (૩)	૪૯૭
,, આઠ. (૨) નોટ	૨૫૮
,, પાત્ર. (૪) નોટ	૮૩૦
,, ચાર-ધાતી. (૮)	૨૦૩૧
,, ,, અધાતી. (૮)	૨૦૩૨
,, ત્રિ. (૭)	૧૭૬૫
,, પાતળાશ. (૮)	૧૮૯૧
,, (પરિં)	૧૩૭૪
,, પરિણામ. (૨)	૨૫૮
,, ,, પ્રેષેલ તન્નિયોગ. (૨)	૩૦૫
,, ,, -નું ઘેવડું તંત્ર. (૩)	૪૬૯
,, ,, -ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતે. (૩)	૩૭૪
,, ,, -અનુકૂળતા (૮)	૧૯૦૧
,, ,, મહામોહ સંબંધ. (૪)	૯૧૬
,, ,, સાત્ત્વિકપુરની જમીનગીરી (૪)	૧૦૪૬
,, ,, સિદ્ધાંત. (૬)	૧૫૫૮
,, ,, શ્રીગર્ભ. (૮)	૧૯૯૧
,, ,, મધ્યસ્થતા. (૬)	૧૫૬૩
,, ,, અને નિકૃષ્ટ. (૬)	૧૫૭૦
,, ભૂમિ-પંદર. (૮)	૧૯૬૮
,, વિલાસ. (૩)	૩૭૪
,, ,, અને સ્પર્શન. (૩)	૩૮૧

વિષય	પૃષ્ઠ
કર્મવિલાસનો નિર્ણય. (૩)	૪૦૭.
,, ,, રાજનું સ્થાન. (૩)	૫૦૯
,, ,, નું વિસ્તૃત સ્વરૂપ. (૩)	૫૩૦
,, ,, ના પુત્રોના ત્રણ પ્રકાર (૩)	૫૪૪-૬
,, વિષયનું સાહિત્ય. (૪) નોટ	૮૯૩
,, વિલાગે વૈચિત્ર્ય. (૪)	૮૫૨
,, વ્યાધિ-નરમાશ મોક્ષ. (૮)	૨૦૪૮
કર્માદાનના વ્યાપારો. (૬)	૧૪૭૮
કર્મેન્દ્રિય (પરિં.)	૧૩૭૭.
કલંદ-આલીર. (૭)	૧૮૩૩
કલ્પ-દર્શનને જુદા પાડનાર તત્ત્વ(૪)	૮૬૧
કલ્પોપપન્ન-કલ્પાતીત. (૨)	૨૮૭
કલ્યાણ મિત્ર. (૭)	૧૭૨૩
કલ્લોલો-સાગરના. (૬)	૧૪૬૮
કષ-છેદ-તાપ. (૪) નોટ	૮૪૬.
કષાય. (૧) નોટ.	૧૫૩
,, પચીશલેદ. (૭)	૧૬૯૨
,, આક્રમણ-ખાધા. (૭)	૧૮૦૬
,, જંદર (૭)	૧૭૩૮
,, લેશ્યા સંબંધ. (૭)	૧૭૫૪-૫
કષ્ટસાધ્ય. (૧)	૩૫-૧૭૮
કસોટિ-પ્રગતિભાવનાની. (૧)	૨૦૩
કળા-અભ્યાસ. (૩)	૩૫૦
,, -રિપોર્ટ. (૩)	૩૫૫
,, -ધાતુવાદ. પત્રચ્છેદ (૩)	૩૫૭
કળાચાર્ય અને રિપુદારણ (૪)	૭૧૪-૭૨૫
,, ના ખુલાસા. (૪)	૭૩૦
કાકચેષ્ટા. (૪)	૮૨૩
કાકીડા-પ્રમાદ. (૭)	૧૭૩૯-
કાગડાને કઠે રત્ન. (૪)	૭૩૯
કાચ અને રત્નો. (૭)	૧૭૧૯
કાન-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮
કામ-નાટકે વિદુષક. (૨)	૨૬૧
,, કથા. (૧)	૫.

વિષય	પૃષ્ઠ
કામદેવ-આતરનાય (૬)	૧૪૬૨
„ „ આકાર સ્વરૂપ (૬)	૧૪૬૨
„ „ ની અસરમા મનની સ્થિતિ (૬) ૧૪૬૪	
„ „ ની વ્યાપ્તતા (૬)	૧૫૦૭
„ „ ની ઉન્નતતા (૬)	૧૫૧૮
„ „ -મ દિરે બાળ (૩)	૪૩૫
„ „ ની ગત્યા (૩)	૬૩૬
„ „ ની લીલા (૪) નોટ	૮૩૪
„ „ ની અસર (૩)	૫૬૭
„ પુરુષાર્થ (૧)	૧૩૬
„ રાગ (૪)	૮૬૫
„ વિદુવળ દગા (૩) ૫૫૧, ૫૬૭	
„ „ કનકમજરી (૩) ૫૬૮-૬૦૪	
કામદારો-તૈનમ દિરે (૧)	૧૬-૬૮
કાયકેશ-તપયોગ (૪)	૧૦૮
કાયગુપ્તિ (૩)	૫૦૫
„ (૮)	૧-૪૬
કાયયોગ-સાતમેદ (૭)	૧૬૬૩
કાયા-ઓરડો (૮)	૧૭૩૮
કારણ-પરમ કારણ (૮)	૧૨૦૦
કારો પાત્ર (૩)	૩૦૮-૬૩૧
„ પાત્ર (૩) નોટ	૫૨૬
„ મા ઉપચાર મુખ્યતા (૩) ૫૦૬	
„ ની વિચારણા (૮) ૧૬૦૪-૦૬	
	૧૬૧૮-૨૦૨૨
કાર્મણ શરીર-ચોક્ક (૭)	૧૭૩૮
કાર્મ નિવેદન (રિપોર્ટ)-વિમગ્નિ	
(૪) ૧૧૦૪	
કાર્ય આરક કાર નુનનાજ (૮) ૧૦૪-૦૬	
કાસકમુખ (૩) નોટ	૬૧૩
કાગમેય (૩)	૮૧૦ ૪૦૧
કાગર (૧) નોટ	૮૨
કાગરિનિ (૨)	૨૦૨. ૧૩૧૨
કાગરિયા (૪)	૩૩૫

વિષય	પૃષ્ઠ
કાળનિવેદક (૫)	૧૨૧૬
„ (૮)	૧૮૬૬
કાળ નિવેદન (૩)	૩૭૨
કાળમાન-સ્વરૂપ (૨)	૨૬૪
કાળ સા યે-સા યત્વ. (૫)	૧૩૧૨
કાળ સ્વરૂપ (પરિ૦)	૧૦૬૬
કાળો રગ-ખુલાઓ (૫)	૧૨૩૬
કિલ્લિપિયા દેવ (૭)	૧૮૨૧ ૧૬૭૦
કુવારો વિમળ (૫)	૧૨૨૮
કુસી-ખમન-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૪
કુમીઆવેશિક રસાયણ (૧)	૬૮
કુટુંબ-આતરના બાલ (૩)	૬૭૦
કુટુંબીઓનુ બો-ન (૭) ૧૬૮૭-૧૬૯૬	
કુટુંબીઓ-સાર પુરુષા (૫)	૧૨૬૮
કુડ-રોદ્ર યાન (૭)	૧૭૬૦
કુર્મીઓનુ આન (૮)	૨૦૫૩
કુર્મન (૧)	૫૧
કુર્મિ (૪)	૮૫૮-૮૬૨
કુર્મિ-આક્રમણ બાધા (૭)	૧૮૦૪
કુર્મિનિ બને રમા (૪)	૬૬૩
કુલ શરિ (૭)	૧૬૫૦
કુલના-પિગાચી (૪)	૧૦૦૫
કુલધર-પુટરી (૮)	૧૬૮૩
„ આધારમુ મૈત્રી (૮)	૧૮૫૬
„ સ્વપ્ન-વિચારણા (૮)	૧૮૫૧
કુલીન બને પરાચી (૩)	૮૪૧
કુલિકા (૧)	૨૧-૧૧૭
„	૧૨૧-૧૨૩
„	૧૫૧-૧૬૬
કુળાન ચી (૫)	૧૦૬૧
કુળત્યની પ્રેમ્યા (૭)	૧૭૧૮
કુળના (૩)	૧૭૦૨
કુળ-રૂપ (૪)	૮૫૧
કુળ-રૂપ (૩)	૧૭૧૮

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કેડ-લક્ષણુ. (૫)	૧૧૫૩	ક્ષપક્રમેણી. (૮)	૨૦૩૧
કેદખાનામાં-નંદિવર્ધન. (૩)	૬૩૯	„ (૮)	૨૦૭૦
„ ધનવાહન. (૭)	૧૮૧૩	ક્ષમા-ચતિધર્મ મનુષ્ય નં ૧. (૪)	૧૦૬૭
કેવલ-સદ્બોધ મિત્ર. (૪)	૧૮૯૨	„ નો ગ્લાનંદ. (૮)	૧૮૮૧
કેવળ. (૨)	૨૮૦. ૨૮૭૦	„ ચાચના. (૮)	૨૦૮૨
કેવળી સમુદ્ધાત. (૫)	૧૨૮૦	ક્ષયોપશમ-ખારી. (૭)	૧૭૩૮
„ (૬)	૧૬૦૭	„ ભાવ. (૫)	૧૨૭૮
કેશવાણિજ્ય. (૪) નોટ	૮૩૦	ક્ષાતિ. (૩)	૩૬૧-૩૭૩
કોટવાળો-જૈનમ દિરે. (૧)	૧૯. ૯૯	ક્ષાતિ. (૮)	૧૯૨૧
કોઠ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૩	„ મેળવવાના ઉપાય. (૮)	૧૯૨૩
કોયડા-ખે. (૬)	૧૫૦૨	ક્ષાયિકરૂપ-સમ્યગ્દર્શન. (૪)	૧૦૮૯
કોવિદ-પરિચય. (૭)	૧૭૭૭	ક્ષયોપશમિકરૂપ-સમ્યગ્દર્શનનું. (૪)	૧૦૮૯
„ અને શ્રુતિ. (૭)	૧૭૭૮	ક્ષીરવૃક્ષ અને ધન. (૬)	૧૪૭૫
„ અને સદાગમ. (૭)	૧૭૮૩	ક્ષુધા-ભૂખ-ખુલાસા. (૫)	૧૨૪૦
કોશ-સામાન્ય રાજ્યનો. (૬)	૧૫૬૦	ક્ષેત્રમહિમા. (૩)	૫૨૮
કૌતુક-જિજ્ઞાસા. (૪)	૯૧૧	ક્ષેમપુરી-મનુજગતિમાં. (૮)	૧૯૭૪
„ -ભવચક્રનાં. (૪)	૯૨૭-૧૦૯૮	ખટખટની નળ. (૩)	૫૫૮. ૫૬૧
„ -પ્રકાર. (૭)	૧૭૧૯	ખલતા-પિશાચી. (૪)	૧૦૦૨
ક્રિયા આચરણ-રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય.		ખાણખોદન-ધનશેખર. (૬)	૧૫૪૮
(૬)	૧૫૯૮	ખાધપાન-રસના. (૪)	૭૭૩
ક્રિયાવાદી દર્શન. (૪)	૧૩૪૮	ખાધ-લક્ષણુ. (૫)	૧૧૫૪
ક્રીડાનંદન ઉદ્યાન. (૫)	૧૧૪૮	ખાવાનો અભખરો વેણહલ. (૪)	૮૨૦
ક્રીતદોષ. (૪)	૧૪૦૯	ખુલાસા. (૩)	૬૮૮
કૂરચિત્ત-વડા. (૩)	૩૫૩	„ (૪)	૭૯૯-૮૦૦
„-અસરથી તમાચો. (૩)	૫૫૦	„ (૭)	૧૮૪૧-૨
„-પ્રવરસેનને માર્યો. (૩)	૫૮૦	„ યુધ્ધરૂરિતા. (૫)	૧૨૩૯-૧૨૫૫
„-વિભાકર યુદ્ધપ્રસંગે. (૩)	૫૮૩	ખૂન-અર્ધ રાજ્યહર નોકરનું. (૬)	૧૫૩૬
કોધ-જુઓ વૈશ્વાનર.	૫૮	ખૂની-નંદિવર્ધન. (૩)	૬૩૭-૯
„ પિડદોષ. (૪)	૧૪૧૭	ખેચર. (૨)	૩૨૫
„ નજવી ખાખતમાં. (૩)	૬૩૪	ખેતી. (૧)	૭૩
„ સ્નેહપૂર્વક. (૧)	૧૫૬	„ અને ધનશેખર. (૬)	૧૫૪૬
„ હિત કરનાર પર. (૩)	૬૪૫	ખોટી ચિત્તા-ગરોળી. (૭)	૧૭૩૯
કિલ્લમાનસ-નગર. (૪)	૭૧૧	ગંગાધર-સંસારીજીવ. (૮)	૧૯૫૫
ક્ષપક્રમેણી. (૫)	૧૨૮૦	ગણધર. (૬)	૧૬૧૪

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગણિકા-રમણ (૪)	૯૬૧	ગુરુપરિચય (૫)	૧૧૯૪
„ -અસનપરિણામ (૪)	૯૬૬	„ સેવા મહિમા (૮)	૨૦૬૭
ગતિ-આલવાની-વક્ષણ (૫)	૧૧૫૩	„ ઉપચર્યા રાજ્યપ્રવેશ કૃપાય (૬)	૧૫૬૮
ગતિ નામકર્મ (૪)	૮૯૦	ગૃહવાદ (૬)	૧૫૦૪-૫
ગરેડો-અસદાચાર (૮)	૧૯૯૯	ગૃહસ્થધર્મ (૩)	૫૧૧
ગધર્વમિથુનગાન (૭)	૧૭૮૨	ગૃહધર્મ-કૃત્યો (૪)	૧૦૭૮-૧૦૮૬
ગમનામમન-ક્રમ (૮)	૧૯૬૯	„ -પાલન (૭)	૧૮૩૧
ગદાળી-ખોટી ચિંતા (૭)	૧૭૩૯	„ સ્વીકાર-અસ્વીકાર (૭)	૧૮૩૬
ગર્મજ (૨)	૩૨૪	„ નો સમય (૮)	૧૮૮૯
ગર્વપાત-રિપુદાસુનો (૪)	૧૧૧૯	„ આદર (૮)	૧૮૯૨-૩
ગળુ-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૫	ગોખ-પચાક્ષ (૭)	૧૭૩૮
ગીતાર્થ (૧) નોટ	૯૮	ગોટાળો-વ્યતરકૃત (૩)	૪૧૧
ગુણ (પરિં)	૧૦૭૨	ગોત્ર (૨)	૨૯૦
ગુણવાન-સપ્રભોદનગરે (૮)	૧૮૫૪	„ -મિત્રરાજ (૬)	૮૯૨
„ -સુધર મૈત્રી (૮)	૧૮૫૪	„ -ના બે મનુષ્ય (૪) નોટ	૮૯૨
„ -તારામૈત્રિક (૮)	૧૮૭૬	„ આક્રમણ બાધા (૭)	૧૮૦૭
„ -મદનમ જગી લ ન (૮)	૧૮૭૬	ગોપીપાદવદન (પરિં)	૧૦૫૭-૧૩૬૧
„ „ પ્રેમ અલિપ્ત (૮)	૧૮૮૬	ગોપતિક (૬)	૧૩૪૮
„ રાજ તરીકે (૮)	૧૮૬૫	ગોળી-એક ભવવેલ (૨)	૩૧૫
„ અને દશ કન્યા (૮)	૧૯૧૬-૩૩	ગૌતમદર્શન (૪)	૮૫૬ ૧૩૪૪
„ -દીક્ષા (૮)	૧૯૫૨	ગૌરવોથી અધ પાત (૮)	૧૯૬૦
ગુણવત ગૃહસ્થના (૪)	૧૦૮૨ ૧૦૮૪	અથ-ઉત્પત્તિ (૧)	૪૪-૨૦૭
ગુણાનુરાગીપદ (૩)	૫૨૩	„ -વ્યવસ્થા (૧)	૨૧૩
ગુણરોપ-સતપુરુષો (૪)	૧૧૧૨	„ -રચનાપ્રસંગ (૧)	૨૧૩
ગુણો છ રાજનીતિના (૫)	૧૩૦૬	અચકાગી પ્રાર્થના (૧)	૨૧૪
„ અને અચકાદર્શન (૬)	૧૦૮૮	„ આત્મલક્ષણ (૧)	૨૧૫
„ આધ્યત્મચિંતન (૭)	૧૭૨૨	અચિન્તે (૧)	૮૮-૧૦૮
„ સાનુકૂળચિંતન (૭)	૧૭૨૩	ઋષિમવર્ણન (૬)	૧૦૯૬-૧૧૦૧
„ મોક્ષમન થો ય (૭)	૧૭૨૭	ઋવેયક (૨)	૨૮૭
„ શુભ-આત્મ ચાન (૭)	૧૭૬૦	„ પ્રથમ (૮)	૧૬૫૪
ગુરુચિત્ત કર્તવ્ય (૭)	૧૭-૭-૧૭૬૦	„ બી-ત્રી (૮)	૧૬૫૫
„ કહેા (૭)	૧૬૮૮	ધર્મગાળા-મા મદાસદા (૮)	૧૯૮૨
„ તત્ત્વ ગોટાળો (૪)	૮૪૯	ધર્મપણ-ખુરામો (૫)	૧૨૪૫
„ અપમાન (૮)	૭૧૭	„ અને મિથ્યા દર્શન (૪)	૮૫૭

વિષય	પૃષ્ઠ
ધનવાહન જન્મ. (૭)	૧૬૪૫
„ અક્લંક મૈત્રી. (૭)	૧૬૫૫
„ ગાંઠ. નરમ. (૭)	૧૭૬૪
„ રાજ્યપ્રાપ્તિ. (૭)	૧૭૭૪
„ નો દ્રવ્યાચાર. (૭) ૧૭૮૪-૧૭૯૧	
„ ને શુદ્ધિ. (૭)	૧૭૯૦
„ મહામોહ-પરિગ્રહ-કૃપણતા. (૭)	૧૭૯૨-૩
„ મહાન આક્રમણ. (૭) ૧૮૦૧-૧૫	
„ રાજ્યભ્રષ્ટ. (૭)	૧૮૧૧
„ દુઃખી. (૭)	૧૮૧૩
„ સાતમી નરકે. (૭)	૧૮૧૫
„ રખડપાટો. (૭) ૧૮૧૬-૨૫	
ધર્પણધૂર્ણન ન્યાય. (૩)	૬૮૬
„ (૭)	૧૬૭૭
„ (૭)	૧૮૧૮
ધાતીકર્મ (૫)	૧૨૮૦
„ ચાર (૪)	૮૬૬
ધુણુ ક્ષરન્યાય. (૮)	૨૦૪૫
ઘોડાઓ-ચારિત્રધર્મસૈન્યના. (૪) ૧૦૯૭	
ઘોષણા-નિકૃષ્ટ રાજ્યની. (૬)	૧૫૬૬
„ અધમ રાજ્યની. (૬)	૧૫૭૭
„ ઉત્તમ રાજ્યની. (૬)	૧૫૯૪
ધ્રાણુ પરિચય. (૫) ૧૨૮૮-૧૨૯૦	
„ મૂળશુદ્ધિ. (૫)	૧૩૧૭
„ સાથે વર્તના. (૫)	૧૩૧૬
ચક્ર-પ્રથમ. (૭)	૧૭૪૩
„ બીજું. (૭)	૧૭૪૮
„ પ્રથમની સમજણ. (૭) ૧૭૪૪-૧૭૪૮	
„ જ્ઞાન પરિણામ. (૭)	૧૭૫૦
„ ભ્રમણનું દુઃખ. (૮)	૧૮૬૮
ચક્રવર્તી જન્મ. (૮)	૧૯૭૪
„ ક્રમ. (૮)	૧૯૭૭
„ સેના-કોળાહળ (૮)	૧૯૯૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ચક્રવાળ. (૪)	૧૩૫૦
ચતુરક્ષ-પાટો. (૨)	૩૨૩
ચરકદર્શન. (૪)	૧૩૪૪
ચરણસિત્તરી (૧) નોટ.	૯૨
„ -કરણસિત્તરી. (૭)	૧૭૨૭
ચરિત્ર અપૂર્વતા. (૫)	૧૩૩૮
„ કાલ્પનિક રાંધા. (૫)	૧૩૩૮
„ સમાનતા. (૮)	૨૦૭૫
ચરિત્રોની એકવાક્યતા. (૪)	૧૧૧૩
ચાકરી-ધનશેખર. (૬)	૧૫૪૭
ચારલા-રાજસી. તામસી. (૮)	૧૯૬૮
ચાહાલ અને બાળ. (૩)	૪૬૬
ચાંદ્રાચલ તપ (૮)	૨૦૩૭
ચાર અદત્ત. (૪)	૧૦૮૦
ચાર પાડા. (૫)	૧૨૬૫
„ „-નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૧
ચાર મોટા હુશ્મન-પ્રાણીઓના. (૪) ૮૬૬	
ચાર વ્યાપારી કથાનક. (૭) ૧૭૦૦-૧૭૩૪	
ચારિક દર્શન. (૪)	૧૩૪૫-૬
ચારિત્રધર્મરાજ-પરિચય. (૪)	૧૦૫૮. ૧૦૬૮
„ ના ચાર મુખ. (૪) ૧૦૫૬-૧૦૬૩	
„ ની વિરતિદેવી. (૪)	૧૦૬૪
„ ના પાંચ મિત્રો. (૪) ૧૦૬૪-૧૦૬૬	
„ ના બે પુત્રો. (૮) ૧૦૬૬. ૧૦૮૭	
„ નો અન્ય પરિવાર. (૪) ૧૦૮૭-૧૦૯૮	
„ નું લશ્કર. (૪)	૧૦૯૭
ચારિત્રધર્મનો ઉલ્લેખ. (૫)	૧૩૦૦
„ પરિવાર નિસ્તેજ, નિકૃષ્ટ રાજ્યે (૬)	૧૫૭૨
„ નો આનંદ-મધ્યમ રાજ્યે (૬) ૧૫૬૫	
„ „ -ઉત્તમ રાજ્યે. (૬) ૧૫૯૧	
„ મોહનીય (૧)	૧૯૭
„ રસાસ્વાદ. (૧)	૧૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
આરિત શરતે સ્વીકાર (૧) ૩૦	૧૬૫	ચિત્તસૌહાર્યનમર. (૩)	૩૬૧-૩૬૨
આ રાત્રમ હળે સોક-અનમ રાજ્યે. (૬)	૧૫૮૦	ચિત્રપટમા મનરી (૬)	૧૫૨૩
આ વિનય-પાત્ર પ્રકાર (૮)	૧૦૭૧	ચિત્રપરીક્ષા (૬)	૧૪૯૨
આરુ-આપારીનો હલોગ. (૭)	૧૭૦૧	ચિત્રવર્ણન (૬)	૧૫૨૪-૫
આ વર્તન બાવાર્થ (૭)	૧૭૧૧	ચૂરો-વજ્રદંડથી (૭)	૧૭૪૩
આરુના-દેવી (૩)	૬૨૭	ચૂતમનરી-પરિચય (૫)	૧૧૬૬
આર્વાક (૪) ૧૦૩૧	૧૩૮૪-૮૬	આ રત્નચૂડ સમ (૫)	૧૧૭૦
ચિકિત્સા દોષ (૪)	૧૪૧૭	ચૂર્ણદોષ (૪)	૧૪૭૦
આ ચૈત્રની (૮) ૨૦૪૫	૨૦૪૬	ચેતન મુખામિકા (૮)	૧૮૬૧
ચિત્ત અને લેખ્યા (૭)	૧૭૫૭	ચેષ્ઠાથી અધિકાર નિર્ણય (૧)	૧૭૮
આ ગિયા (૭)	૧૭૫૫	ચોક્ક-કર્મભૂગરીર (૭)	૧૭૩૮
આ રત્નદંડી. (૭)	૧૭૬૧	ચોર અને કોળાહળ (૨)	૦૯૭
આ નાનર બચ્ચુ (૭)	૧૮૩૮	આ નિકાષો (૫)	૧૨૦૨
આ રમ હાને-અનુમુદ્ર (૮)	૧૬૭૮	આ ના ભૂકાણા (૫)	૧૨૦૫
આ મહાવિદેહણ તર (૮)	૧૬૬૧	આ તુ પોકળપ્રકાશ (૫)	૧૨૦૭
આ વિદ્યેષ-મ કપ (૮)	૮૦૭	આ વાસ્થાન મકેત (૮)	૧૬૬૭
આ સમજણ (૮)	૮૩૭	આ સ્વરૂપારાધુનાગ (૮)	૧૬૬૩
આ ગુરુત્વ (૮)	૮૫૩	આ આકારતુ કારણ (૮)	૨૦૦૬
આ અને મહાત્મા (૮)	૧૦૬૦	આ ના અદર અદર બદલ (૭)	૧૭૮૫
આ મહાત્મા આકમલ (૭)	૧૮૦૮	આ ૧ અને વામદેવ (૫)	૧૨૦૧
આ રિત-પાત્રના આક પ્રકાર (૮)	૧૦૦૦	આ કનારના વિકલ્પો (૫)	૧૨૦૨
આ જ્ઞાતિ-જાતી (૪)	૮૦૪	આ અને હુઆઈ (૫)	૧૨૦૩
આ મમજણ (૪)	૮૦૬	આ આશ્રયદાતાને લા (૫)	૧૩૩૨
આ જાતની અને મહાત્મા (૮)	૧૦૩૬	આ ની સીવી મુક્ત (૫)	૧૩૩૩
આ અને જનપુત્ર (૮)	૧૦૬૬	આ નિયમ (૪)	૧૦૮૩
આ બુધિ (૬)	૧૦૪	આ આત્મ નમરો (૪)	૧૦૨૦
આ નાદાન આકમા (૭)	૧૮૦૭	આ પુત્રો કર્મપરિણામના (૬)	૧૫૬૬
આ હિંદિ (૮)	૨૦૩૬	આ હિંદિ દોષ (૪)	૧૪૨૮
આ આત્મ-મ કપ (૪) ૧૦૦-૧૦૫૫		આ હન (પરિ)	૧૩૬૭
આ રચના (૮)	૧૬૬૬	આ છાતી સદાશુ (૫)	૧૧૫૪
આ આત્મ અને પાત્ર પ્રકાર (૭)	૧૭૦૧	આ હેતુપરિણામ-મિત્ર આરિત (૪)	૧૦૬૫
આ આત્મા (૭)	૧૭૧૨-૩	આ જનનુચર પિયાર (૪)	૮૦૦
આ ના સ્વરૂપ (૭)	૧૭૬૬	આ જનનના-સાધ (૪)	૭૧૨
		આ જનનપ્રાપ્તિ સ્વરૂપ (૩)	૪૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
જડ. (૪)	૭૬૫
„ -રસનાલુપ્થ (૪)	૭૭૨
„ -મર્યાદાલોપન. (૪)	૧૧૦૫
„ તું ખૂન. (૪)	૧૧૦૬
જનમેજય. (૫)	૧૨૮૫
જન્મોત્સવ. (૫)	૭૦૪. ૧૧૪૨
જરા-પિશાચી. (૪)	૯૯૫
જલ્પ (પરિ.)	૧૩૬૬
જળંચર. (૨)	૩૨૫
જાગીર-રાજસૂચિત-તામસની (૪)	૯૧૯
જાંગ-પીડી-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
જાણીતો ચોર માર્યો જય. (૫)	૧૩૩૫
જાતિનામકર્મ. (૪)	૮૬૦
જાતિ (પરિ.)	૧૩૬૮
જાતિભગ્ય. (૩)	૬૭૧
જાતિસ્મરણ. (૫)	૧૨૯૮
„ (૭)	૧૬૭૩
„ ગુણાનુરાગથી. (૫)	૧૧૮૨
„ „ (૮)	૧૬૫૫
„ -મહાભદ્રાને. (૮)	૨૦૦૧
„ -અનુસુંદરને. (૮)	૨૦૦૩
જાળ ભુજંગતાની. (૫)	૧૨૯૧
જિજ્ઞાસા. (૪)	૭૫૮
„ -ભાણેજની (૪)	૮૦૩
„ તૃપ્તિ-હરિની. (૬)	૧૫૫૨
જિનમતજ્ઞ-નિમિત્તીઓ. (૩)	૩૬૦. ૬૨૭
જિનમંદિરે પૂજા. (૩)	૫૧૪
જિનમુદ્રા. (૫)	૧૧૯૨
જીત-મોહરાયની (૫)	૧૩૧૭
જીભ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૬
જીવ. જગત. ધર્મ (૧) નોટ.	૧૧૭
જીવતત્ત્વ. (પરિ.)	૧૩૯૧
જીવનસાર્થકતા-આળ નજરે. (૩)	૪૦૩
જીવલોક-ધટમાળ. (૭)	૧૬૮૨

વિષય	પૃષ્ઠ
જીવ વર્તન-સુંદર. (૭)	૧૭૧૧
જીવચર્ય-સિંહાસન. (૪)	૧૦૫૬
„ „ (૮)	૧૬૫૦-૨૦૦૧
જીવિકા-મૃતિવિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૧૦૦૧
જીગદું-ત્રનશેખર. (૬)	૧૫૪૮
„ અને કપોતક. (૪)	૯૭૦
જીગદા પર પર્યાલોચના. (૪)	૯૭૨
જીગુપ્સા-પરિચય. (૪)	૮૭૬
જીગદા પર વિજય. (૪)	૯૦૫
„ આક્રમણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૬
જી-અવિરતિ. (૭)	૧૭૩૯
જૈન કેવા હોય. (૩)	૫૬૦
„ દર્શન-લોકોત્તર. (૪)	૧૦૨૨
„ „ (૪)	૧૦૩૩. ૧૦૩૬. ૪૧ ૧૩૯૦. ૧૪૦૪.
„ „ (૮)	૨૦૪૮
„ બ્યાપક. (૮)	૨૦૫૪-૬૩
„ ધર્મનો સાર. (૩)	૫૫૫
„ પુરદર્શન. (૪)	૧૦૩૬
„ „ વર્ણન. (૪)	૧૦૪૯
„ „ ના લોકો. (૪)	૧૦૫૦
„ મંદિર-વૈભવ. (૧)	૧૮૯૧
„ શાસ્ત્રસાર. (૪)	૧૦૧૭
જ્ઞાન અને વર્તન. (૩)	૬૭૫
„ ની જરૂર. (૩)	૬૮૧
„ ક્રિયા. (૭)	૧૭૫૦
„ ફળ. (૭)	૧૬૯૯
„ વિનય-પાંચ પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૦
„ સંવરણ અને સફળોધ. (૪)	૧૦૯૦
„ „ અંતરલીનતા. (૭)	૧૭૬૯
„ „ ના તાબામાં ધનવાહન. (૭)	૧૭૭૫
„ „ આક્રમણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૬
„ „ મિત્રરાજ. (૪)	૮૮૮
„ „ ના પાંચ મનુષ્યો. (૪)	નોટ.
	૮૮૮

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
જ્ઞાનાતિશય (૧)	૧૬૧૯	તદ્વિલસિત-મેઠ (૪)	૮૦૬
જ્ઞાનાવરણીય (૨) મ.	૨૮૯	„ -સમજણ (૪)	૮૩૧
જ્ઞાનાગાનના-વૈરાગ્ય ન થવાનું કારણ (૮)	૨૦૧૯	„ -અને મહાત્મા (૪)	૧૦૪૦
જ્યેષ્ઠ-અ પ્રેમ-અનુષ્ઠેય (૧)	૨૧૩	„ -મહાન આક્રમણ (૭)	૧૮૦૩
જ્યોતિષ (૨)	૨૮૭	તત્ત્વિયોગ-દ્વૈત (૨)	૩૦૨
„ સાત્ર (૭)	૧૬૪૭ ૧૬૪૫	તપન ચક્રવર્તી અને ત્રિપુદારણ (૪)	૧૧૨૦-૧૧૩૧
જ્યોતિષી-વર્ણન (૭)	૧૮૨૦	તપમુખ-આરિત્ર ધર્મરાજનુ (૪)	૧૦૬૧
કાક-કેરી-વિષય (૭)	૧૭૮૦	„ યોગ યતિધર્મ મનુષ્યન. ૫ (૪) ૧૦૬૮	
કાંકરાના પાત્રમા ભીખ (૫)	૧૨૬૫	„ વર્ણન. (૮)	૨૦૩૪-૭
„ નું ગુહસ્થ (૫)	૧૨૭૧	„ રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય (૯)	૧૫૬૮
કીમ-પાપાતિગ્રેહ (૮)	૧૬૬૬	તમસ્તમપ્રભા (૬)	૯૮૭
કાસ-પરીપદ (૭)	૧૭૩૯	તમાચો-નિકુરને (૩)	૫૬૬
કુદી-ન-ચાલુ (૫)	૧૧૫૪	તમ પ્રભા (૩)	૯૮૫
કીચાલુ-લ ચાલુ (૫)	૧૧૫૩	તરસ-પ્રુવાસા (૫)	૧૨૪૧
તકા-પ્રુનારો (૫)	૧૦૪૩	તર્ક (પરિ)	૧૩૬૬
તત્ત્વ અકેચિ (૯)	૮૪૬	તળિયુ-પગનુ-લખાણ (૫)	૧૧૫૧
„ જિજ્ઞાસા (૨)	૨૦૧૦૬	તાત (૪)	૮૫૩
„ જ્ઞાન (૩)	૬૮૦	તાપસ-મત (૮)	૧૩૪૯
„ પ્રીતિકર-પાળી (૧)	૨૫ ૧૨૬	તામસચિત-પતિવાર (૩)	૫૭૫
„ પ્રમાદ (૧)	૧૪૬	„ -વિ રોદચિત્ત (૩)	૫૭૫
„ પ્રીતિ-પાળી (૫)	૧૨૩૬	„ -મા મામા ભાણેજ (૮)	૭૬૪
„ વિચારમા-પ્રકર (૯)	૧૦૫૭	તામસી-પાસ આદવા (૮)	૧૬૬૮
તત્ત્વાનુસંધાન (૧)	૧૧૭	તારામેઠક (૩)	૫૮૬
તત્ત્વાર્થભાષ્ય (૬) ૧૫૩૬ ૧૫૮૫ ૧૫૯૯	૧૫૪૩ ૧૬૧૨ ૧૬૦૧	„ આદવાદ મદિ ૧૮૫૮ (૮) ૧૮૫૮	
તપમ્નિ રાળી (૪)	૭૩	તાવ-પ્રુનારો (૫)	૧૨૪૬
તપમ્નિનિ (૦)	૩૦૦	તાળનુ-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૭
તદ્વિયોગ-નિકુરને (૩)	૩૩૫	તિરસ્કાર-નરમુદગીનો (૯)	૭૪૨
તદ્મા (૧)	૨૩ ૧૨૦	તિર્યચ (૨) નોટ	૨૫૯
„ -પરિચાલિ (૧)	૩૬. ૧૭	તીર્થ (૩) નોટ	૩૪૬
„ -ગિયીકણ (૧)	૩૮ ૧૮૪	તીચ કર નામકર્મ (૪)	૮૬૨
„ -અભાવન (૧)	૧૮૬	તીર્થલગ (૫)	૧૨૭૬
„ -અવસાની. (૧)	૧૮૩	તીર્થલો-આસ્તિક-નામિક (૮) ૨૦૮૭	
		„ -મોક્ષ (૮)	૨૦૮૬-૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
તીવ્રમોહોદય-સરસૂઓ. (૨)	૩૦૧	દંડનીતિ વિદ્યા. (૫)	૧૩૦૬
તુચ્છતા-હાસપત્ની પરિચય. (૪)	૮૭૩	,, -રાજનીતિ અંગ. (૫)	૧૩૦૮
તુચ્છ ભોજન-પરપ્રેમ. (૧)	૨૮, ૧૫૮	દંતવાણિજય. (૪) નોટ	૮૩૦
,, -માં વધારો. (૧)	૧૮૧	દંપતી પ્રેમ. (૪)	૭૩૮
તુલારાશિ. (૭)	૧૬૫૨	દયા. (૮)	૧૯૨૧
તૃણા-વેદિકા. (૪)	૮૦૮	,, પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૯૨૪
,, -સમજણ (૪)	૮૩૩	,, કુમારી. (૩)	૬૨૮
,, -રહસ્ય. (૪)	૮૫૫	,, -લવિષ્યત્ લગ્ન. (૩)	૬૩૧
,, અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦	દરિદ્રતા-પિશાચી. (૪)	૧૦૦૭
,, મોચન. આવીઓ. (૩)	૪૨૨	દર્શન-ગૌતમ. (૪)	૮૫૬
તેજસ્કાય (૨)	૩૧૮	૧૦૨૦, ૧૦૨૬, ૧૩૬૨, ૭૧	
તૈજસી-લેશ્યા (૭)	૧૭૫૨	,, -પાશુપત. (૪)	૮૫૬
તોફાની છોકરાઓ. (૧)	૧૬, ૫૫	,, -કણાદ. (૪)	૮૫૬
ત્યાગ-ની ણીક (૧)	૧૫૩	૧૩૪૬, ૧૦૨૦, ૧૦૨૬	
,, -શરત સાથે સ્વીકાર (૧)	૩૦-૧૬૫	,, -વૈશેષિક. (૪)	૮૫૬
,, -આદરવગરનો (૧)	૧૮૩	૧૦૨૦, ૧૦૨૮, ૧૩૭૧-૭૫	
,, -અલ્પનો પણ લાભ (૧)	૧૮૧	,, -લેદ. (૪)	૮૬૦
,, -સર્વથા (૧)	૪૨, ૧૬૫	,, -ળૌધ. (૪)	૧૦૨૦, ૧૦૩૦, ૧૩૮૦-૮૪
,, -સર્વસંગ (૧)	૨૦૩	,, -આર્વાક. (૪)	૧૦૩૧, ૧૩૮૪-૮૬
,, -સર્વસંગ-તેથી ફેરફાર (૧)	૨૦૫	દર્શન-મીમાસક. (૪)	૧૦૩૨, ૧૩૮૭-૮૦
,, -માત્ર બાહ્ય કુટુંબનો (૩)	૬૭૬	,, -જૈન. (૪)	૧૦૩૩, ૧૩૮૦-૧૪૦૪
,, -અરિદમનનો (૩)	૬૮૩	દર્શન-દીન દુઃખીનું. (૫)	૧૨૩૪
ત્રણ કુટુંબો (૩)	૬૭૦-૬૭૬	દર્શનથી રસાતરાનુભવ. (૮)	૧૮૬૬
,, કોટિ (૪) નોટ	૮૪૬	દર્શનવિનય-એ પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૧
,, શુદ્ધિ (૪) નોટ	૮૪૬	દર્શનાવરણીય. (૨)	૨૮૬
ત્રયી વિદ્યા (૫)	૧૩૦૬	,, -મિત્રરાજ. (૪)	૮૮૮
ત્રસ નામ કર્મ (૪)	૮૬૧	,, -ના નવ મનુષ્યો. (૪) નોટ	૮૮૮
ત્રાંબાના પાત્રમા ભીખ (૫)	૧૨૬૬	,, -આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૭
,, તુ રહસ્ય (૫)	૧૨૭૨	‘દલનાયા’-પર વિનોદ. (૬)	૧૪૬૬-૭
ત્રિકરણ-પાડો (૨)	૩૨૨	દલદાન. (૪) નોટ	૮૩૧
ત્રિદહી. (૪)	૧૩૪૪	દાન-કુપાત્રે. (૪)	૮૫૪
ત્રિભેદો (૩)	૫૮૩	,, મુખ-આરિત્ર ધર્મરાજનું (૪)	૧૦૫૬
ત્રિરાશિક દર્શન. (૪)	૧૩૪૭	,, -પ્રકાર. (૪)	૧૦૬૦
ત્રિવલય. (૩) નોટ	૪૮૧	,, -રાજનીતિ અંગ. (૫)	૧૩૦૮

વિષય	પૃષ્ઠ
દાન-મુનર્ણુ ગો પૃથ્વીનુ (૪)	૮૪૭
દાન-સંજ્ઞા (૫)	૧૧૫૫
દાયઃદેવ. (૪)	૧૪૨૪
દાયતે અને સુતોષ (૮)	૧૮૭૭
દાગિદ્ય-શુદ્ધાભો	૧૨૫૩
દાઠની ભયદર અચર (૪)	૯૪૦
" ધુ પીકુ (૭)	૧૬૬૫, ૧૬૮૦
" નૃ પીકુ (૭)	૧૬૬૬
" ના પીનારા (૭)	૧૬૬૮-૧૬૭૧
'દામ્યસિ' - વિનોદ (૬)	૧૫-૨
દિગ્વિવત-શુભનત. (૪)	૧૦૮૨
દીના આનંદ (૧)	૨૦૪
" અને વિના (૩)	૫૭૩
" -દૃષ્ટ (૮)	૧૬૭૦
" -અદિમનની (૩)	૬૮૩
" -શુદ્ધા મુની (૮)	૧૬૫૦
" -બાહુબળ (૪)	૧૧૧૬
" -ભાવના (૩)	૫૪૦
" -રાનુમદનાગિની (૩)	૫૪૨
" -આનુમુ (૪)	૨૦૦-
" -અર્થ વામદેવ નાગનામ. (૫)	૧૩૦-
" -દોહામુવ (૫)	૧૩૨૫
" -આનની (૮)	૨૦૨૫
" મદ્રામદ્રા (૮)	૧૬૦૦
" વિદ્યામુની (૪)	૧૧૦૬
દીનના-દિગ્વિતી, (૧)	૫૬
દીનકુ બીની ગો. (૫)	૧૨૨૭
દીપો અગ્નિચંદ્ર (૫)	૧૭૮
દુર્ભ-નાનપિગા (૪)	૧૦૦૮
દુર્ભનનામદમ (૪)	૮૮૧
દુર્ભા અને વિદ્યા (૪)	૬૭૫
દુર્ભિગ્નિ (૩)	૫૭૨, ૮૦૭
" ને દેવકુ દેવકુ (૪)	૭૧-
" નરવા નરદના (૨)	૨૦૧

વિષય	પૃષ્ઠ
દુષ્ટાન્નિમિષિ માકડ (૭)	૧૭૩૬
" આક્રમણ-બાધા (૭)	૧૮૦૮
દુષ્ટાચાર-રાજ (૪)	૭૧૧
દુસ્તર નામકર્મ (૪)	૮૯૧
દુષ્ટમાથી મોક્ષ ઉપાય (૫)	૧૨૭૫
" મૂર્તિ-દરિદ્રી (૧)	૧૭, ૬૩
દુષ્ટ (પરિ)	૧૩૮૦
દુષ્ટમૈત્રી (૫)	૧૩૧૩
" કાર્ય (૫)	૧૩૧૩
" -ને ઉદ્ધવ નવાળ (૫)	૧૩૧૬
દુષ્ટીપિંડદેવ (૪)	૧૬૧૪
દુષ્ટો - પાત્ર-સમ્યક્ત્વના (૧)	૧૮૮
દુષ્ટાત (પરિ)	૧૩૬૫
" થી બાનાર્થ મમજ (૪)	૮૧૯
" પેલ કથાનક (૮)	૨૪૩-૫૦
દુષ્ટિ દેવી (૬)	૧૫૭૬
" પ્રભાવ (૬)	૧૫૮૧
" અકિચિત્કરતા (૬)	૧૫૬૧
" પર વિનય (૬)	૧૬૦૬
દુષ્ટિરાગ (૪)	૮૬
દુષ્ટિ-સામ્ય (૫)	૧૧૫૭
દુષ્ટો-સુસાગીલ્ય (૭)	૧૮૩૬
દેવતત્ત્વ (૮)	૨૦૫૭
દેવ-શનિ (૫)	૧૧૮૨
" દર્શનને લૂંટા પાડનાર તત્ત્વ (૪)	૮૬૦
" પૂન (૫)	૧૧૬૧
દેવોક-આર (૨)	૨૦૭
" -પ્રથમે (૭)	૧૮૩૧
" બીજે (૭)	૧૮૩૬
" ત્રીજે (૭)	૧૮૬૩
દેવાનાના-વેવ-મે. (૭)	૧૮૩૭
દેવે અનેવ બુદ્ધિ (૪)	૮૪૫
દેવોના વિગત (૭)	૧૮૩૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
તીવ્રમોહોદય-સરસૂળો. (૨)	૩૦૧	દંડનીતિ વિદ્યા. (૫)	૧૩૦૬
તુચ્છતા-હાસપત્ની પરિચય. (૪)	૮૭૩	„ -રાજનીતિ અંગ. (૫)	૧૩૦૮
તુચ્છ ભોજન-પરપ્રેમ. (૧)	૨૮, ૧૫૮	દંતવાણિજય. (૪) નોટ	૮૩૦
„ -માં વધારો. (૧)	૧૮૧	દંપતી પ્રેમ. (૪)	૭૩૮
તુલારાશિ. (૭)	૧૬૫૨	દયા. (૮)	૧૬૨૧
તૃષ્ણા-વેદિકા. (૪)	૮૦૮	„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૪
„ -સમજણ (૪)	૮૩૩	„ કુમારી. (૩)	૬૨૮
„ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૫	„ -ભવિષ્યત્ લગ્ન. (૩)	૬૩૧
„ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦	દરિદ્રતા-પિશાચી. (૪)	૧૦૦૭
„ મોચન. આવીઓ. (૩)	૪૨૨	દર્શન-ગૌતમ. (૪)	૮૫૯
તેજસ્કાય (૨)	૨૧૮	૧૦૨૦, ૧૦૨૬, ૧૩૬૨, ૭૧	
તૈજસી-લેશ્યા (૭)	૧૭૫૨	„ -પાશુપત. (૪)	૮૫૯
તોફાની છાકરાઓ. (૧)	૧૬, ૫૫	„ -કણ્ણદ. (૪)	૮૫૬
ત્યાગ-ની ખીક (૧)	૧૫૩	૧૩૪૬, ૧૦૨૦, ૧૦૨૯	
„ -શરત સાથે સ્વીકાર (૧)	૩૦-૧૬૫	„ -વૈશેષિક. (૪)	૮૫૯
„ -આદરવગરનો (૧)	૧૮૩	૧૦૨૦, ૧૦૨૮, ૧૩૭૧-૭૫	
„ -અલ્પનો પણ લાભ (૧)	૧૮૧	„ -લેદ. (૪)	૮૬૦
„ -સર્વથા (૧)	૪૨, ૧૬૫	„ -ખૌધ. (૪)	૧૦૨૦, ૧૦૩૮, ૧૩૮૦-૮૪
„ -સર્વસંગ (૧)	૨૦૩	„ -આર્વાક. (૪)	૧૦૩૧, ૧૩૮૪-૮૬
„ -સર્વસંગ-તેથી ફેરફાર (૧)	૨૦૫	દર્શન-મીમાસિક. (૪)	૧૦૩૨, ૧૩૮૭-૯૦
„ -માત્ર બાહ્ય કુટુંબનો (૩)	૬૭૬	„ -જન. (૪)	૧૦૩૩, ૧૩૯૦-૧૪૦૪
„ -અરિદમનનો (૩)	૬૮૩	દર્શન-દીન કુઃખીનું. (૫)	૧૨૩૪
ત્રણ કુટુંબો (૩)	૬૭૦-૬૭૬	દર્શનથી રસાંતરાનુભવ. (૮)	૧૮૬૯
„ કોટિ (૪) નોટ	૮૪૬	દર્શનવિનય-જે પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૧
„ શુદ્ધિ (૪) નોટ	૮૪૬	દર્શનાવરણીય. (૨)	૨૮૬
ત્રયી વિદ્યા (૫)	૧૩૦૬	„ -મિત્રરાજ. (૪)	૮૮૮
ત્રસ નામ કર્મ (૪)	૮૬૧	„ -ના નવ મનુષ્યો. (૪) નોટ	૮૮૮
ત્રાંબાના પાત્રમાં ભીખ (૫)	૧૨૬૬	„ -આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૭
„ નું રહસ્ય (૫)	૧૨૭૨	‘દલનાયા’-પર વિનોદ. (૬)	૧૪૯૬-૭
ત્રિકરણ-પાડો (૨)	૩૨૨	દવદાન. (૪) નોટ	૮૩૧
ત્રિદંડી. (૪)	૧૩૪૪	દાન-કુપાત્રે. (૪)	૮૫૪
ત્રિભેટા (૩)	૫૮૩	„ મુખ-આરિત્ર ધર્મરાજનું (૪)	૧૦૫૬
ત્રિરાશિક દર્શન. (૪)	૧૩૪૭	„ -પ્રકાર. (૪)	૧૦૬૦
ત્રિવલય. (૩) નોટ	૪૮૧	„ -રાજનીતિ અંગ. (૫)	૧૩૦૮

વિષય	પૃષ્ઠ
ધર્મ-વ્યાન-૬ ડોલક (૬)	૧૬૦૬
„ „ પવન (૭)	૧૭૫૮
„ પરીક્ષામા બહા'નાબાળવિષ્ણવ(પરિ૦)	૧૩૫૩-૪
„ „ અને બહા (૪)	૧૩૫૫-૭
„ „ ગોપીપાદવદન (૪) ૧૩૫૭-૧૩૬૧	
„ પ્રાપ્તિ દુર્લભતા (૩)	૬૬૫
„ „ -રત્નચૂડને (૫)	૧૧૬૬
„ બોધકર (૧)	૨૧ ૧૧૨
„ „ ને રાકા (૧)	૧૧૩
„ „ નો હપદેગ (૧)	૧૧૭
„ મા અધર્મભુક્ષિ (૪)	૮૪૮
„ લાભ (૩) નોટ ૪૬૮ ૧૨૩૪ (૫)	
„ શુક્લ-વવલ પુરુષો (૮) ૧૬૪૧-૨	
„ -અર્ધર્મ (૧)	૧૧૯
„ પ્રકાર દાન શીલ તપ બાવ	૧૧૯
„ પુરુષાર્થ (૧)	૧૪૧
„ અર્ધર્મના પરિણામો (૧)	૧૪૩
„ ના કારણ, સ્વભાવકાર્ય. (૧) ૧૪૫	
„ સાચો કયા છે ? (૭)	૧૭૨૧
ધર્મીય હા (૩)	૪૨૭
ધર્માનુયાન અને નિમિત્તો (૩)	૫૨૬
ધાતુવાદ કળા (૩)	૩૫૭
„ (૬)	૧૪૭૫
„ અને કેશુરો (૬)	૧૪૭૪
„ -ધનગેખર (૬)	૧૫૪૮
ધાત્રીપિંડ દોષ (૪)	૧૪૧૩
ધાતુ-નદી (૬)	૧૦૦
લુપ્તપ્રતા (૩)	૯૮૯
મૂતાના અને બકર શુક્ર (૫)	૧૨૬૩
„ નુ રંદમ્ય (૫)	૧૨૯૯
ધૃતિ-વાદરી (૭)	૧૭૫૬
„ સંપુત્તની (૫)	૧૨૫૯

વિષય	પૃષ્ઠ
ધૃષ્ટતા-રિપુદામણી (૪)	૧૧૨૨
ધ્યાન અને મનનો સબધ (૮) ૨૦૩૯	
„ તપયોગ (૮)	૧૦૭૨
„ બે પ્રકાર (૪)	૧૦૭૨
„ યોગ-જૈનધર્મનો સાર (૩) ૫૫૫	
„ „ (૮)	૨૦૩૯
ધ્યેયનાનાત્વ-માન્યસ્થ (૮) ૨૦૫૧	
ધ્રુવક-રિપુદામણના રાસમા (૪) ૧૧૨૫	
નખ લક્ષણ (૫)	૧૧૫૨
નગરદાહ-નદિવર્ધન (૩)	૬૪૦
નબાક-સંભોગ (૮)	૧૬૬૬
નગરબધી (૩)	૫૬૩
નદી-પ્રમત્તતા (૪)	૮૦૫
„ „ સમજણ (૪)	૮૨૭
„ „ અને મહા'ત્મા (૪) ૧૦૪૦	
નદાકુડ (૪)	૮૫૫
નદિવર્ધન-જન્મ (૩)	૩૪૪
„ વૈશ્વાનર મેત્રી (૩)	૩૪૭
„ ચુર્ક (૩)	૫૭૬
„ કનકમજરી લગ્ન (૩)	૫૧૩
„ -હાથમા છરી-ખૂની (૩) ૬૧૭	
„ વગરાજ ચુર્ક (૩)	૬૦૧
„ -શિકાગ્ની લતે (૩)	૬૨૫
„ -યુવરાજ પદે (૩)	૬૩૩
„ -ખૂની (૩) ૬૩૭-૬૩૯	
„ -કેદખાનામા (૩)	૬૩૬
„ કૃત નગરદાહ (૩)	૬૪૦
„ નો રખડપાટો (૩) ૬૪૧-૬૫૦	
„ ની કડીની જ્વલ (૩)	૬૪૨
„ -માન આપનાર પર કોર (૩) ૬૪૫	
„ -વિશાકરનુ ખૂન (૩)	૬૪૯
„ -અબનીની પત્નીમા (૩) ૬૪૮	
„ -ની કર્મકથા (૩) ૬૫૩	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
નંદિવર્ધનની યોધિદુર્લભતા. (૩)	૬૬૮	નારકી-સાત (૪) નોટ.	૯૯૧
„ -મરણ. (૩)	૬૮૮	નાશિકા શુદ્ધા (૫)	૧૨૮૮
„ -હઠી નારકીઓ. (૩)	૬૮૫	નિદ્રા રાત્ર્ય. (૬)	૧૫૬૮-૧૫૭૬
નમસ્કાર અને મંગળ. (૧)	૧	નિદિપ્ત દોષ. (૪)	૧૪૨૨
નરક થાતના રિપુદારણુની. (૪)	૧૧૨૯	નિગોદ. (૨)	૩૦૧
નરવાહન-ચિતવન. (૪)	૧૧૧૨	„ -પટ્ટવિશિકા. (૨) N	૩૦૧
„ -વૈરાગ્ય-દીક્ષા. (૪)	૧૧૧૪	„ -જાળક. (૨) N	૩૦૫
નરસુંદરી-શિક્ષાર્થપુરે. (૪) ૭૨૭-૭૩૭		„ -નો અનતમો ભાગ મેલો. (૨)	૩૦૬
„ -ના પ્રેમનો નિરસ્કાર. (૪) ૭૩૮		„ સ્વરૂપ પરિશિષ્ટ. (૨) ૩૩૨-૩૩૫	
„ -તિરસ્કૃતા. (૪)	૭૪૨	નિગદ્ધસ્થાન. (પરિ.)	૧૩૬૮
„ -હતાશ. (૪)	૭૪૪	નિગ્યાસના. (૪)	૭૬૩
„ ની પ્રેમભિક્ષા. (૪)	૭૪૮	નિગ્ધવિલસિત હિયાન. (૩)	૪૬૩
„ નો આપઘાત. (૪)	૭૫૦	„ -માં વણુ બાદ્યો. (૩)	૪૬૬
નવકોટિ-આહારવિશુદ્ધિ. (૬)	૧૬૦૦	„ પ્રજાવ. (૩)	૫૨૪-૫૩૪
નવ દ્વાર. (૪) નોટ	૯૬૮	„ ને માર્ગે મળીથી. (૩)	૫૩૭
„ વાડ-અલ્પચર્ચની. (૩) નોટ ૫૦૪.	૧૯૮૨. ૧૫૯૬	નિઝામણા (૮)	૨૦૨૭
„ વિધ પરિગ્રહ. (૪)	૧૦૮૧	નિદાન-વૈદ્યનું. (૮)	૨૦૪૪
નસીબ એ ડગલાં આગળ. (૬)	૧૫૨૯	નિધાન-નવ. (૮)	૨૬૭૭
નાક-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૭	નિદા-મહાપુરુષોની. (૭)	૧૮૩૯
નાગદત્ત અને સર્પો. (૧)	૧૧. ૨૨૨	નિમિત્ત પિંડદોષ. (૪)	૧૪૧૫
નાગદમની. (૩)	૩૫૧	નિમિત્તશાસ્ત્ર. (૬)	૧૫૧૮-૨૦
નાટક-કર્મપરિણામનું. (૨)	૨૬૧	નિમિત્તિઓ-ગ્નિનમત્તજ. (૩) ૩૬૦. ૬૨૭	
„ ના પાત્રો-સાજ. (૨)	૨૬૧	„ અને મુહૂર્ત. (૩)	૫૩૫
„ યોધ. (૮)	૨૦૧૩	નિયતિ. (૨)	૨૬૨
„ રિપુદારણુનું (૪)	૧૧૨૪	નિયાણું. (૪)	૮૫૫
„ સંસાર. (૮)	૨૦૭૬	નિરર્થક પ્રવૃત્તિ-સમન્વિત નકરે. (૭) ૧૭૬૬	
નાની વાતને દાખી દેવી. (૭)	૧૭૭૨	નિરાશા-રોગ્યણુન. (૩)	૬૦૬-૭
નામ. (૨) N	૨૬૦	નિરીહતા. (૭) ૧૭૬૮, ૧૯૨૨ (૮)	
„ આક્રમણ-આધા. (૭)	૧૮૦૭	„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૯૨૯
„ -મિત્રરાત્ન. (૪)	૮૮૯	નિરોગતા-રૂઢવિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૯૯૯	
„ -ના ૪૨ મનુષ્યો. (૪) નોટ.	૮૮૯	નિર્જરા. (૧)	૧૪૬
નામો-મોક્ષનાં (૮)	૨૦૬૦	„ (૪)	૧૦૫૧

વિષય	પૃષ્ઠ
નિર્નિશ તત્ત્વ (પરિ)	૧૩૯૫
નિર્ણય (પરિ.)	૧૩૯૬
નિર્ણય-યોગ (૬)	૧૬૦૭
નિર્મળચિત્તનગર (૪)	૭૬૬ ૧૦૪૫
નિર્મળાચાર્ય-આનંદમંદિર (૮)	૧૮૯૫
„ -દેશના (૮)	૧૮૯૮
„ -સ્વપ્નના પ્રવાસા (૮)	૧૯૦૧
„ -દેશ કન્યા વર્ણન (૮)	૧૯૧૬-૩૩
નિર્માણ નામકર્મ (૪)	૮૯૨
નિર્માણનકર્મ (૮) નોટ	૮૩૧
નિર્વેપના-પ્રુધની (૫)	૧૨૯૩
„ મોત્ય-નીર્ધાઓનો (૮)	૨૦૬૦
નિર્વિકાર સાતુ (૬)	૧૫૪૩
નિર્વૃત્તિ (૩)	૩૭૯
નિર્વૃત્તિ નગરી (૨) ૨૮૪ ૧૦૧૬ (૪)	૧૬૦૮-૧૬૧૦ (૬)
નિવેદ અને ભવચક્રવાસીઓ (૬)	૧૦૧૭
નિવેદન-અતિમ (૩)	૬૯૧
નિષ્કલ્પતા (૩)	૫૭૩
નિષ્કમોત્સર મળીપીનો (૩)	૫૫૫
નિષ્પિપાસિના-મ તોપમત્તી (૪)	૧૦૬૫
નિષ્પ્રવચક (૧)	૧૬ ૫૩
„ દારિદ્ર્ય-મૂર્તિ (૧)	૫૬
નિષ્પ્રકપતા શાળી (૨)	૩૬૩-૩૬૪
નિષ્પ્રાના-લોભી ધનમેખમ્ની (૬)	૧૫૪૫
„ -પરપરા (૬)	૧૫૫૦
નિસીદિ (૫)	૧૧૮૧
નિષ્પ્રદના-સાતુની (૧)	૧૨૫
„ -વેદિકા (૪)	૧૦૫૫
„ -વિમળની (૫)	૧૧૭૫
„ વેદી રચના (૮)	૧૮૪૬
નીરવવાદનને રાજ્ય (૭)	૧૮૧૧
„ નુ માન (૭)	૧૮૧૩
નીલ લેખા (૭)	૧૭૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ
નૈયાયિક દર્શન (૪) ૧૦૨૬ ૧૩૬૧-૭૧	
નોકપાય (૧) નોટ	૧૫૩
„ -વીછી (૭)	૧૭૩૮
ન્યાય અક્ષપાદ-મૌતમ સ્થાપિત (૧)	૫૧
„ (૮)	૨૦૪૭
પગ-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૨
પક્ષપ્રભા (૩)	૬૮૬
પત્ય ચક્ષ (૪)	૮૫૫
„ મત પાતન-રાજ્ય પ્રવેશ ઉપાય (૬)	૧૫૬૮
„ દુસ્વાક્ષ (૭)	૧૭૬૦
પત્યાક્ષ-ગોખ-કાયા ઓરકામા (૭)	૧૭૩૮
„ પશુસ સ્થાન (૨) ૩૨૪ ૬૮૫	
„ „ -મા સસારીજવ (૮)	૧૬૬૭
પત્યાન્નિ વપ (૪)	૮૫૩
પત્યાચાર (૭)	૧૭૨૭
પડિયેહા (૭)	૧૭૨૬
પડીકુ-અધનુ મન્દ મરણ (૫)	૧૩૨૦
પડિતમરણ (૮)	૨૦૨૯
પત્ની-અગીઆગ-સાતુની (૫)	૧-૫૬
પત્રચ્છેદ કળા (૩)	૩૫૭
પદકેસરના દીપજ (૬)	૧૪૮૩
પદ લેશ્યા (૭)	૧૭૫૨
પદર કર્માદાન (૪)	૧૦૮૩
„ મુદા-પ્રુધસગિના (૫) ૧૨૫૬ થી	
પરતત્તામા આનંદ-અધમનો (૬)	૧૫૮૩
પરદેગમા અવદેગી મેળાપ (૬)	૧૪૮૯
પરદેગ અપાપ ગીતિ (૬)	૧૮૮૫
પર-દોહ-ચોર (૪)	૭૧૨
પરનિદા (૪)	૭૬૧
પરપુરપ્રવેશ-યોમી (૪)	૯૧૦
પરમા રામી (૩) ૬૮૬ ૯૯૧ (૪)	
પરમેશ્વર-સુરિયત્તા (૮)	૧૬૧૩
પરવચના-નિદેશની (૬)	૧૫૬૯

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પરસ્ત્રી કોણ ? (૪)	૧૦૮૦	પાંચ ભૂતો (પરિં)	૧૩૭૮
„ ગમન. (૩)	૪૪૧	„ પ્રત. (૬)	૧૫૬૯
„ તરફ વર્તન. (૪)	૭૬૮	પાટુ-માતાને-અભિમાની. (૪)	૭૪૭
પરાધાત નામકર્મ. (૪)	૮૯૦	પાત-રખડપાટો. (૭)	૧૮૩૯
પરાધીનતા-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૮	પાદ્યોપગમ. (૮)	૨૦૬૯
પરાવર્તદોષ. (૪)	૧૨૧૦	પાનગોષ્ટિ. (૭)	૧૬૬૬
પરિચ્છાદપરિમાણ પ્રત-સ્થૂળ. (૪)	૧૦૮૧	પાપ. (૩)	૪૨૬
„ -વિરમણ. (૪)	૧૦૩૯	„ -તત્ત્વ (પરિં)	૧૩૯૩
„ -સ્વરૂપ. (૭)	૧૭૭૩	„ શાસ્ત્રો. (૪)	૮૫૦
„ -નવવિધ. (૭) નોટ	૧૭૭૩	પાપાતિરેક-કીળ. (૮)	૧૯૯૯
પરિપાટી વ્યવસ્થા. (૪)	૧૦૧૪-૧૬	પાપોનાં પરિણામ. (૮)	૧૯૯૬
પરિભ્રમણ. (૩)	૬૮૫	પાપાનુ બંધી પુણ્ય. (૪)	૯૬૦. ૧૨૨૦
પરિવાર-ચારિત્રધર્મરાજનો (૪)	૧૦૮૭-૧૦૯૬	„ પાપ. (૫)	૧૨૨૦
„ -ખેવડો. (૩)	૩૪૬	પાપીપીળર. (૪)	૯૯૧
„ -તત્ત્વ. (૩)	૩૬૯	„ ના સાત પાડા. (૪)	૯૯૨
„ -મોહરાયનો. (૪)	૮૪૩-૮૮૨	પાપીપીળરે-નિકૃષ્ટ. (૬)	૧૫૭૫
„ -સંબંધી વાનરનો. (૭)	૧૭૫૯	પાપોદય અને ખલતા. (૪)	૧૦૦૩
પરિહારવિશુદ્ધિ-મિત્ર-ચારિત્રરાજનો (૪)	૧૦૬૫	„ અને દરિદ્રતા. (૪)	૧૦૦૮
પરીષદ. (૧) નોટ.	૯૮	„ -પુણ્યોદય. (૮)	૧૯૦૪-૦૬
„ ઉપસર્ગ સહન. (૬)	૧૫૯૮	„ નાં પરાક્રમો. (૮)	૧૯૦૬
„ -કાસો. (૭)	૧૭૩૯	„ -મોખરે. (૮)	૧૯૫૯
પરોક્ષ. (પરિં)	૧૪૦૨	પારિષાપનિકા સમિતિ. (૩)	૫૦૫
પર્યાપ્ત નામકર્મ. (૪)	૮૯૧	„ „ (૮)	૧૯૪૮
પર્યાપ્તિ. (૨) N	૩૧૬. ૬૬૫	પાશુપત દર્શન. (૪)	૮૫૯. ૧૩૪૬
„ અપર્યાપ્તિ. (૭)	૧૬૯૪	પાષંડ-દર્શનો. (૪) પરિં	૧૩૪૩
પદ્યોપમ. (૨) મ	૩૨૬	પિંડનિર્ચુક્તિ. મત્સ્ય. (૧)	૧૧. ૨૨૮
પવન-ત્રણ ગુણ. (૭)	૧૭૫૮	પિતૃધર્મ અને નિર્વાણ. (૫)	૧૩૨૪
„ ધર્મધ્યાન. (૭)	૧૭૫૮	પિત્ત. (૬)	૧૫૧૦
પશુસંસ્થાન. (૪)	૯૯૦	પિશાચી-સાત. (૪)	૯૯૪
પશ્ચાત્તાપ-નરવાહનનો. (૪)	૧૧૧૬	„ -નો વેગ. (૪)	૧૦૧૨
પશ્ચાત્ત્ સેવા-વિધાની. (૩)	૪૪૫	પિહિત દોષ. (૪)	૧૪૨૩
પાંચ કારણો. (૪)	૧૦૧૩	પીઠ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
		પુવેદ. (૪)	૮૬૮
		પુંડરીક-કુલંધર. (૮)	૧૯૮૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પુરુષ-પ્રગતિ (૮)	૧૯૮૪	પુત્રજન્મ હર્ષ (૪)	૯૪૫
„ -ભવ્યપુરુષ (૮)	૧૯૮૫	„ મહોત્સવ (૪)	૯૪૬
„ -સમતલક પત્રિચય (૮)	૧૯૮૮	પુત્રપ્રાપ્તિ માટે વલ્લભા (૮)	૧૮૬૧
„ -નગૃતિ (૮)	૨૦૧૫	પુત્રપ્રેમ (૩)	૫૬૫
„ -એ-૪ કુલધર (૮)	૨૦૧૬	પુત્રો-એ-ચારિત્રરાજના (૪)	૧૦૬૬
„ -આચાર્યની વિભૂતિ (૮)	૨૦૩૦	પુદ્ગળપગવર્ત (૧) નોટ	૮૨ ૨૬૭
„ -મોક્ષ (૮)	૨૦૭૧	પુન સ્થાપન-હરિકુમારજી. (૬)	૧૫૮૨
પુણ્ય-તત્ત્વ (પરિ.)	૧૩૯૩	પુનરુત્થાન રાજ્ય (૮)	૨૦૦૮
„ -પુણ્યાનુભવી (૧) ૧૦૪ ૧૪૬		પુરુષ ચિહ્ન-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૩
„ -પાપાનુભવી (૧) ૧૦૪ ૧૪૬		„ ક્ષેપ (૮)	૧૮૬૨
પુણ્યાનુભવી પુણ્ય (૪) ૬૫૬ ૧૨૨૦		„ - ચાર પ્રકાર (૩)	૪૭૪
„ પાપ (૫)	૧૨૨૦	„ „ પર વિચારણા (૩)	૮૮૮
પુણ્યોદય (૨)	૩૨૮	પુણ્યાર્થ (૧) ૧૩૭ ૧૪૫ ૧૯૧૧ (૮)	
„ -જન્મ (૩)	૩૪૫	પૂર્ણતિશય (૬)	૧૬૨૧
„ -ને ખેદ (૩)	૩૪૮	પૂર્ણતિર્કર્મ દોષ (૪)	૧૪૦૬
„ નું વિસ્મરણ (૩)	૬૧૪	પૂર્ણપાત્ર (૩)	૬૨૩
„ થી વિન્યયપરપરા. (૩)	૬૨૧	પૂર્વ (૨) N	૩૨૬
„ રીસાથો (૩)	૬૩૬	„ ગણતરી (૮)	૧૯૭૮
„ નું સંદેશત્વ (૩) ૬૬૧ ૬૮૬		પૂર્વસ્મરણ-દેવજન્મે (૭)	૧૮૩૨
„ રિપુદારણ સાથે જન્મ (૪) ૭૦૪		„ ના રહસ્ય (૮)	૨૦૧૧
„ ને થયેલી શરમ (૪)	૭૩૮	પૃથ્વીકાય (૨)	૩૧૭
„ અને ધનરોખર (૬)	૧૫૪૨	ચેત-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૩
„ ધનરોખર મૈત્રી (૬)	૧૪૮૮	ચૈતન્ય-ચાર (૪)	૭૧૨
„ આવે, નય (૭)	૧૮૩૭	ચોક્કળ પ્રકાશ (૫)	૧૨૭૦
„ નું નિર્દોષ કાર્ય (૮)	૧૮૫૮	પૌષ્યપ્રત-શિક્ષાપ્રત (૪)	૧૭૮૫
„ -નું ચોસરવુ (૭)	૧૮૧૨	પ્રકર્ષ વિમર્ષ પ્રયાણ (૪)	૭૮૪
„ સહચરત્વ (૮)	૧૯૦૧	„ „ અટવીને માર્ગે (૪)	૮૦૧
„ નું કાર્ય (૮)	૧૯૦૫	„ „ ને નગૃતિ (૪)	૮૧૨
„ પાપોદય રહસ્ય (૮)	૧૯૦૭	„ „ ભવ્યકને માર્ગે	૯૧૬ થી
„ કાર્ય (૮)	૧૯૦૦	„ પત્રિચય (૪)	૭૬૭
પુત્રાને પિતા (૬)	૧૪૭૦-૭૨	„ -મામા સાથે (૪)	૭૮૪
„ કેવા ભેદિ (૬)	૧૪૭૩	„ -ની નિહાયા (૪)	૮૦૩
પુત્રજન્મ મહોત્સવ (૭) ૧૬૪૬ ૧૮૫૫(૮)		પ્રમોદ-વૈદ્યમા (૬)	૧૫૧૪
પુત્રજન્મ વધામણી (૭) ૨૭૩ ૧૯૭૫(૮)		પ્રગતિને માર્ગે (૭)	૧૮૨૬-૪૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રત્યક્ષા બિંધ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૫૦	પ્રમેય. (પરિ.)	૧૩૬૪
પ્રજ્ઞાવિશાલા. (૫)	૨૭૪	પ્રમોદશેખર મંદિર. (૩)	૪૬૬
„ ના ખુલાસા. (૭)	૧૮૪૧	„ નો મહિમા. (૩)	૫૨૭
„ -વિચારભવ્યતા. (૪)	૧૧૩૦	„ ને પગથીએ (૩)	૫૩૯
„ -મહાભદ્રા. (૮)	૧૯૯૩	પ્રમોદવર્ધનમાં મહોત્સવ. (૩)	૬૯૩
પ્રણામ-પંચાંગ. (૫)	૧૧૯૧	પ્રયોજન. (પરિ.)	૧૩૬૫
પ્રતીતિમાટે ચાલુ પ્રયત્ન (૧) ૨૮. ૧૬૧		પ્રવચન સારોક્ષાર-સંયમ. (૪)	૧૦૭૪
	૧૬૨. ૧૬૯	પ્રવર્તિની મહાભદ્રા. (૮)	૧૯૮૦
પ્રતિબોધકાર્ય. (૩)	૪૧૭	પ્રશસ્તિ. (૮)	૨૦૮૩-૭
પ્રતિબોધ રચના. (૫)	૧૨૨૨	પ્રશ્ન-મોક્ષમાર્ગનો. (૮)	૨૦૪૨
„ -બીજો પ્રવેશ. (૫)	૧૨૨૭	„ ધવળરાજના. (૫)	૧૨૩૮
પ્રતિમા દર્શન-પરિણામ. (૫)	૧૧૮૪	પ્રસર-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૪
પ્રત્યક્ષ (પરિં) ૧૩૬૨. ૧૩૮૨. ૧૩૮૮.		પ્રહસન-વિનોદ. (૬)	૧૫૧૬
	૧૪૦૨	પ્રાકૃત દોષ. (૪)	૧૪૦૭
પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય. (૪)	૮૮૦	પ્રાણાતિપાત વિરમણ. (૪)	૧૦૩૮
પ્રત્યેક નામકર્મ. (૪)	૮૯૧	„ સ્થૂળ. (૪)	૧૦૭૮
પ્રપચ-સંસાર. (૧)	૧૧૭	પ્રાતિહાર્ય-આઠ. (૬)	૧૬૧૭
પ્રબળરાગ કલ્પોલ પરંપરા માળા. (૮)		પ્રાદુષ્કરણ દોષ. (૪)	૧૪૦૮
	૧૯૯૮	પ્રાયશ્ચિત્ત-તપયોગ (૪)	૧૦૬૯
પ્રબોધનરતિ આચાર્ય. (૩)	૪૬૩	„ -દશ પ્રકાર. (૪) નોટ. ૧૮૬૯-૧૮૭૦	
„ -ઉપદેશ. (૩)	૪૭૩	પ્રેમભિક્ષા-નરસુંદરીની. (૩)	૭૪૮
„ -તું અપ્રમાદયત્ર. (૩)	૫૦૧	પ્રેમ-હરિમંજરીનો. (૬)	૧૫૨૮
પ્રભાવ-દ્વંત. (૩)	૩૮૫	ફળેતી રિપુદારણી. (૪)	૭૫૩
પ્રભાવ-દ્વિદેવીનો. (૬)	૧૫૮૧	ફળેતો-રિપુદારણનો. (૪)	૭૨૯
પ્રભાવક ચરિત્ર પ્રબંધ-(પરિં) ૧૪૩૦.		ફટકા-રિપુદારણને. (૪)	૧૧૨૩
	૧૪૬૦	ફાંસીએ-બાળ. (૩)	૪૬૦
પ્રભુશક્તિ. (૫)	૧૩૦૯	ફાંસીની રીત. (૮)	૧૯૯૯
પ્રમત્તતાના પ્રવાહમા (૮)	૧૯૬૧	બગલ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
„ -મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૨	બગિચો-મિથુનદ્વય. (૩)	૪૧૧
„ નદી. (૪)	૮૦૫	બઠર ગુરુ કથાનક. (૫)	૧૨૬૨-૭
„ સમજણ. (૪)	૮૨૭	„ કોણ ? (૫)	૧૨૬૮
પ્રમાણ. (પરિ.)	૧૩૬૨	બનાવટી વાતો-વામદેવની. (૫)	૧૨૦૬
પ્રમાદ. (૩) નોટ. ૫૦૩. ૧૦૪૮ (૪)		બધ-તત્ત્વ. (પરિં)	૧૩૯૪
„ -કાકિડા. (૭)	૧૭૩૯	બંધન નામકર્મ. (૪)	૮૯૦

વિષય	પૃષ્ઠ
અધદેહ-સત્તાવન (૭)	૧૬૯૦-૧૬૯૩
અહારવદીઆ સાથે યુદ્ધ (૩)	૫૭૧
અહિરગ દેગે-નિદ્રૃષ્ટ (૬)	૧૫૭૪
અહિષ્કાર-રિપુદાનણુનો (૪)	૭૫૯
અહિષ્કૃતિ ઉપાય અધમરાજ્યે (૬)	૧૫૭૭
અહલિકા (જુઓ માયા) (૫)	૧૧૪૫
અહલિકા-માયા (૭)	૧૭૬૨
અળાબળતુલના (૩)	૩૭૧
ખાદર નામકર્મ (૪)	૮૯૧
ખાવા મોહમય પરિવારની-અખાવ (૪) ૯૦૨	
ખાલ-કેશ-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૮
ખાલિરા-પરિચય (૭)	૧૭૭૭
„ અને શ્રુતિ (૭)	૧૭૭૮
„ અને ગર્ધર્વમિથુન (૭)	૧૭૮૨
ખાર દેવયોક (૭)	૧૮૨૧
ખારી-સંયોગમ (૭)	૧૭૩૮
ખાલ કટુબ (૩)	૬૭૧-૬૭૮
„ ત્યાગ અતરંગ વગર નકમો (૬)	૬૭૯
ખાલ્ય સિંગ ધર્મ (૮)	૨૦૪૯
ખાલ્ય વેશ ઉપયોગ. (૬)	૧૯૦૦
ખાળ (૩)	૨૭૮
„ -અને સ્પર્શન સ્નેહ. (૩)	૩૭૬
„ -પર સ્પર્શનનુ યોગબળ (૩)	૪૦૧
„ -નજરે જીવનસાચકતા (૩)	૪૦૩
„ -કામદેવને મદિરે (૩)	૪૩૫
„ -નો અતસ્થાપ (૩)	૪૪૧
„ -નાત્રિચર્યા-મયુરબધ. (૩)	૪૪૩
„ -ના હાવહવાત (૩) ૪૪૫ ૪૫૬ ૪૬૨	
„ -ની દીકાઓ (૩)	૪૫૧
„ -અને મદનકદળી (૩)	૪૫૭
„ -ના લોકનિરસકાર (૩)	૪૫૮
„ -ને કામી (૩)	૪૬૦
„ -વર્તન પર વિચા પા (૩)	૪૬૩
„ નુ બવિ ય (૩)	૪૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
ખાળવિષ્લવ-અહાના (પરિં) ૧૩૫૩-૪	
ખિલાફી-સજા (૭)	૧૭૩૮
ખિલાફો-વનવાહન (૭)	૧૮૧૭
ખુદ્દિ દેવી (૪)	૭૬૬
ખુદ્દીદ્રિય (પરિં)	૧૩૭૭
ખુન ચરિત્ર (૫)	૧૨૮૨
„ અને દ્રાણ (૫)	૧૨૬૧
„ ની નિર્વેષતા (૫)	૧૨૬૩
„ દીક્ષા (૫)	૧૩૨૦
„ નદન ઉદ્યાન (૭)	૧૬૫૬
ખૂહસ્પતિ (૮)	૨૦૪૭
ખેતાવીશ દોષ-આહારના (૮)	૧૦૩૬
	૧૪ ૫
ખોદ્દ (૧) બુધસ્થાપિત.	૫૧
ખોડ-અગતક્ષક (૩)	૩૮૬
„ -નો રિપોર્ટ (૩)	૩૬૬
ખોદ્દ-ઉપદેશ (૧)	૧૨૩
„ માન્યતા (૧)	૧૫૨
ખોધ દર્શન (૪) ૧૦૩૦ ૧૩૮૦-૮૪	
અક્ષર્ય-ચતિવર્મ મનુષ્ય ન ૧૦ (૪)	૧૦૭૭
„ -અદાર પ્રકાર (૪) નોટ	૧૦૭૭
„ મત-સ્થૂળ (૪)	૧૦૮૦
અક્ષરતા (૮)	૨૦૭૮
અક્ષરતિ-મૈથુનવિયોગ (૬)	૧૫૫૪
„ (૮)	૧૬૨૧
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય (૮) ૧૬૨૭	
અક્ષા અને મક્કર વજ (પરિં) ૧૩૫૫-૭	
„ ના ખાળ વિષ્લવ (પરિં) ૧૩૫૩-૪	
આહાલ્ય-ઉપદેશ. (૧)	૧૨૩
„ (૭)	૧૬૭૧
„ ખોધ (૭)	૧૬૭૭
બદના-અસારીના. (૧)	૧-૩
„ -કાપરના (૧)	૧૬૮ ૧-૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
બહેનોનો પ્રેમ-પરસ્પર. (૩)	૫૬૯	ભસ્મ-રાખ-કર્મ. (૮)	૧૯૯૮
ભગવંત સ્તુતિ. (૫)	૧૨૧૧-૧૨૧૬	ભસ્મક-વ્યાધિ. (૩)	૪૦૧
ભદ્રતપ. (૮)	૨૦૩૬	ભાટક કર્મ. (૪) નોટ	૮૩૦
ભદ્રા પ્રતિમા. (૮)	૨૦૩૭	„ અને ધનશેખર. (૬)	૧૫૪૭
ભદ્રોત્તર તપ. (૮)	૨૦૩૬	ભાવદીક્ષા અને અપ્રમાદયંત્ર. (૩)	૫૦૮
ભદ્રબાહુ-સામુદ્રિક. (૫)	૧૧૫૧	ભાવના-ચાર-મૈત્ર્યાદિ. (૧)	૧૪૮
ભસ્મર-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૭	„ બાર. ભાવમુખે. (૪)	૧૦૬૨
ભય-પરિચય. (૪)	૮૭૪	„ અને સમ્યગ્દર્શન.	૧૦૮૮
„ પ્રકાર-સાત. (૪) નોટ.	૮૭૪	„ ઉદ્ધાસ. (૮)	૧૯૩૯
„ સાત. (૪) નોટ.	૧૦૫૩	„ સિદ્ધિ-માર્ગો. (૩)	૬૦૧
„ આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૫	„ પ્રમેદ. (૩)	૪૫૨
„ ચિત્તવાનરને. (૭)	૧૭૩૮	„ રાજ્યપ્રવેશઉપાય. (૬)	૧૫૯૮
„ સાથે મકરધ્વજપ્રવેશ. (૪)	૯૬૩	ભાવમુખ-ચારિત્રધર્મરાજનું. (૪)	૧૦૬૨
ભરદ્વજીયેથી રાજસિંહાસને. (૬)	૧૫૪૨	ભાવરોગ-વધારોગ. (૧)	૧૮૩
ભવજંતુ-મોક્ષ. (૩)	૩૭૬	„ નાશ. (૧)	૨૮૭
ભવચક્ર-નો પ્રસ્તાવ. (૪)	૯૧૦	ભાવલિંગની ઉમેદવારી. (૮)	૧૯૩૨
„ અને ચિત્તવૃત્તિ. (૪)	૯૧૦	ભાવસ્તવ-દ્રવ્યસ્તવ. (૭)	૧૭૯૩
„ નાં કૌતુકો. (૪)	૯૨૭-૧૦૯૮	ભાવાર્થ જ્ઞાનની જરૂર. (૪)	૮૧૭
ભવનગર. (૫)	૧૨૬૨	ભાવીભાવ-અવશ્ય. (૪)	૧૦૧૪
„ રહસ્ય. (૫)	૧૨૬૯	ભાવો-પાંચઃ સ્થિરતા. તીર્થસેવા.	
ભવપ્રપંચ. (૩)	૬૬૫	આગમકૌશલ્ય. ભક્તિ.	
„ પીછાન. (૭)	૧૮૨૮	પ્રભાવના (૧)	૧૪૮
ભવભીતિ અભાવ. (૮)	૧૮૯૧	ભાષા-કથાની. (૧)	૮
ભવસ્થા-શોકપત્ની. (૪)	૮૭૬	„ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત. (૧)	૮
ભવિતવ્યતા. (૨)	૩૦૮-૩૧૦	ભાષાસમિતિ. (૩)	૫૦૫
„ અદેખાદ. (૮)	૧૯૫૮	„ (૮)	૧૯૪૮
„ આયુષ્યરાજ સંકેત. (૮)	૧૯૬૪	ભિખારીપણું-સંસારમાં સાર્વત્રિક.	
„ ની સલાહ (૮)	૧૯૪૩	(૧)	૭૧. ૭૫
„ મર્મદર્શન. (૮)	૧૯૯૫	ભિક્ષા. (૧)	૨૧. ૧૧૬
„ વિચારણા. (૮)	૨૦૩૩	„ પાત્ર-દેરિદ્રીનું (૧)	૫૫
ભવ્યપુરુષ. (૨)	૨૭૧	ભિખ-ચારપાઠામાં-બઠરગુરુ. (૫)	૧૨૬૫
„ નામ સાર્થ. (૨) નોટ	૨૭૩-૪	„ નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૩
„ ના ભાવી ગુણો. (૨)	૨૭૮-૯	ભુજપરિસર્પ. (૨)	૩૨૫
„ પુંડરીક. (૮)	૧૯૮૫	ભુજગતાના ખેલો. (૫)	૧૨૮૮

વિષય	પૃષ્ઠ
ભુજગતાના ખેયોની ડસામણી (૫)	૧૨૬૨
ભુવનપતિ-ધનવાહન જીવ (૭)	૧૮૧૬
„ -વર્ણન (૭)	૧૮૨૦
ભુવનોદર નગર (૮)	૮૨૦
„ મમજાણ (૪)	૮૨૬
ભૂતળ નગર (૪)	૭૬૩
ભૂમિ-આમાન્ય રાજ્યની (૬)	૧૫૬૦
ભેદ-રાજનીતિ અંગ (૫)	૧૩૦૮
ભેદપદ્ધતા-આમાન્ય વિગેષની	૮૬૭
ભેરવજીવ (૪)	૮૫૭ ૮૫૩
ભોગનૃણા (૨)	૪૧૬ ૪૧૧
„ -પરિચય	૮૮૬
„ આક્રમણ-આધા (૭)	૧૮૦૪
ભોગસ્નેહ-વરમાદ (૭)	૧૭૬૧
ભોગાલિવાપ-નાટક-નાદી (૨)	૨૬૧
ભોગોપભોગ-ગુણનત (૪)	૧૦૮૩
ભોગયોગ્યતા-રેટ (૭)	૧૬૮૩
ભોતાચાર્ય આતરકથા (૪)	૮૧૨
ભ્રમણ કરણ (૮)	૧૬૭૦
મકર વજ-આક્રમણ આધા (૭)	૧૮૦૮
„ પર વિવિધમાર્ગ (૪)	૬૦૨
„ પરિચય (૮)	૮૬૭
„ ના ત્રણ મિત્રો (૪)	૮૬૮
„ -મહિમા વસતે (૪)	૬૩૦
„ કૃત મહામોહાદિ નિયોગ (૪)	૬૩૮
„ રાજ્ય માત્ર માનવાવાસે (૪)	૬૩૭
„ -નો ભય સાથે પ્રવેશ (૮)	૬૬૩
મકર રાગિ (૭)	૧૬૫૩
મગરોળીઆ ટુટાન આવશ્યકે (૧) ૧૧	૨૧૬
મખ-મન (૪)	૧૩૫૧
મરુત-કૃપમર્ગો (૭)	૧૭૩૬
મડમા ચટ્ટો (૭)	૧૮૮૭
મડ નિવાસ્ય બનરે (૭)	૧૭૩૬

વિષય	પૃષ્ઠ
મહિ-મત્ર-ઓષધિ (૮)	૧૬૩૬
મડપ-ચિત્તસમાધાન (૪) ૧૦૪૩	૧૦૫૫
„ ચિત્તવિક્ષેપ (૪)	૮૦૭
„ , -રહસ્ય (૪)	૮૫૩
„ „ અને મહાત્મા (૪) ૧૦૪૦	
મહલી-સાત પ્રકાર (૭)	૧૭૨૫
મતિમોહ-મારણ્ય (૮)	૬૫૧
મત્સ્ય-પિંડનિર્ધુક્તિ (૧) ૧૧	૨૨૮
મદ-આઠ (૮)	૧૬૨૪-૫
મદનકદળી (૩)	૬૩૭
„ બાળની નજરે (૩)	૪૮૦
„ પર બાળનો ધસારો (૩)	૪૬૮
મદનમજરી-કામાકૂળ (૬)	૧૫૧૮
„ હરિમાર લગ્ન (૬)	૧૫૭૬
„ વિરહરસા વર્ણન (૮) ૧૮૬૧-૭૪	
„ ગુણમારણ લગ્ન (૮)	૧૮૭૬
„ મુલસિતા (૮)	૧૬૮૧
„ અમલીતસકેતા (૮) ૧૬૮૧	
મદનમદિર-સાધ્યા (૩)	૪૩૫-૬
મયમણિક્ષિ (૩)	૪૦૮
„ -ને મનીષીની ચેતવણી (૩) ૪૦૬	
„ -ની બાળને સલાહ (૩) ૪૩૩ ૪૪૨	
„ -વાસભુવનમા (૩)	૪૩૮
„ -પર અસર (૩) ૪૫૮	
„ -ની બાળને અંગે વિચારણા (૩) ૪૬૧	
„ -પર હૃપદેશની અસર (૩) ૪૭૬	
„ -અને નિઃશ્વિયસિતકિવાન (૩) ૫૦૮	
„ -મન-દાઝ-પરનાર (૪) ૬૩૮	
„ „ -પરિણામ (૪) ૬૪૨	
મયમ પ્રાણી સ્વરૂપ (૩)	૪૮૫
મયમ ગત્ય (૬)	૧૫૬૦-૧૫૬૩
મન અને કર્મબંધ (૪)	૮૦૫
„ દ્રવ્ય-ભાવ (૭)	૧૭૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
મનમાં સંતોષ. (૮)	૧૮૯૧
મનીષી. (૩)	૩૭૮
„ -વિચારણા. (૩)	૩૮૧
„ -આત્મનિર્ણય. (૩)	૩૮૮
„ -પર સ્પર્શન યોગબળ. (૩)	૪૦૨
„ -સાક્ષીભાવ. (૩)	૪૦૪
„ ની ચેતવણી-મધ્યમને. (૩)	૪૦૬
„ ની વિચારશીલ સલાહ. (૩)	૪૫૦
„ ની મહાનુભાવતા. (૩)	૪૫૨
„ માટે કર્મ વિગ્ની સાનુકૂળતા. (૩)	૪૬૪
„ કૃત ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્યપૂર્ણ. (૩)	૫૧૪
„ ને અભિષેક. (૩)	૫૧૭
„ અને દીક્ષાવિધાન. (૩)	૫૩૧
„ નો નિષ્કંમલોત્સવ. (૩)	૫૩૫
મનુજગતિ નગરી. (૨)	૨૫૨-૨૫૭
„ વર્તમાનપુર. (૪)	૧૧૩૧
મનુસ્મૃતિ. (૧)	૧૫૨
મનોગુપ્તિ. (૩)	૫૦૫
„ (૮)	૧૬૪૬
મનોનંદન અને વિમળ (૫)	૧૨૨૫
મનોનંદન ઉદ્યાન. (૮)	૨૦૨૫
મનોયોગ-ચાર ભેદ. (૭)	૧૬૬૩
મનઃપર્યાય. (૨)	૨૮૦
„ -સદ્બોધ મિત્ર. (૪)	૧૦૬૨
મંત્રદોષ. (૪)	૧૪૧૬
મંત્રવાદી અને આગ. (૭)	૧૬૫૮
મંત્રશક્તિ. (૫)	૧૩૦૬
મંત્રીઓ-જૈનમંદિરે. (૧)	૬૭
„ નો મત-વિમધ્યમ માટે (૬)	૧૫૧૭
„ નો સદ્બોધ. (૪)	૧૦૬૦
મન્દ અને દ્રાણ. (૫)	૧૨૮૬. ૧૨૬૧
„ ની હુબ્બતા. (૫)	૧૨૬૩-૪
„ તું મરણ. (૫)	૧૩૨૦
મન્મથની નૈત્રી. (૬)	૧૪૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
મન્મથ વ્યાકૃતતા. (૬)	૧૫૦૭-૧૭
‘મમત્વ’ પર વિનોદ. (૬)	૧૪૬૫-૬
મયૂરબંધ-આળસુ. (૩)	૪૪૩
મરણ-શોક-કાનો? (૮)	૨૦૨૮
„ ના પ્રકારો. (૮)	૨૦૨૬
મર્યાદાભંગ-રતિલક્ષિતા. (૪)	૯૩૬
„ -મોટા ભાઈનો. (૪)	૯૪૨
મલમય રાત. (૪)	૭૬૬
મલવિલય ઉદ્યાન. (૩)	૬૫૧
મલસંચય રાત (૪)	૭૬૩
મરકરા-વિલાસ. (૮)	૧૬૬૬
મહાચારંભ (૪) નોટ	૮૨૬-૮૩૦
મહાકલ્યાણુક. (૧)	૨૩. ૧૨૦. ૧૨૬
„ -શરતે સ્વીકાર. (૧)	૧૬૫
મહાત્મા અને ચિત્તવૃત્તિ (૮)	૧૦૩૬
મહાદેવીનો હુકમ. (૨)	૨૬૮
„ „ -સિદ્ધપર (૨)	૨૭૦
મહાત્-બુદ્ધિ. (પરિં)	૧૩૭૭
મહાભદ્ર તપ. (૮)	૨૦૩૬
મહાભદ્રાનો મોક્ષ. (૮)	૨૦૭૨
મહાનુભાવતા-વિમળની. (૫)	૧૨૦૭
મહાપરિગ્રહનો દોર. (૭)	૨૭૭૫. ૧૭૬૧.
„	૧૮૦૦
„ માં આસક્તિ. (૭)	૧૭૬૪
મહાભદ્રા-કંદમુનિજીવઃ (૮)	૧૬૮૦
„ -એ નં પ્રજ્ઞાવિરાજા. (૮)	૧૬૮૦
„ ની દીક્ષા. (૮)	૧૬૮૦
„ -પ્રવર્તિની. (૮)	૧૬૮૦
„ -સુલક્ષિતા સંબંધ. (૮)	૧૬૮૧
„ -ને કસ્તુર. (૮)	૨૦૦૦
„ -ને નતિસ્મરણ. (૮)	૨૦૦૧
મહાભદ્રા પ્રતિમા. (૮)	૨૦૩૭
મહામૂદતા. (૪)	૮૪૪
„ આઠમણે બાધા (૭)	૧૮૦૪

विषय	पृष्ठ
महाभोक्तृ-नाटके सूत्रधार (२)	२६१
॥ भट्टिमा (३)	३६३
॥ -नी तैयारी (३)	३६१
॥ अतरंगे-कार्य (३)	६७५-६७७
॥ -कर्मपरिष्कार संध (४)	६१६
॥ -सामर्थ्य-वसते (६)	६२६
॥ भक्त वन नियोग (४)	६३४
॥ छतनार दर्शन-स्तुति (४)	१०३७
॥ -स्तु वल्लुन (४)	१०३८
॥ श्रम-सतोपपत्तये (६)	१०६४
॥ नेभाये राज्यात्म (६)	१५६३
॥ तु प्रणय सात्रात्म (६)	१५६३
॥ ना अनत पुत्रो (६)	१५६६
॥ ॥ पैकी छ (६)	१५६७
॥ भत्री विचारणा (६)	१५६६
॥ ने त्या आनंद-निदृष्ट राज्यात्मे (६)	१५७१
॥ सात्रात्म-निदृष्ट राज्यात्मे (६)	१५७३
॥ -अत्र पर सात्रात्म (६)	१५८३
॥ टीतो पक्षो विम यम (६)	१५८८
॥ भूमिआक्रमण म यम (६)	१५९१
॥ राज्यात्मे-तत्त्व-वृत्तम (६)	१५९५
॥ रथवाण-गान्धे (७)	१७३५
॥ जिवारो (७)	१७३६
॥ भट्टान आक्रमण (७)	१८०१-१५
॥ तु कार्य (७)	१८६१
॥ तु ठेठमा स्थान (७)	१९८०
भट्टारथी (८)	१८३३
भट्टामोदन-श्रद्धाश्रमे (८)	८१०
॥ ने परिवार (४)	८४३-८८०
॥ -ने भट्टारथी (४)	१०६७
भट्टारज्यात्मे (६)	१५६१
भट्टारविदेह (१)	१८
॥ विनय (२) नेट	२८३

विषय	पृष्ठ
भट्टारविदेह (५)	१२७५
॥ नी द्वा (७)	१९८८ १९६६
भट्टार-धनमर्ग (४)	६५३
भट्टार-सर्व-वैवर्धनो (८)	२०७०
भट्टार-पर्यालोचना (४)	६७३
भट्टार-दुष्टाभिसन्धि (७)	१७३६
भट्टार-आठ स्मरणो (८)	२०१४
भट्टार-स्थापन (८)	१६४७-१६४८
भट्टार-संज्ञा (५)	११५८
॥ मुधु (५)	१९६७
भट्टार-वृत्ति (१)	१६६
भट्टार-कोर भाषक-नाटके	२६१
॥ पिंडहोप (६)	१४१७
भट्टार-नावास (४)	६८६
॥ -त्रय प्रकार (८)	१८६८
॥ -मा भट्ट वर राज्यात्मे (४)	६७७
भट्टार-अवनति-अत्रमनी (६)	१५८४
भट्टार-नमस्कार (५)	१२३१
भट्टार-वर्ध-वर्ध-वर्ध-वर्ध (३)	६६५
भट्टार-वर्ध-वर्ध-वर्ध-वर्ध (१)	११७
भट्टार-वर्ध-वर्ध-वर्ध-वर्ध (४)	७८७
भट्टार-वर्ध-वर्ध-वर्ध-वर्ध	
॥ वसितपुष्पा (४)	६६४
भट्टार-पन्थि (५)	११४४
॥ पिंड होप (४)	१४१८
भट्टार (परि)	१३८१
॥ हेमना (१)	१८६
॥ पन्थि-सर्व-वर्ध-वर्ध (५)	११८६
॥ प्राप्तिनो आनंद (५)	११८६
भट्टार-प्रतिना (८)	२०३१
भट्टार-प्रतिना (१) १८६ २८६ (२)	६८३ (३)
भट्टार-प्रतिना (५)	१२८८
॥ -वर्ध-वर्ध-वर्ध-वर्ध (५)	१२६८

વિષય	પૃષ્ઠ
માર્હવ-યતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૨ (૪) ૧૦૬૭	
માલાપહુત દોષ. (૪) ૧૪૧૧	
માસકલ્પ. (૮) ૧૯૮૭	
માળા-કુણેર-પ્રળય રાગકલ્પોલ	
પરપરા. (૮) ૧૬૯	
,, રામપાતર-કુવિકલ્પસંતતિ.	
(૮) ૧૬૯૮	
મિલસ-ધનગવીનો. (૪) ૬૫૩	
મિત્રતા અને સ્વાર્થોદ્ધતા. (૬) ૧૫૨૬	
મિત્રરાત્ર્યો-મોહરાયના. (૪) ૮૮૭	
,, -સામાન્ય વિશેષરૂપે. (૪) ૮૯૪	
મિત્રો-નો વાર્તાલાપ. (૬) ૧૪૬૧	
,, પાંચ. ચારિત્રધર્મરાજના.	
(૪) ૧૦૬૪-૧૦૬૬	
,, -સદ્ગોષ્ઠના-પાંચ. (૪) ૧૦૬૧	
મિથુનદ્વય અંતરકથા. (૩) ૪૧૧-૪૧૩	
મિથુન ર.શિ. (૭) ૧૬૫૧	
મિથ્યા અભિનિવેશ. (૩) ૩૮૭	
મિથ્યાત્વ-એની પ્રળય અસર. (૧) ૧૨૬	
,, -પાંચ. (૭) ૧૬૬૦-૧	
મિથ્યાદર્શન-સેનાપતિ. (૪) ૮૪૪	
,, -પરિણામ. (૪) ૮૪૪-૮૫૩	
,, -મહિમા. (૪) ૮૫૭	
,, -ની શક્તિ. (૪) ૧૦૧૬	
,, -આક્રમણ-બાધા. (૭) ૧૮૦૪	
,, ની શક્તિ. (૪) ૧૦૧૬	
મિથ્યાદર્શન-અંધારું. (૭) ૧૭૩૬	
મિથ્યાભિમાન. (૧) ૪૫. ૨૦૯. ૭૬૧ (૨)	
,, -રિપુકંપન. (૮) ૯૮૩	
,, -વિચારો. (૪) ૯૪૬	
મિથ્યા વાસનાન્ય કુવિકલ્પો (૧) ૧૫૨	
મિથ્ર જાત દોષ. (૪) ૧૪૦૭	
મીમાંસક દર્શન (૪) ૧૦૩૨-૧૩૮૭-૯૦	
મુક્તના-યતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૪ (૪) ૧૦૬૮	

વિષય	પૃષ્ઠ
મુક્તતા. (૮) ૧૬૨૧	
,, -પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮) ૧૬૨૭	
,, -સાગર વિચોગ. (૬) ૧૫૫૪	
મુક્તાવલી તળ. (૮) ૨૦૩૫	
મુક્તાસુક્તિ મુદ્રા (૩) નોટ ૪૭૨.	
૧૧૬૨ (૫)	
મુગ્ધ કુમાર. (૩) ૪૧૧	
મુંડમાળા (૪) ૭૬૦	
મુત્સદ્દીગીરી-સુખુદ્ધિ મંત્રીની. (૬) ૧૫૩૮	
મુદિતા-સાધુપત્ની (૫) ૧૨૫૬	
મુદ્દામાલ-ચોરીનો. (૪) ૬૫૬	
મૂઢતા-આક્રમણ-બાધા. (૭) ૧૮૦૫	
મૂળના વાંધા. (૫) ૧૩૧૦	
મૂઢ વ્યાપારીની મૂર્ખતા. (૭) ૧૭૦૩	
,, ની વંચકતા. (૭) ૧૭૧૩	
,, નો વિચિત્ર જવાબ. (૭) ૧૭૨૬	
,, નો માનેલો ધર્મ. (૭) ૧૭૩૧	
મુદ્દતા પરિચય. (૪) ૮૬૫	
મૂલ કર્મદોષ. (૪) ૧૪૨૦	
મૂલ્ય-સંસારબળરે. (૭) ૧૭૩૫	
મૃગયા અને લલન. (૪) ૬૭૨	
મૃતિ-પિરાચી. (૪) ૧૦૦૦	
મૃદુતા-શુદ્ધાભિસન્ધિ અને વરતાની	
પુત્રી. (૪) ૧૧૧૭	
,, (૮) ૧૬૨૧	
,, પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮) ૧૬૨૪	
મૃધાવાદ (૪) ૭૧૨	
,, -રિપુદાકળ મૈત્રી (૪) ૭૧૩	
,, વિરમણ. (૪) ૧૦૩૯	
,, ,, સ્થૂળ. (૪) ૧૦૭૬	
,, અને શૈલરાજની અસર. (૪) ૧૧૨૧	
મેક્રમેય. (૩) ૬૩૩	
મેધા-સાધુપત્ની. (૫) ૧૨૫૬	
મેય રાશિ. (૭) ૧૬૫૦	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મેળાપ-દપતીનો-આનંદ (૩)	૬૦૮	અક્ષિતદોષ (૪)	૧૮૨૧
„ નો અત (૩)	૬૦૯	ચતિધર્મ (૪)	૧૦૬૬-૧૦૭૭
મેત્રી-ગાઢતા (૩)	૩૭૯	ચતિર્મો-દશકન્યા મેળ (૮)	૧૯૩૦-૧
„ -સાપુતની (૫)	૧૨૫૯	ચયાખ્યાત-મિત્ર-ચારિત્રરાજનો (૪)	૧૦૬૫
મૈથુનવિરમણ (૪)	૧૦૩૮	ચયાપ્રવૃત્તિ ક્ષણ (૧) નોટ	૮૬
મૈક્ષ (૫૨૦)	૧૩૮૧	ચદૃષ્ટા (૨)	૨૬૨
„ -દર્શનનેજીવ પાડનાર તત્વ (૪) ૮૬૧		ચત્રપીડા (૪) નોટ	૮૦
„ -તત્વ. (૫૨૦)	૧૩૯૬	ચવન-ચ ગાધિપતિ (૩)	૬૨૧
„ ગમન ચોન્ય ગુણો (૭)	૧૭૨૬	ચરાનામકર્મ (૪)	૮૬૨
„ -મારે ન લોષએ મૂઠ (૭) ૧૭૩૦		ચાન-ચાનનીતિ ગુણ (૫)	૧૩૦૭
„ ને અગે-તીર્થાઓ (૮) ૨૦૩૯-૬૨		ચાવલકચિત્ર અનરાન (૪)	૧૦૬૮
„ માર્ગ-એક (૮)	૨૦૫૮	યુદ્ધ-અળરીય બહારવટીઆ સાથે	
„ ઓળખાણ (૮)	૨૦૬૦	(૩)	૫૭૬
„ ના નામો (૮)	૨૦૬૦	„ -વિભાકર સાથે (૩)	૫૮૨
„ સમતમકનો (૮)	૨૦૬૪	„ -ચ ગાધિપતિ-ચવન સાથે (૩)	૬૨૧
„ પુડરીકનો (૮)	૨૭૧	„ -અનાદિ દુટ્ટ બે વચ્ચે (૩)	૬૭૫
„ મહામકનો (૮)	૨૦૭૨	„ -ચરાધર સાથે (૩)	૬૮૪
„ મુખ અને સસામુખ	૬૬૭	„ -આકાશના (૫)	૧૧૭૧
મોહ ચિત્તા-પિતા ધવળની (૫) ૧૨૨૨		„ -ચારિત્રરાજ મોહરાયનુ (૫) ૧૩૧૬	
„ ના ઉછાળા (૮)	૧૬૪૪	„ મા ચારિત્રરાજ વિનય (૮) ૨૦૦૭	
„ -નિદ્રા (૧)	૮૧	„ નો લક્ષ્યાદ (૫)	૧૩૦૩
„ -નુ જો (૧)	૧૬૬	„ જાને સૈન્યનુ (૮)	૧૬૩૭
મોહનીય (૨) મ	૨૮૯	„ જીરાણુ આતર (૮)	૧૬૩૩
મોહાય-પગિયાર (૪) ૮૬૩-૮૮૨		„ -ચિત્રારતનુ (૮)	૧૮૭૮
„ -સામતચક્ર (૪) ૮૮૩-૮૮૭		મુરગા પદ (૩)	૬૩૩
„ અને મિત્રાનઓ (૪) ૮૮૭-૮૯૮		મોમ દોડ (૪)	૧૮૨૦
„ ના સૈન્યને મિત્રનારા (૪) ૮૮૮-૮૯૮		„ કૌ (૮)	૧૮૬૭
„ „ -ની વિલ્લા (૪) ૬૦૮		„ નૃદ્યયાન (૭)	૧૬૪૮
„ ના સૈન્યમા ખજાના (૭) ૧૭૩૧		„ નિરોહ (૮)	૨૦૩૨
„ ઊપાગીમા ખજાના (૮)		„ નિરોધ (૮)	૨૦૩૧
	૧૬૩૬-૧૬૪૩	„ -પદર બેઠ (૭)	૧૬૬૩
„ સાથે ૮ મયદા (૮)	૧૬૬૬	„ મુદ્રા (૩) નોટ	૪૬૮
મોહનિનારાની જગ (૮)	૨૦૬૩	„ રૂપન મલપ્રેમગ કપાય (૬) ૧૫૬૮	
મોહવિનય રાન. (૩)	૬૧૩	„ જળિય-મુકની. (૫)	૧૧૫૫

વિષય	પૃષ્ઠ
યોગવંચકતા. (૭)	૧૭૨૦
„ વિનય-ત્રણ પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૧
„ વૈતાળ નાશ. (૬)	૧૬૦૭
„ શક્તિ-સ્પર્શનિની. (૩) ૪૦૦-૪૦૩	૫૦૧
„ શાસ્ત્રે-મહાચારંભ. (૪)	૮૨૯
યોગાચાર (પરિ.)	૧૩૮૩
યોગાંજનથી અંતરંગ દર્શન. (૪)	૯૩૩
યોગિનિ-ચાર. સાફ કરનાર. (૬)	૧૬૦૫
યોગેશ્વર ચૂર્ણ. (૪)	૧૧૨૩
યોગ્યનું કોતુક. (૭)	૧૭૨૨
„ ના વ્યાપારનો ભાવાર્થ. (૭)	૧૭૧૨
યોદ્ધાઓ-જૈન મંદિરે. (૧)	૯૭
યોનિપ્રવેશ. નાટકે નેપથ્ય. (૨)	૨૬૧
યૌવન-વર્ણન. (૩)	૫૫૧
„ -જરા વિરોધી સત્વ. (૪)	૯૯૬
„ મૈથુન જલપ (૬)	૧૫૩૧
„ „ અસર. (૬)	૧૫૩૨
રક્ત લિક્ષુ-ઉપદેશ (૧)	૧૨૪
રખડપટ્ટી-લોભી ધનશેખરની. (૬)	૧૫૪૫
રખડપાટો-તેનાં કારણ. (૮)	૨૦૧૫
„ ન દિવર્ધનનો. (૩)	૬૪૧-૬૫૦
„ રિપુદાસુનો (૬)	૧૧૨૯
„ વિભાગોમા. (૭)	૧૬૭૬
„ સારગુરુનો. (૫)	૧૨૭૩-૪
„ સંસારીજીવનો. (૫)	૧૩૩૬
„ ધનવાહનનો. (૭)	૧૮૧૬-૨૫
„ સંસારીજીવનો. (૮)	૧૯૬૪-૭૬
રંગમા ભગ (૩)	૬૩૫
„ „ (૪)	૯૮૦
રતિ-આકમણ બાધા. (૭)	૧૮૦૫
„ મકરંવળપત્ની. પરિચય. (૪)	૮૬૯
„ લલિતાનો નાચ (૪)	૯૩૯
„ હાસ પર વિનય. (૪)	૯૦૫

વિષય	પૃષ્ઠ
રતન-અમૂલ્ય. લેનાર દેનાર (૫)	૧૧૭૫
„ અને પ્રત્યુપકાર ચિતા (૫)	૧૧૭૭
„ ચૂડ-પરિચય. (૫)	૧૧૬૮-૧૧૭૪
„ „ -ચૂતમંજરી લક્ષ. (૫)	૧૧૭૦
„ ચૌદ-ચક્રવર્તીનાં. (૮)	૧૯૭૬
„ દ્વીપે-ચાર વ્યાપારી. (૭)	૧૭૦૧
„ દ્વીપગમન. (૬)	૧૪૮૪
„ ની ચોરી. (૫)	૧૨૦૨
„ શોધ. (૫)	૧૨૦૭
„ ની ભતિ. (૧)	૬૬-૬૭
„ અને વ્યાપારી. (૭)	૧૭૦૮
રતનાવલી તપ. (૮)	૨૦૩૪
રથો-ચારિત્રધર્મ સૈન્યના. (૪)	૧૦૬૭
રમણ અને ગણિકા. (૪)	૯૬૧-૯૬૪
રમણીઓ-જૈનમંદિરે. (૧)	૧૯. ૧૦૨
રસકૃપિકા. (૬)	૧૪૭૪
રસગૌરવ. (૮)	૧૯૬૨
રસ-છ-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૦
„ ત્યાગ-તપયાગ. (૪)	૧૦૬૯
„ ના (૪)	૭૭૦
„ „ લુપ્ધ જડ. (૪)	૭૭૨. ૧૧૦૬
„ „ અને વિચક્ષણ. (૪)	૭૭૫. ૧૧૦૮
„ „ ની કથા. (૪)	૭૬૨-૧૧૧૦
„ વાણિજ્ય. (૪) નોટ	૮૩૦
„ સિદ્ધિ-ધનશેખર. (૬)	૧૫૪૮
„ શેષાજીર્ણ. (૬)	૧૫૧૧
રસ્તાનો ખેદ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૨
રહસ્ય વિચારણા. (૫)	૧૩૩૭
„ -વ્યાપારીકથાનું. (૭)	૧૭૩૩
રાગકેસરી. (૩)	૩૮૬
„ -ને. ક્ષોભ. (૩)	૩૮૯
„ -અને મહામોહ. (૩)	૩૯૪
„ -ખહારગામ. (૪)	૭૯૨
„ -વર્ણન. (૪)	૮૬૩-૬૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
રાગદેસરી-આક્રમણ-ખાત્રા (૭)	૧૮૦૪	રિપુદારાણુ ગર્વ-પાત (૪)	૧૧૧૯
રાજદેવ નાટકમા નગ્વા (૨)	૨૬૧	" અને તપન ચક્રવર્તી (૪)	૧૧૨૦
" રો (૮)	૭૬૭	" -મૃધાનાદ ગૈવગજ તથા (૪)	૧૧૨૧
રાનાદિ ગાનુ પગ આક્રમણ-જૈનધર્મ		" -ની મૃષ્ટતા (૮)	૧૧૨૨
સાર (૩)	૫૫૫	" -ને કટકા (૪)	૧૧૨૩
રામ-વગર હીદે (૩)	૫૬૭	" તુ મ છુ (૪)	૧૧૨૮
રાજચિહ્ન-પાત્ર (૮)	૧૮૬૬	" સિદ્ધાર્થનગરે (૪)	૭૦૩
રાજધર્મ (૫)	૧૨૨૫	" -જ્યોત્સવ (૪)	૭૦૮
" નીતિ (૫)	૧૩૦૬-૧૩૧૧	" -જૈનરાજ મેત્રી (૪) ૭૦૫ ૭૧૩	
" મદિરે-સપુરુષક (૧) ૪૪ ૨૦૫		" -નો મોમનીકૃત	
રાજસચિત્ત (૩) ૩૮૫ ૭૬૦ (૪)		ખલિજી (૮)	૭૧૫
રાજસ-તામસચિત્તની ભગીરી (૪) ૬૧૬		" -ગુરુના આસન પગ (૪) ૭૧૮	
રાજસી-આક્રમણ (૮)	૧૬૮૮	" -અગ્યામકાગીમા રખડુ (૪) ૭૨૪	
રાજમેવા (૧)	૭૬	" -પગીના અને કચેતો (૮) ૭૨૮	
" મેરા અને પ્રાણેશ્વર (૮) ૧૫૬૬		" નગ્મુદ્ગી લાન (૪) ૭૩૭	
ગજમો અને પગિવાર-સખધ (૮) ૮૬૩		" અમલ ગોરાળા (૪) ૭૪૧	
" -સામાન્ય રાજધર્મો (૮) ૧૫૧૦		" -નગ્મુદ્ગી તિગ્રહાર (૮) ૭૪૨	
રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય (૬) ૧૫૦૭		" -માતાની મમ તવટ (૪) ૭૪૪	
" બહાર-અમલ રાજા (૬) ૧૫૮૨		" -રજેતી (૪) ૭૫૩	
" -ખાત્રા-પ્રવેશ ૧૫૬૭		" -ગજપાટો (૮) ૭૫૫	
" -ખતર-પ્રવેશ ૧૬૦૧		" -ને રાજ (૪) ૧૧૧૭	
" બુવનરામા-રિપુઓ (૪) ૭૫૪		" ન-પિગાચી (૮) ૬૨૩	
" બહુ-બનવાદન (૭) ૧૮૧૧		૨૫૬-પરિપાત્રી (૧) ૧૧	
" માર્ગ-નિષ્કટક (૬) ૧૫૬૬		૨૫ ત્રાણ-સુગમ દમનના (૮) ૧૮૬	
" સસારીલવનુ (૬) ૧૫૬૫		૨૫ના પાનમા ત્રિખ (૫) ૧૦૬૬	
" -પ્રત્યક્ષે મેક વરો (૬) ૧૫૬૬		" ન તુ ગદ્ય (૫) ૧૦૬૩	
રાજધર્મ-ખાત્રાની (૩) ૪૮૩		ગેતના ઉપાય (૨) ૫૬૮	
ગાગદેવ (૩) ૬૫૫		ગેતીનો (૮) ૨૦૮૮	
ગાગી-ખાત્રા (૭) ૧૬૪૮		ગેતો-દમિત્રીના (૧) ૧૬	
રાજ્યત્ત અને ખાત્રા (૬) ૧૫૮૮		" ના પ્રકાર (૧) ૧૦	
રાસ-રિપુદારાણુ (૪) ૧૧૨૮-૧૧૨૫-૩		" ના કાળો (૧) ૬૧	
રિપુકપન-પગામ (૪) ૮૬૧		ગદ્યના (૮) ૧૮૩૮	
" -રિપુકપનના (૮) ૮૬૩		ગદ્યના (૮) ૫૩૧	
" -મગ ગાગદે (૪) ૬૫૦		" રિ ન મગદે (૩) ૫૩૧	

વિષય	પૃષ્ઠ
રૌદ્રચિત્તમાં દેવી અવિવેકિતા. (૪) ૭૬૮	
રૌદ્રધ્યાન. (૧) ૬૫. ૭૦	
„ કુંડ. (૭) ૧૭૪૦	
રૌદ્રાભિસાન્ધ-ગૌરવોની મદદે. (૮) ૧૯૧૦	
લક્ષણ-પુરુષ સ્ત્રીના. (૫) ૧૧૫૧-૧૧૬૩	
લગ્ન-વિમલાનના કનકશેખરના. (૩) ૫૮૧	
„ નંદિવર્ધન રતનવતીના. (૩) ૫૮૧	
„ નંદિવર્ધન-હિસાદેવીના. (૩) ૫૭૬	
„ નંદિવર્ધન-કનકમંજરીના. (૩) ૬૧૨	
„ નંદિવર્ધન-દયાના-(ભવિ- ષ્યત્) (૩) ૬૩૧	
„ -રિપુદારણ-નરસુંદરીના. (૪) ૭૩૭	
„ અને આનંદ. (૮) ૧૮૭૬	
„ -વિદ્યા સાથે. (૮) ૧૯૩૪	
„ સમારંભ. (૮) ૧૯૪૭-૯	
„ ઉપાય ચિંતવન. (૮) ૧૯૩૨	
„ કાળ-વિધાનો. (૭) ૧૭૬૯	
„ -આનંદ. (૬) ૧૫૫૫	
લબ્ધિઓ. (૫) ૧૧૯૬	
લલન અને મૃગયા. (૪) ૯૭૨	
લલાટપટ્ટે કબરી. (૫) ૧૨૮૭	
લલિત ઉદ્યાન. (૪) ૭૫૬	
લલિતનું લાલિત્ય. (૬) ૧૪૯૩	
લલિતવિસ્તાર. (૪) નોટ. ૭૬૦	
લશ્કર-આરિત્રધર્મરાજનું. (૪) ૧૦૭૬	
„ -સામાન્ય રાજ્યનું. (૬) ૧૫૬૦	
લશ્કરી નોકરી-ધનશેખર. (૬) ૧૫૪૭	
લાક્ષ્યાવાણિજ્ય. (૪) નોટ ૮૩૦	
લાભ હાનિ તુલના. (૭) ૧૭૬૭	
લાભે લોભ. (૬) ૧૪૮૨	
લિંગ-પાત્ર. (૧) નોટ. ૧૩૪. ૧૪૭	
લિપ્ત દોષ. (૪) ૧૪૨૮	
લીલાધર-ઉદ્યાન. (૩) ૪૩૫	
લુબ્ધતા-મંદની. (૫) ૧૨૯૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
લેખદાર-આઠ. કાણુ ? (૫) ૧૨૪૯	
„ -સંસારજનર. (૭) ૧૭૩૫	
લેખ-તીર્થ-ખાળને. (૩) ૪૪૭	
„ -સ્તબ્ધચિત્ત. (૪) ૭૦૯-૭૧૧	
લેશ્યા-છ. (૭) ૧૭૫૨	
„ -નાટકે. વર્ગો. (૨) ૨૬૧	
„ શુદ્ધિ. (૮) ૨૦૬૦	
લોકનિરાદર. (૧) ૪૫. ૨૦૯. ૨૧૦	
લોકમાર્ગ. (૩) નોટ. ૫૦૬	
લોકસ્થિતિ. (૨) ૩૦૩-૧૩૧૨	
લોકાકાશ-રંગભૂમિકા. નાટકે. (૨) ૨૬૧	
લોકો-જૈનપુરના (૪) ૧૮૫૦	
„ -તેર વિભાગ. (૭) ૧૬૭૫	
„ સાન્નિધ્યપુરના (૪) ૧૦૪૬	
લોકોદરમાં આગ. (૭) ૧૬૫૭-૧૬૬૪	
લોકોપચાર વિનય-સાત પ્રકાર. (૪) ૧૦૭૧	
લોભ-જુઓ સાગર શિર્ષક. (૬) ૧૪૬૭	
„ ની ભયંકર અસર. (૬) ૧૪૭૬	
„ ની તુચ્છતા. (૬) ૧૫૩૩	
„ ના આવિર્ભાવ. (૪) નોટ ૮૩૪	
„ નો અંતમ-ધનશેખર. (૫) ૧૬૩૬	
„ પિંડ દોષ. (૪) ૧૪૧૮	
લોભીઓ શેઠ. (૪) ૯૫૫	
„ ની જુદી ગાંઠ. (૬) ૧૪૭૮	
લોભતા દાસી. (૪) ૭૭૧	
„ -રહિત ખાનપાન. (૪) ૭૭૬	
લોલાક્ષ-વસંતરાજ. (૪) ૯૨૭	
„ -અને મકરધ્વજ. (૪) ૯૩૩	
„ મધ-પરદાર. (૪) ૯૩૮	
„ -મર્યાદાભંગ. (૪) ૯૩૯	
લક્ષ્મી-દુષ્ટશીલની. (૪) ૯૫૫	
વંગાધિપતિ સાથે ચુર્ક. (૩) ૬૧૮	
વચનયોગ-આર સેદ. (૭) ૧૬૯૩	
વચનશુભિ. (૩) ૫૦૫	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વચનગુપ્તિ (૮)	૧૯૪૯	વર્ણન-શિગિર (૪)	૯૧૮
વચનાતિરાધ. (૬)	૧૯૧૯	„ -વસત (૪)	૯૨૧-૯૨૪
વ-૧૬૩-અપ્રમાદ (૭)	૧૭૪૩	„ -ગ્રીષ્મ (૪)	૧૦૯૯-૧૧૦૧
વડવાનળ (૭)	૧૮૦૯	„ -વર્ષા (૪)	૧૧૦૧-૧૧૦૩
વડા-કૂર ચિત્ત (૩)	૩૫૩	વર્ધમાન આબેસ તપ (૮)	૨૦૩૭
વડીવવાક્ય-અવધનીય (૪)	૭૭૯	વર્ધમાનપુર મનુજગતિએ (૪)	૧૧૩૧ ૧૧૪૦
વદનકોઠર ખગીચો (૪)	૧૭	વર્ધતા-શુદ્ધાભિમન્વિની રાણી (૪)	૧૧૧૭
„ ની ભગીરી (૪)	૭૭૧	વર્ષા-વર્ણન (૮)	૧૧૦૧-૧૧૦૩
વડતી ધનેઝાઓ (૬)	૧૪૮૧	વસત વર્ણન (૩)	૪૩૪
વડસ્થાન-સંકેત (૮)	૧૯૯૨	„ વર્ણન (૪)	૯૨૧-૯૨૪
વડામણા-મોહને ત્યા-નિરૂપ રાજ્યે (૬)	૧૫૭૦	„ રાજ-લોવાડા (૪)	૯૭૭
વડામણી-જન્મ (૩)	૩૪૫ ૯૪૫	વહાણવટુ-વનરોખર (૬)	૧૫૪૭
વનકર્મ (૪) નોટ	૮૩૦	વહેમ-કપદેરાક પર (૧)	૭૩ ૧૨૩
વનદેવી 'પૂણી' (૫)	૧૨૦૮	વહેવાર શિખામણ (૬)	૧૪૭૧
વનઅપતિ (૨)	૩૧૩	વાલિકાય (૨)	૩૧૯
„ -સાગ્રાણ (૨)	૩૧૮	વાલિન્ય-પાય (૪) નોટ	૮૩૦
„ -પ્રત્યેક (૨)	૩૧૫	વાતવિસ્ત્રિકા (૧)	૮૦
„ -સૂક્ષ્મ, બાદ (૨)	૩૧૫	વાદ (પરિં)	૧૩૬૬
વનીપદ દોષ (૮)	૧૮૧૬	„ દર્શનને જુદા પાડનાર તત્ત્વ (૮)	૮૬૦
વમન કરેલો આહાર (૮)	૮૨૨	„ -વિનય-સિદ્ધાન્તાર્થનો (૮)	૧૬૫૮
„ „ „ પાછો આવો (૮)	૮૩૬	વાદરો અને ધી (૭)	૧૮૦૯
વડતા-શુદ્ધાભિસન્ધિની રાણી (૮)	૧૧૧૭	વામદેવ-જન્મ (૫)	૧૧૪૧
વડપ્રાપ્તિ ચિત્તા (૮)	૧૮૬૨	„ -વિમળ મૈત્રી (૫)	૧૧૬૭
વડરોવન માટે પર્યાટન (૮)	૧૮૭	„ અને ચોરી (૫)	૧૨૦૧
વડા-બોન સ્નેહ (૭)	૧૭૬૧	„ અને નાશભાગ (૫)	૧૨૦૩
વડિલ રાજ્ય (૬)	૧૧૩-૧૧૨૮	„ ને શૂળ (૫)	૧૨૦૭
વર્ષા, મધ, -સ, સ્પર્શ-નામકર્મ (૪)	૮૯૦	„ ની નાશભાગ (૫)	૧૩૨૮
વર્ણન-કુખીનુ (૫)	૧૨૨૯	„ સુસ્તિકપાય પૃષ્ઠા (૫)	૧૩૨૭
„ -પ્રમાણ (૮)	૯૯૯	„ ના હાલદવાળ (૫)	૧૩૩૦-૬
„ -મનનાન મદિર (૫)	૧૧૮૧	વાર્તા વિદ્યા-રાજનીનિ (૫)	૧૩૦૯
„ -સાર (૮)	૭૮૫	વાલુમપ્રભા (૩)	૬૮૬
„ -દેમન (૮)	૭૮૭	વાસુબુવન-મદનકદળીનુ (૩)	૪૫૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વાસભુવનમાં શત્રુમર્દન. (૩)	૪૫૮	વિજ્ઞાન. (૧)	૧૫૨
વાસવ-કાપિલ્યપુરે. (૭)	૧૮૩૫	વિનય. (પરિં.)	૧૩૬૬
વિક્રા. (૧)	૬૫. ૮૨૮ (૪)	વિતર્કક્રાંતિ નિરૂપણ. (૬)	૧૫૬૭
„ અને કુર્મુખ. (૪)	૯૭૫	„ -મોહક. (૭)	૧૭૩૬
„ -ચાર. (૭)	૧૭૨૫	વિદ્યાભાષ્ય. (૬)	૧૫૧૧
વિકલાક્ષનિવાસ. (૨)	૩૨૦	વિદ્યા. (૭)	૧૭૨૮-૧૮૨૧ (૮)
વિકાસક્રમ-નિયમ. (૭)	૧૮૩૪-૧૮૩૮	„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૮૨૮
વિખ્યાતિ-સિંહાચાર્યની. (૮)	૧૯૫૭	„ -ચાર-રાજનીતિ અંગે. (૫)	૧૩૦૬
વિગયત્યાગ-તપયોગ. (૪)	૧૦૬૯	„ દોષ. (૪)	૧૪૧૯
વિગ્રહ-રાજનીતિ ગ્રંથ. (૫)	૧૩૦૭	„ અવસર-વિચારણા. (૭)	૧૮૨૩
વિચક્ષણ. (૪)	૭૬૪	„ ધર-મિથુન ચિત્ર. (૬)	૧૫૨૩
„ ભુક્ષિત્વ. (૪)	૭૬૬	„ „ -વર્ણન. (૬)	૧૫૨૪
„ અને રમના. (૪)	૭૭૫	„ „ મિથુન ચિત્રદર્શન. (૬)	૧૫૨૩
„ પર અંજનપ્રયોગ. (૪)	૧૧૦૭	„ „ નો સત્કાર. (૮)	૧૮૮૩
„ ની દીક્ષા. (૪)	૧૧૦૯	„ પ્રાપ્તિ-રત્નચૂડને. (૫)	૧૨૧૯
વિચક્ષણતા-ધવળરાજની. (૫)	૧૨૩૬	„ સાથે લક્ષ-આનંદ. (૮)	૧૯૩૪
વિચક્ષણાચાર્ય. (૪)	૭૫૭	„ શરીર વર્ણન. (૮)	૧૯૩૪
„ નો ઉપદેશ. (૪)	૭૫૯-૭૬૧	„ સાધના. (૩)	૪૪૫
વિચાર અને બુધ. (૫)	૧૨૮૬-૧૨૯૬	„ -સિદ્ધિ. (૩)	૪૪૭
વિચારણા અને સાધના. (૭)	૧૬૭૮	વિશુદ્ધિ. (૪)	૧૩૪૫
„ -મોહ-મંત્રીની. (૬)	૧૫૬૯	વિધાન ત્યાગ. (૮)	૧૯૬૬
„ -ચારિત્રબોધની. (૬)	૧૫૭૨	વિનય-પાંસઠ પ્રકાર. (૭)	૧૭૨૪
„ -નિકૃષ્ટ રાજ્ય પર. (૬)	૧૫૭૫	„ -તપયોગ. (૪)	૧૦૭૦
„ -અધમ રાજ્ય. (૬)	૧૫૭૮	„ -ચાર પ્રકાર. (૪) નોટ	૧૦૭૦
„ -સુબુક્ષિની. (૬)	૧૫૩૬	„ -તેરે સ્થાનક. (૪) નોટ	૧૦૭૦
વિચારણા-સૌજન્ય પર.	૧૨૦૯	„ -સાત પ્રકાર. (૪) નોટ	૧૦૭૦-૧
વિચાર ને કૌતક. (૫)	૧૩૦૧	વિનાશકારણો. (૭)	૧૯૩૭
વિનય-પદ્ધતિ. (૪)	૯૦૧	વિપર્યાસ-સિંહાસન. (૪)	૮૦૯
„ -મકરંધવળ પર. (૪)	૯૦૩	„ „ -સમજણ. (૪)	૮૩૫
„ -રતિ હાસાદિ પર. (૪)	૯૦૫	„ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૬
„ પ્રવેશ. (૩)	૬૨૩	„ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૬૦
„ -મહાવિદેહે. (૨) નોટ	૨૯૩	„ -મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૩
„ -સુકંઠ. (૮)	૧૯૭૪	„ -વર્ણન. (૭)	૧૭૪૯
વિજ્ઞાપિ-સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૯	વિપાક. (૩)	૩૮૭

વિષય	પૃષ્ઠ
વિપાકનો આભાર (૩)	૩૯૫
વિમુક્તાલય (૪)	૯૮૭
„-મા સસારી જીવ (૮)	૧૯૬૭
વિભાજન અને નદિવર્ધન (૩)	૫૮૨
„ સમક્ષ નદિવર્ધન (૩)	૬૪૩
„ તુ ખૂન (૩)	૬૪૬
„ સાથે મહાપુત્ર (૩)	૫૮૮
„ ની હાર (૩)	૫૮૯
વિશ્વપુત્ર-સસારીજીવ (૭)	૧૮૩૮
વિષ્ણુના ભ્રમો (૬)	૧૪૯૪
વિષય યમ રાજ્ય (૬)	૧૫૮૬-૧૫૮૯
વિમર્ગપરિચય (૪)	૭૬૬
„ રસના ગોધ માટે (૮)	૭૮૧
„ તુ અવલેકન (૪)	૮૦૩
„ કાર્યનિવેદન (૮)	૧૧૦૪
„-વિચારો યતનર્થ (૪)	૯૫૮
„-મિથ્યાભિમાન (૪)	૯૫૧
„-યતસ્વરૂપ પર (૮)	૯૫૭
„-ગણિકા બચન પદ (૪)	૯૬૭
„-નુગાર પદ (૪)	૯૭૨
„-મૃગયા માસભક્ષણ (૪)	૯૭૪-૫
„-વિકથા (૪)	૯૭૭
„-હર્ષવિપાદ (૪)	૯૮૨-૩
„-વિશ્વપાલ (૪)	૯૮૯
વિમળકુમાર-જન્મ (૫)	૧૧૪૧
„ ની મહાનુભાવતા (૫)	૧૧૬૫
„ ની નિરુદ્ધતા (૫)	૧૧૭૫
„ કૃત દેવદર્શન (૫)	૧૧૮૧
„ તુ દત્તાત્ર (૫)	૧૧૮૫
„ ની અદ્વૈતતા (૫)	૧૨૦૮
„ ની મહાનુભાવતા (૫)	૧૨૦૭
„ કૃતભગવત્પ્રતિનિધિ (૫) ૧૨૧૧-૧૨૧૬	
„ કુમારની વિદ્યા (૫)	૧૨૨૨
„ અને મનોનદન (૫)	૧૨૨૫

વિષય	પૃષ્ઠ
વિમળ હિમલવન યોજના (૫)	૧૨૨૬
„ દીક્ષા (૫)	૧૩૨૪
„ વામદેવ મૈત્રી (૫)	૧૧૪૭
વિમળાલોક અજ્ઞાન (૧) ૨૫ ૧૨૯	૧૩૧
„ „ નો પ્રભાવ (૧)	૧૩૫
„ „ થી અતરદર્શન (૪)	૯૩૪
„ „ વિચક્ષણ (૪)	૧૧૦૮
વિરતિદેવી (૪)	૧૦૬૪
વિરહતા-જીતનારાઓની (૮)	૯૦૮
વિરહબંધ (૩)	૫૯૧
વિરહની દશા (૮)	૧૮૫૮
વિરહી રાજસિક્ષા ચિત્ર (૬)	૧૫૨૩
„ વર્ણન (૬)	૧૫૨૫
વિરોધન-જનમ દિનગરે (૭)	૧૮૨૬
વિલાસ-મગ્ધરા (૮)	૧૯૯૯
„ નો વિલાસ (૬)	૧૯૯૭-૯
વિલેપન-શુદ્ધ યાન (૭)	૧૭૫૮
વિવાદ-આગ્રહ નહિ (૮)	૨૦૬૧
વિવિદિયા-સાધુપત્ની (૫)	૧૨૫૮
વિવેક-બ્યાખ્યા (૪)	૧૦૫૮
„ ગિરિ-સ્થાન (૪)	૧૦૪૪
„ „ -દર્શન (૮)	૧૦૪૭
„ કેવળી (૩)	૯૫૧
„ પર્વત પરથી અવલોકન (૪)	૯૭૦ ૮૮૫
„ „ આસાત્કાર (૪)	૧૧૦૭
„ પ્રાપ્તો અથવા પાત (૬)	૧૫૪૮
વિગદ-બદ્ધિપુરે (૭)	૧૮૮૨
વિગદમાનસ (૫)	૧૩૨૯
વિશુદ્ધ ભૂ-વાદરો (૭)	૧૭૫૮
વિશુદ્ધિ કોટિ-ચાર (૮)	૨૦૫૬
„ -દર્શનને જુદા પાડનાર તત્ત્વ (૪)	૮૬૧
વિરોધ (પરિઠ)	૧૩૭૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિશેષતાનાં કારણો. (૧)	૧૪૩	વેદનીય. (૨) II	૨૮૯
વિષ-અસંકારિક. (૪)	૮૧૪	„ -મિત્રરાત્ન. (૪)	૮૮૯
વિષય-ઝેરી ઝાડો. (૭)	૧૭૪૦	„ -ના ગ્રે મનુષ્યો. (૪)	૮૮૯
„ મૂર્છા. (૧)	૧૫૩	„ અને વિષુદ્ધાસય. (૪)	૯૮૮
„ રાગ. (૪)	૮૬૫	„ આક્રમાણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૭
વિષયાભિલાપ-મંત્રી. (૩) ૩૮૬. ૭૨૨.	૮૮૩.	વેદિકા-નૃપગા. (૪)	૮૦૮
„ અધમ રાજ્યે. (૬)	૧૫૭૮	„ -રેદુસ્થ. (૪)	૮૫૫
„ ના પાંચ માણસો. (૫)	૧૩૧૮	„ અને મદ્દાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
„ આક્રમાણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૪	„ નિઃસ્પૃહતા. (૪)	૧૦૫૫
„ -મત. (૮)	૧૮૩૬. ૧૮૪૩	વેપાર-અનરોપર. (૬)	૧૫૪૭
વિષયો-જૈનમંદિરે. (૧)	૨૦-૧૦૩	વેલ્લુલ કયા. (૪)	૮૨૦
વિષવાણિજ્ય. (૪) નોટ.	૮૩૦	„ -ચોત્રના. (૪)	૮૨૫
વિપાદ. (૪)	૯૭૯	„ -કેણુ ? (૪)	૮૨૫
વિષ્ણુધાણુ. (૬)	૧૫૧૧	વેશ અને ધર્મસંબંધ. (૮)	૨૦૪૯
વિષ્ણુ સ્મરણે મોક્ષ-તીર્થો. (૮)	૨૦૪૦	„ ને દર્શનને જુદું પાડનાર તત્ત્વ.	
વિહાયોગતિ નામકર્મ. (૪)	૮૯૧	(૪)	૮૧૬
વિહાર-ઉચ્ચ. (૭)	૧૭૨૮	„ કર્મપરિણામકૃત. (૨)	૨૫૯
„ -માસકલ્પ. (૮)	૧૯૮૭	„ -નવનવા. (૨)	૨૬૦
„ -સાધુનો. (૬)	૧૬૦૦	„ શ્રમણનો. વિરતિરહિતપણું. (૭)	૧૮૩૬
વીંછી-નોકપાય. (૭)	૧૭૩૮	વૈકિંચલબ્ધિ. (૧)	૧૩
વીરહાક-કનકોદર. (૮)	૧૮૭૯	વૈદકશાસ્ત્રસાર. (૬)	૧૫૦૬-૧૫૧૭
વીર્યોલ્લાસ-દેવદર્શનથી. (૫)	૧૧૮૧	વૈદ્યકથાનક-ઉપનય. (૮)	૨૦૪૩-૫૩
વૃત્તિ-દર્શનને જુદું પાડનાર તત્ત્વ.		„ -આધિકૃપાય. (૪)	૮૧૬
(૪)	૮૬૨	„ શાળાઓનું ઉત્થાન. (૮)	૨૦૪૬
„ સંક્ષેપ-તપયોગ. (૪)	૧૦૬૮	„ સમયજ્ઞ. (૪)	૮૨૧
વૃદ્ધાઓ-જૈનમંદિરે. (૧)	૧૯-૧૦૦	વૈલાધિક (પરિં)	૧૩૮૩
વૃશ્ચિક-રાશિ. (૭)	૧૬૫૨	વૈમાનિક-વર્ણન. (૭)	૧૮૨૦
વૃષણ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩	વૈયાવચ્ચ-તપયોગ. (૪)	૧૦૭૧
વૃષભ-રાશિ. (૭)	૧૬૫૦	„ -દશ પ્રકાર (૪)	૧૦૭૨
વેદના-નરકની પ્રકાર. (૧)	૫૭	વૈરાગ્ય-ના પ્રસંગો. (૧)	૨૦૧
„ ક્ષેત્ર-અન્યોન્યકૃત-પરમાધામીકૃત.		„ „ (૭)	૧૬૫૭-૧૭૬૦
નોટ. (૧)	૫૭	„ -પ્રથમ મુનિના (૭)	૧૬૫૭-૧૬૬૪
„ તિર્થ ચ-મનુષ્ય-દેવગતિમાં.	૫૮	„ -દ્વિતીય મુનિના (૭)	૧૬૬૫-૧૬૮૦
		„ -તૃતીય મુનિના (૭)	૧૬૮૧-૧૬૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
વૈગમ્ય-અતુર્ય મુનિના (૭) ૧૬૮૭-૧૮૬૬	
„ -પચમ મુનિના (૭) ૧૭૦૦-૧૭૩૪	
„ -છઠ્ઠા મુનિના (૭) ૧૭૩૪-૧૭૬૦	
વૈરાય નથવાનુ કારણ-જ્ઞાનાસાતના	
(૮) ૨૦૧૯	
વૈરાય-પશ્ચાત્તાપયી (૮) ૨૦૨૧	
વેગેધિક (૮) ૨૦૪૭	
„ (૧) કલુષસ્વરૂપિત ૫૧	
„ દર્શન (૮) ૧૦૨૮ ૧૩૭૧-૭૫	
વૈશ્વનાર-જન્મ. (૩) ૩૪૬	
„ -સ્વરૂપ (૩) ૩૬૬	
„ -મૈત્રી (૩) ૩૪૬-૩૫૧	
„ -સંગમુક્તિ ઉપાય (૩) ૩૫૬	
„ -વિકુરને તમાચો (૩) ૫૪૬	
„ -પદ્મપાત-નદિનો (૩) ૫૫૦	
„ અને હિંસા (૩) ૫૭૮	
„ ને નાહવાહ (૩) ૫૮૮	
„ નજીવી બાળનમા છરી (૩) ૬૧૬	
„ ની ભય કર અસર (૩) ૬૩૭-૮	
„ -ખરી ઓળખાણ. (૩) ૫૮	
„ -હિંસાદૃત વિપર્યાસ (૩) ૬૫૬	
„ -અનતાનુબધી (૩) ૬૬૬	
વ્યક્તિભેદ-વૈદિકમા (૬) ૧૫૧૪	
વ્યજનાવચ્છેદ (૭) ૧૭૫૪	
વ્યતર (૩) ૮૧૧	
„ નુ દીપ્ત (૩) ૪૧૫	
„ -વર્ણન (૭) ૧૮૨૦	
વ્યવહાર-નિશ્ચય (૮) ૧૦૧૮	
„ ના માર્ગો (૩) ૫૮૮	
„ પાલન. (૮) ૧૬૫૨	
વ્યમન-સાન વર્ણન (૮) ૬૬૮	
„ -વૃત (૪) ૬૬૮	
„ -મૃગયા (૮) ૬૭૨	
વ્યમ્નની રમણ-મરણ ૬૬૫	

વિષય	પૃષ્ઠ
વ્યાધિરોધક (૪) ૮૧૪	
„ -ઉપાય. (૮) ૮૧૫	
„ -નામો (૮) ૮૬૮	
વ્યાપકતા-નો દાવો-સાર્વત્રિક (૮) ૨૦૫૮	
„ સાચી કેમ આવે (૮) ૨૦૫૫	
વ્યાપાર (૧) ૭૩	
વ્યાપારી-આર કથાનક (૭) ૧૭૦૮-૩૪	
વ્રત-ખાર-ગૃહિ ર્મના (૪) ૧૦૭૮-૧૦૮૬	
રાકટ કર્મ (૪) નોટ ૮૩૦	
ગકસ્તન (૩) નોટ ૪૬૬ ૧૧૬૨ (૫)	
રાક્તિ-ત્રણ-રાજસત્તા અંગે (૫) ૧૩૦૮	
નકિલ દોષ (૪) ૧૪૨૦	
રાખ મ-મત (૪) ૧૩૬૬	
નાખનાદ-મન્મથનેર (૬) ૧૫૦૮	
ગત્રમર્દન અને બાળ (૩) ૪૫૬-૬૬૦	
„ ની રાક્ષ (૩) ૪૬૫	
„ ની મયમ ગણના (૩) ૫૨૫	
„ ની નુબુદ્ધિ વિચારણા (૩) ૫૨૬	
„ ની દીક્ષા ધર્યા (૩) ૫૪૦	
„ નો ગત્યત્યાગ (૩) ૫૪૨	
રાખબેદે દુષણ નહિ (૮) ૨૦૬૧	
રાખાવહ ઉવાન (૩) ૫૫૬	
રાધ્યા-દેવ-જન્મ (૭) ૧૮૩૨	
ગરુડન (૪) ૭૮૫	
શરદી-કારણ (૭) ૧૭૪૩	
રાકરાપ્રભા (૩) ૬૮૭	
શરીરવનણ (૫) ૧૧૫૧-૧૧૬૩	
ગત્યો-અતરના (૩) ૬૭૬	
ગાક્ય-દર્શન (૪) ૧૩૪૩	
ગાક્ય-ચાર (૪) ૭૧૨	
તાના ગોરન (૮) ૧૬૬૨	
સાતિશિવ-મૂર્ખ ગિધ્ય (૮) ૮૧૪	
સાદ્વૃત્તિ (૩) ૬૩૪	
„ ને પાદરે (૩) ૬૫૦	

વિષય	પૃષ્ઠ
શાસ્ત્રાભ્યાસ-રાત્ર્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬) ૧૫૬૮	
શિક્ષાર અને નંદિવર્ધન. (૩)	૬૨૫
„ -હિસાની અસર. (૩)	૫૭૮
શિક્ષાપ્રત-ગૃહસ્થના. (૪) ૧૦૮૪-૧૦૮૬	
શિક્ષા-સદાગમની મહામોહની અને પરિગ્રહની. (૭)	૧૭૭૪-૫
શિખામણુ-અનુભવી વૃક્ષની. (૬) ૧૪૭૧	
શિવલક્ષ્મી. (૫)	૧૨૭૬-૭
શિવલક્ષ્મી-મૂર્ખ શિષ્ય. (૪)	૮૧૬
શિવલક્ષ્મી-સમૃદ્ધિ. (૫)	૧૨૬૨
„ નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૬૮
શિવસ્મરણે મોક્ષ-તીર્થોચ્ચાનો (૮) ૨૦૪૦	
શિશિર વર્ણન. (૪)	૬૨૨
શિષ્ટતાની હદ. (૫)	૧૨૦૮
શીલમુખ-ચારિત્રધર્મરાજનુ. (૪) ૧૦૬૦	
શીલાગ. (૧) નોટ	૬૨-૬૩
„ -અઠાર હજાર. (૪)	૧૦૬૦
શીવ. (૪)	૮૪૫
„ -શૈવ. (૪)	૧૩૪૬
શુક્લશાસ્ત્ર. (૬)	૧૫૧૮-૨૦
શુક્લલેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨
„ ધ્યાન. (૫) ૧૨૮૦. ૨૦૭૦ (૮)	
„ „ ક્રેડી (૬)	૧૬૦૭
„ „ -વિલેપન. (૭)	૧૭૫૬
શુદ્ધ-દર્શન. (૪)	૧૩૪૫
શુદ્ધાભિસન્ધિ રાજ. (૪)	૧૧૧૭
શુદ્ધિ-ત્રણ. (૪) નોટ.	૮૪૬
શુભ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
„ પરિણામ રાજ. (૩) ૩૬૨-૩૬૩	
„ વિપાક. (૫)	૧૨૮૫
„ સુન્દરી. (૩)	૩૭૪
„ સ્પર્શનપરત્વે. (૩)	૩૮૩
„ -સલાહ. (૩)	૪૦૫
„ -ને આનંદ. (૩)	૪૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ
શુભ-મનીષીના દૃઢ્યમાં. (૩)	૫૧૮
„ -ના પુત્રો. (૩)	૫૪૫
શુભોદય. (૪)	૭૬૩
શુભચિત્ત નગર. (૬)	૧૫૫૪
શુભમાનસ નગર. (૪)	૧૧૧૭
શુભ-શુભારો. (૫)	૧૨૪૫
શૈલરાજ જન્મ. (૪)	૭૦૫
„ -સ્તબ્ધચિત્તલેપ. (૪)	૭૦૬
„ -મૃત્યાવાદ-અદેખાદિ. (૪)	૭૩૮
„ રાંધ ઇલાજ ઉપાય. (૪) ૧૧૧૮	
„ નો ધમધમાટ. ૧૧૨૧	
„ -ની હાલતરી. (૮)	૧૬૬૧
શૈલેશી. (૮)	૨૦૩૨
„ કરણ. (૫) ૧૨૮૧. ૨૦૭૧ (૮)	
„ માર્ગ. (૬)	૧૬૦૮
શોક. (૪) ૭૬૫. ૮૬૬. ૮૭૬	
„ -પ્રવેશ. (૪)	૬૪૬
„ -થી મરણ. (૪)	૬૫૦
„ અને ધનવાહન. (૭)	૧૭૮૭
„ -આક્રમણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૬
શોભ. ધનનાશ. (૪)	૬૬૨
શૌચ-યતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૮ (૪) ૧૦૭૬	
„ પ્રકાર. (૪)	૬૦૬
„ વાદ. (૪)	૮૭૭
શ્રદ્ધા-વાંદરી. (૭)	૧૭૫૬
„ -સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬
શ્રદ્ધ-ચિત્તવિક્ષેપે. (૪)	૮૫૪
„ ધર્મચોગ્યતા. (૭)	૧૭૨૨
શ્રાવક-મંથ્યમ રાજ્યે. (૬)	૧૫૬૩
શ્રીપતિ કથા (૬) નોટ.	૧૫૮૬
શ્રુતિ-કોવિદ-બાલિશ. (૭) ૧૭૭૭-૧૭૮૫	
„ -સદાગમની નજરે. (૭)	૧૭૮૧
શ્રયાંસ. (૮)	૨૦૭૮
શ્રોતવ્ય. (૧)	૩

વિષય	પૃષ્ઠ
શ્રોતગ્રન્થ-સર્વજ્ઞ વચન (૧)	૪
શ્રોતાના પ્રકાર (૧)	૬
શ્વાન્થ (૧)	૩
પૃષ્ઠપુરુષ ચરિત્ર (૬) ૧૫૭૬ ૧૫૮૫	
૧૫૮૬ ૧૫૯૩ ૧૬૧૨ ૧૬૨૬	
પૃષ્ઠપુરુષ ચરિત્ર-ક્ષેમકર્તુ (૬) ૧૫૫૭	
૫૬૬૬ (૪)	૮૬૬
સચમ અને સતોષ (૪)	૧૦૬૩
„ ચતિર્વર્મ મનુષ્યન ૬ (૪) ૧૦૭૩	
„ -સત્તર પ્રકાર (૪)	૧૦૭૩
„ -કદર્થના (૫)	૧૩૦૦-૧
સહીનતા-તપયેગ (૬)	૧૦૬૬
„ -ચાર પ્રકાર (૬) નોટ	૧૦૬૬
સલેખના (૮)	૧૬૫૬
સવત્સર (૭)	૧૬૮૭
સવર-તત્ત્વ (પરિં)	૧૩૬૪
સંવ્યવહાર-ચોગ્યનો (૭)	૧૭૦૩
સરાય (પરિં)	૧૩૬૪
સશ્રય-નાજનીતિ ગુણ (૫)	૧૩૦૭
સસાર-દાકર્તુ પીઠ (૭)	૧૬૭૪
„ નાટક (૨)	૨૬૧
„ બળર (૭)	૧૭૩૪-૧૭૬૦
„ મા સાર (૫)	૧૧૬૮
„ રસિકતા (૧)	૧૫૬
„ મુખ વિ બોક્ષમુખ (૩) ૬૬૭	
„ સ્વરૂપ-આવરજ્ઞાન (૫) ૧૨૩૮	
સસારીજીવ-તત્ત્વર (૨)	૨૬૭
„ નુ રાજ પચાવનાર (૪) ૮૧૬	
„ અને ચારિત્રનાજ (૫) ૧૩૧૦	
„ અસંવ્યવહારે (૨) ૩૦૦-૧૨	
„ એકાક્ષનિવાસે (૨) ૩૧૨-૨૦	
„ -વિકલાસનિવાસે (૨) ૩૨૦-૩	
„ -પચાનપદ્ય સથાને (૨) ૩૨૪-૩૩૦	
„ -નદિવર્તન (૩) ૩૬૬-૬૬૧	

વિષય	પૃષ્ઠ
સસારીજીવ-છઠ્ઠી નાગ્રીએ (૩) ૬૮૫	
„ -નાગ્રી તિર્થ એ (૩) ૬૮૬-૭	
„ -ગિપુદારા (૪) ૭૦૩-૧૧૩૩	
„ -સાતમી નરકે (૪) ૧૧૨૮	
„ -વામદેવ (૫) ૧૧૪૦-૧૩૩૬	
„ -ધનગેખર (૬) ૧૪૬૬-૧૬૩૮	
„ -નવાહન (૭) ૧૬૪૫-૧૮૧૫	
„ -માહ્યો (૭) ૧૮૧૬	
„ -વાય (૭) ૧૮૧૬	
„ -ગિવારો (૭) ૧૮૧૭	
„ -અમૃતોદર (૭) ૧૮૧૮	
„ -ભુવનપતિએ (૭) ૧૮૧૯	
„ -બાનુ નામે (૭) ૧૮૨૨	
„ -વિરોચન (૭) ૧૮૨૬	
„ -ચોરમ દેવયોદ્ધ (૭) ૧૮૩૧	
„ -કલદ આશીર (૭) ૧૮૩૩	
„ -ન્યોતિત્રીએ (૭) ૧૮૩૪	
„ -દેકા (૭) ૧૮૩૫	
„ -વાસવ (૭) ૧૮૩૫	
„ -બીજે દેવયોદ્ધ (૭) ૧૮૩૬	
„ -વિભવલ (૭) ૧૮૩૮	
„ -વિરાદ (૭) ૧૮૪૨	
„ -નીજે દેવયોદ્ધ (૭) ૧૮૪૩	
„ -ગુણનાર (૮) ૧૮૫૪-૧૬૫૬	
„ -પ્રથમ ઐવેયકે (૮) ૧૬૫૪	
„ -ગગાનર (૮) ૧૬૫૫	
„ -બીજે ઐવેયકે (૮) ૧૬૫૫	
„ -પાચમે ઐવેયકે (૮) ૧૬૫૫	
„ -સિદ્ધ-નાગ્રીખરે (૮) ૧૬૫૬	
„ એકાક્ષનિવાસે (૮) ૧૬૬૬	
„ -પચા ૧૫૫૫૫૫૫૫ (૮) ૧૬૬૬	
„ -વિમુદાવથે (૮) ૧૬૬૭	
„ -અનુસદ (૮) ૧૬૬૮	
„ -અર્વાચ ગિદે (૮) ૨૦૨૭	

વિષય	પૃષ્ઠ
સંસારીજીવ-અમૃતસાર. (૮)	૨૦૨૯
„ નો મોક્ષ. (૮)	૨૦૩૦
સંસ્થાન નામકર્મ. (૪)	૮૯૦
સંસ્તવ દોષ. (૪)	૧૪૧૮
સંહિતા. (૮)	૨૦૪૩
સંહત દોષ. (૪)	૧૪૨૪
સંગપણુ-મોટાનાં. (૩)	૫૫૩
સંકીર્ણ કથા. (૧)	૫
„ „ -તેનો આરાય.	૭
સંકેત. (૨)	૨૯૪
„ -સ્પષ્ટતા. (૨)	૩૨૯-૩૩૦
„ નિર્દેશ. બુધસૂરિનો. (૫)	૧૨૨૧
„ દર્શન. (૮)	૧૯૭૨
સંક્લિષ્ટચિત્તા-રેંટ (૭)	૧૬૮૩
સંક્ષિપ્ત-અર્થ યોજના. (૪)	૮૪૨
સંગમ. (૩)	૪૯૭
સંગ-શ્રુતિસબધ. (૭)	૧૭૭૯
સંધયણુ નામકર્મ. (૪)	૮૯૦
સંધાતન નામકર્મ. (૪)	૮૯૦
સન્ન-ચોરીની-સીધી. (૫)	૧૩૩૩
સન્નનમેળાપ. (૫)	૧૧૬૮
„ ની સહૃદયતા. (૫)	૧૨૦૪
સંજ્ઞા-મંજિરા-નાટકે. (૨)	૨૬૧
સરાય-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૪
સંજ્ઞા-ચાર-બિલાડી. (૭)	૧૭૩૮
સંજ્વલન (૪)	૮૮૧
સત્તર પ્રકારે સંયમ. (૪)	૧૦૭૩
„ -બીજી રીતે. (૪)	૧૦૭૪
સત્યતા. (૮)	૧૬૨૧
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૫
„ -શુદ્ધાભિસન્ધિ વર્ચતા પુત્રી(૪)	૧૧૧૮
સત્ય-પ્રશંસા. (૪)	૭૨૦
„ -મોધના અભાવનું કારણ. (૫)	૧૨૬૧
„ -ચતિધર્મ નનુષ્ય ન. ૭ (૧)	૧૦૭૫

વિષય	પૃષ્ઠ
સત્ત્વ-મોક્ષ. (૮)	૨૦૫૮
„ -સર્વસ્વ. (૫)	૧૧૬૦
„ -વર્ધનઉપાય.	૧૧૬૦
સત્ત્વ-વ્યાખ્યા. (પરિં)	૧૩૬૭
સદાગમ-પરિચય. (૨)	૨૭૬-૨૮૦
„ -આનંદ કારણ. (૨)	૨૮૨
„ -માહાત્મ્ય. (૨)	૨૮૩
„ -આશ્રય. (૨)	૨૯૮
„ -ની મરકરી. (૨)	૩૦૬
„ -અને ભવજંતુ. (૩)	૩૭૬
„ -સદ્મોધ મિત્ર. (૪)	૧૦૯૧
„ ની ગંભીરતા. (૫)	૧૩૪૦
„ આગમન. (૭)	૧૭૬૯
„ સામર્થ્ય કથન. (૭)	૧૭૬૯
„ અને ધનવાહન. (૭)	૧૭૭૫
„ ની નજરે શ્રુતિ-સંગ. (૭)	૧૭૮૧
„ સદુપદેશ અને કોવિદ. (૭)	૧૭૮૩
„ માહાત્મ્ય. (૭)	૧૭૮૪
„ દૂરગમન. (૮)	૧૮૦૮
„ -સુદર મુનિ. (૭)	૧૮૨૧
„ -નજીક હોય ત્યારે. (૭)	૧૮૨૨
„ -દૂર હોય ત્યારે. (૭)	૧૮૨૨
„ -પ્રાપ્તિ-કર્તા. (૭)	૧૮૨૭
„ દર્શન-કંદમુનિ. (૮)	૧૮૮૭
„ -સમંતભદ્ર. (૮)	૨૦૨૧
„ અને સિહ. (૮)	૧૬૫૭
„ -પરિચય. (૮)	૧૬૮૫
„ -સમંતભદ્ર. (૮)	૧૬૮૭
„ ચરણ. (૮)	૨૦૨૦
સદાચારી બ્રાહ્મણ-વિમંદ્યમ. (૬)	૧૫૮૮
સદાશિવ-ભૌતાચાર્ય. (૪)	૮૧૩
„ -પર ફોરડીનો માર. (૪)	૮૧૫
સદગુણરક્તા-ગૃહિધર્મપત્ની. (૪)	૧૦૮૬
સદ્બુદ્ધિ-પરિચારિકા. (૧)	૩૬-૧૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
સદ્બુદ્ધિ-મહત્તા (૧)	૧૬૦
„ -સાથે વાતચીત, (૧)	૪૧-૧૬૪
„ -અચોત્પત્તિ (૧)	૨૦૭
સદ્બોધની સલાહ (૫) ૧૩૦૨ ૧૭૬૭-૮૭	
„ ની રાજનીતિવિચારણા (૫) ૧૩૦૫	
„ પ્રયાણ (૮)	૧૬૩૫
„ નો વખતસરનો સપાટો (૮) ૧૬૪૫	
„ -મત્રી (૪)	૧૦૬૦
„ અને જ્ઞાનસંવરણ (૬)	૧૦૬૦
„ ની અવગતિ ભાર્યા (૪)	૧૦૬૧
„ મત્રી-ઉત્તમ વર્ણન (૬) ૧૫૬૫	
સદ્ભાવસારતા-ચતિધર્મપત્ની (૪) ૧૦૭૭	
સતોષ (૩)	૩૮૯
„ નો સ્પર્શનને ભય (૩)	૩૮૭
„ નો પરિચય (૪)	૭૮૨
„ દર્શન-તુલ્ય (૪)	૧૦૬૩
„ નું જૈન વિકાસક્રમમા સ્થાન	
(૪) ૧૦૬૩-૪	
„ ની પત્ની-નિષ્પિપાસિતા (૪) ૧૦૬૫	
„ -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય (૬) ૧૫૬૮	
સંધિ-રાજનીતિગુણ (૫)	૧૩૦૭
સન્નિપાત (૪)	૮૨૨
„ ભાવાર્થ (૪)	૮૩૬-૮૪૦
„ -અસા ય કોટિનો	૮૪૧
„ -ભાવાર્થ (૭)	૧૬૬૬
સંપુર્યક (૧)	૪૩ ૨૦૩
સપ્રમોદનગર વર્ણન, (૮)	૧૮૫૪
સળીન-યોગમાર્ગ (૬)	૧૬૦૬
સમતા-યોગનાલિકા (૬)	૧૬૦૮
સમતલદ્ર પરિચય (૮) ૧૯૮૦-૧૯૮૮	
„ -સદાગમ (૮)	૧૯૮૬-૧૯૮૮
„ -તેજ સદાગમ (૮)	૨૦૨૧
„ -ઉપદેશ (૮)	૨૦૩૬-૨૦૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
સમતલદ્ર-મોક્ષ (૮)	૨૦૬૬
સમય-કાળ (૨) નોટ	૨૬૬
સમયજ્ઞ વૈદ (૬)	૮૨૧
„ „ ઉપદેશ (૪)	૮૩૭
સમરમેન-યુદ્ધ (૩)	૫૮૫
સમરાદિત્ય ચરિત્ર (૨)	૨૫૩
સમવસરણ (૧) નોટ	૧૦૭-૮
„ (૬)	૧૬૧૭
સમવાય (પરિં)	૧૩૭૫
સમવાયી કારણ-પાત્ર (૧) નોટ	૧૧૧
સમાચારી (૬)	૧૦૫૧
સમિતિ-ગુપ્તિ (૩) નોટ	૫૦૫
સમુદય (પરિં)	૧૩૮૧
સમુદ્યાત (૮)	૨૦૩૦ ૨૦૭૧
સમુદ્ર-સ સારવિસ્તાર (૭)	૧૭૦૯
„ દેવ-નગતી ન્યોત (૬)	૧૫૪૨
„ „-કોપ (૬)	૧૫૪૨
સપત્તિ-વરિય રાજ્યની (૬)	૧૬૧૬
સપ્રદાયો-ભારતવર્ષાય (૪) નોટ	૧૦૨૪
સળવી વાનર (૭)	૧૭૫૬
સલિનશ્રોતલલિ (૫)	૧૧૬૬
સભોગ-નગાર (૮)	૧૬૬૮
સમૂર્ધિમ (૨)	૩૨૫
સમ્યક્ત્વ-આધિમમ (૧)	૧૩૪
„ સ્વરૂપ (૧)	૧૮૭-૪૮
„ પાત્ર દુપણ (૧)	૧૮૮
સમ્યક્પ્રવૃત્તિ-સા યપ્રાપ્તિ ઉપાય (૭) ૧૭૫૧	
સમ્યક્દર્શન (૧) ૧૩૬ ૧૪૭ ૫૧૧ (૩)	
„ -સેનાપતિ (૪)	૧૦૮૭
„ ની વ્યવસ્થા (૪)	૧૦૮૬
„ ના ત્રણ રૂપો (૬)	૧૦૮૬
„ નો ગુસ્સો (૫)	૧૩૦૪
„ સદ્બોધસંકેત (૭)	૧૮૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ
સદ્બુદ્ધિ-મહત્તા (૧)	૧૯૦
„ -સાથે વાતચીત (૧)	૪૧-૧૯૪
„ -અથોત્પત્તિ (૧)	૨૦૭
સદ્બોધની સલાહ (૫) ૧૩૦૨ ૧૭૬૭-૮૭	
„ ની રાજનીતિવિચારણા (૫) ૧૩૦૫	
„ પ્રયાણ (૮)	૧૯૩૫
„ નો વખતસરનો સપાટો (૮) ૧૯૪૫	
„ -મત્રી (૪)	૧૦૬૦
„ અને જ્ઞાનસંવરણ (૪)	૧૦૬૦
„ ની અવગતિ ભાર્યા (૮)	૧૦૬૧
„ મત્રી-કેતમ વર્ણન (૬)	૧૫૬૫
સદ્ભાવસારતા-અતિધર્મપત્ની (૪)	૧૦૭૭
સતોષ (૩)	૩૮૬
„ નો અપરિણે ભય (૩)	૩૮૭
„ નો પરિચય (૪)	૭૮૨
„ દર્શનદ્રુહણ (૪)	૧૦૬૩
„ તુ જેન વિકાસક્રમમા સ્થાન	
(૪) ૧૦૬૩-૪	
„ ની પત્ની-નિષ્પિપાસિતા (૪)	૧૦૬૫
„ -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય (૬)	૧૫૯૮
સધિ-રાજનીતિશુણ (૫)	૧૩૦૭
સન્નિપાત (૪)	૮૨૨
„ ભાવાર્થ (૪)	૮૩૬-૮૪૦
„ -અસા ય કોટિનો	૮૪૧
„ -ભાવાર્થ (૭)	૧૬૬૪
સપુણ્યક (૧)	૪૩ ૨૦૩
સપ્રભોદનગર વર્ણન (૮)	૧૮૫૪
સખીજ-યોગમાર્ગ (૬)	૧૬૦૯
સમતા-યોગનાલિકા (૬)	૧૬૦૮
સમતમદ્ર પરિચય (૮)	૧૬૮૦-૧૬૮૮
„ -સદાગમ. (૮)	૧૬૮૬-૧૬૮૮
„ -તેજ સદાગમ (૮)	૨૦૨૧
„ -ઉપદેશ (૮)	૨૦૩૬-૨૦૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
મમતભદ્ર-મોક્ષ (૮)	૨૦૬૪
સમય-કાળ (૨) નોટ	૨૬૬
સમયજ્ઞ વૈવ (૪)	૮૨૧
„ „ ઉપદેશ (૪)	૮૩૭
સમરમેન-યુદ્ધ (૩)	૫૮૫
સમસાદિત્ય ચરિત્ર (૨)	૨૫૩
સમવસરણ (૧) નોટ	૧૦૭-૮
„ (૬)	૧૬૧૭
મમવાય (પરિં)	૧૩૭૫
સમવાયી કારણ-પાથ (૧) નોટ	૧૧૧
સમાચારી (૪)	૧૦૫૧
સમિતિ-ગુપ્તિ (૩) નોટ	૫૦૫
સમુદય (પરિં)	૧૩૮૧
સમુદ્યાત (૮)	૨૦૩૦ ૨૦૭૧
સમુદ્ર-સ સારવિસ્તાર (૭)	૧૭૦૬
„ દેવ-ભગતી જ્યોત (૬)	૧૫૪૨
„ „-કોપ (૬)	૧૫૪૨
સપત્તિ-વરિષ્ઠ રાજ્યની (૬)	૧૬૧૬
સપ્રદાયો-ભારતવર્ષાથ (૪) નોટ	૧૦૨૪
સળધી વાનર (૭)	૧૭૫૬
મહિમ્નશ્રોતવર્ણિ (૫)	૧૧૬૬
સભોગ-નગાર (૮)	૧૬૬૮
સમૂર્જિમ (૨)	૩૨૫
સમ્યક્ત્વ-અધિગમ (૧)	૧૩૪
„ સ્વરૂપ (૧)	૧૪૭-૪૮
„ પાથ દૂષણ. (૧)	૧૮૮
સમ્યક્પ્રવૃત્તિ-સા યપ્રાપ્તિ ઉપાય (૭)	૧૭૫૧
સમ્યક્દર્શન (૧) ૧૩૬ ૧૪૭ ૫૧૧ (૩)	
„ -સેનાપતિ (૪)	૧૦૮૭
„ ની વ્યવસ્થા (૪)	૧૦૮૬
„ ના ત્રણ રૂપો (૮)	૧૦૮૬
„ નો જુસ્મો (૫)	૧૩૦૪
„ સદ્ગોપસકેત (૭)	૧૮૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સમ્યક્દર્શન—આગમન. (૭)	૧૮૨૯	સાત્ત્વિકમાનસપુરના લોકો. (૪)	૧૦૪૬
સરળ શેઠ ને વામદેવ. (૫)	૧૩૩૦	સાદૃશ્ય—જીવનોનું. (૫)	૧૩૨૨
„ ની સરળતા. (૫)	૧૩૩૪	સાધારણ નામકર્મ. (૪)	૮૯૧
સર:શોષણ. (૪) નોટ.	૮૩૧	સાધારણ શરીર. (૨)	૩૦૫
સરાવળામાં લીખ. (૫)	૧૨૬૬	સાધર્મી પ્રેમ-જૈન ધર્મસાર. (૩)	૫૫૫
„ નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૨	„ વાત્સલ્ય. (૩)	૫૫૬
સર્વતોભદ્ર તપ. (૮)	૨૦૩૬	સાધુતામાં સુખ. (૮)	૧૮૯૯
સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા. (૮)	૨૦૩૭	„ -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૯૮
સર્વદર્શન સંગ્રહ. (૪) નોટ.	૧૨૨૪	સાધુધર્મ યોગ્યતા. (૭)	૧૭૨૩
સર્વવિરતિ.—દેશવિરતિ (૧)	૧૬૬	„ ની સેવા. (૭)	૧૬૭૯
સર્વાર્થસિદ્ધ. (૮)	૨૦૨૭	„ ની અગીઆર પત્ની. (૫)	૧૨૫૯
સલાહ—સુબુદ્ધિ મંત્રીની. (૬)	૧૫૩૬	„ પાણું—માન્યતામાં ફેર. (૪)	૮૫૦
સાંશયિક મિથ્યાત્વ. (૭)	૧૬૬૧	સાધ્ય—પંચ નગરવાસીઓનું (૪)	૧૦૨૩
સાક્ષીભાવ. (૩)	૪૦૪	„ પ્રાપ્તિ ઉપાય—સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ. (૭)	૧૭૫૧
સાગરજન્મ (૬)	૧૪૬૭	સામનીતિ—દૂતની. (૫)	૧૩૧૪
„ ધનશેખર મૈત્રી. (૬)	૧૪૬૭	„ -રાજનીતિ અંગ. (૫)	૧૩૦૮
„ ની અસર—કર્માદાન (૬)	૧૪૭૮	સામંતયક—મોહરાયનું. (૪)	૮૮૩-૮૮૭
„ „ -વિષયરાગ. (૬)	૧૫૧૮	સામાનિક દર્શન. (૪)	૧૩૪૪
„ વિયોગ ઉપાય. (૬)	૧૫૫૩	સામાન્ય. (પરિં)	૧૩૭૪
„ નો ઉપદેશ. (૬)	૧૫૪૯	„ કર્મ—પાંચ નોટ. (૪)	૮૩૦-૮૩૧
સાગરોપમ (૧) નોટ.	૮૨	„ રાજ્યવર્ણન. (૬)	૧૫૬૦-૧
સાંખ્ય (૧) કપિલસ્થાપિત.	૫૧	„ રૂપા. (૩)	૪૦૮
„ પ્રકૃતિ (૧) નોટ.	૧૫૨	„ „ ની કાળક્ષેપ સલાહ. (૩)	૪૧૦
„ દર્શન. (૪) ૧૦૨૯. ૧૩૭૬-૮૦		„ „ ના પુત્રો. (૩)	૫૪૫
„ (૮)	૨૦૪૭	„ -વિશેષ સ્વરૂપ. (૪)	૮૬૫-૮૬૮
સાચી સલાહની અસર. (૩)	૪૫૪	સામાયિક-મિત્ર-આરિત્રધર્મરાજનો (૪)	૧૦૬૪
સાચો વૈદ્ય (૮)	૨૦૪૬	„ -શિક્ષાપ્રત. (૪)	૧૦૮૪
સાત અને વિષુધાલય. (૪)	૯૮૮	„ -મહાસામાયિક. (૫)	૧૨૭૯
સાત મહેલિકા. (૪)	૯૯૪	સામુદ્રિકશાસ્ત્ર. (૫)	૧૧૫૧
સાતમી નરકે ધનવાહન. (૭)	૧૮૧૫	સામ્રાજ્ય-મોહનું—નિકૃષ્ટરાજ્ય. (૬)	૧૫૭૩
સાત સવાલ—એક જવાબ. (૬) ૧૫૦૦-૧		„ „ -અધમરાજ્ય. (૬)	૧૫૮૩
સાત્ત્વિકમાનસપુર-સ્થાન. (૪) ૧૦૪૪		સારગુરુ કથાનક. (૫)	૧૨૬૨
„ -તાળાના નગરો. (૪) ૧૦૪૫			
„ ની જગીરી—કર્મપરિણામની (૪) ૧૦૪૬			

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સારગુરુ કાણુ ? (૫)	૧૨૬૮	સુદર-અમુદર મેળાપ (૮)	૧૯૦૯
સારથિ-કૌસલ્ય (૩)	૫૯૦	સુદૃતા ગણી (૪)	૭૬૬
„ -ને ઈનામ. (૯)	૬૯૫	મુદિષ્ટ-સમ્યગ્દર્શનપત્ની (૪)	૧૦૮૮
સારમત-સ સારે (૩)	૩૬૯	મુપ્રભુદ્ધમુનિ યોગ (૭)	૧૮૪૩
સાહસ-ધનને અંગે (૬)	૧૪૭૨	મુબુદ્ધિ અને સજ્જ (૩)	૪૬૦
સિદ્ધ શાસિ (૭)	૧૬૫૧	„ ના માર્મિક પ્રશ્નો (૩)	૫૦૧
„ -ધાતકીખડે-સ સારીજીવ (૮)	૧૬૫૬	„ ને અભિનદન (૩)	૫૨૧
„ -આચાર્યપદે (૮)	૧૬૫૭	„ અને મનીષી (૩)	૫૨૩
„ -વિખ્યાતિ (૮)	૧૬૫૮	„ અને શત્રુમર્દન (૩)	૫૨૭
„ -શિથિલતા (૮)	૧૬૬૨	„ કથિત કર્મસ્વરૂપ (૩)	૫૩૦
„ વિકીડિત તપ (૮)	૨૦૩૫	„ „ દીક્ષામાર્ગ (૩)	૫૩૩
સિદ્ધાસન-જીવનીર્થ (૪)	૧૦૫૬	„ મત્રી-નીવકક (૬)	૧૫૩૬
„ -વિપર્યાસ (૪)	૮૦૬	„ યુક્તિ (૬)	૧૫૩૮
„ - „ સમજણ (૪)	૮૦૫	મુબળ નામકર્મ (૪)	૮૬૧
„ - „ રહસ્ય (૮)	૮૫૬	„ , તા-કુર્ભજતા વિરોધી સત્ત્વ (૪)	૧૦૧૦
„ - અને મહાત્મા (૪)	૧૦૪૦	મુબટો-ઐનમદિરે (૧)	૧૯ ૧૦૧
સિદ્ધર્થિ પ્રબન્ધ (પરિં)	૧૪૩૦-૧૪૪૧	મુમતિ (૨)	૨૭૧
„ „ બાપાતર (પરિં)	૧૪૪૨-૧૪૬૦	મુરાપાનગોષ્ઠિ (૪)	૯૨૪
સિદ્ધાંત (પરિં)	૧૩૬૫	મુરૂપતા-દુરૂપતા વિરોધી સત્ત્વ (૬)	૧૦૦૬
„ -મહાણુ પાત્રતા (૭)	૧૭૨૪	મુવલિતાનો મોક્ષ (૮)	૨૦૭૨
„ શિષ્ય અપ્રભુદ્ધ (૬)	૧૫૫૮	„ -પરિચય (૮)	૧૯૮૧
સિદ્ધિઓ-નવ (૫)	૧૧૬૫	„ એજ અમહિતસ કેતા (૮)	૧૯૮૧
„ -ત્રણ-રાજનીતિ (૫)	૧૩૦૯	„ -મહાભદ્રા સબધ (૮)	૧૯૮૧
સિદ્ધોનુ વર્ણન (૮)	૧૮૯૮	„ -આશ્ચર્યચક્રિ (૮)	૨૦૦૯
સુખ-અન્ય આનંદમા-યોગના (૫)	૧૨૨૭	„ -મદનમજરી (૮)	૨૦૧૩
„ -કચારે યાય ? (૭)	૧૭૬૩	„ -પશ્ચાત્તાપથી વૈરાગ્ય (૮)	૨૦૨૧
„ કુખકારણ-રાગ્ય (૬)	૧૫૫૮	„ દીક્ષા (૮)	૨૦૨૫
„ કુખપ્રાપ્તિ રહસ્ય (૧)	૧૬૩	„ ને રોક (૮)	૨૦૨૮
„ મુનિનુ (૫)	૧૨૬૦	મુસા ય (૧)	૩૫ ૧૭૮
„ -મોક્ષનુ અને સસારનુ (૩)	૬૬૭	મુગ્ધિન મહારાજ (૧)	૧૮ ૮૪
કુખસ્વરૂપ (૭)	૧૭૪૬	„ , તુ મ્યાન (૧)	૧૧૦
„ -સાસારિક-બુધસૂરિ (૫)	૧૨૫૬-૮	„ „ ની કૃપા (૧)	૨૧-૧૧૧
„ -સાનુ (૫)	૧૨૫૮	„ -સર્વજ્ઞ (૧)	૧૬૯
મુખાસિકા-સાનુપત્ની (૫)	૧૨૫૮	„ ગજ-પગ્મ કરણ (૮)	૧૬૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સુસ્વર નામકર્મ. (૪)	૮૯૧	સ્થાન-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૪
સૂક્ષ્મ નામકર્મ. (૪)	૮૯૧	,, -રાજનીતિશુભ. (૫)	૧૩૦૭
સૂક્ષ્મસંપરાય-મિત્ર-ચારિત્રરાજનો.		સ્થાપનાદોષ. (૪)	૧૪૦૭
(૪)	૧૦૬૫	સ્થાવરનામકર્મ. (૪)	૮૯૧
સૂત્ર-કાલિક-ઉત્કાલિક. (૮)	૧૯૫૩	સ્થિરનામકર્મ. (૪)	૮૯૧
સૃષ્ટિવાદ. (૭)	૧૬૬૫	સ્થિરતા પ્રગતિ. (૧)	૨૭. ૧૭૦
સેવ્યસેવકધર્મ. (૪)	૧૧૨૩	સ્થિરીકરણ. (૧)	૧૩૫
સેનાની-ચારિત્રધર્મ સૈન્યના. (૪)	૧૦૯૭	,, -દીક્ષાપ્રસંગે. (૪)	૧૧૧૫
સેનાપતિ-સમ્યગ્દર્શન. (૪)	૧૦૮૭	સ્નેહરાગ. (૪)	૮૬૪
સન્ય-ચતુરંગ-ચારિત્રરાજના. (૪)	૧૦૯૭	,, ની શંકાઓ. (૫)	૧૧૭૩
સોપકમ. (૪) નોટ	૭૬૦	સ્પર્શન. (૩)	૩૭૫
સોળ બાળકો-પરિચય. (૪)	૮૭૮-૮૮૨	,, -અને ભવજંતુ (૩)	૩૭૬
સૌજન્ય અને દૌર્જન્ય. (૫)	૧૨૦૦-૧૨૦૯	,, -બાળસ્નેહ. (૩)	૩૭૯
,, પર વિચારણા. (૫)	૧૨૦૯	,, -મૂળશુદ્ધિ. (૩)	૩૮૪
,, -ખલતા વિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૧૦૦૩	,, -પર વિજય (૩)	૩૮૯
સૌતાત્રિક. (પરિં)	૧૩૮૩	,, -યોગશક્તિ. (૩)	૩૯૭
સૌધર્મ દેવલોકે. (૭)	૧૮૩૧	,, -ને સંતોષનો ભય. (૩)	૩૯૭
સ્કંધ-નાટક સામગ્રી. (૨)	૨૬૧	,, -ની જુદી જુદી અસર. (૩)	૪૦૧
સ્તબ્ધચિત્ત-લેખ. (૪)	૭૦૯-૭૧૧	,, -પર વિજય કરનારા. (૩)	૪૭૬
સ્તભન-પુણ્યબળથી. (૮)	૧૮૭૮	,, -ને દેશનિકાલ હુકમ. (૩)	૫૦૨
સ્તુતિ-ભગવંતની-વિમળકૃત. (૫)		સ્ફોટક કર્મ. (૪) નોટ	૮૩૦
	૧૨૧૧-૧૨૧૬	સ્વકર્મવિવર દ્વારપાળ. (૧)	૧૮. ૮૪
,, -યુગાદિદેવની. (૩)	૪૬૯-૪૭૨	સ્વદેહ બગીચો. (૩)	૩૭૪
,, -અરિદમનકૃત. (૩)	૬૫૩	સ્વપ્ન-ચૌદ-કૃળ. (૮)	૧૯૭૪
સ્તેય-પરિચય. (૫)	૧૧૪૫	સ્વપ્નકૃળ. (૮)	૧૯૮૪
,, -ની ભયંકર અસર. (૫)	૧૨૦૧	,, , દર્શન. (૮)	૧૮૬૫
સ્રી આસક્તિ. (૧)	૭૮	,, , અર્થવિચારણા. (૮)	૧૮૮૫
,, -નિરીક્ષણ. (૬)	૧૫૮૧	,, , કેવલિગમ્ય. (૮)	૧૮૯૩
,, -લક્ષણ. (૫)	૧૧૬૧	,, , નિર્મળાચાર્ય. (૮)	૧૮૯૫
,, -વચન અનુસરણ. (૪)	૭૭૫	સ્વમાન-અન્યોક્તિ. (૩)	૫૬૪
,, -પરત્વે શુભોદયવિચાર. (૪)	૭૭૭-૯	સ્વયંજ્ઞાની રાજ. (૬)	૧૬૧૪
,, -વેદ. (૪)	૮૬૯	,, યુદ્ધ. (૫)	૧૨૮૪
,, -શરીરવિચાર. (૪)	૯૦૩	,, વર મંડપ. (૮)	૧૮૬૨
સ્થળચર. (૨)	૩૨૫	,, , માં ભંગાણ. (૮)	૧૮૬૪

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્વયોચતા (૮)	૭૬૪
„ નીચીચી (૮)	૧૬૧૧
સ્વરૂપ અજ્ઞાન-નિકૃષ્ટ (૬)	૧૫૭૦
„ દર્શન-મ યમ રાત્ર્ય (૬)	૧૫૬૨
„ , -ચુરસૂરિ (૫)	૧૨૮૭
સ્વરૂપે અને સ સર્ગે-પ્રત્યક્ષ (૬)	૧૫૫૬
સ્વર-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૬-૭
સ્વચીર્થ-હાય (૭)	૧૭૮૨
અસંવેદન નિવેદન (૬)	૧૬૩૧
સ્વા યાય-પ્રકાર (૧) નોટ	૯૬
„ -પાય પ્રકાર (૧) નોટ	૨૦૬
„ -પાય (૬)	૧૬૦૦
„ તપચોન (૪)	૧૦૭૨
„ -પાય પ્રકાર (૪)	૧૦૭૧
„ -પાય (૭)	૧૭૨૭
„ -રાત્ર્યપ્રવેશ ઉપાય (૬)	૧૫૬૮
સ્વાર્થભ્રમો હિ મૂર્ખતા (૪)	૭૧૩
સ્વાવનન (૧)	૧૬૧
સ્વોપાનિત ધનમહિમા (૬)	૧૪૭૦
હયેળી-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૮
હયેળી-મુતિરસિક (૨)	૩૨૬
હરિકુમાર-પૂર્વ જ્ઞાન (૬)	૧૪૮૭-૮
„ ના મિત્રો (૬)	૧૮૬૦-૧
„ વિનોદ (૬)	૧૪૮૬-૧૫૭૭
„ મળી લન (૬)	૧૫૦૬
„ મળરી પ્રેમ (૬)	૧૫૨૮
„ ની પ્રિયાતિ (૬)	૧૫૩૫
„ નો વીર નિર્ભય (૬)	૧૫૩૮
„ આવી નીકર્યો (૬)	૧૫૩૯
„ સામન્યા (૬)	૧૫૪૧
„ -પુન આપન (૬)	૧૫૪૨
„ -દૃત ધનમેળ ન્યાય (૬)	૧૫૪૩
„ ને રાત્ર્ય (૮)	૧૫૪૪

વિષય	પૃષ્ઠ
હરિકુમાર અને ઉત્તમસૂરિ (૬)	૧૫૫૨
„ ની સાવધાનતા	૧૬૩૩
„ દીક્ષા	૧૬૩૬
હરિવિલાસ (૬)	૧૪૯૫
હર્થ-રોક પ્રસંગ (૪)	૯૪૫
„ -વિવાદ (૪)	૯૭૮
„ -પર્યાયચના (૪)	૯૮૨-૩
હવાતીઆ-લીખારીના (૧)	૧૭ ૬૪
હાય-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૪
„ -સ્વચીર્થ (૭)	૧૭૪૨
હાથીઓ-ચારિત્ર્ય સૈન્યના (૪)	૧૦૬૭
હાર-ચારિત્ર્યરાજની (૫)	૧૩૧૬
હાલહવાલ-ખાજના (૩)	૪૪૫-૪૫૬
હાસ-પરિચય (૪)	૮૭૨
„ આક્રમણ-ખાજ (૭)	૧૮૦૫
„ -પરિહાસ-ખોડ મટિ (૪)	૮૧૩
હિસા-નો પરિચય (૩)	૫૭૪
„ ન દિનર્થન લગન (૩)	૫૭૬
„ -ગિકાર (૩)	૫૭૮
„ -કાપાકાપી (૩)	૫૮૧
„ ની અસર (૩)	૬૧૪-૬૧૮
„ -નો સાચો પરિચય (૩)	૬૫૬
„ -વૈજ્ઞાનિકત વિપર્યાસ (૩)	૬૫૬
હિતજ્ઞની અનુશાનના (૭)	૧૭૦૨
„ બ્યવહાર કાવાર્થ (૭)	૧૭૧૨
„ ને આમ ત્રણ (૭)	૧૭૧૮
હિમલયન યોજના (૫)	૧૨૨૬
હેલ-કર્મભદ્ર (૩) નોટ	૪૧૮
હેલાભાગ (પરિં)	૧૩૬૭
હેમલવર્ણન (૪)	૭૮૭
હેય. (૧)	૩
હોકારો-ધર્મજોડ (૭)	૧૬૭૭
હોક-વચ્ચ (૫)	૧૧૫૫

શ્રી શિદ્ધર્ષિગણિદૃત

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા

ગ્રંથનું ગુજરાતી અવતરણ

ભાગ ૧-૨-૩

તૈયાર કરનાર :

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા

બી. એ. એલ.એસ. બી.

મહાન ગ્રંથની પ્રસાદી લેવા લાયક છે.
પાત્રો અને સ્થાનોના લીસ્ટો સાથે છે.
દરેક અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત કથાસાર આપ્યો છે.
વિસ્તૃત નોંધો, ટિપ્પણો અને પરિશિષ્ટો આખી
પારિભાષિક શબ્દોના ખુલાસા કર્યા છે.

:::::

ત્રણે ભાગ
સાથે લેનારને
રૂ. ૮-૦-૦ માં
મળશે.

:::::

પ્રથમ ભાગમાં અધ્યાય ૧-૨-૩ આપ્યા છે.
બીજા ભાગમાં અધ્યાય ૪-૫ આપ્યા છે.
ત્રીજા ભાગમાં અધ્યાય ૬-૭-૮ આપ્યા છે.
પૃથક્ પૃથક્ પ્રથમ ભાગની કુલ ૬૯૨ છે.
પૃથક્ પૃથક્ બીજા ભાગની કુલ ૬૯૩ થી ૧૪૬૦ છે.
પૃથક્ પૃથક્ ત્રીજા ભાગની કુલ ૧૪૬૧ થી ૨૦૬૮ છે.
પ્રથમ ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ રાખી છે.
બીજા ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ રાખી છે.
ત્રીજા ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ રાખી છે.

પોસ્ટેજ બુદ્ધિ સમજવું. રેલ્વે પાર્સલથી સગવડ
વધશે. ખર્ચ ઓછો આવશે.

આ પુસ્તક વાંચવું એ જીવનનો દહાવો છે.
ગ્રંથ અદ્વિતીય છે. ઘરમાં રાખવા લાયક છે.
મળવાનું ઠેકાણું :—

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયકૃત
શાંત સુધારસ

ભાગ ૧-૨

બાળ ભાવના મૈત્ર્યાદિ ચાળ ભાવના
શુન્નતી અવતરણુ વિસ્તૃત નોધ
પ્રસ્તાવનાનો સાગ યથકર્તાનુ જીવનચરિત્ર
એમા શાતરમ કાચી કાચીને ભર્યો છે

અવતરણુ અને વિવેચન કરનાર

માતીચદ ગિરવરસાસ કાપડીઆ

દરેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ (પોન્ડેજ લુદુ)

શ્રી મુનિશ્રુદરશ્રિફિત

અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ

મોળ પ્રસ્તાવનો મહાન ગ્રંથ વૈગ્ય અને મમત્વત્યાગના
લાક્ષણિક ચિત્રો ચિતરનાર, મનોનિગ્રહ માથે આતર-
ગમણતા કરાવનાર, યતિગિદ્દાના અદ્ભુત પાઠ
દર્શાવનાર, મોળમી મદીની અદ્વિતીય વાનકી

વિવેચન કરનાર

માતીચદ ગિરવરસાસ કાપડીઆ

લગભગ ૮૦૦ પૃષ્ઠના આ ગ્રંથમા ગ્રંથકર્તાનુ જીવન પાણુ આવે છે એનન
સાથે વાન કરવા જેવો અને આત્માગમને અપનાવે તેવો ગ્રંથ છે

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ (પોન્ડેજ અનગ)

પ્રાપ્તિસ્થાન —

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

જાહેર ખપ્પર

અમારે ત્યાં જૈન ધર્મના તમામ પુસ્તકો મળે છે.
શ્રી ત્રિપટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર ભાષાંતર પર્વ
૧ થી ૧૦

શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદ ભાષાંતર ભાગ ૧ થી ૫
તથા અનેક કથાનક ગ્રંથો અત્ર લભ્ય છે.
અમારે ત્યાં છપાયા હોય તે ઉપરાંત અન્યત્ર
છપાયેલા ગ્રંથો પણ મળે છે.
પુસ્તકાલય કરનારને અદ્વિતીય સ્થાન છે.
તપાસ કરનારને (પૂછનારને) તુરંત ઉત્તર અપાય છે.
હજારો રૂપિયાતું પુસ્તકમાં જ રોકાયું થાય છે.
આ ખાતાનો વધારો જ્ઞાનખાતામાં વધરાય છે.

પત્ર લખો યા રૂબરૂ મળે

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા
ભાવનગર.

પંચાવન વર્ષથી અત્રેથી શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ
માસિક નીકળે છે. જૈન ધર્મના નૈતિક, ધાર્મિક પ્રશ્નો
ચર્ચાતું, કથાનકને અપનાવતું, પ્રશ્નના ઉત્તરો આપતું
સર્વોત્તમ માસિક.

ગ્રાહક થાઓ

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ ચાર આના)

